

A
0000021237
3



UC SOUTHERN REGIONAL LIBRARY FACULTY

ia



Walter E. Clark

with Christmas
greetings

1914

THE
NÂMALINGÂNUSÂSANA

(**AMARAKOSHA**)

OF
AMARASIMHA

With the Commentary (*Amarakoshodghâtana.*)

OF
KSHIRASVÂMIN.

*Edited with critical Notes, an Essay on the time of Amarasimha
and Kshîrasvâmin, a list of works and authors
quoted, glossary of words, &c. &c.*

BY
KRISHNAJI GOVIND OKA,

Late Sanskrit Teacher,

D. E. S., POONA.

POONA.

1913.

Price Rs. 3-8.

THE
MANAGING COMMITTEE
OF THE
BRAHMINIC
SOCIETY

IN MARCH

With the Committee's thanks to all who have

SENATE

Printed and published at the "LAW PRINTING PRESS,"
449 Shanwar Peth, Poona City by
D. G. KHANDEKAR.

P R E F A C E.

—:o:—

My object in bringing out the edition of *Amarakosha* with Kshîrasvâmin's Commentary is to make this valuable commentary easily [accessible to Sanskrit scholars. I have succeeded in tracing many quotations met with in this commentary to their original sources. Still there are some quotations which I have not been able to verify and there remain some difficulties which I could not solve. These latter have been shown in the Notes and in Appendix I. My acknowledgments are due to Prof. K. B. Pathak and Sirdar K. C. Mehendale for the help which I have received from them in the course of this work. I must also tender my thanks to Dr. G. K. Garde for his kindness in supplying the interesting reference to Saka kings in the *Ashângasangraha* of Vâgbhata.

POONA

March, 1913.

}

K. G. OKA.

This edition of *Amarakosha* with the commentary of Kshîrasvâmin has been prepared from the following Manuscripts from the Deccan College collections :—

A—No. 88 of 1871–72. The age of the Ms. is Samvat 1678 i. e. 1622 A. D. It is very old and tolerably correct. It contains the text and the commentary on the 2nd and 3rd Kândas and not on the 1st, as the first 52 leaves of the copy are wanting. It is reliable, though the copyist is somewhat careless.

B—No. 333 of 1875–76. The age of the Ms. is Samvat 1690 i. e. 1634 A. D. It is complete and comes from Jaipur. It is very reliable, as the copyist never interpolates extraneous information. It is, therefore, taken as basis in preparing the present Edition.

C—No. 332 of 1875–76. This Ms. is a new copy and contains the text and the commentary on the 1st Kânda and the first two *vargas* of the 2nd. It is said to be one of the Kâshmere collections. It is full of mistakes.

D—No. 273 of 1880–81. The age of the Ms. is Samvat 1812 i. e. 1756 A.D. It is complete and probably copied from the same original as A. It is unreliable, as the copyist interpolates not only extraneous information, but his own information and that from later commentators as well. It is very incorrect and the copyist is very careless.

E—No. 505 of 1884–87. This Ms. is correct and reliable, but it contains the text and the commentary only on the 1st Kânda.

F—No. 506 of 1884–87. This Ms. does not contain the text and the commentary on the 1st Kânda and the first four *Vargas* of the 2nd. It is otherwise reliable and tolerably correct. It is very old and the copyist is somewhat careful.

N. B.—Besides omissions and additions of letters, हस for दीर्घ a Mâtrâ for *anusvâra* and a line for *Visarga* are very frequent in the Manuscripts. The letters य for ष or प for य, च for च or च for च, श for स or च for ज, द for ढ or ढ for द, न for र or र for न, &c. are met with on every page.

INTRODUCTION

Amarasimha's lexicon well-known to every Sanskrit student, is the oldest work of the kind now extant. It is of great interest to note that, though the production of a Buddhist, it has been universally accepted as an authority by the Brahmans and the Jainas alike. The fact that it has been commented upon by Buddhists like Subhûticandra, by Jainas like Asâdhara-pandita and Nâchirâja, and by Brahmans like Kshîrasvâmin, Mallinâtha* and Appayyâdikshita testifies to its usefulness to every class of Sanskrit students. It is a well-known fact that translations of the Amarakosha into Chinese and Thibetan have been recently discovered.

Many commentaries on the Amarakosha have been published, the most well-known of these being the one by Mahesvara and the other called Vyâkhyâsudhâ by Bhânujî-Dikshita. But the oldest and most important commentary now extant is the one by Kshîrasvâmin which is here offered to Sanskrit scholars. Its interest mainly lies in the fact that Kshîrasvâmin quotes numerous authorities, sometimes without naming them, in support of his statements. The date of this commentator is now known. He quotes Bhoja and is quoted by Vardhamâna in the Ganaratnamahodadhi, and therefore belongs to the second half of the eleventh century. He was a man of profound learning, proofs of his erudition being found on every page. His works will be noticed in the Notes. He appears to have been a native of Central India from his use of the words प्राच्य, प्रतीच्य, उदीच्य, &c. His attachment to Râjasekhara and to Sri Bhoja makes this view highly probable. His mention of many words as Desî, which are really found in the Hindi and other Northern dialects, points to the same conclusion. Kshîrasvâmin was a devotee of Siva, as is obvious from the introductory verse and other indications in the commentary, and his name seems to have been suggested by the god

* Mallinâtha's commentary is called Amarapadapârijâtam,

Kshîresvara Mahâdeva at Kâkupada near Kanoj. In his commentary, on page 47, he enumerates all the well-known towns situated in Central India. This circumstance may also be taken as confirmatory of the view that he was not a native of Southern India, but belonged to Central India.

A list of authorities quoted by him is given below:—

Lexicographical Authorities.

1	Kâtya	9	Abhidhânakâra
2	Muni	10	Abhidhânasesha
3	Bhâguri	11	Anekârtha
4	Mâlâ and the Mâlâkâra	12	S'riharsha
5	Nighantu (<i>Vedic</i>)	13	Durga
6	S'âsvata	14	Bhoja
7	Amaramâlâ	15	Rudra.
8	Nâmamâlâ		

Commentators.

1	Upâdhyâya	4	Achâryâh
2	Gauda	5	Nârâyanaḥ
3	Bhoja	6	Tikâ.

Medical Authorities.

1	Susruta and Sausrutâh	6	Indu
2	Vaidyâh (chiefly Charaka)	7	Chandranandana
3	Dhanvantari and his Nighantu (medical)	8	Dhâtuvidah
4	Vâhatâ or Vâgbhatâ	9	Nimih
5	Chandra	10	Haramekhalam.

Kesava in his Kalpadruma enumerates the Koshakâras thus:—

कात्यवाचस्पतिव्यादिभागुर्यमरमङ्ग(क)लाः । साहसाङ्कमहेशाया विजयन्ते जिनान्तिमाः ॥

If the order, in which Kesava enumerates the names, may be taken as chronological, Kâtya necessarily stands as foremost in time. He is cited with great respect and so often by Kshîrasvâmin as to suggest his priority to Amarasimha. We are told that the year begins with Hemanta :—हेमन्ताद्वि वत्सरस्यारम्भः, and Kshîrasvâmin cites Kâtya as his authority thus :

आदाय मार्गशीर्षाच द्वौ द्वौ मासाङ्कुः स्थृतः । (p. 23)

From this it would appear that Kâtya is older than Amara-simha. The same remark may be made as regards muni who may probably be identified with Vyâdi. The third in the list is Bhâguri, as to whose priority to Amarasimha, Kshîrasvâmin thus remarks on p. 70 :—

वृहती तु निदिग्धकेति भागुरिवाक्याद् प्रन्थकृद् भ्रान्तः ।

On page 148 we meet with the remark of Kshîrasvâmin that Mâlâkâra was led astray by mistaking शर for शर in Bhâguri's statement :—एतच्च द्रष्टं शरम् and that this author, i.e. Amarasimha, was in his turn misled by the latter. It is thus clear that in the opinion of Kshîrasvâmin Bhâguri and the Mâlâkâra preceded Amarasimha. It may be pointed out here that the author of the Mâlâ is not only frequently quoted as an authority, but is sometimes adversely criticized by Kshîrasvâmin.

S'âsvata, as it contains Anekârtha Samuchchaya only, is an incomplete work though frequently quoted by Kshîrasvâmin. It is nevertheless much fuller than Amarasimha's Nânârthavarga, though in some places both agree word for word, e.g. अनु and अनुबन्ध. On these grounds the S'âsvata may be regarded as a later work than the Amarâkoshâ. According to the last verse in Prof. Zachariae's edition :—

महाबलेन कविना वराहेण च धीमता । सह सम्यक् परामृश्य निर्मितोयं प्रयत्नतः ॥

it was composed in consultation with Varâha who may be identified with Varâhamihira. On page 118 Amarasimha says that आतिथ्य means अतिथर्थ, while Kâtya and Mâlâ say that आतिथ्यः means अतिथिः. Kshîrasvâmin adds that :—शाश्वतोत एवोभयमाह 'for this very reason S'âsvata gives both the meanings'. This constitutes a further proof of S'âsvata's posteriority to Amarasimha.

The next authority quoted by Kshîrasvâmin is Durga who together with Bhoja are his latest authorities. The Vedic Nighantu is twice quoted. The Amaramâlâ is thrice quoted though we know nothing as to its age and authorship. The Nâmamâlâ is thrice or four times quoted. Some quotations appear on pp. 72, 75 and 169 which are ascribed to Rudra by Bhânuji Dikshita.

Among the commentators on Amarâkoshâ, who preceded Kshîrasvâmin, are Upâdhyâya, Gauda and Bhoja. According to

Râdhâkânta, Upâdhyâya is Achyutopâdhyâya whose commentary on Amarakosha is called Vyâkhyâ-pradîpa. Gauda was another commentator on Amarakosha before Kshîrasvâmin. Both these commentators are quoted and criticized. The third is Bhoja about whose commentary we know nothing. Nor do we know anything about the commentators Achâryâh, Nârâyanah, &c.

Medical Authorities.

Since Kshîrasvâmin refers by name to Susruta thus :— शुश्रुतस्त्वाह (p. 80), पवनेषोपति सौश्रुताः (p. 64), it may be inferred that the frequent reference to वैद्याः may be intended generally for Charaka. The next medical authority after Charaka and Susruta is Dhanvantari who in the opinion of Kshîrasvâmin is older than Amarasimha :— बालपत्रो यवासः खदिरथेति द्वयेषु धन्वन्तरिपाठमद्वृ बालपत्रब्रान्त्या प्रन्थकृद्वाल-तनयमाह (p. 62). द्वये—उपचित्रा दन्ती पृश्निपर्णी चेति । अत्र दन्त्यां द्रवन्तीब्रान्त्या प्रन्थकृदुप-चित्रामाह (p. 69). पुष्करमूले त्रीणि नामानि । पद्मपत्रमिति प्रन्थकृद् भ्रान्तः । पद्मवर्णेति लिपिब्रान्त्या पद्मपर्णमिति बुद्धवान् । यदाह—मूलं पुष्करमूलं च पौष्टकं पुष्करहस्यम् । काश्मीरं पुष्करजटा धीरं तत्पद्मपर्णकम् (धन्वन्तरिः) (p. 79). शीतलवातक इत्येका संज्ञा यद्वन्तरिः शणपर्णी शीतलवातक इत्याह । Amarasimha considers शीतलवातक as a compound and treats वातक and शीतल as separate terms for शणपर्णी (p. 80).

From these and other similar remarks it is obvious that Dhanvantari, whose work is known as Nighantu, must have preceded Amarasimha by a long interval. Vâhata or Vâgbhata, who was a Buddhist, is thrice or four times referred to in this commentary. His reference to the S'aka kings being very fond of onions enables us to assign him to the second or third century A. D.

लशुनानन्तरं वायोः पलाण्डुः परमौषधम् । साक्षादिव स्थितं यत्र शकाधिपतिजीवितम् ॥

यस्योपयोगेन शकाङ्गनानां लावण्यसारादिव निर्मितानाम् ।

कपोलकान्त्या विजितः शशाङ्को रसातलं गच्छति निर्विदेव ॥ (अष्टांगसंप्रह उत्तरस्थान Ch. 49).

Other medical writers Chandra, Indu and Chandranandana are very frequently quoted, especially in his comments on the वनौषधिर्वर्ग, by Kshîrasvâmin. But nothing is known about their works. A गणनिधण्ड by Chandranandana is mentioned in a list of writers of medical Nighantus. Two or three references to Nimi show him to have been a medical writer about whom nothing definite is known. Nor do we know anything about the हरमेखलतन्त्र, an ancient medical treatise mentioned on page 71. धातुविदः mentioned on page 156 may, for aught we know, be medical authors.

Grammarians.

प्राच्याः, प्रतीच्याः and उदीच्याः are referred to here and there in this commentary. Pānini, Kātyāyana and Patanjali are of course frequently referred to. The grammarian Chandragomin is cited nearly nine or ten times. Not only does Kshirasvāmin quote Kāsikā but reproduces even its mistakes (see Comment. on सहायता and भा pp. 188 and 192). Lastly, the grammarian Bhoja is also quoted with great respect as श्रीभोज.

Philosophical Authors.

The Dharmasūtras of Gautama are quoted on pp. 28 and 114. Jaimini's Pūrva-Mīmānsā-Sūtra is quoted on p. 28. Sāṅkhya-sāstra is referred to on page 25, while Sāṅkhya-kārikā is quoted on page 217. We find mention of the Vaisesika doctrine on page 25. Yoga-sāstra and its Sūtras are cited on pp. 13, 119 and 191. The great Mīmānsā-writer Kumārlila-bhatta is quoted on pp. 28, 166 and 207. The seven principles recognised by the Jainas are mentioned on page 187; while Buddhism and its principles are mentioned on pp. 25 and 203.

Other authors and works quoted by Kshirasvāmin in his commentary are too numerous to mention here. For the convenience of Sanskrit scholars, they are given in a separate list. (Vide Appendix I).

The age of Amarasimha.

In the Kālavarga, page 23, Amarasimha says :—

द्वौ ह्यो माधादिमासौ स्याद्गुरुस्तेरयनं त्रिभिः ।

Upon this Kshirasvāmin remarks thus :—माघायुपक्रमस्ततोयनारम्भात् । It is obvious from this statement that in the days when Amarasimha lived or shortly before his time, the sun's course to the North must have commenced in the month of Māgha. Similarly the other remark of Kshirasvāmin :—हेमन्ताद्वि वत्सरस्यारम्भः may be taken as confirmatory of the same view. From this it may be inferred that Amarasimha must have flourished 15 or 16 hundred years ago. Another clue to his age is found in the fact that he, though a Buddhist, follows the Pānini system of grammar. The line :—

शालार्थापि परा राजामनुष्यार्थादराजकात् । (p. 236)

is a rendering of Pānini's well-known Sūtra सभाराजामनुष्यपूर्वा and not

of Chandra's simpler and more intelligible Sûtra ईश्वरार्थदराज्ञःसभा. A justifiable inference from this and many other Sûtras is that Chandra's grammar was not before Amarasiṁha when he wrote his work. In this connection it is interesting to note the well-known line current amongst the orthodox Pandits :—अमरसिंहो हि पाणीयान् सर्वे भाष्यमचूतुरत् ।

Kshîrasvâmin commenting on the word आप्य says :—

आप्यं तु लक्ष्यात् । अत एव— आप्यं वेति चान्द्रं सूत्रम् । (p. 40).

On page 161, while explaining मन्द, Kshîrasvâmin says :—

मन्दते स्वपितीव मन्दः । अत एव मदि जाडय इति चान्द्रो धातुः ।

On page 157 the commentary has :—शशस्योर्णा शशोर्णी, गृहस्थूणवत्कोबे । But here Kshîrasvâmin does not cite Chandra's Lingânusâsana which says :—शशोर्णी कारणं करम् । From these it may be inferred that Amarasiṁha preceded Chandragomin. Since Chandragomin, from whom the grammarian Vasurâta (A. D. 480) is said to have learnt grammar directly, belongs to the fifth century A. D., Amarasiṁha may be assigned to the fourth century A. D.

A correct explanation of the word जन्म is found in Susruta, Charaka and even in Vâgbhata. But Amarasiṁha attaches to the word a wrong meaning. (See Dr. Hoernle's Osteology p. 166.) This fact may indicate that Amarasiṁha was posterior to Vâgbhata.

In passing it may be remarked that Amarasiṁha, though a Buddhist, had strong leanings towards Sâṅkhya philosophy as it evident from the use of the words :—

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः प्रधानं प्रकृतिः लियाम् । (See p. 24 and Com. thereon).

This philosophy of Kapila was revised by Iṣvarakrishna or Vindhyavâsin, the rival of Buddhamitra and his pupil Vasubandhu (A. D. 480). Amarasiṁha says :—

अन्तराभवसन्वेते गन्धं दिव्यायाने । (p. 207)

'अन्तराभवसन्व' (i. e. अन्तरा मरणजन्मनोर्मध्ये भवं सत्त्वं यातनाशरीरं) is one of the senses of the word गन्धं'. Kumârila-bhatta in his S'lokavârttika says :—

अन्तराभवदेहस्तु नेष्टते विन्ध्यवासिना । तदस्तित्वे प्रमाणं हि न किंचिदत्रगम्यते ॥

The theory of the existence of अन्तराभवदेह is rejected by Vindhyavâsin. This shows that Amarasiṁha was not acquainted

with the revised notions of Sâṅkhya philosophy as propounded by Iṣvarakrishna. This circumstance again strengthens the probability that Amarasiṁha lived prior to Iṣvarakrishna, that is, in the 4th century A. D.

Amarakośa was translated into Chinese by Guṇarāṭa of Ujjayinī in the sixth century (see Max Müller's India : What can it teach us ? 1st Ed. p. 328). In the Kāvyaḍarsa of Dandin who flourished in the latter half of the 7th century (See Indian Antiquary Oct. 1912, p. 232) we meet with words indicative of 'likeness' thus : —

इवद्वायथाशद्वाः समाननिभसंनिभाः । तुल्यसंकाशनीकाशप्रकाशप्रतिरूपकाः ।

सदृक्सदशसंवादिसजातीयानुवादिनः । सलक्षणसदक्षाभसपक्षोपमितोपमाः ।

These words or many of them appear to have been suggested to Dandin from the following lines in the Amarakośa—

वद्वा यथा तथेवैवं साम्ये— (p. 228).

वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृक्षः सदक्षः सदृक् ।

साधारणः समानश्च स्युरुत्तरपदे त्वमी । निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः । (p. 164).

Dr. Bhandarkar has found the words तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते (p. 215) of Amarasiṁha quoted in the Kâsikâvivaranapananjikâ of Jine-drabuddhi who has been shown by Prof. Pathak to have flourished in the beginning of the 8th century. A reference to Amarakośa is also found in the Amoghavritti written in Saka 789.

SOME ABBREVIATIONS &c.

सू.—Pânini's सूत्र or सूत्रांश

वा.—Kâtyâyana's वार्तिक or वार्तिकांश

ग.—गणसूत्र or गणसूत्रांश

उ.—उणादिसूत्र or उणादिसूत्रांश

का.—कारिका or कारिकांश

भाष्य.—भाष्यवचन

इ.—भाष्यकारेणि

ज्ञा.—ज्ञापकवचन

धा.—धातुपाठान्तर्गतसूत्र

[] Variants are generally shown in rectangular brackets.

) Additions and emendations proposed are included in ordinary brackets.

ERRATA &c.

Page.	Line.				
16	9	for	स्मृताः	read	सृताः
,	11	"	रवारणम्	"	रपवारणम्
18	17	"	दाक्षयणी	"	दाक्षायणी
49	17	"	कामुखा	"	कामुका
66	6	"	बन्धुको	"	बन्धूको
70	4	"	काकचिच्ची	"	काकचिच्ची
85	18	"	कासारः	"	कासारः
94	15	"	कटहारिणी	"	कुटहारिणी
,	30	"	पुष्पवत्यवी	"	पुष्पवत्यवी
104	23	"	अंसकक्षयोः	"	अंसवत्सयोः
115	13	"	चन्द्रोपज्ञसंज्ञकं	"	चन्द्रोपज्ञमसंज्ञकं
125	24	"	दाहविलोपादि	"	दाहविलोपादि
129	28	"	आश्वीय	"	अश्वीयं
137	16	"	सैन्याद्विः	"	सैन्य(स्य) विः
145	18	"	पथगाहुः	"	पृथगाहुः
148	11	"	भिवनं	"	भिनवं
152	3	"	(स्तभ) छाग	"	(स्तुभ) छ्छाग
160	7	"	भृतभुक्	"	भृतिभुक्
,	13	"	परास्कन्द	"	परिस्कन्द
165	21	"	वाधस्तिष्ठन्त्य	"	वाचस्तिष्ठन्त्य
168	30	"	चिरेण	"	चिरेण
183	30	"	(ष्टीवनं)	"	(सीवनं)
184	8	"	श्रेते	"	श्रेयेते
188	24	"	गार्येकं	"	गार्गेकं
206	22	"	रचना	"	रचना
213	28	after श्रेष्ठयथा- and { before वरं कूपशताद्वापी }		insert वरसाचिः ।	ईषात्रिये यथा-
217	26	for	सिकतोपला ।	read	सितोपला ।
232	29	"	द्वाद्याणाली,	"	द्वादृ मृणाली,

Note.—A few misprints are corrected and omissions supplied in the Notes.

अथ

श्रीमद्भगवत्प्रियरचितं
नामलिङ्गानुशासनम् ।

भट्टशीरस्वाम्युत्प्रेक्षितेनामरकोशोद्घाटनेन सहितम् ।

प्रथमं काण्डम् ।

श्रीगणेशाय नमः । दिव्याच्छ्वानि शिवयोरितलकायमान-

गेरोचनाहचिललाटविलोचनं वः ।

अन्योन्यगाढपरिरम्भनिपीडनेन

पिण्डिभवन् बहिरिव स्फुटितोनुरागः ॥ १ ॥

अद्याप्यभिन्नमुद्दो योर्थार्थभिरमरकोश एष बुधाः ।

उद्धाव्यते यथेच्छं गृह्णार्थं नामरत्नानि ॥ २ ॥

प्रकृतिप्रत्ययवात्रयैर्यस्तसमस्तैर्निरुक्तनिगदाभ्याम् ।

इति समाप्तेः पश्चिमनां पारायणं कुर्मः ॥ ३ ॥

भग्ना अभिथानकृतो विवरीतारक्ष्य यत् विभ्रान्ताः ।

नामानि तानि भङ्गकृतुं गहनमहो अच्यवसिताः स्मः ॥ ४ ॥

सहजो यः समुद्धासः क्षीराद्येः खोपि मंस्यते ।

आन्द इत्यत्र किं कुर्मो गतानुगतिकं जगत् ॥ ५ ॥

बस्त्वेव तत्र हि भवेत् कियतेन्यथा यत्

कश्चाद्येहिनमणि करसंपुटेन ।

सारेतरान्तरविचारचणान् प्रतीर्थ्य-

स्तेनाहमेव बत दुर्जनचक्वर्ती ॥ ६ ॥

(किंतु) यदतिकृपणवृत्त्या विभ्यते वा परस्मा-

दरचनममहार्थं नीरसं दूसं वा ।

वरिवसितुमुदासान् - ढौकयामोतिभक्त्या

तदपि नषकवृत्त्या दूष्यते किं विदधः ॥ ७ ॥

जाता विश्वसुजः क्मेण मुनिभिः संस्कारमापादिताः

शङ्काः संवसनादसाधुभिरपत्रष्टाः स्थ भो आतरः ।

वाग्देव्याय कृता मदेकशरण मात्रा यतोस्मान्मया

न्याये वर्तमनि वर्तनाय भवतां पद् वृत्त्यः कल्पिताः ॥ ८ ॥

यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानधा गुणाः ।
 सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च ॥ १ ॥
 समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ।
 संपूर्णमुच्यते वर्गेनामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥
 प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् ।
 खीपुनपुंसकं हेयं तद्विशेषविधेः क्रचित् ॥ ३ ॥
 भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकरः ।
 कृतोत्र भिन्नलिङ्गानामनुकानां क्रमादृते ॥ ४ ॥

यस्य भगवतो ज्ञानदययोर्बोधकरुणयोः सिन्धोः समुदस्येव गम्भीरस्यापारस्य । अगाधस्यान्यैर-
 प्राप्तज्ञानदयावधेः । अनधा निष्पापा गुणाः क्षान्त्यादयो बोधिपक्षाः [क्षायः] सप्तांत्रिशत् । सः- अक्षयः-
 अक्षोभ्यो जातो मारजित्वादनन्तज्ञानसन्तानो वा । भो धीरा योगिनः- ध्येयं प्रति धियमीरयती[न्ती]-
 ति कृत्वा श्रिये भोगार्थं [सौख्यार्थं] अविद्यमानं मृतं मरणं यत्रेत्यमृताय मोक्षार्थं च सेव्यतामारात्य-
 ताम् । लेशस्तृत्रोपि समुदः- अस्य विणोः क्षयो निवासः । अगाधोतलस्पर्शः । रत्नादिमत्तविर्मल-
 गुणः । लक्ष्यर्थं पीयुषार्थं च सुरैः सेवितः ॥ १ ॥ गन्धारम्भेभीप्रितसिद्धिहेतुं जिनमनुस्मृत्य श्रोतृ-
 प्रोत्साहनार्थं स्वप्रवृत्तिप्रयोजनं साभिवेयमादिवाक्येनाह । समहृत्य संघात्य- अन्यतन्त्राण्यभिधान-
 शास्त्राणि लिङ्गानुशासनानि वा [च] संक्षिप्तैर्लघुरूपैः प्रतिसंस्कृतैः प्रत्येकं परिपाटीस्थापनादिना
 कृतोत्तरैः संपूर्णं लक्ष्यलक्षणाभ्यां संगृह्य पूरितं वादान्तशान्तपूर्णेति (सू०) ष्यन्तस्य निपातनात् ।
 वर्गैः सजाति [तीय] समूहैः, सुखग्रहणार्थं वउर्धन्ते विजातीया आस्मिन्निल्लिपारवर्जनाद्वा । नाप्रामभि-
 धानानां लिङ्गानां च खीपुनपुंसकानामनुशासनं व्युत्पादकं शास्त्रमुच्यते ॥ २ ॥ अथ श्लोकत्रयेण परि-
 भाषां शास्त्रव्यवस्थापनार्थमाह । प्रायशो बाहुल्येन क्वपि चेत्यर्थः । रूपस्या [स्य] बन्तादेविभक्त्य-
 छ्लगादेः- अम्- भावादेश्वाकारस्य भेदेन विशेषेण खीपुनपुंसकानीह इयानि, यथा- लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा,
 पिनाकोजगवं धनुः । तथा कुत्रित्वाहचर्यात्, यथा- अश्वयुगश्चिनी, ब्रह्मात्मभः सुरज्येषः, वियद्विष्णुपदम् ।
 अश्वशयुगब्रह्मवियन्ति साहचर्यात्खीपुनपुंसकानि । क्वचिलिङ्गविशेषविधानात्, यथा- योदिवौ द्वे वियम्,
 दुन्दुभिः पुमान्, क्वावे त्रिविष्टपम् ॥ ३ ॥ अत्रामरकोशे भिन्नलिङ्गानां प्रतिपद्येनानुकानां भेदमालयातुं
 द्वन्द्वो न कृतः, परवलिङ्गं हि स्याचावयवलिङ्गम्, यथा- कुलिं भिदुरं पविः, न तु कुलिशभिदुस्स-
 ववय इति । तथैकशेषो न कृतः, शिष्यमाणलिङ्गस्यैव हि प्रतीतिः स्यात्, यथा- नमः खं श्रावणो
 नमाः, न तु खश्रावणो नभसी इति । तथा संकरो न कृतः- संकरो व्यामिश्रता- साहचर्यात्तिलिङ्गत्वं हि
 स्यात्, यथा- स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः, न तु स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिरिति । एतच्च क्रमादते यत्र
 संप्रहश्लोकादौ क्रममात्रं विवक्षितं तत्रानुकानां भिन्नलिङ्गानां द्वन्द्वादयः कृतः एव, यथा- वर्गाः पृथ्वी-
 प्रस्त्रमालाद्वैतोषधिमृगादिभिः । नवद्वाक्षत्रविद्यश्वरैः साहंगोपाङ्गोरिहेदिता इत्यत्र द्वन्द्वसंकरैः, भ्रातादा-
 द्वेकशेषश्च कृतः । उपाध्यायथ क्रमादते इत्यन्तर्गुड मन्वानः क्रमेणादते परिपाण्यादयेत्र ग्रन्थ
 इति व्यददरत् । गौडोपीत्यमवुद्वा यथात्रायं संकरः क्रमादतेनुकमं विना भिन्नलिङ्गानां न कृतः-
 अभिधानानुकमेणवाभिधातुं तु कृत एव, यथा- कपर्देस्य जटाजूः पिनाकोजगवं धनुः, प्रमथाः सुः
 पारिषदा इति । मालाकारो हि खीलिङ्गादीन् प्रकरणैर्निरादिक्षत् । श्रीभोजस्वन्यथा व्याख्यत-
 यर्थते द्वन्द्वकशेषसंकराः क्रमादते पर्यायनिर्देशं विना भिन्नलिङ्गा ययुक्ता न स्युस्तदा न कृताः, पर्याय-
 निर्देशं विना तूकानां कृत एव, यथा- विश्वाप्तराप्तरोयक्षरक्षोगन्वर्वक्षिराः, तथा, पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च,
 तथा नानार्थे- संज्ञा स्वावेतना नाम हस्तायैश्वार्थसूचनेति ॥ ४ ॥ यत्र लिङ्गतयसमाहारस्तत्र त्रिविति

त्रिलिङ्गयां त्रिविति पदं मिथुने तु द्वयोरिति ।
 निषिद्धलिङ्गं शेषार्थं त्वन्ताथादि न पूर्वभाक् ॥ ५ ॥
 स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिविविदशालयाः ।
 सुरलोको द्योदिवौ द्वे स्त्रियां कीर्ते त्रिविष्टपम् ॥ ६ ॥
 अमरा निर्जरा वेवास्त्रिविदशा विद्युधाः सुराः ।
 सुपर्वाणः सुमनस्तस्त्रिविवेशा दिवौकसः ॥ ७ ॥
 आदितेया दिविषदो लेखा अदितिनन्दनाः ।
 आदित्या ऋभवोस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्वयसः ॥ ८ ॥

पदं प्रयोजयमिति परिभास्यते, यथा—त्रिषु स्फुलिङ्गोमिकणः । तथा मिथुने स्त्रीपुंसलिङ्गे द्वयोरिति पदं ज्ञेयम्, यथा—वहेद्वयोर्ज्ञालकीलौ । तथा निषिद्धं लिङ्गं यत तच्छेषार्थं निषिद्धालिङ्गादविशिष्टं लिङ्गं ज्ञेयं, विशेषनिषेधे शेषाभ्यनुज्ञानात्, यथा—व्योमयानं विमानोक्ताति, स्त्रीलिङ्गे निषिद्धे विमानस्य पुं-पुंसकविधिः । तथा तुशब्दोन्ते यस्य तत्त्वन्तमथरवद् आदित्यस्य तदथादि च पूर्वं न भजते—आत्रिमेण संबन्धत इत्यर्थः । न्यायसिद्धं चेतत्—तुना पूर्वस्माद्विशेषयोत्तनात्—अथशब्देन चार्थान्तरारम्भात्, यथा—पुलोमजा शचीन्द्राणी नगरी त्वमरावती, नित्यानवरताजस्तमप्यथातिशयो भर इति । भ्रान्तिस्थानविषयं चेतत् ॥ ५ ॥ स्वर्गं परे च लोके स्वरिति वक्ष्यमाणत्वेषीह प्रचुरप्रयोगार्थं स्वःशब्दोपादानं, वक्ष्यति च भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्विते पुते । अव्ययमित्यलिङ्गत्वार्थम् । मुष्टु—अर्जयते स्वर्गः, घट् । नास्त्यकं दुःखमत्र नाकः, नविद्यमानविरिश्वो वा, नत्राणनपादिति (सू०) नव् प्रकृत्या । तृतीया द्यौलोकत्रिविदिवः—वृत्तिविषये दिवौकसवद्विवराब्दोप्यास्ति, दीव्यन्त्यतोति घटर्थकविधानम् (वा०), पूर्वार्थाभिकर्यं च वृत्तो त्रिभागवत् । त्रयाणां ब्रह्मादीनां द्यौरित्येके । त्रिदशाल्यादयः सुरसदनायुपलक्षणम्, एवं यीगिकेषु सर्वत्रोन्नेयम् । योशब्दोप्योकारान्तोस्ति, भाष्ये गोतोणित् (सू०) इत्यत्र—ओतोणिदिति (वा०) न्यासान्तराम्भानात् । दीव्यन्तस्यां द्यौः, दिवे: क्लिप् । तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपं भूर्भुवःस्वारिति श्रुतेः । विपिष्टपमिति प्राच्याः, प्रयेण हेते पवी शसो च व्यत्यस्य पठन्ति । गौनानायेः । ऊर्ध्वलोकाया अप्यूषाः ॥ ६ ॥ न भ्रियन्ते इत्यमराः । निष्कान्ता जराया निर्जराः । दीव्यन्तीति देवाः, देवसेवमेषादयः पवादिषु द्रष्टव्या इति—इगुपथेति (सू०) को नास्ति । त्रिदेश परिमाणमेषां त्रिदशाः, संख्याभ्ययेति (सू०) बहुत्रीहिः, बहुत्रीहैसंख्येयेऽजबहुग्रानात् (सू०) इति डच् समासान्तः, त्रयस्त्रिदृष्टे देवाः सोमपा इति श्रुतेः । तिसो दशा वयोवस्था येषामिति गौडः । विद्युध्यन्ते विद्युधाः । सुरन्ति सुराः, सुर—ऐश्वर्ये—कः, सुरा—एषामस्तीति वा, अर्द्धादिभ्योऽच् (सू०), यतोविधजाता सुरा तैः पीता, सुष्टु राजन्ते वा । शोभनं पर्वं चरितमेषां सुपर्वाणः । सुष्टु मन्यन्ते सुमनसः, असुन् । दिवि—ओको निवास एवां दिवौकसः, युसमानार्थो दिवशब्दोस्ति, पृष्ठोदरादित्वात् (सू०) वा सिद्धिः ॥ ७ ॥ अदिल्या अपत्यान्यादितेयाः, कृदिकारादक्षिणः (ग०) इति द्वयन्तात्—क्षीभ्यांदक् (सू०) । इदन्तात् दित्यदित्यादित्येति (सू०) एव—अदित्याः । एवं दैत्यदैत्याः । दिवि सीदन्तीति दिविषदः, सत्सू-द्विषेति (सू०) किप्, हलदन्तात्सप्तम्याः (सू०), हृद्युभ्यांच (वा०) इत्यल्कुक्, सुपामादित्वात् (सू०) पत्वम् । पक्षे युसदः । लिख्यन्ते चित्रादौ ध्यानार्थं लेखा । इत्थाते ऋभवः । ऋशब्दोऽदितिवाची ततो भवन्तीति गौडः, डुप्रकरणे मित्रादिभ्यउपसंख्यानात् (वा०) । नास्ति स्वप्ने एषामस्त्रपाः । न भ्रियन्ते—अमर्त्याः, इसिमृतितन् (उ०), स्वार्थं यत् । अमृतमन्धोन्नेषाममृता-

बहिर्मुखाः कतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः ।
 वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम् ॥ ९ ॥
 आदित्यविश्ववसवस्तुषिताभास्वरानिलाः ।
 महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥ १० ॥
 विद्याधराप्तरोयक्षोगन्वर्थकिनराः ।
 पिशाचां गुह्यकः सिद्धो भूतोमी देवयोनयः ॥ ११ ॥
 असुरा दैत्यदैतेयदनुजेनदारिदानवाः ।
 शुकशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवाः सुराद्विषः ॥ १२ ॥
 सर्वज्ञः सुगतो बृहद्वा धर्मराजस्तथागतः ।
 समन्तभद्रो भगवान् मारजिष्ठोकजिज्जिनः ॥ १३ ॥

अथसः ॥ ९ ॥ बहिर्मिर्मुखमेषां बहिर्मुखाः । गरेव निग्रहानुप्रहसमर्थो वाणोद्धमेषां गीर्वाणाः । प्रशस्तं वृन्दमस्त्येषां वृन्दारकाः, शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्यः (वा०) । देव एव देवता, देवात्तल् (स०), स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेपि । देवैतै दैवतं, प्रज्ञादित्वात् (स०) स्वार्थे-अण्, विशेषविधे पुस्त्वं रूपमेदात् कीबर्वं तच प्रचुरप्रयोगम् ॥ ९ ॥ एते द्वादशत्वादिना संधेन युक्ता गणदेवताः, संघचारिणो बहुवचनान्ता वा । एकत्वं तु समुदायेष्वपि तृतीया शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इति । द्वादशादित्याः । तयोदश विशेषदेवाः, श्राद्धाप्रे विशन्तीति । अष्टौ वसवः, वसन्तीति । पट्टविशतुषिताः, तुष्णन्तीति । चतुःपष्टिरभास्वराः, आभासन्त इति, स्थेशभासेति (स०) वरच् । एकोनपञ्चाशदनिलाः । पट्टविशद् द्वे शते महाराजिकाः, महाराजशब्दोस्त्येषामिति । सात्य देवता (स०) इति माहाराजिका इत्येके, महाराजप्रोष्ठपदाद्भ् (स०) । द्वादश साध्याः, साध्यन्त आराध्यन्त इति । एकादश रुद्राः । तुषिताद्य बौद्धपात्रतज्जलपुराणादौ दृशः ॥ १० ॥ देवा योनिरुत्पत्तिस्थानमेषां, दैवांशा इत्यर्थः, देवददृष्टसंहतेभ्यः परमाणुभ्यः सद्यो जायन्ते वा । नागा अप्येवम् । तथा च द्वितीय-मध्ये-सिद्धगुणकभूता हि पिशाचा देवयोनय इति भागुरिः पपाठ । विद्याधरा जीमूतवा-हनादयः, खड्गगुटिकाजनादिविद्याधारिणश्च । असु सरन्यप्तसरयो देवयोवितः-रम्मादयः । यक्षाः कुवेरादय छद्मीश्वराः । रक्षांसि मायाविनो लङ्घिष्वासिनः । गन्धर्वाभ्युत्पुरुप्रभृतयो देवगायनाः । किनरा अक्षादिमुखाः शृङ्गारिणः । पिशाचाः पिशिताशास्तामसाः स्वयं निर्मासाः । गुह्यका निधिपाला मणिभद्रादयः, गृहन्तीति । सिद्धाः, सिध्यन्तीति, प्राताशुगुणैश्चर्वा विश्वावसु-प्रभृतयः । भवन्तीति भूता बालग्रहादयो हिंसा रुद्रानुचरा वा, यतोसौ भूतपतिः ॥ ११ ॥ असुराः सुराया अपानात्, सुरविरुद्धा वानर्थवत्, अस्यन्ति देवानिति वा । दितिर्दनुश्चसुर-मातौ, अनया जातत्वाहैत्या इति, आदित्या आदितेयवत्सिद्धम् । अनयादृष्टवतःद् ऋषा इति पूर्वदेवाः । सुरान्द्रिपृथन्तीति सुराद्विषः, सत्सूद्विषेति (स०) किष् ॥ १२ ॥ सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था इति सुगतः शोभनज्ञानः । तथागतः सत्यज्ञानः, तथेति सत्यार्थं वित्तधवत् । बुध्यते बुद्धः । धर्मः सर्वोद्धरणा-दिस्तेन राजते धर्मराजः, धर्मस्य राजा वा । संपूर्णान्तं निष्पत्तं भद्रमस्य समन्तभद्रः । ऐश्वर्यस्य सम-अस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ॥ १३ ॥ वैराग्यस्याय मोक्षस्य षण्ठां भग इति स्मृतः ॥ तद्वान् । मारजन् काम-क्षोधादीक्षयति मारजित् । बौद्धास्तु स्कन्धमारः क्षेशमारो मृत्युमारो देवुलमारश्चेति चतुरो मारानाहुः । लोकाभ्यर्जयति तपसा लोकजित् । जयति भवं जिनाति वा जिनः ॥ १४ ॥ दिव्यं चक्षुर्दिव्यं श्रोतृ-

षडभिज्ञो दशवलोद्यवादी विनायकः ।
 मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः शाक्यमुनिस्तु यः ॥ १४ ॥
 स शाक्यर्थसिद्धः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदानिश्च सः ।
 गौतमश्चार्कवन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥ १५ ॥
 ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्वः परमेष्ठी पितामहः ।
 हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयंभूश्चतुराननः ॥ १६ ॥
 धाताब्जयोनिर्द्विहिणो विरित्रः कमलासनः ।
 स्वष्टा प्रजापतिर्वधा विधाता विश्वसृद् विधिः ॥ १७ ॥
 विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरथ्रवाः ।
 दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः ॥ १८ ॥

पूर्वनिवासानुस्मितिः परचित्तज्ञानमास्वक्षयं क्रुद्धिश्चेति षडभिज्ञा अस्य सन्तीति । दानक्षान्तिशीलवीर्य-
 भ्यानशान्तिवलोपायप्रणिधानज्ञानानि दश बलान्यस्येति । अद्वयं विज्ञानद्वैतं वदत्यवद्यमद्यवादी ।
 विनयति शास्तीति विनायकः । मन्यते मुनिः, मनेश्च (उ०), तेषामिन्द्रः । मुनिस्तु भीमवत्, सन्ति
 पदेषु पदैकदेशा इति । श्रिया योगविभूत्या घनो निविडः, श्रिया घन इव वर्षिता वा । शास्ति विनयति
 विनेयाऽशास्ता, तृन्तृचौशंसिक्षदादिभ्यःसंज्ञायांचानिटौ (उ०) । तापी च ॥ १४ ॥ यस्तु शकेषु
 जातः शाक्यमुनिर्द्विदावतारः— शकोमिजनोस्येति, शाङ्किकादिभ्योऽव्यः (स०) स शाक्यः सिंह इव
 शाक्यसिंहः, उपमितंव्याप्रादिभिः (स०) इति समासः । शाक्योपि भीमवत् । सर्वार्थेषु सिद्धो
 निष्पन्नः । अत एव सिद्धार्थः, यच्छाश्वतः— सिद्धार्थै बुद्धसर्वपै । शुद्धोदनस्य राजोपत्यं
 शौद्धोदनिः, शकञ्च्चादित्वात् (वा०) पररूपम् । गौतमो गौतमगोत्रावतारात् । अर्कवन्धुः सुर्यवस्थत्वात् ।
 मायादेवी शुद्धोदनस्य राजो भार्या तस्या: सुतः स इति । इत्यागमोक्तावतारभेदात्पृथिवी नामानि ।
 [सर्वज्ञो वीतरागोहैन् केवली तीर्थकृज्ञिनक्षिकालविदाया ऊहाः] ॥ १५ ॥ बृहति ब्रह्मा । आत्मना
 भवत्यात्मभूः । अत एव स्वयंभूशब्दे लघ्वे स्वभूनिर्वृत्यर्थं वचः । एवं सर्वत्रोन्नेयम् । परमे पदे तिष्ठतीति
 परमेष्ठी, परमेस्थःकिदिति (उ०) इनिः, तपुरुषेकृतीति (स०) सप्तम्या अलङ्क, स्थास्थिनस्थृतां
 वक्तव्यात् (वा०) प्रत्यम् । पितृणामपि पिता पितामहः, पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः (स०)
 इति साधुः । हिरण्यं गर्भेस्य हिरण्यगर्भः, हिरण्यस्य गर्भो वा ब्रह्माण्डप्रभवत्वात् । भूरादीन् सप्त लोका-
 नीष्ट इति लोकेशः ॥ १६ ॥ धाता विधाता कर्ता, वेरथो धातुर्नैवोक्तः— उपसर्गाणां योतक्त्वात् । द्रुद्य-
 ल्यसुरभ्यो द्रुहिणः । विरिद्विक्ते सूते विरित्रः, विभिर्हसे रिच्यते- ऊहते वा, विरित्रिरिति प्राच्याः ।
 विदधाति सृजति विश्वमिति वेधाः, विधति सृजति वेधाः, विध विधानेऽसुन्, विधाओवेधचेतिवा (उ०) ।
 विश्वं सृजति विश्वसृट्, वश्वप्रस्त्रसृजेति (स०) यः, ज्ञालंजशोन्ते (स०) । विधते विधिः, उपसर्गेषोः
 किः (स०) । शतशृतिशतानन्दो च । स्थविरो देश्याम् ॥ १७ ॥ वेवेष्टि व्याप्रोति विश्वं विष्णुः,
 विषेःकिञ्चेति (उ०) नुः । नरस्यापत्यं नारायणः, नडादिभ्यः फक् (स०) । नारा: सलिलं नारमम्मयं
 नरसमूहो वायनमस्य, आपो नारा इति प्रोक्ता इति स्मृतोः । तथा नराजातानि भूतानि नाराणीति तेषा-
 मयनं मार्गः । कृष्णो वर्णेन कर्षति वारीन् । विकुण्ठस्यापत्यं वैकुण्ठः, विकुण्ठितसैहादिवक्त्रो वा संहिता-
 दिषु तथा दर्शनात् । विष्टर इव श्रवसी कर्णावस्य विष्टरथ्रवाः, विष्टरकृतीर्जटा श्रवोभ्यां निर्गतास्येति वा, अथवा
 विष्टरेश्वत्थलरौ श्रुयते वा । दाम- उदरे यस्य स दामोदरः, बाल्ये हि चापलाहास्त्रा बद्धोभूत् । हृषीकाणामि-
 न्द्रियाणामीशो वशित्वाद् हृषीकेशः । प्रशस्ताः केशा विद्यन्तेस्य— यदि वा केशिनमसुरं हतवान्-
 केशवः, केशाद्वान्यतरस्याम् (स०) । माया लक्ष्म्या धवो भर्ता माधवः, मधोरपत्यं वा ।

दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्यजः ।
 पीताम्बरोच्युतः शार्ङ्गी विष्वक्सेनो जनार्दनः ॥ १९ ॥
 उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चकपाणिश्चतुर्भुजः ।
 पद्मनाभो मधुरिपुर्वासुदेवत्विविकमः ॥ २० ॥
 देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ।
 घनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरधोक्षजः ॥ २१ ॥
 विश्वभरः कैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलाठ्छनः ।
 वसुदेवोस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ॥ २२ ॥
 बलभद्रः प्रलम्बव्याप्तो बलदेवो च्युताग्रजः ।
 रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ २३ ॥
 नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाइको मुसली हली ।
 संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः ॥ २४ ॥

स्वभः स्वतो भवतीति ॥ १८ ॥ पुण्डरीके इवाक्षिणी अस्य पुण्डरीकाक्षः, बहुव्रीहौसक्षयश्चोऽस्वाइगादिति (सू०) पच्, प्रसान्नलोचन इत्यर्थः । गां भुवं विन्दतीति गोविन्दः, वराहस्पेण गोः पृथिव्या उद्दर्ता, तद्वत् गोवर्धनाच्चोदाराद् गर्वां लाता, अनुपसर्गालिम्पविन्देति (सू०) शः । गरुडो च्यजन्मित्वां वाहनत्वेऽस्य । पाते अम्बरे वासद्वी अस्य । न च्यवतेच्युतः । शृङ्गस्य विकारो धनुरस्त्व्यस्य शार्ङ्गी । विष्वकर्सव्यापिनी सेनास्येति विष्वक्सेनः । जनार्दनैति जनार्दनः, नन्द्यादित्वालयुः (सू०) ॥ १९ ॥ इन्द्रमुपगतोनुजत्वादुपेन्द्रः । इन्द्रस्यावरं जातोनुज इन्द्रावरजः । पद्मं नाभावस्य पद्मनाभः, अच्चप्रत्यन्वेति (सू०) ग्राइनिर्देशादच् । मधुनाम्नोमुरस्य रिपुर्मधुरिपुः । वसुदेवस्यापत्यं वासुदेवः, जगत्यां सर्वहृदये वसतीति वासुः—कल्पान्ते दीर्घतीति देवः, वासुशासी देवश्च वासुदेवः । त्रयो विक्रमा अस्य श्रिविक्रमः, चिषु लोकेषु वा विक्रमः पादन्यासोस्य ॥ २० ॥ शूरस्यापत्यं शौरिः । पुरुषेष्वत्तमः पुरुषोत्तम इति सप्तमीतपुरुषः, ननिर्धारणे (सू०) इति षट्टीसमासनिषेधात्, कर्मधारये च सन्महत्परमोत्तमेति (सू०) उत्तमवृष्ट्युष्टः इति स्थात् । पुष्पफलपङ्कवान्विता वनमालास्यास्तीति वनमाली, ब्रीहादित्वादिनिः (सू०) । बलि खंसते बलिध्वंसी, सुप्यजातौणिनिस्ताच्छील्ये (सू०) । अधः कृत्वाक्षाणिन्द्रियाणि जातोषोक्षजः, अधेक्षणां जितेन्द्रियाणां वा जायते प्रलक्षीभवति, अक्षर्ज ज्ञानमपोत्त्वया वा ॥ २१ ॥ विश्वं विभर्तीति विश्वभरः, संज्ञायांभृत्वृजीति (सू०) खच् । मधुकैटबाव-सुरो जितवान् । विधते विधुः । श्रीवत्साल्यो रोमावतो वक्षसि लाभ्यन्तमस्य श्रीवत्सलाभ्यनः । गदाग्रजो दाशाहों मुञ्जकेशोदिधशायी पुराणगुरुयो ब्रह्मरियाद्याम् । हरो जाते द्यानका दुन्दुभयथास्य नेदुः, अनकुदुमो वसुदेवस्य पितेत्येके ॥ २२ ॥ बलेन भद्रो बलभद्रः, बलस्वनुनिष्पादिन्यायेन भीमवत् । प्रलम्बं नाम्नासुरं हतवान् प्रलम्बनः, अमनुष्यकर्तृकेच (सू०) इति टक् । [रेवतीं रमयतीति, नन्द्यादित्वात् (सू०) ल्युः] । रामः सिताङ्गत्वात् । कामान् पालयति कामं स्मरं वाग्रजत्वात्कामापालः ॥ २३ ॥ रोहिण्या अपत्यं रौहिणेयः, श्रुत्वादित्वात् (सू०) ढक् । तालवृक्षोङ्को ध्वजोस्य तालाङ्कः । संकर्षणिति संहारमूर्तित्वात्संकर्षणः, नन्द्यादित्वालयुः (सू०) । कालिन्द्या यमुनाया भेदनो इलेनाकर्षणात् । सात्वतोपि [एककुण्डलोनन्त इत्याद्याम्] ॥ २४ ॥ मदयति मदनः, ल्युः । मननं मत्-चेतना,

मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ।
 कन्दर्पो दर्पकोनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः ॥ २५ ॥
 शम्बरार्मिनसिजः कुसुमेषुरनन्यजः ।
 पुष्पधन्वा रतिपतिर्भकरध्वज आत्मभूः ॥ २६ ॥
 ब्रह्मसूर्क्ष्यकेतुः स्थाइनिरुद्ध उषापाति ।
 लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीहरिप्रिया ॥ २७ ॥
 शंखो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यश्चकं सुदर्शनः ।
 कौमोदकी गदा खड्गो नन्दकः कौस्तुभो मणिः ॥ २८ ॥
 गरुत्मान गरुडस्ताक्ष्यो वैनतेयः खगेश्वरः ।
 नागान्तको विष्णुरथः सुर्पणः पञ्चगाशनः ॥ २९ ॥
 शंभुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ।
 ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चन्द्रशेखरः ॥ ३० ॥

अनुदातोपदेशवनतीति (सू०) अनुनासिकलोपे तुक्, मतो मनसो मंथः [मभार्तीति] मन्मथः ।
 प्रियन्तेन मारः । प्रकृष्टं द्युम्नं बलमस्य प्रद्युम्नः । मीनः केतनं ध्वजोस्य मीनकेतनः, मीनो जलचरोप-
 लक्षणम् । कमव्ययं कुत्सायाम्, कं दर्पोस्य कर्दर्पः कं दर्पयति वा । दर्पयतीति दर्पकः । न वियतेङ्ग-
 मस्येत्यनिरुद्धः, ईश्वरदग्धदेहवात् । कामयतेनेन कामः, कामोस्त्यस्य वा, अर्शआदित्वात् (सू०) ।
 [पञ्च शार अस्येति पञ्चशरः, उन्मादनं शोचनं च तथा संमोहनं विदुः । शोषणं मरणं चैव पञ्च वाणा
 मनोभुवः ॥ मदनोन्मादनश्वेत्य मोहनः शोषणस्तथा । संदीपनः समालयाताः पञ्च वाणा इमे स्मृताः ॥]
 स्मरन्त्यनेति स्मरः, पुंसिसंशायांचःप्रायेण (सू०) ॥ २५ ॥ शम्बरोसुरभेदस्तस्यारिः शम्बरारिः । मनसि
 जायते मनसिजः, डः, हलदन्तात्सप्तम्याः (सू०) अलुक् । न मनसोन्यस्माजायतेनन्यजः । पुष्पाणि
 धनुरस्य पुष्पधन्वा, वासंजायां (सू०) इत्यनिरुद्ध । आत्मना भवत्यात्मभूः, यज्ञागुरिः— शम्बरारिः
 स्मरः स्वजः । हच्छयैत्यसखः शृद्गारयोनिः पुष्पकेतुश्च ॥ २६ ॥ ब्रह्म ज्ञानं सूर्यते ब्रह्मसूः । ऋच्य-
 नामा सृगः केतुरस्य (ऋच्येतुः) । उषा बाणदुहिता (तस्या पतिः) । बलादयो हरेर्त्तुपूर्वपौत्राः,
 यज्ञागुरिः— ब्रह्मसूर्क्ष्यकेतुश्च विष्वक्सेनात्मजात्मजः । संहितासु त्वेकं ब्रह्म वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्ना-
 निरुद्धाख्यया चतुर्व्यूहात्मकमाहुः । विशकेतुरित्यपाठः । लक्ष्मीः, लक्ष्मीरुद्ध (उ०) इतीत्यर्थान्तः,
 अत एव ड्यन्तत्वाभावाद्, हलृयाव्योदीर्घत्सुतीति (सू०) सुलोपाभावः । पद्मं वियतेस्याः पद्मा, अर्श-
 आदित्वादत् (सू०) । एवं कमला । श्रयतीति श्रीः, किञ्चविचिप्रच्छित्रि (उ०) इत्यादिना किञ्चीर्थैः ।
 मा रमा अविज्ञा-ईन्द्रित्याद्युम्नम् ॥ २७ ॥ पञ्चजने पाताले भवः पञ्चजन्यः, बहिर्वेपञ्चजनेभ्यश्चेति
 चकव्यात् (वा०) व्यः । लक्ष्मीपतेरिति शेषः । सुखेन दृश्यते (सुदर्शनः), भाषायांशासियुर्धीति (वा०)
 युक् । सुदर्शनः पुंसि लोकाश्रयत्वाद्विद्वास्य, यथा— बन्धुरेष जगतां सुदर्शनः (शिशु०) । विष्णुः
 कुमोदकः शौरीरिति दुर्गापाठात्, कुमोदकस्येवं कौमोदकी लक्ष्मीपतेर्गदा । संहितासु मण्ठादौ कौपो-
 दकीति पाठः, कूपोदकाज्जातेल्यान्नायात् । नन्दयतीति नन्दकः । कुं भुवं स्तुभ्नाति व्याप्रोति कुस्तुभोविष्य-
 स्तास्यायं कौस्तुभः ॥ २८ ॥ गरुतः पक्षाः सन्त्यस्य गरुत्मान, ज्ञयः (सू०) इति वत्वं यवादिपाटानास्ति ।
 गरुद्रिद्युते गरुडः, पृष्ठोदरादित्यालुक् (सू०), गिराति नागान्वा । नृक्षस्यापत्यं तर्ष्यः, गर्णोदित्याद्युम्न
 (सू०) । विनाताया अपत्यं वैनतेयः, छीभ्योदक् (सू०) । सुपर्णो हेमपक्षव्यात् ॥ २९ ॥ शं भवत्यस्मा-
 च्छम्भुः, मित्रद्वादित्वाद् (वा०) दुः । ईष्टे— ईशः । पश्चानां सुरनरतिरक्षां पतिः । शिवः श्रेयस्करत्वात् ।
 ईष्टे— ईश्वरः, ताच्छीस्ये स्थेष्मासोति (सू०) वरच् । मेहश्वरो महोदधिवदूढः । शृणाति हिनसि शर्वः ।

मूतेशः खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृडः ।
 मृत्युंजयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ॥ ३१ ॥
 उद्यः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत् ।
 वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः ॥ ३२ ॥
 कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिनीललोहितः ।
 हरः स्मरहरो भर्गस्त्र्यम्बकस्त्रिपुरान्तकः ॥ ३३ ॥
 गङ्गाधरोन्धकरिपुः क्रतुधर्यसी बृषध्वजः ।
 व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणूरुद्र उमापतिः ॥ ३४ ॥
 कपर्दीस्य जटाजूटः पिनाकोजगर्वं धनुः ।
 प्रमथाः स्युः पारिषदा ब्रह्माण्याद्यास्तु मातरः ॥ ३५ ॥

ईशानः, ताच्छील्येचानश् (सू०) शंकरः, कृबोद्देतिति (सू०) टः ॥ ३० ॥ गिरि श्यति - उपभोगेन तनूकरोति गिरिः; गिरिवासात्तीति, लोमादित्वाच्छः (सू०), गिरौ शेते वा गिरिः; गिरौऽच्छन्दसि (वा०), लोके त्वाशुशुक्षिणिवत् । मृडति सुखयति मृडः । मृत्युं जयति मृत्युंजयः, संज्ञायांभृत्वृजीति (सू०) खच् । कृतिश्वर्म वासेस्य कृतिवासाः ॥ ३१ ॥ उत्त्यति कुधा समैति- उओ रोद्रत्वात् । श्रीः शोभा कण्ठेस्य श्रीकण्ठः । नीलगलत्वाच्छितिनीलः कण्ठोस्य शितिकण्ठः । वामः श्रेष्ठो देवः, संसारे वामताद्वा । विरूपाणि चित्वादक्षीण्यस्य विस्पाक्षः; बहुव्रीहौसक्यश्क्षोःस्वाङ्गात् (सू०) षड् ॥ ३२ ॥ कृशानौ रेतोस्य कृशानुरेताः, देव्या सोदुमशक्यत्वादग्नोः हि क्षिपं रेतः, अत एव पावकिः कुमारः । धूर्जटिंगा जटास्वस्य धूर्जटिरिति निरुक्तम् । नीलः कण्ठे लोहितश्च केरेतो नीललोहित इति पुराणम् । हरस्यचं हरः, हरते:- अच् । स्मरं हरति स्मरहरः, हरतेरनुद्यमने (सू०) अच् । विभार्ति भर्गः, भृजयन्तेनेन काम-कालादयो वा । त्रीप्यम्बकान्यस्य त्र्यम्बकः, त्ययाणो लोकानामम्बकः पितेत्यागमः, दौर्मुभिरापस्ति-स्कोम्बा अस्येति वा । (त्रिपुरान्तकः) त्रिपुरीति भाघ्यदर्शनेपि लोकाश्रयत्वात्विपुरं पात्रादौ (पात्रा-यन्तस्यन) ॥ ३३ ॥ गङ्गानाय धरश्वकवरादित्वत्, अन्यथा कर्मप्यण् (सू०), संज्ञायांभृत्वृजीति (सू०) खच्- वा स्यात् । अन्वको नामासुरस्तस्य रिपुः। क्रतुं दक्षयज्ञं ध्वंसतेवश्यं कतुधर्यसी । व्योम द्यौः के मूर्णिं शेतोस्य व्योमकेशः, दीर्घां द्यौः समवर्ततेति श्रुतेः, गङ्गां धारयितुं व्योमव्यापिनेस्य केशा वा व्योमकेशः । भवत्यग्माद्विश्रं भवः । विभ्यत्यसाद् भीमः, भीमादयोपादाने (सू०) । तिष्ठतीति स्थाणः । रोदनादुदः, सोरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति श्रुतेः, रोदयत्यरिक्तीर्वा, रोदेणिंलुक्त्व (३०) । अहिरुच्छोष्मूर्तिश्च [महानादो] गजासुरारित्व । महानटो देवयाम् । शिपिविष्टो शृष्टाकपिभैरेवो नानार्थे ॥ ३४ ॥ ईश्वरस्य जटाजूटः कपर्दनामा, कं शिरः पिपर्ति कपर्दः, औणादिको दः । अस्य धनुः, पिनश्यते पिनाकः, शूलार्थोप्यनेकार्थेषु वक्ष्यते । अजगरे विप्रतिपर्तिर्गम्यते, गण्डजकात्संज्ञायां (सू०) इति मत्वये वे- अजकवभिति सात्यम् । अथाजगवोस्त्रिविकारस्तदाणि वृद्धिः स्यात्, यत्कात्यः— धर्मुर्वद-न्यायाजगवं पिनाकिकरणोचरम् । प्राच्यास्तु, गण्डजगादिति पेतुः । अजगवं धनुः प्रोक्तमिति तु पा-श्चात्या अपि । प्रमन्त्रन्ति प्रमथाः, अच् । परिषदि साधवः पारिषदाः, भक्ताणाः (सू०) इति प्रकृते परिषदोष्यइति (सू०) योगविभागाद् णः । संघाते प्रमथे गण इति गणा अपि । अस्याष्टौ परिवारत्वेन मान्ति वर्तन्ते मातृनाम्यः । ब्राह्मी महेश्वरी चैन्द्री वाराही वैश्वी तथा । कौमारी चर्मसुष्टा च काल-संकर्षणीति च । ब्रह्माणीत्यानुगागमाभावाद्यैव प्रसिद्धं नाम । कर्यचिजजातित्वात्, ब्राह्मोऽजाताविति (सू०) ब्राह्मीत्यादा इत्येके पेतुः, यद्भागुरिः— ब्राह्मथादा मातरः स्मृताः । रेवत्यो देवयाम् ॥ ३५ ॥ भवते

विभूतिर्भूतैर्श्वर्यमणिमादिकमष्ठधा ।
 उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवर्तीश्वरा ॥ ३६ ॥
 शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला ।
 अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाम्बिका ॥ ३७ ॥
 विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः ।
 अप्येकदन्तहरम्बलम्बोदरगजाननाः ॥ ३८ ॥
 कर्तिकयो महासेनः शरजन्मा षडाननः ।
 पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभूर्गुहः ॥ ३९ ॥
 वाहुलेयस्तारकजिद्विशाखः शिखिवाहनः ।
 षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः कौब्रिदारणः ॥ ४० ॥
 इन्द्रो मरुत्वान्मधवा विंडोजाः पाकशासनः ।
 वृद्धभ्रवाः सु-शु-नासीरः पुरुद्वतः पुरंदरः ॥ ४१ ॥

भूतिः । अणिमा महिमा लथिमा प्राप्तिः प्राकास्यमीशिता वंशिता— ईशस्य यत्रकामवसायितेत्यष्टै-
 श्वर्यम् । भूतिविभूती समानार्थे लोचनविलोचनवत् । उ मेति माता तपसो निषिद्धा (कुमा०) इत्यु-
 मा । कात्यशब्दाद् गर्गदिश्योयन् (सू०) इति यत्रन्ताद् (सर्वत्र) लोहितादिकतन्त्रेभ्यश्विष्फः (सू०), षिवाद्
 दीप्ति कात्यायनी । हिमवतोपत्ति हैमवती । इंटे सच्छीला-ईश्वरा, स्थेशमासेति (सू०) वरत् । अश्वेतराशु-
 कर्मणिवरत्त्व (उ०) उश्वाया ईत्वमितीश्वरी ॥ ३६ ॥ शिवा स्वतः श्रेयस्करीत्वादिष्ववत्, यच्छाश्वतः—
 शिवं भद्रं शिवः शंभुः शिवा गौरी शिवाभया । पुंयोगे च शिवस्य छी शिवी । भवस्य छी भवानी,
 इन्द्रवरुणभवेति (सू०) ढीपातुकौ । एवं शर्वाप्यादि । अपर्णा तपसि पर्णानामप्यनशनात् । पर्वतस्या-
 पत्यं पार्वती । दुखेन गन्तु शक्यतेस्यां दुर्गा, सुदुरोरधिकरणे (वा०) इति डः । चब्दी कोपना,
 यहाविचाद् (सू०) ढीपु, इक्केऽणः (सू०) इति हस्तः । अम्बैवाम्बिका । जगन्माता-आर्या
 भैरवी सती दाक्षायणी च । गणनायिका देशाश्म ॥ ३७ ॥ विगतो नायको नियन्तास्य विनाशकः,
 अन्येषां विनेता वा । अत एव विघ्नानां राजा विनियन्ता । द्युयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः [माहूर्गेयोपि बतः],
 मातुरुत्संख्यासं भद्रपूर्णायाः (सू०) इत्यण्, अन्यस्योत्तं च । गुहोत्पादितदन्तत्वादेकदन्तः । प्रत्युषे
 हेरम्बते शब्दायते हेरम्ब इति नैरुक्ताः, देशीपदप्रायं तु भन्महै । आम्लरथोपि ॥ ३८ ॥ कृतिकानां
 बहुलाल्यानामपत्यम् । महती सेनास्य महासेनः । शरवणे जन्मास्य शरजन्मा । षडाननः कृतिकाना-
 मभिपत्नीनां षण्णां स्तनपानात् । स्कन्दं शुक्षं रेतोस्य स्कन्दत्यरीन्वा स्कन्दः । गृहते सेनां गुहः, कः
 ॥ ३९ ॥ विशासायु जातो विचाखः, नक्षत्रालुग्बहुलम् (सू०) । शिखी मयूरो वाहनमस्य पित्रिव-
 वाहनः । षण्णां मातृणामपत्यं षाण्मातुरः । शक्तिधरः, शक्तिधरः, अन्यथा शक्तिधरः शक्तिधारे वा
 स्यात् । कुमारो ब्रह्मचारित्वात्, कुर्सितो भारोस्येति वा । क्रौञ्चो गिरिस्तेन ह्यस्य कैलासमखशिक्षार्थं
 गच्छतो भागो रुद्धैभूत्, अतस्त दारयति कौब्रिदारणः, ल्युः । स्वामी च । गादर्गेयोपि ॥ ४० ॥
 भृद्गणी भृद्गणरिटिस्तुणिनिदन्तो नन्दिकश्वरे । कर्णमोटी तु शासुण्डा चर्ममुण्डातिवर्णिः [च वाचि-]-
 केति वर्षव्यम् ॥ इन्द्रः परमैश्वर्ययोगात् । मरुतो देवाः सन्त्यस्य भृत्यान्, तसौमत्तर्ये (सू०)
 इति भर्तुङ्गायां पदकार्ये जप्तत्वं नास्ति । मधः सौख्यमस्यास्तीति मधवा, शक्तुक्षन् (उ०)
 इत्यत्र तु निपातितस्य भृत्यस्य । पक्षे सौ त्रादेशादीर्घाभावान्मधवन्, भृत्या-
 भृलम् (सू०) । विवेषि विड्यापकमोजास्य विंडोजाः, विंडु वा—ओजोस्य, पृष्ठोदरादित्वात् (सू०)
 शृणुः । विड भेदने वा, विड भेदकमोजोस्य । पाकानः दितिगर्भाणां शासनः । वृद्धे श्रवसी अस्योति वृद्ध-

जिष्णुलेखर्वभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पातिः ।
 सुत्रामा गोत्रभिद्वच्ची वासदो वृत्रहा वृषा ॥ ४२ ॥
 बास्तोष्पातिः सुरपतिर्बलारातिः शचीपातिः ।
 जम्भभेदी हरिहयः स्वाराण्णसुचिसूदनः ॥ ४३ ॥
 संक्रन्दनो दुर्ब्यवनस्तुराषामेघवाहनः ।
 आखण्डलः सहस्राक्ष क्रमुक्षास्तस्य तु प्रिया ॥ ४४ ॥
 पुलोमजा शचीन्द्राणी नगरी त्वमरावती ।
 हय उच्चैश्व्रवाः सूतो मातलिर्नन्दनं वनम् ॥ ४५ ॥
 स्यात्वासादो वैजयन्तो जयन्तः पाकशासनिः ।
 ऐरावतो भ्रमामातडौगैरावणा भ्रमुवल्लभाः ॥ ४६ ॥

अत्राः, वृद्धन्यः श्लेषेति वा । शोभना नासीरा अप्रेसरा अस्य सुनासीरः, शुः पूजायां शशुरवत्, शुना-
सीरीयोरपत्यमित्येके । पुरु प्रभूतं हूतं यद्देव्वाहान्मरथेति पुरुहूतः । पुराण्यरीणां दाररथति त्रिपुरं वा पुरं-
दरः, बाचं मपुरंदरौच (सू०) इति साधुः ॥ ४१ ॥ जयनशीलो जिष्णुः, ग्लाजिस्थश्वस्तुः (सू०) ।
लेखर्षमो देवत्रेष्टः । शक्नोति शकः । शतं मन्यवः क्रतवोस्य शतकतुः । दिवः स्वर्गस्य पतिः, षष्ठ्या-
पतिपुत्रेति (सू०) अलुकि, कस्कादित्वाद् (सू०) सत्वे च दिवस्पतिः । सुष्ठु त्रायते सुतामा, म-
निन्, शोभनं त्राम बलं वास्य । गोत्रान् गिरीन्यक्षच्छेदाद् भिन्नवान् गोत्रभित् । वस्त्रमत्यं वासवः । वृश्च-
बलजम्भनमुच्योसुराः । वर्षतीति वृषा, कनिन् ॥ ४२ ॥ वास्तोर्गृहक्षेत्रस्याधिष्ठाता वास्तोष्मतिः,
षष्ठ्या अलुकि पृथ्वं, वास्तोष्मितिगृहमधाच्छ्वच (सू०) इति लिङ्गात् । हरयः मिङ्गा हया अस्य
हरिहरयः । स्वः स्वर्णे राजते स्ताराद्, द्रलोपेष्वस्यदीर्घेणः (सू०), व्रथत्रस्तेति (सू०) षः ॥ ४३ ॥
संकन्दयति रिपुक्षीः संकन्दनः, ल्युः । दुष्टं च्यवते परदरोषु रेतस्तुर्तुश्चयवनः, चलनशब्दार्थादिति (सू०)
युन्, दुःखेन च्यवते रणाद्वा । तुरं त्वरितं साहयत्यभिमवत्यर्थसुनुराषाद्, तुरं वेगं सहते वा, छन्दसि-
सहः (सू०) इति त्रिः, नहिन्तिवृष्टिति (सू०) पूर्वपदस्य दीर्घः, सहैः साङः सः (सू०) इति
पृथम् । मेष्ठा वाहनमस्य, इन्द्रो हि मेष्ठानाविद्य वर्षति, मेष्ठ ऐरावतो वाभ्राधिष्ठातृत्वात् । आखण्डयति
भिनत्यरीनासङ्गलः । क्रम्भन्देवान् क्षियत्यधिवसति क्रम्भुक्षाः, यद्वा- अर्तेभुक्षिनक् (उ०), पथिमथृ-
भुक्षामात् (सू०) । प्राचीनवहिरहिता पृतनाषाद् पुलोमजित् । उप्रथम्ना च पुराणे ॥ ४४ ॥ पुलोमो
मुनेर्जाता, अत एव पौलोमी । शक्ते शची, शच श्वर गतौ । इन्द्रस्य छीन्द्राणी, इन्द्रवर्हणेति (सू०)
छीपानुकौ । तस्येति प्रत्येकं संबन्धते । अमरा विद्यन्तेस्याममरावती, मतौवृह्वचेनजिरादीनां (सू०)
इति दीर्घः । उच्चैः श्रवसी अस्योचैः अत्राः । तस्य सूतः सारथिमतलस्यापत्यं मातिलिः । तस्योपवनं,
नन्दयति नन्दनं, ल्युः ॥ ४५ ॥ विजयते विजयन्तो जिष्णुः, ल्यन्, तस्यायं (सू०) हृत्यण्, वैजयन्तो
धस्यास्तीत्येके । तस्य पुत्रो जयन्तः, पाकशासनस्यापत्यं (पाकशासनिः) । इरावत्यव्यौ जात ऐरावतः ।
अग्रस्थत्वादप्रमातड्गः, अश्रूप इत्येके, यत्कात्यः—ऐरावतं विजानीआशाममम्बुदगोचरम् । इरा-
वणोद्वार ऐरावणः, विभाषौधीति (सू०) वा णत्वम् । अंग्रे खे माति न आम्यति वा मन्थरगामि-
नीत्वादप्रमुस्तद्भार्या, यलश्यम्- अप्रम्भा जबनान्तदोलितकरः (वा० रा०) । सुरगजो गजमलश्व
॥ ४६ ॥ हादः स्फूर्जथुरस्यास्तांति हादिनी । वजति यात्रेव न प्रतिहन्यते वज्रम् । कुलिनः पर्वता-
ठश्यति पक्षच्छेदेन तन्करोति कुलिशं, कुलिसंत विशाति तक्षणोत्यरीन्वा । भिनति तच्छालं भिदुरम्,
विदिभिदिच्छिदेद्दुर्कृच (सू०) । पुनाति पविः, हीरकस्य पविसंज्ञया प्रसिद्धत्वात् । शतं बहूयः कोट-
योर्हय शतकोटिः । स्वरति स्वरुः, शृग्विति (उ०) उः, शोभनान्यहृषि धारा अस्येति स्मन्तो वा ।

ह्रादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः ।
 शतकोटिः स्वरुः शंबो-बो इम्भोलिरशनिर्द्वयोः ॥ ४७ ॥
 व्योमयानं विमानोस्त्री नारदाद्याः सुरर्षयः ।
 स्यात्सुधर्मर्त्त देवसभा पीयूषमसृतं सुधा ॥ ४८ ॥
 मन्दाकिनी वियदगद्गणा स्वर्णदी सुरदीर्घिका ।
 मेरुः सुमेरुर्हेमाद्रीरत्नसानुः सुरालयः ॥ ४९ ॥
 पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ।
 संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥ ५० ॥
 सनत्कुमारो वैधात्रः स्वर्वेद्यावश्विनीसुती ।
 नासत्यावश्विनौ दस्तावावश्विनेयौ च तावुभौ ॥ ५१ ॥
 स्त्रियां वहुव्यप्सरसः स्वर्वेश्या उर्वशीमुखाः ।
 हाहा हृहृश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवौकसाम् ॥ ५२ ॥

शं वियतेस्य शंवः, कशंभ्यांवभेति (सू०) वः । दम्नोति खेदयते दम्भोलिः । अश्नाति शैलानशनिः, न शनैर्याति वा । व्याधामोपि ॥ ४७ ॥ व्योम्भिन्न यान्त्यनेन व्योमयानम् । विमानित वर्तन्तेस्मिन्देवा विमानम् । नारं नरसमूहं यति भिनाति कलहैनरारदः । आद्यशब्दादेवलादयः । सुराश्वते ब्रह्मादिपुत्र-स्वाइषयश्च, षष्ठीसमासो वा । सुषु धर्मोस्त्रां सुधर्मा, यलक्ष्यं- सुधर्मानवर्मां पुरीं (सभां) (ए०), धर्मादिनिच्छेवलात् (सू०) । सह भान्त्यस्यां सभा स्थानपृष्ठम् । पीयते पीयूषं, पीयेष्वन् (उ०) । नास्ति मृतमत्तामृतम् । सुषु धीयते सुत्रा, धेद् पाने । समुद्रनवर्नातं देश्याम् ॥ ५० ॥ मन्दमकत्यवद्यं मन्दाकिनी, अक अग कुटिलायां गतौ । सिद्धसिन्वुश्च । गड्गामात्रस्य नामानि च वक्ष्यामः । मिनोति क्षिपत्युच्चत्वाऽज्ययोत्तोषि मेरुः । सुमेहराभिनार्थः, इन्द्रमहेन्द्रवत् । हेमोद्दिहेमादिः । रत्नानि सानावस्य रत्नसानुः ॥ ५१ ॥ मन्दा आरा धारा अस्य सरलत्वाऽमन्दारः । पारिणः पारवतोऽवेर्जातः पारिजातकः । संतन्तन्तेस्मिन्नुष्णाणि संतानः । कल्पवृक्षः संकल्पपूरणात् । हरेरिन्द्रश्य चन्दनं, कणे पीतं वा ॥ ५० ॥ सननितयं कुमारः । सनात्कुमारोपि । विधातुरपर्यं वैधात्रः । वैद्यसंहिताप्रणेतृत्वादत्रोक्तः । न-असत्यावसाधू नासत्यौ, नभ्राणपादिति (सू०) नवः प्रकृत्या । आश्विनौ सदशाधिरूढौ । दस्यतो हरतो रोगान्दसो । अश्विन्या अपत्यं- ढकि- आश्विनेयौ । उभाविति द्वित्वादेकवचनाभावः । भागुरिस्त्वाह- नासत्यदस्तौ यमजावर्कजावश्विनौ यमौ, नासत्यसहितौ दस्ताविति व्याहयेयं, न त्वेको नासत्योन्यो दस्तः ॥ ५१ ॥ धृताची मेनका रम्भा-उर्वशी च तिलोत्तमा । सुकेशी मञ्जुषोपाद्याः कथ्यन्तेप्सरसो द्वृवैः । अद्भ्यः सुता अप्सरस इत्येकापि शब्दशक्तिस्वाभव्यात्, अप्सरा इत्यपि दर्शनात् प्रायिकं चहुत्वम् । ऊरु अश्नुते नारायणस्योरुद्भवत्वादुर्वशी, पृष्ठोदरादित्वात् (सू०) हस्तः, यलक्ष्यं- ऊरुदभावा नरसवस्य मुनेः सुरस्त्रीति (विक०) । मुखशब्दादभ्यादयः । हाहा एको हृहृ-न्यः, एकं नामेष्येके, गन्धवौ च हाहा हृहृरिति तु लक्ष्यम् । आलापानिकानुकारात्पुंस्येतौ, अव्ययाविति श्रीभोजः । आद्यशब्दात्तम्बुहमुखा गन्धर्वा देवगःयनाः ॥ ५२ ॥ अद्गत्यूर्ध्वं यात्यन्निः । विश्वानरस्यापत्यं वैश्वानरः, विदादित्वादश् (सू०) । वहति हृव्यं वहिः । वीतयोश्चा होत्रं हृव्यमस्येत्यगमः, वीतिरशनमिति प्राच्याः । धनं जयति धनंजयः, संज्ञायांभृत्वजीति (सू०) खच् । उदकनामान्युत्तराण्येककशतमिति (निरुक्तं), कृपीटस्याम्भसो योनिर्भूमजत्वान्मेघानां, अमौ प्रासादुतिः सम्यग्मिति च (मनु०), कृपीटं योनिरस्येत्येके, यदाहुः- अद्भ्योमिर्बद्धातः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् (मनु०) । ज्वलति ज्वलनः, जुच्छक्षम्येति (सू०) यु-च । जाता वेदा अस्माजातवेदाः, जाते जाते वियते वा । तनूं न पातयतीति तनूनपात्, देहधृत्यात्, नभ्रां-

अभिर्वेश्वानरो वहिर्वीतिहोत्रो धनंजयः ।
 कृपीटयोनिज्जलनो जातवेदास्तनूनपात्र ॥ ५३ ॥
 वर्हिः शुभ्मा कृष्णवत्मा शोचिष्केश उषवृष्टः ।
 आशयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोनलः ॥ ५४ ॥
 रोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुशुक्षणिः ।
 हिरण्यरेता हुतभुगदहनो हव्यवाहनः ॥ ५५ ॥
 सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः ।
 शुचिरप्पित्तमौर्वस्तु वाढवो वडवानलः ॥ ५६ ॥
 वहेद्र्वयोर्ज्वालकिलावचिर्हेतिः शिखा खियाम ।
 त्रिषु स्फुलिङ्गाभिकणः संतापः संज्वरः समौ ॥ ५७ ॥
 धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराद् ।
 कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराद् यमः ॥ ५८ ॥

०नपादिति (सू०) नव् प्रकृत्या ॥ ५३ ॥ वर्हिः शुभेति व्यस्तं समस्तं वा नाम, वर्हिर्दर्भः शुभ्म बलमस्येति,
 वर्हति वर्थते वर्हिः, यथा वर्हिमुखा देवाः । शुध्यन्त्यनेन शुभ्मा, यक्षभ्यम्— शुभ्मणि प्रणयना भिसस्थि-
 (स्तु) ते (शिशु०) । वर्हिरुत्य इत्यमरमाला, यथा— दृशां वर्हणो वर्हिरुत्यः (वा० रा०) ।
 कृष्णो धूमो वर्त्मास्य (कृष्णवत्मा) । शोचार्चिपि ज्वालाः केशा अस्य शोचिष्केशः । उपसि रात्रौ
 बुध्यते प्रकाशते— उषवृष्टः, अहरादीनांपत्यादिषु (वा०) इति रेकः । आशेतेत्रेत्याशयमाधारमस्थाती-
 त्याशयाशः, आश्रयाश इत्येके । बृहतो भानवो रहमयोस्य बृहद्भानुः । कृशयति कृशानुः, कृशोऽक्षनिति
 वर्ध[वर्त] ते वा । पुनाति पावकः । अनिल्यनेन लोक्य इत्यनलः ॥ ५४ ॥ रोहिताश्वौ मूर्गोश्च वाहनमस्येति
 रोहिताश्वः, यदि वा रोहिता लोहिता अश्वा अस्येति । वायुः सखानुवरो [वा] स्य वायुसखः । अशोषु-
 मिच्छत्याशुशुक्षणिः, अदिष्युषेः सन्मच्छन्दसि (उ०) इत्यनिः । हिरण्यं रेतोस्य हिरण्यरैतः, यस्त्मृ-
 [च्छु] जितः— अमेरपत्यं प्रथमं सुवर्णमेति । हव्यं वाहयति देवान्नयति हव्यवाहनः, हव्य(कव्य)-
 पुरीषपुरीषेषुव्युद् (सू०) ॥ ५५ ॥ दाम्यति शाम्यति विनश्यत्यन्नं दमुनाः, औणादिक उनस्, दमुना
 इत्येक, दमेलनसि: (उ०) । शुक्रं तेजोस्यस्य शुक्रः, अर्शआदित्वादन् (सू०) । विमैव वसु धनमस्य
 विभावमुः । शुचिः शोधकत्वात् । अपां पितृं सारं धूमयोनित्वादपित्तम् । उदर्चित्वं । क्षारस्तु भसितं
 भस्मेति वाच्यम् । उर्वस्यापत्यमौर्वः, वरुणभयान्मात्रा— ऊर्वमौर्वित्वादित्येके । वाढबोश्चुमुच्चात् ॥ ५६ ॥
 उवलति ज्वालः (ज्वाल वा), ज्वलितकसन्तेभ्योणः (सू०) । (कीलः) कील चन्द्रे । प्रायणार्चिः छी,
 ज्वाला भासो न पुस्यविरिति हि वक्यते, अर्चयतेचिः । दिनोति हेतिः । शिनोति शेते वा शिखा ।
 स्फुलति चलति स्फुलिङ्गः, जाताक्षिपि न ढीप् कन्दरावत् । संतापयति संतापः । संज्वरयति
 संज्वरः ॥ ५७ ॥ धर्मस्य राजा धर्मराजः । समवर्ती रिषो मित्रे च समवर्तनात् । परेतराद् प्रेता-
 धिपः । कृतान्तो विनाशोनेन कृतान्तः । शमयतीति शमनः । यमेन राजते यमराद् ।
 यमयतीति यमः, यमलजातत्वाद् ॥ ५८ ॥ कल्यत्यायुः क्लालः । श्राद्धदेवः पितृपतित्वात्, श्राद्धे देवत्वाद् ।
 यद्वा विवस्तदपत्यसामान्यान्मनुवतु, गहूर्गः— श्राद्धे देवोर्क्षो मनुः । अन्तं करोतीति, अन्तयत्वान्तकः, षुल ।
 रक्ष एव राक्षसः, स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तनेषोति पुस्त्वम् । कृष्णपमति कौणपः, शेषे
 (सू०) इत्येण । कृष्णमाममांसमति (कृष्णाद्), कृष्णेचेति (सू०) किष् (विद्) अण् च । अस्य
 इकं पित्रत्यक्षपः, आतोनुपसर्गकः (सू०), न ध्रयति कृत्यात्वादथप इत्येके । आशृणाति हिनस्त्वाशरः

कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्यतोन्तकः ।
 राक्षसः कौणपः क्रव्याक्तव्यादोक्षप आशारः ॥ ५९ ॥
 रात्रिंचरो रात्रिचरः कर्बुरो निकपात्मजः ।
 यातुधानः पुण्यजनो नैक्रतो यातुरक्षसी ॥ ६० ॥
 प्रचेता वरुणः पादी यादसांपतिरप्पतिः ।
 श्वसनः स्पर्शनो वायुमार्तिरिश्वा सदागतिः ॥ ६१ ॥
 पृष्ठदश्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः ।
 समीरमारुतमरुजगत्प्राणसमीरणाः ॥ ६२ ॥
 नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः ।
 प्राणोपानः समानश्चोदानो व्यानश्च वायवः ॥ ६३ ॥
 शरीरस्था इमे रेहस्तरसी हु रयः स्यदः ।
 जयोथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ॥ ६४ ॥
 सत्वरं चपलं तूर्णमाविलम्बितमाशु च ।
 सततेनारताश्रान्तसंतताविरतानिशम ॥ ६५ ॥

॥ ५९ ॥ शत्रौ चरतीति रात्रिचरः, चरेष्टः (सू०), रात्रेऽरुतिविभाषा (सू०) इति पक्षे त्रुम् । कर्बुरो वर्णेन, कर्ब हिंसायां वा । निकपा रक्षसां मातेति [नाम] माला, अतो नैकपेयश्रान्त्याकैकसेयमाहुः । यातूनि यातना धीयन्तेस्मिन् यातुधानः । पुण्यजनो विपरीतलक्षणया । निर्दृतैदिक्पालस्थापत्यं नैक्रतः । यातयति व्यथयतीति यातुश्चदो भीमवत् । रक्षन्त्यस्मादक्षः । विथुरोपि । कीनाशो नानार्थे ॥ ६० ॥ प्रचेतयते प्रचेताः, असुन् । इणोति वरुणः । यादसां जलचराणां पतिः, यादःपतिरिति वाच्ये पक्षे वाक्याभ्यनुज्ञानम् । अपां पतिरप्पतिः । श्वसन्त्यनेन श्वसनः । सृष्टाति स्पर्शनः । वाति वायुः, कृवापार्जीत्युण् (उ०) । मातरि खे श्रयति मातरिश्वा ॥ ६१ ॥ पृष्ठन्मृगविरोषोश्चोस्य पृष्ठदश्वः, पृष्ठन्यस्म्बुकणाः सन्त्यश्वा अस्येत्येके । गन्धस्य वहः । अकारादनुपपदात्कर्मोपयदो (भवति) विप्रतिषेधेन (वा०) इत्यस्य प्रायिकत्वात्पक्षे कर्मण्यणि (सू०) गन्धवाहः । अनन्येनेनानिलः, न निलति वा, गिल गहने । समीरयतीत्याची चलनशब्दार्थेति (सू०) युचि च समीरसमीरणौ, समेति समि (मी) र इत्ययेकदेशविकृतस्थानन्यत्वात् । प्रियन्तेनेन महत् । महदेव मारुतः, स्वार्थे-अण् ॥ ६२ ॥ नभोस्थास्तीति नभस्वान्, दसौमत्वर्थे (सू०) इति भसज्ञा । पवते पवनः, युत् । तथा पवमानः, पूड्ययोःशानन् (सू०) । प्रभनक्ति प्रभञ्जनः । प्रकम्पनो महाबलश्व । वृष्ट्याकुलश्यण्डस्तु ज्ञज्ञामरुत् । प्रसरणेन-अपसरणेन-आस-मन्तात्-ऊर्ध्वे-व्याप्तस्था च - अनित्यनेति, अत् । आनयेतेर्णन्तस्यैतानि रूपाणीति योगशास्त्रम् । एते शरीरे व्यापका अपि नियन्त्यानस्थाः, यदहुः - हृदि प्राणो गुदेयानः समानो नाभिसंस्थितः । उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः ॥ ६३ ॥ वायोर्धर्मानाह इति । रहंत्यनेन रंहः । तरन्त्यनेन तरः, असुन् । रिणाति रयते वानेन रयः, अत् । स्यन्तेनेन स्यदः, स्यदोजवइति (सू०) साधुः । जवनं जवः, जुड़-गतौ, कट्टोरप् (सू०) । वाजापि । वेगो नानार्थे । शिङ्घति व्यप्राप्तेशीघ्रम् । त्वरते स्म त्वरितं तूर्णच, विभाषाभावादिकर्मणोः (सू०) इतीद्, ज्वरत्वरेति (सू०) उपथाया ऊद् । लङ्घयते लघु । क्षिपति क्षिप्रम् । अरमव्ययं, अतेरचि वा नामेत्यन्ये, यच्छुद्गाम्बतः - अरमङ्गेरथाङ्गस्य शीघ्रशीघ्रागयोरपि । द्रवति स्म द्रुतम् ॥ ६४ ॥ सह त्वरया वर्तते सत्वरम् । न विलम्बते स्माविलम्बितम् । अद्यनुत आशु, कृवापार्जीत्युण् (उ०) । सवेगगतिवचनो जवः धर्मववनात्सु शीघ्रादय इति - अर्थभेदः । सदागतिप्रस्तावादाह । संतन्यते स्म सततं, समेवाहितयोरिति (का०) पक्षे मल्लक् । आरतविरतावरतशब्दा, विरामार्थाक्षतो नक्षसमासः । न श्राम्यति स्माश्रान्तम् । अविद्यमाना निशाचानिशम्, सा हि विरतिस्थानम् ॥ ६५ ॥

नित्यानवरताजस्त्रमप्यथातिशयो भरः ।
 अतिवेलभृशात्यर्थतिमात्रोद्गादनिर्भरम् ॥ ६६ ॥
 तीव्रैकान्तनितान्तानि गाढबाढदुदानि च ।
 क्षीबे शीघ्राद्यसत्त्वेस्यात्त्रिष्वेषां सत्त्वगामि यत् ॥ ६७ ॥
 कुवे-वे-रञ्ज्यम्बकसखो यक्षराङ्गुत्यकेश्वरः
 मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः ॥ ६८ ॥
 किंनरेशो वैश्रवणः पौलस्यो नरवाहनः ।
 यक्षैकपिङ्गैडविडश्रीदुपुण्यजनेश्वराः ॥ ६९ ॥
 अस्योद्यानं चैत्ररथं पुत्रस्तु नलकूवरः ।
 कैलासः स्थानमलका पूर्विमानं तु पुष्पकम् ॥ ७० ॥
 स्यात्किनरः किंपुरुषस्तुरंगवदनो मयुः ।
 निधिर्ना शेवधिर्भेदाः पद्मशंखादयो निधेः ॥ ७१ ॥

इति स्वर्वर्गः । १ ।

नियतं भवं नित्यम् । न जस्यति तच्छीलमजस्य, नमिकमीति (सू०) रः । [संसर्कमासकं च ।] अतिशेते जयत्यनेनातिशयः । भरः पूर्णता, भृ भरणे, अदोरप् (सू०) । अतिकान्तं वेलामर्थं मात्रां च । निभर्ति भृशम् । उद्ग्रहते स्मोदगाढम् । निःशेषण भरोत्र निर्भरम् ॥ ६६ ॥ तीव्रते तीव्रं, तांव स्थैर्यं, रक् । एको निश्चितोन्तोत्रैकान्तम् निताम्यति स्म नितान्तम् । वाहते वाटम्, भुव्यस्वान्तज्ञानेति (सू०) बाढं भृशे साधु । दृढःस्थूलबलयोरिति (सू०) दृढं बलवति साधु । अतिमर्यादं दरं च । सततमविच्छेदः प्रकर्षस्त्वतिशय इत्यर्थभेदः । असत्त्वे गुणकियाविशेषणत्वादद्रव्यवृत्तिके सति शीघ्राद्या नरुंसके, यथा - भृंगं मूर्खः, भृशं याति । एतन्मध्यायात्सत्त्वगामि द्रव्यवृत्तिं तदित्रिलिङ्गं, यथा- शीघ्रा त्री, शीघ्रोशः, शीघ्रं कुलम् । सत्त्वगामीति किं— भरोयं, गुणातिशयोयम् ॥ ६७ ॥ कुष्ठित्यं वे-बेरं देहोस्येति कुवे-वे-रः, कुष्ठित्वात् । अ्यम्बकसत्त्वा, राजादःससिभ्यष्टिच्च (सू०) । मनुष्यस्येव धर्मः इमशुल्कवादिररय मनुष्यधर्मा, धर्मादिनिचुकेवलात् (सू०) । धनं दयते रक्षति धनदः, एवं श्रीदः । राजां यक्षाणां राजा राजराजः ॥ ६८ ॥ विश्रवसोपत्यं वैश्रवणः, विश्रवसा विप्रहो विश्रवणेन वृत्तिरविविकन्यायेन, शिवादिभ्योऽण (सू०) । पुलस्तेरपत्यं गोत्रं पौलस्त्यः । नरो वाहनमस्य नरवाहनः, वाहनमाहितात् (सू०) इत्यनेन नरस्यानाहितवावित्वाद्-जात्व नास्ति, पूर्वपदासंज्ञायां (सू०) इत्यपि नास्ति भुम्नादित्वात् (सू०) । किंनरादिस्वाम्येषि जात्या यक्षः, यज्ञेर्यक्षेवा रूपम् । एकपिङ्गः पिङ्गलैकनेत्रत्वात्, अतो भागुरिणा हर्यक्ष उक्तः । इडविडा मातास्येति, ऐलविलोपि इलयोरेकवस्मरणात् ॥ ६९ ॥ अस्येति प्रत्येकं संवच्यते । उयान्यस्मिन्मुद्यानम् । वित्ररथेन गन्धर्वराजेन निर्वृत्तं चैत्ररथम् । नडः कूवरं रथावयवोस्य नदकूवरः । केलयोर्जलभूम्योरास्ते, के (जले) लसनमस्य वा कैलासः स्फटिकस्तस्यायं स्फटिकोद्धिः (कैलासः) । अलत्यलका, अल भूषणे, क्षिपकादित्वात् (वा०) इत्वाभावः । पुष्पमिव पुष्पकम्, इवप्रतिकृतौ (सू०) कन् ॥ ७० ॥ किंविश्रोरोश्मुखत्वात्किनरः, कुत्सितो नरो वा, किंक्षेपे (सू०) इति समाप्तः । मयते मयुः । नियतं धीयते निधिः, किः । शेष्वत्ये शेवं स्थाप्वधनं धीयतेस्मिन्देवाधिः । ना पुलिङ्ग इति काकाशिवत् । उक्तं च- महापद्मश्च पद्मश्च शंखो मक्क- इकच्छपी । मुकुन्दकुन्दनीलाश रस्वेत्थ निधयो नव ॥ ७१ ॥ इति स्वर्वर्गः । १ ।

द्योदिवी द्वे स्त्रियामध्यं व्योम पुष्करमम्बरम् ।
न भोन्नतरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्तम् खम् ॥ १ ॥
वियद्विष्णुपदं वा तु पुस्त्याकाशविहायसी ।
विशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः ॥ २ ॥
प्राच्यवाचीप्रतीच्यस्ता: पूर्वदक्षिणपश्चिमाः ॥
उत्तरा दिगुदीची स्याद्विश्यं तु त्रिषु दिग्भवे ॥ ३ ॥
इन्द्रो वह्निः पितृपतिनैऋतो वरुणो मरुत् ।
कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ॥ ४ ॥
ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽज्जनः ।
पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥ ५ ॥
कृष्णाद्यर्थं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम् ।
अभ्यन्तरं त्वन्तरालं चक्रवालं तु मण्डलम् ॥ ६ ॥
अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयित्नुर्बलाहकः ।
धाराधरो जलधरस्तडित्वान् वारिदोऽस्तुभृत् ॥ ७ ॥

न भ्राजतेऽप्रम्, डः । व्यवति व्योम, ज्वरत्वरस्त्रिव्यवीति (सू०) ऊत्वम् । पुष्कं वारि राति (च्यवति) पुष्करम् । अम्बते शब्दायतेऽम्बरम् । न वभस्ति भाति न भः । अन्तर्क्षयस्त्रिव्यवीति (सू०) इत्वम्, शावापृथिव्योरन्तरीक्षयते वा, छान्दसमित्वम् । गच्छन्त्यनेन गगनं [व-तर्मविकारो गमेर्गथेति (उ०) गः] । नास्तन्तोस्यानन्तम् । खन्यते खम् ॥ १ ॥ वियस्तुति विर-मति वियत् । विष्णोः पदं क्रमोत्र विष्णुपदम् । आकाशान्ते सूर्योदयोत्राकाशम्, न काशते वा, छान्दसो दीर्घः । विजहाति सर्वे विहायः । तारापथो मेघाद्या च । महाबिलं देश्याम् । दिशत्यवकाशं दिक्, कृ-त्विगद्वृक्षस्तिर्गुणिगति (सू०) साधुः । कं स्कुभाति विस्तारयति कुमुक् । काशते काष्ठा । अस्तुते आशा । इत्यन्तया हरित् ॥ २ ॥ यथासंहेतुन प्राची पूर्वी, अवाची दक्षिणा, प्रतीची पश्चिमा, सर्वान्मनोवृत्ति-मात्रेपूर्वपदस्यपुरुषेभावः (वा०) । प्राग्मध्ये पश्चाचार्कोशत्यस्याम्, अबो मध्यार्थे । अपाचीति कात्यः, जपादित्वात्पक्षे बत्वं च । भवार्थे प्राचीनाद्याः । उत्तरत्यातिशयेनोच्चैव— उत्तरा । उत्तरमश्वत्यकौस्यामुदीची । (दिशं) दिगादिभ्योर्यत् (पू०) ॥ ३ ॥ विदिगपि प्रसिद्धया दिक् । [एते क्रमात्यर्ददीनां दिशां विदिशां च पतयः] । रविः शुक्रो महीसुनः स्वर्भीनुर्भीनुजो विषुः । बुधो वृहस्पतिश्चैव दिशामीशास्तथा प्रहाः ॥ ४ ॥ दिशां धारका गजा दिग्गजाः क्रमात्, ऐरावतः पुण्डरीकः कुमुदोऽज्जनवामना इति मागुरिः क्रमं व्यत्यस्तवान् । मालापि— ऐरावतः सुप्रतीक इति । पुण्डरीकादिवर्णकृतिभ्यां संज्ञा एताः । शोभनानि प्रतीकान्यद्वा-न्यस्य सुप्रतीकः । करिण्योभ्रमुकपिलापिङ्गलानुपमाः क्रमात् । ताप्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाड्गना [वा-मना] चाऽज्जनवाति ॥ ५ ॥ दिशोरिदमपदिशम्, विभक्त्यर्थेव्ययीभावः, अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः (सू०) समाप्तान्तः, अव्ययीभावश्च (सू०) इति ननुसकाव्ययत्वे । विशिष्टा दिग्विदिक्, उभयव्यपदेशात्, यदाहुः-यान्यासामन्तरालानि विदिशः प्रदेशश्च ताः (अमरमाला) । अन्तरमवकाशामालात्यन्तरालम् । चक्र-कारेण बलते चक्रवालं, वाढते वा, वाढृ आळाद्ये । मष्ठ[ष्ठ्य]ते मण्डलम् । सूत्रद्वये दिशामत्यनु-वर्तयन्ति प्रसद्वात्सामान्येनेति सञ्चयः ॥ ६ ॥ अग्रलयो राति वाप्रम्, अभ्रं गर्यर्थः, न भ्रश्यन्यायो-स्मादित्येके, यदुक्तं— न भ्रश्यन्ति यतस्तेभ्यो जलान्यभ्राणि तान्यतः (पुराणं) । मेहति सिंशति मेषः, न्यद्वावादित्वाद् (सू०) घः । (स्तनयित्नुः) स्तनेशौरादिकात् स्तनिहाविपुषिगदिमादिभ्योरेतिनुक् (उ०) । बलाकाभिर्दीयते बलाहकः, वारिवाहको वा ॥ ७ ॥ हन्यते वायुना घनः, मूर्तौधनः (सू०)

घनजीमूतमुदिरजलमुग्धमयोनयः ।
 कादम्बिनी मेघमाला त्रिषु मेघभवेभ्रियम् ॥ ८ ॥
 स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषं रसितादि च ।
 शंपाशतह्रूदाह्रूदिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा ॥ ९ ॥
 तडित्सौदामनी विद्युच्चञ्चला चपलापि च ।
 स्फूर्जस्थुर्वर्जनिर्पेषे मेघज्योतिरिरमद् ॥ १० ॥
 इन्द्रायुधं शक्तधनुस्तदेव ऋजु रोहितम् ।
 वृष्टिर्वेषं तद्विधातेवमाहावग्रहौ समौ ॥ ११ ॥
 धारासंपात आसारः शीकरोम्बुकणाः स्मृताः ।
 वर्षोपलस्तु करका मेघच्छब्देहि दुर्दिनम् ॥ १२ ॥
 अन्तर्धा व्यवधा पुंसि त्वन्तर्भिरवारणम् ।
 अविधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च ॥ १३ ॥
 हिमांशुथन्दमाथन्द इन्दुः कुमुदबान्धवः ।
 विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोपधीशो निशापतिः ॥ १४ ॥

इति साधुः । जीवनस्य जलस्य मूतः पुष्टवन्यो जीमूतः । मोदन्तेनेन मुदिरः । धूमो योनिरस्य धूमयोनिः । कमाददते कादम्बा मेघास्ते सन्त्यस्या कादम्बिनी, कदम्बे विकाशो वास्त्यस्याम् । मेघिका देश्याम् । (अभियं) समुद्रप्रादृशः (सू), छन्दसत्वमत्रम् ॥ ८ ॥ आदिशब्दाद् ध्वनितगर्जादि । शं पियति शम्पा, शम्बेति प्राच्याः— शम्प(य)ति नायनं तेज इति व्याख्यन् । शतहदोर्चिर्विद्यतेस्याः शतहदा, वाइज्योतिष्ठात् । ऐरावतोश्रगो नागस्तस्य श्री— ऐरावती । क्षणप्रभा— अचिरयुतिः ॥ ९ ॥ ताडयति तडित्, ताडेर्णिलुक्च (उ०) । सुदान्नादिणैकदिक्सौदामनी, तेनैकदिक् (सू०) इत्यण् । विद्योतते विद्युत् । चटुला [वज्रज्वाला च] देश्याम् । स्फूर्जनं स्फूर्जस्युः, वितोशुच् (सू०) । निषेषः संघट्येत्थ शब्दः, अशन्याश्रात इत्येके । एतेन वज्राशन्योस्तडिद्वेदद्वयं मन्यते । इरयाम्बसा मायति— इरमदः, उग्रंपश्येरंमदेति (सू०) साधुः । [धूमज्योतिःसलिलमरुतां संध एव मेघस्तवत्यं ज्योतिराविर्भवमेघज्योतिरित्युच्चते । विद्युताख्यं वडवानलज्योतिरेव न मेघज्योतिस्तेन शम्पा शतहदेत्यादिशब्दा अभिलक्षिता इति] ॥ १० ॥ मेघप्रतिफलिता हि सूर्येरशयो धनुराकारेण दृश्यन्ते तदेवेन्द्रधनुरुत्पाते कुञ्जवकं रोहितम्, रोहः संजातोस्येति, लोहितवाद्वा, कुञ्जकः (सू०) इति प्रकृतिभावः । वर्षम्, अजिवौ भयादीनामुपसंस्थानंनुपुसकेतादिनिकृत्यर्थम् (वा०) । तद्विधाति तस्य वर्षस्य विधाते निरोधे (अवग्राहः, अवग्रहः), अवग्रहोर्वर्षप्रतिवन्वहिति (सू०) वज् (विभाषा) ॥ ११ ॥ वदधाराणां संतरं पतनं धारासंपातः । आसरणमासारः, स्थिरे (सू०) इति वज् भावे । शीकते सिद्धति शीकरः । सृता वातेरिताः, यत्कात्यः— आसारो वेष्वद्वर्षे वातासं वरि शीकरः । कुणोति हिनस्ति कीर्तै वा करका, क्षिपकादिः (वा०), कमण्डलौ च करक इति पुंस्यपि वक्ष्यति । अहरलाहर्नशोपलक्षणम् । अह्नि मेघेन च्छञ्चमाच्छादनमिति व्यधिकरणे समम्यौ वा, यद्ग्रागुरिः— दुर्दिनं ह्यन्धकारव्यैः । वार्दलं देश्याम् ॥ १२ ॥ अन्तर्धानमन्तर्धा, अन्तःशब्दस्याद्विविधित्वेष्वपुर्सर्गत्वात् (वा०), आतश्चोपसर्भे (सू०) इत्यह् । (अन्तर्धिः) उपसंगेषोःकिः (सू०) । वष्टिमागुरिलोपमिति (का०) पक्षे पिथानम् । तिरोन्तर्धाविति (सू०) गतित्वात्समाप्तः ॥ १३ ॥ आहादनाच्छासौ मिमीते कालं मस्यति परिष्यमते वा माथ चन्द्रमाः । मा अयुच्यते सल्यभामामेपितवत् । उनत्तोन्दुः, उन्देरिक्षादेः (उ०) । विधयन्तेन सुरा विधुः, धेदूपाने । शुभ्रांशुः सितकरः । ओषधीरीष्ट आप्यायकत्वादोपधीशः ॥ १४ ॥ अद्भ्यो जातोज्जः । जीवयति जैवातुकः, जैवेशतृकन्दृदिव्य (उ०) ; सूतमृतं

अब्जो जैवातृकः सोमो ग्लौर्मगाङ्कः कलानिधिः ।
द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः ॥ १५ ॥
कला तु पोडशो भागो विम्बोखी मण्डलं त्रिपु ।
भित्तं शकलस्वण्डे वा पुंस्यधोर्धे समेशके ॥ १६ ॥
चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना प्रसादस्तु प्रसन्नता ।
कलङ्काङ्कौ लाङ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम् ॥ १७ ॥
सुषमा परमा शोभा शोभा कान्तिर्युतिर्थविः ॥ १८ ॥
अवश्यायस्तु नीहारस्तुपारस्तुहिनं हिमम् ।
प्रांलयं मिहिका चाथ हिमानी हिमसंहतिः ॥ १९ ॥
शीतं गुणे तद्रद्वर्थाः सुशी(पी)मः शिशिरो जडः ।
तुषारः शीतलः शीतो हिमः सत्तान्यलिङ्गकाः ॥ २० ॥
ध्रुव औत्तानपादिः स्यादगस्त्यः कुम्भसंभवः ।
मैत्रावरुणिरस्त्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी ॥ २१ ॥

सोमः, सूर्यते वा, नवो नवो भवति जायमान इति श्रुतेः । ग्लायति क्षीयते ग्लौः, ग्लानुदिभ्यांडौः (उ०) । (द्विजराजः) यतः सोमो राजा द्विजानीनाम् । क्षाणं करोत्युद्योतयति क्षपाकरः । सुधामूर्तिः [सुधामूर्तिः] आत्मेयो रोहिणीश [सख] च । अमृतनिर्गमः, समुद्रनवीनं देश्याम् ॥ १५ ॥ चन्द्रस्वेति शेषः । पद्मिरधिका दश षोडश, पवउत्वंदृत्वावासूत्रपददेशुत्वंच (वा०), षोडशानां पूरणः, तस्यपूणेऽदृ (सू०) । कलयति संख्याति कला । विम्बति भाति विम्बमाभोगः, सौत्रोयम् । भित्तये स्म भीत्तं शकले साधुः (भित्तशकलं) । शक्यते भेत्तुं शकलं शकलो वा । खण्डयते खण्डे खण्डो वा । खण्डिलं भागच्छेदौ च । कृज्ञोति-अधों मागो निर्देशात्पुंसि, वाच्यलिङ्ग इत्येके, वट्टीका- खण्डमात्रवृत्तितायामभिधेयलिङ्ग इति । समप्रविभागे त्वर्धं नवुंसकम् । [सामि] दलं नेमोपि ॥ १६ ॥ चन्द्रोस्त्यस्यां चन्द्रिका । कुमुदानामियं विकाशादेतु-त्वाक्तोमुदी । ज्योतिरस्त्यस्यां ज्योत्स्ना, ज्योत्स्नातमिसेति (सू०) साधुः । प्रसादो नैर्मल्यम् । कल्यते लक्ष्यतेनेन कलङ्कः । अकि लक्षणे (अङ्कयतेनेनाङ्कः) । (लाङ्छनं) लाङ्छे लक्षणे । चहयति चिह्नं, चह परिकल्पने । लाङ्छनसाहचर्यविहादि क्षीवे । अभिज्ञानं च ॥ १० ॥ प्रकृत्य कान्तिः सुषमा, सुषु समेति, सुषमादित्वात् (सू०) पत्वम् । काम्यते कान्तिः । छवति छिन्त्यसारं छविः ॥ १८ ॥ अवश्यायते-वश्यायः, स्याद्यधेतिणः (सू०) । निहियते नीहारः । तुष्यन्त्यनेन तुषारः । तोहल्यदयति तुहिने, तुहिरदने । हिनोति वर्धते जलमनेनेति हिमम् । प्रलयादगतं प्रालेयं, केकयमित्रयुप्रलयानांदादेशिः (सू०) । मेहति मिहिका नीहारः, [महिकापि] । नीहाराहया त्वन्या धूममहिवी । धूमिका च देश्याम् । (हिमानी) हिमारण्ययोर्महत्वे (वा०) डीषानुकू च ॥ १९ ॥ गुणे जाव्ये शीतं क्षीवे, श्वेतो भावेतः (सू०), द्रवमूर्तिस्पर्शयोःस्यइति (सू०) संप्रसारणं, संप्रसारणस्येति (सू०) दीर्घः । तद्रद्वर्थाः शीत-वत्पर्याया अभिधेयलिङ्गाः । सुषु श्यायते सुशीमः । शिनोत्पर्थं श्यायते वा शिशिरः । जलति जडः, जल जाव्ये । शीतं लाति शीतलः । (हिमः) हिमादेः- अशांआदित्वादच् (सू०) ॥ २० ॥ चन्द्रप्रसङ्गा-दागतमुक्त्वा प्रस्तुतमाह । ध्रुवति ध्रुवः, कः । उत्तानपादस्यापयं, कृषित्वाद् कृष्यन्धकेति (सू०) अणि प्राप्ते, बाह्वादित्वादित् (सू०) । अगं स्त्यायति स्तम्भितवानगस्त्यः । मित्रावरुणयोरपत्यं मैत्रावरणिः, कृषिसुमुद्रायस्यानुषित्वादित्, देवतादन्वेचानङ्क (सू०) । पतिशुश्रूपालोपेष्वमुद्रा, न मुदं राति, लोपामुद्रा । समानो धर्मोस्त्यस्याः सधर्मिणी पत्नी ॥ २१ ॥ न क्षरति नक्षत्रं, क्षर गतिहिंसनयोः, न भ्रा-

नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाप्युहु वा स्त्रियाम् ।
 दाक्षायण्योश्चिनीत्यादितारा अश्वयुगश्चिनी ॥ २२ ॥
 राधा विशाखा पुष्ये हु सिध्यतिष्यौ श्रविष्टया ।
 समा धनिष्ठाः स्युः प्रोष्टपदा भाद्रपदाः स्त्रियाम् ॥ २३ ॥
 मृगशीर्षी मृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी ।
 इन्वकास्तच्छिरोदेशो तारका निवसन्ति याः ॥ २४ ॥
 बृहस्पतिः सुराचार्यो गीर्प-गीष्प-तिर्धिषणो गुरुः ।
 जीव आङ्गीरसो वाचस्पतिश्चित्रशिरणिडजः ॥ २५ ॥
 शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः ।
 अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः ॥ २६ ॥
 रौहिणेयो बुधः सौम्यः समौ सौरिशनैश्चरौ ।
 तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयो विद्युतुदः ॥ २७ ॥

०८०) नव् प्रकृत्या । ऋषति गच्छति, ऋक्षणोति तमो वा- ऋक्षम् । भा विद्यतेस्य भम् । तरन्त्यनया तारा । (तारका) स्वार्थे कन्, तारकाज्योतिषीति (वा०) इत्वाभावः, क्लीवेपि यच्छाश्वतः:- नक्षत्रे चाक्षिमध्ये च तारकं तारकापि च, लक्ष्यं च- द्वित्रैव्योम्निं पुराणमैक्तिकघन(मणि)- च्छायैः स्थितं तारकैः (विद्वशाल०) । अवतेरुहुः, उड गतो वा । दाक्षायण्योश्चिनीत्यादितारा: सतविंशतिर्भविति । दक्षस्यापत्यं दाक्षयणी, अतहज् (सू०) अनन्तरापत्येति द्वैपायनवत्, यजिओवेति (सू०) फक्, यद्वा- इतोमनुष्यजातेः (सू०) इत्यत्र- इव उपसंख्यानाद् ढीप्, कौरव्यमाण्डुकभ्यांच (सू०) इति चकारादासुरायणवत् एकः:- तद्वितः । अथान् युद्धुत्तेष्वयुक्, अश्वकर्मण्यात्रानात् ॥ २२ ॥ राज्ञोति कार्यं राधा । विशाखति व्याप्रोति विशाखा, शाखृ व्यासौ । पुष्यसिध्यौनक्षत्रे (सू०) साधु, पुष्णात्यर्थान्पुष्यः, सिध्यन्त्यनेनार्थाः सिध्यः । त्वेषति तिष्यः, त्विष दीप्तौ, अग्रधादिः (उ०) । थ्रूयते शुभकर्मणि श्रविष्ठा । दधन्ति धनं करोति धनिष्ठा, श्रविधनिभ्यामिष्ठन् (सू०) । प्रोष्टौ सारौ पदावस्याः प्रोष्टपदा, अर्थंग्रहणाद् भद्रपदा, सुशातःसुवेति (सू०) साधुः, फल्युनीप्रोष्टपदानांचनक्षत्रे (सू०) इति वा बहुत्वम् ॥ २३ ॥ मृगस्येव शीर्षं शिरोस्य, खे ताराणां तथावस्थानात्, शीर्षं प्रकृत्यन्तरम् । अग्रे हायनोस्या आग्रहायणी, मार्गशीर्षादारभ्यं संवत्सरप्रवृत्तेः, आग्रहायण्यस्थाट्ठक् (सू०) इति निदेशादण् । इन्वका इति पञ्च ताराः, इन्वन्ति श्रीणन्तीन्वकाः, मरुतो देवता इन्वका नक्षत्रमिति श्रुतेः । इत्यलास्तारका इत्यलोसुर इति- उणाऽै श्रीभोजदेवो व्याकरोत् ॥ २४ ॥ [वृहतां पतिर्वृहस्पतिः] तद्वृहतोःकरपत्योद्योरदेव- तयोरिति (वा०) सुदृश्लोपौ । गीर्पतिः:- गीर्पतिः, अहरादीनांपत्यादिषु (वा०) इति वा रेफः, पक्षे कस्कादिदर्शनात् (सू०) पत्वम् । विषणास्यास्तीति विषणः । गृणात्युपादेशति गुरुः, कुओरुच (उ०) । जीव्यतेनेन मृतसंजीवनीज्ञत्वाज्ञीवः । अङ्गिरसोपल्यत्वादाङ्गिरसः । चित्रशिरणिडजः सप्तर्षिः, समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा (अवयवेषु वर्तन्ते) इति । वाचस्पतिः, अलुकि पष्ठयःपतिपुत्रेति (सू०) सत्वम् ॥ २५ ॥ शुक्रो रुद्रस्य शुक्रद्वारेण निर्गतत्वात् । कवेरपत्यं काव्यः, कुर्वादिभ्योष्यः (सू०), कविस्त्रभेदादयथा- जमदिविं पवममवदानमवायत्, चातुर्वर्णात्यष्ट्यज् (चतुर्वर्णादीनांस्वार्थउपसंख्यानम्) इत्येके । वष्टीत्युशना, कदुशनइति (सू०) सावनङ् । सृगोरपत्यं भार्गवः । अङ्गानिर्यति पीनतवादङ्गारकः, आरस्तु भीमवत् । कौ जायते कुजः । भूमेरपत्यं भौमः, शिवादित्वादण् (सू०) । वकोपि ॥ २६ ॥ रोहिण्या अपत्यम् । सोमः पितापि देवतास्येति, सोमाटव्यण् (सू०) । ज्ञात्वान्द्रमसायानिथ । सूरस्याक्षं स्यापत्यं सौरिः, सौरस्तु तस्येदम् (सू०) इत्यणि । शनिमन्दौपहृगुकालौ छायापुत्रोसितश्च सः ।

सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखण्डनः ।
 राशीनामुदयो लग्नं ते तु मेषवृषादयः ॥ २८ ॥
 सूरसूर्यार्थमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः ।
 भास्कराहस्करब्रह्मप्रभाकरविभाकराः ॥ २९ ॥
 भास्वद्विवस्वतसताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः ।
 विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः ॥ ३० ॥
 द्युमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः ।
 विभावसुर्घपातिस्त्विषांपतिरहर्षतः ॥ ३१ ॥
 भानुर्हसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः ।
 माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्वकाः ॥ ३२ ॥
 सूरसूतोरुणोनूरुः काश्यपिर्गरुडायजः ।
 परिवेषस्तु पारिधिरुपसूर्यकमण्डले ॥ ३३ ॥

तमस्करित्वात्तमः सान्तद्वाक्त्वं बे । रहयति भुक्त्वा चन्द्राकौ राहुः । स्वर्भाति स्वर्भानुः पूर्वपदात्संज्ञायां (मू०) न णत्वम् । सिंहिकाया अपत्यं सैंहिकेयः । विष्णुं तु दति विष्णुंतुदः, विष्वरुषोस्तुदः (सू०) इति खश । अभ्रपिशाचो ग्रहकलोलथं देश्यम् । केतुः शिखीति वाच्यम् ॥ २७ ॥ सत च ते कृष्णयश्च, दिक्संख्ये-संज्ञायामेति (सू०) द्विगुः । मुखशब्दात्कलवृगिरोवसिष्ठुपुलस्त्यपुलहाः । चित्रः शिखण्डश्वडात्स्त्येषाम् । सप्तर्षिरित्येकत्वं रुदेः । (ते राशयः) मेषो वृषोथ मिथुनं कर्कटः सिंहकन्यके । तुलाथ वृथिको घन्वी मकरः कुम्भमीनकौ ॥ २८ ॥ सुत्रति सूरः । सूर्यते सूर्यः, राजसूर्यसूर्येति (सू०) साधुः । इयर्ति-अर्यमा । अदितेरपत्यमादित्यः । द्वादशात्मानो रूपाण्यस्य (द्वादशात्मा) । दिवा दिनं करोति दिवाकरः, दिवाविभाप्रभति (सू०) टः । भस्कराहस्करो रस्कादित्यात् (सू०) ब्रह्मते ब्रह्मः । भासः सन्त्यम्य भास्वान् ॥ २९ ॥ विवस्तेजोस्यास्तीति विवस्वान्, तसौमत्वर्थैति (सू०) भसंज्ञायां पदकार्यं रुत्वं नास्ति । हरितो नीला अश्वा अस्य (हरिदध्वः) । विकृन्तल्यात्माने विकर्तनः, भ्रमेण तेजःशात्मात् । अर्कयति तपत्यर्कः, अर्चयते वा । मृतण्डस्यापत्यं मार्तण्डः, मृताण्डमजाययेति मार्ताण्डो वा । मेहति मिहिरः, आदित्याजायते वृष्णिरिति स्मृतिः (मनु०) । अशणोस्यस्यारुणः, वर्णेन वा । पूषति पर्व (वर्ध) ते पूषा, इन्हनुपूषार्थमाणशौ (सू०), सौच (सू०) इति नियमादीर्घाभावः ॥ ३० ॥ दिवि मणिरिव द्युमणिः, अत एवाम्बरमणिर्गगनमाणिक्यादयोपि । तरन्त्यनेन तमस्तरणिः । मेद्यति मित्रः । विरोचते विरोचनः, अनुदात्ततश्च (सू०) इति युच्च । विभा दीर्घिर्मु धनमस्य विभावुः । अहः पतिरहर्षतः, अहरादीनांपयादिषु (सू०) इति वा रेफः ॥ ३१ ॥ भाति भानुः । हन्ति तमो हंसः । सूर्यते सविता । रुयते स्तूयते रविः । कर्मसाक्षी जगच्छुरंशुमाली [लोकबन्धुः] त्रयीतनुः । [इनो भगो] धामनिधिः [अ-डिजनीपतिरिति डेयम्] । प्रयोतनो दिनमणिः खयोतो लोकवान्धवः । शरोंशुसत्तमः प्रोक्तः पश्चिनीकान्त इध्यते । मठरस्वापत्यं माठरः । दण्डोस्यास्तीति दण्डः । इन्द्रादयो ह्यष्टादश नामान्तेरणांपरिचारकाः, यत्सौर (तन्त्र) मू-तत्र शको वामपार्श्वे दण्डाल्यो दण्डनायकः । वहिस्तु दक्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो वामन [नामत] श्व सः । यमोपि दक्षिणे पार्श्वे भवेन्माठरसंक्षया । एवमन्येयावायाः (पाताया) [गुह-हरराहुखरादयः । तेषु प्राधान्यतत्य एतोक्ताः] । परितः पार्श्वे वर्तन्ते पारिपार्श्वकाः, परिमुखवं (सू०) इति चकाराद्धक् ॥ ३२ ॥ सूतः सारथिः । (कश्यपस्यापत्यं काश्यपिः) कृष्णन्वकेत्यण् (सू०), का-श्यप इति सभ्यः पाठः, वाह्वादित्वाद्वा (सू०) । परितो (विष्णते व्याप्तयतेनेन परिवेषः । परितो यते परिधिः । समीपे सूर्यस्य प्रतिकृतिरुपसूर्यकम्, सूर्यमण्डलं च ॥ ३३ ॥ कीर्यते किरणः । वस-

किरणोस्वमयूसां द्युगभस्तिवृणिपृश्न(रथम्)यः ।
 भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोदीर्घितिः ख्याम् ॥ ३४ ॥
 स्युः प्रभा रुद्रुचिस्त्वद् भा भाश्छविद्युतिदीपयः ।
 रोचिः शोचिरुभे क्लीचे प्रकाशो द्योत आतपः ॥ ३५ ॥
 कोष्णं कदोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति ।
 तिगमं तीक्ष्णं स्वरं तद्वन्मृगतृष्णा मरीचिका ॥ ३६ ॥
 इति व्योमदिग्वर्गः । २ ।

कालो दिष्टोप्यनहापि समयोप्यथ पक्षतिः ।
 प्रतिपद्दद्वे इमे स्त्रीत्वे तदाद्यास्तिथयो द्वयोः ॥ १ ॥
 घस्त्रो दिनाहनी वा तु क्लीचे दिवसवासरौ ।
 प्रत्यूषो हम्सुखं कालयमुषः प्रत्युषसी अपि ॥ २ ॥
 प्रभातं च दिनान्ते तु सायं संध्या पितृप्रसूः ।
 प्राह्णापराह्णमध्याह्नास्त्रिसंचयमथ शर्वरी ॥ ३ ॥

न्यस्मिन् रसा उसः । मिनेति क्षिपति तमो मयूखः । अस्तुते- अंगुः । गां वभस्ति दीपयति गभस्तिः, पृष्ठेद्वादिः (सू०) । जिघर्ति धृणिः । पिपर्ति स्पृशति वा इमां पृश्निः, भुवं वृथै प[व]र्ति सिश्चति पृ[व]र्तित्वेके । कीर्तते करः । वियर्तेस्त्वमो मरीचिः । दीर्घिते दीप्यते दीधितिः ॥ ३४ ॥ प्रभाद्दनामादित्यरसिमत्वाभावात्पृथक्गाठः, युतिच्छव्योरन्दुप्रस्तावोक्तेः पुनरिहोपादानं सामान्यार्थम् । दीप्यतापादयो द्व्यसाधारणा अपि कविभिः साधारणीकृताः, यथा मुखशीसिः, चन्द्रातपः । रोचनं रुक् । भाभासौ धारुभेदात् । शोचिनैमेल्यायोत्र ॥ ३५ ॥ कवंचोष्णे (सू०) इति का-कत-कतसमुदायात् व्रेष्टयम् । एषां धर्ममात्रे क्लीवत्वं धर्मित्वित्वेभिषेयलिङ्गत्वम् । तेजनात्तिगमतीक्ष्णो । खं राति खरति वा खरम् । तद्वदिति ध क्लीवत्वं धर्मिणि त्रिविति दिश्यते । अत्युष्णार्थं चैतत्, यदाहुः- तिगमं तीक्ष्णं कदुष्णं स्यात् । अन्यत्र तृचारात्- तीक्ष्णोसि । मृगाणां तृष्णास्थाम् (मृगतृष्णा) । मरीचिप्रति-कृतिमरीचिका । प्रीष्मे सिकतास्त्वक्कराः प्रातिकलिता जलत्वेनाभान्ति, अत एव मरुमरीचिकोच्यते ॥ ३६ ॥ इति व्योमदिग्वर्गः । २ ।

कलयति कालयति वा सर्वे कालः । दिश्यते स्म दिष्टः । न- ईहतेत्रानेहा, अमुन, कदुशनस्तु दद्योने हसांच (सू०) इति सावनह् । समेते समयः । पक्षस्य मूलं प्रारम्भदिनं पक्षतिः । प्रतिपद्यते उपकम्यते-नय प्रतिपद् । सा प्रतिग्राद्या यसां ताः, तन्वते तिथिः छापुंलिङ्गः ॥ १ ॥ घसति तमो घस्यते- (अयते)स्मिन् वा घघः । यति तमो दिनम् । न जहाति कालमहः, न जिजहाते: (उ०) इति कनेन् । दीव्यति दिवसम् । वसन्यस्मिन् वासरम् । प्रत्यूषति निशां प्रतिरुजति, प्रतिगता- उषा च तदा प्रत्यूषः । काले साधु काल्यं, शाश्वतः कल्यमप्याह- कल्यं प्रभातं सज्जं च कल्यो नीरोग-दक्षयोः । उष(ऋष)त्यक्तकरैरुषः, कसुन् । एवं प्रत्यूषः ॥ २ ॥ भातुं प्रवृत्तं प्रभातं, आदिकर्म-गिक्तः (सू०) । विभातं व्युष्टं च । गोसर्गो देश्यम् । प्रातः प्रगेव्ययम् । सायमव्ययम् । सायाह्नादिदर्शनात्, शशद्वयेति (सू०) जान्तोपि, स्यति दिनं सायः, सायमोहे मलोपश्चेति भाष्यं त्वनिष्टनिवृत्यर्थम् । संध्याय न्यस्यां संधयिते अहोरात्रौ वास्यां संध्या । पितृन् प्रसूः पितृप्रसूः, ब्रह्मणो हेषा पितृप्रसवित्री ततुः । प्रारम्भाऽपरं मध्यं वाहः, राजाहः पश्चिम्यन्धन्त्व (सू०), अहोहएतेभ्यः (सू०) । तिसः संध्याः समाहताप्रतिसंध्यम् । आवन्तोवा (वा०) इति पक्षे स्त्रीत्वं नेष्ट, यन्माला- त्रिसंध्यं तु न नुसकम् । शृणाते चेष्टा: शर्वरी ॥ ३ ॥ निश्चिति तनुकरोति चेष्टा निशा, आतश्चोपसर्गे । (सू०) इति कः

निशा निशीथिनी रात्रिस्थियामा क्षणदा क्षपा ।
 विभावरीतमस्त्विन्यौ रजनी यामिनी तमी ॥ ४ ॥
 तमिस्त्रा तामसी रात्रिज्योत्स्नी चन्द्रिकयान्विता ।
 आगामिवर्तमानाहुर्युक्तायां निशि पक्षिणी ॥ ५ ॥
 गणरात्रं निशा बहूव्यः प्रदोषो रजनीमुखम् ।
 अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ द्वौ यामग्रहरौ समौ ॥ ६ ॥
 स पर्व संधिः प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरम् ।
 पक्षान्तौ पञ्चदश्यौ द्वे पौर्णमासी तु पूर्णिमा ॥ ७ ॥
 कलाहीने सानुमतिः पूर्णे राका निशाकरे ।
 अमावास्या त्वमावस्यां दर्शः सुर्येन्दुसंगमः ॥ ८ ॥
 सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली सा नष्टेन्दुकला कुह्वः ।
 उपरागो ग्रहो राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूर्णिमा ॥ ९ ॥
 सोपमूर्खोपरक्तौ द्रावग्न्युत्पात उपाहितः ।
 एकयोक्त्या पुष्पवन्तो दिवाकरनिशाकरौ ॥ १० ॥

निशीथोस्यस्यां निशीथिनी, महानिशाख्या । राति सुखं रात्रिः । आयन्तयोरर्धयामयोदिनव्यवहारत्रिया-
 मा । क्षणमवसरं ददाति क्षणदा विश्रान्तिप्रदेशर्थः । क्षप्यते क्षपा, भिद्याइ (सू०) । विभाति विभावरी,
 क्वान्ति, वनोरच (सू०) इति इपी- रथ । रजयति तमसा रजनी । यामाः सन्त्यस्यां यामिनी । ताम्य-
 न्त्यस्यां तमी । (के भूपयन्ति स्तनमण्डलानि कीदश्युमा चन्द्रमसः कुतःश्री । किमाह सीता दशवक्रनीता)
 हारा महादेवरता तमातः (विदर्थ०) इति तमापि । वासतेयो मालायाम् ॥ ४ ॥ रात्रिः काकाक्षिवत् ।
 तमोस्त्वस्यां तमिस्त्रा, ज्योत्स्नातमिस्त्रेति (सू०) साधुः । ज्योत्स्नी तामसीत्यन्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्यउपसंख्यानं
 (वा०), शाश्वतस्तु-ज्योत्स्ना ज्योतिष्मती रात्रिज्योत्स्ना चन्द्रमसः प्रभेति । पूर्वोपराहयोः पक्षयोरिव
 मध्ये वर्तमानवात्, वर्तमानाहो यदीया निशा- निशामध्येष्यि दिवसः- पक्षिणीस्याहुः ॥ ५ ॥ गणानां रात्री-
 णां समाहारः, अहःसर्वेषां देशोति (सू०) संख्यात्वादच्च समासान्तः, रात्राहाहाःपुंसीति (सू०) अस-
 माहारे हि पुंस्त्वम् यन्माला- गणरात्रं नपुंसकम् । प्रारब्धा दोषा यस्मिन् (प्रदोषः) । समावेत्येव ।
 अर्धे रात्रेऽर्धरात्रः, अर्धेनपुंसकमिति (सू०) तप्तुरुषः । नियतं श्रेत्रेस्मिन् भूतानि निशीथः, अत एव
 कात्यो निशीथं सुप्तजनमाह । याति यामः । प्राहयतेस्मिन् प्रहरः, पुंसिसंज्ञायांधः (सू०) ॥ ६ ॥ स
 सन्धिः पर्वेति संबन्धः, दुर्गोपि-प्रतिपत्पञ्चदश्योस्तु संधिः पर्वं प्रादिक् ककुएः प्राच्यास्तु पर्वसन्ध्या-
 ख्यमात्यन्, रूपभेदात्कीर्त्ये । पक्षान्त इति योगकालसंज्ञा । पूर्णो माश्वन्दः पूर्णमास्त्र भवा पौर्णमासी ।
 पूर्णो मासो वर्तते वास्यां, पूर्णमासादण् । पूरणं पूर्णिः, ऋत्वादिभ्यःक्तिनिशावत् (वा०) इति नत्वं,
 पूर्णि मिमिते पूर्णिमा, कः ॥ ७ ॥ सा पूर्णिमा कलाहीने निशाकरे, अनुमन्येनुमतिः । पूर्णे, राति सुखं
 राका । (अमावास्या) अमा सह वसनोस्यां चन्द्राकौ । (अमावस्या) अमावस्यदन्तरस्यां (सू०)
 इति ष्ठिति पक्षे वृद्ध्यभावो निपात्यते । दृश्यते याङ्गैकैर्दर्शः, न दृश्यते चन्द्रोस्मिन् विपरीतलक्षणया ।
 ८ ॥ सिनी सीता वाला कलायाम् । कुहुर्विस्मापिकेत्यर्थः, कुं हन्ति तमसा वा । उपरज्यते छायतेने-
 नोपरागः । ग्रहणं ग्रहः, ग्रहवृट् (सू०) इत्पृ ॥ ९ ॥ इन्दू राहुग्रस्तः सोपपूर उपरक्षक्ष । एवं पूषापि ।
 अग्निकृत उपर्सगः, उप- आसन्नमहितमस्योपाहितः, धूमकेत्वाद्य उत्पात इयेके । एकयोक्त्या- अपृथ-
 ग्वचनेन रोदसीवत, न तु पुष्पवानिन्दुः सूर्यो वोच्यते, पुष्टं विकाशः प्रकाश इत्यर्थः ॥ १० ॥ निमेषो-
 शिस्पन्दकालः । काशते काषा । ताः काषाञ्चिंशत्कलयति कालं कला । ताः कलाञ्चिंशत्क्षणात्क्षणः,

अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला ।
 तास्तु त्रिंशत्क्षणस्ते तु मुहूर्तो द्वादशाख्यियाम् ॥ ११ ॥
 ते तु त्रिंशद्होरात्रः पक्षस्ते दश पञ्च च ।
 पक्षौ पूर्वोपरौ शुक्रकृष्णौ मासस्तु ताबुभौ ॥ १२ ॥
 द्वौ द्वौ माघादिमासौ स्यादृतुस्तैरयनं त्रिभिः ।
 अयने द्वे गतिरुदगदक्षिणार्कस्य वत्सरः ॥ १३ ॥
 समरात्रिंदिवे काले विषुवद्विषुवं च तत् ।
 मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायाणिकश्च सः ॥ १४ ॥
 पौषे तैषसहस्यौ द्वौ तपा माघेथ फालुने ।
 स्यात्तपस्यः फालुनिकः स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः ॥ १५ ॥
 वैशाखे माघवो राधो ज्येष्ठे शुक्रः शुचिस्त्वयम् ।
 आषाढे श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च सः ॥ १६ ॥
 स्युर्नभस्यपौष्टपदभाद्रभाद्रपदाः समाः ।
 स्यादाश्विन इषोप्याश्वयुजोपि स्यात्तु कार्त्तिके ॥ १७ ॥
 बाहुलोजौं कार्त्तिकिको हेमन्तः शिशिरोख्यियाम् ।
 वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिर्ग्रीष्म ऊष्मकः ॥ १८ ॥

क्षण हिंसायाम् । ते क्षणा द्वादश, मुहूरियाति मुहूर्तो द्विषट्किम् ॥ ११ ॥ ते मुहूर्तांश्चिंशदह्ना सहिता रात्रिरहो-
 रात्रः, अहःसर्वैकदेशेत्यच्च(सू०), द्रन्देत्वहोराताविमौ पुष्यौ । तेहोरात्राः पञ्चदश, पचति भूतानीति पक्षः, पक्ष
 परिग्रहे वा । शुक्लो मासस्य पूर्वोपक्षः कृष्णस्त्वग्गरः, यतथैवसिताद्या मासाः । तौ पक्षौ माश्वन्दस्तस्यायं
 मास इति निर्वचनेन चान्द्रेण मानेनायम् । सौरसावननाक्षत्रमानैस्त्वन्यथा, मस्यति मिर्माते वा (मास)
 ॥ १२ ॥ इयर्ति कृतुः । माघायुक्तमस्ततोयनारम्भात् । यदाह तैर्कृतुभिर्भिः, अयतेकोनेनायनम् । उत्तरा
 दक्षिणा च यार्कस्य गतिः, ते द्वे अयने मिलिते वत्सरो वर्षम् ॥ १३ ॥ समौ रात्रिंदिवौ यत्र, अचतुर-(सू०)
 इत्यादिना साधुः । विषु साम्येव्ययम्, तद्विद्यतेस्य विषुवत्, विषुवं च, वो मत्वर्थे लिङ्गात् (अन्येभ्यो-
 पिदृश्यते) । विष्वगित्युत्तरपदलोपाश्वाकृतसन्धेः (वा०) इति हि विषुव(ण)शब्दो युक्तः । मृगशीर्षेण
 युक्ता मार्गशीर्षीं पौर्णमास्यस्मिन्, सास्मिन् पौर्णमासी (सू०) इत्येण । सहोस्त्वस्मिन् सहाः, मत्वर्थे-
 मासतन्वोरिति (सू०) यत, तस्य लुगकोरेकाररेकाथेति (वा०) पक्ष लक्, पुंस्त्वं लोकात्, सहश्च
 सहस्यथ ऐमन्तिकावृत् इति छान्दसम् । एवं तपाः— नभाः । भीमवन्मृगशीर्षस्य मृगत्वान्मार्गः । आग्रहा-
 यणी पौर्णमास्यस्मिन्नाप्रदायाणिकः, आग्रहायप्यश्वत्थाद्धक् (सू०) ॥ १४ ॥ (पौषः— तैषः) प्रारम्भ-
 दण्— द्वयम् । तथा च— पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा । नामा स पौषो माघाद्याथैवमे-
 कादशापरे — इति क्वचित्पाठोस्ति । सहोस्यास्तीति सहस्यः, मत्वर्थमासतन्वोरिति (सू०) यत् । एवं
 तपस्यनभस्यौ । तपोस्यास्तीति तपाः । (फालुनिकः) विभावाफालुनीश्वणाकार्तिकीचैत्रीभ्यष्ठक् (सू०)
 मधुर्वसन्तोस्यास्तीति मधुः, मधोवच (सू०) इति वस्य वा लक् ॥ १५ ॥ राधया युक्ता पौर्णमासी—
 अस्मिन् राधः । शुग्विद्यतेस्य शुक्रः, लुगकोरेकाररेकाथ (वा०) इति रेकः । शुग्विद्यतेस्य शुक्रिः,
 इकारः । न भासनं भेषच्छब्रत्वादस्यस्य नभाः ॥ १६ ॥ भीमवद्द्रद् (या)युक्ता भाद्री पौर्ण-
 मास्यस्मिन् भाद्रः । इष्यते— इडन्नं विद्यतेस्य— इषः, अकारः ॥ १७ ॥ बहुलभिर्गुक्ता बाहुली पौर्णमा-
 स्यस्मिन् बाहुलः । ऊर्क—अन्नं बलं वास्यास्तीति—ऊर्जः । हिमान्तोस्य हेमन्तः, पुषोदारादिः (सू०) ।
 (शिशिरः) शिनोस्यर्थं शतीन, शिश्र निशाने । वसन्त्यस्मिन् सुखं, वस्ते भुवं वा वसन्तः, ज्ञन् । सुखु

निदाध उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः ।
 ख्यियां प्रावृद्ध ख्यियां भूमि वर्षा अथ शरत्ख्याम् ॥ १९ ॥
 पडभी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युग्मैः क्रमात् ।
 संवत्सरो वत्सरोद्दो हायनः स्त्री शरत्समाः ॥ २० ॥
 मासेन स्यादहोरात्रः पैत्रो वर्षेण दैवतः ।
 दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः कल्पौ तु तौ वृणाम् ॥ २१ ॥
 मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ।
 संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि ॥ २२ ॥
 अस्त्री पडकं पुमान् पाप्मा पापं किलिवषकल्मषम् ।
 कलुषं वृजिनैनोघमहो दुरितदुष्कृतम् ॥ २३ ॥

रभते सुरभति वा सुरभिः । फलुर्देवस्याम् । गिरन्त्यम्बु श्रीष्मः । ऊष्मप्रतिकृतिरूपमकः ॥ १८ ॥ निदाधेस्मिन् निदाधः, घञ्, न्यृद्धक्वादित्वाकुत्वम् (सू०) । उष(ओष)ति- उष्णः । तपति तपः, अच्, यद्धक्षयम्- तपेन वर्षाः शरदा हिमागमः (शिशु०) । प्रवर्षति प्रावृद्ध, नहिंश्चित्वृष्टीति (सू०) दीर्घिः । भूमि बहुत्वे, वर्षमस्त्वासां वर्षन्ते वा वर्षाः । शीर्यन्तेस्यां पाकेनौपवधयः शरत् ॥ १९ ॥ यत्कात्यः— आदाय मार्गशीर्षाच्च द्वौ द्वौ मासावृतुः स्मृतः । हेमन्ताद्वि वत्सरस्यारम्भः । कृतुः पुंलिङ्गः । संवसन्ति कृतवोस्मिन् संवत्सरः, कृतुपरिवर्तात्मा ह्यसौ, यद्भागुरिः— सर्वतुपरिवर्तस्तु स्मृतः संवत्सरो तुयैः । परिवत्सरोपि । इदावत्सर इदृत्सरोनुवत्सरथ ज्योतिषे । आयतेवदः । जहाति-कृतूत् हायनः, हृष्टवीहि-काल्योः (सू०) इति ष्युद् । समन्ति समाः, सह मान्ति वर्तन्ते कृतवो यासां वा, खीबहुत्वेयं यथा— जीव्यात्सहस्रं समाः । समांसमांविजायते (सू०) इत्येकवेपि दृश्यते ॥ २० ॥ मासेन पौरुषेणेति शेषः । पितृणामयं पैतृः, देवतार्थं पित्र्यः स्यात् । तत्र कृष्णः पक्षोऽहः शुक्रो रात्रिः । वर्षेण पौरुषेणेति शेषः । [देवतानामयं दैवतोहोरात्रः] तत्रोत्तरायणमहः— दक्षिणायनं रात्रिः । [ब्रह्मणोयं ब्राह्मः] अहोरात्र इत्येव । दैवेहि सप्तष्टैः (षष्ठ्यधिकैः) त्रिभिरहोरात्रशैतीर्दिव्यं वर्ष, तैर्द्वादशभिः सहस्रैळौकिं च चुरुयुग्मं, तत्र देवानामेकं युग्मं, तत्सहस्रं ब्रह्मणो दिनं भूतानां स्थितिकालः, तावस्त्वेव रात्रिर्भूतानां प्रलयकालः । [यन्मनुः]— चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तु कृतं युगम् । तस्य तावच्छतीं संध्या संध्यांशश्च तथाविधः । इतरेषु संसध्येषु संसध्याशेषु च त्रिषु । एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च । यदेतत्परिसंख्यातमादावेव चतुर्युग्मम् । एतद् द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥ [दैविकानां युगानां तु सहस्रं परिसंख्या । ब्राह्ममेकमहैर्यं तावती रात्रिरुच्यते ॥] ये द्वौ दैवे युगसहस्रे तौ नृणां कल्पौ, सर्वनाशां विधीयमानानूद्यमानलिङ्गप्रहणे कामचारः । एकः स्थितिं कल्पयति, द्वितीयः क्षयं कल्पयति (अतः कल्प इत्युच्यते) ॥ २१ ॥ मनूर्ना स्वायंसुवृ [स्वारोचिष्ठौत्तमितामसिरैवत] चाक्षुश्वैवस्वतादीनां प्रजापतीनामन्तरमवकाशोविर्वा । तैर्हि चतुर्दशभिर्मन्वन्तरैर्ब्रह्मणो दिनम् । संवर्तते प्रलीयते कल्पते क्षीयतोस्मिन् वा जगत् । कल्पस्यान्तोविधिः कल्पान्तः । एकः कल्पोत्र क्षयार्थोऽन्यो ब्रह्मादिनार्थः, यच्छुटाभ्यतः— कल्पः शास्त्रे विधो न्याये संवर्तेन ब्रह्मणो दिने । संहारो युगात्ययः पारिवर्तश्च ॥ २२ ॥ क्षयहेतुं पापमाह । पञ्चयते पडकः । पाप्यस्मात्पाप्मा पापं च । केलयति किलिवषम् कलयति कल्पं कलुषं च । वर्जयते वृजिनम् । एत्येनः । न जहात्यधम् । अंहत्यंहः । दुरेति दुरितम् । दुष्कियते स्म दुष्कृतम् । एनोहक्ष सान्तो । मालायां किष्वम् । मलोनेकार्थेषु ॥ २३ ॥ धारणाद्यमः,

स्याद्वर्मस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः ।
 मुत्रितिः प्रमदो हर्षः प्रमोदामोदसंमदाः ॥ २४ ॥
 स्यादानन्दथुरानन्दः शर्मशातसुखानि च ।
 श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् ॥ २५ ॥
 भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेमस्त्रियाम् ।
 शस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च ॥ २६ ॥
 मतलिका मच्चर्चिका प्रकाण्डसुदधत्तुजौ ।
 प्रशस्तवाचकान्यमून्ययः शुभावहो विधिः ॥ २७ ॥
 दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः
 हेतुर्ना कारणं वी-बीजं निदानं त्वादिकारणम् ॥ २८ ॥
 क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः प्रधानं प्रकृतिः क्षियाम् ।
 विशेषः कालिकोवस्था गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ॥ २९ ॥
 जनुर्जननजन्मानि जनिरुतपत्तिरुद्भवः ।
 प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिणः ॥ ३० ॥

यागाङ्गे नपुंसकं- तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् (श्रुतिः), फले तु पुमान्- एष धर्मः सनातनः (मनु०) इति विशेषोस्य नेषः । लोकधर्मा नाव्यधर्मोति पारिभाषिको धर्मञ्चशब्दोप्यस्ति । पुनाति पुण्यं पुण्यकर्मणि शुभे च । अतिशयेन प्रशस्यां श्रेयः । ईयमुनि प्रशस्यस्यअः (स०) । मुकियते स्म सुकृतम् । वृषति वृषः, कः । प्रमदसंमदैर्हेष (स०) सात् ॥ २४ ॥ आनन्दनमानन्दथुः, द्वितीयत्तु (स०) । शृणाति क्षेत्रं शर्म । श्यति दुःखं शातं, शो तनूकरणे, तन् । शोभनानि खानीन्द्रियाण्यरिमन् सुखयति वा सुखम् । श्व आगामि श्रेयोत्र श्वःश्रेयसं, श्वोवसीयं च, श्वसोवसीयःश्रेयसः (स०) इत्यत् । भन्दते भृं, भद्रि कल्याणे । कल्यं नीहजत्वमणति कल्याणम् । मङ्गयते मङ्गलम् । शोभते शुभम् ॥ २५ ॥ भवनशीलं भावुकं, (लघपतपद) स्थाभूवृत्तेति (स०) उक्त् । प्रशस्तो भवोस्यास्ति भविकम् । भवनाहं भव्य, भव्यगेयेति (स०) सातुः । कुशान्- लाति कुतिसं इयति वा कुशलम् । क्षिणोति क्षेत्रान् क्षेमः । शस्यते स्म शस्तम् । प्रशस्तं च । निःश्रेयसं मालायाम् । सूकृतं कात्यः । इत्य इति विशेषायां लिङ्गतायामभिवेयलिङ्गम् । आदिशब्दात्कुप्रत्रेयःशिवभद्रादयः ॥ २६ ॥ निरस्तावयवा एवैते प्रशंसार्थाः, अत एव प्रशंसावचनैत्थ (स०) इति नित्यसमाप्तः । प्रशस्तो गौर्गोमतलिका, ब्राह्मणमच्चर्चिका, गोप्रकाण्डम्, कठोदधः, कुमारतिलङ्गः, तलङ्गक इति तु लक्ष्यम् । संघोद्वौगणप्रशंसयोरिति (स०) उद्घोडसमाप्तेषि । एत्ययः ॥ २७ ॥ देवस्थामन इदं दैवं पूर्वकर्म । दित्यते स्म दित्यम् । भगस्यैश्वर्यदेविदं भागं, भागमेव भागधेयम्, भागरूपनामप्योवेयः (वा०) । भागादवच (स०) भाग्यम् । नियम्यतेनया नियतिः । विधीयतेन विधिः । भविष्यद् भवितव्यता च । हिनोति हेतुः । कार्यतेन वेति वावीजम् । निर्दीयते जन्यतेन निदानम् । आदावारम्भे कारण-सुपादानकारणम्, सहकारिकारणमन्यत् ॥ २८ ॥ (क्षेत्रं) देहमात्रं चेतयते क्षेत्रज्ञः । अतति संचर-स्यात्मा । पुरि शयनात्पुरणाद्वा पुरुषः । प्रधतेन्तः सर्वं प्रधानम् । प्रारम्भात्क्यतेनर्यो प्रकृतिः, सत्त्वरज-स्तमसां साम्यावस्था- अव्यकाख्या । कालकृतो देहादेमैदोवस्था- अन्यथास्थितियैवनादिः । गुणाः प्रकृतेर्थमाः । सत्त्वं साधुत्वप्रकाशकं ज्ञानसुखेतुः । रजो रागात्मकं दुःखेतुः । ताम्यत्येन तम आवरकं मौद्देतुः ॥ २९ ॥ जननं जनुः, जनेषुः (उ०) । उत्पत्तिसाहचर्याजनिः स्त्री, इक् (ण) । जन्मी, ज्ञानादित्वात् (स०) । जायते जन्युः ॥ ३० ॥ (व्यक्तिः) विशेषाह्या । चेतति चित्तं, कः,

जातिर्जातं च सामान्यं व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ।
चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः ॥ ३१ ॥

इति कालवर्गः । ३ ।

बुद्धिमनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेषुषी मतिः ।
प्रेक्षापलविधश्रित्संवित्प्रतिपञ्चमिच्चितनाः ॥ १ ॥
धीर्धारणावती मेधा संकल्पः कर्म मानसम् ।
चित्ताभोगो मनस्कारश्चर्चा संख्या विचारणा ॥ २ ॥
अध्याहारस्तकं ऊहा विचिकित्सा तु संशयः ।
संदेहद्वापरौ चाथ समौ निर्णयनिश्चयौ ॥ ३ ॥
मिथ्याहृष्टिर्नास्तिकता द्यापादो द्वोहृचिन्तनम् ।
समौ सिद्धान्तराद्वान्तौ भ्रान्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रेमः ॥ ४ ॥
संविदागृः प्रतिज्ञानं नियमाश्रवसंश्रवाः ।
अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसंमाधयः ॥ ५ ॥

असुनि चेतः । हियते विषयैर्हृदयम् । स्वनति स्वान्तं, क्षुब्धस्वान्तेति (सू०) साधुः । हियते हृदान्तं प्रकृत्यन्तरमस्ति, तदाधारोपि हृत्पुण्डरीकम् । मन्यते मनः मन । एव मामसम्, स्वार्थेऽण् ॥ ३१ ॥
इति कालवर्गः । ३ ।

मुकुते मनीषा, मनस एव- ईषा वा । दे(दि)धेष्ठि विषणा, विष शब्दे । व्यायति धीयते चास्यां धीः । शेते शेः- मोहस्तं मुष्णाति शेषुषी, शमेः क्षावेत्वाभ्यासलोपे ढीब्बा । उपलविधर्वा- हुलकार्कितन्, वित्वादिति तृपलम्भा स्थात् । प्रतिपातिः प्रतिपत्, सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाः । ज्ञसिः, कथ- चित्तोपायैः, मितांहस्तः (सू०) । सांख्ये बुद्धिर्मस्त्येते पर्यायाः, वैशिष्टिकादौ चतुर्दशापि बुध्यर्थाः ॥ १ ॥ मेधते संगच्छतेस्यां मेधा । मनसो व्यापारः संकल्पः । विकल्पोपि । पूर्वोक्तस्यं वित्तस्य संतानद्वारणे स्थैर्यैर्यमाभोग इति चौद्वाः । पुनःपुनर्मनसि करणं मनस्कारः, अतः- कृकमंति (सू०) सत्वम् । समाधानमवधानं प्रणिधानं च । चर्चनं संख्यानं विचारथ । विमशौ बासना भावना, संस्कारोनुभूताद्यविस्मृतिरिति वक्तव्यम् ॥ २ ॥ अध्याहरणमपूर्वोक्तेष्णम् । तरत्यनेन संशयविपर्ययो तर्कः, तर्किं वा, तर्कं भावार्थः । उभयकोटिस्मृग्जानं विचिकित्सा- एकत्रानारुढः, कितः संशये सन् । शीद्दिहेनानार्थयोः संशब्देनैषोर्थो योख्यते, उपसर्गस्य वा सौर्थो धातुपाधिवशात्पकाशते । एवं सर्वत्र । द्वौ पक्षौ परौ यत्र द्वापरः, पृथोदर्यादित्वात् (सू०) आत्मम् ॥ ३ ॥ मिथ्याहृष्टिः परलोकभावुद्दिः । नास्ति परलोक इति मतियेष्य, अस्तिनास्तिदिर्मतिः (सू०) इति ठङ् । व्यापादनं व्यापादः, ष्यन्तादन् । रादः खिद्देष्ट्वै निश्चेष्योस्य रादान्तः । मिथ्यामतिरत्स्मिस्तदिति ज्ञानम् ॥ ४ ॥ पक्षोक्तिः प्रथिताङ्गीकारश्चेत्युभयीह प्रतिज्ञा । संविज्ञानं, यथा- सत्संवित्करणातीता, नियमोपि, यथा- संविदं लङ्घयेच सः । धानूनामनेकार्थत्वादुपर्सर्गवशाद्या तत्तदर्थस्वम् । आगमनमागः, भ्रमेत्व इः (उ०) इति चकाराऽङ्गः ॥ ५ ॥ मोक्षविषया मोक्षकला वा धीः (ज्ञानम्) । मोक्ष [प्रतिपादक]शास्त्रादन्यत्र शिल्पे वित्रादै शाब्दे च धीर्विज्ञानम् । मोक्षं मुकि- मोक्षः पाशेभ्य आत्मनः पृथग्भावः । अत एव कैवल्याख्या । निर्वात्यस्मिन्निति निर्वाणं, निर्वाणोऽवात् इति (सू०) साधुः, पैओवै शोषणे । अतिशयेन ग्रस्तयं भ्रेयः । निश्चितं भ्रेयो निःभ्रेयसम्, अचतुरेति

मोक्षे धीर्हानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ।
 मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् ॥ ६ ॥
 मोक्षोपवर्गोथाह्वानमविद्याहमतिः स्त्रियाम् ।
 रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शश्च विषया अमी ॥ ७ ॥
 गोचरा इन्द्रियार्थाश्च हृषीकं विषयीन्द्रियम् ।
 कर्मेन्द्रियं तु पाच्यादि मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् ॥ ८ ॥
 तुवरस्तु कषायोर्खी मधुरो लवणः कटुः ।
 तिक्तोम्बलश्च रसाः पुंसि तद्रत्सु पडमी त्रिषु ॥ ९ ॥
 विमदोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे ।
 आमोदः सोतिनिर्हारी वा च्यलिङ्गत्वमागुणात् ॥ १० ॥
 समाकर्षी तु निर्हारी सुरभिग्रांतर्पणः ।
 इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यादामोदी मुखवासनः ॥ ११ ॥
 पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धो विस्त्रं स्यादामगन्धियत् ।
 शुकुशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्येतपाण्डराः ॥ १२ ॥

(सू०) साधुः । अविद्यमानं मृतमत्तामृतम् ॥ ६ ॥ भावम्योपवर्जनमपर्वः । महानन्दोपुनभवश्च । विरुद्धं वेदनमविद्या, अधर्मान्यवद् विपर्यये नव्, यदाह- अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिमुखात्म-ह्यातिरविद्या । अहमित्यस्य मननमहंमतिः, अनात्मन्यात्माभिमानात्, अहमिति विभक्तिप्रतिरूपको निपातः । रूपाद्याः पञ्च, विसिन्वन्ति वधनान्ति विषयाः, पचायच् (सू०), परिनिविभ्यः सेवसितसेवेति (सू०) पत्वम् ॥ ७ ॥ गाव इन्द्रियाणि चरन्त्येषु गोचराः, गोचरसंचरेति (सू०) साधुः । इन्द्रियैरर्थन्त इन्द्रियार्थाः । अर्थाश्च । हृषीकम् । विषयोस्यास्तीति विषयि । इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमिन्द्रियं, इन्द्रियमिन्द्रिलिङ्गं (सू०) इति साधु । वाक्याणिपादपायुपस्थःस्य वचनादानगत्युत्सर्गानन्दरूपकर्म-साधनमिन्द्रियम् । मनःपष्ठानि नेत्रजिह्वाग्राणत्वक्त्रोत्ताणि धीहेत्वो बुद्धिनिद्रियाणीत्यर्थः ॥ ८ ॥ तु इति सौतादावरणार्थादौणादिको वरच् । कषति कण्ठं कपातः । मधु मावृद्यमस्यास्तीति मधुरः, ऊप-सुपीति (सू०) रः । लुनाति जाडयं लवणः, नन्यादिवात् (सू०) ल्युः, णत्वं च । कटल्याशृणोति कटुः । तेजति स्म तिक्ततः । अम्बलम्बलः, अमेल इयेके- अम्लमाहुः । तुवरायाः पट्, रस्यन्त इति रसाः । गुणमात्रे रसः पुंसि, गुणवद्वृत्तिले तेभिषेयलिङ्गाः ॥ ९ ॥ सुरभिमाल्यगन्धादिपरिमर्दनोत्पन्नो हयो गन्धः परिमलः । स गन्धोत्तिदूरव्यापी मतोहारी वा, समन्तान्मोदन्तेनेनामोदः । वाच्यलिङ्गत्वमागुणात्- अधिकारोयम्, (अधिकारार्थः) गुणाः शुक्रादय इत्येतत्समात्रागभिप्रेयलिङ्गाः ॥ १० ॥ अत्र यो यं प्रति प्रसिद्धस्तदनुवादे नान्यविधिः । निर्हस्त्वश्च निर्हारी । मुष्टु रभेते सुरभिः । शो-भग्ने गन्धोस्य सुगन्धिः, गन्धस्येदुत्पतीति (सू०) इत् । मुखं वास्यत्यनुलिम्पति मुखवासनः, मुख-वासयोग्य इयेके, मुखवासस्यागुरुवासन इति भागुरिः, यतः- आमोदो नित्योस्यास्ति अन्ये द्वौ द्वौ भिन्नावाहुः ॥ ११ ॥ पूर्यी विस(श)रणे दुर्गन्धे च, पूतिर्विसः पूतेरिव वा गन्धोस्य । विस्त्रयति विस्त्रं, विस उत्सर्गं । आमोपको मलस्तस्येव गन्धोस्यामगन्धिः, उपमानाच (सू०) इतीस्त् । शोकति मनोस्मिन्द्युक्तः, शुक गतो । शोभेते शुभ्रः । शुच्यति शुचिः । जिश्विता वर्णे, श्वेतते श्वेतः । विशीयते विशदः, विशति चित्ते वा । श्यायते श्येतः । पण्डते याति मनोस्मिन्याण्डरः- उणादौ (अरः) ॥ १२ ॥ अव-दायने शोधते वदातः । सिनोति मनः सितः, चिष्ठ चन्धने । गो(गु)रते मनोस्मिन्यादः, गुरी उद्धमे,

अवदातः सितो गौरोवलक्षो धवलोर्जुनः ।
हरिणः पाण्डुरः पाण्डुरीषत्पाण्डुस्तु धूसरः ॥ १३ ॥
कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः ।
पीतो गौरो हरिद्राभः पालाशो हरितो हरितः ॥ १४ ॥
लोहितो रोहितो रक्तः शोणः कोकनदच्छविः ।
अव्यक्तरागस्त्वरुणः श्वेतरक्तस्तु पाटलः ॥ १५ ॥
श्यावः स्यात्कपिशो धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते ।
कडारः कपिलः पिङ्गपिशाङ्गौ कद्गुपिङ्गलौ ॥ १६ ॥
चित्रं किर्मिरकलमाषशव-ब-लैताश्च कर्वु-र्वु-रे ।
गुणे शुक्रादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति ॥ १७ ॥
इति धीर्वर्गः । ४ ।

ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वांग्वाणी सरस्वती ।
व्याहार उक्तिर्लिपिं भाषित वचनं वचः ॥ १ ॥

गार एव गौरः । अवलक्ष्यतेवलक्षः । धूयते मलोस्य धवलः, धावेर्द्रस्तथेति श्रीभोजः । अर्ज्यतेर्जुनः ।
हरति हरिणः । पाण्डुः पाण्डुत्वमस्यास्तीति पाण्डुरः, नगपांसुगाङ्ग्योरः (वा०) । ईषदव्यक्तः पाण्डुः, धूनेति चेतो धूसरः ॥ १३ ॥ वर्णान् कर्त्तिं कृष्णः । नील वर्णं, कः । सितविरुद्धोसितः । श्यायते श्यामः । श्यामं श्यामत्वं लाति श्यामलः । कलयति मनः कालः । मेचयति (मचति) मिश्रीभवति मेचकः, मेचकः शिखिकष्ठाभ इति दुर्गः । पीयते वर्णान् त् पीतः । पलाशस्य वर्णश्यामं पालाशः पीतरक्त-कृष्णः, शाश्वतः पलाश इत्याह—राक्षसे किञ्चुके पर्णे पलाशालयं हरित्यपि । हरति हरितः ॥ १४ ॥
रोहिति रोहितः, रलयोरेकत्वम् । शोणति शोणः, शोणृ वर्णे । कोकनदच्छविः पद्माभः । पीतरक्तस्तु पिङ्गजः । रागोत लौहिलम् । इर्यालरुणः । पाटलवर्णः (पाटलः), पाटेरलज्वा ॥ १५ ॥ श्यायते श्यावो धूसरारुणः । कर्पेमर्कटस्येव वर्णोस्त्वस्य कपिशः, लोमादित्वात् (सू०) शः । धूनेति धूमं राति वा धूमः । धूमवर्णं लाति धूमलः । कडति कडारः । कपिवर्णं लाति कापिलः । पिङ्गति पिङ्गलः । पिशति पिशाङ्गः । कन्दते कदुः । पिङ्गं लाति पिङ्गलः । दध्रुरनेकार्थे । पिशाङ्गो रोचनापाण्डुरिति कात्यः ॥ १६ ॥ चीयते चित्रम् । कीर्तये किर्मिरः । कलयति वर्णान् कलमाषः । शवसि याति वर्ण-वशवलः । एति वर्णानेतः । क्रियते वर्णैः कर्वुरः, कर्वति वा । गुणमात्रे वर्तमाना गुणाः पुंसि, पटस्य शुक्रः । गुणवद्गृहितात्मां त्वंभेदेयलिङ्गाः, शुक्रः पटः, शुक्र शाटी, शुक्रं वक्षम् । वर्णादनुदात्तत्तोपधात्तोनः (सू०) इति श्येनी श्येता, लोहिनी लोहिता ॥ १७ ॥ इति धीर्वर्गः । ४ ।

रूपभेदानुकृत्वा शब्दभेदानाह ब्राह्मीतिति । ब्रह्मण इयं ब्राह्मी, ब्राह्मोजाताविति (सू०) साधुः । अत एव शब्दब्रह्मणोधिष्ठात्र्याः पर्याया एते । व्याहारादयस्त्वधिष्ठेयाः । विभर्ति भारती । भाष्यते भाषा । गृणाति गीः । उच्यते वाक्, क्रिवचिप्रच्छीति (वा०) क्रिप्, दीर्घंसंप्रसारणं च । वाष्पते शब्द्यते वाणी । सरः प्रसरणमस्यास्याः सरस्वती । उच्यते वचः, असुन् ॥ १ ॥ संस्कृतादपभ्रश्यत इत्यपत्रंशः । अपभ्रः शब्दोपशब्दः, गावी गोपोतलिकादिः । शास्त्रे व्याकरणतर्कशास्त्रादौ यो वाचकः स शब्दः, लोके समुद्रधोषादिरपि । वक्तव्यं वाक्यं, च जोः कुधिष्यतोः (सू०), वचोऽशब्दसंज्ञायां (सू०) इत्यन्यत वाच्यम् । तिइन्तसमूहो यथा—पचति भवति—पाको भवतीत्यर्थः । सुब्रन्ताचयो यथा—प्रकृतिसि-

अपभ्रंशोपशब्दः स्याच्छास्त्रे शब्दस्तु वाचकः ।
 तिङ्गुबन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता ॥ २ ॥
 श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी धर्मस्तु तद्विधिः ।
 स्त्रियामृकसामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी ॥ ३ ॥
 शिक्षेत्यादि श्रुतेरइग्मोङ्कारप्रणवौ समौ ।
 इतिहासः पुरावृत्तमुदान्ताद्यास्त्रयः स्वराः ॥ ४ ॥
 आन्वीक्षिकी इपडनोतिस्तर्कविद्यार्थशःस्त्रयोः ।
 आख्यायिकोपलब्धार्था पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ५ ॥
 प्रबन्धकल्पना कथा प्रवहूलिका प्रहेलिका ।
 स्मृतिस्तु धर्मसंहिता समाहृतिस्तु संघ्रहः ॥ ६ ॥

इमिदं हि महास्मनाम् (भर्तृ०), भवत्याहारस्त्वत् हि वाचकमात्रम् । कारकेन्विता संबद्धार्थी वा क्रिया वाक्यम्- देवदत्त गामभ्याज शुक्रां दण्डेन । सर्वत्रकाङ्क्षायोग्यतावशादन्वितत्वं लक्षणं, यज्ञै-मिनिः— अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात् । भट्टोपि— साकाङ्क्षावयवं भेदे परानाकाङ्क्षशब्दम् । कर्मप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमुच्यते ॥ एकं शब्दात्मनोन्यर्थत्वम् तकस्य वाक्यस्य लक्ष्मेत्येके ॥ २ ॥ श्रूयते श्रुतिः । विद्यत्यनेन धर्मं वेदः । आम्नायते पारंपर्येणाम्नायः । त्रयोवयवास्त्रयी, अर्थवैष्णव्ययुदारः । त्रय्यनुवादाच्छ्रुत्यादिविधिरिति लिङ्गांकरदेषो नोद्भवनयोः । निगमेनेकार्थैः ।
 वैदिको विधिः— चोदनालक्षण्योर्धमः, यद् गौतमः— श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मः । स्मृत्युक्तोपि वैदिक एव, वेदमूलत्वात्स्मृतेः । तद्विधिरिष्टाद्यस्त्रयीधर्मान्यः पूर्तीश्य इत्येके । कठ्यते स्त्रूयतेनया क्रक्र । स्याति पापं सःम । इज्यतेनेन यजुः ॥ ३ ॥ अङ्गयते ज्ञायतेनेनाङ्गमुकरसम्, शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गतिः । छन्देविचितिरित्येतैः षड्ङ्गो वेद उद्यते । (ओङ्कारः) स्वार्थं कारः, वर्णात्मारः (वा०) इत्यत्र निर्णीतत्वात् । प्रणूयते प्रणवः । इति ह आसीयत्रेतीतिहासः, इतिरेवमर्थं, हः किलर्थैः । पुराणूत्तं पूर्वचरितम् । उदात्तानुदात्तस्त्वरिताः, ऊर्ज्वमादीयत इत्युदात्तः । एकभूतिस्तु स्वराविभागः ॥ ४ ॥ प्रलयशागमाभ्यामीक्षितस्य पञ्चादीक्षणमन्वीक्षा, सा प्रयोजनं यस्याः सान्वीक्षिकी तर्कविद्या । दम्यतेनेन दमनं वा दण्डः, स नीयते दम्यं प्रति प्राप्यते यस्या सा दण्डनीतिरर्थशास्त्रम् । वात्ता वैश्यवर्गे वश्यते । आचष्टे—आख्यायिका वृत्तार्थकथनादर्वचरितादिः । पुराणिं नवं (भवं) पुराणं यतः— सर्गेश्व प्रति-सर्गेश्व वंशो मन्वन्तराणे च । वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् (विष्णुपु०) ॥ ५ ॥ प्रबन्धस्य कल्पना कथा कादम्बर्यादिरूपत्यात् । प्रवह्ने प्राधान्यं भजते प्रवहूलिका । प्रदेश्यत्यभिप्रायं सूचयति प्रहेलिका, हिल हावकरणे । शान्ती प्रहेलिका यथा— पानीयं पातुमिच्छामि त्वतः कमललोचने । यदि दास्यसि नेच्छानि नो चेद्व दास्यसि देहि मे ॥ आर्थी यथा— जइ सासुआइ भणिआ पश्वासहरभिस दीवर्थं देषु । ता की समुद्रङ्ग [अ] मुहीं हिअभासिं जिवेसए [अ] दि (दि) दिम् ॥ (यदि शक्ष्या भणिता पतिवासगृहे दीपकं देहि । तत् किं समुद्रङ्ग [द्व] तमुखो हृदये निवेशयति दिष्टम् ॥) उत्सन्नवेप्रकीर्णशास्त्रानां मन्वादिभिः स्मरणं स्मृतिः । धर्मः संधीयतेस्यां धर्मसंहिता । समाहरणं संक्षेपः ॥ ६ ॥ अपूर्णःवाङ्मिक्षिनः [द्विवक्षितं] समस्यते संक्षिप्यतेनया समस्या, संज्ञायांसमजेति (स०) बाहुलकात्यर्, कठलोर्यति (स०) वा, संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्यमावः, समात्क्यचि सर्वप्रतिपदिकेभ्यः (वा०) सुवृ इत्येके, ततः अपव्यात् (स०), यथा— दामोदरकरात्त विहलीकृतचेतसा । दृष्टं चाणूरमलेन शतवन्दं नभस्तलम् ॥ किं वदन्तीति किंवदन्ती लोकप्रवादः । वृत्तिलोकवृत्तं विद्यतेस्यां वात्ता, प्रज्ञाप्रदार्चार्वृत्तिभ्योऽः (स०) । वृत्तस्य चरितस्यान्तो वृत्तान्तः । उद्यते— उदन्तः, वदेर्जन्म (स०) ॥

समस्या तु समासार्था किंवदन्ती जनश्रुतिः ।
 वाच्चा प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यादथाह्यः ॥ ७ ॥
 आर्थ्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम च ।
 हूतिराकारणाद्वानं संहूतिर्वहुभिः कृता ॥ ८ ॥
 विवादो व्यवहारः स्यादुपन्यासस्तु वाङ्मुखम् ।
 उपोदधात उदाहारः शपनं शपथः पुमान् ॥ ९ ॥
 प्रश्नोनुयोगः पृच्छा च प्रतिवाक्योन्तरे समे ।
 मिथ्याभियोगोभ्याख्यानमथ मिथ्याभिशंसनम् ॥ १० ॥
 अभिशापः प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः ।
 यशः कीर्तिः समा(म)ज्ञा च स्तथः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः ॥ ११ ॥
 आम्रेडितं द्विस्त्रिस्तकमुच्चैर्धुष्टं तु घोषणा ।
 काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्वर्णेः ॥ १२ ॥
 अवर्णक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत् ।
 उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ॥ १३ ॥
 पारुष्यमतिवादः स्याद् भर्त्सनं त्वपकारगीः ।
 यः सनिन्द उपालभस्तत्र स्यात्परिभाषणम् ॥ १४ ॥
 तत्र त्वाक्षारणा यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रति ।
 स्यादाभाषणमालापः प्रलापोनर्थकं वचः ॥ १५ ॥

आहूयतेनेनाह्यः; बाहुलकाद् घः ॥ ७ ॥ नमत्यनेन नाम । (नामधेयं) भागरूपनामभ्योधेयः (वा०) स्वार्थे । आकारणमाकारणा, युच्, ल्युडन्तेन समाहारो वा । बहुभिः कृता या हूतिः सा संहूतिः, स्तूपशाह्य इति भागुरिः ॥ ८ ॥ विनिधो वादः (विवादः) । कृणादानादिव्यवहारः, यत्स्मृतिः (याज्ञव०) —वि नानार्थेव सदेहे हरणं हार उच्यते । नानासदेहहरणाद् व्यवहारः प्रकीर्तिः ॥ वाचो मुखमारभ्मः । उप समीप उच्छृत्य हन्यत उपोदधातः, यदाहुः— चिन्तां प्रहृतसिद्धयर्थासुपोद्घातं प्रचक्षते । उच्छृत्याहिन्यत उदाहारः । वाचा शरीरस्पर्शनं (शपनं) । शापोपीत्यभरमाला ॥ ९ ॥ प्रच्छनं प्रश्नः, यजयान्वेति (सू०) नइ, च्छोःशुद्धिति (सू०) शः । अनुयोगः पर्यनुयोगः । पृच्छा भिदादो (षिद्भिदादीति) । उत्तरन्त्यनेनोत्तरं, उदो वा तरप् । मिथ्याभियोगोसत्यक्षेतः । मिथ्यादूषणमभिशाप इत्येके ॥ १० ॥ शब्दनं शब्दः प्रसिद्धः (प्रणादः), यत्कात्यः— शब्दो गुणानुरागोत्थः प्रणादः । यात्यश्नुते वा दिशो ग्राशः । कृतियूतीति (सू०) कीर्तिः साधुः । समाज्ञायतेनया समाजा । श्लोकाभिख्ये अनेकार्थे ॥ ११ ॥ (आम्रेडितं) द्विर्भूते पूर्वीचार्यसंज्ञेषा, अतथ भ्रेतृ उन्माद इति पेनुः । द्वौ वारौ त्रीन् वारान्वेति, द्वित्रिचतुर्भ्यःसुच् (सू०) । विशब्दनाविवक्षातो धुषिरविशब्दने (सू०) इति नेद् । (घोषणा) प्यासश्रन्थोयुच् (सू०) । कायति काकुः । आदिशब्दात्कामादिः ॥ १२ ॥ अवर्णो विपरितवर्णनम् । निष्क्रम्नो वादान्विर्वादः । उपक्रोशवदवर्णादयः पुंसीति वाच्ये पौडिम्नान्यथोक्तिः ॥ १३ ॥ (पारुष्यं) मैवं कृथाः (इति) वाच्यतेत्यर्थः ॥ १४ ॥ मैथुनमुद्दिश्य गाली इत्यर्थः, दूषणभिल्येके । क्षारणापि, क्षारणाक्षारणाकोशाः साभिशापाभिमैथुना इति दुर्गः ॥ १५ ॥ (अनुलापः) पौनःपुन्येनोक्तिः । (विलापः) अनुशोचनभिर्यर्थः । (विप्रलापः) विरुद्धं प्रलपनम् । मिथोन्योन्यमुक्तिप्रत्युक्ती संलापः ।

अनुलापो मुहुर्भाषा विलापः परिदेवनम् ।
 विप्रलापो विरोधोक्तिः संलापो भाषणं मिथः ॥ १६ ॥
 सुप्रलापः सुवचनमपलापस्तु निहवः ।
 संदेशवाग्वाचिकं स्याद्वाग्भेदास्तु त्रिष्ण्तरे ॥ १७ ॥
 रुष(श)ती वागकल्याणी स्यात्कल्या तु शुभात्मिका ।
 अत्यर्थमधुरं सान्त्वं संगतं हृदयंगमम् ॥ १८ ॥
 निष्ठुरं परुषे याम्यमश्लीले सूक्ष्मतं प्रिये ।
 सत्येथ संकुलकृष्टे परस्परपराहते ॥ १९ ॥
 लुभवर्णपदं ग्रस्तं निरस्तं त्वरितोदितम् ।
 अम्बूकृतं सानिष्ठेवमवद्वं स्यादनर्थकम् ॥ २० ॥
 अनक्षरमवाच्यं स्यादाहतं तु मृषार्थकम् ।
 अथ स्तिष्ठुमविस्पष्टं वितथं त्वनुतं वचः ॥ २१ ॥
 सत्यं तथ्यमृतं सम्यगमूनि त्रिषु तद्वति ॥ २२ ॥
 शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः ।
 स्वाननिर्धोषनिह्रादनादनिस्वाननिस्वनाः ॥ २३ ॥
 आरवारावसंरावविरावा अथ मर्मरः ।
 स्वनिते वस्त्रपर्णानां भूषणानां तु शिङ्गितम् ॥ २४ ॥

संकथापि ॥ १६ ॥ चोद्यमाक्षेपाभियोगौ शापाकोरौ दुरेषणा । अल्पी चाढु चढु श्लाघा प्रेम्णा मिथ्या विकल्पनं - इति वक्तव्यम् । दुरेषणा दुरभिध्यानम् । (चाढु, चढु) प्रेम्णा श्लाघनं, चट्टीति चेऽनुष्टुप्स्वरूपं वाचिकं, वाचोव्याहतार्थयां (सू०) इति ठक् । उतरे वक्ष्यमाणा, यथा- रुषती वाक्, रुषञ्जन्दः, रुषद्रुचः ॥ १७ ॥ (रुषती) हिस्तित्यर्थः; न तां वेदुष्टर्ती (गी) पापलोक्याम् । अत उषतीत्य-सम्भ्यः पाठः । कलासु साधुः कल्या, काल्येति कात्यायाः । सान्त्वयेनेति सान्त्वं, सामयतेर्वा-ओणादि-कस्त्वत् । (हृदयंगमं) गमेऽसुपिवक्तव्यात् (वा०) खच् ॥ १८ ॥ निशितं तिष्ठति निष्ठुरम् । विकृष्टं च । प्रामे भवं प्राम्यं, ग्रामायावै (सू०) । असम्बृहितेतुश्चार्लिङं- अश्रीप्रदं भाण्डादि । प्रियं सत्यं वचनं सूरुतं, सुषूर्यते सूरू, सूर्य तदृतं च सूरुतम् । अन्योन्यविरुद्धं संकुलं कृष्टं च, यथा-अन्यो मणिमुणाविध्यतमनङ्गुलिरावयत् । तमधीवः प्रत्यमुच्चतमजिह्वोभ्यपूजयत् ॥ १९ ॥ (प्रस्तं) असंपूर्णोच्चारितम् । अनम्भुनोम्भुनः करणमम्बृकृतं, च्वौच (सू०) इति दीर्घिः । निष्ठेवस्तुक्ताः, छिष्टिवोर्वादीर्घः (चान्द्रमू०), पक्षे सनिष्ठिवम् । असंबद्धं दशादिमादि वाक्यं समुदायार्थशृण्यम् ॥ २० ॥ (अनक्षरं) विरोधे नव् । (आहतं) यथा- एष वन्ध्यामुनो यति खुण्डकृतशेखरः । सुग्रनुष्णाम्भासि द्वातः शशशृण्याधनुर्धरः ॥ सोऽकृष्टेन तु सोत्प्राप्तं मणितं रतिकृजितम् । अब्द्यं हृत्यं मनोहारि विस्पष्टं प्रकटोदितमिति क्वचित्याठः । म्लेच्छेभिर्मिष्टं, क्षुब्धस्वान्तधानेति (सू०) साधुः । विगतं तथा सत्यं कत्र वितथम् ॥ २१ ॥ सति साधु सत्यम् । तथा साधु तथ्यम् । समद्वाति सम्यक्, तदेव समीचीनं, समीची समीचीना वाक्, समःसमि (सू०) इत्यवतावपत्यये समिः, नामैतत्, सम्यक्तव्ययम् । वाग्मेदादिपूर्काः, (यथा) सत्याशीः, सत्यः शब्दः, सत्यं वचः । यदा तु सत्यवाक्त्वादिना तद्वति वर्तन्ते तदपि त्रिषु, यथा सत्यं कुलं, सत्या ल्ली, सत्यः पुमान् । एवं ग्राम्यनिष्ठुरादयः ॥ २२ ॥ (निनाद ३०) नौग-दनदति (सू०) वा, स्वनहसोर्वा (सू०), विभाषादिरुद्धुवोः (सू०), उपसर्गेन्द्रवः (सू०) इति च यथास्वं घनपी ॥ २३ ॥ मर्मरेति शब्दानुकरणम् । स्वनिते इत्येव (भूषणानाम्), शिङ्गापि ॥ २४ ॥

निकाणो निक्षणः क्वाणः क्वणः क्वणनमित्यपि ।
वीणायाः क्वणिते प्रादेः प्रक्वाणप्रक्वणादयः ॥ २५ ॥
कोलाहलः कलकलस्तिरश्चां वासि-शि-तं रुतम् ।
स्त्री प्रतिश्रुतं प्रतिभ्वाने गीतं गानमिमे समे ॥ २६ ॥

इति शब्दादिवर्गः । ५ ।

निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः ।
पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठांतिथिताः स्वराः ॥ १ ॥
काकली तु कले सूक्ष्मे ध्वनौ तु मधुरास्फुटे ।
कलो मन्द्रस्तु गम्भीरे तारोत्युच्चैख्यस्त्रियु ॥ २ ॥
समन्वितलयस्त्वेकतालो वीणा तु वलुकी ।
विषयी सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥ ३ ॥
ततं वीणादिकं वायमानद्वं मुरजादिकम् ।
वंशादिकं तु सुपिरं कांस्यतालादिकं घनम् ॥ ४ ॥

एते कणितमात्रे वीणायामवीणायां च, क्वणोवीणायां च (सू०) इति चकारेण नावित्यनुपर्गे इति(-च) सामान्येनाद्युकर्षणात् । उपर्गात्क्वणो वीणायामेव घञो विकल्पात्सोपसर्गार्थं हि तत्र वीणाग्रहणम् । एवं सुक्वाणसुक्वणादिः ॥ २५ ॥ कोलान् सूकरानाहलते त्रासयति कोलाहलः । कलोत्ताव्यक्तः, आभीक्ष्ये द्विर्भावः । रुतमनूय वासि-शि-तविधिः, तिर्यक्षो मृगपक्ष्यादयः, तिर्यग्नेनिश्च पञ्चधा भवतीति । प्रतीपं श्रूयते प्रतिश्रुत् । पदस्वरतालावधानात्मकं गान्धर्वारगणगत्यादिकं गीतं, प्रावेशिक्यादि ध्युत्रारूपं गानमिति भरताद्युक्तो विशेषो नाश्रितः ॥ २६ ॥ इति शब्दादिवर्गः । ५ ।

निषीदत्यस्मिन् रागो निषादः, निषदेपि । ऋषभो गोरुत्संवादित्वात्, यदाहुः— षड्जं मयूरा शुद्धते गावस्त्रृप्यभाषिणः । अजाविकं तु गान्धारं कौञ्चः कणिति मध्यमम् ॥ पुष्पसाधारणे काले पिकः कूजति पञ्चमम् । धैवतं हेषते वाजी निषादं बृंहते गजः ॥ गां धयति [गां वाचं धारयति] इति गान्धारः । षड्भ्यो जातः षड्जः, यदाहुः— नासां कण्ठसुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संस्पृशन् । षड्भ्यः संजायते वस्पात्तस्मात्पद्ज इति स्मृतः । धीवतामयं धैवतः । दारवीं गावदीणा च द्वे वीणे स्वराधारौ, वंशमुरजाद्योनुकरणमात्रेणोति नोक्ताः ॥ १ ॥ ध्वनावित्येव, मधुरोत्पे शब्दे काकली, ईषत्कलोस्याम् । कलति कलयतीति वा कलः । मन्दते मन्दः, मदोपि । ध्वनावित्येव, तारयति स्वनं स्थानेभ्यस्तारः, यद्वन्तिलः— नृणामुरसि मन्दस्तु द्वाविंशतिविषो ध्वनिः । स एव कण्ठे मध्यः स्यात्तारः शिरसि गीयते ॥ कलमन्दतारा गुणिलिङ्गाः ॥ २ ॥ समन्वितोनुगतो लब्धो द्रुतादिर्यत्र, एकः समस्तालो भानमस्यैकतालः, अभिन्नकालमान इत्यर्थः । एकं तननमस्यैकतानो वा, एकतानमनाकुलमिति दुर्गः । वेति जायते स्वरोस्यां वीणा । चलते (चलते) स्वरोस्यां चलकी, चलतिः (चलिः) सौत्रो वा हृष्यार्थः । विषयत्वेत स्वरोस्यां विषज्ञी । घोषवती च । (परिवादिनी) परिवदत्यवश्यं सप्तस्वरत्वात् ॥ ३ ॥ तन्त्रीतननात्ततम् । आदिशब्दात्सैरनन्दीराव-णहस्तकिर्णीदि । आनहते स्म चर्मणानदम् । अवनदं च । आदिशब्दाद् दर्दुरकरटादि । सुषिद्धिद्वयितेऽस्य सुपिरम्, छुषिरमिति प्राच्याः, ऊपुषीलि (सू०) रः । कांस्यमयस्तालो वादितम् । आ-दिशब्दाच्छम्यादि । हन्त्यते घनं, मूर्तीघनः (सू०) ॥ ४ ॥ वायते (वायं, वादित्र), आतुयते च, यज्ञर-तः— ततं चैवावनदं च घनं सुपिरमेव च । चतुर्विंश्च तु विशेषमातोयं लक्षणान्वितम् । मृद्यन्ते मृदृग्याः, मृदृ-अद्यन् वैषाम् । मुरात्स्वेष्टनाज्ञाता मुरजाः । भेदा एथां विशेषाः । अद्यक्षोस्यास्त्रिकी [क्यः]

चतुर्विधमिदं वाद्यवादित्रातोद्यनामकम् ।
 मृदुङ्गा मुरजा भेदास्त्वद्वक्यालिङ्गयून्यो-ध्वेकाख्ययः ॥ ५ ॥
 स्याद्यशः पटहो ढक्का भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान् ।
 आनकः पटहोस्त्री स्यात्कोणो वीणादिवादेनम् ॥ ६ ॥
 वीणादण्डः प्रवालः स्यात्कुभस्तु प्रसेवकः ।
 कोलम्बकस्तु कायोस्या उपनाहो निवन्धनम् ॥ ७ ॥
 वाद्यप्रभेदा डमरुडुडुडिष्ठमझर्झराः ।
 मर्दलः पणवोन्ये च नर्तकीलासिके समे ॥ ८ ॥
 विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घर्नं क्रमात् ।
 तालः कालक्रियामानं लयः साम्यमिथाख्यियाम् ॥ ९ ॥
 ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं वृत्यं-त्तं च नर्तने ।
 तौर्यत्रिकं वृत्य-त्त-गीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रयम् ॥ १० ॥

उत्सङ्गस्थत्वात् । आलिङ्गोस्यास्यालिङ्गो [ग्यः] आलिङ्गय वादनात् । ऊर्ध्वाकृत्यैकेन मुखेन वाद-
 नादूर्ध्वे कायति—ऊर्ध्वक आभौगिकाह्यः, आहुश्च— हरीतकयाकृतिस्विङ्ग्यो यवमध्यस्तथोर्ध्वकः । आ-
 लिङ्गयश्चैव गोपुच्छो मध्यदक्षिणवामगाः ॥ नाथ्ये चैतत् ॥ ५ ॥ यत्रादौ यशोर्ध्वे पठहो हन्त्यते स
 यशः पठहः । डगित्यव्यक्तं कायति ढक्का । विभ्यत्यस्या रणे भेरी । भम्भापि । दुन्दुशब्देन भाति भाव-
 यति वा दुन्दुभिः । आ-अनित्यानकः । द्वौ द्वौ भित्रार्थावाहुः । कुण्डलेन कोणो वादनकाष्ठं ढक्कायु-
 पयोगी, कुण शब्दे । शततन्त्रीरथनेन वाद्यते, अत एव कोणो वादित्रवादनमित्याहुः ॥ ६ ॥ कुञ्जवी-
 णादण्डः प्रवालः, जवलादित्वाणः (जवलितिकसन्तेभ्योणः), यच्छुषाश्वतः— प्रवाले वैकीदण्डे
 विदुमे नवपलवे । कदकते ककुभः, दण्डाधः शब्दगामभीर्यार्थं दारुमयं भाण्डं यत् भस्त्रयाच्छायते । केव-
 लम्बन्ते तन्त्र्योत्रेस्यपर्वते कोलम्बकः, कुल संस्यान इत्यस्माद्वा-अम्बच् । येन चर्मणा (१) उपन-
 ध्यते (उपनाहः), यत्र तन्त्रो निबध्यन्ते च (निवन्धनम्) ॥ ७ ॥ डमित्यव्यक्तं शब्दमिर्यर्ति डमहः ।
 मद्डु कायति मद्डुचारणात्, मद्डुकं जलवायमाहुः । डिष्ठिमझर्झरौ शब्दानुकारात् । झर्झरः करे-
 त्येके । मर्दते मर्दलः, मर्दे लाति मर्दल इति तु कवयः । पणायत्यन्तस्तन्त्रीकः पणवः । अन्ये हुड-
 कलगोमुखादयः । नृयति नर्तकी, शिल्पिनेच्चुन् (सू०), नृतिस्तिरजिभ्यः परिगणनं (वा०) ।
 लसति संनमति लासिका ॥ ८ ॥ विलम्बितादीनां लयानां तत्वायाः पर्याया इत्यभिष्ठानकारः,
 नाथ्ये तु विलम्बितानुसारेण क्रमात्तदाया वाद्यप्रकाराः । कालस्य क्रिया— आवापनिष्ठमादिक्या मानं
 परिच्छेदकं प्रतिशाहेतुस्तालः— बद्धुटादि (३), मे [गे] याया मा [गा] नक्यियायाः कालनियमहे-
 हुरित्येके, यद् दन्तिलः— तत्र ज्ञेयाः कलापाताः पादभागा [पादमान] स्तथैव च । मत्वा च परिव-
 र्त्यथ वस्तु चैव विशेषतः ॥ मा [गा] नमे [गे] ययोरन्यूनाधिक्ये लिष्टता लयो दुतादिः, वाद्यादी-
 नामन्योन्यं समत्वमिति यावत् । तालविशेषस्तु लयोन्यः ॥ ९ ॥ [नाभ्यशाले प्रत्येकं भैशोस्ति । तत्रो-
 दद्वकरणाङ्गहारनिर्वर्यमारभटीश्चिप्रथानं गीतकानुसारित्वादादै तण्ड (मुनि) ना प्रणीतं ताण्डवम् ।
 ललिताङ्गहारभिनर्यं कैश्चिकैवलित्प्रथानं वासकसज्जादिनायिकाचरितं डेविलि [लि] कादिनिवद्दं
 शिष्टत्वाक्षस्यम् । नृत्यं [त्तं] त्वङ्गविशेषपमात्रं विवाहाभ्युदयादौ ।] नाथं तु सर्वसंवि चतु-
 र्वति दशरूपकाश्रयं नटकर्म, तदाह— नृत्या [त्ता] दि त्रयं समुदितं— तूर्यस्येदं त्रिप्रमाणं तौर्यत्रिकं
 नृत्यं च । आन्यामन्यलुठनमात्रम् ॥ १० ॥ मुवः कुसरे भासनमस्य, इकोहस्तोदृश्योगालवस्य (सू०)

भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्चेति नर्तकः ।
 स्त्रीविषधारी पुरुषो नाथ्योक्तौ गणिकाज्जुका ॥ ११ ॥
 भगिनीपतिरावुक्तो भावो विद्वानथावुक्तः ।
 जनको युवराजस्तु कुमारो भर्तुदारकः ॥ १२ ॥
 राजा भट्टारको देवस्तत्सुता भर्तुदारिका ।
 देवी कृताभिषेकायामितरासु तु भट्टिनी ॥ १३ ॥
 अब्रहाण्यमवध्योक्तौ राजश्यालस्तु राष्ट्रियः ।
 अम्बा माताथ बाला स्याद्वासूरार्थस्तु मारिषः ॥ १४ ॥
 अन्तिका भगिनी ज्येष्ठा निष्ठानिर्वहणे समे ।
 हण्डे हज्जे हलाहाने नीचां चेटीं सखीं प्रति ॥ १५ ॥
 अङ्गगहारोङ्गविक्षेपो व्यञ्जकाभिनयौ समौ ।
 निर्वृते त्वंङ्गसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिव्याङ्गिकसात्त्विके ॥ १६ ॥
 शृङ्गारवीरकरुणाम्भुतहास्यभयानकाः ।
 वीभत्सरौद्रौ च रसाः शङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः ॥ १७ ॥

इति हस्तः, अम्बुकुंसादीनां (वा०) इति च पक्षे- अत्वम् । एवं भ्रुकुञ्चादि । गणयते न श्वरान्- ईश्वरो गणः पेटकौहस्यस्या वा गणिका वारमुख्या । अज्जुका- असत्रिकातिप्रत्ययविभागा देशीयर्पदप्राया । नाथ्योक्तौ नाथयविद्यार्थी नान्यत्रेत्यधिकारः ॥ ११ ॥ भावयति भावं इत्यवगमाश्राट्यादन्यत्रायेषां प्रयोगे न दोषः, यज्ञरतः- मान्ये भावेषि वक्तव्यः किञ्चिद्दूनेषु मारिषः ॥ १२ ॥ (देवी) श्रीमहादेवर्वा वासवदत्तादै । अङ्गुताभिषेकराशीमध्यादेकैका भट्टिनी पद्मावत्यादिः ॥ १३ ॥ वधानर्हस्य ब्राह्मणस्य पूल्करणे, न ब्रह्मणि सांखुं (अब्रहाण्य), साध्वयेत्यू (तत्रसाधुः) । नाथ्यादन्यत्र राष्ट्राधिकूतो राष्ट्रियः, राष्ट्रावारपरेतिषः (सू०) । अम्ब्यते शब्दते बालैः, लोकेष्यम्बा हस्तविधेः (अम्बार्थनयोर्हस्त्वः) । वास्यते प्रीत्या वासुः । आरातापक्षेभ्यः कर्मभ्यो जात आर्योरण्योभिगम्यो वा । मर्षणात्स्वहनान्मारिषः । मार्योषि यथा परिष्टपर्ष्टत् ॥ १४ ॥ अत्ता मातेवातिका । नियते स्थानं निष्ठा । निःशेषेण वहनं समाप्तिनिर्वहणम् । मुखप्रतिमुखमर्मावर्मर्मनिर्वहणाख्या हि पञ्च संधयः । नाथ्योक्तौ नीचां प्रति हण्डे आहाने, चेटीं प्रति हज्जे, सखीं प्रति हला ॥ १५ ॥ अङ्गस्य स्थानात्स्थानान्तरानयनमेहांहारः स्थिरहस्तादिर्दीप्तिशद्वा । व्यनक्ति व्यञ्जकः । अभिमुख्यं नीयतेष्ठोनेनाभिनयः, वाचिकाङ्गिकाहार्यसात्त्विकाद्यो भावसचकः । अङ्गेन यन्निर्वृत्तं तत् (अङ्गिकं), तत्र भवत्सेवति- अथात्मादित्वात् (वा०) ठः, निर्वृतेष्यूतादिन्यः (सू०) इति योगविभागाद्यग्वा । सर्वं मनो गुणो वा तेन निर्वृतः सात्त्विकः, यदाहै- सत्त्वोक्ते मनसि ये प्रभवन्ति भावास्ते सात्त्विका इति, समाहितमनस्कत्वाद्वाजुकुर्तुर्जायन्ते ॥ १६ ॥ रत्यादयो भावो अनुकियमाणाः सामजिकैः- रस्यन्त इति रसाः, यदाहुः— विभावैरनुभावैश्च युक्तोथ व्यञ्जितारिभिः । आस्वाद्यत्वात्प्रधानत्वात्स्थायेव तु रसीभवेत् ॥ वत्सलः पुत्रादिस्नेहात्मा रतिभेद एव । शान्तस्त्वलोकिकत्वात्त्रोक्तः, चरवद्वात्संगृहीतो वा । शृङ्गागमुत्तमत्वमियाति शृङ्गारः । उत्तमयुवप्रकृतिवेन जुगुप्तादिरहितत्वाच्छुचिः (शुद्धः) । उज्जवलो वेषणौचित्येन च । लक्षणमैत्र त्येतौ शृङ्गारपर्यायो ॥ १७ ॥ उत्साहो हि वीरस्य स्थायी भावः, एवं स्थायी भावः स्मीतत्यैवस्वायतं इति सर्वसलक्षणं कठाक्षितम् । शोकस्थायिप्रभवः करणो रसो धर्मद्वारेणोक्तः । [धृष्ट्यतेनया] घृणा । दयन्तेनया दया, दय रक्षण, भिदयक

उत्साहवर्धनो वीरः कारुण्यं करुणा धृणा ।
 कृपा दयानुकम्पा स्यादनुकोशाप्यथो हसः ॥ १८ ॥
 हासो हास्यं च बीभत्सं विकृतं त्रिपिवदं द्रव्यम् ।
 विस्मयोऽनुतमाश्र्वयं चित्रमप्यथ भैरवम् ॥ १९ ॥
 दारुणं भीषणं भीष्मं धोरं भीमं भयानकम् ।
 भयंकरं प्रतिभयं रौद्रं तूयममी त्रिषु ॥ २० ॥
 चतुर्दश दरखासो भीतिर्भीः साध्वसं भयम् ।
 विकारो मानसो भावोनुभावो भाववाधकः ॥ २१ ॥
 गवोंभिमानोहंकारो मानश्चित्तसमुच्चितिः ।
 अनादरः परिभवः परीभावस्त्रिरस्त्रिया ॥ २२ ॥
 रीढावभाननावज्ञावहेलनमसूक्षणम् ।
 मन्दाक्षं हीस्त्रपा ब्रीडा लज्जा सापत्रपान्यतः ॥ २३ ॥

(विद्भिदादिभ्योङ्) । कृपे: कृपा, भिदादित्वादङ् (सू०) । अनुकोशान्ति समदुःखा भवन्त्यनेनानुकोशः ॥ १८ ॥ स्थाप्येव तु रसीभवेदिति भावरसयोः पर्यायत्वेन ध्वनति । (हसः, हासः) स्वनहसोवैत्यप् (सू०) । हसनीयं हासे साधु वा हास्यम् । वधेनिन्दायां सन्, बीभत्सास्य बीभत्सः, अप्रत्ययात् (सू०), अर्थ आदिभ्योङ् (सू०) । जुगुप्साप्रभवत्वाद्विठुतः, यदाह- विष्णुकृमिज उद्गेगी क्षोभणो रुधिरादिभिः । बीभत्सो द्विविध इति, रसे तु पुमान्- तद्वति त्रिलिङ्गः । (बीभत्सं, विकृतं) द्रव्यमित्यनयोः पर्यायतामाह । प्रागवद्वावरसयोः पर्यायत्वम्, अद्गुतस्य विस्मयस्थायिभावात्मकत्वात्, विपूर्वः स्मङ् अद्गुतार्थः । अत्- आर्थर्यादेव्यथम्, तस्य भवनमद्गुतम्, अदिभवोद्गुतबृङ् (उ०) । आचरणीयं, आर्थर्यमनित्ये (सू०) इति साधुः । चित्र कदाचिदर्थने, अच् ॥ १९ ॥ भीरोरयं त्रासनकृद् भैरवः । दारयति चित्तं दारणः । भीषयते भीषणः । (भीमः) भीमादयोपादाने (सू०) । (धोरः) धुर भीमार्थे । विभ्यत्यस्माद् भीमः । (भीमः) भीमादयोपादाने (सू०) । (धोरः) धुर भीमार्थे । विभ्यत्यस्माद्यानकः, आनकःशीङ्गभिः (उ०) । भयं करेति भयंकरः, मेर्घात्मयेषुकृष्णः (सू०) खच् । प्रतिगतं भवेन प्रतिभयम्, कुण्ठिपादयः (सू०) इति समाप्तः । रुद्रस्थायं रौद्रः क्रोधात्मा । अमी अद्गुताया उग्रान्ता रसेषु पुलिङ्गास्तद्वति त्रिलिङ्गाः । रौद्रादिकं तु रसे न दुन्सकमिति नारायणः ॥ २० ॥ रसानुक्रोचावच्चावानाह दरेति । दीर्घन्ते-स्मादरः, लिङ्गभंदेर्थभेदाद् द्विलिङ्गः, दरी गुहा । साधुनस्यति साध्वसम् । भयं भीः, संपदादिभ्यःकिषु (वा०) । भीतिर्भयं, अजिवधौ- भयादीनामुपसंख्यानन्पुंसकेत्कादिनिवृत्यर्थम् (वा०) । चेतसा भावयते मुखादिः स्वकारणाद्वतिं वा चित्तचृतिविशेषो भावः, भावयति करोति रसान्वा, यद्ग्रहतः- नानाभिनयसंबद्धान्भावयन्ति रसानिमान् । यस्मात्स्मादमी भावा विज्ञेया नाव्य-योकृमिः ॥ ते च- रतिहीसंश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा । जुगुप्सानिस्मयशमः स्थायि-भावा रसोद्वावः ॥ भावं योनुभावयति मुखरागादिः, यदुक्तं- अनुभावस्त्रभिनयः पश्चादर्थप्रकाशनम् ॥ २१ ॥ व्यभिचार्यादीनाह । मत्समो नास्तीति मनने मनः । ममताहंता दपोवलेपोपि । (परिभव इत्यादि) परोभुत्रोवज्ञाने (सू०) इति वा घच् । (तिरस्त्रिया) तिरोन्तर्भी (सू०) गतिः, परिभवेन्तर्थ्यु-पचारात्, अतः- तिरसोगताविति (चान्द्रसू०) सत्वम् ॥ २२ ॥ रिह कथनादौ, रेहणं रीढा, कः, होढः (सू०), दृलोपेपूर्वत्यदीर्घोणः (सू०) । अवहेलनमवहेलं, हृदृ अनादरे, डलयोरैक्यम् । अवहेलापि । न सुमु- उक्षणमसूक्षणमिति लक्षणयावज्ञा गम्यते, यत्कौटिल्यः- अयमुच्चैः सिंचताति दीर्घशारायणः प्रावाजीत् । असूक्षणमित्येके, सूक्ष्मैते:- यस्यहलः (सू०) इति यलोपात् । निकारोभिभवः पराभवो न्यक्तारथः ।

क्षान्तिस्तितिक्षाभिधा तु परस्य विषये सृहा ।
 अक्षान्तिरीर्थासूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि ॥ २४ ॥
 वैरं विरोधो विद्वंशो मन्युशोकौ तु शुक्ल खियाम् ।
 पश्चात्तापोनुतापथं विप्रतीसार इत्यपि ॥ २५ ॥
 कोपकोधामर्षरोषप्रतिधा रुदकुधौ खियाम् ।
 शुचौ तु चरिते शीलमुन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥ २६ ॥
 प्रेमा ना प्रियता हार्दे प्रेम स्निहोथ दोहदम् ।
 इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृढ़ वाञ्छालिप्ता मनोरथः ॥ २७ ॥
 कामोभिलाषस्तर्पश्च सोत्यर्थं लालसा द्वयोः ।
 उपाधिर्नार्थं धर्मचिन्तापुंस्याधिर्नासी व्यथा ॥ २८ ॥
 स्याच्चिन्ता स्वतिराध्यानमुत्कण्ठोत्कलिके समे ।
 उत्साहोध्यवसायः स्यात्स वीर्यमतिशक्तिभाक्ष ॥ २९ ॥
 कपटोस्त्री व्याजदंभोपध्यश्छद्गकैतवे ।
 कुसृतिर्निकृतिः शाठ्यं प्रमादोनवधानता ॥ ३० ॥

मन्दमक्षि यत्र तन्मन्दाक्षम् । ब्रीडावनम्रवक्त्रेन्दुरिति स्वोत्थलज्जावशा । द्विवक्षुरवनमति मुखमिति मन्दास्य-
 मित्येके । (ब्रीडा) ब्रीडादमुं देवमुर्देक्षेति पुंस्येति । सा लज्जा परस्मालज्जावहे जा(य)तेपत्रपा-
 ॥ २३ ॥ (क्षान्तिः) बाहुलकात्तिन् । (तितिक्षा) गुरुतिज्जिकिद्भ्यः- (सू०), निन्दाक्षमाव्याधि-
 प्रतीकरेष्विति (वा०) सन् । क्षमा मर्षः सहनं च । अभिचारेण ध्यानमभिधा, परस्वविषयस्पृहेष्येके,
 दोषचिन्तापूर्वं परस्वे लिप्तेत्यर्थः, यत्कात्यः- विषयप्रार्थनाभिधा । भार्यादेः परदर्शनासहने रुदाऽक्षा-
 नितरीर्थी, अयं तु परोत्कर्षसहनं मात्सर्यमधीर्णं मन्यते य ईर्ष्युः परवित्तेष्वितिवत् । (असूया) असूय-
 कण्डादिः ॥ २४ ॥ वीरस्य कर्म वैरं, द्वन्द्वाद्वन्द्वैरमैथुनिकयोः (सू०) इति लिङ्गादण् । इत्यमीर्थ्यो-
 सूयाद्वेषाणां भेदाद्- देवो ना स्वादस्येष्विति मालाकारो भ्रान्तः । मन्यते मन्युर्भैर्न्यमिह, यच्छाप-
 श्वतः- निगदन्ति कुवं मन्युं मन्युर्भैर्दैन्ययोः । शोचनं शुक् । (विप्रतीसारः) उपसर्गस्यध्ययम-
 नुष्ट्येवहुलं (सू०) इति दीर्घिः, पक्षे विप्रतीसारः । अनुशयो वक्ष्यते ॥ २५ ॥ प्रतिहन्त्यतेनेन प्रतिष्ठः,
 करणेहनः (सू०), परौषः (सू०) इति बाहुलकाद् घृतं च । शुचौ शुद्धे, तृतीयादिषुभाषितपुंस्कात्
 (सू०) वात्र पुम् । (शीलं) शील समाधाने । चर्यतेनेन चरितम् । चरित्रं च । (उन्नादः) चित्ता-
 नवस्तिर्तिभूतायावेशात् ॥ २६ ॥ प्रियस्य भावः प्रेमा, प्रियस्तिरेति (सू०) प्रोदेशः । हृदयस्य कर्म
 हार्दम्, युवादित्वादग् (हायनान्तयुवादिभ्योण्), हृदयस्यहक्षयदण्लासेषु (सू०) । प्रीतिः प्रेम,
 श्रीवा मनेन् (अन्येभ्यांपिदृश्यन्ते) । दोहमाकर्षणं ददाति दोहदम् । मन एव रथो दूरगमि यत्र मनो-
 रथः । मनोमवी च ॥ २७ ॥ सातिशयेनेच्छा भृशं लसनं लालसा, लल इसायां वा । उप समीपे-
 आविरस्य, उपपत्र आधिर्वा- उपाधिः । आधीयते चिन्तानेनेत्याधिः ॥ २८ ॥ (आध्यानं) धैर्य चिन्ता-
 याम् । चिन्तित (ति)श्च । श्रीत्वेनापि साम्यं (उत्कण्ठोत्कलिकयोः), आध्यानमिह संबधनन्ति, यत्का-
 शिका- आध्यानमुत्कण्ठापूर्वक स्मरणम् । उश्मोदोग्यौ च (अध्यवसायार्थौ) । उत्साहः सातिशयो
 वीर्यं, वीरस्य कर्म, वीरवीर्यौ च (सू०) इति गण- (सू०)-पाठात्साधुः ॥ २९ ॥ के मूर्तिं पट इवाच्छा-
 दकः कपषः । उपधीयते स्फटिकस्येव सिन्दूरमुषप्रिधिः । छायतेनेन रूपं छम्य, इस्मन्त्रन्किषुवेति (सू०)
 द्वस्वः । किंतवस्य कर्म कैतवम् । कुत्सिता सृतिहसार्थं कुसृतिः, पूर्वत तु ववना फलम् । निकृष्टा
 कुसृतिर्निकृतिः । शाठस्य कर्म शाठथम् । अनवहितत्वं कार्येवलेपः ॥ ३० ॥ कुर्भूमिस्तुयतेनेन कुसृतिर्न

कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम् ॥ ३१ ॥
 स्त्रीणां विलासविव्योकविभ्रमा ललितं तथा ।
 हेला लीलेत्यमी हावा; किया: शृङ्गारभावजाः ॥ ३२ ॥
 द्रवकेलिपरीहासाः कीडा ली(ख)ला च नर्म च ।
 व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च कीडाखेला च कूर्देनम् ॥ ३३ ॥
 घर्मो निदाधः स्वेदः स्यात्प्रलयो नष्टचेष्टुता ।
 अवहित्याकारगुप्तिः समौ संवेगसंभ्रमौ ॥ ३४ ॥
 स्यादाच्छुरितं हासः सोत्प्रासः स मनाकृ स्मितम् ।
 मध्यमः स्याद्विहसितं रोमाञ्चो रोमहर्षणम् ॥ ३५ ॥

तन्यते वा (कुतुक), प्रज्ञादित्वात् (सू०) स्वार्थे वाण्, तुल्मैकिको वा ॥ ३१ ॥ शृङ्गारभावैभ्यो रत्यादि-
 भ्यो मनोविकारेभ्यो जाताः कियाखेष्टा अलंकारात्या लीलादयः (हावाः), हृयन्त्यनेनेति हावः, यदाह-
 स्याद् भावसूचको हावो हेलास्वैवानुभावनम् । हेल हावकरणे, हेल अनादरे वा । इतिशब्दात्प्रकारार्था-
 क्लिकिश्चितादयोपि । अत्र भरतः- अलंकारात्थ नाटयज्ञैर्ज्ञया भावरसाश्रयाः । यौवनेभ्याधि-
 काः स्त्रीणां विकारा वक्त्रगात्रजाः । देहात्मकं भवेत्सत्त्वं सत्त्वाद्रावः समुत्थितः । भावात्ममुत्थितो हावो
 हावाद्वेला समुत्थिता । तथा- हावः शृङ्गारभावातौ रम्योक्तिस्मितवीक्षितम् । शृङ्गारप्रैदिमा हेला
 हेवाको यौवने हि यः ॥ किं च- लीला विलासो विच्छितिर्विश्रमः क्लिकिश्चितम् । मोद्यायितं कुट्ठिमितं
 विव्योको ललितं तथा । विहृतं चेति मन्त्रव्या दश स्त्रीणां स्वभावजाः ॥ प्रियस्यानुरुतिर्लिला लिला
 वाग्वेषेचेष्टितैः, लीड ऐषणे । विलासोऽयो विशेषो यः प्रियासावासनादिषु, लस ऐषणे । मण्डनानादर-
 न्यासो विच्छित्ती रूपदर्पतः, विश्लिष्टा छित्तिर्भङ्गिरित्यर्थः । चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गाराद्विभ्रमो मतः ।
 इर्षाद्वितीयामित्रं किल [लि] किश्चितं, अलीकं किश्चितमित्यर्थः, किलीति कण्ठकूजितं वा,
 यथा किलिकिलारावः । मोद्यायितं प्रियं स्मृत्वा साइनभड्गविज्ञभणम्, सुदृ प्रमर्देन । दुःखोपचारः
 सौख्येपि इर्षात्कुट्ठिमितं मतम्, कुर्द च्छेदनादौ, तेन मितं, इत्वं लक्ष्यात् । विव्योकोभिमतप्राप्तावपि
 गर्वादनादरः, वितु क्षेपे, विपूर्वस्य तुक्तेर्वाप्रंशो विव्योकः । अनावायोपदिष्टं स्याल्लितं रतिचेष्टितम् ।
 वक्त्रव्याभावणं व्याजाद्विहृतं दर्पितेक्षितम्, अवसरागतं वचनं व्याजादिना हृतं विहृतम् ॥ ३२ ॥
 द्रवति हृदयमनेन द्रवः । किलन्त्यनेन केलिः, किल कीडायां, केल चलने वा । गृणाति नर्म । वर्करोपि ।
 व्यउयत इति व्याजोत्र स्वरूपाच्छादनं, यथा- ध्यानव्याजमुपेत्य चित्तयसि काम् (नागा०) । अपदि-
 श्यतेपदेशः, अतद्वूपस्य तादूपं कीडार्थं वशनेयम् । स इव लक्ष्यते लक्ष्यम् । निभच्छलच्छलदयो-
 प्युपचारात् । एते केलिपरिष्वकिते रुदाः, कीडायां खेलनं, लुक्का (वालुका !) मणिकादीयेके ।
 (कूर्देन) कुर्देनमित्येके, कुर्द कीडायां, उपधायांच (सू०) इति दीर्घाभावविन्यतः ॥ ३३ ॥ जिघर्त्य-
 नेनादृणं घर्मः । निदृशतेनेन निदाधः, न्यद्वादिः (सू०) । प्रलीयते क्रियात् प्रलयः सान्निवको भावः,
 मूर्च्छेत्यर्थः, यदाहुः- स्तम्भे विचेतनत्वं प्रलये गतचेतनत्वमत एव । सहसैव निपतनं भुवि भवति
 महाभूतशैथ्यात् ॥ (अवहित्या) अहैवकृतस्य रोमाश्वादेष्यादादवहिःस्थितत्वम्, अवहित्यमित्येके ।
 (संवेगः) भयादिना कर्मस्वावेगः ॥ ३४ ॥ उत्प्रास्यते सामर्थोन्यः क्रियतेनेन, सोपहास इत्यर्थः ।
 आच्छुरणं परच्छेदनम्, अवहित्यमिति कात्यः । स हास ईप्तिस्मितात्यः । रोमामवर्तं रोमाशः ।
 रोमाणि हृष्यन्त्यनेन रोमहर्षणम् । पुलको रोमविकियापि ॥ ३५ ॥ (कनिंदतं) भावे कः (न पुंसके
 भावेकः) । (नृमः) मुखादिविकासः, घणि पुमान्, अप्रलये (सू०) स्त्री, झीमत्वं त्वजिवधौ भयादिष्व-

कन्दितं सदितं कुष्ठं जृम्भस्तु त्रिषु जृम्भणम् ।
 विप्रलभ्मो विसंवादो रिद्धर्खणं सखलनं समे ॥ ३६ ॥
 स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ।
 तन्द्री प्रमीला भ्रकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिः स्थियाम् ॥ ३७ ॥
 अहृष्टिः स्याद्सौम्येक्षिण संसिद्धिप्रकृती त्विमे ।
 स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्चाथ वेपथुः ॥ ३८ ॥
 कम्पोथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ॥ ३९ ॥

इति नाव्यवर्गः । ६ ।

अधोभुवनपातालबिलिसद्वरसातलम् ।
 नागलोकोथ कुहरं सु(शु)षिरं विवरं विलम् ॥ १ ॥
 छिद्रं निर्वयथनं रोकं रन्धं श्वभ्रं वपा सु(शु)षिः ।
 गर्ताविटौ भुवि श्वभ्रे सरन्धे सु(शु)षिरं त्रिषु ॥ २ ॥
 अन्धकारोस्थियां ध्वान्तं तमिलं तिमिरं तमः ।
 ध्वान्ते गाढेन्धतमसं क्षीणेवतमसं तमः ॥ ३ ॥

दर्शनाशेष्यम् । अङ्गीकृतासंपादनं (विसंवादः) । स्वर्घमोदेः सखलनं (रिद्धर्खण), रिखिलौकिकः, रिद्धर्णमिल्येके ॥ ३६ ॥ नियतं द्रात्येतस्यां निद्रा । संविशन्तीन्द्रियाण्यत्र संवेशः । स्वप्नं स्वप्नः, स्वप्नेनन् (सू०) । इन्द्रियाणां तननं द्रात्येतस्यां तन्द्री, निद्रा तन्द्रेत्यावन्तोपि । प्रमीलन्तीन्द्रियाण्यस्यां प्रमीला । भ्रूकृटिलये अकुंसवत्त्रैरूप्यम् । अन्ये त्वदृष्टिरित्येतेन संबन्धनित, यदाहुः— भ्रुकुटिर्हेगसौम्या स्थात् ॥ ३७ ॥ सोमदेवताकत्वेन लक्षणयाधिकृतं सौम्यं, सोमाश्यण (सू०), शाखादित्वात् (सू०) सोम्य इत्याहुः । असौम्ये विरुद्धे दर्शन इत्यर्थः । इमे द्वे त्रियो स्वरूपादेः पर्यायौ ॥ ३८ ॥ (वेपथुः) द्वितोथुक् (सू०) । क्षणुते दुःखं क्षणः । महः— अकारान्तः, सान्तस्तु तेजोर्थः क्लीबे । उद्धुनाति दुःखमुद्धरः । उत्सूते सुखमुत्सवः । उदर्धणमुलसनं नैश्चिन्त्यं निर्वृतिः । प्रयोगार्थं संगीतकं गुणनिका । प्राङ् नाव्यात्पूर्वरङ्गः स्थात् । नाव्यार्थोपक्षेपः पूर्वं प्रस्तावना मुखं च स्थात् ॥ ३९ ॥ इति नाव्यवर्गः । ६ ।

पतन्यस्मिन् पातालम् । रसायास्तलमधः, रसा भूस्तलं पृष्ठं वास्य । कुत्सितं कुत्वा हरति विस्मापकं वा कुहरम् । सुषिर्धर्ममात्रेपि मधुवत्, क्षेष्मुखीतिरः (सू०) । शाश्वतस्तु निरस्तावयवौ सुषिर-सुषी मन्यते, यदाहुः— गर्ते गर्तनितेव वायविशेषे सुषिरं त्रिषु । विवियते विवरम् । बिलति बिलं, बिलभेदेन ॥ १ ॥ छिथं (श्व)ते छिद्रम् । निर्वयथतेनेन निर्वयथनम् । रोचते प्रकाशतेनेन रौति वा रोकम् । रगति रग्नम् । श्वभिर्भाति (आन्तं) श्वत्रम् । उप्यतेस्यां वपा, भिदादित्वादङ् (सू०) । सुषु स्यति सुषिः । गिरति गर्तः, गर्तापि । अवन्यस्मादवदः । सिद्धस्थानुवादाच्छुभ्रं भूरूप्रमेव, यत्कात्यः— श्व-गर्तविदागाधा भुवो विवराचकाः ॥ २ ॥ अन्वं करोत्यन्वकारः । क्षुब्धस्वान्तेति (सू०) ध्वान्तं साधुः । तमोस्यास्तीति तमिलं, ज्योत्सनातमिल्येति (सू०) साधुः, स्त्रीत्वमतन्त्रम् । तिम्यतीव तिमिरम् । ताम्यन्यन्यनेन तमः, असुन् । भूमिच्छायं च । अन्धयस्नन्वं च तत्तमश्चान्धतमसम्, अवसमन्धे-भ्यस्तमसः (सू०) इत्यन् । क्षीणे ध्वान्तेवहीनं च तत्तमश्चावतमसम् ॥ ३ ॥ (संतमसम्) समन्तात्तमः । न—अगा नागाः, न ब्राह्मिति (सू०) न ब्रूप्रकृत्या । कद्वा अपत्यानि काद्रेवयाः, शुद्रादित्वात् (सू०) द्वक्, न तु— स्त्रीभ्योदक् (सू०) कदुकमण्डत्वोभृन्दस्यूडविषेः (सू०), सर्पेभ्योन्ये देवयानयोगी ।

विष्वक्संतमसं नागाः काद्रवेयास्तदीश्वरः ।
 शेषानन्तो वासुकिस्तु सर्पराजोथ गोनसे ॥ ४ ॥
 तिलित्सः स्यादजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ ।
 अलगद्वी जलव्यालः समौ राजिलहुण्डुभौ ॥ ५ ॥
 मालुधानो मातुलाहिर्निमुक्तो मुक्तकञ्चुकः ।
 सर्पः पृदाकुर्भुजयो भुजंगोहिर्भुजंगमः ॥ ६ ॥
 आशीविषो विषधरश्चकी व्यालः सरीसूपः ।
 कुण्डली गृदपाञ्चक्षुःश्रवा: काकोदरः फणी ॥ ७ ॥
 दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दन्दश्को विलेशयः ।
 उरगः पचयो भोगी जिह्वगः पवनाशनः ॥ ८ ॥
 त्रिष्वाहेयं विषास्थ्यादि स्फटायां तु फणा द्वयोः ।
 समौ कञ्चुकनिर्मोक्तौ क्षेडस्तु गरलं विषम् ॥ ९ ॥

(शेषः) शेते हरिरसिम्बू शिष्यते वा । वसुकस्यापत्यं वासुकिः । गोरिव नासिकास्य, अन्नासिकायाः संज्ञायानंसंचस्थूलात् (सू०), गोनासाय नियोजितागदरजाः (विद्धाल०) इति गोनासोपि ॥ ४ ॥ (तिलित्सः) तिल गतौ । चरीन्द्रोपि । अजां गिरस्यजगरः, अजो नित्यो गरोस्य वा । शेतेत्यर्थं शयुः । वाहं गते स्थिति वाहसः— अचलः । चक्रमण्डली च । न लग्नर्दयति निर्विषन्वात्, अलीव गर्द्यालिगद्द इत्येके । राजि देहे लाति राजिलः । डुण्डति डुण्डुभः, डुडि हुडि निमज्जने, डुण्डङ् [डु] भाषते डुण्डङ् [डु] भ इत्येके, निविषो द्विमुखोहिः, लक्ष्यं च— किं महोरगविषपिण्डिकमो राजिलेषु गरुडः प्रवर्तते (रुबु०) ॥ ५ ॥ मालुमार्तुलाहौषधिस्तत्र धानमस्य मालुधानः । सर्पभेदा एते । (मुक्तकञ्चुकः) सर्प इति शेषः । सर्पति सर्पः । प्रियते व्यायच्छति पृदाकुः । भुजेन कौटिल्येन गच्छति, गमेः सुपि (वा०), खच्चिद्वा (वा०), गमश्च (सू०) इति डः खच्च, एवं त्रैलघ्यम् । अंहत्याहिः ॥ ६ ॥ आशीयां विषमस्य, आशीस्तालुगता दंश्रा तथा विद्धो न जीवति, पृष्ठोदरादित्वात् (सू०) रेफलोपे आशीशन्दोयमेति सम्भ्याः । चक्रं मण्डलाकारतास्थास्ति चक्री । व्याडनं हनुमुद्यमोस्यास्ति व्यालः, अड उद्यमे । कुटिलं सर्पति सरीसूपः, नित्यंकोटिल्येगतौ (सू०) इति यडः, (यडोचिचेति) लुकु, पचाश्यू (नन्दिप्रादेपवादीति), रीझकृतः (सू०) । गृहाः पादा अस्य गृदपात् । चक्रुर्धी अवसी अस्य चक्षुःश्रवा:, अत एव गोकर्णः । काकस्येवोदरमस्य काकोदरः, काकोलं विषमुद्देरस्य वा ॥ ७ ॥ दर्वीरूपः फण एव करोस्य प्रदारादौ दर्वीकरः । गहिते दशति दन्दशकः, लुगसदवरति (सू०) यडः, यजजगदशायडः (सू०) इत्यूकः, यजप्रभदहेति (सू०) अनुस्वारः । विले शेते विलेशयः, शयवास-बासिष्वकालात् (सू०) इति सप्तम्या अलुक् । उरसा गच्छत्युरगः, उरसोलोपथ (वा०) इति डः । पद्भ्यां न गच्छति (पभगः), नन्नाणपाद— (सू०) इत्यस्योपलक्षणतान्नन् प्रकृत्या । भोगः सर्पदेहः कुटिला गतिर्वास्यास्ति भोगी । जिह्वा वक्रं गच्छति जिह्वगः । कुम्भीनसः कञ्चुकी लेलिहानथः । राज-सापां भुजंगभुक् ॥ ८ ॥ आहो भवमाहेयं, दृतिकुञ्जीति (सू०) दञ्च् । स्फटनिति विशीर्णन्तेनया स्फटा, द्वयोर्वैतमानायां स्फटायां फणापि द्वयोः, फटेयेके । फण गतौ (फणा) । दर्विः कफेलुक्ष । कञ्चुकमिव कवचयते बध्यतेनेन (कञ्चुकः) । निर्मुच्यते निर्मोक्तोहित्वकृ । निर्बल्यनी च । श्वेडते मोहयति क्षेडः । गिरति जीवं गरः, गरं लाति गरलं श्यामश्यामलवत् ॥ ९ ॥ नवामी विषप्रकाराः । काकमेचकः काकोलः, ईपकोलति संस्त्यायति वा । कालस्य वर्णस्य कूटोत्र कालकृः, मृत्युसंबन्धी व्यामो वा । हलति विलिष्वति जगरं न विलिष्वति च हलाहलः, हलेव हलतीति लक्ष्ये हलाहलो हलहलव, यथा— क्षिरधं भव-

पुंसि कीवे च काकोलकालकूटहलाहलाः ।
 सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥ १० ॥
 दारदो वत्सनाभश्च विषभेदा अमी नव ।
 विषवैयो जाङ्गुलिको व्यालग्राह्यहितुष्ठिकः ॥ ११ ॥
 इति पातालभोगिवर्गः । ७ ।

स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियम् ।
 तञ्चेदास्तपनावीचिमहारीवरवरीरवाः ॥ १ ॥
 संहारः कालसूत्रं चत्याद्याः सत्त्वास्तु नारकाः ।
 प्रेता वैतरणी सिन्धुः स्यादलक्ष्मीस्तु निर्क्षतिः ॥ २ ॥
 विष्ट्रिराजूः कारणा तु यातना तीव्रवेदना ।
 पीडा वाधा व्यथा दुःखमामनस्यं प्रसूतिजम् ॥ ३ ॥
 स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलं त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत् ॥ ४ ॥
 इति नरकवर्गः । ८ ।

त्यमृततुल्यमहो कलत्रं हालाहलं विषमिष्वप्रयुगं तदेव, यथा— काममपायि मयेन्द्रियकुण्डेर्ययपि दुष्कृत-हालहलैः; यथा वा— मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृस्ये हालहलं महाविषम् (भर्तृ० गृह्णा०) । सुराष्ट्र-शुक्रिकदरस्तु देशु भवाः सौराष्ट्रिकादयः । ब्रह्मणः पुत्रः [यद् याह्नावलक्ष्यः— त्वं विष ब्रह्मणः पुत्रः सत्ये धर्मे व्यवस्थितः] ॥ १० ॥ वत्सस्येव नभिरस्य वत्सनाभः । (जाङ्गुलिकः) वसन्तादित्वात् (सू०) ठक्, जाङ्गुलिको विषभिषगीति भागुर्हि । अहितुष्ठेन दीव्यति (आहितुष्ठिकः) ॥ ११ ॥ इति पातालभोगिवर्गः । ७ ।

नराः कायन्त्यस्मिन् नरकः । (नारकः) अन्येगमपि (अन्येभ्येपिदश्यते) इति बाहुलकाद्वा दीर्घः । निष्कान्तः— अयानिरयः, अयोनुकूलं दैवम् । तपति संतापयति तपनः, तपन्येन वा । अवन्त्य-स्मादवीचिः, विरुद्धा वीच्योत्र वा, ख्लियामपि । रुहीर्वृष्टः कन्दक्ष तत्र भवो रौरवः ॥ १ ॥ संहित्यन्तेत्र संहासः, संचात इत्येके । कालान्ययोमयानि सूताण्यत्र कालसूत्रम् । आद्यशब्दाता-मित्यान्वतामित्यपदयः । सत्त्वाः प्राणिनः, सीदनंतीति । प्रकर्षेणेताः प्रेताः । परेता अतिवाहिका(ता)-ध । नारकी नदी, विगततरणो व्यर्के पाताले भवा वैतरणी, विगततरणिवेनौका वा । निष्कान्ता छूतेः स-न्मार्गान्तिर्द्वितिः ॥ २ ॥ विशति क्लेशं विशिर्नरके हठात्येषः । आज्जवते—आजूः, किल्वन्विप्रच्छीति (वा०) किल्वीष्टौ, आ— अज्जवते वा, आज्जवेतनयोविषिः कर्मकृत्कर्मणोरपीति शाश्वतः । (कारणा) कृच्छ्र हिंसायां, पितॄः । वत निकासदौ, पितॄ, यातयति यातना नारकरहुः । दुष्टनि खान्यस्मिन् दुःखम् । प्रसूतेजातं दुःखं, (आमनस्यं) अमनसो भावः, वैमनस्यमित्यर्थः । पठपि मनःपीडार्थी इति सभ्याः; यन्माला—दुःखं प्रसूतिजे कीवे पीडा वाधा च वेदना, दुःखमाधिः प्रसूतिजमिति कात्यः ॥ ३ ॥ कविष्वाति कष्टाः कष्टं भविष्यतीत्यहुः (का०), कृच्छ्रगहनयोऽक्षयः (सू०) इति नेत् । कर्षति कृन्तति वा कृच्छ्रम्, आसमन्तादियं लातीति—आभीलम् । एतानि शरीरपीडार्थानि, लक्ष्ये तु नवाव्येकार्थाः । एषां दुःखादीनां मध्याद्विशेष्यनिष्ठा दुःखकृच्छ्राख्लिलिङ्गाः, यथा— सेव्ये दुःखा च दुरुपपादा च, दुःखः सुतो निर्गुणः, सर्वे दुर्खं विवेकिनः ॥ ४ ॥ इति नरकवर्गः । ९ ।

समुद्रोद्धरकूपारः पारावारः सरित्पतिः ।
 उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान्सागरोर्णवः ॥ १ ॥
 रत्नाकरो जलनिर्धिर्यदः पतिरपांपतिः ।
 तस्य प्रभेदाः क्षीरीदो लवणोदस्तथापरे ॥ २ ॥
 आपः स्त्री भूमि वार्षारि सलिलं कमलं जलेभ् ।
 पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥ ३ ॥
 कबन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् ।
 अम्भोर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुदां (सं) वरम् ॥ ४ ॥
 मेघपुष्पं धनरसाखिषु द्वे आप्यमम्मयम् ।
 भड्गस्तरड्ग ऊर्मिर्वा ख्यियां वीचिरथोर्मिषु ॥ ५ ॥
 महत्सूलोलकलोलौ स्यादावतोम्भसां भ्रमः ।
 पृष्ठन्ति विन्दुपृष्ठताः पुमांसो विप्रुपः ख्यियम् ॥ ६ ॥
 चक्राणि पुटभेदाश्च भ्रमात् जलनिर्गमाः ।
 कूलं रोधश्च तीरं च प्रसीरं च तदं त्रिषु ॥ ७ ॥

समुनति समुदः । अपैः उदकं धीयतेस्मन्नविधृदधिश्च, कर्मप्यधिकरणेच (सू०) इति किः, पेषवासवाहनधिषुच (सू०) इत्युदकस्येदः । न कुं पृगाति मर्यादापालनादकूपारः । पारमाङ्गोति पारावारः, पारमिवावारमस्य वा दुरुत्तवत् । उदकमस्यस्योदन्वान्, उदन्वानुदधीच (सू०) इति साधुः । स्यन्देते सिन्धुः । सरंसि सन्त्यस्य सरस्वान् । सगरैः खातः सागरः । अणोस्यार्णवः, अर्ण-सोलोपश्च (वा०) इति वः सलोपश्च ॥ १ ॥ यादांसि पाति यादःपतिः, पाथःपतिरित्येके । सुगममेव हि मध्यमपांपते:- इति दर्शनात्समासे पष्ठधा अलुक् । वीचिमाली सर[शर] अजोऽजारपाराश्च । (क्षेरेदः) उदकस्योदःसंज्ञायम् (सू०) । अपैर् दद्युदधुतोदसुरोदेक्षदस्वादाः ॥ २ ॥ आनुवन्त्यापः ख्यियां बहुत्वे । वृणाति वार्षारि च । सरति सलिलं, रलयोरक्यम् । काम्यते कमलम् । जडति जलम् । पयते पीयते वा पयः, पय गतौ, पीड़ पाने । कीला उवाला अलति वारयति कीलालम् । भवत्यस्मात्सर्वं भुवनम् ॥ ३ ॥ कं वधाति कबन्धं, यच्छाभ्वतः—कवन्धं सलिले हृष्टे । कमन्धमिति द्वे नामी इत्येके । उनत्युदकम् । पीयते पाति वा पाथः । पुष्णाति पुष्करम् । सर्वतोमुखं सर्वदिग्गतेः । अमल्यम्भः । अक्षोर्णव्यः । तुदति तौति वा तोर्य, तुः सौत्र आवरणार्थां वा । नयति नीरम् । [घस्यते क्षियंति वा क्षीरम्] । अभवति (ते) अनु । शं कृणाति शंवरम् ॥ ४ ॥ मैघानां पुष्पं प्रसवः । दकं जीवनीयं च, यथा दकलावणिकाः । (अपी विकारोम्यम्) एकाचोनियं (वा०) इति मयद् । आप्य तु लक्ष्यात्, अत एव आप्यवेति चान्द्रं सूत्रम् । (भड्ग इ०) भज्यते तरत्यूर्वति चेति वाक्यानि, ऊर्मिर्वा ख्यियामिति काकाक्षिवत् । वौचो तु नित्यं स्त्री ॥ ५ ॥ ऊर्ध्वं लोलः [लोलयति] उल्लोलः । कलन्तेनेन नय इति कलोलः, कुत्सितो लोल इत्येके । लहरी- ओषधश्च । आवर्तते मण्डलेन भ्रमत्यावृत्तेः । पर्णति सिंशति पृष्ठत्, रुपभेदाक्षेवे । विन्दति विन्दुः, विदि अवयवे । विगतः प्रोषो दाहोस्या विप्रुद् ॥ ६ ॥ चक्राकरेण यान्त्यधः (चक्राणि) । पुटं भित्वा निर्यार्णीत्युपच्यायोप्रेशा । वकाणीति माला । नदी-वद्धकार्या इति च गौडो ग्रान्तः । तेनातोन्ये भ्रमाः प्रणाल्याद्या जलपथाः । कूलति कूलं, कूल आवरणे । रुणायम्भो रोधः । तरन्त्यस्मात्तीरम् । तीरप्रतीरे दीपप्रदीपवत् । तव्यत आहन्यतेभसा तटम् ॥ ७ ॥ (नद्याः) पेर पार्थं कूलं पारं, पार्थते समाप्यतेस्मन्निति वा । अर्वाक् पार्थं कूलमवारम्, यदाह- अर्वाक-

परावारे परावाची तीरे पात्रं तदन्तरम् ।
 द्वीपांस्त्रियामन्तरीणं यदन्तर्वारिणस्तटम् ॥ ८ ॥
 तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम् ।
 निषद्वरस्तु जम्बालः पश्योर्खी शादकर्दमौ ॥ ९ ॥
 जलोच्छुद्गासाः परीवाहाः कूपकास्तु विदारकाः ।
 नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये द्वियां नौस्तरणिस्तरीः-रिः ॥ १० ॥
 उडुपस्तु(पं तु) पूवः कोलः स्नोतोम्बुसरणं स्वतः ।
 आतरस्तरपण्यं स्याद् द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी ॥ ११ ॥
 सांयात्रिकः पोतवणिकर्णधारस्तु नाविकः ।
 नियामकाः पोतवाहाः कूपको गुणवृक्षकः ॥ १२ ॥
 नौकादण्डः क्षेत्रिणीपणी स्यादरित्रं केनिपातकः ।
 अभ्रिः खी काष्ठकुद्गालः सेकपात्रं तु सेचनम् ॥ १३ ॥

कूलमवारं स्यात् । परावाची इत्येके, अर्वाक्षशब्दस्याव्ययत्वात् । न वार्वियतेस्यावारं न त्रिवते वा । तयोः कूलयोर्मध्यं, पीयते पात्रं प्रवाहः । द्विधा गता आपोत्र द्वीपम् । अन्तरपामन्तरीणं, द्वचन्तरसगेभ्योपहर्त् (स०), क्षक्षपूर्वद्युरिति (स०) अः समाप्तान्तः ॥ १ ॥ तत्तदं तोयाक्तमेणोत्थितं पुलिनं, पुलो महत्वमस्यास्तीति, तद् द्वीपमिति माला-वा ना द्वीपं च पुलिनम् । तदेव प्रकृतं पुलिनं, सिकतास्यास्ति सैकतं, देशेषु विलचौच (स०) इत्यण् । [निषीदन्त्यस्मिन् निषीदन्तं वृणोति वा निषद्वरः । जमति प्रसते जम्बालः । पञ्चव्यते पद्मकः । शीयन्तेस्मिभशादः । कृष्णोति कर्दमः] । विद्धावृक्ष ॥ ९ ॥ जलं प्रवृद्धमुच्छुद्गासेति परिवहति वैर्निर्गममार्गेस्ते परीवाहाः, यश्चश्यं-उपार्जितानामर्थानां त्याग एव हि रक्षणम् । तटाको(तडामो) दरसंस्थानां परीवाह इवाम्भसाम् (पञ्चतन्त्र) (चाणक्यश ०) ॥ परिवाहेषि । कूपप्रतिकृतिः कूपकः, शुष्कनश्चादौ जलार्थं गर्तीः कियन्ते, यत्कात्यः- विवरान् कूपकानाहुः । विदारयति क्षमा विदारकः, मालाच- चुण्डी (षडा) विवरोत्साथ कूपकाः । (नाव्यं) नौवयोधमेति (स०) यत् । नुवते नौः, ग्लानुदिभ्यांडीः (उ०) । तरन्त्यनया तरणिस्तरीथ ॥ १० ॥ उडुप्यते- उडुपस्तृणद्वः । कवन्तेनेन कोलः, कोलति संस्त्रयति वा कोलः, यच्छुद्गावृतः- पोतुप्रकृकयोः कोलः कोलं तु बदरीफलम् । स्वतोकृतिम् । आतरन्त्यनेनातरः, आवाप इत्येके । पणन्तेनेन पणः, पणे साधु पण्यं मूल्यं, साधी (तत्रसाधु) यत् । काष्ठमुपलक्षणं, काष्ठाश्मादिमयी जलधारिणी द्रोणी, द्रवत्यम्बोस्याम्, द्रोणिका त्व-म्बुवाहिनीत्येके पेटुः ॥ ११ ॥ समुदितानां यानं संयाता, सा प्रयोजनमस्य (प्रयोजनम्) सांयात्रिकः । पवते वातेन पोतो वाहनम् । कर्णोरितं, कर्णः श्रोत्रमरित्रं चेति दुर्गः । नावा तरति नाविकः, नौदूध-चष्ट्र (स०) । निषन्तु शक्ता नियामकाः । निया (या) माश । गुणवृक्षो वत्र नौरज्जवा बध्यते, पोते ध्वजपटायाधार इत्येके । कूपे- आधारगर्ते कायति कूपकः, गौडस्तु जलान्तस्तस्तन्कूपकानाह ॥ १२ ॥ येन नौर्वाद्यतेसौ नौकादण्डः । क्षिप्यतेनया क्षेपणी, क्षोपण्यपञ्चशः, क्षिपेत्युपाध्यायः । के जले नावो येन नियातयन्ति स केनिपातः, हलदन्तादिति (स०) अछुक् । इयर्येनारित्रिम्, स्फयादि केतिपात्रं वा । न विभर्यत्रिः । काष्ठे कुद्गालः काष्ठमयो वा, येन निषन्यते भम्पं पोतादिकं कुथेन पूर्यते । (सेचनं) येन नावो जलमुद्धियते ॥ १३ ॥ क्षवित्- यानपात्रं तु पोतोद्धिमवे त्रियु समुद्रियम् । सामुद्रिको मनु-भ्योविधजातादौ नौः समुद्रिका [जाता सामुद्रिका च नौः] ॥ । अर्थं नावोर्धनावं, नावोद्रिगोः (स०), अर्धावं (स०) इति टच् । नावमतिकान्तमतिनु जलम्, अतिनौः सुमान् खी वा । तिष्वागाधात्-

माट्.

कुवीर्धनावं नावोर्धेतीतनौकेतिनु त्रिषु ।
 त्रिष्वागाधात्प्रसन्नोच्छः कलुषोनच्छ आविलः ॥ १४ ॥

निम्रं गभीरं गम्भीरमुत्तानं तद्विपर्यये ।
 अगाधमतलस्पर्शं कैवर्ते दाशधीवरौ ॥ १५ ॥

आनायः पुंसि जालं स्याच्छणसूत्रं पवित्रकम् ।
 मत्स्याधानी कुवेणी स्याद्विदिशं मत्स्यवेधनम् ॥ १६ ॥

पृथुरोमा ज्ञापो मत्स्यो मीनो वैसारिणोण्डजः ।
 विसारः शकली चाथ गडकः शकुलार्भकः ॥ १७ ॥

सहस्रदंष्ट्रः पाठीन उलूपी शिशुकः समौ ।
 नलमीनश्चिलिचिमः प्रोष्ठी तु शफरी द्वयोः ॥ १८ ॥

क्षुद्राण्डमत्स्यसंधातः पोताधानमथो ज्ञापाः ।
 रोहितो मदुरः शालो राजीवः शकुलस्तिमिः ॥ १९ ॥

तिमिंगिलादयश्चाथ यादांसि जलजन्तवः ।
 तज्ज्वेदाः शिशुमारोद्रशङ्कवो मकरादयः ॥ २० ॥

अधिकारोयम्, अभिविधावाऽऽ । अच्छयते न च्छायते वाच्छः । कं लुषति हिनस्ति कलुषः । आ-
 अव- एलयत्वाविलः, आवित्यते- आभिविते वा, विल भेदने ॥ ११ ॥ नमिति निमनति वा निम्रं,
 म्ना अभ्यासे । गमे भियं राति गभीरं गंभीरं वा । ऋष्वं तन्यते- उत्तानं गभीरादन्यत् । नस्ति गाधः
 प्रतिष्ठास्यागाधम् । नास्ति तलेभःस्पर्शोस्यातलस्पर्शम् । के(जले) वर्तते केवर्तों मत्स्यादिस्तस्यार्थं
 (घातकः) । यति दशति दास्नोति वा मत्स्यान्दाशः । धीयते- आवित्यते धीवरः ॥ १५ ॥ कुसितं वेणन्ते-
 स्यां मत्स्याः कुवेणी, वेणृ गती, मत्स्यवन्धनील्यर्थः । मत्स्यकरण्डिका च । वलिनः (मत्स्यान्) श्यति
 बलिशम् । विध्यतेनेन वेधने, विध विधान इत्यस्मात्, व्यथर्व्यथनमिति स्यात् ॥ १६ ॥ रोम पक्षोत्र ।
 ज्ञापति ज्ञपः । माधति मत्स्यः, मच्छोपि । मानाति मीनः । प्रत्यादौ (नन्दिमहोति) विसारी,
 ततो वैसारिणः, विसारिणोमत्स्ये (सू०) इति स्वार्थेऽण् । सुरिथरे (सू०), व्याधिमस्य-
 बलेषु (वा०) इति कर्तरि विसारः । शकलानि पृष्ठे सन्त्यस्य शकली, सशल्क इत्यर्थः ।
 शल्की च । गढति पुच्छाच्छोटनात्सिद्धाति गडकः । शकुलोत्र मत्स्यमाते ॥ १७ ॥ विशेषा-
 नाह । सहस्रदंष्ट्रे वादालो नाम मत्स्यः । पाठीनश्चिलिचिलः, बहुदंष्ट्रत्वात्याद्यतीति, भक्ष्यत्वेन पठथते
 वा । एतौ साईश्यात्पर्यायौ । शिशुमारप्रतिकृतिः (शिशुकः) । उलुपीनन्तः, उलुप्तीति । सुषिर-
 तुणान्तधारी नलमीनः नडाभो वा । चीयते मीयते च चिलिचिमः, चिलिचिमविदोषकृदिति वैद्याः ।
 प्रोष्ठति पित्तकारित्वात्प्रोष्ठी । शकान् राति शीघ्रगत्वाच्छकरी ॥ १४ ॥ सूक्ष्माशाण्डान्निःसृताश्च मत्स्याः
 क्षुद्राण्डमत्स्याः । पोता आधीन्तेत्र पोताधानम् । ज्ञापा मत्स्यविशेषा अमी । रोहितो रक्तत्वात् । मज्जति
 मदुरः । शलति शलते वा शालः । राज्यः सन्त्यस्य राजीवो वज्राभः । शकोति गन्तुं शकुलः ।
 तिम्यति तिमिः ॥ ११ ॥ तिमिं गिलति तिमिगिलः, गिलेऽगिलस्य (वा०) इति मुम् । आदिशब्दातिमिंगिल-
 गिलनन्या [न्दी] वर्ताश्यः । याति यादः । जलजन्तुर्जलचरः । उनन्युदः । शङ्कलते स्माच्छङ्कुः । मा कुर्मो-
 दिक्किचिदिति त्रस्यन्त्यस्मान्मक्षरः । आदिशब्दाज्जलहस्तिग्राहाद्या ॥ २० ॥ कौ लीयते कुलीरः, कुलिन-
 मीरयति वा, जनकभक्षकत्वात्, यत्कौटिल्यः- कर्कटसधर्माणो हि राजपुत्रा जनकमक्षाः । कृष्णेति
 कर्कटकः । कुराति कुर्मौति वा कूर्मः । काम्यते यज्ञार्थं के मठति वा कमठः । कच्छेन पिवति कच्छपः ।

स्यात्कुलीरः कर्कटकः कूर्मे कमठकच्छपौ ।
 ग्राहोवहारो नकस्तु कुम्भिरोथ महीलता ॥ २१ ॥
 गण्डुपदः किञ्चुलुको निहाका गोधिका समे ।
 रक्षपा तु जलौकायां खियां भूम्नि जलौकसः ॥ २२ ॥
 मुक्तास्फोटः खियां शुक्तिः शंखः स्यात्कम्बुरखियाम् ।
 क्षुद्रशंखाः शंखनखाः(काः) शम्बूका जलशुक्तयः ॥ २३ ॥
 भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदुर्दुराः ।
 शिली गण्डुपदी भेकी वर्षभीं कमठीं हुलिः ॥ २४ ॥
 मद्वरस्य भिया शृङ्गी दुर्नामा दीर्घकोशिका ।
 जलाशया जलाधारास्तत्रागाधजलो हृदः ॥ २५ ॥
 आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ।
 पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा ॥ २६ ॥
 नेमिखिकास्य वीनाहो मुखवन्धनमस्य यत् ।
 पुष्करिण्यां तु खातं स्यादखातं देवखातकम् ॥ २७ ॥

गृह्णाति प्राहस्तन्तुनामाद्यः, विभाषाप्रहः (सू०) इति णः । अवहियतेनेति, गोचरादिसूत्रेऽवहारेषी-
 त्युपसंख्यानात् (वा०) घन्, पुंसिसंज्ञायांधःप्रायेण (सू०), अवहरति वा, स्याद्व्यधेति (सू०)
 णः । न कामति नकः । कुम्भिनमीरयति कुम्भीरः । (महीलता) भूमिसूतांम् कृभिः ॥ २१ ॥
 गण्डवो प्रन्थयः पदान्यस्य गण्डुपदः । किञ्चिच्चुलुम्पति किञ्चुलुकः, लक्षान्तो वा । निजहाति गुण्ठयति च
 (निहाका, इ०), बिलेशयादन्योर्यं जलचरः प्राणी । टकः (गापोष्टक्) पिवतेऽसुरशीघ्रोरिति (वा०)
 नियमाद्रक्षपा, टक्, क इत्येके । आ—उच्यते, ओकउचके (सू०), उणादौ सान्तोन्यः । शालूकादि-
 च जल्लकेति श्रीभोजजः ॥ २२ ॥ सुक्ता स्फुरन्त्यस्मान्मुक्तास्फोटः । शोकति शुक्तिः, शुक गतौ, किंच् ।
 शं खनति शास्यति वा शड्गवः । काम्यते कम्बुः । सूक्ष्मनयादिजाः कूमयः, शंकनका इत्यसत् । क्षुलकाश ।
 शं वान्ति शंकूका जलमात्रजाः ॥ २३ ॥ विभेति भेकः । मण्डति मण्डते वा सरो मण्डकः । वर्षासु
 भवति वर्षीभूः । शलति शालते वा शालूरः, सालूर इत्येके । छवते छवः । दणाति शब्दैः कणौ दर्दुरः ।
 शिनोति शिलति वा शिली । गण्डुपदाजातौ पुंयोगे वा ढीप् । (वर्षभीं) भुवथेति (उ०) आन्दसो
 ढीप् । दोलयति दुलिः । कूर्मी च ॥ २४ ॥ मद्राखयो मत्स्यः । शृणाति शृङ्गी, सादर्यायोग्यतया प्रिया ।
 जलकाकारेयं दीर्घकोशत्वात्, दुषो नामो नमनमस्या दुर्नामा, दुःखेत्येके । जलमाशयो हृदयमस्य जल्य-
 शयः, जलमाशेतेत्र वा । सामन्येनोपक्रमोयम् तत्र जलाशयेष्वभीं विशेषाः संगमान्ताः । (हृदः) ह्रादो
 हृस्वः ॥ २५ ॥ नियतं पिवन्यत्र निपानम् । अहृयन्तेस्मिन्नाम आहावः, निपानमाहावः (सू०) इति
 साधुः, कूपसमीपे शिलादिनिवद्धं पशुगानार्थं कूपोद्धृतम्बुद्धयःनम् । अनन्यनेनान्धयति वान्धुः । प्रज-
 हात्यम्बु ग्रहिः । कुत्सिताः कोर्वा—आपोत्र कूपः । उदकं पीयतेऽस्मन्मुदपानम् ॥ २६ ॥ अस्य कूपस्यान्ते
 रज्जवादिधारणार्थं दाहयन्त्रं च्यंतं त्रिका । कूपस्योर्येष-इष्टिकाभिर्विनह्यते वीनाहो नान्दीपद्माख्यः । पुष्क-
 रादिभ्योदेशे (सू०) इतीनिः । नागादिकुण्डमकृत्रिममाखातमित्येके ॥ २७ ॥ (तडागः) तड आधाते,
 तडाक इत्येके, तदान्यकाति तदाकमित्यन्ये । पद्माकरो ये ग्र्यत्वात् । कमासरत्यत कासारः, कासमृच्छति
 वा नहृवलाम्बुत्वात् । महत्सरः सरसी, गौरादित्वाद्ढीप् (विद्वैरादिभ्यश) । विशनित मञ्जन्यस्मिन्बे-
 शन्तः, श्वर् । पत्त्यते पत्त्वलः, पल गतौ । उप्यतोस्यां वापी । दीर्घैव दीर्घिका, संज्ञायांकन् (सू०)

पद्माकरस्तडागोच्छी कासारः सरसी सरः ।
 देशन्तः पल्लवं चाल्पसरो धापी तु दीर्घिका ॥ २८ ॥
 सेयं तु परिखाधारस्त्वम्भसां यत्र धारणम् ।
 स्यादालवालमावालमावापोथ नदी सरित् ॥ २९ ॥
 तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी हृषिकी धुनी ।
 स्नोतस्वती द्वीपवती स्ववन्ती निष्ठगापगा ॥ ३० ॥
 गङ्गा विष्णुपदी जहुतनया सुरानिमनगा ।
 भागीरथी त्रिपथगा त्रिलोता भीमसूरपि ॥ ३१ ॥
 कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ।
 रेवा तु नर्मदा सोमोद्धवा मेकलकन्यका ॥ ३२ ॥
 करतोया सदानीरा बाहुदा सैतवाहिनी ।
 शुद्धुद्रिस्तु शतद्रुः स्याद्विपाशा तु विपाद् वियाम् ॥ ३३ ॥
 शोणो हिरण्यवाहः स्यात्कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित् ।
 शरावती वेत्रवती चन्द्रभागा(गी) सरस्वती ॥ ३४ ॥
 कावेरी सरितोन्याश संभेदः सिन्धुसंगमः ।
 द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्यां त्रिषु तृतीय ॥ ३५ ॥

॥ २८ ॥ (खेयं) ईचखनः (सू०) इति यत्, दुर्गेष्टनखातिका । परिखन्येते परिखा, डः । (अधारः) क्षेत्रादिसेकार्थं यत् संचयतेभ्यः । शृक्षेत्रकार्थं तले द्रवतोभ्यसः स्थानं, यदाहुः- आलवालं निदुधर्षा धारणं द्रवतोभ्यसः, मुनिश्च- अपां धारणमाधारस्तदलं चालवालकम्, आल्यते रुन्यते- आलवालम् । आवलते बहिर्निर्गमादभ्योत्रावालम् । आ- उप्यतेभ्योत्रावापः ॥ २९ ॥ नदद् पचादिः, ढीप् । सरती सरित् । हादोस्त्वस्याः, हिदिनीत्येके । धुनोति धुनी । आ- अपगच्छति, अप्संबन्धिना वेशे(गे)- नापेन च गच्छति वापगा । कूलकंका निर्क्षरिणी रोधोवका सरस्वती च ॥ ३० ॥ गां गाते गच्छति गङ्गा, अगं गच्छति वा । विष्णुपदार्थोत्था विष्णुपदी, कुम्भपदीषुच (सू०) इति साधुः । जहुना पीता श्रोत्रेण त्वक्तेति जाह्नवी । भागीरथावतारिता भागीरथी ॥ ३१ ॥ (कालिन्दी) कलिन्ददेशजा । यमेन यमजा यमुना, यमी च । (रेवा) रेवु लुवगतौ । नर्मदी सोमवंदेन पुरुरदसावतारिता (नर्मदा) । भेकलोद्धिः प्रभवोस्याः ॥ ३२ ॥ गौरीविवाहे हस्तात्प्रदानतोयाज्जाता (करतोया) । सितैव सैती (वाहिनी), यन्माला- मन्तव्या बाहुदार्जनी । बाहुभिर्विते सौर्यते बाहुदा, बहुदेन कार्तवीर्यजुनेनावशारितेन्यागमः । शु पूजितमाशु वा तुदति शुद्धिः, एतदबुध्यमानाः शितद्रुः सितद्रुत्याहुः, इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुदीति हि श्रुतिः । वसिष्ठापभयाच्छत्तधा द्रुता शतद्रुः । वसिष्ठं विपाशितवती विपाद् ॥ ३३ ॥ (शोणः) नदयेम्, शोण वर्णगत्योः । हिरण्यं वहति (हिरण्यवाहः) । कृत्रिमाल्पा च क्षेत्रसेकार्थी कुल्या, कुले कुदुम्बे साधी, यदाहुः- कुल्यावीनं कुलं विद्यादित्या- (?) व्यवस्थिताः । दांपत्यं कुलमिलान्ये कुलं दा हलमुच्यते ॥ सारणी च । शरादीनांच (सू०) इति दीर्घे शरावती । (चान्द्रभागा) चन्द्रभागाभ्यां गिरिभ्यां प्रवहति, चन्द्रभागश्यामिति (ग०) साधुः, चन्द्रेण भागतो- भ्यस्ता चन्द्रभागेत्येके । सरांसि सन्दयस्यां सरस्वती ॥ ३४ ॥ कवेरस्य जलदेहस्येयं कावेरी । सरिद्विरेषा एते, अन्याः सरयुदेविकागोदावरीविष्णायाः । संगमो भिन्नयोः संभेदो नदीमेलः । प्रणदत्यम्भोनया प्रणाली जलनिर्गमनमार्गो मकरमुखादिः, (अन्ये) स्त्रीनपुंसकयोराहुः ॥ ३५ ॥ तत्रभवः (सू०) इत्यण्, देविकाशिशपेति (सू०) आत्वम्, दाष्ठिनायनेति (सू०) सारवः साधुः । सुगन्धि(न्य)प्रयोजनं

देविकायां सरथ्यां च भवे दाविकतारवौ ।
 सौगन्धिकं तु कहारं हल्लकं रक्तसंध्यकम् ॥ ३६ ॥
 स्याद्वृत्पलं कुवलयमथ नीलाम्बुजन्म च ।
 इन्दीवरं च नीलेस्मिन् सिते कुमुदकैरवे ॥ ३७ ॥
 शालुकमेषां कन्दः स्याद्वारिपर्णीं तु कुम्भिका ।
 जलनीली तु शोवालं शोभलोथ कुमुद्रती ॥ ३८ ॥
 कुमुदिन्यां नलिन्यां तु वि-वि-सिनी पश्चिनीमुखाः ।
 वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ॥ ३९ ॥
 सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ।
 पद्मकेरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ॥ ४० ॥
 वि-वि-सप्तसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च ।
 पुण्डरीकं सिताम्भोजमथ रक्तसरोरुहे ॥ ४१ ॥
 रक्तोत्पलं कोकनदं नाला नालमथाख्यियम् ।
 मृणालं वि-वि-समद्वादिकदम्बे षण्डमख्यियम् ॥ ४२ ॥
 करहाटः शिफा कन्दः किञ्चल्कः केसरोख्यियम् ।
 संवर्तिका नवदलं बीजकोशो(षो) वराटकः ॥ ४३ ॥

इति वारिवर्गः । ९ ।

सोगन्धिकाख्यम् । के छारते कहारं, शारदं शुक्रं चैतत् । हल्लति धूर्गते हल्लकम् । रक्तान् संधीनकति रक्तसंध्यक, रक्तं संथेव वा, रक्तोत्पलं चैतत् ॥ ३६ ॥ उत्पात्यते उत्पलति वा उत्पलम् । कौ बलते प्राणिति कुवलयम्, कुसितो वहिर्वलयः पत्रवेष्टनमस्येति श्रीभोजः । विशेषानस्याह । इन्दतीन्दीवरं कुवलयदलनीलेति सामान्यस्य विशेषवृत्तेः । अस्मिन् सिते, कौ मोदते कुमुदं, कः । के रौति केरवे हंसस्तस्येदं वियं कैरवम् ॥ ३७ ॥ शालते शालुकं, कन्दो मूलमेषामुत्पलदीनाम् । (वारिपर्णा) वारि पिपर्ति, फड़ागा नाम शाकं, शूश्रात्येके । कुम्भिका, कुम्भीको वारिपर्णः स्यादित्येके । नीलिकाख्या जलश्कोपि, शेते जले शेवलं शोवालं च, शीढो- वलवृत्तलन्वालनः (३०), शेवलं शै-वालमिति तु द्विविडा: । कुमुदिन्यां (लतायां) कुमुद्रती, कुमुदनड्बेतस्म्बोद्मतुए (सू०) ॥ ३८ ॥ नजः सन्त्यस्यां नलिनी, पुष्करादिभ्योदेशे (सू०) इतीनिः । मुखशब्दातुपुकिन्यविज्ञन्यम्भोजिन्यादाः । पथते लक्ष्मीरत्र पद्मम् । नलाः सन्त्यस्य नलिनम् । अरान् राजाविन्दत्यरविन्दम्, अनुपसर्गाङ्गुष्ठविन्देति (सू०) शः ॥ ३९ ॥ शतसहस्रे वृृपलक्षणम् । कमलोलिते भूषयति कमलम्, केन मल्यते वा कमलम् । कुशे जले शेते कुशेशयम् । तामः प्रकर्षो रसोस्य तामरसम्, तामः प्रकर्षार्थस्तारतम्यवत्, ताम्यद्वी रसयते वा ॥ ४० ॥ राज्यः सन्त्यस्य राजीवम् । पुष्णाति पुष्करम् । नालीकं च । पुणाति मझ-गल्यत्वात्पुण्डरीकम् ॥ ४१ ॥ कोकाश्वकाहा नदन्तविमन्, आहुश्च- रक्ताद्वे रक्तकुमुदे बुधेः कोक-नदं स्मृतम् । पद्मादिवृत्तस्य द्विलिङ्गार्थपाठः, (नाला) णल बन्वे । मृद्यतेदयते मृगालम् । विस्यते-उत्कृष्यते वैसम् । सनोतेऽषण्डः, सत्वाभावोचाहुलकात् ॥ ४२ ॥ कं रहयतीति, करहान् कूलोत्थान् पद्मादीनटि करहाटः । शिनोति दारयति इमां शिफा । कन्यति कन्दं पद्मादिमूलं, कन्यतेनिव्यते वा, कन्दोख्या । किञ्चिज्जलति जडीभवति किञ्चल्कः । के सरति केसरम् । संवर्तयति वेष्यति संवर्तिका, पद्मादीनां नवोद्विन्द्रं दलं शरचन्द्रिकाख्यम् । बीजानां पद्माक्षणां कोशो बीजकोशः । वरमटति वराटकः, कर्णिकेतर्यर्थः, यच्छाभ्यतः- बीजकोशे सरोजस्य कर्पेदं च वराटकः ॥ ४३ ॥ इति वारिवर्गः । ९ ।

उक्तं स्ववर्योमदिक्कालधीशब्दादि सनात्यकम् ।
पातालभोगि नरकं वारि चैषां च संगतम् ॥ १ ॥

द्वितीयं काण्डम् ।

वर्गाः पृथ्वीपुरक्षमाभृद्वनौषधिमृगादिभिः ।
चृत्रद्वक्षत्रविदश्शूद्रैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः ॥ १ ॥
भूर्भूमिरचलानन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा ।
धरा धरित्री धरणी क्षोणी ज्या काश्यपी क्षितिः ॥ २ ॥
सर्वंसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुधरा ।
गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्षमावनिर्मेदिनी मही ॥ ३ ॥
मृत्स्नात्तिका प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्स्ना च मृत्सिका ।
उर्वरा सर्वंसस्याद्या स्यादूषः क्षारमृत्सिका ॥ ४ ॥
ऊषवानूषरो द्वावप्यन्यलिङ्गैः स्थलं स्थली ।
समानौ महूधन्वानौ द्वे खिलाप्रहते समे ॥ ५ ॥

अथोक्तान्वर्गान् संग्रहेणोपसंदर्हति । एषां स्वर्गादीनां संगतं प्रतक्तानुपसाकिक्यानुगतं देवामुरमेघादिकं चोक्तम् । शब्दादीति रसगन्वादिप्रहणम् ॥ १ ॥ [इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने । स्वरादिकाण्डः प्रथमः साङ्ग एव समर्थितः ॥] इति श्रीमद्विरचनाम्युत्त्रेक्षितेमरकोशोद्धाटने स्वर्गादि काण्डं प्रथमं संपूर्णम् ।

श्रीगणेशाय नमः । अथ द्वितीयकाण्डे वर्गान् संगृहाति । अङ्गैर्मृदादिभिरुपाङ्गैश्च खिलादिभिः सह वर्तमानैः पृथ्वादिभिः संपादिता वर्गा इह वक्ष्यमाणे काण्डे वदितुमारव्या उदिताः, आदिकर्मणि कः (सू०), आशंसायांभूतवच (सू०) इति कः ॥ १ ॥ भवत्यस्मात्सर्वं भूः, रेफान्तं त्वव्ययं, यथा भर्तु-वःस्वः । रसा: सन्त्यस्थां रस्यते वा रसा । विश्वं विभर्ति विश्वंभरा, संज्ञायांभृत्वृजीति (सू०) खन् । क्षींतिभु (रु)पं क्षोणी । जिनाति जायते वा ज्या, इज्येति मूर्खव्याध्या, यच्छाच्वतः— ज्या मौर्वी ज्या वसुन्धरा, ज्येति निधण्डुः । कश्यपस्त्रेयं काश्यपी, भर्गरेण जित्वा द्वास्मै दत्ता । क्षियन्त्येतां क्षितिः, क्षि निवासे ॥ २ ॥ वसु धनं धत्ते वसुधा । उर्वा विस्तीर्णत्वात् । वसु धारयति वसुधरा । गोत्राः शैलाः सन्त्यस्थां गोत्रा, गाक्षायते वा । कायति कृयते वा कुः । प्रथते पृथ्वानवातरिता वा पृथिवी, प्रथेः विवन्संप्रसारणं च (उ०) । पृथ्वीति, वौतोगुणवचनाद् (सू०) ढीप् । क्षमते भारं क्षमा । अवति प्रजा अव्यते वा नृपैरवानिः । दैत्यमेदोयोगान्मेदिनी । महाति मही । भूतधात्री रसनगर्भी विपुला सागराभरा च, रत्नवतीति भागुरिः । क्षमा, इला च नानार्थे ॥ ३ ॥ मृथते मृत् । (मृतिका) मृद-स्तिकन् (सू०) स्वार्थे । (मृत्सा, इ०) स्वार्थे सस्नौप्रशंसायाम् (सू०) । कृष्णभूपः कृष्णमृतिको-दग्भूम उद्दृमृदि । पाण्डुभूमः पाण्डुमृच्च, कृष्णोदक्षपाण्डुसंवृग्नपूर्वीयाभूमेरक् (वा०) । उर्वते क्षुधमृ-मियति वा (उर्वरा) । (ऊषः) ऊष रुजायाम् ॥ ४ ॥ (ऊपरः) ऊषमृशीतिरः (सू०) । स्थलति (स्थलम्) । स्वत्यकृत्रिमा चेत्, जानपदकुण्डगोणस्थलेति (सू०) ढीप्, कृत्रिमा तु स्थला । त्रियन्ते तृपाती अस्मिन्मरुः । दधन्ति धनवति वा धन्वा । खिलं शृन्यं लाति खिलम् । न प्रहन्यते हलादिभि-रगदहतमकुष्ठं क्षेत्रादि ॥ ५ ॥ जडाम्यते जगत्, वर्तमानेऽपृष्ठद्वृदिति (उ०) साधुः, शत्रन्तत्वाद् ढीप् । विशन्त्यस्मिन् विष्टपति वा विष्टपम्, एपस्तप प्रतिष्ठाते । अयं जग्मुद्वीपनवसांरो भरतस्य क्षतियस्पेदं

त्रिष्वथो जगती लोको विष्टुपं भुवनं जगत् ।
 लोकोयं भारतं वर्षं शरावत्यास्तु योवधेः ॥ ६ ॥
 देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ।
 प्रत्यन्तो म्लच्छदेशः स्यान्मध्यदेशस्तु मध्यमः ॥ ७ ॥
 आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्घट्यं विन्ध्यहिमागयोः ।
 नीवृज्जनपदो देशविषयौ तूपवर्तनम् ॥ ८ ॥
 त्रिष्वागोष्ठान्नडप्राये नद्वा नद्वल इत्यपि ।
 कुमुदन्कुमुदप्राये वेतस्वान्नवेतसे ॥ ९ ॥
 शाद्रलः शादहरिते सजम्बाले तु पद्मिलः ।
 जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छुस्तथाविधः ॥ १० ॥
 स्त्री शकरा शर्करिलः शार्करः शकरावति ।
 देश एवादिमावेवमुखेयाः सिकतावति ॥ ११ ॥
 देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसंपञ्चग्रीहिपालितः ।
 स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाकमम् ॥ १२ ॥

भारतं नाम (वर्षे) भूम्येकदेशः, वृष्ट्यते सिच्यते वर्षम्, तथा च— हिमवान्देमकूटश्च निषधो मेहरन्तरे ।
 नीलः श्वेतश्च शृङ्गीवान् गन्धमादनमष्टममिति सीमाविच्छिन्नान्यन्यनीलावृत्तादीन्यत्रै वर्षणि । शरावत्या नदा मर्यादायाः प्राक्सहचरितो दक्षिणो देशः प्राच्यः ॥ ६ ॥ शरावत्या अवधेः पश्चिमेन सहचरित उत्तरो देशः (उदीच्यः), यदाह—प्रागुद्यौ विभजते हसः क्षीरोदके यथा । विदुषां शब्दसिद्ध्यर्थं सा नः पातु शरावती (काशिका) ॥ प्रतिगतेन्तमुक्तावधेः सुदादिदेशः (?) प्रत्यन्तः । (मध्यमः) यन्मनुः— हिमवद्विन्ध्ययोरन्तर्यत्प्राग्विनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तिः ॥ ७ ॥ आर्या आर्वतन्तेस्मिन्नार्यावर्तः, यन्मनुः— आसमुदात्तु वै पूर्वादासमुदात्तु पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गियोरार्यावर्तं विदुर्बुधाः ॥ नियतं वर्ततेस्मिन् नीलवृत्, नहितिश्वरीति (सू०) दीर्घः । जनानां पदं जनपदः, पुस्त्वं लोकात्, जनैर्वास्यमानो राश्वाख्योयम् । दिश्यते देशः स्यानमात्रम् । विसिनोति विषयः । उपर्वततेस्मिन्नुपर्वतनं, उपार्वतेनमिति कात्यः । पद्मैकार्थानुः ॥ ८ ॥ गोष्ठसंशब्दनाप्राच्यादिङ्गाः । तदास्मिन्नस्तीतिदेशेतन्नामिनि (सू०), कुमुदन्देवतसेभ्योऽमरुप् (सू०), नदशादाङ्गुलच् (सू०) ॥ ९ ॥ शादेन शष्पेण नीलः, यच्छुभाश्वतः— शष्पकर्दमयोः शादः । शीयते स्मिन् शादः, शादोस्यस्मिन्नशम्भूलो देशः, इवलच्, यथा— न हि कोटसंस्थेग्नौ तरुभंति शाद्रलः, शाद्रला द्वैति च नीलत्वौ-पचारात् । पद्मोस्यास्ति पद्मकिलः, पिच्छादित्वादिलच् (लोमादियामादीति) । अनुगता आपोत्रान्पम्, ऊदनोदेशो (सू०) आकारस्य-जकारः, ततो दीर्घः, अप्रत्ययश्च । कषन्त्यापोयं स कच्छः, तथाविषेनौप्रयायः, कच्छमिति माला ॥ १० ॥ देशेलुभिलचोच (सू०), सिकताशर्क-सम्भाच (सू०) इत्यण्मतुपौ तु सार्वत्रौ । तदाह— मध्यान्मः (सू०) इत्यत्रादेरित्युपसंद्यानात् (आदेशेतिवक्तव्यम्) आदिमौ शर्कराशर्करिलौ देशे नियमात् । शर्कराशमप्राया मृत् । सिकतासिकतिलौ देशे, सर्वत्र तु सेकतः सिकतावांश्च ॥ ११ ॥ नद्यम्बुजातसस्यसंवर्धितो नदीमातृकः । वर्षजबीहिर्वर्धितश्च देशो देवमातृकः, देवोत्रं मातास्येति ॥ १२ ॥ नपूजनात् (सू०) इति सुराश्विति समासान्ताभावः, राजन्वान्सौराज्ये (सू०) इति साधुः । देशो विषयोपलक्षणम्, यथा— राजन्वाँलोक उच्यते । राजमात्रयुक्ते देशो (राजवान्) । गावस्तिष्ठन्यत्र गोष्ठं, घजर्थेकविवानम् (वा०), अम्बाम्बगो-

सुराश्च देशे राजन्वान्स्थात्तोन्यत्र राजवान् ।
 गोष्ठुं गोस्थानकं ततु गोष्ठीनं भूतपूर्वकम् ॥ १३ ॥
 पर्यन्तभूः परिसरः सेतुरालौ ख्वियां पुमान् ।
 घामलूरथ नाकुश वल्मीकं पुनरुपुसकम् ॥ १४ ॥
 अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सूतिः ।
 सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च ॥ १५ ॥
 अतिपन्थाः सुपन्थाश्च सत्पथश्चार्चितेध्वनिः ।
 व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः ॥ १६ ॥
 अपन्थास्त्वपथं तुल्ये शृङ्गाटकचतुष्पथे ।
 प्रान्तरं दूरशून्योध्वा कान्तारं वर्त्म दुर्गमम् ॥ १७ ॥
 गव्यूतिः खी क्रोशयुगं नल्वः किञ्चुचतुःशतम् ।
 घण्टापथः संसरणं तत्पुरस्योपनिष्करम् ॥ १८ ॥

इति भूमिवर्गः । १ ।

पूः खी पुरीनगर्यो वा पत्तनं पुटमेदनम् ।
 स्थानीयं निगमोन्यन्तु यन्मूलनगरात्पुरम् ॥ १ ॥

भूमांत्यादिना (सू०) षत्म् । यत्र गमवः प्रागसद् (गोष्ठीनं), गोष्ठात्तद्यभूत्यूर्वे (सू०) इति सत् ॥ १३ ॥
 परितः सरन्त्यस्मिन्नरिसो ग्रामादेः परिच्छेदम् । संन्वन्ति वधनिति सं संतुः पुलिङ्गः । आल्य(त्व)-
 तेम्भोत्रालिः लिङ्गः, स्थार्थं जलाधारणोयम् । संकमस्तु तरणार्थं यन्माला—संकमो दुर्गंसंचरः ।
 वामं ल्यते वामर्वा वामलूरः । न—अकृति नाकुः । वलन्ते प्राणिनोत्र वल्मीकम् ॥ १४ ॥ [अयन्ते]
 वर्तन्ते मार्गन्ति—अतन्ति पद्यन्ते सरन्ति वानेनेति वाक्यानि । पदभ्यो हन्त्यते पद्धतिः, हिमकापिहतिपुत्र
 (सू०) इति पत् । पदमस्मिन्दश्यं (सू०) इति यति पद्या, पद्यतदर्थं (सू०) । एके पादा
 अस्यामेकपदी, कुम्भपद्यादौ (कुम्भपदीयुच) साधुः ॥ १५ ॥ (अतिपन्था, ६०) नपूजनात् (सू०)
 इत्यत्र स्वतिप्रहणाद्, कुक्षूरध्व्यपिते (सू०) सामासान्तो न भवति । संशासौ पन्थाश्च सत्पथः; समासान्तोऽत् ।
 विरुद्धोध्वा व्यञ्चः, उपसर्गोदध्वनः (सू०) इत्यन् । विरुद्धः पन्था विपथः । कुत्सितोध्वा पन्थाश्च (कदध्वा,
 ३०), क्वोऽकृत्युर्षेति (सू०), कापथक्षयोः (सू०) । विपथं कापथं च क्वांबमाहुः, यद्वामनः—
 (पथःसंख्याव्ययादेः) संख्याव्ययपूर्वकस्य पथः (क्वांबता) इति ॥ १६ ॥ (अपन्था :) पथोविभाषा
 (सू०) इत्यन्, अपथनरुंसकम् (सू०) । शृङ्गैरटान्ति—अस्मिन्शृङ्गाटकम् । संस्थानकं (संस्थानं)
 चत्वरं च । प्रगता अन्तरेसामात्प्रान्तरं दूरशून्यो मार्गः । कस्याम्भसान्तमृच्छति कान्तारम् । कान्तार-
 प्रान्तरे एकार्थं आहुः ॥ १७ ॥ (गव्यूतिः) गोर्यौतोऽन्दस्युपसंव्यानं (वा०), अध्वपरिमाणेच (वा०)
 इत्यत्रोदशः । (नल्वः) णल गन्वे (बन्धे), किञ्चुर्हस्तस्तेषां चतुःशती नल्वमिति माला, कात्यस्तु
 नल्वं [विश] हस्तशतमाह । घण्टोर्लक्षितान्तं हस्तिनां पन्था घण्टापथः, चाणक्योक्तोऽष्टदण्डः ।
 सम्यक्सरन्त्यनेन संसरणं, यद्दुर्गः—बुधैः संसरणं वर्त्म यजादीनामसंकुलम् । पुरोपनिष्करं चोक्तम्—
 तत्संसरणं पुरं राजधानीं तस्या उपनिष्करात्ययमुपनिष्कार्यतेतत्र सैन्यमिति ॥ १८ ॥ यावापृथिव्यौ
 तोदस्यौ यावाभूमीं च रोदसीं । दिवस्त्रिथिव्यौ गजा तु [दिवः पृथिव्याः संदेशः] रुमा स्याद्वणाकरः ॥
 इति भूमिवर्गः । १ ।

पक्षे तु पुरं नगरं च वाशब्दापत्ततसाहचर्यत्कीवे । पूर्यते पूः । नगाः सन्त्यस्थ नगरं, नगमंसु-
 शाण्डुभ्योः (वा०) । पतन्त्यस्मिन्नचनम् । पुटा भाष्टवासनान्ति भियन्तेरिमन् पुटमेदनम् । तिष्ठन्त-

तच्छाखानगरं वेशो वेश्याजनसमाश्रयः ।
 आपणस्तु निषाद्यायां विपणिः पण्यवीथिका ॥ २ ॥
 रथ्या प्रतोली विशिखा स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम् ।
 प्राकारो वरणः सालः प्राचीनं प्रान्ततो वृतिः ॥ ३ ॥
 भित्तिः स्त्री कुड्यमेहूकं यदन्तर्न्यस्तकोकसम् ।
 गृहं गेहोद्वसितं वेश्म सद्ग निकेतनम् ॥ ४ ॥
 निशान्तप(व)स्त्यसदनं भवेनागरमन्दिरम् ।
 गृहाः पुंसि च भूम्येव निकाय्यनिलयालयाः ॥ ५ ॥
 वासः कुटी द्वयोः शाला सभा संजवने त्विदम् ।
 चतुःशालं मुनीनां तु पर्णशालोटजोस्त्रियाम् ॥ ६ ॥
 चैत्यमायतनं तुल्ये वाजिशाला तु मन्दुरा ।
 आवेशनं शिल्पशाला प्रपा पानीयशालिका ॥ ७ ॥

स्मिन्नियष्टशतप्रामीमध्ये स्थानीयम् । नियते गच्छन्त्यस्मिन्निगमः, गोचरसंचरेति (सू०) साधुः । नानार्थेऽधिष्ठानं, दुर्गकोष्ठी राजधानी च । मूलनगरं राजधानी ततोन्यत्समुदायस्थानं (शाखानगरं), शाखेत्युपाद्गोपलक्षणम् ॥ १ ॥ [स्यात्साकेतमयोध्यायां विरहै । मिथिला पुरी । महोदया कन्यकुब्जा कान्यकुब्जं महोदयम् ॥] काशी वाराणस्यवन्ती विदिशा चोजयिन्यपि । प्रागज्योतिषं कामरूपं द्वारका द्वारवत्यपि ॥] विशन्त्यस्मिन्नकामुखा वेशः । आपणन्तेस्मिन्नापणः, गोचरसंचरेति (सू०) साधुः । निषीदन्त्यस्यां निषद्या, संज्ञायांसमजनिषदेति (सू०) क्यप् । विष्वन्तेस्यां विपणिं शिग्वीथी । आयौ वणिकस्थानेन्नौ हृष्टवर्तन्यामाहुः, यच्छाश्वतः:- आपणः पण्यवीर्यो च द्वयं विपणिं चंडकम् ॥ २ ॥ रथं वहति रथ्या, तद्वहतिरथयुगेति (सू०) यत् । प्रतोत्यते प्रतोली । विगतशिखा मुण्डितेव समन्ताद्विशीर्यते जनसंमर्देन वा विशिखा । विष्णादीन्यैकार्थीनाहुः, यत्कौटिल्यः:- विशिखायां सौर्विण्क-प्रचारः । चीयते चयः प्राकाराधारः । उप्यतेस्मिन्वप्रः । प्रक्रियते प्राकारः, सादकारयोःकृत्रिमइति (वा०) दीर्घः । वृणोति वरणः । स्यति पर्यन्तं करोति सालः । प्रागेवं प्राचीनं विभाषायेरदिक्षियाम् (सू०) इति खः, प्राचीनमित्येके । वियतेनया वृतिः । वार्ता वाटी- आवेष्टकोपि ॥ ३ ॥ भिद्यते भित्तिः । कुञ्चां साधु कुड्यं, पृष्ठोदगदित्वात् (सू०) इत्वम् । तत्कुञ्च्यमन्तर्मर्यस्तास्त्यि, एड्यत एड्कम् । गृहाति गृहं, गेहेकः (सू०) । उद्वसिनोति स्मोर्ध्वमवसीयते वोदवसेतम् । विशन्त्यस्मिन् वेशम् । सीदल्लस्मिन्सद्य सदनम् । निकेत्यन्तेस्मिन्निकेतनम् ॥ ४ ॥ निशाम्यन्त्यस्मिन् निशान्तं, निशाया अन्तोनेत्येके । अपस्थायति संघातीभवति पर्तयम् । भवन्त्यस्मिन् भवनम् । अग्यतेस्मिन्नगारं, अगान्तृक्षा-नियर्ति वा । मन्यते सुप्यतेत्र मन्दिरम् । (गृहाः) भूत्रिं बहुत्वे, गृहाणीत्याप्याहुः । निचीयते निकायः, पाण्यसाक्षाय्यनिकायेति (सू०) साधुः । निलोयन्तेस्मिन्निलयः । आलीयन्तेस्मिन्नालयः, पुंसिर्धजायांचः (सू०) ॥ ५ ॥ उप्यतेस्मिन्वासः । कुञ्चतेस्यां कुटी । शा (श)लन्त्यस्यां शाला, शालते वा । सह भान्त्यस्यां सभा । वसतिर्वासतैर्यो निवेशनमावसथः संस्थायोपि । सजन्ति संजवन्ते वासिन्यस्यजवनम् । चतसः शालाः समाहताश्वतुशालम् । इदं गृहं मुनिसंबन्धिं पर्णशालालयम् । उत्तर्वेश्या तृणपौर्यायत उद्गम् ॥ ६ ॥ चित्याया इदं चैयं देवकुले[ल]महावृक्षोव्यगा[वृक्षाद्युपा]श्रयः । आयतन्तेस्मिन्नायतनम् । मन्दन्तेव मन्दुरा । आविशन्यावेशने गृहादन्यत्कारुण्णां कर्मस्थानं, तेन शिल्पशालेति सम्यः पाठः । प्राप्यवन्त्यस्यां प्रपा, घन्यर्थकविधानम् (वा०) ॥ ७ ॥ मन्यतेस्मिन्मठः, मठ निवासे । छत्रशीला

मठश्छात्रादिनिलयो बड्जा तु मदिरागृहम् ।
 गर्भागारं वासगृहमरिष्टं सूतिकागृहम् ॥ ८ ॥
 वातायनं गवाक्षोथ मण्डपोस्त्री जनाश्रयः ।
 हर्म्यादि धनिनां वासः प्रासादो देवभूमुजाम् ॥ ९ ॥
 सौधोस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका ।
 स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्दावर्तादयोपि च ॥ १० ॥
 विच्छिर्दक्षप्रभेदा हि भवन्तीश्वरसद्विनाम् ।
 स्त्रियगारं भूमुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम् ॥ ११ ॥
 शुद्धान्तश्चावरोधश्च स्यादद्वः क्षोममस्त्रियाम् ।
 प्रधाणप्रधणालिन्दा बहिर्दूरप्रकोष्ठके ॥ १२ ॥
 गृहावग्रहणी देहल्याङ्गनं चत्वराजिरे ।
 अधस्तादारुणि शिला नासा दारूपरि स्थितम् ॥ १३ ॥
 प्रच्छन्नमन्तद्वारं स्यात्पक्षद्वारां तु पक्षकः ।
 वलीकनीधे पटलप्रान्तेथ पटलं छादिः ॥ १४ ॥

विद्यार्थिनश्छात्राः, छत्रेण गुहसेवा लक्ष्यते, उत्त्रादिभ्योणः (सू०) । सत्त्रशाला प्रतिश्रयश्च । वैद्यानां तु विहारोस्त्री । गजन्ति रटन्यस्यां क्षीवा गजा । वासाय वासमध्ये वा गृहम्, अपवरकं कोष्ठम् । [कुटिमोस्त्री निबद्धा भूत्वन्दशाला शिरोगृहम्] । न रिष्यते हिंस्त्रैः कृतरक्ष्वादरिष्टम् ॥ ८ ॥ गवामिवाः क्षीणि यत्वेति गवाक्षः, इन्द्रक्षयोःसमासेचेत्यवह् (!) । इन्द्रकोशो मत्हग्राकः, [मत्तालम्बोपाश्रयः स्यात्प्रीवो मत्तवारणः] । मण्ड्यते नानालोकैर्मण्डपः । हरति मनो हर्म्यम् । आदिशब्दाद्रासगृहादि । वास इत्येव, प्रसीदन्त्सम्मिन्नासादः, सादकारयोःकृत्रिमइति (वा०) दीर्घः ॥ ९ ॥ सुधाशुभ्रं सौधम् । उपक्रियत उपकरोति वा पटमण्डपादि राजसदनम् । स्वस्तिकायति स्वस्तिकः । नन्दी- आवतोंत्र नन्दावर्तः । आदिशब्दादुचकर्वधमानायाः ॥ १० ॥ विच्छिर्दक्षप्रभेदा रचनाविशेषाः, उच्छृदिर्दीप्तौ, विशिष्टेच्छानिर्मितो विच्छन्दक इत्येके । क्षीणामगारं, अवस्थन्तेस्मिन्नवरोधनम् ॥ ११ ॥ शुद्धा: सुरक्षा अन्ता अत्र शुद्धान्तः । एते महिष्यामपि तात्स्थ्यादूर्तन्ते । अदृन्यत्यर्थं वृथते तत्र वादेष्टालकः, अदृ अतिकमहिसयोः, प्राकारामे रणगृहमिति कौटिल्यः । (क्षोमः) क्षुवन्ति शब्दायन्ते योधाः (अत्र), अनः क्षोमः प्राकारधारणाथोभ्यन्तरः क्षोमास्थ इत्येके । प्रहृष्यते प्रघणः प्रघाणः, अगारैकदेशप्रघणःप्रघाणश्च (सू०) । अत्यते भूष्यतेलिन्दः । द्वारप्रकोष्ठाद्विराप्रवर्तिंतुष्किकान्ते- उपालिन्दकाख्या ॥ १२ ॥ द्वारप्रे गृह्णते यया, वीभ्यारूपेत्येके, बुजोदुम्बरमिति सम्योर्थः । अवगृह्णते द्वारसासानयावप्रहणी । दिश्यते देहली । अदृगल्यताद्विग्नम् । चत्यते चत्वरम् । अजन्यत्राजिरम् । स्तम्भादीनामाधारदारु शिलास्थं, स्तम्भोर्थं दर्वन्तरस्थापनार्थं यदासञ्जते सा शिळेति गौडः । स्तम्भादेरित्यर्थः, द्वारशस्त्रावज्ञवर्धदारुणी शिलानासे इति माला, यदाह- नासा दारूपरि द्वारस्याधो दारु शिला खियाम् । ऊर्ध्वो-दुम्बरमुत्तरासद्गोधउदुम्बरं देहलीत्याचार्याः ॥ १३ ॥ (प्रच्छन्नं) खडकिकास्थ्यम् । पार्श्वद्वारमेकमत्तिकात्यः, यदाह- प्रच्छन्नमन्तद्वारं यत्पक्षद्वारं तदुच्यते । छादानान्तो वलीकास्थ्यः, वलति सृष्टो-तीति, कुञ्जाद्विर्वायी येन च्छायते । नियतमिन्द नीयते वस्त्रोनेन नीध्रम् । पटं लाति पटलम् । छायतेनेति छादिः, इसन्तः क्षीचे, इस्मनवनकिषुच (सू०) इति द्रवः ॥ १४ ॥ गोपायति गोप-नसी । पटलाधारो वैशपज्जरो वलभी वलभ्याशूदा वा, वल सवरणे । विशिष्टं टद्क्षयते विट्डकः, पक्षिकै-

गोपनसी तु वलभीछादने वकदारुणि ।
 कपोतपालिकायां तु विटइकं पुनपुंसकम् ॥ १५ ॥
 स्त्री द्वाद्वार्द्धं प्रतीहारः स्याद्वितदिस्तु वेदिका ।
 तोरणोच्ची बहिद्वार्द्धं पुरद्वार्द्धं तु गोपुरम् ॥ १६ ॥
 कूटं पूर्द्वार्द्धं यद्वस्तिनस्तस्मिन्थं त्रिषु ।
 कवाटमररं तुल्ये तद्विष्कम्भोर्गलं न ना ॥ १७ ॥
 आरोहणं स्यात्सोपानं निश्चेणिस्त्वधिरोहणी ।
 संमार्जनी शोधनी स्यात्संकरोवकरस्तया ॥ १८ ॥
 क्षितं मुखं निःसरणं संनिवेशो निकर्षणः ।
 समौ संवसथग्रामौ वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥ १९ ॥
 ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्सीमसीमे स्त्रियामुभे ।
 घोष आभीरपल्ली स्यात्पक्षणः शवरालयः ॥ २० ॥

इति पुरवर्गः । २ ।

महीधे शिखरिक्षमाभृद्वार्थ्यधरपर्वताः ।
 अद्विगोत्रगिरिधावाचलशैलशिलोच्चयाः ॥ १ ॥

श्रामार्थं बहिर्निर्गमितं दाह, वकदार्वाचारः, पक्षिपड्किर्हं तत्रोत्कीर्यते ॥ १५ ॥ प्रतिद्वियन्ते प्रतिशृद्धन्तेनन् प्रतीहारः । नानार्थे वलजम् । दारुणपरिकृता चतुरस्त्रा विश्रान्तिमूः, विगतं तर्दनं यत्रेति वितर्दिः । विदन्त्यस्यां वेदी । मङ्गलार्थं तुरन्त्यत्र तोरणं द्वारामे स्तम्भोपरि रचितं सिंहद्वाराल्यम् । मङ्गलस्त्रक्तोरणं ध्वं भवेद्वन्दनमालिका । गोप्यते गोपुरं प्रतोली ॥ १६ ॥ दुर्गद्वारावतरणार्थः क्रमनिम्नो हस्तिनसामो मृक्कूटः— अपसोपानाल्यः (कूटम्), बहिरतटमन्तःसोपानयुक्तं युद्धार्थमित्येके । कं शिरः पाटयति प्रविशतां कवाटो द्वारपटः, जपादित्वाद्वत्वम् (ग०) । इयर्थ्यररं, अररि च । विष्कम्भो बन्धनिभित्तं, विष्कम्भनाल्यवस्त्रमन्त्रशयम् । विष्कम्भीर्यतेके पेठुः । अरेणकर्षणेन गलत्यर्थलं दाशमयो लौहो वा दण्डः । न ना पुमान्न भवति । परिश्वथ ॥ १७ ॥ आस्त्रदेवतद्वयते वानेनारोहणम् । सहोपानमस्त्यस्मिन् सोपानम् । निश्रयति भित्ति नियता श्रेणिः सोपानपड्किर्वात्र निश्रेणिः । अधिरोहन्त्यवरोहन्ति च यया दाशमया साधिरोहणी । बहुलाल्या रजोवारणी, मार्जन्या पूतं हि बहुलीकृतं धान्याद्याहुः । समूहनी पवनीति स्मार्ताः । बहुकरी वर्धनी च । (क्षिते) धूल्यादाविति शेषः । अवकीर्यतेवकरः ॥ १८ ॥ गृहादेविनिःस्त्रियते प्रवेश्यते च येन तनुखं, यत्कौटिल्यः— सुखसमः संकमो मुखानुवादेन निःसरणविधिर्वा । समन्तानिविश्वन्तेत्र सानिवेशः पुरादेविर्विर्विहरणमूः । निवृत्तं कर्षणमत्र निकर्षणः । संवसन्त्यत संवसयः । प्रस्त्रये भोगिभिर्मार्पणः । इग्नं प्रामधानं खेटकं च । वसन्त्यस्त्रिमन्वास्तुः, वसेस्तुत्रगारेणिच्च (उ०) ॥ १९ ॥ अन्ते चिह्नार्थं शल्यप्रक्षेपादुपशत्यं, उपशलने समीपत्रपणे साधु वा । सीयते बध्यते सीमा, [मनः] (मू०) डाकुमाल्यामन्यतरस्याम् (मू०) । सीम्याधानकदौ (?) मालकोच्ची ग्रामान्तरालब्धी । घोषन्ति गावोत्र घोषः । आविभ्यत्यभित इयन्ति वा गा आभीरा गोपाः । पलथते पलिः— गृहालिः, कुटीप्रामकयोः पलिरिति तु शाश्वतः । पच्यतेस्मिन् पक्षणः । शवान्त ब्रह्मन्ति शवरा आरण्यचाण्डालाः ॥ २० ॥ इति पुरवर्गः । २ ।

महीधरस्यति महीध्रः, मूलविभुजादित्वात्कः (कप्रकरणेमूलविभुजादिभ्यउपसंख्यानम्) । हर्तुमशक्योहार्थः । ध्यिते धरः । पर्वाणि स्त्रयस्य पर्वतः, तप्पमद्भयाम् (वा०) । अद्यतेद्रिः । गां त्रयते गोत्रः । गार्यते गिरिः । शिलानामयं शैलः, मत्वर्भेवाण् (अणूच) ॥ १ ॥ अन्तलोक्यते बहृश न लो-

लोकालोकश्चकवालस्त्रिवृद्धस्त्रिकुत्समौ ।
 अस्तस्तु चरमक्षमाभृद्दयः पूर्वपर्वतः ॥ २ ॥
 हिमवान् निषधो विन्ध्यो माल्यवान्यारियात्रि(ब्र)कः ।
 गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगः ॥ ३ ॥
 पापाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला दृष्टव् ।
 कूटोखी शिखरं शृङ्गं प्रपातस्त्वतदो भृगुः ॥ ४ ॥
 कटकोखी नितम्बोद्रेः स्तुः प्रस्थः सानुरस्त्रियौ ।
 उत्सः प्रस्त्रवर्णं धारिप्रवाहे निर्झरो द्वारः ॥ ५ ॥
 दरी तु कन्दरो वा खी देवखातविले गुहा ।
 गङ्गरं गपडशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः ॥ ६ ॥
 खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्पादाः प्रत्यन्तपर्वताः ।
 उपत्यकाद्वेरासज्जा भूमिरुद्धर्मधित्यका ॥ ७ ॥

क्ष्यतेनर्केत्वालोकालोकः । चकाकारेण वलते वाढते वा चकवाडः, वाढु आश्वाये, आवेष्टय द्वीपान् स्थितो इत्यो । त्रिकुत्सर्वते (सू०) इति साधुः । अस्यखर्कीदीनस्यते वास्तः । चरन्त्यत्र चरमः पथिमो मन्दराख्यः । उदयन्तेस्माद् ग्रहा उदयः ॥ २ ॥ नियतं सीदन्त्यस्मिन् निषधः । विन्द्यते विन्ध्यः, अध्यादिः (३०) । मास्याकारतास्यास्ति माल्यवान् । परियाकाराभावः पारियात्रिकः स्वारोहत्वात् । गन्धेन मादयति गन्धमादनम्, [प्रयोगे च पुणिङ्गाता दद्यते, सुगन्धिर्गन्धमादन इति कालिदासः] । आदिशब्दान्मन्त्रयन्दराख्याः । हिमाचलोद्विराजः स्यान्मलयश्चन्दनाचलः ॥ ३ ॥ पिनष्टि, प्रस्तुणाति, गिरति, उपलति, अश्नाति, शिनोति, इषातीति वाक्यानि । कूट(य)ति कूटं, कूव्यते वार्कदावाभ्याम्, कूट दाहे । शिखास्यास्ति शिखरं, शिखायाहस्त्रयेतिरः (वा०) । शृणाति शृङ्गाम् । प्रपतत्यस्मात्पातः । तटशून्योतः । प्रपातस्तु तयो भृगुरिति पाठे प्रपत्यते यतस्तदात्प भृगुः । विर्भर्ति भृज्यते वा भृगुः ॥ ४ ॥ कटत्याकृणोति कटको मर्घभागो मेखलाख्यः । स्नौत्यम्भः ख्युः । प्रतिष्ठेत्विमन्मभागत्वात्प्रस्थः, घबर्थेकविधानम् (वा०) । सनोति ददति सुखं सानुः । द्वित्वात्प्रस्थोयत्री । उनर्त्यम्भसा—उत्सः । प्रस्त्रवत्यस्मात्प्रस्त्रवणम् । निर्झर्यन्ते निर्झरः । प्रगताम्भु [-नि] शीर्यते निर्झरस्त्ररावित्येको ॥ ५ ॥ दीर्यते दरी, पचादित्वादच् (नानिद्विहाति) । कुतिसिं दीर्यते कं दृणाति वा कन्दरा, पक्षे रुपात्पुमान् कन्दरोपि । समे इत्यर्थः, देवखातमकृतकं, (विलं) विल भेदने । गृहति गुहा । अगे ह्ररति गायते वा गह्वरम् । अकृतक-विलविषये गुहा गङ्गरं चेत्येके पूर्वेण सह संबन्धनित, यन्कात्यः— देवखाते विले गुहा, शाश्वतोप्याद—गङ्गरं विलदम्भयोः । गण्डाः शैला इव स्थूलस्त्वाद् गण्डशैलाः, (च्युताः) भूम्पादिना गलिताः ॥ ६ ॥ [दन्तकास्तु वर्हस्तिर्यकप्रेशात्रिगता गिरेः] । खन्यन्ते लोहादयोस्याः खनिः खानेत्र । आकीर्यन्ते धातवेस्मिन्नाकरः । गजापि, यच्छुभ्वतः— भाण्डागारं विदुर्गंजं खनौ गजा सुरागृहे । मुख्यपर्वतान्ते क्षुद्रपर्वताः पादा इवाधःस्थत्वाच्चरणाच्च । अद्रभूमिरित्येव, उपाधिम्बायांत्यक्तासन्नारूढयोः (सू०), नयासयोः (सू०) इत्यत्र त्यक्तः— (त्यक्तनथनिषेधः) उपसंख्यानादित्वाभावः ॥ ७ ॥ धते धातुः । आदिशब्द-द्विङ्गुलादिः, यदाहुः— सुर्वर्णस्यतामाणि हरितालं मनःशिला ॥ नैरिकाजनकासीसलोहसीसाः सहिंगुलाः ॥ गन्धकोत्रकमित्यादा धातवो गिरिसभवाः ॥ विशेषेण धातुर्धीतुशब्देनैव प्रसिद्धेः, गैरिकं हेमे-

धातुर्मनःशिलाद्यद्रेग्निरिकं तु विशेषतः ।
निकुञ्जकुञ्जौ वा कूबे लतादिपिहितोदरे ॥ ८ ॥
इति शैलवर्गः । ३ ।

अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ।
महारण्यमरण्यानी गृहारामास्तु निष्कुटाः ॥ १ ॥
आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ।
अमात्यगणिकागेहोपवने वृक्षवाटिका ॥ २ ॥
षुमानाकीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम् ।
स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तःपुरोचितम् ॥ ३ ॥
वीथ्यालिरावलिः पद्मिक्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः ।
वन्या वनस्मूहे स्यादद्विरोभिनवोद्दिवि ॥ ४ ॥
वृक्षो महीरुहः शास्त्री विटपी पादपस्तरुः ।
अनोकहः कुटः सालः पलाशो द्वुष्मागमाः ॥ ५ ॥
वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तरपुष्पाद्रनस्पतिः ।
ओषधिः फलपाकान्ता स्यादवन्ध्यः फलेभ्रहिः ॥ ६ ॥

स्थेके, गिरौ भवाभिति गिरिणाविग्रहोगिरिकादण् । स्थान इति शेषः । कुञ्जिरावरणार्थो लोकात् । व्यधिकरणे सप्तम्यौ ॥ ८ ॥ इति शैलवर्गः । ३ ।

अटन्यस्यामठवी । इत्रति भ्रम्यन्तव्यारारणम् । वेपन्ते भयेनात् विपिनं, वेपितुहोर्हस्तव्य (३०)
इतीनन् । गाह्यते गहनम् । कन्यते गम्यतेस्मिन्काननम् । वन्यते सेव्यते वनं वृक्षबहुलं स्थानम् । पूर्वैः
सहानयोरैक्यमाहुः । सत्त्रं नानार्थे । हिमारण्ययोर्महत्वेदीपानुकौ (वा०) । कुटाद् गृहान्तिकान्ता
निष्कुटाः ॥ १ ॥ आरमन्त्यस्मिन्नारामः । करणेन निर्वृत्तः कृत्रिमो वृक्षपूरुहः । समीपं वनस्योपवनम्,
तुल्पत्रेन नैकव्यात् । अमात्यगणिकयोरुपलक्षणार्थत्वात्सार्थीवाहादीनामपि ॥ २ ॥ आकीडन्यस्मिन्नाकीडः ।
उद्यान्त्यस्मिन्नुव्यानम् । साधारणं राज्ञाभिः सह । प्रमदार्थं वनं प्रमदानां वा प्रमदवनम्, इयापोः
संज्ञाछन्दसोर्बुद्धं (सू०) इति हस्तः । अन्तःपुरं तत्स्था देव्यः ॥ ३ ॥ विघ्नन्यनया वीथिः । आलात्यालिः । आवलत्यावलिः । पञ्चयते पद्मिक्तिः । श्रीयते श्रेणिः । सान्तरा पद्मिक्तिरनतरा लेखा, यदाह
मूले—लेखास्तु राजय इति । लिङ्घन्ते लेखाः । राजन्ते राजयः, पद्मिक्तिसाधारणाः । (वन्या)
पाशादिभ्यांयः (सू०) । अद्वयतेद्वकुरः, अकि लक्षणे । उद्भिद्यत उद्ग्रित । प्रोरोहोपि ॥ ४ ॥
वृक्षयते छियते वृक्षः, वृक्षति वृणोति वा । शास्त्री, ब्रीहादौ (ब्रीहादिभ्यश्च) । पार्देमूलैः पिवति पादपः,
एवमद्विषिपः [चरणपत्र प्रसिद्धः] । [तरन्त्यनेनातपं तरुः । अनसः शकटस्याकं गतिं हन्ति— अनेकहो निर्वेचनात्] । द्रुच्छेकदेशोस्यास्ति द्रुमः, द्वुष्मायांमः (सू०) । द्रुशब्दोपि, अवयवेषु हि वृत्ताः
शब्दाः समुदायेष्वपि वर्नन्त इति । न गच्छत्यगमः । अगनगौ नानार्थे । कुजोडगच्छोपि ॥ ५ ॥ वन-
स्पतिर्वनस्पतिः, पारस्करादित्वात् (सू०) सुद्, भवेये दित्यदित्येति (सू०) ष्यः । पुष्पेभ्यो जातैः
फलैर्हेतुभिः (वानस्पतः) । पुष्पं विना तैः फलैः (वनस्पतिः) । ओषधं रुजं धयत्योषधिः, फलपाक
एवन्तां यस्याः । फलानि गृहातीति, फलेभ्रहिरात्मभिरथः (सू०) इति सापुः ॥ ६ ॥ बधाति फलं
बन्ध्यः । अवके शून्ये— ईटेवकेशी । फलं वह्वस्यातीति, फलवर्द्धभ्यामिनच् (वा०) । प्रकलति स्म प्रकु-
लतः, जिम्बला विशरणे, कै— उत्परस्यातः (सू०) इत्युत्तम् (तिचेत्युत्तम्) । अनुपसर्गाकुञ्जक्षीवेति

वन्ध्योफलोदयकेशी च फलवान्फलिनः फली ।
 प्रकुलतोकुलसंकुलव्याकोशविकचस्फुटाः ॥ ७ ॥
 कुलशैते विकसिते स्युरवन्ध्यादयस्त्रिषु ।
 स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शश्कुर्हस्वशास्वाशिकः क्षुपः ॥ ८ ॥
 अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ वह्नी तु व्रतातिर्लता ।
 लता प्रतानिनी वीरुद् गुल्मिन्युलप इत्यपि ॥ ९ ॥
 नगाद्यारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रुयश्च सः ।
 अखी प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाकावथिस्तर्तः ॥ १० ॥
 समे शास्वालते स्कन्धशास्वाशाले शिफाजटे ।
 शास्वाशिफावरोहः स्यान्मूलाच्छाम गता लता ॥ ११ ॥
 शिरोग्रं शिखरं वा ना मूलं बुधोद्धिनामकः ।
 सारो मज्जा नरि स्वक्षी वल्कं वल्कलमास्त्रियम् ॥ १२ ॥

(स०) फुलः साधुः । उत्फुलसंफुलयोहपसंख्यानम् (वा०), प्रफुलेति पाठे फुल किङ्गसने, अत् । विगत आकोशः संकोचोस्य व्याकोशः । विरोधेण कचति विकचः । स्फुटति स्फुटः ॥ ७ ॥ (त्रिषु) वाच्यलिङ्गतात् । (स्थाणुः, इ०) तिष्ठति ध्रुवति शश्कुर्हतेस्मात् । हस्ताः शास्वाः शिफामूलानि चास्य, क्षुपयते क्षुपः सूक्ष्मलतादिप्रतानः ॥ ८ ॥ प्रकाण्डो गण्डस्तदहिते, उद्दिद्विशेषः स्तम्बस्तृणसंवातो वा, तिष्ठतीति स्थः, स्थःस्तोम्बजवकौ (उ०) । गुडति गुह्मः । नानार्थे विटपः । वलते वेष्टते वह्नी गुह्मच्छादिमध्यव्यादित्व । वृक्षशास्वापि (लता), यच्छ्रुताश्वतः- लता व्रततिराघ्याता लता शास्वा च शास्विनाम् । प्रकृष्टा ततिरस्याः प्रतिव्रतती च, जपादिवाद्वत्वं (ग०) । लाति (लताति) लता । लतानां प्रतानोस्त्वस्याः प्रतानिनी वा लता विशृ, यत्कात्यः- वीरस्त्वपर्णजटिला प्रतानशतगमनिनि । विरोहति [चते] वीरुत, वीरुदिति निपातनादुपर्सगस्य दीर्घः, नदिव्रतीति (स०) दीर्घः, न्यृक्वादित्वाद्वत्वम् (स०) । विरुणद्वि वा, (वीरुत), अन्येषामपिदृश्यते (स०) इति दीर्घः । उल्घ्यते उल्घः, उलः सौत्रो दीर्घ्यर्थः आवरणार्थो वा, उल्घ्यते वा (उल्घः) ॥ ९ ॥ आरुद्यते आरोह औन्नत्यम् । उच्छ्रुयणमुच्छ्रायः, उदित्रयतिबौतीति (स०) अनित्यो ध्रुव, यलश्यं- पतनानातः समुच्छ्रयाः । उत्सेध उत्रतिः, यच्छ्रुताश्वतः- उत्सेधो वपुष्ट्रपतिः । प्रकाम्यते प्रकाण्डो वृक्षजह्या । स्कन्धयत आरुद्यते स्कन्धः ॥ १० ॥ (शास्वा) शास्वृ व्यासौ, श्यत्येनां वा । शिखापि । समे इयेव । शाळति शाला शायते वा, यच्छ्रुताश्वतः- शाला तहस्कन्धशास्वा शाला भवननिध्यते । शिनोति शेते वा शिका । जगति जग्ननं वा जग्ना वृक्षादिमूलं, जग्न संघाते, भिदायद् (विद्भिदादिभ्योद्) । एवं शिफालतयोः पर्यायानुकृत्वा स्त्ररूपमाह । अधो रोहन्ति शास्वा (याः) शिफाः, शिफ्रस्त्रा शास्वावरोहेश्चादिरित्युपाध्यायः । बुधानादूर्ध्वं गता लता (पि), यदाह मूले- मूलाच्छाम गता लतेति ॥ ११ ॥ वृक्षादेंसूर्धाप्रारूपः । शिखरं तु वा ना पक्षे पुमान्, रूपात्पक्षे छोडेते । (मूलं) मूल रोहणे । बुध्यतेनेन बुधो वृक्षादेः पादर्पण्ययः । सरति सारः, स्त्रिथे (स०) इति ध्रुव । मज्जति मज्जा, [नरि पुंसि] । त्वच संवरणे । वल्यते छायतेनेन वल्कं, वल संवरणे । वलं लाति वलकलं, श्यामलवत् ॥ १२ ॥ काश्यते काष्ठ । दीर्घते दारु । विशेषमाह- इन्धनं त्रिति । इन्द्रेनेनाभिरिन्धनमिद्धं च, इष्पियुधीन्धीति (उ०) मक् । आयामेध एवेषुनि दायर्दार्दर्थं, अपर एधः- अवोदैधीद्येति (स०) इन्धवेचि साधुः । द्वामार्थे समिध्वतेनया समित् । निष्कुद्यते निष्कुद्यते वा निष्कुदः, निष्कुट इयेके । कुरुति कोट्यो

कांच दार्विन्यनं त्वेध इधमेधः समित्खियाम् ।
 निष्कुहः कोटरं वा ना वल्लर्मिज्जरी ख्रियौ ॥ १३ ॥
 पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान् ।
 पलुवोख्त्री किसलयं विस्तारो विटपो ख्रियाम् ॥ १४ ॥
 वृक्षादीनां फलं सस्यं वृन्तं प्रसववन्धनम् ।
 आसे फले शलादुः स्याच्छुष्के वानमुभे त्रिषु ॥ १५ ॥
 क्षारको जालकं क्लीबे कलिका कोरकः पुमान् ।
 स्याद्गुच्छ(त्स)कस्तु स्तवकः कुडमलो मुकुलो ख्रियाम् ॥ १६ ॥
 ख्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं स(सु)मम् ।
 मकरन्दः पुष्परसः परागः सुमनोरजः ॥ १७ ॥
 द्विहीनं प्रसवे सर्वं हरीतकयादयः ख्रियाम् ।
 आश्वत्थैषणवप्त्राक्षनैयमोधैद्गुदं फले ॥ १८ ॥

वृक्षगर्तः, ना पुमान्, रूपात्सक्षे क्लीबे । वल्लते वल्लरिः । मन्यते मज्जरी चूतादेनवोद्दित् ॥ १३ ॥
 पतति पत्रम् । अपलश्यते शालते पलाशम् । छायतेनेन छदनं छदश्व छदेवैद्युगसंगस्य (सू०) इति
 हस्तः । दलति दलम् । पिपर्ति पर्णम् । माढिः पत्रशिरा । पलते पलवः । किंचेत्सरति किसलयम्,
 विकसति लीयमानं वा । नवपत्रं प्रवालाल्यम् । शाखादीर्विस्तृतिविस्तारः, प्रथनेवावशब्दे (सू०)
 इति घञ् । विटान्याति विटपः, यत्कात्यः— स्तन्धादूर्ध्वं तरोः शाखा कटप्रो विटपो मतः, विटन्याको-
 शन्त्यस्माद्वा ॥ १४ ॥ वृक्षादीनामिति पूर्वेणापि संबन्धन्ति । वृणोति वृन्तम् । प्रसवः पुष्पादिः,
 यत्कात्यः— बन्धनं पुष्पफलयोर्वृन्तमाहुः । शलति शलादुः । फल इत्येव, (वानं) पैओबे शोषणे,
 ओदिनथ (सू०) इति निष्ठा नत्वम् । शलादुवाने अभिषेयलिङ्गैः ॥ १५ ॥ क्षरति प्रसूयते क्षारकः ।
 जालमिव जालकं नवकलिकावृन्दम् । सूक्ष्मा कलिः कलिका, कल्यते शब्द्यते कलिका । कुर्यते (शब्द्यते)
 कोरकः । पुष्पसंधातो रम्यताद् गूयते गुच्छः, गुड शब्दे । स्तूयते स्तवकः । गुलुञ्चयेषि । ईद्विकसिता
 कलिका, कुटति कुडमलं । [मुञ्चति कलिकात्वं मुकुलः] । दुर्गायास्त्ववान्तरभेदं न मन्यते—
 मुकुलाख्या तु कलिका कुडमलं जालकं तथा ॥ १६ ॥ सुषु मन्यते सुमनसः, रूपाद्गुह्यम् । पुष्प्यति
 पुष्म् । प्रसूयते प्रसूनम् । कुस्थति कुसुमम् । मध्वाख्यः, मङ्ग्यते मण्डतेनेन पुष्पं मकरन्दः ।
 परागच्छाति परागः पुष्पधूलिः ॥ १७ ॥ वश्यमाणं बदर्यश्वथादि वृक्षलतौषधिजातीयं ख्रीपुंसः दिलिङ्गमपि
 प्रसूयमाने पुष्पे फले मूले च वर्तमानं द्वाभ्यां हीनं नपुंसकलिङ्गां ज्ञेयमित्यर्थः । अवयवेचप्राण्योषधि-
 वृक्षेभ्यः (सू०) इति विकारावयवोरुपत्रस्य प्रत्ययस्य लुप्तप्रकरणे पुष्पमूलेषुवहुलं (वा) इति लुप् ।
 कन्चिद् अनुदातादेश (सू०) इत्यत्रो लुप् । कदम्बस्य विकारः कदम्बं पुष्पमशोकं करवीरं, बदर्याः फलं
 बदरं कोलं नालिकेरमात्रं फलमामलकमिति वृक्षलक्षणस्य मयदः फलेलुक् (सू०) । सूरगस्यावयवः
 सूरणः कन्दः लुपियुक्तिवद्व्यक्तिवचने (सू०) इति ख्रीपुंसौ ब्रातौ । हरीतकयः फलं हरीतकी, अवयवेच
 प्राण्योषधीति (सू०) अणः— अनुदातादेश (सू०) इत्यबत्र हरीतकयादिभ्यथ (सू०) इति लुप्, लुपि
 युक्तिवद्व्यक्तिवचने (सू०) इत्यत्र च हरीतकयादिषु व्यक्तिरिति युक्तिवद्भावात्खलितम् । आदिशब्दा-
 त्कोशातकीद्राक्षावदर्यादिः । अश्वत्थेऽपि युक्तिवद्भावात्खलितम् । नैयग्रोषधमिति, न्यग्रोषधस्यचक्रवलस्य (सू०) इत्यैजागम ॥ १८ ॥ वृहत्याः
 फलं बाहृतम् । फलति फलं, फल निष्पत्तौ । जम्बवावा (सू०) इत्यणि जाम्बवम्, पक्षे ओरज् (सू०)
 तस्य छक्कि फलं जम्बु (फलेलुक्), छपूच (सू०) इति जम्बूः— लुपि युक्तिवद्व्यक्तिवचनत्वात् (सू०)

धार्हतं च फले जम्बु जम्बुः स्त्री जम्बु जाम्बवम् ।
पुष्पे जातिप्रभृतयः स्वलिङ्गा व्रीहयः फले ॥ १९ ॥

विदार्याद्यास्तु मूलेषि पुष्पे कृतिपि पाटला ।
बोधिदुमश्चलदलः पिष्पलः कुञ्जराशनः ॥ २० ॥

अश्वत्थोथ कपित्थे स्युर्दधितथगाहिमन्मथाः ।
तस्मन्दधिफलः पुष्पफलदन्तशठात्वपि ॥ २१ ॥

उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।
कोविदारे चमरिकः कुदालो युगपत्वकः ॥ २२ ॥

स्त्रीत्वम् । पुष्पविकाशो जातेर्लतायाः पुष्पं जातिमालती शेफालिका यूथिका, चम्पकं बुल्लं शिरीषं, अनुदात्तदेश (सू०) इलजेणश्च पुष्पमूलेषुबहुलं (वा०) इत्येभ्यः पुष्प एव छूः । व्रीहीणां फल एव, तदाह—व्रीहयः फले स्वलिङ्गा इत्येव, व्रीणाति व्रीहिः, व्री धी भरणे । यज्ञानो फलं यवाः, माषा मुद्रास्तिलाः, व्रीहिमुद्राभ्यां वित्तादिभ्योऽण् (सू०), अन्यत्र अवयवेचप्राण्योषधीर्यण् (सू०), तस्य फलपाकशुषां (वा०) इति छूः, युक्तिदृभावः, स्वलिङ्गा इत्येव ॥ १९ ॥ (विदार्याद्यास्तु मूले) स्वलिङ्गा इत्येव । विदार्य भुज्यते (विदारी), विदार्या मूलं विदारी, मूलं प्रतिष्ठायाम् । (पाटला) अनुदात्तदेश (सू०) इत्यश्च, पुष्पमूलेषुबहुलं (वा०) इति छूः, खुपे युक्तित्वम् । आयशब्दान्मारीवृहत्पृश्चमत्यादाः । पाटलायाः पुष्पं पाटलं, अबो बाहुलकत्वाङ्गुहाभावः, यच्छाश्वतः—पाटलं कुमुमे वर्णेष्याङुत्रीहित्र पाटलः । अपिशब्दात्पाटला, बित्ताद्याणा पाटलीत्यपि । पुष्प इति किं पाटलो नाम व्रीहिः । बोधिदुमो बोधिसत्त्वास्त्वः सर्वेषपक्तिरित्वात् । ततुवृन्तत्वाद् युर्पर्णत्वास्त्रित्येषि वाते चलदलः । पिष्पलाणि देशाणि पत्वाणि, तानि सन्त्यस्य, अर्थादित्वादृ (सू०), अपहु इति नैरुक्ताः । एवमाया: प्राकृता अशीति धन्वन्तरिः, यदाह—प्रायो जना: सन्ति वनेचराद्या गोपादयः प्राकृतनामतज्ञाः । प्रयोजनार्था वचनप्रवृत्तिर्यतस्तः प्राकृत इत्य-देषः ॥ किं च—रसवीर्यविषयकेभ्यो मूलात्पुष्पात्पलाद्वात् । आकारोद्देशकालदेवनौपर्यथमुम्भयेरु ॥ २० ॥ अशेषु तिष्ठत्यश्वत्थेश्वाश्रयः, पुष्पोदारादित्वात् (सू०) सस्य तत्वम् । आह धन्वन्तरिः—पिष्पली केशवावासश्च उपतः पवित्रकः । मद्गत्यः इयामलोश्वत्थो बोधिसत्त्वो गजाशनः ॥ केशवावासमद्गत्यादयोग्राल्पयोगत्वान्नोक्तः । एवमुत्तरत्र । कपिषु तिष्ठते कपित्थः कपित्रियत्वात् । दग्धि तिष्ठति दधित्थो दधिफलत्वात् । प्राही विष्टम्भकारित्वात् । मन्मयो मदनाद्यः पर्यायेणोक्तः । दन्तेषु शठोम्लत्वात् । आह च—कपित्थोथ दधित्थस्तु प्राही फलमुग्नधकः । अक्षस्यदो दधिफलविरपाकी कपित्रियः ॥ दृथर्ये पुष्पफलः कूष्माणः कपित्थश्च, तथा दन्तशठो जम्भीरः कपित्थश्च । त्वयै मदनः पिङ्गीतकः कपित्थो धत्तूरकथ ॥ २१ ॥ उलङ्घिताम्बर उदुम्बरः, उत्तरं लक्ष्यात् । मशकगर्भाणि फलान्यस्य जन्तुफलः, कृमिफलः पर्यायेणोक्तः । आह च—क्षीरवृक्षे हेमदुग्ध उदुम्बरसदाफलौ । अपुष्पाकूलसम्बद्धो यज्ञाङ्गी श्वेत-बल्कलः ॥ आहेन्दुः—उदुम्बरस्तु यज्ञाङ्गः सुचक्षुः श्वेतबल्कलः । हेमदुग्धः कृमिफलः क्षीरवृक्षः स काशनः ॥ कोभ्येविदारणात्कोविदारः, अत एव कुदालः । चमरोद्यास्ति चमरिकः । आह च—कोविदारेथ कुदालः कुदारः कुण्डली कुर्ला । ताम्रपुष्पथमरिको महायमलपत्रकः ॥ युग्मपत्रक इति यमल-पत्रपर्ययेणोक्तः ॥ २२ ॥ शरदि पुष्पतिशारदः, शारदीत्येके । आह च—सप्तमणः शक्तिपर्णविपर्णस्तु सुर्पणकः । सप्तमण्डो गुल्फुपुष्पस्तथा शालमिलपर्णकः ॥ आहुत्र—सप्तमणे वृहत्पृश्चः सप्तमो गुच्छपुष्पकः । सप्तमण्डः सप्तपत्रो युग्मपत्रो बहुच्छदः ॥ आसमन्तादुजां वधोत्त्रागवधः, आरमन्त जयन्त्यारजो मलास्तेषां वधोत्तेति वा । राजा चासौ वृक्षश्च, रोगराजं वृथाति वा राजवृक्षः । शम्भे शिरोम्बमकति श-

सप्तपर्णे विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ।
 आरग्वधे राजवृक्षशस्याकचतुरङ्गुलाः ॥ २३ ॥
 आरेवतव्याधिवातकृतमालसुवर्णकाः ।
 स्युर्जम्बीरे दन्तशठजम्भजम्भीरजम्भलाः ॥ २४ ॥
 वरणे वरुणः सेतुस्तिक्तशाकः कुमारकः ।
 पुन्नागे पुरुषस्तुद्वगः केसरां देववद्धभः ॥ २५ ॥
 पारिभद्रं निम्बतरुमन्दारः पारिजातकः ।
 तिनिशे स्यन्दनो नेमी रथद्वरतिमुक्तकः ॥ २६ ॥
 वञ्जुलश्चिक्रचाथ द्वौ पीतनकपीतनौ ।
 आम्रातके मधूके तु गुडपुष्पमधुद्वमौ ॥ २७ ॥
 वानप्रस्थमधुष्टीलौ जलजेत्र मधूलकः ।
 पीलौ गुडफलः संसी तर्सिमस्तु गिरिसिंभवे ॥ २८ ॥

म्यकः । चतुरङ्गुलपर्वा ॥ २३ ॥ रेवती रोगदेवता, अरेवत्यां भव आरेवतः, आरेवते उवरेनेन वा, रेवु
 लुकगतौ । कृता मालास्य कृतमालः, उत्तम्भित इव सकर्णिकत्वात् । आह च—कर्णिकारो राजवृक्षः
 प्रग्रहः कृतमालकः । आरोग्यशिम्बी शम्याको व्याधिवातोपधातकः ॥ आरग्वधे दीर्घफले व्याधातश-
 तुरङ्गुलः । आरेवतस्तथा कर्णीवान् स च रेवतः ॥ जम्भर्म [मै] हनार्थस्यैतानि रूपाणि । दन्तशठो-
 म्भलत्वात् । आह च—जम्भीरो जम्भलो जम्भः प्रोक्तो दन्तशठस्तथा । गम्भीरो वक्तशोधी (पी)
 च रेवनो दन्तहर्षणः ॥ २४ ॥ वृणोति वरुणे वरणश्च पर्णिकवृक्षत्वात् । अत एव पर्यन्ते रक्षाहेतु-
 त्वासेतुः । तिक्ततरसः शाकश्च, शाकमध्ये पाठात् । कुमारको नियतरुणः । आह च—वरुणः श्वेतपुष्पव्य-
 तिक्तशाकः कुमारकः । सेतुद्रुमः साधुवृक्षस्तमालो मारुतप्रहः ॥ पूजितः पुमान् पुन्नागः स इव प्राधा-
 न्यात् । प्रशस्ता: केसरा अस्य केसरः । आहेन्दुः—तुद्वगः पुष्टकसंज्ञः स्यात्तुनामा रक्तकेसरः । पुन्नागः
 पुरुषाहृश्च केषांचित्पद्मकेसरः ॥ २५ ॥ पारि पारं प्रातं भद्रमस्य पारिभद्रः । नियमनान्निम्बः । आह च—
 निम्बो नियमनो नेता पिचुमन्दः सुतिक्तकः । लिम्बोथ सर्वतोभद्रः प्रभद्रः पारिभद्रः ॥ व्यर्थे पारि-
 भद्रः कोलिः पारिजातो देवदारुष्ठ । अतिक्रान्तो निशास्तिनिशः, चिरकालित्वात् । स्यन्दनः स्यन्दने पट्ठः,
 रथोपयोगित्वात् । रथचक्रान्ते नयनि नेमिः । अतिमुक्तो विस्तीर्णत्वात् ॥ २६ ॥ वन्यते प्रथते वञ्जुलः ।
 वित्रकृत्युत्पेति दार्ढयैर्धार्यामार्थ्यकारी । आहुष्ठ—तिनिशश्चित्रकृत्येमिः स्यन्दनो रथसाधकः । तथा-
 रण्यो रथदुश्चाप्यतिमुक्तक इत्यपि ॥ व्यर्थे वञ्जुलो वेतसः स्यन्दनोशोकश्च । पीतीक्रियतेनेन पीतनः ।
 कर्णीतनोति कर्णीतनः कपिप्रियत्वात् । आम्रमत्याम्रातकः कपिचूत्वात् । आह च—आम्रातकः पीत-
 नकः कपिचूतोम्भलवातकः । शृङ्गी कपिरदावृश्च (?) नडः कीरः कपिप्रियः ॥ व्यर्थे कर्णीतन आम्रातकः
 मृक्षः शिरीषव्य । कर्णीतनशब्दस्य पीतनोपत्रंश्च इत्येके । गुडपुन्नमधुराणि पुष्पाण्यस्य गुडपुष्पः । मधुम-
 धानो हुमो मधुद्रुमः ॥ २७ ॥ वनप्रस्थे भवो वानप्रस्थः स्थलजत्वात् । मधु ष्टीवति मधुष्टीलः, मधु मा-
 धुर्यमष्टीले गर्भेस्य मधुष्टीलो वा । यदाह—मधूको मधुवृक्षश्च मधुष्टीलो मधुवृवः । गुडपुष्पा रोधपुष्पो
 वानप्रस्थोथ माधवः ॥ अत मधूके, यदाह—मधूकोन्यो मधुस्तु जलजो दीर्घपत्रकः । हस्वपुष्पः फल-
 स्वामुगैरिकाख्यो मधूलकः ॥ पीयते मधुर्यात्तिलः पीख्यते वा । संसते संसयति वा संसा । आह च—
 पीलुः शीतफलः संसी धारी गुडफलोपि च ॥ २८ ॥ अश्णोल्सोटः । कन्दरास्यास्तीति कन्दरावेष्टना-
 त्कन्दरालः, कर्पराल इत्येके । आह च—अक्षोटः पर्वतीयश्च फलरनेहो गुदाशयः । कीरेष्टः कन्दरालश्च
 खादुमजो मृदुच्छदः ॥ अइन्यते कीलकर्लेश्यतेइकोटः, अइकोलोपि, प्राकृतेऽकोलः । निकुच्यतेस्मा-

अक्षोटकन्दरालौ द्वावद्धकोटे तु निकोचकः ।
 पलाशो किंशुकः पणो वातपोथोथ वेतसः ॥ २९ ॥
 रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानीरवञ्जुलाः ।
 द्वौ परिद्याधविदुलौ नादेयी चाम्बुवेतसे ॥ ३० ॥
 सौ(शो)भाङ्गने शिखृतीक्षणगन्धकाक्षीवमोचकाः ।
 रक्तोसौ मधुशिष्टः स्याद्विष्टः फेनिलः समौ ॥ ३१ ॥
 विल्वे शाणिडल्यशैल्दृष्टौ भालूरथीफलावपि ।
 पृक्षो जटी पर्कटी स्यान्न्यग्रोधो बहुपाद्वटः ॥ ३२ ॥

त्कष्टकित्वाश्रिकोचकः । आह च— अड्कोटाड्कोलौ रेची निर्दिष्टो दार्ढकीलकः । पतिसारस्ताम्रफलो गन्धपुष्पे निकोचकः ॥ प्रशस्तानि पलाशानि सन्त्यस्य पलाशः, पलमश्नुते रक्तपुष्पत्वाद्वा । किंचिच्छुको नीलः किंशुकः । वातं पोथयति वातपोथः । चन्द्रोत्र— पलाशः किंशुकः पणो यज्ञियो रक्तपुष्पकः । क्षारश्रेष्ठो वातपोथो ब्रद्वावृक्षः समिद्धरः ॥ २९ ॥ वेलम्भोनुवर्तते वित्स्यत वा वेतसः । रमन्तेस्मिन्नरथः । अत्राणीव पुष्पाण्यस्याभ्रपुष्पः । विदोल्यते वेगेन विदुलः । शीतो वीर्येण लेपादाहशमनात् । वनति भजत्यम्बु वानीरो वञ्जुलश्च । परिविष्टेतेभसा परिव्याधः । नद्यां भवा नादेयी, निलं त्री, वेतसी तु द्वयोः । तिष्ठेऽव्यिन्दुर्नीदेयो तक्कारी जलवेतसीं भूमिजम्बूथ । चन्द्राद्या विभागेनाहुः— वेतसो विदुलो नग्नो वञ्जुलो दार्ढपत्रकः । नादेयी गन्धपत्रत्वश्च जलैकाः समृतस्तथा ॥ नदीकूलप्रियस्त्वन्यः सुरातीतो घन-पुष्पकः । जलजातस्तोयकामो विदुलो जलवेतसः । निचुलो वेतसादन्यो वक्ष्यते (स्थलवेतसः) ॥ ३० ॥ सुषु भनाकि मुखं सौभाजनः । शिनोति तैष्पाण्याच्छियुः । न क्षीवन्त्येन वृक्षं [क्ष] त्वादक्षीवः । मुखाति गन्धं मोचकः । आहुथ— शिप्रः स्याच्छुतमरिचं मुखभज्ञेतितीक्षणकः । सौभाजनस्तीक्षणगन्धः सुतीक्षणो घनपल्लवः ॥ शिप्रुईरितशाकोन्यो मतो मूलकपल्लवः । घनच्छदस्तीक्षणगन्धो मु[म] इद्यी दंशनक्षमः ॥ तृतीयो मधुशिष्टः स्यात् ॥ त्र्यथै मोचकः कदली शालमः सौभाजनश्च । चतुर्थेऽव्यिन्दुरक्षीवः समुद्रलवणं नीली महानिम्बः सौभाजनश्च । मधुप्रधानः शिप्रः (मधुशिष्टः) । न रिष्यन्त्य-नेनारिष्टो रक्षाहेतुः । फेनाः सन्त्यस्य फेनिलः । चन्द्रोत्र— अरिष्टस्तु सुमद्गाल्यः कृष्णबीजोर्धसाधनः । रक्षाबीजः शीतिकेनः फेनिलो गर्भपातनः ॥ ३१ ॥ विलिति भिनति विल्वः । शाणिडलपौत्रः शिलूपज इत्यागमायवणी, शाणिडल्य इव ब्राह्मणमन्यत्वात्, शैलूष इव नानारूपपरिवर्तनाद्वा । मलते मलान्मालूरः, मां लक्ष्मीं लाति वा । श्रीप्रदानि फलान्यस्य श्रीफलः । आह च— विल्वः शलादुः क्षाणिडल्यो हृदयगन्धः सदाफलः । शैलूषः श्रीफलव्याह्रः कडकटः पूतिमारुतः ॥ पुक्षत्वयो गच्छति मूलैः पृक्षः, पुष्पते (पृक्षते) वा । जटा: सन्त्यस्य जटी । अत एव पृक्षते पर्कटी, इन्तनोयं, ईदन्तो-प्यासि, यच्छुआश्वतः— विज्ञेया पर्कटी पृक्षः पृक्षः विष्पलपादपः । न्यक् तिर्यग्रुणदि मार्गं मूलैर्न्यप्रो-हति वा न्यग्रोधः, न्यइकादित्वात् (सू०) धत्वम् । वहवः पादा मूलान्यस्य बहुपात, सख्यासुपूर्वस्येति (सू०) अन्तलोपः । वट[य]ति वेष्यति मूर्जैर्वदः । आह च— वटो रक्तफलः शृद्गी न्यग्रोधः कुन्दजो ध्रुवः । क्षीरी वैश्रवणावासो बहुपादो वनरपतिः ॥ ३२ ॥ आदौ श्वेतलोधे तिरीटाद्या रक्तलोधे । गालयति स्वावल्यक्षिं गालवः । शावरः शावरवृक्षः । रुणदि ब्रणं रोधः, रलयैरेक्यालोधोपि । तिरयति रोगांस्तिरीढः । तिलति लिलव्यङ्गमनेन तिल्वः । मार्गैरुदूर्यत्यव्यङ्गं मार्जनः, अत एवो न्मा(त्सा)-दनः । आह च— लोध्रो रोधः शावरकश्चिल्लकस्तिल्वकस्तरः । तिरीढः कालहीनश्च चिह्नी शवरपादपः ॥ द्वितीयः पार्षिकारोध्रो गालवः स्थूलवल्कलः । जीर्णवुमो वृहत्वकः पटी लाक्षाप्रसादनः ॥ इन्दुव्व— रोधः

गालयः शावरो लोधस्तिरीटस्तिल्वमार्जनौ ।
 आम्रशूतो रसालोसौ सहकारोतिसौरभः ॥ ३३ ॥
 कामाइग्नो मधुदूतश्च माकन्दः पिकवल्लभः ।
 कुम्भोलूखलकं कीवि कौशिको गुगुलुः पुरः ॥ ३४ ॥
 शेलुः श्लेष्मातकः शीत उद्धालो बहुवारकः ।
 राजादनं पियालः स्यात्सञ्जकद्वृद्धनुःपटः ॥ ३५ ॥
 गम्भारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ।
 श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्चाप्यथ द्वयोः ॥ ३६ ॥
 कर्कन्दुः (न्धु) वदरी कोलिघोण्टा कुवलफेनिले ।
 सौरीरं वदरे कोलमथ स्यात्स्वादुकण्टकः ॥ ३७ ॥

क्षायकृद्रज्ञिलको मधुपुष्पकः । श्रणोषधं कालहीनो हिमपुष्पोक्षिभेषजम् । उत्तादनो घनत्वकस्तरः शबरपादपः । रोधः शावरकः श्रेतत्वगतीसामेषजम् । द्वितीयः पटिकारोद्धो बृहस्पत्रस्तिरीटकः । उत्ताळ-कस्तिल्वकथं पढी लक्ष्मप्रसादनः । अम्यतेभिलघ्यत आम्रः, अमितम्योदीर्घवैश्व (३०) इति रक् । च्योतति रसं चृतः, चूष्यत इति श्रीभोजो निरवोचत् । रसमलति रसालः । सहकारयति मेलयति खारुसौ सहकारः, सुरासंखत्वाद्वा । यदाह—आम्रशूतो रसालथ सचेष्टो मदिराससः । कामाइगः सह-कारथं परपुष्टमहोत्सवः ॥ ३३ ॥ कुम्भोलूखलकाराद् वृक्षकोशान्निर्याति कुम्भोलूखलकम् । कोशे भवः कौशिकः, उल्ककृथैव नक्षरत्वात् । गुडति रक्षति वातरोगाद् गुगुलुः । पिपर्ति पुरः, इगुपथेति (सू०) कः, उदोष्ठपूर्वस्य (सू०) इत्युत । आह च—गुगुलुः कालनिर्यासो जटायुः कौशिकः पुरः । नक्षरः शिवो दुर्गो महिवाक्षः क(प)लंकषः ॥ ३४ ॥ शिलति शिनोति रोगान्वा शेलुः शेलुकथ । श्लेष्माणमताति शीतवीर्यत्वाच्छ्लेष्मातकः, अत एव शीतः । उहालयत्वद्वालकः व्यर्थेन स्फोटकारित्वात् । वहु वृणोति स्रोतासि बहुवारः । आहेन्दुः—शेलुः श्लेष्मातकः शीतो वसन्तकुमुखस्तथा । उहालकः कर्वुरटः शेलुको भूतवृक्षकः ॥ पिन्छिलः शापितः शेलुस्तथासद्वीकुतिसितः ॥ लेखवाटो बहुवार इति । राजामदनं मिष्ठत्वात् । पियति सरलत्वापियालः, रि पि गतौ, अपियाल्येके । सत्रकः खरोदुः स्कन्धोस्य सत्रकदुः । धनुष इव पटो विस्तारोस्य धनुःपटः, धनुरुकारान्तो व्यस्त इति गौडो आन्तः, यदाहुः—पियालोथ खरस्कन्धश्चारो बहुलवल्कलः । सत्रकदुथापपटो लस्त[ल]नस्तापसप्रियः ॥ धर्थे राजादनः पियालः शीरिका च ॥ ३५ ॥ गमे सरसत्वाद् भारोस्या गम्भारी । कुश्यति तनुकरोति काश्मरी काश्मर्यवै । मधुनि मिष्ठनि पर्णन्यस्या मधुपर्णी, पाककर्णपर्णेति (सू०) छीप् । आह च—काश्मर्यः काश्मरी हीरा कस्मरी मधुपर्ण्यपि । श्रीपर्णी सर्वतोभद्रा गम्भारी कृष्णवृन्तिका ॥ ३६ ॥ कर्को लोहितोन्धुः कर्कन्दुः, शकन्धादित्वात्पररूपम् (वा०) । बदति बदरी, बद स्थैर्ये । कोलिः, कुल संस्त्याने, कुल (ढ) चाल्येसमाद्वा । बुणति वृक्षात् तत् त्वाद् भ्रमते घोणा । को भूमो वलति कुवलम् । फेनिलं कफवर्धनात् । सुवीरदेशो भवते सोवीरम् । अत्रयः वृयो वृक्षार्थाः, अन्ये फलार्थाः, घोणा तूमय-स्पृक्, यथेन्दुः—बदरी लिङ्गधपत्रा च राष्ट्रवृद्धिकरी तथा । फलं तस्याः स्मृतं कोलं केकिलं कुहम् ॥ लोलं सूक्षमकलं ततु ज्ञेयं कर्कन्दु कन्दुकम् । स्वादुः कटुः सिद्धतिका तच कोलं फलं मतम् ॥ धन्वन्तरिः सामान्येनाह—बदरं कोलिलं कोलं सोवीरं केनिलं कुलम् । कर्कन्दुः कन्दुकं स्वादुः कदु सिद्धतिका गुडा ॥ धर्थे कुवलं नोलाजं बदरं च । कोलिकलत्वात्कोलिकमिति च सम्भवः पाठः, कोकिल-मिति तु वैद्याः । चन्द्रोपि—बदरी गोपयोणा च घोणा शुण्याथ कोकिला । सिंगधच्छदा कोलफला राष्ट्रवृद्धिकरी तथा ॥ ३७ ॥ विकटकते प्रसरति विकटकतः, कर्किर्गत्यर्थः । चुवा छुक्, सा हि वैकटकती

विकडकतः सुवावृक्षो ग्रन्थिलो व्याघ्रपादपि ।
 ऐरावतो नागरद्गो नादेयी भूमिजम्बुका ॥ ३८ ॥
 तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ।
 काकेन्दुः कुलकः काकतिन्दुकः काकपीलुके ॥ ३९ ॥
 गोलिहो झाटलो घण्टा पाटलिमोक्षमुष्ककौ ।
 तिलकः क्षुरकः श्रीमान्समौ पिचुलझावुकौ ॥ ४० ॥
 श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैड(ट)र्यकहफलौ ।
 क्रमुकः पट्टिकाख्यः स्यात्पट्टी लाक्षाप्रसादनः ॥ ४१ ॥
 तद् (नू) दस्तु यूपः क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च ।
 तूलं च नीपप्रियककदम्बास्तु हलिप्रिये ॥ ४२ ॥

आम्नाता । आह च— विकडकतः पृथुकलो ग्रन्थिलः स्खादुकण्टकः । गोपकण्ठः काकपादो व्याघ्रपादोथ
 किडकी ॥ इरावत्या विद्युत इवायं रक्तवादैरावतः । नागस्य सिन्दूरस्येव रङ्गोस्य नागरद्गः; नागच्छति
 सहस रङ्गोस्य वा । आह च— नागरद्गस्त्वकमुगन्धो नागरद्गो मुखप्रियः । स चैरावतकः ग्रोकः
 मुधातकाधिवासनः ॥ नादेयी नदीजाता । भूमौ जम्यतेयते भूमिजम्बुः । चत्वारो नागरद्गार्था इति
 गौडः । आह च— जम्बुः सुरभिपत्रा च राजजम्बूर्महाफला । काकजम्बूर्मेवर्णा नादेयी चेदिशो-
 ल्यकः (?) ॥ ३८ ॥ तिम्यति तिन्दुकः । शितिः कालः सारे मज्जास्य शितिसारः । आह च—
 तिन्दुको नीलसारश्च कालस्कन्धोसिमत्सरु । स्फूर्जकः स्फूर्जशब्दोपीति । काकर्णस्तिन्दुः कोकेन्दुः ।
 कुतिस्तर्लक्यते कुलकः, लक आस्वादने । ध्यर्थे कुलकः काकतिन्दुकः पटोलोपि । आह च—
 तिन्दुकोन्यो द्वितीयस्तु स्फूर्जकः काकतिन्दुकः । काकेन्दुकश्च विल्यातः कुपीडः काकपीलुकः ॥ मर्कट-
 तिन्द्वाख्यः ॥ ३९ ॥ गोभिलिह्यते गोलिहः, गोलीढोपि । झाटं संघातं लाति झाटलः । हन्त्यते घण्टा । पाटं
 विस्तारं लाति पाटलिः । मोक्षिति सहते मोक्षः । मुष्णाति रोगान् क्षारकत्वान्मुष्ककः । आह च— मुष्कको
 मोक्षको घण्टा मूषको रञ्जकस्तथा । क्षारत्रेष्ठो गोलिह्य द्विविधः श्वेतकृष्णकः ॥ तिलाभुष्मस्तिलकः । क्षुरति
 पश्चत्वाक्षुरकः । आह च— तिलकः पुरुषः श्रीमान् क्षुरकम्भुजपुष्टकः । पिंतु तूलं लाति पिंतुलः ।
 ध्यायतेज्ञावुकोपप्रष्टः ॥ ४० ॥ श्रीपर्णी सुपर्णत्वात्, पाककर्णपोर्णैति (सू०) डीप् । [कुमुदप्रतकृतिः कुमुदिका,
 कौ मोदते वा] । कुम्भी रसाधारत्वात् । के रसमेष्टै कैडर्यः, अविभावितप्रकृतिप्रत्ययार्थोयं वा । कट्ट्याकृणी-
 ति कथायत्वात्कलमस्य कट्टकः । आह च— कट्टकः सोमवलक्ष श्रीपर्णी कुमुदा तथा । महाकुम्भी च कुम्भी च
 भद्रा भद्रवतीति च ॥ द्वयर्थे कैडर्ये कट्टकलो मदनफलं च । क्रामति क्रमुकः । पटोस्यास्ति पटी पट्टका, गोप्रोयम् ।
 लाक्षां प्रसादयति, रोप्रप्रस्तावे व्याघ्रायातमेतत् ॥ ४१ ॥ तुयते तूदः । यूप्रातिकृतिवायूपः । ब्रह्मणि वैदि-
 के ॥ धुर्ब्रह्मप्पः, अत एव ब्रह्मदारु । तूल्यते तूलं, तूलीति गौडः, तुल निष्कर्षे । आह च— तूलं तुंद च यूपं
 च कमुकं ब्रह्मकाष्ठकम् । ब्रह्मदारु ब्रह्मान्धं ब्रह्मप्पं ब्रह्मचारि च । नयति सुखं नीपः । प्रीणाति प्रियकः । के दाम्य-
 ति कदम्यः । हलिनः प्रियः सुराधिवासनात् । धाराकदम्बो राजकदम्बश्च सौ, धूलीकदम्बोन्यः । आह च—
 परः कदम्यः प्रावृषेण्यः कादम्बयो हलिप्रियः । नीपो धूलिकदम्बोन्यः सुवासावृत्ता [त] पुष्टकः ॥ ४२ ॥
 विशेषेणेरयति वीराणां वा वृक्षो दुःस्पर्शत्वात् । अरुणीस्फोटैर्वणान् करोति— अरुच्छरः, दिवाविभेति (सू०)
 टः । अभिवन्मुखमस्या दाहकत्वादभिमुखी । भल इवातति दृणाति (भलातकः) । आह च— भलातकः
 स्मृतो दुःखो दहनस्तपनोभिकः । अरुच्छरो वीरतरभैलो चाभिमुखी धनुः ॥ गर्देभ इवाङ्गमस्य गर्देभाण्डः, गर्दे

वीरवृक्षोरुष्करोग्निमुखी भल्लातकी त्रिषु ।
 गर्दभाण्डे कन्दरालकपीतनसुपार्श्वकाः ॥ ४३ ॥
 पुक्षश्च तिन्तिडी चित्रामिलकाथो पीतसालके ।
 सर्जकासनबन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः ॥ ४४ ॥
 साले तु सर्जकाईर्या(व्या)श्वर्कर्णकाः सस्यसंवरः ।
 नदीसज्जो वीरतरुरिन्द्रुः ककुभोर्जुनः ॥ ४५ ॥
 राजादनः फलाध्यक्षः क्षीरिकायामथ द्वयोः ।
 इद्युदी तापसतरुभूर्जे चर्मिमृदुत्वचौ ॥ ४६ ॥
 पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शालमलिद्वयोः ।
 पिच्छा तु शालमलीवेष्टे रोचनः कूटशालमलिः ॥ ४७ ॥

सशब्दं भाण्डमस्येति युक्तं कन्दरालत्वात् । कं पीतयति कपीतनः, कपीते[ने]ति वा । आह च-
 पुक्षः कपीतनः शु(शृ)इग्नी सुगार्शब्दरुद्दीर्णः । पूर्वको गर्दभाण्डश्च कमण्डल पठः पूर्वः ॥ ४३ ॥ तिम्यति
 तिन्तिडी । चित्रिचमायतेम्लवत्नमुखं ययासौ चित्रा, फलतश्चकिका । आह च(चन्द्रः)- अम्लका तु-
 किका चुका साम्ला शुकाथ शुकिका । अम्लका चार्षि[मिव]का चित्रा तिन्तिडीकं च तिन्तिडी ॥ पीतवर्णः
 सालः (पीतसालः) । सुजति निर्यासं सर्जः । अस्यत्यसनः । बन्धूकस्येव रक्तानि पुष्पाण्यस्य बन्धूकपुष्पः ।
 काम्यत्वात्प्रियत्वात्प्रियकः । जीवयति जीवकः । वीजक इति तु निघण्डुः, संज्ञया वीजको इयो वीजपूरस्तथा-
 सनः । आहुश्च- वीजकस्त्वसनः काम्यः सौरि: कृष्णोलव[क]प्रियः । तिष्ठपुष्पः पीतसालः प्रियकः
 प्रियसालकः ॥ सुगन्धिनीलनिर्यासस्तथा बन्धूकपुष्पकः । स स्यात्प्रियकसालश्च महासर्जश्च नामतः ॥ ४४ ॥
 स्यति सालः । कृशयति काईर्यः । अश्वकर्णीभपत्त्रः (अश्वकर्णकः) । सर्वं फलं संवृणोति सस्यसंवरः ।
 आह च- सर्जकथाश्वकर्णश्च कषायी दीर्घपत्रकः । सस्यसंवरणः शूरः सर्जकः साल उच्यते ॥ वीरतरु-
 र्जुननामसाम्यात् । ककुभः सन्त्यस्य दिग्ब्यापकत्वात्कुभः, कंस्कुभ्नातीत्यहया व्याख्या । अर्जुनः शौ-
 कल्यात्, इन्द्रप्रियत्वादित्येके । आहेन्द्रुः- ककुभस्त्वर्जुनः पाथो नदीसज्जो धनंजयः । अश्रीफलश्चित्रवोगी
 वीरो वीरान्तकस्तथा ॥ अर्थे- इन्द्रदः कुटजोर्जुनो देवदाह च ॥ ४५ ॥ क्षीरिका क्षीरस्वादुत्वात्, आये
 तु मिष्ठानत्वानामनी । आह च- क्षीरिकोक्ता च राजन्यः क्षीरी मृग्सूर्य[प]को नृपः । राजादनो
 दृढस्कन्धः कपीषः प्रियदर्शनः ॥ इडगतीड्युदः । तापसा ह्यरण्येस्याः स्नेहमुपमु(यु)जत । भृणति
 भूर्जः, भूर्जातो वा । आहुश्च- भूर्जो भूजो बहुपटो बहुत्वको मृदुच्छदः ॥ ४६ ॥ पिच्छास्यस्याः पि-
 च्छिला । पूरयति पूरणी । मुञ्चति रसं मोचा । स्थिरायुः कालसहत्वात् । शालते दैर्घ्यच्छलति वा
 शालमली शालमलिथ । आह च- शालमली रक्तपुष्पा च कुकुटी स्थिरजीविता । पिच्छिला तूलिनी मोचा
 कृष्णकारी च पूरणी ॥ मोचनाति च । पिच्छेव पिच्छा, आचामवदड्युलिसंगित्वत् । शालमल्या वेष्टे
 निर्यासः । आह च- शालमलीवेष्टकः पिच्छा निर्यासः स च शालमलः । मोचसारो मोचरसो मोचनिर्या-
 सकस्तथा ॥ रोचते रोचनः शालमलिविशेषः । कूटेन कुत्सितत्वं योत्यते, दर्गादेहि परसैन्यदलनार्थं सा
 क्षियते । आह च- कुशालमलिः शालमलिको रोचनः कूटशालमलिः ॥ ४७ ॥ चिरिणं विलति भिनति
 चिरिविलवः । नक्तं रात्रावालमस्मान्कमालो भूताध्यत्वात्, रक्तमाल इत्येके । कं रजयति करजः (कर-
 जश्च) । प्रकीर्यते प्रकीर्यः । पूतिको दुर्गन्धः । कलेमारकः कलहृत्, यदिन्द्रुः- करजो रक्तमालश्च
 पूतिकथिरिविलवः । धृतपूर्णकरजोन्यः प्रकीर्यो गौर एव च ॥ पूतीकरजः सुमनास्तथा कलहृनाशनः ॥

चिरि(र)विल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जके ।
 प्रकीर्यः पूतिकरजः पूतिकः कलिमारकः ॥ ४८ ॥
 करञ्जभेदाः षड्ग्रन्थो मर्कट्यद्गारवल्लरी ।
 रोही रोहितकः स्त्रीहशबुद्दाडिमपुष्पकः ॥ ४९ ॥
 गायत्री बालतनयः खदिरो दन्तधावनः ।
 अरिमेदो विद्सदिर कदरः खदिरे सिते ॥ ५० ॥
 सोमवल्कोप्यथ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकौ ।
 एरण्ड उरुवूकश्च रुचकश्चित्रकश्च सः ॥ ५१ ॥
 चत्रः पञ्चाङ्गुलामण्डवर्धमानव्यदम्बराः ।
 अल्पा शमी शमीरः स्याच्छमी सकुफला शिवा ॥ ५२ ॥
 पिण्डीतको मरुवकः श्वसनः करहाटकः ।
 शल्यश्च मदने शकपादपः पारिभद्रकः ॥ ५३ ॥

द्रुथर्थे करजः करञ्जो नखश्च ॥ ४८ ॥ षड् ग्रन्थयोस्य हस्तिवारणाह्यः । मर्कट्यद्गपाटनान्मर्कटी वली-करजः । अङ्गारा इव वल्योस्या अङ्गारवल्लरी । आह च—उदकीर्यस्त्रीयोन्यः षड्ग्रन्थो हस्तिवारणी । अङ्गारवल्ली शावस्या काकच्छी करभालिका ॥ द्यर्थे मर्कटी—आत्मगुप्तापामार्गो वलीकरञ्जश्च । रोहयति रोहितः, रोहनीलेके छिन्नरुद्धत्वात् । चन्द्रश्च—रोहितको रोचनकः श्लाहधो रक्तपुष्पकः । रक्तधो रोहितो रक्तो रोही दाढिमपुष्पकः ॥ ४९ ॥ गायतो विप्रांगायतेवश्चं गायत्री । बालपत्रो यवासः खदिर-श्चत्रे द्रुथर्थेषु धन्वन्तरिपाठमदृष्टा बालपुत्रान्या प्रथक्षद्वालतनयमाह । सूहमण्णोप्यसौ । खदिरे खदिरः, खद स्थेये । आह च—खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः । कण्ठकी बालपत्रश्च जिद्ध-शस्यः क्षितिक्षमः ॥ अरिरुदुःसहो मेदः सारो[सावो]स्यारिमेदः । विद्गनिः खदिरः पूतिखदिराल्यः । आह च—परिमेदोरिमेदश्च गोधास्तकन्धोरिमेदकः । अहिमेदोहमारश्च रिभः पूतिरिमेदकः ॥ कं दृणाति कफ्जन्तवात्कदरः ॥ ५० ॥ सोमवल्कोऽकण्ठकित्वात्—शुक्लवाद्वा । आह च—कदरः श्वेतसारोन्यः सोम-वल्कः पथिद्रुमः । अर्थे सोमवल्कः खदिरः कट्फला करञ्जश्च । व्याघ्रस्थेव पुच्छमस्य व्याघ्रपुच्छः । गन्धर्वस्य भूतविशेषस्थेव मृगविशेषप्रस्थेव वा हस्तोस्य गन्धर्वहस्तः पञ्चाङ्गुलिपीत्वात् । एरयति वायु-मेरण्डः । उरु वायुरुकूः । रोचते रुचकः ॥ ५१ ॥ चश्चति चश्चः, चञ्चुरित्येके । पञ्चाङ्गुलयोस्य पञ्चाङ्गुलः । आमण्डयतीत्यामण्डः, आदण्ड इत्येके दीर्घदण्डत्वात् । व्यडतिव्यडम्बरः, अड उदयमे, व्यडम्बक[न]इत्येके । आह च—एरण्डस्तरुणः शुक्लवित्रो गन्धर्वहस्तकः । पञ्चाङ्गुलो वर्धमान आ-मण्डो दीर्घदण्डकः ॥ रक्तीपरो हस्तिकण्ठो व्याघ्रो व्याघ्रतलो रुबुः[बुः] । उरुवूको हस्तिपर्णश्चचुरुत्त-नपत्रकः ॥ अल्पर्थे, कुटीशमीशुण्डभ्योरः (सू०) । शमयति दोषाभ्यामी शिवात्वात् । सक्तव इव फलान्यस्याः । आह च—शमी सकुफला तुङ्गा क्षेष्वन्त्रिफला शिवा ॥५२॥ पिण्डीमितः पिण्डीतकः । प्रियन्तेनेन विषपुष्पत्वान्मरुवकः, मरौ वाति वा । श्वसन्त्यनेन श्वसनः । करं हन्ति दुःस्पर्शत्वात्कं रह-यति वा करहाटकः । शल्यमस्यास्ति शल्यः । मदयति मदनः । आह च—मदनः शल्यको राकः [वाथ] पिण्डी पिण्डीतकस्तथा । तस्करः करहाटश्च श्वसनो विषपुष्पकः ॥ द्रुथर्थे मरुवको जम्भीरो मदनश्च, यच्छाश्वतः—पिण्डीतके पद्मकन्दे करहाटपदं विदुः । पारि निष्ठाप्राप्तं भद्रमस्य पारिभद्रकः ॥५३॥ द्रौ स्कन्धे किलिमं निर्यासास्य द्रुकिलिमम् । पूतिरुप्रगन्धं काष्ठमस्य पूतिकाष्ठम् । सप्तप्रदण्डं द्रुकिलिमस्यै-कार्यं, यदाह—देवदाह स्मृतं दाह सुराहं किञ्चिमं च तत् । स्नेहविद्धं महादाह भद्रदार्विन्ददाह च ॥

भद्रदारु द्रुकिलिमं पीतदारु च दारु च ।
 पूतिकाष्ठं च सप्त स्युर्देवदारुण्यथ द्वयोः ॥ ५४ ॥
 पाटलिः पाटलामोधा काला स्थाली फलेरुहा ।
 कृष्णवृन्ता कुवेराक्षी श्यामा तु महिलाह्या ॥ ५५ ॥
 लता गोवन्दनी गुन्दा प्रियझ्युः फलिनी फली ।
 विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकश्च सा ॥ ५६ ॥
 मण्डूकपर्णपत्रोर्णनटकद्वद्वृन्दु(दुण्डु)काः ।
 स्योनाकः शुक्नासक्षेदीर्घवृन्तकुटश्चाः ॥ ५७ ॥
 शोनकश्चारलौ तिष्यफला त्वामलकी त्रिषु ।
 अमृता च वयस्था च त्रिलिङ्गस्तु विभीतकः ॥ ५८ ॥

देवकाष्ठं भद्रकाष्ठं पूतिकाष्ठं च दारु च । सुरदाविन्द्रवृक्षश्च तैवामरदारु च ॥ श्यर्थं पारिभद्रः कोलिः पारिजातो देवदारु च, तथा पीतदारुरुहरुदिदा देवदारु पूतिकाष्ठं च । किलिमं च तदिति पदैकदेशत्वाद्वीमवत् ॥ ५४ ॥ पाटला ताप्रपुष्पत्वात् । अमोधा बहुफलत्वात् । काला कालवृन्तत्वात् । स्थाली रसाधारः कुम्भीत्वात् । काचस्थालीत्यके । फले रोहति (फलेरुहा) साङ्कुरफलत्वात् । कुवेराक्षी यक्षसिंतुत्यपुष्पत्वात् । आह च—पाटलोका तु कुम्भीका ताप्रपुष्पम्बुवासिनी । स्थाली वसन्तदूती स्यादमोधा कालद्वृन्तिका ॥ द्वितीया पाटला श्वेता निर्दिष्टा काष्ठपाटला । सा चैव श्वेतकुम्भी स्याकुवेराक्षी फलेरुहा ॥ पाटली कृष्णवृन्तेति ने[नि] मिः । पाटला पाटलिनी नेति माला । श्यामा श्यामगौरवर्णात् । महिलाह्या वनितापर्याया श्याम(मा) त्वाद् ॥ ५५ ॥ गवि भूमौ वन्यते गोवन्दनी । गुद्यते क्रीडयते गुन्दा । प्रीणाति प्रियझ्युः । फलति विशर्यते फली । विष्वक्सिनोति सर्वतो वधनाति विष्वक्सेना । ईषदम्भाकारा कारम्भा । आह च—प्रियझ्युः प्रियवक्षी च फलिनी कुञ्जिनी (?) प्रिया । दृशा गोवन्दनी श्यामा कारम्भा वर्णमेदिनी ॥ इन्दुर्गीवन्दनीति भिनति, यदाह—वन्दनी पुष्पशोभना । गन्धप्रियझ्युः कारम्भा लता गौर्बर्णमेदिनाति ॥ श्यर्थं गुन्दा—एरका प्रियझ्युः श[स]रा च, तथा प्रियकोसनः प्रियझ्युः कदम्बव्येति । हृष्वेषं गन्धफलिनी प्रियझ्युश्चमककलिका च ॥ ५६ ॥ मण्डूक इव पर्णान्यस्य(मण्डूकपर्णः) । पत्त्रेषुर्मास्य पत्रोर्णः । नटति वातेन नटः । कटून्यङ्गान्यस्य रौक्ष्यात्कद्वृङ्गः । दुन्द्रुति शिर्मिभिः कायति दुन्द्रुकः । स्योनमुखमकति स्योनाकः । शुक्नासेव पुष्पाण्यस्य (शुक्नासः) । कृश्णोति हिनस्ति कृक्षः, अत एव भालुकः । कुटन्वकीभवन् नटति स्पन्दते कुटन्वनः ॥ ५७ ॥ शवति शोनकः, गौडाः शोकमाहुः, शोणृ वर्णे । इत्यर्थरुः । आह च—स्योनाकः शुक्नासश्च कद्वृप्रयोग कटम्भरः । मयूरजङ्गोत्रालुकः प्रियजीवः कुटन्वनः ॥ सप्रेक्षः पृथुशिर्मिश्च दुन्दुको दीघवृन्तकः । भालुकः शाळकोफलयुवृन्तको जम्बु स्तो नटः ॥ तिष्यं मङ्गलयं फलमस्यास्तिष्यफला, नित्यमामलके लक्ष्मीरिति । आमलते गुमानामलकी, अमला च । अमृता वयस्था च रसायनत्वात् । धात्री नानर्थे । आह च—वयस्थामलकं तिष्यं जातीफलरसं शिवम् । धातीफलं श्रीफलं च तच्चामृतकुलं स्मृतम् ॥ विभेत्यस्माद् विभीतकः ॥ ५८ ॥ अक्षोति व्याजोत्यक्षः, ना पुमान्—फले पुंलिङ्गः । पु(तु)ष्यति तुषः, इति निष्पद्मु न संतादस्तेषु तु मूलवर्गापात् । कर्षफलोक्षसामान्यात्, कर्षो विभीतके पलचतुर्भागे च वर्तते । भूतानामावासः । कलेराश्रयो द्रुमः । आह च—विभीतक कर्षफले वसन्तोक्षः कलिदुमः । संवर्तको भूतवासः कर्षोऽहार्यो विभीतकः ॥ इन्दुवृ—आ(अ)हार्यं बहुवीर्यं च तुमुलं च विभेदकम् । नास्ति भयमस्या अभया । न व्ययवस्थव्यथा । पथि साधुः पृथ्या, हितेर्थः । काये तिष्ठति निष्कला न भवति कायस्था, वयस्थेत्येके । पूर्तं करोति पूतना विरेचनीत्वात्, पूर्तनेत्येके

नाक्षस्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिदुमः ।
 अभया त्वव्यथा पथ्या कायस्था पूतनामृता ॥ ५९ ॥
 हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा ।
 पीतद्वः सरलः पूतिकाष्ठं चाथ द्रुमोत्पलः ॥ ६० ॥
 कर्णिकारः परिव्याधे लकुचो लिकुचो डहुः ।
 पनसः कण्टकिफलो निचुलो हिजलोम्बुजः ॥ ६१ ॥
 काकोदुम्बरिका फलगुर्मलपूर्जघनेफला ।
 अरिष्टः सर्वतोभद्रहिङ्गुनिर्यासिमालकाः ॥ ६२ ॥
 पिचुमर्दश निम्बेथ पिच्छिलागुरुशिंशापा ।
 कपिला भस्मगर्भा सा शिरीषस्तु कपीतनः ॥ ६३ ॥
 भण्डलोप्यथ चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः ।
 एतस्य कलिका गन्धफली स्यादथ केसरे ॥ ६४ ॥

॥ ५९ ॥ हरति रोगान् हरीतकी । चेत्यतेनया स्रोतःशुद्धेतेनकी । आह च— हरीतक्यभया पथ्या प्रपथ्या पूतनामृता । जयाव्यथा हैमवती कायस्था चेतकीति च ॥ उद्यर्थे श्रेयसी रास्ना हरीतकी हस्तिपिप्पली च । शिवाव्यथा पूतनेति चन्द्रः । सरलः, ऋगुत्तात्, आह च— सरलः पूतिकाष्ठं च वित्रा पीतद्रुष्टिच्छितः । द्रुमोत्पलानीव पुष्पाभ्यस्य द्रुमोत्पलः, सुरभिश्चयम्, अन्यो निर्गन्धः ॥ ६० ॥ कर्णिकाभिर्यर्ति कर्णिकारः । द्रव्यर्थे परिव्याधो जलवेततः कर्णिकारश्च । लक्ष्यत आस्वायते लकुचः । दद्यते डहुः । पन्थते स्तूयते पनसः, पणस इति दुर्गः । लोकोक्त्या कण्टकयुक्तकलः । महासर्गोपि । निचोल्यतेम्बुना निचोलः (निचुलः) । हितजलस्यप्रांशो हिजलोम्बुवेतसविशेषत्वात् ॥ ६१ ॥ काकप्रियोदुम्बरी । फलति फलगुः । मलं श्वित्रं पावयति मलपूः श्वितमेषजम्, (मलयूः) यु जुगुप्सायाम् । जयने बुधने फला न्यस्या जघनेफला, आह च— काकोदुम्बरिका फलगुराजी फल्गुवाटिका । फलगुः फलभारी च मलयूः श्वितमेषजम् ॥ हिङ्गुनिर्यासिमालकाः स्य । माल्यते वेष्टयते काकैमालकः, शुकमालकैकदेशशायम् ॥ ६२ ॥ पिचुं मर्दयति पिचुमर्दः, अरोगत्वात्, पिचुमन्द इत्येके । पवनेष्टोपीति सौश्रुताः । शाश्वतस्तु— हिङ्गुनिर्यासिशब्दोयं निम्बे हिङ्गुसेपि च । चन्द्रनन्दनस्तु शुकमालकमाह । अगुहुतुल्यसारा शिंशापा अगुरुशिंशापा, यदाह— शिंशापा तु महाश्यामा कृष्णसारः स्मृतोऽगुहः । अगुरुवृपद्वयं शिंशापासारं चाहुः । द्रव्यर्थे पिच्छिठा शाल्मलिः शिंशापा च, यदाह— कुरुशिंशापान्या कपिला भस्मगर्भा च सादिनी । शिरसीध्यते शिरीषः, शीर्यते वा सौकुर्मार्यत् ॥ ६३ ॥ भण्डयते भण्डिलः, भण्डिरोपि, आह च— शिरीषो मूदुपुण्डश्च भण्डिरः शंखिनीफलः । करीतनः शुक्रदः श्यामवलः शुक्रियः ॥ भण्डीत्येके । चम्पादेरो भवथाम्पेयः । चम्पयत्यतेहिभिश्चम्पकः, चाम्पकोपि । आह च— चम्पकः सुकुमारश्च सुरभिः शीतलश्च सः । चाम्पेयो हेमपुष्पश्च काबनः षट्पदातिथिः ॥ गन्धः फलमस्या गन्धफली । प्रियहिङ्गुश्चम्पककलिकाचेति द्रव्यर्थे ग- न्धफली । के सरति केसराः सन्त्यस्य वा केसरः ॥ ६४ ॥ उच्यते वकुलः । आह च— वकुलः सीधुगन्धश्च मधगन्वोथ शारदः । मधुगन्धो गूढपुष्पः शिम्बी केसरकस्तथा ॥ अश्नुतेऽशेकः, शोकनाशकत्वाद्वा । यदाह— अशोकः शोकनाशश्च वित्रिः कर्णपूरकः । उद्यर्थे वज्रुलो वेतसः स्यन्दनोशोकश्च । किरति कणान्करकः । दाल्यते दाढिमः । आह च— दाढिमो दालिमः सारः कुट्टिमः फलषा(शा)डवः । स्वाद्वम्बलौ रक्षबीजस्तु करकः शुक्रवल्लभः ॥ नागप्रियाणि केसरवन्ति पुष्पाभ्यस्य नागकेसरः । आह च— नागपुष्पो

व-ब-कुली वठजुलोशोके सभौ करकदाढ़िमौ ।

चाम्पेयः कंसरो नागकेसरः काश्चनाह्नयः ॥ ६५ ॥

जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ।

श्रीपर्णमस्मिन्मन्थः स्यात्कणिका गणिकारिका ॥ ६६ ॥

जयोथ कुटजः शको वत्सको गिरिमलिका ।

एतस्यैव कलिङ्गेनद्रयवभद्रयवं फले ॥ ६७ ॥

कृष्णपाकफलाविघ्नसुषेणा: करमर्दके ।

कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोप्यथ सिन्दुकः ॥ ६८ ॥

सिन्दुवारेन्द्रसुरसौ निर्णदीन्द्राणिकेत्यापि ।

वेणी ग(स)रागरी देवताडो जीमूत इत्यपि ॥ ६९ ॥

श्रीहस्तिनी तु भूषण्डी तृणशूल्यं (न्यं) तु मलिका ।

भूपदी शीतभीरुश्च सैवास्फोता वनोद्धवा ॥ ७० ॥

मतो नागः केसरोः नागकेसरः । चाम्पेयो नागकिञ्जकः कनकं हेम काश्चनम् ॥ ६५ ॥ जयतीति जया । तर्कमियर्ति तर्कारी केतुन्वात् । अभिमन्थाति दीपनत्वादग्निमन्थः, अत एवारणिः । कणाः सन्त्यस्याः कणिका । गणिकासमूहमियति गणिकारी, स्वार्थेकन्, गणिं तर्क करेति वा । त्र्यये नादेयी जलजम्बूर्जलवेतसस्तर्कारी च । लिङ्गसांकर्याज्येत्यर्थेन जयन्तं (न्तों) श्रीपर्णमिति चार्धेन जयपर्यायमाहुः, तत्र, वनोषधिवर्गे तस्यानादृतत्वात्, यदिन्दुः— अभिमन्थोग्निमथनस्तर्कर्यरणिको जग्रः । अरणिः कणिका सैव तपनो वैजयन्तिकः ॥ चन्द्रनन्दनथाह— अभिमन्थोग्निमथनस्तर्कारी वैजयन्तिका । वह्निमन्थोरणिः केतुर्जयः पावनकमन्थनः ॥ तर्कर्यां वैजयन्ती च वह्निमन्थनी जया । अरणिका जयन्ती च विजया च जयावहा ॥ ६६ ॥ कुटिसो (कुटे) जायते कुटजः । शक इन्द्रवृक्षः । वस्ते त्वचं वत्सकः । आह च— कुटजः कैटजः कोटी वत्सको गिरिमलिका । कलिङ्गो मलिकापुष्ट इन्द्रवृक्षोथ वृक्षकः ॥ कलिं गायति कलिं, कलिङ्गवेशजं च, अत एव कालिङ्गं कालिङ्गी च । इन्द्रयवं कुटजफलं, भद्रयवं तु कुरजवर्जीं, यदाह— फलानि तस्येन्द्रवाच बीजं भद्रयवास्तथा ॥ ६७ ॥ कृष्णं पाके फलमस्य । आविजते स्माविग्रः । सुषेणकपिमुखाभः । करेण मृद्यते करमर्दः, कराम्बलेपि । आह च— करमर्दकमाविमं सुषेणं पाणिमर्दकम् । कराम्बलं करमर्द च— ॥ [कालः स्कन्धः प्रकाण्डोस्य] । उपर्ये कालस्कन्धस्तिन्दुकः श्यामखलदिरस्तमालश्च । ताम्यति तमालः । तापिनश्छादयति तापिच्छः ॥ ६८ ॥ स्थन्दते सिन्दुकः । स्थन्दं वृणेति सिन्दुवारः । इन्द्रस्य सुरसो यस्मिन्, दिव्य इत्यर्थः । अत एवेन्द्राणी । निषेकन्ता गुडाद्वेष्टनात्रिगुणी निर्गुणी च । आह च— सिन्दुवारः श्वेतुष्ठः सिन्दुकः सिन्दुवारकः । तिलूप्यः शीतसहो निर्णदी नीलसिन्दुकः । वेणीव वेणी । गरमागिरति गरगरी मूषिकाविष्वन्वात् । कर्णे ताडयति ताडः, मुख्यवाद्रौवताडो राजताडवत् । जीमूतो छादकत्वात् । आह च— जीमूतको देवताडो वृत्तकोशो गरगरी । प्रोक्ताखुविषहा वेणी देवताली च ताडकः ॥ ६९ ॥ भुवि रोदहिति भूषण्डी । हस्तिकणिपत्रा शाकविशेषः । इतो धतूरान्तनि पुष्पाणि । तृणशूले गुल्मे साधु तृणशूल्यम् । मल्हयते मूर्धिन मलिका । भुवि पदमस्या भूपदी । शीतभीरुप्रैमकत्वात् । आह च— मलिका शीतभीरुश्च मदयन्ती प्रमोदनी । मदनीया गवाक्षी च भूपद्यश्चपदी तथा ॥ द्विपुटासौ विचकिलम् । आस्फुट्यास्फोता गिरिमलिका ॥ ७० ॥ शेरते शेफा अल-

शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा ।
 सितासौ श्वेतसुरसा भूतवेश्यथ मागधी ॥ ७१ ॥
 गणिका यूथिकाम्बुषा सा पीता हेमपुष्पिका ।
 अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्रासन्ती माधवी लता ॥ ७२ ॥
 सुमना मालती जातिः सप्तला नवमालिका ।
 माध्यं कुन्दं रक्तकस्तु वन्धुको वन्धुजीवकः ॥ ७३ ॥
 सहा कुमारी तरणिरम्लानस्तु महासहा ।
 तत्र शोणे कुरवकस्तत्र पीते कुरण्टकः ॥ ७४ ॥
 नीला शिष्टी द्वयोर्वाणा दासी चार्तगलश्च सा ।
 सैरेयकस्तु शिष्टी स्यात्तस्मिन्कुरवकोरुणे ॥ ७५ ॥
 पीता कुरण्टको शिष्टी तस्मिन्सहचरी द्वयोः ।
 ओड्रपुष्पं जपा(वा) पुष्पं वज्रपुष्पं तिलस्य यत् ॥ ७६ ॥

योस्यां शेफालिका । सुग्रु वहत्यामोदं सुवहा । नीलवर्णी (नीलिका) । आह च— शेफालिका तु निर्गुण्डी यमको नीलमजरी । व्यर्थे सुवहा रास्ना शेफालिका गन्धनाकुली च । भूतानि विशालाह्नदयति भूतवेशी । मगधदेशे भवा मागधी ॥ ७१ ॥ गणिका चित्ताकर्षणात् । यूथो जालकमस्या यूथिका । अम्बे शब्दे तिष्ठत्यम्बुषा । आह च— यूथिका बालपुष्पा च पुण्यगन्धा गुणोज्जवला । गणिकाचारमेता च शिखडी श्वेतयूथिका ॥ आह च— सुवर्णपुष्पा हरिणी पीतका पीतयूथिका । व्यर्थे हेमपुष्पा दुःस्पर्शी पीतयूथिका च । अतिकान्तो मुक्तानिवरक्तानतिमुक्तः । पुण्ड्रदेशे भवः पुण्ड्रकः; मण्डकोयभिति निघण्टुञ्च । मध्ये वसन्ते भवामाधवी । आह च— अतिमुक्ता माधवी च सुवसन्तो वनाश्रयः । अतिमुक्तः कामुकक्ष मण्डको भ्रमरोसवः ॥ ७२ ॥ सुषु मन्यते सुमना मनोज्ञात्वात् । मालयत्यामोदैर्मलती । जायतेनवा प्रीतिर्जातिः । आह च— जातिर्मोज्ञा सुमना राजपुत्री प्रियंवदा । मालती हयगन्धा च वैदिका (?) तैलभागि(वि)नी । सप्त मनोबुद्ध्यन्तानीन्द्रियाणि लाति सप्तला, सपति समवैति वा । नवा स्तुला मालास्या नवमालिका । माधे मासि भवं माध्यम् । कुन्त्यति कुन्दं, कुन्द इति माला । वशाति चित्तं वन्धुकः । वन्धुजीवानां वन्धुजीवकः ॥ ७३ ॥ सहते परिमलं सहा । कुं भूमिष्टान्मारयति कुमारी, कुत्सितो मारोस्या इति वा, जरां न यातीत्येके । तरत्यनया [दुःखं] तरणिः, यच्चन्दननन्दनः— कुर्यैकस्तरणिर्बहुं कुमार्यालिकुलप्रिया । व्यर्थे सहा मुद्रण्डी ववा(चा) तरणी च । कुरण्टको हि म्लानि न गच्छति तेनाम्लानः, वात्स्यायनोत एव कूर्चकस्थाने कुरण्टकमालाश्वेत्याह ॥ वर्णपुष्पोपि । महतो विर्मदस्य सहा महासहा, आवन्तः, यन्माला— अम्लानस्तु कुरण्टकः । तत्राम्लाने, कौं रूयतत्त्वं ते कुरवकः । कौं रम्यते कुरण्टकः, कुरण्डकोपि । आह च— अविम्लानोदपरिम्लानस्तथैवाम्लानकः स्मृतः । रक्तपुष्पः कुरवकः पीतपुष्पः कुरण्टकः ॥ किंकिरातोसौ ॥ ७४ ॥ या नीलपुष्पा शिष्टी, शुक्का शिष्टी रटतीति । वाणो हि द्विलिङ्गः, वण शब्दे । दस्यति क्षीयते दासी । आर्तः क्षीणो गलत्यार्तगलः । सौरे भवा सैरेयाख्या शिष्टी— अरुणपुष्पा चेत्कुरवकोसौ ॥ ७५ ॥ सहचाराख्या शिष्टी पीतपुष्पा चेत्कुरण्टकोसौ । आह च— सैरेयकः सहचरः सैरेयथ सहाचरः । पीतो रक्तोथ नीलश्च कुपुष्पेस्तं विभावयेत् ॥ पीतः कुरण्टको ज्येयो रक्तः कुरवकः स्मृतः । नील आर्तगलो दासी वाग ओदनपाकयपि ॥ ओड्रदेशोद्भवं पुष्पं, जपतीति जपा । वज्रमिव दारकं वज्रपुष्पम् ॥ ७६ ॥ प्रतीपो-

प्रतिहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ।
 करवीरं करीरं तु ककरमन्थलावुभौ ॥ ७७ ॥
 उन्मत्तः कितवो धूर्तो धर्तूरः काञ्चनाद्यः ।
 मातुलो मदनश्चास्यफले मातुलपुत्रकः ॥ ७८ ॥
 फलपूरो वीजपूरो रुचको मातुलझगके ।
 समीरणो मरुवकः प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः ॥ ७९ ॥
 जम्बीरोप्यथ पर्णसे कठिन्नरकुठेरकौ ।
 सितेर्जकोत्र पाठी तु चित्रको वह्निसंज्ञकः ॥ ८० ॥
 अर्काद्वयसुकास्फोट(त)गणरूपविकीरणाः ।
 मन्दारश्चार्कपर्णेत्र शुक्रेलक्प्रतापसौ ॥ ८१ ॥

श्वप्नत्वादासो विकासोस्य प्रतिहासः । शर्तं वह्नि प्रासाः कुन्ता इव पुष्पाण्यस्य शतप्रासः, श्वेतश्चासौ । चण्डय (मत)ति तीक्ष्णत्वाचण्डातः, रक्तोसौ । करवीर इव मारकत्वात्कराः कर्तारो वीरा अत्रेति । आह च- शतकुन्तः श्वेतपुष्पः प्रतिहासोश्वरोहकः । द्वितीये रक्तपुष्पस्तु चण्डातो लगुडस्तथा ॥ चण्डातको गुलमकथ प्रचण्डः करवीरकः । करिण ईरयति कण्ठकैः करीरो मरुवक्षः । केति करोति ककरः, तीक्ष्णत्वात् । आह च- करीर गृदपत्त्रं च शाकपत्त्रं मृदूलम् । ग्रन्थिलं तीक्ष्णसारं च ककरं तीक्ष्णकट्कम् ॥ ७७ ॥ उन्मत्त उन्मादकत्वात् । धूर्तैति द्विनिति धूर्तः, अत एव कितवः । धरति धातुन् धर्तूरः (धस्तूरः), धत्तरमिति प्राच्याः । काञ्चनाहो भुक्तेस्मिन् हेमवर्णपृथ्वीदर्शनात्, यदिन्दुः-संज्ञेयो हेमनामभिः । नास्ति तुलास्य मातुलः, अमानोनाः प्रतिषेधे । मदयति मदनः । आह च- धर्तुरकः: स्मृतो धूर्तो देविता कितवः शठः । उन्मत्तको मदनकस्तुरी चलतलस्तथा ॥ यतो धन्वन्तरिमातुलं धत्तूरं मातुलपुत्रकं तत्फलमाह ॥ ७८ ॥ रोचयति रुचकः । आह च- फलपूरो वीजपूरः केमरी वीजपूरकः । वीजकः केसराम्लक्य मातुलझगस्तु पूरकः ॥ अनेकार्थे- सौवर्चलं मातुलझगं शिला चन्दनपेणी । ग्रीवाभरणकं चैषु चतुर्षु रुचकं स्मृतम् । समीरयत्वामोदं समीरणः । मरो वाति मरुवकः । प्रस्थे सानो पुष्प्यति जाङ्गालत्वात्रप्रस्थपुष्पः । खरत्वेन फणाभपत्रत्वाद्वेद्यः फणिज्जकः ॥ ७९ ॥ जम्यते जम्बीरः, जम्बीरोपि । आह च- जम्बीरः खरपत्रक्ष फणी चोक्तः फणिज्जकः । मरुतको मरुवको मरुन्मरिचकस्तथा ॥ पर्णान्यस्त्रिति पर्णासिः । कठिनं जरयति कठिन्नजरः । कुण्ठति कुठेरकः कृष्णार्जकाद्यः । (शुकः कुठेरोर्जकः), अर्जयतीति । आह च- कुठेरकस्तु वैकुण्ठः क्षुद्रपत्रोर्जकः सितः । ष(व)टपत्रः कुठेरोन्यः पर्णसो विल्वगन्धकः । पाठीस्यातीति पाठी । चेतति चित् चितो जन्तुन्नायते चित्रकः, नानारूपो वा । वह्निपर्यायो दीपनत्वात् । आह च- चित्रको दहनो व्यालः पाठीनो दारणोग्निकः । ज्योतिष्को वल्ली वह्निः पाठी पाली कुटः शिली ॥ ८० ॥ अर्काद्वैर्कपर्यायी । वसत्यस्मिस्तेजो वसुकः । आपुरुत्यास्फोटः । गणा बहवः (वह्नि) रूपाण्यस्य गणरूपः । विकिरति पुष्पाणि विकीरणः । मन्दानियर्थि मन्दारकः, मन्दा आरा अस्य वा । अर्काभानि पर्णान्यस्यार्कपर्णः । शुक्रार्कोलिर्कः, अलति भूषयतीति । प्रतापं स्यति प्रतापसः, प्रकृष्टास्तापसा येन वा । आह च- अर्कः सूर्याद्यः पुष्पी विट्ठूरक्ष विकीरणः । जम्मलः क्षीरपर्णः स्वादास्फोतो भास्करो रविः ॥ राजार्को वसुको व्यक्तो मन्दारो गणरूपकः । एकाशीलः सदापुणी स चालकः प्रतापसः ॥ ८१ ॥ शिवप्रिया

शिवमळ्ही पाशुपत एकाष्ठीलो बुको वसुः ।
 वन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिकेत्यपि ॥ ८२ ॥
 वत्सादनी छिन्नरुहा गुह्यची तन्त्रिकामृता ।
 जीवन्तिका सोमवळ्ही विशल्या मधुपर्ण्यपि ॥ ८३ ॥
 मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्त्रया ।
 मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ॥ ८४ ॥
 पाठाम्बृष्टा विद्धकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ।
 एकाष्ठीला पापचेली प्राचीना वनतिकिका ॥ ८५ ॥
 कदुः कटंभ (व) राशोकरोहिणी कदुरोहिणी ।
 मत्स्यपित्ता कृष्णभेदां चक्राङ्गी शकुलादनी ॥ ८६ ॥

मलिका शिवमळ्ही, उर्कं च- बुकं बिलं सधतूरं सुमना पाठला तथा । पद्ममुत्पलगोमूर्यमष्टौ पुष्पाणि शंकरे ॥ पशुपतेरयं प्रियो वा पाशुपतः । एकोष्ठीलो मज्जारस्त्वस्य । वाति बुकः, बक इति प्राच्याः । वस्ते छादयति वसुः । आह च- वसुर्वसुक इन्युक्तः शिवार्कः [इकः] शिवशेखरः । महा-पाशुपतश्चेव सुव्रतः शिवमलिका ॥ [जन्मवृक्षमत्ति नाशयति वृक्षादनी । वृक्षे रोहति वृक्षरुहा, वृक्षरोहति वनेचराः] । आह च- वन्दाकः स्वादृक्षरुहा शेखरी कामवृक्षकः । वृक्षादनी नदरुहा कामिन्यद्विप्रियोहिणी ॥ अर्थे जीवन्ती गुह्यची वृक्षरुहा शाकविशेषश्च ॥ ८२ ॥ वत्सानामदनं वत्सादनी । छिन्ना रोहति छिन्नरुहा । गुह्यति रक्षति गुह्यची । तन्त्रयते धारयत्यायुस्तन्त्रिका । जीवयति जीवन्तिका । सोमवल्यमृतत्वात् । मधूनि पर्णन्यस्या मधुपर्णी । आह च- गुह्यच्यमृतवळ्ही च छिन्ना छिन्नरुहामृता । छिन्नोद्वामृतलता वरा वत्सादनी स्मृता ॥ सेवोक्ता सोमवळ्ही च कुण्डली चक्रलक्षणा । जीवन्ती मधुपर्णी च तन्त्रिका देवनिर्भिता ॥ अर्थे विशल्या लाङ्गली दन्ती गुह्यची च ॥ ८३ ॥ मूर्वति बधाति मूर्वा, अत एवास्या विकारो मौर्वा । मधुरो रसोस्या मधुरसा । मुरति संबेष्यति मोरटा । तेजयत्यर्मिते जनी । स्त्रति रसं स्त्रवा, सुवेष्येके । मधूलिका माधुर्यात् । मधुनः श्रेणी पद्मिकर्ममधुश्रेणी । गोकर्णी गोकर्णभपत्रा, पाककर्णपर्णेति (सू) ढी.प् । पीलोरिव पर्णन्यस्या: पीलुपर्णी । आह च- मूर्वा मधुरसा देवी पृथुत्वक् पीलुपर्ण्यपि । रव(मधु)श्रेणी स्वादुरसा लिङ्गधर्पणी च मोरटा ॥ द्वयर्थे तेजनी तेजोवती मूर्वा च । आहेन्दुः:- लिङ्गधर्चदा मधुश्रेणी पृथुत्वप्रसवाहिनी । रवश्रेणी मधुमती मुरुडगी द्विजमेखला ॥ आलोलनी योगवहा मोरटा च मधुसूत्रा । सुयो[खो] विता लिङ्गधर्पणी गोकर्णी सा मधूलिका ॥ पीलुपर्णी कर्मकरी प्रसथा मधुमतीते च ॥ ८४ ॥ [पञ्चते पाठा] । विद्वै वर्णै यया दिद्धकर्णी, शाले श्रूयमाणत्वात् । स्थापनी वस्त्रिकमेष्योग्या । रस्यते रसा । पापचेली वृक्तित्वात् । प्राचीभवा प्राचीना । वने तिकरसा वनतिका । आह च- पाठाम्बृष्टमष्टकी च प्राचीना पापचेलिका । वृक्तिका वनेतिका पापिका स्थापकी वृक्ती ॥ अर्थे रसा राजा सल्लकी पाठा च ॥ ८५ ॥ कटल्यावृणोति गलं कटंभरा । शोकहन्त्री रोहत्यग्म वाशोकरोहिणी । मत्स्यपित्तास्वादा, मत्स्यानां पितॄं जीवितं वा । कृष्णो भेदम्बेदेस्या: कृष्णभेदा । शकुलानामदनं शकुलादनं शकुलादनी वा । आह च (निधणुः)- कदुका मत्स्य-शकुला मत्स्यपित्ता च रोहिणी । कृष्णभेदा चण्डरुहा राजा कदुकरोहिणी । अशोकरोहिणी तिका चक्राङ्गी शकुलादनी । कदुरोहिण्यरिता च प्रेक्षा तिकरोहिणी ॥ द्वयर्थे कटंभरा कटुङ्गः कटुङ्गी च ॥ ८६ ॥ अत्मना गुप्ता स्पर्शाविषयत्वात् । न जहाति शकुलानजहा । न विगताद्वाव्य इत्या कण्ठे

आत्मगुताजहाव्यङ्गा कण्ठरा प्रावृपायणी ।
 ऋष्यप्रोक्ता शूकशिम्बः कपिकच्छूश्च मर्कटी ॥ ८७ ॥
 चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शंवरी वृपा ।
 प्रत्यक्षेणी सुतश्रेणी चण्डा मूषिकपर्ण्यपि ॥ ८८ ॥
 अपामार्गः शैखरिको धामार्गवस्त्रयूरकौ ।
 प्रत्यक्षपर्णी के(की)शपर्णी किणिही खरमञ्जरी ॥ ८९ ॥
 हञ्जिका ब्राह्मणी पद्मा भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ।
 अङ्गारवल्ली बालेयशाकवर्वरवर्धकाः ॥ ९० ॥
 मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेषि(शि)का ।
 मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्लयपि ॥ ९१ ॥

राति कण्ठरा । प्रावृषि भवा प्रावृपायणी । क्रुष्यैर्मृगैः प्रोक्ता दर्शिता क्रुष्यप्रोक्ता, क्रुषिभिरप्रोक्ता हेय-त्वादित्येके । शूकप्रथाना सकण्टका शिम्बरस्याः शूकशिम्बः । कपीन् कपति कपिकच्छूः । मर्कटी कपिरोमफलत्वात् । आहेन्दुः— क्रुष्यप्रोक्ता स्वयंगुप्ता कपिकच्छूश्च कण्ठरा । आत्मगुप्ता दुरालभ्मा जाङ्गलिर्दुरभिग्रहा ॥ अव्यङ्गा वृषभी गुप्ता कण्ठरा शूकशिम्बका । कपिरोमफला चैव समाना प्रावृपायणी ॥ ज्ञेया जाङ्गलिका सैव साजहा प्रावृपायणी ॥ ८७ ॥ चित्रोनेकवर्णपत्रा । न्यग्रोद्विति रुणद्वि वा बहुमूलत्वास्यप्रोधी । द्रवन्ति द्रवन्ती । शं वृणोति शंवरी । वर्षति वृणोति वा वृपा । प्रतीची श्रेण्यस्याः प्रत्यक्षेणी । सुतानां मूलानां श्रेण्यस्याः सुतश्रेणी । चण्ड्यते चण्डा । मूषिकपर्णी— आचु-कर्णभपत्रा । आह च (निघण्डः)— द्रवन्ती शंवरी चित्रा न्यग्रोधी मूषिकाह्वया । प्रत्यक्षेणी वृपा चण्डा पुत्रप्रेष्याख्यपर्णिका ॥ द्रवर्थे— उपचित्रा दन्ती पृश्निपर्णी चेति, दन्तां द्रवन्तीप्रान्त्या प्रन्यकुदुप-चित्रामाह ॥ ८८ ॥ अपकृष्टः (आ) समन्तान्मार्गोस्यापामार्गः, अधःशश्या(ल्या)ह्यत्वद् । शिखेर भवः शैखरिकः । अधमं मार्गे वाति धामार्गवः, धाम अर्जति वा । मयूरप्रतिकृतिमयूरकः । प्रत्यक्षि पर्णान्यस्याः प्रत्यक्षपर्णी । केशपर्णी कपिलोमत्वात्, अत एव केशवलीत्येके । किणिनो जिह्वाते याति किणिही, स्पर्शात्किणोत्यादनात् । आह च— अपामार्गस्तु शैखरी प्रत्यक्षपुष्पी मयूरकः । अधःशश्याथ किणिही दुर्प्रेहः खरमञ्जरी ॥ स एवोक्तः शैखरिको मर्कटी दुरभिग्रहः । पत्रवृष्णी च शिखरः कूरो मर्कटपिप्ली ॥ द्रवर्थे धामार्गवोपामार्गः कोशातकी च ॥ ९० ॥ हर्नतं रोगं हञ्जी । ब्राह्मणी पवित्र-त्वात् । पद्मा पद्माभपुष्पा । भूजाते भार्गी, भूगुजेत्येके, अत एव ब्राह्मी । अङ्गाराभा वह्योस्या अङ्गारवल्ली । बालेयशाको गर्दभोग्यत्वात् । वृणोति वर्वरी वर्चश्च, वर्वराकृतिपत्रो वा । आह च— भार्गी गर्दभशाकश्च पद्मा ब्राह्मणयष्टिका । अङ्गारवल्ली हञ्जी च वर्चो वर्वरकस्तथा ॥ द्रवर्थे ब्राह्मी स्पृका भार्गी च । आहेन्दुः— ब्रह्मरीतिस्तथा स्पृका भार्गी च ब्राह्मणी मता ॥ ९० ॥ मञ्जूजौ मनोज्ञे वर्णे तिष्ठते मञ्जिष्ठा, अम्बाम्बगोभूमीति(सू०) पत्वम् । विकसति दुर् विकसा । जिङ्गाति प्रसरति जिङ्गी । समन्ततोङ्गति सम-ङ्गा । काले भिष्य(श्य)ते शब्द्यते कालमेषी(शी) । भण्ड्यते भण्डीरी भण्डी च । योजनवल्ली दूरप्रसरा । आह च (निघण्डः)— मञ्जिष्ठा कालमेषी च समङ्गा विकसारुणा । मञ्जुका रक्तयष्टिश्च भण्डी योजनवल्लयपि ॥ आ-हेन्दुः— विकसा कालमेषी तु कालगोष्ठी च जिङ्गिका । रक्ता भण्डीरिका चेति— ॥ ९१ ॥ याति प्रसरते

यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ।
 रोदनी कच्छुरानन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ॥ ९२ ॥
 पृथिवर्णं पृथकपर्णं चित्रपर्णं इति पर्णिका ।
 क्रोष्टुविना सिंहपुच्छी कलशिर्धावनिर्गुहा ॥ ९३ ॥
 निदिग्धिका सृष्टी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका ।
 प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि ॥ ९४ ॥
 नीली काला क्षीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ।
 रजनी श्रीफला तुत्था दोणी दोला च नीलिनी ॥ ९५ ॥
 अवलग्जः सोमराजा सुवल्लिः सोमवल्लिका ।
 कालमेषी कृष्णफला वाङ्कुची पूतिफल्यपि ॥ ९६ ॥

यासः । यौति यवासः । दुःस्पर्शः कण्टकित्वात् । धन्वयासो मृद्गत्वात् । कुं नाशयति कण्टकित्वात्कु-
 नाशः । रोदयति खेदयति रोदनी, चोदनीति सम्याः । कच्छुं रोगं राति कच्छुरा । अनन्ता समुद्रान्ता
 च दूरव्याप्तेः । कच्छ्रेण लभ्यते दृश्यते दुरालभा । आह च— यासो यवासकोनन्तो बालपत्रो विकण्टकः ।
 चौरमूळः समुद्रातो दीर्घमूलो मूलद्रवः ॥ धन्वयासो दुरालभा ताम्रमूली च कच्छुरा । दुरालभा च
 दुःस्पर्शा यासो धन्वयासकः ॥ ९२ ॥ पृथिवीत्रगतीव पर्णान्यस्याः पृथिवर्णी, सूक्ष्मपर्णी वा, यदाह
 पृथिविलग्नतो । अङ्गेर्वृजादारभ्य पर्णान्यस्या अङ्गेपर्णी । क्रोष्टुविनी दत्तेव, क्रोष्टु-
 च्छीत्वात् । सिंहस्येव पुच्छमस्याः सिंहपुच्छी, लोकोक्त्या सिंहपुच्छकः । कलशिर्धार्गी पृथुलत्वात् ।
 धावति प्रसरति धावनिः । गृहति रसं गुहा । आह च— पृथिवर्णी पृथकपर्णी कलशिर्धावनी गुहा ।
 शृगालविनाधृ(इति) तिलापर्णी क्रोष्टुकुच्छिका ॥ ९३ ॥ निदिविते निदिग्धिका । स्पृशति कण्टकै-
 रूपतपति सृष्टी । व्याघ्री हित्वात् । कण्टकबाहुल्यद् बृहती । कण्टकानियति कण्टकारी । प्रचोदयति
 कण्टकैः ब्रेयति प्रचोदनी । कोलति कुली । क्षुरांत्त क्षुद्रा हिंसा, क्षुद्रवार्ताक्षयेकदेशो वा । राष्ट्रमस्त्वस्या
 राष्ट्रिका । बृहती तु निदिग्धिकंति भागुरिवाक्याद् प्रन्थकृद् भ्रान्तः, यतोनयोर्भान्मेदः । आह च—
 कण्टकारी तु दुःस्पर्शा क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका । कण्टलिका कण्टकारी धावनी दुःप्रधार्येगति ॥
 यथा— बृहती सिंहनाकान्ता वार्ताकी राष्ट्रिका कुली । विशदा शूद्रभग्नाकी महती तु महोडेका ॥
 भागुरिहृ द्वयोर्वृहतीत्रं मन्यते, यच्छुठास्वतः— क्षुद्रायां क्षुद्रवार्ताक्यां बृहती छन्दसि कचित् । दृथर्थे
 प्रचोदनी कण्टकारिका दुरालभा च ॥ ९४ ॥ नीली काला च वर्णे, नीलात्राप्योपथ्योर्डीप् (वा०) ।
 क्षीतकं विनिमयोस्त्वस्या: क्षीतकिका । प्रामे भवा ग्रामीणा । रजनीति नीलीकरोति रजनी । श्रीफला
 रम्फला । तुथ्यते तुत्था । द्रवत्यस्या: स्पर्शाजनो द्रोणी, तृणीत्येके । दोत्यते दोला, भेळेत्येके । नीलो-
 स्त्वस्या नीलिनी । आह च— नीलिनी नीलिका काला ग्राम्या तुणी विशोधनी । तुत्था श्रीफलिका मेला
 सारवाही च रजनी ॥ ज्यर्थं मधुपर्णी गुड्चूची काळनरी नीलिका चति, दृथर्थं क्षीतकिका मधुयरी नीलिका
 च ॥ ९५ ॥ अवलग्जोरम्याजातोवल्जुः । सोमेनाहादनेन राजते सोमराजी । कालेन भिष्यते शब्दयते
 कालमेषी कृष्णफलत्वात् । वातं संकोचयतीति निर्वचनादाकुची । पूतिः फलमस्याः पूतिफली, पाककणोति
 (सू०) ढै॒० । ज्यर्थं कालमेषी मजिंठा बृहती वाकुनिका च ॥ ९६ ॥ कर्षति कृष्णा, द्यामलत्वाद्वा-

कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ।
 ऊषणा पिप्पली शौण्डी कोलाथ करिपिप्पली ॥ ९७ ॥
 कपिवल्ली कोलवली श्रेयसी वसिरः पुमान् ।
 चव्यं तु चविका काकचिच्चीगुञ्जे तु कृष्णला ॥ ९८ ॥
 पलंकषा त्विक्षुगन्धा श्वदंश्च स्वादुकण्टकः ।
 गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यापि ॥ ९९ ॥
 विश्वा विषा प्रतिविषा तिविषोपविषारुणा ।
 शृङ्गी महौषधं चाथ क्षीरावी हुग्धिका समे ॥ १०० ॥
 शतमूली बहुसुताभीरुरिन्दीवरी वरा(री) ।
 ऋब्यप्रोक्ताभीरुपत्वनिरायण्यः शतावरी ॥ १०१ ॥

उपकोलति संस्यायत्युपकुल्या । विदेहदेशे भवा वैदेही । मगधभवत्वान्मागवी । चपति चपला । कणाः सन्त्यस्या कणा । ऊषत्यूषणा, ऊष रुजायाम् । ऊषणापि, ऊष दाहे, तीक्ष्णतण्डुलत्वात् । पिपर्ति पिप्पली । शौण्डी शक्तत्वात् । कोला, कुल संस्त्याने । आह च—पिप्पली मागधी कृष्णा चपला ताक्षण-तण्डुला । उपकुल्या कणा श्यामा कोला शौण्डी तथोषणा ॥ इन्दुश्च—पिप्पली तण्डुलकणा वैदेही कृष्ण-तण्डुला । करिपिप्पली बृहत्त्वाद् गजयोग्या वा ॥ ९७ ॥ कपिवल्ली मर्कटरोमत्वात् । एवं कोलवल्ली । वस्यते छायते रोमभिर्वसिरः । चव्यं, फलं चैतत्, चव्यते चव्यं चव्यते वा । आह च—चविका कोलवल्ली तु चव्यं चवनमेव च ॥ तस्याः फलं विनिर्दिष्टं श्रेयसी हस्तिपिप्पली ॥ चन्द्रनन्दनः समान्येनाह चव्या कोला च चविका श्रेयसी गजपिप्पली । चवना कोलवल्ली तु चव्यं कुञ्जरपिप्पली । च्यर्थे मर्कटवल्ली—अपामार्गो हस्तिपिप्पली स्वयंगुसा चेति, तथा वसिरोपामार्गः समुद्रलवणं हस्तिपिप्पली चेति । काकवर्णी चिद्धी प्रान्तोस्याः काकचिच्ची । गुञ्जति शिम्ब्यां गुञ्जा । कृष्णं प्रान्तं लाति कृष्णला । रक्तिकपि ॥ ९८ ॥ पलं मांसं कषति पलंकषा । इक्षोरिव गन्धोस्याः स्वादुकण्टकत्वादिक्षुगन्धा । शुनो देश्व विस्त्वाच्छुदंश्च । गवां कण्टको वेघको गोकण्टको गोक्षुरत्वात् । गोमहीति तु युक्तं, अत एव वनशृङ्गाटो भूक्षुरश्रायम् । आह च—गोक्षुरः स्याद् गोक्षुरको भक्षकः स्वादुकण्टकः । गोकण्टको भक्षक[ट]कः पदइच्चाः क्षुरकः क्षुरः ॥ गोकण्टो गोक्षुरः कण्टी पदइच्चिकटचिकः । त्रिकण्टकः कण्टफलः श्वदंश्वव्यालदंश्वकः ॥ च्यर्थे पलंकषो लाक्षा गोक्षुरो गुग्मुलव्य, तथा—इक्षुगन्धा विदारी कोकिलो गोक्षुरव्य ॥ ९९ ॥ विशत्यन्तविश्वा । वेवेष्टि विषा । प्रतीपा विषस्य प्रतिविषा, अगदत्वात् । शृङ्गयुक्तत्वाच्छुङ्गी । आह च—अतिविषा शुक्रकन्दा ज्ञेया विश्वा च भद्रगुरा । श्यामकन्दा प्रतिविषा शृङ्गी चोपविषा विषा[तथा] ॥ महौषधं तु विषं नातिविषा । च्यर्थे तु हि महौषधं (विषं) शुष्ठी लशुनं चेति विषा(ष)श्वदं बुद्धा आन्तोयम् । क्षीरमवति क्षीरावी । दुरधमस्त्यस्या दुग्धिका क्षीरकाकोलीयम् । आह च—द्वितीया क्षीरकाकोली क्षीर-शुक्रा पयस्विनी । पयस्या [वयस्या] क्षीरमधुरा वीरा क्षीराविकारिका । अत्र क्षीरावी विकारिकेति च प्रन्थकृन्मन्यते, क्षीरति विकारिकेति तु वैद्या: ॥ १०० ॥ शर्तं बहूनि मूलान्यस्याः शतमूली । बहुधा सुवति बहुसुता । अभीरुः स्थिरपत्त्रा रसायनत्वाद्वा । इन्दीवर्युत्पलपुष्या । शृणोति वरा । कृष्णैः प्रोक्ता-प्रिता द्वीपिशत्रुत्वात् । नारायणी विष्णुजाता । शतेन शृणोति शतावरी । न हिनोत्प्रहरः, अभीरोपर्यं-शोर्यं वा । हरमेखलो निघटौ दृष्टः, यदाह—सहस्रमूली सहस्राक्षरी—अहेशरिति । आह च—शतवीर्या शतपदी पीवरीन्दीवरी वरी । सहस्रवीर्योऽभीरुश्च तुड्गिनी बहुपतिका ॥ ऋब्यप्रोक्ता द्वीपिशत्रुदी[दी]—पिका वरकण्टकः । मता मुरुषदन्ता च शतावर्यूर्ध्वकण्टकः ॥ १०१ ॥ कालयति देश्वन्कालीकण्टकः ॥

अहेरुरथ पीतद्रुकाली(ले)यकहरिद्रिवः ।
 दार्चा पचंपचा दारुहरिद्रा पर्जनीत्यपि ॥ १०२ ॥
 वचोग्रगन्धा पड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्विका ।
 शुक्रा हैमवती वैद्यमातृसिंहौ तु वाशिका ॥ १०३ ॥
 वृषोटरूपः सिंहास्यो वासको वाजिदन्तकः ।
 आस्फोता गिरिकर्णी स्याद्विष्णुकान्तापराजिता ॥ १०४ ॥
 इशुगन्धा तु कांडेक्षुकोकिलाक्षेषुरक्षुराः ।
 शालेयः स्याच्छ्रीतशिवश्छत्त्रा मधुरिका मिसिः ॥ १०५ ॥
 मिश्रेयाप्यथ सीहुण्डो वज्रः स्तुक् स्त्री स्तुही गुडा ।
 समन्तदुग्धाथो वेल्लमसोधा चित्रतण्डुला ॥ १०६ ॥
 तण्डुलश कूमिनश्च विड्ग्रं पुनपुंसकम् ।
 व-ब-ला वाक्यालको घण्टारवा तु शणपुष्पिका ॥ १०७ ॥

हरिः पीतो हुः स्कन्धोस्य हरिद्रुः । दार्चा दारुहरिद्रा च पिण्डहरिद्रातोन्या । अत्यर्थं पचति पचंपचा ।
 पिपर्ति रोगम्यः पर्जनी । आह च— हरिद्रा पीतिका पिण्डा रजनी रजनी निशा । गौरी वर्णवती पीता
 हरिता[द्रा] वरवर्णिनी ॥ अन्या दारुहरिद्रापि हरिद्रुः पीतचन्दनम् । निर्दिष्टा वै कटकिनी स च काले-
 यकः स्मृतः ॥ कालीयको दारुनिशा दार्चापीतद्रुपीतकाः । कटंकटेरी पर्जन्या पीतदारु पचंपचा
 ॥ १०२ ॥ वक्तव्यनया वचा, वाक्याटवकृत् । षड् प्रन्थयः पर्वाण्यस्याः पष्डग्रन्था । गोरिव लोमान्यस्या
 लोमशत्वाद् गोलोमी । शुक्रा कृष्णा च द्रेधासौ, यदाह— वचोग्रगन्धा गोलोमी जटिलोप्रा च लोमशा ।
 अन्या श्वेतवचा मेध्या षड्ग्रन्था हैमवल्पिः । द्रव्यर्थं शतपर्वा दूर्वा वशा वचा च । वैद्यानां मातेव रोगजित्वात्
 हिनस्ति रोगान् सिंही । उत्स्यते काम्यते वाशीगा ॥ १०३ ॥ वर्षति मतु वृषः । अटान् गच्छतो रूप-
 त्यटरूपः । सिंहास्याकारपुष्पत्वात्सिंहास्यः । वाजिदन्ता इव केसराण्यस्य वाजिदन्तकः । आह च—
 वासकः सिंहपर्णी च वृषो वासोथ सिंहिका । अटरूपः सिंहमुखी भिषड्मातादरूपकः ॥ आस्फुटत्या-
 स्फोता । गिरि(रे)रस्मवक्तिर्णिकास्य(स्या) गिरिकर्णी । विष्णुनाकान्ता । अत एव रक्षाहेतुत्वान्परा-
 जिता । आह च— अश्वक्षुरा श्वेतपुष्पा श्वेता च गिरिकर्णिका । कटभी श्वेतसारा च श्वेताख्या चापरा-
 जिता ॥ द्रव्यर्थं आस्फोता सारिवा गिरिकर्णिका च ॥ १०४ ॥ इक्षोरिव गन्धास्याः, स्वाद्वीत्यर्थः । इशु-
 सदृक्षुकाण्डत्वात् (कांडेक्षुः) । कोकिलस्येकाक्षीण्यस्य कोकिलाक्षः । इन्द्रुं रातीक्षुरः । स एव लोकोक्त्या
 क्षुरः, पारध्याद्वा । आह च— तथान्य इशुगन्धः स्यादिक्षुरः कोकिलाक्षकः । कामः[सः] कांडेक्षु-
 हिष्टः कोक्षुर्वायसेक्षुकः ॥ शालायां भवः शालेयः, गुपत्वात्, अत एव शालीनः । शीतः शिवथ ।
 (छत्रा) छत्रातपत्रा । मस्यति परिणमति मिसिः । आह च— भिश्रेया तालपत्रो च तालपर्णी मिसि-
 स्तथा । शालेयः स च शालीनो नाम्ना शीतशिवो मतः ॥ १०५ ॥ सीहुण्डः सिंहटुण्डपञ्चशः, यन्मे-
 खलाकुलिशतरु सीहुण्डो । वज्रो भेदकत्वात् । स्नौ(स्तुद्य)ति क्षीरं स्तुक् स्तुही च, स्तुहेति वैद्याः ।
 गुडा वृत्तत्वात्, गुहेस्पगाठः, यच्छाश्वतः— गुडौ गोलेक्षुविकृती स्तुही गुडिकयोर्गुण्डा । सुधापि ।
 आह च— स्तुक् सुधा च महावृक्षो गुडा निर्विशपत्वकः । समन्तदुग्धा गणीरा सीहुण्डो वज्रकण्डकः ॥
 वज्रदुः स्तुक् स्तुहीत्येके पेटुः । वेल्लति वेल्लम् ॥ १०६ ॥ विलति भिनति विड्ग्रं विलङ्गति वा ।
 आह च— विड्ग्रा जन्तुहन्ती च कृमिभ्नी चित्रतण्डुला । तण्डुलः कृमिहामोधा केश[केस]ला मृगान-
 मिनी ॥ वलन्त्यनया वला, बलकृद्वा । वटी वाक्यालकः । चन्द्रनन्दनो बला भद्रौदनी हृद्या तथा वाक्या-
 लक इत्याह । घटेवारौति घण्टारवा । शणस्येव पुष्पाण्यस्याः शणपुष्पी, पाककर्णपणेति (सू०) ढीप् ।
 आह च— शणपुष्पी वृहत्पुष्पी स चोकः शणघटकः ॥ १०७ ॥ मृदीका सौकुमार्यांत् । गोस्तनाभा

मृद्गीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेति च ।
 सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत ॥ १०८ ॥
 त्रिभण्डी रोचनी श्यामापालिन्द्यौ तु सुषेणिका ।
 काला मसूरविदलार्थचन्द्रा कालमेषिका ॥ १०९ ॥
 मधुकं क्लीतकं यष्टीमधुकं मधुयष्टिका ।
 विदारी क्षीरशुक्रेशुगन्धा कोट्री तु या सिता ॥ ११० ॥
 अन्या क्षीरविदारी स्यान्महाश्वेतर्घ्य(क्ष)गन्धिका ।
 लाङ्गली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी ॥ १११ ॥
 खराश्वा कारवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तकः ।
 गोपी श्यामा शारिवा स्याच्चन्दनोत्पलशारिवा ॥ ११२ ॥

गोस्तनीति विशेषोपि सामान्यवृत्तिः । द्राति सरसत्वाद् द्राक्षा । आह च— द्राक्षा चाहफला कृष्णा पियाला कालमेषिका । स्वाद्वी गुडा मधुरसा मृद्गीका गोस्तनी सृता ॥ हारहूरा च । सर्वा अनुभूतयोस्याः सर्वानुभूतिः, नानारसेत्यर्थः । सरति सरला विरोचनीत्वात्, सरडेत्येके । त्रयः पुटाश्चादका अस्यात्रिपुटा, त्रिपुटी च, त्र्यसेत्येके । त्रिभिर्वियते त्रिभिर्वित्येते छायते वा त्रिवृता त्रिवृत, त्रिपुटाद्वा ॥ १०८ ॥ त्रिभिर्मण्डयत उद्घात्यते त्रिभण्डी । रोचनी रुचिकर्ता, रेचनीत्येके । शुक्रेयं, कृष्णामाह । पालयति पालिन्दी । मुषिणोति सुषेणी । आह च— श्यामा त्रिवृन्मालविका मसूरविदला च सा । कालर्थचन्द्रा पालिन्दी सुषेणी कालमेष्यपि ॥ शुक्रा चापि त्रिभण्डीस्यात्काकाशी सरला त्रिवृत् । सर्वानुभूतित्रिपुटा अथवा कूटरवृद्धिणी ॥ आम्बसी रेचनी चैव कण्ठविक्षेभणी तथा ॥ १०९ ॥ यष्टीरूपं मधुकं यष्टीमधुकम् । एकदेशान्मधुकम् । क्लीबत्वं तकति प्रतिहन्ति वृष्ट्यत्वाक्लीतकं, क्लीतसंहं वा । आह च— मधुयष्टी च यष्टी च यष्टीमयु मधुवत्वा । यष्टीमयुकं मधुकं यष्ट्याहं मधुयष्टिका ॥ तद्वशं क्लीतकं च— इति । विदार्य भक्ष्यते विदारी । क्षीरण शुक्रा । इक्षुगन्धा माधुर्यात्, क्षीरविदारीयं कुण्डो भूकृज्ञाऽद्येयं वा [प्राक्षु देशेषु] । शुक्रो भूकृज्ञाऽङ्गः सृगाली, रसं सृजतीति, कोट्री तु लक्षणया । आह च— विदारिका मता शुक्रा स्वादुकन्दा शृगालिका । कृष्णगन्धा विदारी च कृष्णवली विदारिका ॥ व्यर्थे— इक्षुगन्धा विदारी कोकिलाक्षका गोधुरश्च ॥ ११० ॥ कृष्णान्यनवयत्वर्दयति कृष्णगन्धा । आह च— अन्या क्षीरविदारी स्यादिक्षुगवेश्वलव्ययि । क्षीरवली क्षीरकन्दा क्षीरशुक्रा पयस्त्वनी ॥ व्यर्थे महाश्रेता नीलस्यन्दा यवशर्करा क्षीरविदारी च, तथा कृष्णगन्धा मूलकं रक्ताळुकं क्षीरविदारी च, तथा क्षीरशुक्रा क्षीरविदारी क्षीरकाकोली नीलस्यन्दा च । लाङ्गली हलाकारा । शकुलादनी मत्स्यमक्षणत् । आह च— जलपिपल्यभिहिता शारदी तोयपिप्पली । मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गली शकुलादनी ॥ १११ ॥ खरमश्रुते खराश्वा । कारोरियं कारवी कर्मण्येत्यर्थः । दीप्योमिदीपनः । मीनात्यप्तिमान्यं मयूः । लोच्यते लुच्यते वा मस्तकोस्य वर्वाकारत्वात्तोचमस्तकः, लोचमर्कट इत्येके । आह च— अजमोदा वस्तमोदा दीप्यको लोचमस्तकः । खराश्वा कारवी वली मोचा हस्तिमयूरकः ॥ व्यर्थे मयूरकोयामार्गो जमोदा तुत्यकश्च । गोपायाति गोपी । (श्याम)श्यामवर्णा । यच्छाश्वतः— शारिवायां निशि श्यामा श्यामो च हरितासितौ । शीर्थन्तेनया दोषाः शारिवा । चन्दनाद्वादनत्वात्, अनन्तेत्येके । उत्पलाभपत्रोत्पलशारिवा । आहुश्च— शारिवा फणिजिह्वा च गोपास्कोता च चन्दना ॥ ११२ ॥ योजनीयं योगे साधु वा योग्यम् । कृष्णोति कृद्धिः । वृद्धेरोषधिविशेषस्यापि योग्यादीनि नामानि । आह च— कृद्धिर्द्धिः सुखं सिद्धी रथाङ्गं महगलं वसु । कृद्धिरुष्टा[सृष्टा] युगं योग्यं लक्ष्मीः सर्वजनप्रिया ॥ केत वायुना दद्यते कदली । वारणाना बुसो धासः, वारणवि(बु)प्रेस्येके । रभ-

योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ वृद्धेरप्याद्या इमे ।
 कदली वारणवुसा रम्भा मोचांशुमत्कला ॥ ११३ ॥
 काष्ठीला मुद्रपर्णी तु काकमुद्रा सहेत्यपि ।
 वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भण्टाकी दुप्प्रधर्षिणी ॥ ११४ ॥
 नाकुली सुरसा नाग(राजा)सुगन्धा गन्धनाकुली ।
 नकुलेष्टा भुजंगाक्षी छत्राकी सुवहा च सा ॥ ११५ ॥
 विदारिगन्धांशुमती शा(सा)लपर्णी स्थिरा ध्रुवा ।
 तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कर्पासी बद्रेरति च ॥ ११६ ॥
 भारद्वाजी तु सा वन्या शूद्रगी तु वृ-ऋ-षभां वृषः ।
 गाङ्गेरुकी नागबला ज्ञापा ह्रस्वा गवेषुका ॥ ११७ ॥
 धामार्गवो धोषकः स्यान्महाजाली स पीतकः ।
 ज्यौत्स्नी पटोलिका जाली नादेयी भूमिजम्बुका ॥ ११८ ॥

तेस्या रम्भा । मुद्राते रसं मोचा । अंशुमानिव फलान्वस्या अंशुमत्कला, भानुफलाद्या ॥ ११३ ॥ ईदृषील-
 मस्याः काष्ठीला, काष्ठी[श्री]रस इयेके । आह च (धन्वन्तरिः)— कदली मुकुमारा च रम्भा भानु-
 फल मता । काष्ठी[श्री]रसव निःसारा मोचा हस्तिवि(वु)पा तथा ॥ सहा कुद्रा, सहाद्युवात्र । अर्थे हि
 सहा मुद्रपर्णी बला नाकुली च, यतो महासहा माधपर्णुच्यते । वार्ताकं देश्यम् । भण्टाकी कण्टकार्या
 अन्येयमित्वयं मन्यते, वैद्यास्त्वभिन्ना प्राहुः, यदाह— हिङ्गुली वृहतीति च ॥ ११४ ॥ नकुलानां
 प्रिया नाकुली । नागसुगन्धा सर्पसुगन्धत्वात् । छत्राकी छत्राभर्णी । सुषु वहत्यामोदं सुवहा । अर्धेन
 रास्तार्थेन सर्पक्षीति गौडाः, वैद्यास्तु नाकुलीगन्धनाकुल्यै विदारीक्षीरविदारीवद् भिन्ने मन्यन्ते ।
 आह च— नाकुली सर्पगन्धा च सुगन्धा भोगिगन्धिका । सैकं सर्पसुगन्धेति— । तथा— अन्या महासु-
 गन्धा च सुवहा गन्धनाकुली । सर्पक्षी नकुलेष्टा च छत्राकी विषमर्दनी ॥ ११५ ॥ विदार्या गन्धोस्या
 विदारिगन्धा । अंशवः सन्त्यस्या अंशुमती दीर्घमूलत्वात् । शालस्येव पर्णान्वस्याः शालपर्णी । आह
 च— शालपर्णी स्थिरा यौम्भा त्रिशर्यतिगुहा ध्रुवा । विदारिगन्धांशुमती दीर्घमूला च पीतनी ॥ तुण्डि-
 कान् गन्धादीनीरयति कण्टकित्वात्तुण्डिकेरी । समुद्रः कण्टकैः कृतरक्षोन्ते स्याः समुद्रान्ता, दूरप्रसरत्वद्वा ।
 कल्पते कर्पासी । बद्रार्गांव फलानि सन्त्यस्या बद्रा, यन्माला— कर्पासी बद्रः प्रोक्तो बादरः पिच-
 वश्व इ । अर्थे तुण्डिकेरी चिद्वा कर्पासी च, अर्थे समुद्रान्ता कर्पासी यवासकः स्थृका च ॥ ११६ ॥ वने
 भवा वन्या । सा कर्पासी । (भारद्वाजी) भरद्वाजस्तेत्यागमः । भद्रापि । शृद्गाणि सन्त्यस्य शृद्गर्णी ।
 अत एव वृशाख्यः । आह च— कृष्मो धूर्वहो वी[धी]रो मृतुको वृष्मो वृषः । वितानी ककुदिन्द्राक्षो
 बन्धुरो गोपतिः स्मृतः ॥ गाङ्गमीरयति पवित्रत्वात् गाङ्गेरुकी । नागानां बलकृष्मागवला । ज्ञापति
 हिनस्ति गन्धेन ज्ञापा । गवि जले—इन्द्रे (एयते) गवेषुका । आह च— गाङ्गेरुकी नागबला स्वरगन्ध-
 निका ज्ञापा । विश्वदेवा तथारिषा ख[च]७३ हस्ता गवेषुका ॥ ११७ ॥ धामार्जति धामार्गकः ॥ धो-
 यति शब्दायते चांषकः । स धामार्गवः पोतपुष्टो महाजाली, जालं वितानः । आह च— धामार्गवः
 कोशाफलो राजकोशातकी फला । ककोटकी पांतपुष्टा महाजाली तथोच्यते ॥ ज्यौत्स्नी रावौ भासनात् ॥
 पटति विस्तीर्यते पटोली । जाली सविताना । ऐरावतो नागरद्गो नदियी भूमिजम्बुकेत्युत्त्वापि भ्रान्त्या-
 त्रोक्ता ॥ ११८ ॥ लाङ्गलवद् भेदनालाङ्गली । अभिशिखा स्पृष्टुमशक्यत्वात्, अभिमुखीयेके । आह
 च— कलिकारी तु फलिनी विशाल्या गर्भवतनी । लाङ्गल्यमिमुखी सौरी दीपानन्देन्द्रपुष्ट्यविः ॥ दृथर्थे-
 अभिमुखी भळादकी लाङ्गलो च । काकस्येवाङ्गं नासारुपं फलमस्याः काकाङ्गी, काकजड्येत्येके ।

स्याद्गाद्वलिक्यन्निशिखा काकाङ्गी काकनासिका ।
 गोधापदी तु सुवहा मुसली तालमूलिका ॥ ११९ ॥
 अजशृङ्गी विषाणी स्याद् गोजिह्वादार्विके समे ।
 ताम्बूलवह्नी ताम्बूली नागवह्न्यप्यथ द्विजा ॥ १२० ॥
 हरेषूरेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ।
 एला-ल-वालुकमैलेयं सुगन्धिहरिवालुकम् ॥ १२१ ॥
 वालुकं चाथ पालद्वयां मुकुन्दः कुन्दकुन्दुरु ।
 वालं ह्रीवेरवहिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनाम च ॥ १२२ ॥
 कालानुसार्यवृद्धाशमपुष्पशीतिशिवानि तु ।
 शैलेयं तालपर्णी तु दैत्या गन्धकुटी मुरा ॥ १२३ ॥
 गन्धिनी गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा ।
 महेरणा कुन्दुरुकी सल्लकी द्रादिनीति च ॥ १२४ ॥

आह च— काकनासा ध्वाद्वक्षनासा काकतुण्डफला च सा । गोधाया इव पदान्यस्या गोधापदी, कुम्भपदादिः (सू०) । हंसपदी च । मुण्डा(स्य)ति खण्डयति दोषान्मुसली । द्रथें तालपत्री मुसली मिश्रेया च ॥ ११९ ॥ अजस्येव शृङ्गाप्यस्या अजशृङ्गी, कर्कटशृङ्गीत्यर्थः । विषाणी शृङ्गीत्वात् । आह च— शृङ्गी कर्कटशृङ्गी च कुरझी कर्कटाह्या । कुलीरशृङ्गी वका च महायेषा नताइर्यपि । गोजिह्वाभपत्रा । दारयति रोगान् दार्वी, ओषधिविशेषः । नागवह्नी फणिलत्या पातालानीतत्वात् । द्विर्जयते द्विजा ॥ १२० ॥ हरति हरेणुः । रेणुका भस्मयोगात् । कुन्त्या दुर्वाससा दत्तम् कौन्ती । भस्मना धूम्या गन्धयति भस्मगन्धिनी । आह च— रेणुका राजमुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा । भस्मगर्भा पाण्डुफला भस्मगन्धा हरेणुका । गन्धवद्वयं चेतत् । एला-ल-वद्वलति—एला-ल-वालुकम् । हरि पिण्डां वालुकं हरिवालुकम् । त्र्यथे सुरभिः सल्लकी मुरा—एलावालुका च ॥ १२१ ॥ पात्यते पालद्वया । मुखाकुन्द इव मुकुन्दः, मुबति रसं वा । कुन्धयति कुन्दुः । आह च— कुन्दुरुः स्याकुन्दुरुकः कुन्दश्वासै विड[द]-इश्यपि । मुकुन्दस्तीक्ष्णगन्धन्वथ पालिन्दो(लड्यो)भीषणो वर्णी ॥ वलते वालम् । जिह्वेति च हीवेरम् । वर्धते वर्धते वर्हिष्ठम् । उदीचीभवमुदीच्यम् । केशपर्णायं वालत्वात् । अम्बुनाम तृद्धन्तत्वात् । आह च— वालकं वारि तोयं च हीवेरं जलमन्तु च । केशं वज्रमुदीच्यं च पिण्डगमावपनं कचम् ॥ १२२ ॥ कालमनुसरति शीतोष्णाभ्यां कालानुसार्यम् । त्रुदं कालस्थायि । अझमनः पुष्टं, अझमानं पुण्णाति वा, तदूर्ध्वजत्वात् । शीतत्वेन शीतं शीतशितम् । द्रथये शीतशितं सैन्धवं मिश्रेया चेत्याहुः । तानि तु शैलेयं, शिलायां भवन् शैलेयम् । आह च— शैलेयं पालितं वृद्धं जीर्णं कालानुसार्यकम् । स्थविरं च शिलादर्दु शिलापुष्टं शिलाभवम् ॥ दैत्या मुराह्येत्यनामत्वात् । (मुरा) मुर संक्षेपते । आह च— मुरा गन्धवती दैत्या गन्धवद्वया गन्धमालिनी । सुरभिः श्रुतगन्धा च कुटी गन्धकुटी स्मृता ॥ १२३ ॥ गर्जेभक्ष्यते गजभस्या । सुष्टु वहति स्ववति सुवहा, सुखवेति वैद्याः । महदीरणमस्या महेरणा । सत्कृत्य लक्यते स्वादते गजैः सल्लकी [शल्लकी] । हादोस्यस्या हादिनी । आह च— सल्लकी शल्लकी हादा सुरभिः सुखवा रसा । अश्वमूत्री कुन्दुरुकी गजभक्ष्या महेरणा ॥ १२४ ॥ अभेर्जवलेव रक्ता, मद्यपावनीत्वाद्वा । सुखिक्षा सुलभा । धातुरक्ता धातुकी, धातुरुषीत्वात् । आह च— धातुकी ताम्रपुष्टी च कुञ्जरा मद्यपावनी । पर्वतोया सुभिक्षा च वह्निपुष्टा च शविदता ॥ पृथ्वीका बहुफला पत्नेत्रलात्वाद्वा । एवं बहुला । चन्द्रस्य कर्पूरस्य बाला पुत्रीव चमत्कारात् । एलयति मुखदैर्घ्यमित्येला । निष्कान्ता कुदेः कोशानिष्कुदिः । आह च— पत्रेलवृद्धेला च त्रिदिवोद्भवा । स्थूला त्वक्सुगन्धा च पृथ्वीका सन्द्रकन्यका ॥ त्रिपुटे(की)तान्दुः । त्र्यथे

अभिज्ञालासुभिक्षे तु धातुकी धातुपुष्पिका ।
 पृथ्वीका चन्द्रवालैला निष्कुटिर्बहुलाथ सा ॥ १२५ ॥
 सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुत्था कोरड्गी त्रिपुटा त्रुटिः ।
 व्याधिः कुष्ठं पारिभ(भा)व्यं वाप्यं पाकलमुत्पलम् ॥ १२६ ॥
 शंखिनी चोरपुष्पी स्यात्केशिन्यथ वितुञ्जकः ।
 झटामलाज्ञटा ताली शिवा तामलकीति च ॥ १२७ ॥
 प्रपौण्डरीकं पुण्डर्यमथ तुञ्जः कुवेरकः ।
 तुणिः कच्छः कान्तलको नन्दिवृक्षोथ राक्षसी ॥ १२८ ॥
 चण्डा धनहरी क्षेमदुष्पु(ष्प) त्रगणहासकाः ।
 व्यालायुधं व्याघ्रनखं करजं चककारकम् ॥ १२९ ॥
 सु(शु)षिरा विद्मुलता कपोताङ्गाग्रिनटी नली ।
 धमन्यज्ञनकेशी च हनुर्हट्विलासिनी ॥ १३० ॥

पृथ्वीका हिङ्गुपत्रिकोपकुञ्चिका सूक्ष्मैला चेत्याहुः । द्वयेऽतु त्रिपुटा त्रिवृत्सूक्ष्मैला चेति लक्ष्याच्चेत
 विनिश्चयः ॥ १२५ ॥ सा— एला सूक्ष्मा, उपकुञ्चित्युपकुञ्चिका । तुत्था चाल्पत्वात् । कुरति शब्दायते
 कोरड्गी । त्रिपुटा व्यश्रिः । त्रुटिः, सूक्ष्मत्वाद्वा । आह च— सूक्ष्मैला दामि[व]डी तुत्था
 कोरड्गी बहुला त्रुटिः । एला कपोतवर्णं च चन्द्रवाला च निष्कुटिः ॥ द्वयेऽते त्रिपुटा त्रिवृत्सूक्ष्मैला च ।
 व्याधिपर्यायं कुष्ठत्वात् । कौ तिष्ठिते कुष्ठम्, अम्बाम्बगोभूमीति (सू०) पत्वं, कुष्ठाति रोगान्वा ।
 पारिषु तोयाशयेषु भवति पारिभव्यं, भव्यगेति (सू०) साधुः । वाप्यां भवं वाप्यम्, व्याप्यमित्येके ।
 पाकलं व्याधित्वात्, पाकं लाति वा । उत्पलं दाहहृत्वादुत्पलपुष्पत्वाद्वा । आह च— कुष्ठो रोगो गदो
 व्याधिशृत्पलं पाकलं रुजा । वाप्यं वानीरजं रामं कौवीरं पारिभव्यकम् ॥ १२६ ॥ शंखिनी शौकल्यात् । चोर-
 पुष्पी धनहरीत्वात्, रात्रौ विकाशाद्वा । केशाः सन्त्यस्याः केशिनी । चन्द्रनन्दनोत— चण्डा धनहरी
 चौरी चोरपुष्पा च तस्करी । तथा निशाचरी च स्यात्केशिनी ग्रन्थिकेत्यपि ॥ वितुञ्जते वितुञ्जकः । झटः
 संघातोस्या श्यामा । आमला— आमलकीत्वात् । अज्ञाताश्वर्यकरित्यताता, अद् आश्वर्येऽमुत्तवत् । ताड-
 यति मलांस्ताडी(ली) । आमलकीत्वाच्छिवा । ताम्यति तामलकी । आह च— तामलव्युत्तमा ताली
 तमलं(कं) तु पुलाकिनी । वितुञ्जकस्त्वज्ञटा च झटा चामलकीति च ॥ १२७ ॥ प्रकर्षेण पुण्डरीकस्येदं
 दाहहृत्वात्प्रदौष्टिरीकम् । अस्यैकदेशानुकाराङ्गोके पुण्डर्यम् । आह च— प्रपौण्डरीकं चक्षुभ्यं पौष्टिर्यं
 पुण्डरीयकम् । स्थलपद्ममिति गौडाः । तुयते तुञ्जः । कुवेरः कुत्सितदेहः । अत एव तुणिस्थाने कुणिं
 पेटुः । कच्छय(च्य)ते कच्छः । आह च— तुणिस्तुञ्जक आपातस्तुणिकः कच्छकस्तथा । कुवेरकः का-
 न्तलको नन्दिवृक्षोथ नन्दकः ॥ अश्वत्थाकारोयम् ॥ १२८ ॥ रक्ष्यते स्या राक्षसी । क्षियति वसत्यासि-
 नन्दः क्षेमकः । दुष्पुत्रश्चोकत्वात् । गणं हासयति गणहासकः कोहनत्वात् । आह च— चोरकः शङ्ख-
 नितश्छण्डा दुष्पुत्रः क्षेमको रिपुः । गणहासः कोहनकः कितवः फलको(चो)रकः ॥ गन्धद्रव्यं चैतत् । व्याडा-
 युधं नखत्वात् । चक्षमेलं धूपद्रव्यैः करोति चक्कारकम् ॥ १२९ ॥ नखीयं, विद्मुलताभा । कपोताङ्ग-
 ग्रिनलिकात्वात् । नटति वायुना नर्तकीत्वान्ती । धमनी शौपिर्यात् । अज्ञानभकेशा (अज्ञनकेशी) ।
 आह च— नलिका विद्मुलता कपोतचरणं नली । शुषिरा धमनी शून्या निर्मया नर्तकी नटी ॥ हनेत
 हनुस्तीक्ष्णाग्रत्वात् । हट्टे विलसति हट्टविलासिनी वेश्यवा ॥ १३० ॥ शुक्लाकृतिः । अत एव शंखः ।
 खुराति विलिखति खुरः, प्राणिशफत्वाद्वा । कोलदलं वदर्शपत्राव्ययेन्दुनोकम् । न खनति नखम् ।
 आह च— नखः कररहः शिल्पी करजोथ खुरः शकः । शुक्लः शंखः स्व[च]लः कोशी[ली] हउ-

शुक्तिः शंखः खुरः कोलदलं नखमथादकी ।
 काक्षी मृत्स्ना तुवरिका मृतालकसुराद्ग्रजे ॥ १३१ ॥
 कुटञ्जटं दाशपुरं वानेयं परिपेलवम् ।
 पुरुगोपुरगोनर्दैकैवर्तीमुस्तकानि च ॥ १३२ ॥
 अन्थिपर्णं शुकवर्हं पुष्पं स्थौणेयकुकुरे ।
 मरुन्माला तु पिशुना स्थूक्का देवी लता लघुः ॥ १३३ ॥
 समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि ।
 तपस्विनी जटा मांसी जटिला लोमशार्मिषी ॥ १३४ ॥
 त्वकपत्रमुत्कटं भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकम् ।
 कर्चूरको द्राविडकः काल्य(त्प)को वेधमुख्यकः ॥ १३५ ॥

र्नगहनुः सहः ॥ आढकासंज्ञा धानाख्या तुवरीत्वात्, तुवरो हि कपायो रसः । कपति काक्षी । प्रशस्ता मृद् मृत्स्ना, सस्नौप्रशंसायाम् (सू०) । मित्रतेनेनहेम मृतालकम् । सुग्राद्गरो जातम् । आह च— सौ-राशी च मृतासङ्घः काक्षी कामी मुराद्ग्रजा । अजिता तुवरी सुत्या मृत्या (त्सा) मृतालकम् ॥ १३१ ॥ कुटन्ती नटति, कुटञ्जटापि । दशपुरे भवं दाशपुरं, दाशान्विपर्ति वा, कैवर्तीमुस्तत्वात् । वने जातं वानेयं, नद्यादिभ्योदकृ (सू०) । प्लवते लघुत्वात्पवः । गा: पिपर्ति गोपुरम् । अत एव गोनदम् । आह च— परिपेलवं प्लवं वन्यं गोपुरं स्थाकुटन्तम् । सितपुष्पं दाशपुरं गोनर्दं जीर्णबुधनकम् ॥ १३२ ॥ प्रन्थिप्रधानानि पर्णान्यस्य प्रन्थिपर्णं, प्रन्थीन्वा पिपर्ति प्रन्थिमत्त्वात् । शुकस्येव वर्हाणि पर्णान्यस्य शुकवर्हं, शुकं बर्हमिति पदैकदेशत्वाद्वा द्वे संज्ञे । पुष्पयति पुष्पं विक्चाल्यम् । स्थूणाया इदं रूपेण स्थौणेयम् । कुकुरं श्वाकृति । आह च— स्थौणेयकं वहिचूडं शुकगुन्छं शुकच्छदम् । विक्चं शुकवर्हं च हरितं शीर्णलोमकम् ॥ मरुन्माले माशतसगाल्ये द्वे संज्ञे एते, अयं तु तुशब्दादेकां मन्यते, मरुत्सहिता माला वा । पिशुना गन्धसूचनात् । स्थूशति गन्धैः स्थूक्का । देवो देवपुत्रीत्वात् ॥ १३३ ॥ वधूराशावधूत्वात् । कोटिभिर्वर्षति मधु कोटिवर्षा । लङ्कासूप्यते लङ्कोपी, समुद्रान्तत्वात् । इन्द्राद्याः— स्थूक्का माला पङ्क-कमुष्टिनिला देवी लतागुरुः । देवपुत्री च लङ्कोपी शीता पङ्कजमुष्टिका ॥ स्वगमाहता कोटिवर्षा निर्माल्याशावधूः स्मृता । धन्वन्तरित्वं— स्थूक्का स्वगमाहाणी देवी लता लङ्कोपिकेत्यपि । पङ्कमुष्टिदेवपुत्री निर्माल्या पिशुना वधूः । ऋथं समुद्रान्ता कर्पासी यदासकः स्थूक्का च । जटाः सन्त्यस्या जटा । अत एव तपस्विनी । समांसत्वान्यांसी । अत एवामिषी । गन्धमांसी चेवम्, यदाह— मांसी कृष्णजटा हिंसा नलदा जटिलमिषी । जटा च पिशिता मेषी कव्यादा च तपस्विनी ॥ द्वितीया गन्धमांस्यन्या भूतकेशी जटा स्मृता । पिशाची पूतना केशी भूतकेशी च लोमशा ॥ १३४ ॥ तदग्रवक्षशकलत्वात् । पत्राकृति पत्तम् । उत्कटं चमत्कारात् । भृङ्गं कार्ण्यरैक्ष्यान्याम् । चोचमग्निचोदकम् । वरमङ्गं त्वयुपमस्य वराङ्गकम् । आह च— त्वचं वराङ्गं भृङ्गं त्वक् चोचं शकलमुक्तकम् । कृन्तति त्वगदोषं कर्चूरः, हरिद्राभः । द्रावयति द्राविडः । कल्यकारी काल्यः । आह च— कर्चूरको गन्धमूलो द्राविडः काल्य एव च । वेषमुख्यो दुर्लभश्च कस्य चित्संमता शटी ॥ १३५ ॥ ओषं धयत्योषधी फलपाकान्ता जातिः । सैवोषधं रोगहत् । सर्वमिति क्षेत्रघृततैलाद्यमप्यौषधं, ओषधेरजातौ (सू०) इत्यण् । तद्विशेषाच्छकादीनाह । शक्यतेनेन भोकुं इयति देहं वा शाकम् । पत्रं निम्बादेः, पुष्पं कोविदारादेः । आदिशब्दात्पक्लं वार्तीक्यादेः, मूलं मूलकविशादेः, कन्दः सूराणादेः, अद्गुरो वंशादेः । आह च— मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डविरुद्धकाः । त्वक्पुष्पं कवकं चेति शाकं दशविधं स्मृतम् ॥ विरुद्धकं तालास्थिमज्जति गौडः, वयं तु क्षेत्रोष्ठृ (द्र)-तस्य फलमूलादेः सेकान्नवोद्दिशानद्विरुद्धान्वरुद्धानमन्यामहे । कवकं छत्रिका । शाकविशेषानाह । ताडयति

ओषध्यो जातिमात्रे स्युरजातौ सर्वमौषधम् ।
 शाकाल्यं पत्रपुष्पादि तण्डुलीयोत्पमारिषः ॥ १३६ ॥
 विशाल्याश्चिशिखानन्ता फलिनी शक्रपुष्पयपि ।
 स्याद्वृक्षगन्धा छगलाण्डया(न्यया)वेगी वृद्धदारकः ॥ १३७ ॥
 जुद्गो ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्था सोमवहूरी ।
 पदुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती ॥ १३८ ॥
 हयपुच्छी तु काम्बोजी माषपर्णी महासहा ।
 तुष्टिकरी रक्तफला विम्बिका पीलुपर्ण्यपि ॥ १३९ ॥
 वर्वरा कवरी तुइगी खरपुष्पाजगन्धिका ।
 एलापर्णी तु सुवहा रास्ना युक्तरसा च सा ॥ १४० ॥
 चाङ्गेरी चुकिका दन्तशाठाम्बष्टाम्बललोणिका ।
 सहस्रवेधी चुकोम्बलवेतसः शतवेध्यपि ॥ १४१ ॥

दोसांस्तण्डुलीयकः, लघुतण्डुलाभवीजो वा । अत्यं मृष(घ)त्यल्पमारिषः । आह च— तण्डुलीयक उहितः स्व[च]याला (?) तण्डुलेरकः । भण्डीरस्तण्डुलीबीजो मेघनादो घनस्वनः ॥ १३६ ॥ लाङ्गलिकीयं पूर्वोक्तापि शाकत्वादिहोपाता । क्षुभवदन्यवति क्षुभगन्धा, क्षुभयगन्धा वृक्षगन्धोति च पाठभेदः । छगल-स्त्रेवाण्डान्यस्थीन्यस्याम्बुद्धालाण्डी । आवेगी वृक्षत्वात्, उद्भेदको वा । वृद्धं वृद्धत्वं दारयति वृद्धदारकः, वृद्धं दारकोक्तहते वा । जुड्गाति वृड्के दोषाङ्गजुड्गः, जुगि वर्जने । आह च— वृद्धदारक आवेगी जुड्गाको जीर्णबालकः । अन्तःकोटक(र)पृष्ठा स्यादजांशी छगलाण्डयपि ॥ अथै वृक्षगन्धा वृद्धदारकः पिण्डालुक विदारी च ॥ १३७ ॥ ब्राह्मी पावनीत्वात् । मत्स्यपुष्पा । वयस्था वयसः स्थैर्यकृत् । अथै सोऽमवली वाकुची गुह्यची ब्राह्मी च । हिमावती हिमजातत्वात् । आह च— क्षीरिणी काशनक्षीरी पदुपर्णी च कर्णीनी । तिक्ष्णदुग्धा हैमवती हेमदुग्धा हिमावती ॥ स्वर्णक्षीरी स्वर्णवती सुवर्णक्षीरिकापि च । अथै हैमवती हिमावती हरीतकी श्वेतवचा च ॥ १३८ ॥ हयपुच्छाकृतिः । कम्बोजदेशे भवा काम्बोजी । महासहेति मुद्रपर्णीः सदाया भित्रेयम् । आह च— माषपर्णी तु काम्बोजी कृष्णवृन्ता महासहा । आदृ-माषा सिद्धवृन्ता माष[मांस]माषाव्युच्छिका । तुष्टिकरी— ओष्ठोपमफलत्वात् । विम्बिभव विम्बिका । आह च— विम्बी रक्तफला तुण्डी तुष्टिकरेतकला च सा । ओष्ठोपमफला गोङ्गा (?) पीलुपर्णी च तुष्टिका ॥ अथै तुष्टिकरी विम्बी कर्णसी च ॥ १३९ ॥ शाकोयम्, वर्वरा कुटिलहस्तकेशाभा, अत एव कवरी । आह च— अजगन्धा खरपुष्पा वृक्षगन्धामगन्धिका । कवरी वर्वरागन्धा तुइगी पीतमयूरकः ॥ रस्यते रास्ना । आह च— रास्ना युक्तरसा रस्या श्रेयसी रसनी रसा । सुगन्धनूला विरसा सैव युक्ताफला मता ॥ अथै सुवहा रास्ना शेकालिका नाकुली च ॥ १४० ॥ चाङ्गां दन्तपदुत्वमीरयति चाङ्गेरी । उक्तयते अथैतेस्याशुकिका । अम्ब्रे तिष्ठयम्ब्रष्टा । अम्बलेव लुनात्यम्बललोणिका, अपघ्रष्टोयम् । आह च— क्षुद्राम्बलीका तु चाङ्गेरी लोणिका चाम्बललोणिका । अथै— अम्ब्रष्टा पाठा मोचिका चाङ्गेरी च, तथा चुकिकाम्बिलका चाङ्गेरी भण्डाकी च । आह च— अम्बलोम्बलवेतसो भीमो रसाम्बलोम्बिलवेतसः । रक्तस्त्रो वेतसाम्बङ्गः शतवेधी च वेधकः ॥ अथै चुको वृक्षाम्बलोम्बलवेतसशुक्तथ, तथा सहस्रवेधी—अम्बलवेतसो हिङ्गुलता कस्त्री च ॥ १४१ ॥ नमस्कारी अजलिलूपत्रत्वात् । गण्डेषु ग्रन्थिषु कृष्णा गण्डकाली । समांड्गान्यस्याः सनाङ्गा । खदिरा कृष्णसूक्ष्मपत्रत्वात् । आह च— रक्तपाठी शामीपत्रा समङ्गजलिकारिका । नमस्कारी गण्डकाली रास्ना खदिरकेत्यपि ॥ जीवन्त्यनया जीवनी ।

नमस्कारी गण्डकाली समा(म)इगा खदिरेत्यपि ।
जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्त्रवा ॥ १४२ ॥
कूर्चशीर्षो मधुरकः शृङ्गहृस्वाइगजीवकाः ।
किराततिक्तो भूनिम्बानार्यतिक्तोथ सप्तला ॥ १४३ ॥
विमला शा[सा]तला भूरिफेना चर्मकसेत्यपि ।
वायसोली स्वादुरका का(व)यस्थाथ मकूलकः ॥ १४४ ॥
निकुम्भो दृन्तिका प्रत्यक्ष्रेण्युद्म्बरपर्ण्यपि ।
अजमोदा तूथगन्धा ब्रह्मदर्भा यमा[वा]निका ॥ १४५ ॥
मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्त्वाणि पीष्करे ।
अव्यथातिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ॥ १४६ ॥
काम्पिल्यः कर्कशश्वन्दो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि ।
प्रपुच्छाडस्त्वेडगजो दृष्टनश्चकर्मदेकः ॥ १४७ ॥

आह च— जीवन्ती जीवनीया च जीवा जीवनवर्धनो । मङ्गल्यनामभेया च शाकश्रेष्ठा यशस्करी ॥ १४२ ॥
कूर्चः शीर्षेस्य कूर्चशीर्षः । शृङ्गः शृङ्गाभः । जीवयति जीवकः, जीवतीति वा दीर्घयुद्धात् । आह च—
जीवकः शृङ्गकः सर्जो दीर्घयुः कूर्चशीर्षिकः । हस्ताङ्गो मधुरः स्वादुः प्राणदधिरजीवयपि ॥ किरात-
देशो भवस्तिक्तः किराततिक्तः । अनार्यः किरातः । आह च— किराततिक्तो हैमकाण्डतिक्तः किरा-
तकः । भूनिम्बानार्यतिक्तश्च कैरातो रामसेनकः ॥ १४३ ॥ सपति समवैति सप्तला । शा[सा]ते सुखं
लाति शा[सा]तला । भूरयः केनाभा बिन्दवोस्या भूरिफेना । चर्मे कसति वर्धते चर्मकसा, चर्मकपे-
त्येके । आह च— शातला सप्तला सारा विन्दुला विमलामला । बहुफेना चर्मकसा केना दीपा सना-
लिका ॥ वायसवदवलीयते वायसोली काकोत्थाहया । कावे तिष्ठति कायस्था, कि ज्ञाने । आह च— कां
कोली मधुरा शुक्रः क्षीरा(री) ध्वाहः शोषिं(लि)का मता । कायस्था स्वादुमांसी च वायसोली च कारि(लि)का ॥
उपर्युः स्वादुरसा पृथ्वीका शतावरी काकोडी(ली) च ॥ १४४ ॥ भङ्गते चित्रत्वान्मकूलकः । नियतः
कुम्भो निकुम्भः । दन्ताभा दाम्यन्दननमा दोषा वा दन्ती । आह च— दन्ती शीघ्रा निकुम्भा स्यादुप-
चित्रा मकूलकः । तथोदुम्बरपर्णा च विश्वल्या च धुणप्रिया ॥ द्रव्यर्थे प्रत्यक्ष्रेणी द्रवन्ती दन्ती च । अज-
वन्मोदो गन्धोस्या अजमोदा । ब्रह्मदर्भाभा । यच्छत्यग्निमन्त्यं यमानी, पूर्वोक्तापीह शाकत्वात् पुनरुक्ता,
यवानीं मत्वा वा ग्रन्थकृद् भ्रान्तः । आह च— यवानी दीप्यको दीप्यो यवसाह्यनामकः । यमानिकोप्र-
गन्धवा च दीपनीया च दीपना ॥ पूर्वोक्ता हि खरवैश्वेताजमोदा ब्रह्मकुशा च । तथा चेन्द्रायाः— अज-
मोदा ब्रह्मकुशा खराशा लोचमर्कटः । वल्लीमोदा वस्तमोदा सैव हस्तिनयूरकः ॥ १४५ ॥ पुष्करमूले
तीणि नामानि । पद्मपत्त्रमिति ग्रन्थकृद् भ्रान्तः, पद्मवर्णेण लिपिप्रान्त्या पद्मपर्णमिति बुद्धवान्, यदाह—
मूलं पुष्करमूलं च पौष्करं पुष्कराह्यम् । काशीरं पुष्करजटा धीरं तत्पद्मवर्णकम् ॥ अन्यर्थं चरति— अ-
तिचरा । पद्माभा । चरति चारटी । आह च— पद्मचारिण्यतिचरा पद्मा पद्मावतीति च । चारटी गन्ध-
मूला च लक्ष्मीः श्रेष्ठा सुखुकरा ॥ उपर्ये— अव्यथा हरीतकी महाथमणी पद्मचारिणी च ॥ १४६ ॥ काम्पि-
लदेशो भवः काम्पिल्यः । चन्द्रोङ्गादनात्क्षेप्याद्वा । (रोचनी) रेचनीति सम्भ्यः पाठः, यदाह— काम्पिल्य-
कोथ रक्ताङ्गो रेचनी रेचकस्तथा । रजनो लोहिताङ्गश्च कर्कशो रक्तचूर्णकः ॥ अंहन्दुः— कर्कश ह्यः
करंजः [भः] स्थात्स काम्पिल्यः पटोलकः । प्रपुणाति प्रपुणति वा प्रपुच्छाः । एडवन्मेषाक्षवद् गज्यते
शब्द्यत एडगजः ॥ चक्राणि ददुमण्डलानि मद्ग्रनाति चक्रमर्दकः ॥ १४७ ॥ पद्मवदति पद्माः । उरमव-

पद्माट उरणाक्षश्च पलाण्डुस्तु सुकन्दकः ।
 लतार्कदुर्दुमौ तत्र हरितंथ महौषधम् ॥ १४८ ॥
 लशुनं गृजनारिष्टमहाकन्दरलोनकाः ।
 पुनर्नवा तु शोथव्यनी वितुञ्जं सुनिषण्णकम् ॥ १४९ ॥
 स्याद्वातकः शीतलोपराजिता शणपण्येषि ।
 पारावताङ्गिः कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता ॥ १५० ॥
 वार्षिकं त्रायमाणा स्यात्वायन्ती बलभद्रिका ।
 विष्वक्सेनिप्रिया धृ(गृ)ष्टिराही बद्रेत्यपि ॥ १५१ ॥
 मार्कवो भृङ्गराजः स्यात्काकमाची तु वायसी ।
 शतपुष्पा सितच्छत्रातिच्छत्रा मधुरा मिसिः ॥ १५२ ॥

नमेषवदक्षीप्यस्योरणाक्षः । इन्द्राद्याः— चकमर्दः स्मृतश्चकी प्रुन्नाडश्च नामतः । एकरेतो ददुहरो मेषाक्षे-
 डगजश्च सः ॥ पिपर्ति धातून्पलःण्डः । तत्र हरिते तत्र नीले पडाण्डौ लताकों लवतर्काख्यः । दुश्येदुमो-
 पवित्रत्वात् । धन्वन्तरिस्त्वेभेनाह— पलाण्डुर्भे(र्य)वनेष्ट्रथ मुकुन्दो मुखदूषकः । हरिणोन्य पलाण्डुस्तु
 लताकों दुर्दमश्च सः ॥ १४८ ॥ सुश्वतस्त्वाह— लशुनो दीर्घपत्रश्च पिञ्छगन्धो महौषधम् । फरणश्च
 पलाण्डुश्च लवतर्कोपराजितः ॥ गृजनं यवनेष्ट्रथ पलाण्डोर्देश जातयः । महौषधं सर्वरोगजित्वात् ।
 लशति छिनति रोगान्— लशुनम् । गृजति कुसितं शब्द्यते गृजनः । न रिष्यत्यरिष्टः । रसोनः पश्चरस-
 त्वात् । आह च— रसोनो लशुनोरिष्टो म्लेच्छकन्दो महौषधम् । महाकन्दो रसाख्योन्यो गृजनो दीर्घ-
 पत्रकः । महौषधगृजनादीनामाकृतिभेदेषि रसायैक्यादभेदं मन्यते । पुनर्नेवेव (छित्रापि) विशाख-
 त्वात् । आह च— पुनर्नेवो विशाखश्च कटिलः स शिलाटकः । वृथीवः क्षुद्रवर्षाभूदीर्घपत्रः कटिलः ॥
 वितुन्नये वितुन्नकं नाम शाकम् । सुषु निधीदन्त्यमस्मिन्ननुगाः सुनिषण्णकम् । आह च— शितिचा[सा]-
 र सूतुश्वस्तुल्याः(?) च सुनिषण्णकः। शाकमेदोयम्, यदाह— पाठा शूद्रा शारी शाकं वास्तुकं सुनिषण्णकम् ।
 विश्वन्धमवक्षंसि वर्चोभेदि तु वास्तुकम् ॥ १५९ ॥ शीतलवातक इत्येका संज्ञा, यद्धन्वन्तरिः
 शणपर्णी शीतलवातक इत्याह । द्वयर्थेऽपराजिता शीतलवातको गिरिकर्णिका च । कटस्यावृणोति कटभी ।
 पण्या स्तुत्या । ज्योतिष्मती— अग्न्याभत्वात् । लता दूप्रसरात् । आह च— ज्योतिष्मती तु कटभी स्या-
 त्सुर्वर्णलतेति च । ज्योतिष्का चामिभासा च लवणोक्ता च दुर्दिना ॥ ज्यर्थे लता प्रियद्युग्योतिष्मती
 सारिवा च । द्वयर्थे पारावतपदी काकजड्घा ज्योतिष्मती च ॥ १५० ॥ वर्षासु भवं वार्षिकम् । आह
 च— त्रायमाणा कृतत्राणा तायन्ती त्रायमाणिका । बलभद्रा बलदेवा वार्षिकं गिरिसानुजम् ॥ वाराही
 वराहकान्ता, (अत एव विश्ववल्लभा) । अत एव धृ[गृ]ष्टिर्थ[वै]र्षणात् । ज्यर्थे बदरा सुर्वच्छला
 अश्वगन्धा वाराही च ॥ १५१ ॥ मर्वति संपृच्यते मार्कवः । भृङ्गवद्राजते रजयति कृष्णी-
 करोति च भृङ्गराजः, भृङ्गरजोपि । आह च— भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कवो भृङ्ग एव च ।
 अङ्गारकस्त्वेकरजो भृङ्गरारः केशरजनः ॥ काकवन्मचति(ते) वर्णेन संपृच्यते काकमाची । अत
 एव वायसी, काचमाच्यपि । आह च— काचमाची ध्वाङ्गमाची काकसाहा च वायसी । शतपुष्पा बहु-
 पुष्पा । सितच्छत्राभा ॥ १५२ ॥ अवाऽच्यधोमुखानि पुष्पाण्यस्या अवाक्षपुष्पी ॥ कारोरियं कारवी

अवाक्पुष्टी कारवी च सरणा तु प्रसारिणी ।
तस्यां कटंभरा राजबला भद्रबलेति च ॥ १५३ ॥

जनी जतूका जन(रज)नी जतुकुच्चकवर्तिनी ।
संस्पर्शाथ शटी गन्धमूली षड्ग्रन्थिकेत्यपि ॥ १५४ ॥

कर्चूरोपि पलाशोथ कारवेल्लः कटिल्लकः ।
सुषवी चाथ कुलकं पटोलस्तिक्तकः पद्मः ॥ १५५ ॥

कूप्मांडकस्तु कर्कर्सुरे(री)वर्फः कर्कटी स्त्रियौ ।
इश्वाकुः कदुतुम्बी स्यात्म्ब्यलावूरुभे समे ॥ १५६ ॥

चित्रा गवाक्षी गोतुम्बा विशाला त्विन्द्रवारुणी ।
अशोध्नः सूर्योरणः कन्दो गण्डीरस्तु समष्टिला ॥ १५७ ॥

कर्मण्या । आह च- शतपृष्ठा मिसिर्वेषाषाढ़का माधवी शका । अतिच्छत्त्रा त्वाक्पुष्टी शताहा कारवी स्मृता ॥ सराति वत्संकोचान्विततेऽङ्गमनया सरणा, सरणी तु युक्तः पाठः । कटं विभर्ति कटंभरा । राजसुपा मुख्या बला बलकृत् । आह च- प्रसारणी तु प्रसरा सरणी सारणी च सा । चार्हणीं राजबला भद्रपर्णी प्रसारिका ॥ १५३ ॥ जायतेस्था जन्तुर्जनी । जतु करोति जतूका । संगतः स्वर्णोस्था: संस्पर्शी । आह च- जतुकारा तु जतुकुञ्जतुकारी जनी स्मृता । जननी चैव संकर्णी जतूका चक्रवर्तिनी ॥ शटी शटी, षड्ग्रन्थिकेदेशः पटीति मूर्वन्यादिमाहुः ॥ १५४ ॥ पलाशाः सन्यस्य पलाशः । आह च- शटी पटी पलाशश्च ज्ञेया पृथुपलाशिका । सुगन्धमूला गन्धाली षड्ग्रन्था सुवता वधूः ॥ कस्य चित्संमता पटीति कर्चूरस्य पटीत्वं पव्याः कर्चूरत्वं चेतीह कर्चूरोपादानम् ॥ द्रुथर्थे चाह षटी गन्धपलाशः कर्चूरथेति । करेण वेलति कारवेलः । कटिं लाति कटिलः, कटत्यावृणोति वा । सुषु सूयते सुषवी । कोलति संस्त्वायते कुलकं, कुत्सितं लक्षयत आस्वायते वा । पटाति सरलत्वात्पटोळः । तित्तो रसेन पदुर्देहपदुत्वकृत्, लवणानुसर इत्येके । आह च- पटोळः कुलकस्तिक्तः पटुकः कर्कशःछदी । राजीफलः पाण्डुफलो राजिमानमूर्ताफला ॥ १५५ ॥ कोरुष्माणनिति, कुत्सितोऽधाऽङ्गेषु बीजेष्वस्य वा वित्कारित्वात्कूप्माणः, कुष्यते करेति तृप्तिं वा । कर्कथासाविधर्ति- अर्हवस्तिशोधनः सरणत्वात्कर्करुः । आ- ईर्यते- एर्वाः कुदुचिर्भटी, उर्वाशकमिव बन्धनादिति श्रेतः-उर्वाशकं स्वादुचिर्भटीमाहुः । हस्तः कर्कः कर्कटी, प्रामटीव-ल्लैकिकष्टप्रत्ययः । इध्यत इश्वाकुः, क्षत्रियधनत्वाद्वा । कटुका तुम्बी, तुवि अर्दने । आह च- कदुकालाबुनी तुम्बी ल(तु)म्बा पिण्डफला तथा । इश्वाकुः क्षत्रियधनस्तिक्तजो महाफलः ॥ न लम्बतेलावूः, काकवा नव्, न लाति वान्तर्जलम् । समे इति खीतवेनापि । अत्रेन्द्राद्याः- अलावूस्तुम्बकः प्रोक्तो जलालाबूरलाम्बुनी । भक्षलाम्बुमहातुम्बीति- ॥ १५६ ॥ गोतुम्बा, अपभ्रंशोयं गवाक्षीत्वात् । आह च- ऐन्द्रिन्द्रवारुणी द्राक्षा इन्द्रेवर्ष-रुप्यादनी । गवादनी क्षुद्रकला त्रृप्ताक्षी गवाक्षयपि ॥ द्रुथर्थे चित्रा विशाला द्रवन्ती चेति विशालायाचित्रा-त्वाद् ब्रान्तो ग्रन्थकृत् । गवाक्षीविशेषो वा विशालेति न दोषः । विशाला महाफलत्वात् । इन्द्रवदक्षर्षिणो-तीन्द्रवारुणी । आह च- अन्येन्द्रवारुणी प्रोक्ता विशाला तु महाफला । अत्मरक्षा वित्रफला तुवसी त्रुपुषी च सा ॥ सूर्यते व्रेत्यते सूरणः । कन्यतेन्विष्यते कन्दो मूलविशेषः । गण्डीन् ग्रन्थीनीरयति गण्डीरः, पुंसि । सम्यगस्थीनि लाति समष्टिला सान्द्रत्वात्, समष्टिला नाम शार्क, यन्माला-गण्डीरो ना समष्टिला ॥ १५७ ॥ कलम्बमस्थाः कलम्बी । अपगतोदका जागड्त्वात्, अपोदकामस्यकालीति भन्दन्तरिः ।

कलम्ब्यपोदकाखी तु मूलकं हिलमोचिका ।
वास्तुकं शाकभेदाः स्युर्द्वीर्ण तु शतपर्विका ॥ १५८ ॥

सहस्रवीर्यभारगव्यौ रुहानन्ताथ सा सिता ।
गोलोमी शतवीर्या च गणडाली शकुलक्षकः ॥ १५९ ॥

कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्तियाम् ।
स्याद् भद्रमुस्तको गुन्द्रा चूडाला चक्कलोच्चदा ॥ १६० ॥

वंशे त्वक्सारकमारत्वचिसारतृणध्वजाः ।
शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ॥ १६१ ॥

वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः ।
अनिर्थना पर्वपर्वषी गुन्द्रस्तेजनकः शरः ॥ १६२ ॥

नडस्तु धमनः पोटगलोयो काशमस्तियाम् ।
इक्षुगन्धा पोटगलः पुंभूमनि तु वत्वजाः ॥ १६३ ॥

संक्षिप्तं मूलं मूलकः, अबदंशवेष्यस्य शाकत्वं, यो त्युभयोर्भवति लभते सोन्यतरतो व्यपदेशमिति । हिल-द्वीर्यान्मोचयति हिलमोचिका । वसन्याशिमन्गुगा वास्तुकं क्षारपत्राहयम् । कलम्ब्याद्याः पञ्चते शाकप्रकाराः, शाकाखीं पुष्पमूलाः (पत्रुणा) दीलत आरभ्य वा (पृ० ७८) यन्माला-मण्डुकपर्णी पालद्वया चिह्निका चाप्यपेदका । चाङ्गेरी हिलमोचा च कलम्बी शाकजातयः ॥ दूरं वाति द्रुवैर्णे वा पशुभिर्द्वीर्ण ॥ १५८ ॥ भूगोरियं भार्गवी । सहस्रवीर्या बहुपर्वा महाप्रभावा वा । रोहति मूले रुहा । अनन्ता दूरप्रसरणात्, नीलदूर्वेयं, यदाह-नीलदूर्वा स्मृता शष्ठं शाद्रलं हरिता तथा । शतपर्वा शतवीर्या शतवल्यसिता लता ॥ सहस्रवीर्या-नन्ता च दुर्मरा भर्गवी रुहा । गोरिव लोमान्यस्या गोलोमी । आह च- गोलोमी श्वेतदूर्वा च श्वेतगर्भा सिता लता । नीलधेतयोः पर्यायविपर्यासोन्नेष्यः । श्वेतदूर्वाविशेषोयम् । गण्डैप्रनियभिरल्यते गणडाली । मनस्याक्षितुल्यप्रनिथः (शकुलक्षकः) । आह च- गगडुर्वा तु गणडाली तीव्रा मत्स्याक्षिकापि च । वह्नि-नाडी कलापव वारणी शकुलक्षकः ॥ १५९ ॥ कुरुदेशं विन्दति कुरुविन्दः । मेघपर्यायोम्बुधरत्वात् । मुस्यति खण्डयति रोगान् मुस्ता, लक्ष्ये तिलिङ्गा । गुण्डीन्ति रोगा अस्या गुन्द्रा । धन्वन्तरिमेदनाह-मुस्तमम्बुधरो मेघो धनो राजकशेषकः । भद्रमुस्तो वराहोद्वदो गाङ्गेयः कुरुविन्दकः ॥ उच्चर्यतुक्षेपलत्यु-च्छा, चक्केयम् ॥ १६० ॥ वन्यते वंशः । त्वं चिरसरति त्वक्सारः, सृस्तिरो (सू०) इति धन् । (त्वचिसारः) ततुरपेष्टुक्तिवहुलम् (सू०) इति सप्तम्या अल्कुक् । कर्म इयर्ति कर्मारः । तृणानां धजो मुख्यः । यवान्म फलमस्य यवफलः । वेणनिति व (वि)यनिति वानेन वेणुः । मा क्रियतेनन मस्करः, मस्कर मस्करिणौ वेणुरिवाजक्योः (सू०) । तेजयति तेजनः । द्रव्यर्थे तेजनः शरो वेणुश्च ॥ १६१ ॥ कीति चक्ति कीचकः, कीचिति कायति वा । ग्रन्थते प्रनिथः । पर्वति पर्व । पिपर्ति पहः । गुन्द्रो दर्भविशेषे रुद्धः, यदाहुः-दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यम् । तेजयति निशिनोति तेजनकः । शृणाति पारुष्याच्छरः । काशस्त्विर्षी-का च ॥ १६२ ॥ नदयत्यर्दयति नडः, नल गन्धे । धमनोन्तः मुपिरत्वात्, धमिः सौत्रः, यथा धान्तो धान्तः काश्वनस्येव राशिः । पोटेन संलेभेण गलति पोटगलः । आह च- नलो नटो न डश्वैव स च पोटगलः स्मृतः । धमनोनन्तकश्चेति नडस्तु शर उच्यते ॥ काशते काशः । कोकिलाक्षयर्याय इक्षुगन्धेत्येहे । द्रव्यर्थे पोटगलः काशो नडश्व । वृलन्ते वन्वजास्तृणविशेषा ॥ १६३ ॥ रस्यते रसालः । इक्षुः ।

रसाल इक्षुस्तज्जेदाः पुड्रकान्तारकादयः ।
 स्याद्विरणं वीरतरं मूलेस्योशीरमस्त्रियाम् ॥ १६४ ॥
 अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम् ।
 लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ॥ १६५ ॥
 नलादयस्तृणं गर्मुच्छ्यामाकप्रसुखा अपि ।
 अखीं कुशं कुथो दर्भः पवित्रमथ कन्तृणम् ॥ १६६ ॥
 पौरसौगन्धिकध्यामदेवजग्धकरौहिषम् ।
 छत्वातिच्छत्वपालव्वौ मालातृणकभूस्तृणौ ॥ १६७ ॥
 शष्पं बालतुणं धासो यवसं तृणमर्जुनम् ।
 तृणानां संहतिस्तृणय नद्या तु नडसंहतिः ॥ १६८ ॥

पुण्ड्रदेशजत्वात् (पुण्ड्रः), पौण्ड्रेपि । कान्तमुखमियर्ति कान्तारः, कान्ता अरका भागा थस्य वा । आदिशब्दात्कोशकारायाः । आह च- इक्षुः कर्कटको वंशः कान्तारो वेणुनिः सृतः । इक्षुरन्यः पौण्ड्रकश्च रसालः सुकुमारकः ॥ अन्यः कर्द्दकशालिः स्यादिक्षुयोनीक्षुवालिका । तथान्य इक्षुगन्धा स्यादिक्षुलः कोकिलाक्षकः ॥ वीरयते वीरणं वीरतरं च तृणभेदः । अस्य वीरणस्य मूलं उश्यते कम्यत इत्युरारम् ॥ १६४ ॥ अभयं रोगहत्वात् । आह च- उशीरममृणालं स्यादभयं समगान्विकम् । रणप्रियं वीरतरं वीरं वीरणमूलिका ॥ नल व्यति नलदं अपारुष्यात्, नलति वा । अत एवामृणालमहेष्टम् । जल आशेते जलाशयं, शीतवीर्यत्वाद्वा । लाति दोषान्-ला, ला मज्जासारोस्य लामज्जकम् । लघुगुणेन लीयते लघु-लयम् । अवली [दी] यते दाहोनेनावदाहम् । इष्टं कापथमस्याद्योवातकृत्वा दिष्टकापथम् । आह च- लामउज्जकं सुनाळं [वासं] स्यादमृणालं लयं लघु । इष्टकापथकं शीत्रीं दीर्घमूलं जलाशयम् ॥ द्वयर्थेऽमृ-णालं लामउज्जकमुशीरं च, तथा सेव्यं लामज्जकमुशीरं वेति । अवदाहमवदत्तमाहुस्तत्त्वोशीरं नलदं, यदिन्दुः- अवदत्तं रणप्रियम् । ग्रन्थकृतु सेव्यममृणालयोर्नलदोरीरैकार्थत्वाद् भ्रान्तः ॥ १६५ ॥ (नल-दयः) तृणजातीया इत्यर्थः । तृण्यतेयते पशुभिस्तृणम् । गर्मुच्छ्यामाकौ तृणधान्यविशेषौ । गीर्यते गर्मुत् । श्यामं वर्णमकति श्यामाकः । प्रमुखशब्दान्वीवारायाः । तृणगर्मुती एकार्थं इत्येके । कौं शेते कुशः । कुं (कौ) थति कुथः । दणाति पारुष्यादर्भः, दम्यते वा । पूयतेनेन पवित्रं, सप्राप्ति तु पवित्रह-मिति स्मृतिः । कुस्तिं तृणं कृत्वा, तृणेचजाताविति (सू.) कोः कृत् ॥ १६६ ॥ पुरे भवं पौरम् । सुगन्धप्रधारजनं सुरभिः (सौगन्धिकम्) । ध्यायते पशुभिर्ध्यामि धूसरवर्णं वा । देवैर्जग्धमित्र जर्जस्त्वात् । यत्र तत्र रोहति रौहिषं, रुहेष्टदिष्ट (उ०) इति टिप्पच् । आह च- कत्तुं शकलिर्भूरिभूतिकं रौहिषं ततम् । ध्यामकं भूमकं पौरं मुद्रलं देवजग्धकम् ॥ ज्यर्ये सौगन्धिकं नीलपद्मं कत्तुं गन्धयायाणव । छत्वाकारस्तृणविशेषश्छत्वा । अतिकान्तश्छत्रामतिच्छत्वः, छत्वातिच्छत्वमित्येके । पारुष्यालं हान्ति पालदः । मालारूपाणि तृणान्यस्य मालातृणकः । भूस्तृणं भूस्तृणः, पारस्करादित्वात् (सू.) सुट्, भूरुवयं वा । आह च- भूस्तृणो रैहिणो भूतिर्भूमिकोथ कुटुम्बकः । मालातृणश्च पालव्वैच्छत्रा-तिच्छत्वकस्तथा ॥ १६७ ॥ शस्यते शष्पं, शसु हिंसायम् । बालं नवं तृणम् । शस्यतेयते धासः । यूयते यवसं तृणजातिः । अर्जयतेर्जुनं, सर्वे च तृणमर्जुनमिति भागुरिः । (तृण्या) पाशादित्वायत् (पाशादिभ्योगः) । (नज्जा) प्राग्वयत् ॥ १६८ ॥ तृणराजास्यस्तृणद्वृमसध्ये मुख्यत्वात् । तलति

तृणराजाह्न्यस्तालो नालिकेरस्तु लाङ्गलो ।
घोण्टा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरोस्य तु ॥ १६९ ॥
फलमुद्रेगमेते च हिन्तालसहिताख्यः ।
खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणदुमाः ॥ १७० ॥

इति वनौषधिवर्गः । ४ ।

सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः ।
शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे तरक्षुस्तु मृगादनः ॥ १ ॥
वराहः सूकरो घृष्णिः कोलः पोत्री किरः (रिः) किटिः ।
दंष्ट्री घोणी स्तवधरोमा कोडो भूदार इत्यपि ॥ २ ॥
कपिपुर्वगप्लवगशाखामृगवलीमुखाः ।
मर्कटो वानरः कीशो वनौका अथ भलुके ॥ ३ ॥

प्रतितिष्ठति बहुमूलत्वात्तालः । भूमिपिशाचो देश्याम् । नालिकान्नलयुक्तानुष्पादीनोर्याति नालिकेरः ।
द्वालकारपत्रशाखत्वालाङ्गली । तत्कलं चोचम् । शुणति (घोणते) ब्रमदि- अनया घोण्टा । पवेत
पूगः । क्रामति क्रमुकः । गुवत्यनेन संसकत्वाद्गुवाकः । खानि पृणाति खपुरः कारपत्रशाखः ॥ १६९ ॥
अस्य पूगस्य फलमुद्रतो वेगोस्योद्देवं संसकत्वात् । पूगादयो हि फलवृत्त्यः क्लीबे, फलेलुक् (सू०)
घोण्टा तु, हरीतकयादिभ्यश्च (सू०) इति लुपा, छपियुक्तवद्व्यक्तिवचने (सू०) इति वृक्षे फले च
खियोमेव । एते तालनालिकेरपूगाख्ययो हिन्तालेन चतुर्थेन सहिताः खर्जूराद्याश्वत्वारस्तृणप्रधाना वृक्षाः ।
ताली जात्यन्तरम् । एवं खर्जूरी भूमिखर्जूरः । हिनोति वर्धते हिन्तालः । खर्जूरः, खर्ज व्यथने ।
केल्यते ज्ञायते गन्धेन केतकी । तालयति ताली ॥ १७० ॥ इति वनौषधिवर्गः । ४ ।

हिनस्ति सिंहः । मृगाणां द्वीप्यादिशशकान्तानामिन्द्रः । पञ्चास्यो विस्तृतास्यः, पञ्चि विस्तारवचने,
कर्मणि घनर्थेकविधानम् (वा०), मुखपादैर्योर्धत्वाद्वा । हर्यक्षः कपिलाक्षः । अत एव हरिः, हरत्याकर्पति
वा । कण्ठीरयो देश्याम् । श्रुणाति शार्दूलः । द्वौ वर्णावीयते द्वांपोस्यस्य वा तनिवासित्वाद् द्वीपी ।
ब्यजिग्रन् हन्ति व्याघ्रः । चित्रकायः पञ्चशिखश्च । तरं क्षिणोति मार्गे रुणदि तरक्षुः- आरण्यः शा,
तरक्ष इत्येके । वृकोपि ॥ १ ॥ वरमाहन्ति वराहः । सूयतेत्यर्थं सूकरः । घर्षति घृष्णिः । पीनतालकोळः,
कुल संस्साने । पोत्रं मुखाग्रमस्यास्तीति पोत्री । किरति क्षमां चिरः, इगुपथेति (सू०) कः । केटति
किटिः, किट गतौ । कुड घनत्वेस्मालकोळः, कोडः कुदालो मुस्तादो दंष्ट्रालो मुखलाङ्गल इति दुर्गः
॥ २ ॥ कम्पते चलति कपि । छलवैर्गच्छति छलगः छलवंगोपि, गमेःसुपि (वा०), खचडित् (वा०) इति
छलवंगः, अन्यत्रापिदृश्यते (वा०) इति डे छलगः, गमथ (सू०) इति खचि छलवंगमोपि । शाखा-
संचारी मृगः (शाखामृगः) । वलयः (त्यः) मुखेस्य वलीमुखः । भ्रियते मर्कटः कुम्भकर्णनिगीर्णत्वात् ।
वने रमते वनरस्तस्यायं वानरः, पक्षे नरो वा । चिकेति जानाति कीशः, कीशबद्मीष्टे वा । वने- ओ-
कोस्य वनौकाः । हरिर्नानर्थे । कृष्णमुखो गोलाङ्गलः । कापेयं चापलादिकम् ॥ ३ ॥ भलति(ते)

ऋक्षाच्छ्वभूभालूका गण्डके खड़गखड़गिनौ ।
लुलायो(पो) महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभाः ॥ ४ ॥
स्त्रियां शिवांभूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः ।
सृ(शृ)गालो वश्वकः क्रोमुफेरुकेरवजेम्बुकाः ॥ ५ ॥
ओतुविंडालो मार्जारो वृषदंशक आखुरुक ।
त्रयो गौधेरगौधारगौधेया गोधिकात्मजे ॥ ६ ॥
श्वाविनु शल्यस्तल्लोम्नि शल्ली शल्लं शल्लम् ।
वातप्रमीर्वातमृगः कोक ईहामृगो वृकः ॥ ७ ॥
मृगे कुरङ्गवातौयुहरिणाजिनयोनयः ।
ऐण्यमेण्याश्र्मायमेणस्यैणमुभे त्रिषु ॥ ८ ॥
कदली कन्दली चीनश्चमूरुप्रियकावपि ।
स्तमूरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः ॥ ९ ॥

हिनस्ति भृकः, लक्ष्ये तु (भृकः), दधति कुहरभाजामत भृकूक्यूनमिति (उ० राम०) । ऋक्षति (ऋक्षोति) ऋक्षः । अच्छ आभिमुख्येन भृष्टिं(ते) अच्छभृष्टः, अच्छेत्याभिमुख्यावैव्ययम् । भालयति- (ते) भालूकः । भृष्टकोपि । गण्डति संहन्यते गण्डकः । खडति भिनति खड़गः । खड़गं शृङ्गमस्या-स्त्रीति खड़गी । वार्धाणसोपि । लुलति पड़के लुलयः । महंति मथ्यां शेते वा महिषः । महोपि । वाहं हयसमूहं द्वेष्टि वाहद्विषत्, द्विषोमित्रे (सू०) इति शतृप्रलयः । वाहद्विषत्नित्येके । घर्मार्तिः कं जलमा-सरति कासारः, ईप्तसरति वा महाकायत्वात् । सीरिभिर्द्वैत्तर्मीति सीरिभः कुटुम्बी तस्यार्थं सैरिभः । रजस्त्वलोपि ॥ ४ ॥ शिनोति शिवा, शकुनावेदिनी वा, शृगालेपि श्वीलिङ्गाः, यच्छाश्वतः- शिवः कीलः शिवा कोष्ठा भवेदमलकी शिवा । गां मिनोति मीनाति वा गोमायुः । मृगन् धूर्वीति मृगधूर्तः । असुगालाति सुगालः, सरति सुजति वा । कोशति कोष्ठा । के- इव्यवत्तं रौति केषु: फेरवथ । जमति जमूकः सर्वभक्षत्वात् । केरण्डोपि ॥ ५ ॥ अवत्याखुभ्य अेतुः । विशन्- आलात्याख्यन् विडालः, विलाले वा, विलान्यलति पर्यानोति वा, विलति भिनति- आखन्वा, विंड आलमस्योग्नित्वाद्वा, विंड आकोश इत्प्रमाद्वा । आखुभ्यो गृहं मार्षिं मार्जोरः । वृषानाख्यन्दशति वृषदंशः । जलेशयादन्या विलेशया गोधेयम्, अहेगोंधायां जातो जाल्यन्तरमित्येके । (गौधेर ३०) गोधायाद्वक् (सू०), आरगुदीचाम् (सू०), शृङ्गादित्वाद्वक् (सू०) ॥ ६ ॥ श्वानं विषयतीति श्वावित्, नदिवृतिवृष्वधीति (सू०) दर्शः । शलति शत्यानि किरति वा शत्यको दिलेशयः । शलको[लो]नि । तस्य लोन्नि शलोकाख्ये, यन्मोला-श्वाविच्छलकों शल्ली, शल गतौ । वातं प्रमिर्माते (वातप्रमीः), वाताभिमुखधावनात् । कोकते गृह्णाति केवते याति वा कोकः । ईहा मृगस्येवास्य ईहामृगः, ईहा मृग्यते वा । ईदां वर्कते- ईहावृक एवेकदेशेन वृक ईद्युक्तः । आरायः शेल्येके । कुक वृक आदाने ॥ ७ ॥ मृग्यते व्याधैर्मृगः । कौ रङ्गति कुरङ्गः । वातमयते वातायुः, वानं शुष्कमयते वानायुरित्येके । हियते गीतेन हरिणः । अजिनस्य योनिः । (ऐण्ये , विकारेवयवे वा, एष्याद्व् (सू०) । (ऐण) विकारादौ, प्राणिरजतोदिष्योऽव् (सू०) । ऐण्यमैर्णं च वास्यलिङ्गाणी ॥ ८ ॥ के दलति कदली, कन्दे लीयते कन्दली, इनन्तौ । विनोतीति चीनः । चमति चमूरुः । प्रीयते प्रियकः । समूर्यं (वर्य)ते समूरुश्चित्वर्णं । एते चर्मप्युपयुक्ताः ॥ ९ ॥ अमी

कृष्णसाररुद्धन्यद्कुरुक्षेत्ररौहिषाः ।
गोकर्णपृष्ठैतणश्यरोहितः शमरो मृगाः ॥ १० ॥

गन्धर्वः शरभो रामः सूमरो गवयः शशः ।
इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्याः पशुजातयः ॥ ११ ॥

उन्दुर्मूषिकोप्याखुर्गिरिका वालमूषिका ।

[छुद्धुन्दरी गन्धमुखी दीर्घतुण्डी दिवान्धिका ॥ १२ ॥]

सरटः कुक्लासः स्यान्मुसली गृहगोधिका ।

लूता खी तन्त्र[न्तु]वायोर्णनाभमर्कटकाः समाः ॥ १३ ॥

नीला[ल]इगुस्तु किं [कु]मिः कर्णजलौकाः शतपद्युमे ।
बृश्चिकः शूककीटः स्यादालिदुणौ तु बृश्चिके ॥ १४ ॥

पारावतः कलरवः कपोतेथ शशादनः ।

पत्त्री इयेन उद्भके तु वायसारातिपेचको ॥ १५ ॥

मृगविशेषाः । कृष्णेन सारः शब्दः कृष्णसारः । रौते रुहः । न्यवति न्यद्कृः, न्यद्कृतादित्वात् (सू०)
कुत्वम् । रमते रम्यते वा रड्कृः । शं वृणोति शंवरः । रोहिषाह्ये तुर्णे भर्तो रौहिषः । पृष्ठतो विन्दुचित्रः,
मत्वर्णीयो— अत् । एत्येगः । इर्याति कृशः, कृशी गतावियस्यान्मूर्त्यव्यः षः स्यात् । रोहितो रक्तत्वात् ।
चमति चमरः ॥ १० ॥ गन्धश्यवैर्यति गन्धव्यः । शृगाति शरेः । रमन्तेस्मिन् रामः । सरंति सुमरः ।
शुचिति गवते वा गवयः । शशति हुस्या गच्छते शशः । अदिशश्वान्नुहजा[यां]इयः (?) । मृगेन्द्राद्यो
उक्तः । गताद्याश्च वश्यमाणाः पादवन्ते पादैः पाशः, तिर्यक्षेपि । शापदा हिंशरवतः ॥ ११ ॥
उन्नत्यनुद्धुः, अन्तोपि । मूर्शति मूर्शिः । आखनसाखुः । पुंधरजोपि । खनको गुहाशयो गर्त्ताद्यथै ।
बृषो नानार्थे । गिरते गिरिका, लर्जातुर्वालमूषिकेति दुर्गः । [गन्धज्ञापि खियाम्] ॥ १२ ॥ सरति
सरटः । कुक्के शिरोप्रीतै लासति कुक्लासः, कुक्लितास इत्यपि (प)गाढः । प्रतिपूर्यः शशानकव्य । जाहको
गात्रसंकोची हलाहलोज्जलेकते वाच्यम् । मुखति भिगति मुखायी, मुख खड्डने, मुशलीति गौडः ।
गृहणोलिकेति सभ्यः पाढः, यस्या घरणोऽनिप्रसिद्धिः । लूपते लूता । तन्त्रं तन्त्रन्ययति तन्त्रवायः
[तन्त्रवायः] । ऊर्णा नाभारस्योर्गनामः । मर्हङ् इति रोहणावरोहणं नमर्कटः । जालिको जालकारश्च
॥ १३ ॥ नीलति नील[ल]इयः । कामति किं [कु]मिः, कमितमिरातिस्तम्भामतद्व (३०) ।
चु(पु)लकोपि । शतं पदानामस्याः शतरदी, कुम्भर्दीपुव (सू०) इति साधुः । उमे द्वे खियाम् ।
बृशति बृश्चिकः । शूः कण्ठरुतत्रवानः कीटः (शुद्धीटः), भ्रमरेशोयम् । आलमनर्थोत्रास्याली,
जयौतिवेऽली । दुगति दुगः, दुग हिंसायाः, कः, द्रेण इयेके, विषकीटोयम् ॥ १४ ॥ पा(प)रोपत-
स्यायं पारावतः, जगादित्वात् (ग०) वत्वम् । रजादव । केन पत्ते कपोतः, कस्य वायोः पोत
इच्यागमः, आरण्योयं, आश्वस्तु गृहकोतः, अव त्वं रूपं मन्यते । पत्त्रीति सामान्यं विशेषे वर्तते,
यच्छास्वतः— इयेनाख्यो विइः पत्त्री पतिवृगो शारिगो, माडा— इयेनः पतिवृशशादनौ । श्वेषयते
इयेनः । उक्ते नेत्राभ्यां ददृशुद्धुः, ऊर्ध्वोडोहनादिति विद्धकर । पत्ते पीयते वा पेचकः ।
एको निशाटश्च ॥ १५ ॥ व्याजित्रवृत्ति व्याग्रादः । भद्राजापत्यं भद्राजोस्यस्य वा भद्राजश्चाटके-

व्याघ्राटस्तु भरद्वाजः खञ्जीटस्तु खञ्जनः ।
 लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्यादथ चाषः किकीदिविः(वः) ॥ १६ ॥
 कलिङ्गभृङ्गधूम्याटा अथ स्याच्छुतपत्रकः ।
 दार्वाघाटोथ सा(शा)रडगः स्तोककश्चातकः समाः ॥ १७ ॥
 कुकवाकुस्तान्नचूडः कुकुटश्चरणायुधः ॥ १८ ॥
 चटकः कलविङ्कः स्यात्स्य स्त्री चटका तयोः ।
 पुमपत्ये चाटकैरः स्त्र्यपत्ये चटकैव सा ॥ १९ ॥
 कर्करेदुः करेदुः स्यात्कृकणकरौ समौ ।
 वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि ॥ २० ॥
 काके तु करटारिष्टबलिपुष्टस्कृत्प्रजाः ।
 ध्वाङ्क्षात्मघोषपरभृद्वलिमुग्वायसा अपि ॥ २१ ॥
 द्रोणकाकस्तु काकोलां दात्यूहः कालकण्ठकः ।
 आतापि(यि)चिछौ दाक्षाद्यगृध्रौ कीरशुकौ समौ ॥ २२ ॥

रास्यः । खञ्जतीति खञ्जनः । लोहवर्णं पृष्ठमस्य । कङ्कते कङ्कः । चषति चाषः । किकीति दीव्यति चाशते किकीदिविः, द्रे नामनी इत्येके, किकीदीविरिश्यन्ते ॥ १६ ॥ के लिङ्गं त्रुडास्य कलिङ्गः । भृङ्गवक्तुष्णपक्षी (भृङ्गः) । धूमवानिवाटति धूम्याटः, धूम्र आटथ पदैकदेशत्वात् । शतं बहवः पत्त्राणि पक्षा अस्य शतपत्रः । दार्वाहन्ति दार्वाघाटः, दारावाहनोऽणन्यस्यचटःसंज्ञायाम् (वा०) । सरति सारडगः, सह- आरडगति वा यूथका(चा)रित्वात् । स्तोकं कायति वाशते याचते वा स्तोककः । चतते(ति) याचते चाटकः । जलरजोपि ॥ १७ ॥ कुकेण शिरोप्रीवेण वक्ति कुकवाकुः । कुगुचारणेन कुटति कुकुटः । शिखी कालज्ञश्च ॥ १८ ॥ चटति भिनति- आहारं चटकः । कै शिरो लुताति वलयति कलविङ्कः । (चटका) आजायतश्चाप् (सू०), क्षिपकादिवाभावः (क्षिपकादीनांच) । (तयोः) चटकस्य चटकायाश्चापत्यं पुमान्- चाटकैरः, चटकायाएरक् (सू०), चटकाचेत्युपसंख्यानं (चटकस्येति वाच्यम्) । खी च तदपत्यं च तत्र, खियामपत्येलुग्वक्तव्यः (वा०), लुक्तदित्तलुकिं (सू०) इति टागे लुक्येति खोत्वात्पुनश्चाप् ॥ १९ ॥ कर्केति रेटे । केति च रेटे चाशते (करेदुः) । कु इति कणति कृकं नयति वा कुकणः । केति करोति वाशते ककरः । परभृतः काकीपुष्टवात् । कोकते चितं गृह्णाति कोकिलः । अपिकायति पिकः । कलकण्ठस्ताम्राक्षश्च ॥ २० ॥ काशब्दं कायति ककते वा लौत्यात्काकः । केति रटति करटः । नास्ति रिष्टं हिंसास्यामृतभुक्त्वादरिष्टः । बलिभिः पुष्टो वैश्वेदवभागाहर(गाई)त्वाद् बलिपुष्टः । सकृत्प्रजायते सकृत्प्रजः, एकांडप्रसवात् । ध्वाङ्क्षति ध्वाङ्क्षः । आत्मनः स्वनामनो घोषेस्यात्मघोषः, कोकेति वाशनात् । परान् पिकान् विभर्ति परभृत् । वय एव वायसः, प्रजादित्वादण् (सू०), वयते वा । एकदृष्टिश्रिरजीवी मौकुलिंद्रिकश्च ॥ २१ ॥ (द्रोणकाकः) वृद्धकाकेदिकाको वा, यदाहुः- द्रोणकाको दग्धकाको वृद्धकाको वनाश्रयः, दुण हिंसायां, द्रोणोपि । द्वितीयं तृतीयं वा रूपं वहति दित्यवाद्, तस्यापत्यं दात्यूहः, देविकाशीशपेत्यात्मम् (सू०) । कालः कण्ठोस्य कालः कण्ठका रोमेद्वदा वास्य कालकण्ठः कालकण्ठः । जलरक्षो(ज्ञो)पि । सिंहावलोकितेन समावित्येव । आत्मस्यातापी । चिछौति चिलः, चिल शेथिल्ये । दक्षते दक्षायः, श्रुदिस्तिस्यृहिंगृहिभ्यभास्यः (उ०), ततोपस्तेऽण् (तस्येदम्) । गृध्यति मांसं गृध्रः । कीशब्दमीरयति कीरः । शुक्रो नीलत्वात्, शवतीत्येके । प्रियदर्शनोपि ॥ २२ ॥ कुचति कुइ । (कीचः) प्रजादित्वादण् (सू०),

कुइ क्रौ(कु) श्रोथ वकः कहः पुष्कराहस्तु सारसः ।
 कोकश्चकश्चकवाको रथाङ्गाहृयनामकः ॥ २३ ॥
 कादम्बः कलहंसः स्यादुत्कोशकुररौ समौ ।
 हंसास्तु श्वेतगरुतश्चकाङ्गा मानसौकसः ॥ २४ ॥
 राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैलोहितैः सिताः ।
 मलिनैर्मलिकाक्षा(ख्या)स्ते धार्तराष्ट्राः सिंतरैः ॥ २५ ॥
 शारारिगतिराटि(डि)श्च वलाका विसकिठिका ।
 हंसस्य योषिद्विरटा सारसस्य तु लक्ष्मणा ॥ २६ ॥
 जतुकाजिनपत्रा स्यात्परोष्णी तैलपायिका ।
 वर्षणा मक्षिका नीला सरधा मधुमक्षिका ॥ २७ ॥
 पतङ्गिका पुत्तिका स्याद्वंशस्तु वनमक्षिका ।
 दंशी तज्जातिरल्पा स्थाङ्गन्धोली वरटा द्वयोः ॥ २८ ॥
 भृडगारी चीरुका चीरी शिलिका च ख्यामिमाः ।
 समौ पतङ्गशलभौ खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः ॥ २९ ॥

ख्यामजादित्वात्कोशा । वक्ति वकः, न्यृद्वादिः (मू०) । वकोयोपि । केन के जेले वा हयेते कहः ।
 सरति भवः सारसो लक्ष्मणाख्यः । विलीनाङ्गो दीर्घजड्यथ । कोकते वाशते कोकः । चकते चकः ।
 चकेति वाक्— आख्यास्य चकवाकः । रथाङ्गं चकमाहयो नाम चास्य रथाङ्गाहयो रथाङ्गनामा च ॥ २३ ॥
 कदम्बस्यावृं संवचारित्वात्कादम्बः । कलो मधुरवाहंसः (कलहंसः) । उच्चैः कोशत्युक्तेशः । कुरति
 कुररः, कुर शद्वे, कुरेति शद्वं राति वा । हन्ति गच्छते हंसः । श्रेता गहःः पक्षा अस्य श्रेतगहत् ।
 चककाराङ्गो वृत्तत्वात्, चकाङ्ग इत्येके । मानसाख्ये देवसरस्येकोस्य मानसौकाः ॥ २४ ॥ चञ्चु-
 सहैश्चरणैरिति लक्षणे तृतीया । मलिनैश्चन्चुचरणैस्ते सिता मलिकाक्षाः, [मलिकिकाकाराक्षाः] शुक्राङ्ग-
 गत्वात् । कृष्णैश्चन्चुचरणैर्वृत्तराष्ट्रे— अमाले भवा धार्तराष्ट्रः, राजहंसम्यो न्यूनत्वात् ॥ २५ ॥ शृणन्त्येना
 शररिः । अतस्यातिः । अट्टलाटिः । एताः ख्याम्, वलाङ्गकान् कायति बेलाकति याति वा बलाका ।
 विसमिव कण्ठोस्याः, विसकिठिकेयेके । शारिका गोराई पीतपादेति च वाच्यम् । वियते वरटा, द्विवि-
 षयत्वाज्जातेईष् नास्ति, वरलापि । योषिदियेव, लक्ष्मणीयेके, अत एव लक्ष्मणाख्योत्तौ ॥ २६ ॥
 जितिव कृष्णपिङ्गलत्वाज्जतुका । अजिनं पत्राणि पक्षा अस्या अजिनपत्रा चर्मचटकत्वात् । परमुण्ण-
 त्वमस्या: शीतापहत्वात्, परं विरुद्धं वा तेजसोन्वकारात् (परोष्णी) । तैलं पितीति तैलपायिका,
 नित्यमास्यविकासात् । चतुर्वेदोऽग्निः (ज्ञा)येके, तैलाद्याः— अजिनपक्षत्वात् । मुखविष्णा वल्गुलिका निशा-
 टनी च । वृणोति वर्षणा । मक्षन्ति रुद्धन्त्यस्यै मक्षिका । सरन्ती धातयति सरधा ॥ २७ ॥ पतति—
 अपतङ्गति वा पतङ्गिका । पुष्कुसिं तनोति पुतिका, मधुमक्षिकामेदोयं, यच्चिमिः— माक्षिकं
 तैलवर्णं स्याद् धृतवर्णं तु पौतिकम् । भ्रामरं तु भ्रेच्छुकं क्षेत्रं तु कविलं भ्रेत् ॥ दशति दंशः । (दंशी)
 दंशजातीया, जातेरिति (मू०) डॉप् । गन्धयते दृद्यति गन्धोली, गन्धालीयेके । वृणोति वरटा तैला-
 टाख्या ॥ २८ ॥ आकृत्या भृडगमियर्ति भृडगारी । चीति रोति चीहका । चीति रिणाति चीरी ।
 रक्षित्वा वायमेदस्ततुत्यवदा शिलिका चकाख्या, केऽगः (मू०) इति हस्तः, शिलिकार्तिं (ज्ञा) कृती-
 नामिति तु लक्ष्मण् । शलति शमं लभते वाग्नौ शलभः । खे योनते सधोतः । ज्योतिषेऽगति चलति
 ज्योतिरिङ्गणः । इन्द्रगोपको ज्योतिर्माली कीरमाणिक्यं च [—मणिश्च] ॥ २९ ॥ मधु व्रतयति भुइके

मधुवतो मधुकरो मधुलिष्मधुपालिनः ।
 द्विरेफपुष्पलिङ्गभृद्गण्डपद्भ्रमरालयः ॥ ३० ॥
 मधूरो बहिणो बहीं नीलकण्ठो भुजङ्गभुक् ।
 शिखावलः शिखी केका मेघनादानुलास्यपि ॥ ३१ ॥
 केका वाणी मधूरस्य समौ चन्द्रकमेचकौ ।
 शिखा चूडा शिखण्डस्तु पिच्छवर्हे नपुंसके ॥ ३२ ॥
 खगे विहंगविहंगविहंगमविहायसः ।
 शकुन्तपक्षिशकुन्तशकुन्तद्विजाः ॥ ३३ ॥
 पतत्रिं(त्रि)पत्रिपतगपतत्पत्रथाण्डजाः ।
 नगौकोवाजिविकिरविविभिकरपतत्वयः ॥ ३४ ॥
 नीडोङ्गवा गरुत्मन्तः पित्सन्तो नभसंगमाः ।
 तेषां विशेषा हारीतो मद्गुः कारण्डवः पूवः ॥ ३५ ॥

मधुत्रतः । अलत्यली, अलिथ । द्वौ रेफौ नाम्न्यस्य द्विरेफः । भृजति विभर्ति वा भृङ्गः । षट् पदानि चरणा अस्य षट्पदः । भ्रमति भ्रमरः । चबरीकभसले (ने) निदन्दिररोलम्बा देशम् ॥ ३० ॥ मीना-त्यर्हीन् मधूरः । बहूमस्यास्ति (बहिणः), फलबहूभ्यामिनन् (वा०) । शिखास्यस्य शिखावलः, दन्तशिखात्संज्ञायां (सू०) वलच् । शिखी, ग्रीष्मादित्वात् (सू०) । मेघनादमनुलसति नृत्यति-अवश्यं मेघनादानुलासी । चन्द्रकी शुक्रापाङ्गश्च ॥ ३१ ॥ के मूर्च्छि कायति केका । चन्द्रप्रतिकृतिश्वन्दकः । मेचको भिधवर्णवात्, यत्कात्यः- बाहिकण्डसमं वर्णं मेचकं ब्रुवते त्रुधाः । मधूरस्येत्य, अन्यत्रो-पचारात् । शिखाभिर्दयते शिखण्डः । पिच्छ[य]ति पिच्छम् । बहूति नृयेनोर्बीभवति बहूम् । प्रचलाकोषि । कलापो नानार्थे ॥ ३२ ॥ खे गच्छति खगः, अन्यत्रापिद्वयते (वा०) इति डः । विहायसा गच्छति, गमे-सुपिवाच्यः (वा०) खच्वकतव्यः, विहायसोविहइति (वा०) डे, खच्छिद्वा (वा०) । विजिहीते विहायाः, यच्छाश्वदतः- विदुर्विहायसं व्योम पक्षिण्थ विहायसः । शकनोतीति, शकेहनोन्तोन्युनयः (उ०) । पक्षाः सन्त्यस्य पक्षी । द्विर्जयत इति द्विजः ॥ ३३ ॥ पतत्राणि विद्यन्ते येषु ते पतत्रिणः । पतन्यनेनेति पतः पक्षः, पुंसिसंज्ञायांधः (सू०), परैवच्छति पतगः । पतति पतन् । पत्वाणि पक्षा रथोस्य पत्वरथः । नगे- ओकोस्य नगौकाः । वाजो वेगोस्यास्तीति वाजी । विकिरति भक्ते विकिरः- विकिरः, विकिरशकुनिविकिरोवा (सू०) । वाति वयति वा विः, वेंगाडित् (उ०) । पतत्राणि सन्त्यस्य पतति वा पतन्त्री, पतेरातिन् (उ०), पतेरातिरिति भ्रान्त्या पतति ग्रन्थकृदिदन्तं मन्यते ॥ ३४ ॥ पतितुमिच्छन् पित्सन्, सनिमिमेति (सू०) इस-दृढभ्यासलोपौ । नभसा गच्छति नभसंगमः, गमे-सुपुरपसंख्यनात्वच् (वा०), वाचंयमपुरंदरौच (सू०) इति चकारादमागमः, अत्यविचमितभिरभिलभिनभितपिपतिपिनिपणिमहिभ्योऽसजिति (उ०) नभः(भस)शब्दोस्तीत्येके । पतहगो नानार्थे । एते पतिविशेषाः । हरिणं वर्णं मेतो हारीतः । मज्जाति मद्गु-जंलकाकः, न्यद्वकादिः (सू०) । करण्डे भवं कारण्डं पञ्चरथन्यं वाति कारण्डवः । इवते हवः ॥ ३५ ॥

तित्तिरिः कुकुभो लावो जीवंजीवश्चकोरकः ।
 कोयष्टिष्टिष्टिभः कोकः ककरो (वर्तको) वर्त (ति) कादयः ॥ ३६ ॥
 गरुतपक्षच्छदाः पत्रं पतत्रं च तनुरुहम् ।
 स्त्री पक्षतिः पक्षमूलं चञ्चुस्त्रोटिरुभे स्त्रियौ ॥ ३७ ॥
 प्रढीनोडीनसंडीनान्येताः खगगतिक्रियाः ।
 पेशीकोशो द्विहीनेण्डं कुलायो नीडमस्त्रियाम् ॥ ३८ ॥
 पोतः पाकोर्भको डिर्भः पृथुकः शावकः शिशुः ।
 स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्रन्दं युग्मं तु युगलं युगम् ॥ ३९ ॥
 समूहनिवहव्यूहसंदोहविसरवजाः ।
 स्तोमौघीनिकरवातवारसंधातसंचयाः ॥ ४० ॥
 समुदयः समुदयः समवायश्चयो गणः ।
 स्त्रियां तु संहरिवृन्दं निकुरम्बं कदम्बकम् ॥ ४१ ॥
 वृन्दभेदाः समैर्वर्गः संघसाथौ तु जन्तुभिः ।
 सजातीयैः कुलं यूथं तिरश्चां पुनुःसकम् ॥ ४२ ॥

तित्तिशब्दं राति तित्तिरिः । कुकुशब्दं करोति (भाषते) कुकुभः । लाति [लावयति] लूयते वा लावः । जावेन सहचरेण जीवति जीवंजीवः, बाहुलकात्वत् । चक्रतं (ति) ज्योत्सन्या तृप्यति चक्रोरः । ओको यजति कोयष्टिः शिखरी । टिष्टिशब्दं भाषते टिष्टिभः । कुकति [कोकते] कोकः । केति करोति ककरः । वर्तत इति (वर्तकः), वर्तकाशकुनौप्राचां (वा०) इति साधुः, पक्षे वर्तिका । आदिशब्दात् त्वपिजलादयः ॥ ३६ ॥ गिरति खं गरुह् । (पक्षः) पक्ष परिग्रहे । छायतेनाङ्गं छदः, छादेष्वै (सू०) इति हस्वः । पतत्यनेन पत्रम् । पतन्तं त्रायते पतत्वम् । मूले, पक्षात्तिः (सू०) । चब्राति चलति चञ्चुः । त्रोट्यति त्रोटिः । तुण्डं च ॥ ३७ ॥ प्रकृष्टमूर्वं संहृतं वा डयनं, स्वादयओदितः (ग० सू०), (आदितश्च) इति निष्ठानत्वम् । एता इति हि ढीनायुपलक्षणार्थे । पेशीनां मासखण्डानां कोशः । अमति निःसरत्यस्मादण्डम् । तिस्तः संज्ञा इति गौडाः । कौ लीयते कुल्यते कुलेमति वा कुलायः । निलोयतेस्मिन् नीडः ॥ ३८ ॥ पुनाति पोतः । पान्येन पिवति स्तनौ वा पाकः । ऋभ्यते (अर्यते) श्रुद्धं प्राप्यतेऽर्भकः । डयति (ते) डिर्भः । प्रथते वर्धते पृथु कायति वा पृथुकः । स्यति शवति वा शावकः । शिनोति स्नेहेन शेते वाल्यर्थं शिशुः । स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ, अचतुरविचतुरेति (सू०) साधुः । मेथते संगच्छते मिथुनम्, मिथुमेयू संगमने । द्रन्द्रमिति, द्रन्द्ररहस्यमर्यादेति (सू०) साधुः, यत्कालिदासः- द्रन्द्रानि भावं कियया विवदुः । युज्यते धर्मिकृत्या युगम् । धर्मवृत्तौ तु युगं लाति युगलं, मत्वर्थायो वा लत् (सिभादिभ्यश्च) ॥ ३९ ॥ समूद्यते ढौक्यते समूहः । निवद्धति निवहः । व्यूहते व्यूहः । संदुश्यते प्रपूर्यते संदोहः । विस्तियते विसरः । व्रजयते व्रजः, गोचरसंचरवहवजेति (सू०) साधुः । स्त्रूयते स्तोमः । ओहोते- ओधः, न्यूड्कादिः (सू०) । निकीर्यते निकरः । वियते वारः । संहन्यते संत्रातः, होहन्तेरिति (सू०) धः । संचीयते संचयः ॥ ४० ॥ समुदयनं समुदयः, अयते- ध्येव । समुदयः, इणोऽन् । समवेयते समवायः । चीयते चयः । गण्यते गणः । वृणोति वृन्दम् । निकृति निकुरम्बम् । कदम्बपतिकृतिः केसरसंचयात्मकत्वात् (कदम्बकम्), कुसितमम्बते वा ॥ ४१ ॥

पशुनां समजोन्येषां समाजोथ सधर्मिणाम् ।
 स्यान्निकायः पुन्नराशी तूत्करः कूटमस्त्रियाम् ॥ ४३ ॥
 कापोतशौकमायूरतैत्तिरादीनि तद्गणे ।
 गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्च ते ॥ ४४ ॥ .
 इति सिंहादिवर्गः । ५ ।

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः ।
 स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः ॥ १ ॥
 स्त्री योषिद्वला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः ।
 प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा ॥ २ ॥
 विशंपास्त्वद्गना भीरुः कामिनी वामलोचना ।
 प्रमदा मानिनी कान्ता ललना च नितम्बिनी ॥ ३ ॥

समूहविशेषा वक्ष्यन्ते इति शेषः । सजातीयैः प्राणिनिरप्राणिभित्थ समूहो वर्गः, वृज्यते विजातीयेभ्य इति । प्राणिभिः समूहः (संघः), संहन्यते संघः, संघोद्वैषणप्रशंसयोः (सू०) इति साधुः, यथा गोसंघः, मेघसंघायुपचारात् । सराति सार्थोऽव्यगवृन्दम् । जन्मुभिरित्येव, कुल संस्त्वाने बन्धुषु च, (यथा) विप्रकुलम् । वृन्दमित्येव, यथा मृगव्यूहः, यु भिश्चणे ॥ ४२ ॥ संवीयते समजः, समुदोरजःपशुधिविति (सू०) अप् । पशुभ्योन्येषां वृन्दं (समाजः), यथा श्रोत्रियसमाजः । (सधर्मिणां) समूह इत्येव, यथा श्रमणनिकायः, निचीयते निकायः, निवासनितिशरीरोऽविति (सू०) घृत् कत्वं च । धान्यादेश-स्त्रियतं वृन्दं, पुञ्ज्यते पुज्ञः पूर्यते वा । रश्यते राशिः, राशिः सौत्रो दीप्त्यर्थः । उत्कीर्यत उत्किरः । कुञ्ज्यते कूटः ॥ ४३ ॥ कपोतादेसमूह एतानि वर्तन्ते, अनुदातादेरव् (सू०) । आदिशब्दात्काकादि । हायन्ते छेकाः पञ्चादौ स्थाप्यन्ते । गृह्यन्ते गृह्यकाः, पदास्वेरीति (सू०) क्यप्, स्वार्थे कन् ॥ ४४ ॥ इति सिंहादिवर्गः । ५ ।

मनोरपत्यं मनुष्यो मानुषश्च, मनोर्जातावव्यतौषुक्च (सू०) । मियते मर्त्यः, स्वार्थे यत् । मानवः, तस्येदमर्थऽण्, अपत्यार्थे अव्यद्भ्यां वाधितत्वात् । नृणाति नरः, नृ नये । पाति पुमान् । पञ्चभिर्भूतैर्जातिः पञ्चजनाः । पुरि पुरि शयनात्पूरणाद्वा पुरुषः । (पूरुषः) अन्येषामपीति (सू०) वा दीर्घः । नयति ना, नयतेर्दिच्च (उ०) इति कः ॥ १ ॥ स्त्यायतेस्थां गर्भः स्त्री । येति पुंसा [योषति] योषित्, हस्तहियुषिभ्यइतिः (उ०) । युष्य (योष) यत्यन्यं यौति वा योषा । नारीति, नूनरयोर्वृद्धित्र्य (ग० सू०) इति शार्दृगत्रादिपाठान्डीन् । सीमन्तः केशवेशोस्त्वस्याः सीमन्तिनी । उद्यतेसौ भर्त्रा, वध्यतेनया भर्ता वा वधूः । प्रतीपं वक्तं पश्यति, अपाङ्गानिरीक्षणात् । वामा विपरीतल-क्षणया शृङ्गारवेदनाद्वा । वनति भजति वनिता । मद्यते मदिला । तथाशब्दान्महेलापि, यज्ञक्ष्यम्-अज-यद् द्विषतः प्रापनयः परमहेलया । स्वेप्रेपि मनसि स्पृष्टो न यः परमहेलया ॥ २ ॥ प्रशस्तान्यङ्गान्यस्या अङ्गाना, अङ्गात्कल्याणे (ग० सू०) इति पामादित्वान्नः (लोमादिपामादिति) । विमेति तच्छीला भीरुः, भियःकुकुलक्नौ (सू०) । कामयते कामिनी । वामे बाधके लोचने अस्या वामलोचना । प्रकृष्टो मदः कामवेगोस्याः प्रमदा । मानः प्रणयकोषोस्या मानिनी । काम्यते कान्ता । लडति ला- (ल) स्त्ये वा ललना, लड विलासे, लल ईप्साया वा । नितम्बिनी गुरुनितभ्या ॥ ३ ॥ विशेषा

सुन्दरी रमणी रामा कोपना सैव भामिनी ।
 वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥
 कृताभिषेका महिषी भोगिन्योन्या नृपस्त्रियः ।
 पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिनी ॥ ५ ॥
 भार्या जायाथं उंभूम्नि दाराः स्यानु कुदुम्बिनी ।
 पुरन्ध्री सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥ ६ ॥
 कृतसापत्न(त्ति) काध्यूदाधिविज्ञाथ स्वर्यंवरा ।
 पतिवरा च वर्या च कुलस्त्री कुलपालिका ॥ ७ ॥
 कन्या कुमारी गौरी तु नानिकानागतार्तवा ।
 स्यान्मध्यमा हृष्टरजास्तरुणी युवतिः समे ॥ ८ ॥
 समाः स्तुषा जनी वध्वश्चिरण्टी तु सुवासिनी ।
 इच्छावती कामुका स्याद् वृष्टस्यन्ती तु कामुकी ॥ ९ ॥

इत्येव । सुषु- आदित्यते सुन्दरी । रमन्तेस्यां समणी । रमते रामा, ज्वलादित्याणः (सू०) । कुप्यति तद्धिला कौपना, कुधमण्डार्थेन्यथ (सू०) इति युत् । भामिनी, भाम कोधे । उत्तमा खीपर्याया । आदृशतेऽस्मिन्नारोहो नितम्बः, स वरोस्या वरारोहा । मत्ता क्षीवेव काशते भाति मत्तकाशिनी, कर्तुर्युपमाने (सू०) णिनिः । वरो वर्णोस्या वरवर्णिनी ॥ ४ ॥ नृपस्त्रीलेख । श्रीमहादेवीत्वे कृताभिषेका, यथा वासवदत्ता, मण्यते पूजयते महिषी । पद्मावत्यायाः, भोगोस्यासां भोगिन्यः । पत्न्योन्यज्ञसंयोगे (सू०) इति पत्नी । पाणिगृहीतोस्याः, बहुवृद्धिक्षान्तोदातात् (सू०) इत्यत्र पाणिगृहीतीत्यादिना (वा०) विशेष इति ढीप् । द्वितीया धर्मेस्तस्याः सहधर्मिणी, यज्ञादौ सहाधिकासात् ॥ ५ ॥ भरणीया भार्या, संज्ञार्या भूतः— क्रहलोर्येत् (सू०) । जायतेस्यां पतिर्जाया, यन्मनुः— जायःयास्तद्दि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः । दारयन्ति दाराः, दारजारौकर्तरिणिलुक्त (वा०) । अथशब्दात्पुंभूमोर्ने पूर्वभाक्तव्यम् । सहचरी च । कुदुम्बं पुत्रभृत्यायस्यस्याः कुटुम्बिनी । पुरं थते पुरंत्री । पतिसेवैव वतं यस्याः सा पतिव्रता, यत्स्मृतिः— नास्ति ख्याणां पृथग्यज्ञो न ब्रतमिति ॥ ६ ॥ कृतं सापत्नकं सपत्नी-भावोस्याः (कृतसापत्नका) । अध्युपर्युषाते द्वितीय(अन्या)स्या अध्यूदा । अधिविन्द्यस्यामविविज्ञा । स्वर्यं वृणीते स्वर्यंवरा, संज्ञार्याभृतृविजिति (सू०) खत् । पति वृणीते पतिवरा, खत् । त्रियतेनया वर्या, अवद्यप्येति (सू०) साधुः; वरमर्हति वा । कुलस्य संपादयित्री खीं (कुलस्त्री) ॥ ७ ॥ कनति कन्या, कनी दीप्ती, अव्यादिः (उ०), कन्यायाःकनीनच (सू०) इति लिङ्गाद्ढीप्— नास्ति । कुमारयति कीडिति कुमारी । कुत्सितो मारोस्या वा, अनूढत्वात् । अष्टवर्षी भवेद् गौरी दशमे नमिका भवेदिति स्मातों विशेषो नाद्रितः । गो (गु) गते गौरी । नजते नगना, ओणजी ओलजी ग्रीडे । क्रतौ भवत्मार्तवं रजः । (मध्यमा) अजायतष्टाप् (सू०) । (तरुणी) वयसिप्रथमे (सू०) इति ढीप् स्यात्, नव्स्नन्तीकवृयुस्तरुणतलुनानामुपसंख्यनात् (वा०) वा ढीप् । (युवतिः) यूनस्तिः (सू०) ॥ ८ ॥ स्तौति स्तुषा । जायतेस्यां जनी । वधूती च ग्रामदिकावत् । चिरिणोति चिरिष्टी, चरति चरण्टीत्येके, वयस्यचरमे (वा०) इति ढीप् । सुषु वसति सुवासिनी, स्ववासिनीति द्रवि- [मि] डाः । (कामुका) लघपतपेदत्युक्त (सू०) । वृत्तमिच्छति, सुप आत्मनःक्यत् (सू०), अश्रुक्षीरवृष्टलवणानामात्मप्रतीक्यचि (सू०) इत्यात्राश्वृष्टयोमैयुनेच्छायामिति (वा०) असुक् । जान-पदकण्ठति (सू०) मैथुनेच्छायां ढीपि कामुकी ॥ ९ ॥ यद्ग्रहतः— हित्वा लज्जाभये शिष्टा मदनेन

कान्तार्धिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका ।
 पुंश्ली चर्षणी बन्धवस्ती कुलटेत्वरी ॥ १० ॥
 स्वैरिणी पांशुला च स्यादशिश्वी शिशुना विना ।
 अर्वारा निष्पतिसुता विश्वस्ताविधवे समे ॥ ११ ॥
 आलिः सखी वयस्या च पतिवत्नी सभर्तुका ।
 वृद्धा पलिकनी प्राज्ञी तु प्रज्ञा प्राज्ञा तु धीमती ॥ १२ ॥
 शूद्री शूद्रस्य भार्या स्याच्छूद्रा तज्जारिरेव च ।
 आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा ॥ १३ ॥
 अर्याणी स्वयमर्या स्यात्क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ।
 उपाध्यायाप्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि च स्वतः ॥ १४ ॥
 आचार्यानी तु पुंयोगे स्यादर्याँ क्षत्रियी तथा ।
 उपाध्यायान्युपाध्यायी पोटा खीपुंसलक्षणा ॥ १५ ॥

मदेन च । अभिसारयते कान्तं सा भवेदभिसारिका ॥ ष्वुलन्तोयं (अभिसारिका) । वासकसज्जा विरहो-
 लक्षिता खण्डिता विश्रलिता कलहान्तरिता तथा प्रोषितभर्तुका स्वार्थीनदयितेत्यन्या सप्तान्वर्थत्वात्
 दर्शिताः । पुमांसं चलयति पुंश्ली । कर्षति चेतर्थणी, कृपेरादेश्वचः (वा०) । बन्धाति बन्धकी ।
 कुलान्यटति कुलटा शकन्धवादिः (वा०), कुत्सितं लटतीत्येके । एति तच्छीला— इत्वरी चपला, इण-
 शृजिसतिभ्यः करप् (सू०) ॥ १० ॥ स्वेनेतें तच्छीला स्वैरिणी, स्वार्दीरेणिः (वा०) इति वृद्धिः ।
 पांशुर्मालिन्यहेतुरस्यस्याः पांशुला । (अशिश्वी), सस्यशिश्वीतिभावाथां (सू०) इति साधुः । न
 विद्येते वीरौ पतिपुत्रावस्या अवीरा । विश्वसिति स्म विश्वस्ता । विगतो ध्वो भर्तास्या विधवा ॥ ११ ॥
 अल(आलय)त्यालिः, यच्छाश्वतः— आलिः सखी सेतुरालिरालिरावलिरिष्यते । समानं ह्याति सखी ।
 वयसा तुल्या वयस्या, नौवयोधमेति (सू०) यत् । सर्प्रीची च । (पतिवत्नी) अन्तर्वन्यतिवतोरुक्
 (सू०), ढीप् च । (पलिकनी) असितपलितयोर्ने (वा०), छन्दसिकननेके (वा०), भाषायाम-
 पीष्यत इति ढीप् च । प्रजानातीति प्रज्ञा, इगुपतेतिकः (सू०) । (प्राज्ञी) प्रज्ञादिभ्यश्वेति (सू०)
 स्वार्थेण । प्रज्ञास्त्यस्याः (प्राज्ञा), प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्योणः (सू०) ॥ १२ ॥ (शूद्री) पुंयोगदाह्याया (सू०)
 इति ढीप् । शूद्रजातीया खी शूद्रा, शूद्राचामहत्पूर्वाजातिः (वा०) इति— अजादित्वादप् । आभीरजा-
 तीया महाशूद्रस्य खी च, जातिलक्षणे पुंयोगे च ढीप् । वैश्यभेद एवाभीरो गवायुपजीवी । अन्यत्र महती
 चासौ शूद्रा च महाशूद्रा ॥ १३ ॥ स्वयं पुंयोगे विना । अर्यक्षत्रियाभ्यांवास्वर्थे (वा०) इति ढीपाम-
 नुको, पक्षे टाप्, योपधत्वाज्जातिलक्षणो ढीप्— नास्ति । स्वयमित्येव । उपेत्याधीयतेस्याः, अपादाने
 ब्रियामुपसंख्यानंतदन्ताच्चवाढीप् (वा०) इति धृवा च ढीप् । स्वयं मन्वव्याह्याकृदाचार्या । स्वतो
 जातावित्यर्थः, योपधत्वाज्जातेऽर्णु—नास्ति ॥ १४ ॥ (आचार्यानी) इन्द्रवरुणेति (सू०) ढीषामुकौ
 आचार्यादण्ठत्वचेति वक्तव्यम् (वा०) । पुंयोग इत्येव, (उपाध्यायानी) उपाध्यायमातुलाभ्यांवेति
 (मातुलोपाध्याययोशनुग्रा) पक्षे ढीषामुकौ । पुरु संझेष्ये, उभयव्यज्जना पोटा नपुंसकाह्या ॥ १५ ॥

वीरपत्नी वीरभार्या वीरमाता तु वीरसूः ।
जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका ॥ १६ ॥
स्त्री नमिका कोटवी स्याद् दूतीसंचारिके समे ।
कात्यायन्यर्धवृद्धा या का(क)पाथवसनाधवा ॥ १७ ॥
सैरन्धी परवेशमस्था स्ववशा शिलपकारिका ।
असिकनी स्यादवृद्धा या प्रैष्यान्तःपुरचारिणी ॥ १८ ॥
वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवाथ सा जनैः ।
सन्कृता वारमुख्या स्यात्कुट्टनी शम्भली समे ॥ १९ ॥
विप्रश्चिका त्वीक्षणिका दैवज्ञाथ रजस्वला ।
स्त्रीधर्मिण्यपि चाव्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥ २० ॥
ऋतुमत्यप्युद्वयापि स्याद्रजः पुष्पमार्तवम् ।
अद्वालुर्देहदवती निष्कला विगतार्तवा ॥ २१ ॥

(वीरपत्नी) नित्यंसप्तत्यादिषु (सू०) इति नान्तत्वाद्-क्लेष्योडीप् (सू०) । वीरं सूतवती वीरसूः सत्यद्विषेति (सू०) किंप् । वीरप्रसूर्जीगति भार्गवरेणुकैव (वा० रा०) वीरस्य प्रसूर्मातेत्यर्थः । जीव-त्तोका तु जीवसूः । बोद्य तु कठहारिणी । जनयितुं प्रवृत्ता सा प्रजाता । (प्रसूतिका) सूतकापुत्रिका-वृद्धारकाणांवा (वा०) इति पक्षे- इत्वम्, अऽव्याघ्रणात्युगेषि डीप् नातिः ॥ १६ ॥ विवक्षा योषिन्मुक्तेशीत्यागमः । कोटेन लज्जावशात्कुटिलवेन वेति याति कोटवी । दूयन्तेस्या मौख्याद् दूती । संचारयति (संदेशं) प्रापयति संचारिका । कतस्यापत्यमिव कात्यायनी, क्षापित्यन्याकारत्वात् । द्विलक्षणेयं, कषायेण रक्तं वस्त्रं शुद्धत्वादस्याः काषायवसना, अधवा- अपुंस्का रुद्देत्यर्थः ॥ १७ ॥ शिल्पं प्रसाधनादि तेन या परवेशमान्युपजीवति, स्ववशा स्वायत्ता, एकायत्ता न भवतीत्यर्थः । सह-एरं प्रेरणं धरते सैरन्धी, चतुःषष्ठिकलाभिज्ञा शीलरूपादिसेविनी । प्रसाधनोपचारज्ञा सैरन्धी स्ववशेति चेति कात्यः । असितपलितयोः क्लेश्योडीप् च । प्रादेष्यप्रथ्येत्युद्दिः (प्रादहोडोदेष्येष्येषु) । द्वे वाक्ये इत्येके तत्र, यन्मुनिः- असिकनी स्यादवृद्धा या प्रैष्यान्तःपुरयोधिता ॥ १८ ॥ वारे राजदेवादिसेवाकमे स्त्री वारस्त्री । गणः पेटकोस्त्यस्याः, गणयतीश्वरानीश्वरौ वा गणिका । वेशो वेश्यावाटे भवा वेश्या । पञ्चवी पण्डिती च । वारे सेवाकमे मुख्या (वारमुख्या) । कुट्टयति कुट्टनी । शं श्रेयो भालयति शंभं श्रेयोयुक्तं लाति वा शंभली । तुन्दी देश्याम् ॥ १९ ॥ विप्रश्चो दैवप्रच्छन्नं शुभाशुभेक्षणं वास्त्यस्याः (विप्रश्चिका), दैवं शुभाशुभं कर्म जानाति दैवज्ञा, अन्तःपुरस्यात्मुप्रवेशयत्वात् । रजोस्त्यस्या रजस्वला, रजःकृष्या-सुतीति (सू०) वलच् । स्त्रीधर्मो रजोस्त्यस्या: स्त्रीधर्मिणी । अत्रेष्यमात्रेयी । (मलिना-द्रजसिडीप् (वा०), मलादिनन्तद्वा डीप् ॥ २० ॥ क्लेश्योडीप्) क्लेश्योडीप् । उदकातसंज्ञायां यति उदक्या, उदकमहतीति । पुष्टितेति माला । पुष्पवत्यवीरिति प्राच्ययाः पेतुः, अव्यते रक्ष्यतेन्येष्योऽवाः, अवितृस्तृतन्त्रभ्यर्हः (उ०) । अविरात्रेयीत्येके, यत्कात्यः- अविं स्त्रीधर्मिणीं विद्यादिति । पुष्पं सुतफलहेतुत्वाद्रजः । क्लेश्योडीप्, क्लेश्योडीप् । अविरवार्तवम्, क्लेश्योडीप् । अविरवार्तवम्, क्लेश्योडीप् । दोहदं गर्भिण्यमिलाशोस्त्यस्या दोहदवती । निन्द्रातन्द्राश्रद्धाभ्युआलुच् (सू०) । दोहदं गर्भिण्यमिलाशोस्त्यस्या दोहदवती । निन्द्रातन्द्राश्रद्धाभ्युआलुच् (सू०) । आपहं गृहीतं सत्त्वं गर्भोन्यापनसस्त्वा । पुष्पं

आपञ्चसत्त्वा स्याद् गुर्विष्यन्तर्वल्नी च गर्भिणी ।
गणिकादेस्तु गाणिक्यं गार्भिणं यौवतं गणे ॥ २२ ॥

पुनर्भूर्दिघधूरूढा द्विस्तस्या दिघिषूः पतिः ।
स तु द्विजांग्रेदिघिषूः सैव यस्य कुदुम्बिनी ॥ २३ ॥

कानीनः कन्यकाजातः सुतोथ सुभगासुतः ।
सौभागिनेयः स्यात्पारख्यैणेयस्तु परख्यियाः ॥ २४ ॥

पैतृष्वसेयः स्यात्पैतृष्वस्त्रीयश्च पितृष्वसुः ।
सुतो मातृष्वसुश्वैवं वैमात्रेयो विमातृजः ॥ २५ ॥

अथ बान्धविनेयः स्याद्वन्धुलश्चासतीसुतः ।
कौलटेयः कौलटेरो भिक्षुकी तु सती यदि ॥ २६ ॥

तदा कौलटिनेयोस्याः कौलटेयोपि चात्मजः ।
आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः ख्रियां त्वमी ॥ २७ ॥

गर्भोस्या गुर्विणी, वीष्णादित्वादिनिः (सू०) । गुर्वाति च भागुरिः । अन्तर्विद्यतेस्याः (अन्तर्वल्नी), अन्तर्वत्पतिक्तोर्तुर्क (सू०) । गणिकानां समूहो गाणिक्यं, गणिकायायवितिवक्तव्यं (वा०) इति यत् । गर्भिणीनां समूहो गर्भिणं, इनप्यनपत्ये (सू०) इति प्रकृतिभावः (नस्तद्वित इति टिलोपे प्रापे) । युवतीनां समूहो यौवतं, युवत्या अपुंवदिति गणपाठात् (भिक्षादिषु), भस्यादेतद्विते (वा०) इति पुंवद्वावो नास्ति ॥ २२ ॥ पुनर्भवति पुनर्भूः । दिघेष्टि वाच्या भवति दिघिषूः । द्वौ वारौ द्विरूढा संस्कृता, यदाहुः—अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः (याज्ञ०) । मनुस्त्वन्यथाह—ज्येष्ठायां यदनूढायां कन्यायामुहूर्तेनुजा । सा चाप्रेदिघिषूर्जेया पूर्वा तु दिघिषूर्मता ॥ तस्याः पुनर्भवीः पतिः, किं च—पुनर्भू-पतिरूक्तश्च पुनर्भूदिघिषूर्ष्टत्येत्येयोप्यूदन्तः, दिघिषूमेच्छत्यात्मन इति क्यत् (सुपआत्मनःक्यत्), किं (अन्नेभ्योपिदिष्यते) । अग्रेनन्यभार्यत्वात्प्रधानं दिघिषूर्यस्य सोप्रेदिघिषूः, समासान्तविधिरनिलः ॥ २३ ॥ (कानीनः) कन्यायाःकनीनचेत्यण् (सू०) । (सौभागिनेयः) कल्याण्यादीनामिनङ् (सू०) इति ढगिनडौ । एवं दौर्भागिनेय इत्यायुन्नयं, हृदगसिन्धनेपूर्वपदस्यत्र (सू०) इत्युभयपदवृद्धिः, उत्तरत्र-अनुशतिकादीनांचेति (सू०) । सुत इत्येव, परखी कल्याण्यादिः ॥ २४ ॥ (पैतृष्वस्त्रीयः) पितृष्वसुम्भृण् (सू०) । (पैतृष्वसेयः) ढकिलोपः (सू०) इति ज्ञापकाङ्—ढक्—अन्यत्यलोपश्च । सुत इत्येव, मातृष्वसुत्र (सू०) इति छणि मातृष्वस्त्रीयः, ढकिलोपः (सू०) इति ढकि मातृष्वसेयः । विरुद्धाया मातुररत्यं वैमात्रेयोऽसोदयों भ्राता, शुत्रादित्वात् (सू०) ढक्, श्लीभ्योढक् (सू०) इत्यत्र खीपत्ययप्रहणात् । सामातुरस्तुभयमातृकः ॥ २५ ॥ बन्धक्या अपत्यं, कल्याणादीनामिनङ् (सू०) इति ढगिनडादेशः । बन्धून्—लाति बन्धुला । कुलटाया अपत्यं, खीभ्योढक् (सू०) । (कौलटेरः) क्षुद्राभ्योवा (सू०) इति ढक् ॥ २६ ॥ सा हि भिक्षार्थिनी कुलान्यटति, कुलटायावा (सू०) इति ढगिनडौ, पक्षे ढगेव क्षुद्रात्वाभावात्, अङ्गशीलहीना हि क्षुद्रा । तनोति कुलं तनयः । सूर्यते सुनुः । सुवति सुनः । पुरुक्तात्वायते पुत्रः, पुनाति वा, पुवोहस्तश्च (उ०) इति क्वतः । दारक्तायादौ च ॥ २७ ॥ आत्मजादयः ख्रियां वृत्ता दुहितवाचकाः । गौरादौ पुत्रो । दोर्पितरौ दुहिता । (तयोः

आहुर्दुहितरं सर्वेषत्यं तोकं तयोः समे ।
 स्वजाते त्वौरसोरस्यौ तातस्तु जनकः पिता ॥ २८ ॥
 जनयित्री प्रसुर्माता जननी भगिनी स्वसा ।
 ननन्दा तु स्वसा पत्युर्नव्वी पौत्री सुतात्मजा ॥ २९ ॥
 भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ।
 प्रजावती भ्रातृजाया मातुलानी तु मातुली ॥ ३० ॥
 पतिपत्न्योः प्रसुः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः ।
 पितुर्भ्राता पितृव्यः स्यान्मातुर्भ्राता तु मातुलः ॥ ३१ ॥
 स्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः स्वामिनां देवृदेवरौ ।
 स्वस्त्रीयो भागिनेयः स्याज्ञामाता दुहितः पतिः ॥ ३२ ॥
 पितामहः पितृपिता तपिता प्रपितामहः ।
 मातुर्मातामहाद्यं सपिण्डास्तु सनाभयः ॥ ३३ ॥
 समानोदर्यसोदर्यसगम्यसहजाः समाः ।
 सगोत्रवान्धवज्ञातिवन्धुस्वस्वजनाः समाः ॥ ३४ ॥

समे) पुत्रे दुहितरि च सामान्येन वर्तते । अपतनमपत्, अपति साक्षपत्यम् । स्त्रूयते तोकम् । संततिः संतानः, नन्दनोद्घप्रजाः, [तनुष्ठ] । उरसा निर्मिते यज्ञेति- अप्यतौ (उरसोच्च, उरसोण्च) । ततोति कुलं तातः, स्वार्थेऽण् । जनयति जनकः । पति पिता । वसा च ॥ २८ ॥ या अनिती विलोक्या इति त्वन्तर्भवितर्णवर्थत्वात् । प्रसूयते प्रसूः । मात्यस्यां गर्भो माता । भगं कृत्याणमस्त्यस्या भगिनी । सुषृष्टये स्वसा, सावसेञ्च (३०), नष्टस्वस्खादिभ्यः (सू०) इति ढीप् नास्ति । न नन्दते भ्रातृजायां ननन्दा, नविचनदेः (३०) इति क्षत् । न पततयनया कुलं नप्त्री । पुत्रस्यापत्यं पौत्री सुत-स्यात्मजा ॥ २९ ॥ यतते सर्वध्या याता, यतेर्वद्विद्य (३०) इति क्षत् । (भ्रातृजाया) क्षुतोविद्यायोनिसंबन्धेभ्यः (सू०) इति षष्ठ्या अलुग्नास्ति, सप्तमीसमासात्, यथा- दक्षयति भ्रातृजायाम् (मेघ०) । (मातुलानी) इन्द्रवरुणेति (सू०) ढीपानुकौ । उपाध्यायमातुलाभ्यां व (मातुलोपाध्याययो-रानुग्रा) इति पक्षे ढीप् ॥ ३० ॥ पत्युर्माता पत्न्याः श्वश्रूः, पत्न्या माता पत्युः श्वश्रूः, श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च (वा०) इत्यूड़ । तयोः पतिपत्न्योः पितान्योन्यं श्वशुरः, शु पूजितं कृत्वाश्रुते । (पितृव्यः) पितृव्यमातुलमातमहापितामहाः (सू०) इति साप्तुः । (मातुलः) प्रापत् ॥ ३१ ॥ इयावते श्यालः, स्यम वितर्केस्माद्वा (स्यालः), पत्युः श्याला इत्यर्थः । स्वामिनः पत्युः- भ्राता कनिष्ठः पत्न्याः, दीप्यति देवा, दिवेर्कः (३०) । अर्तिक्रमभ्रमिभ्रमिदेवासिभ्यश्चिदित्यरः (३०) देवरः । स्वसुरपत्यं स्वस्त्रीयः, स्वसुन्दः (सू०) जायां भिमीते जामाता ॥ ३२ ॥ प्रगतः पितामहात् (प्रपितामहः) । मातुः पिता मातामहः, [तपिता प्रमातामहः] । समानः पिष्ठ एषां, यत्स्मृतिः-सपिण्डात् तु पुरुषे सत्तमे विनिवर्तते । समानादूर्ध्वं सगोत्राः । समानो नाभिमूलमेषां सनाभयः, ज्योतिर्जनपदेति (सू०) समानस्य सत्त्वम् ॥ ३३ ॥ समान उदरे शयितः समानोदर्यः, समानोदरे-शयितः (सू०) इति यत् । सोदरशब्दात्- सोदरायः (सू०), विभाषोदर इति (सू०) समानस्य सत्त्वं वा । समाने गर्भे भवः सगम्यः, सगम्यस्यूथसनुतावन् (सू०), छान्दोपोतिलोकेभिधानात् । सह जायते सहजो भ्राता । समानं गोत्रमेषां सगोत्राः, ज्योतिर्जनपदेति (सू०) सत्त्वम् । ज्ञायते ज्ञातिः । बन्धनाति चन्तुः । (बान्धवः) स्वार्थेऽण् । एकः स्त्रो ज्ञातिवचनः, अन्य आत्मीयार्थः ॥ ३४ ॥ ज्ञाते-

ज्ञातेयं बन्धुता तेषां क्रमाद् भावसमूहयोः ।
धवः प्रियः पतिर्भर्ती जारस्तूपपतिः समौ ॥ ३५ ॥
अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः ।
भ्रात्रीयो भ्रातुजो भ्रातृभगिन्यौ भ्रातराद्बुभौ ॥ ३६ ॥
मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ ।
श्वशूश्वशुरौ श्वशुरौ पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥ ३७ ॥
दंपती जंपती जायापती भार्यापती च तौ ।
गर्भाशयो जरायुः स्यादुलवं च कललोक्यियाम् ॥ ३८ ॥
सूतिमासो वैजननो गर्भो भ्रूण इमौ समौ ।
तृतीयाप्रकृतिः शण्डः क्लीबः पण्डो नपुंसकम् ॥ ३९ ॥
शिशुत्वं शैशवं वालयं तारुण्यं यौवनं समे ।
स्यात्स्थाविरं तु वृद्धत्वं वृद्धसंघेषि वार्धकम् ॥ ४० ॥

भावो ज्ञातेयं, कपिजात्योर्धक् (सू०) । बन्धूनां समूहो बन्धुता, प्रामजनबन्धु (सहाये) भ्यस्तल् (सू०), तलि खीलिङ्गवचनम् । धुनोति धवः । प्रीणाति त्रियः, इगुषेति (सू०) कः । पाति पतिः, पातेऽर्डीतः (उ०) । सेक्ता वरयिता वरथ । जारयति जारः, दारजारौकर्तरिणिषुक् च (वा०) । उपजातः पतिशूपपतिः ॥ ३५ ॥ भर्तरीत्येव । कुण्डयते कुलमनेन कुण्डः, कुडि दाहे । जारज इत्येव । शुक्ष्यते लज्जाकरत्वाद् गोप्यते गोलकः, परनार्थं प्रजायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ । पत्नौ जीवति कुण्डसु मृते भर्तरि गोलक इति स्मृतिः । भ्रातुरपत्यं भ्रात्रीयः, भ्रातुर्व्यञ्च्च (सू०) इति वा छः । भ्रातृयो नानार्थे । भ्राता च भगिनी चेति (भ्रातरौ), भ्रातृपुत्रौस्वसृदुहितृभ्याम् (सू०) इत्येकशेषः । [एवं पुत्रौ] ॥ ३६ ॥ माता च पिता च मातापितरौ, आनदृक्षुदेवन्दे (सू०) । (पितरौ) पितामात्रा (सू०) इत्येकशेषो वा । मातरपितरादुर्दीचां (सू०) इति—अन्यः साधुः । प्रसूमीता जनयिता चेति द्वौ त्रिसंज्ञौ । (श्वशुरौ) श्वशुरःशश्वा (सू०) इत्येकशेषो वा । [पुत्रश्च दुहिता च प्रागुक्तम्] ॥ ३७ ॥ राजदन्तादौ (सू०) जायापत्योर्जायाशब्दस्य दंभावो जंभावो वा निपालते, दं भायेति निघण्डुः । गर्भे आशेतेत्र गर्भाशयः । जरामेति जरायुः । उलति वृणोत्युल्वः । कलयति के ललति वा कललः शुकशोणितसमवायः, प्रसिध्यास्य पर्यायो नोक्तः; अखीत्वविधानार्थं तु विधिः । उल्वपर्यायः कलल इत्येके, यन्मुनिः— तदुलवं कललं च तत् ॥ ३८ ॥ दशमे मासि सूतव इति श्रुतेः, नवमे दशमे मासि प्रब्रैः सूतिमार्हतैः ॥ निःसार्थते बाण इव यन्त्रछिद्रेण सत्वर इति स्मृतेश्च नवमो दशमो वा मासो, विजनने भवो वैजननः । गीर्थते गर्भः । त्रियते भ्रूणः कुक्षिस्थः । खींपुंसाभ्यामन्या तृतीया प्रकृतिः, लिङ्गान्तरत्वात् । शाम्यति शण्डः, [षण्डोपि] । क्लीबते क्लीबः । पण्डते पण्डः, पिण्डोपि । न खींपुंसो नपुंसकं, न ग्राणपादिति (सू०) साधुः, स नपुंसको भवेदिति भाष्यात्पुस्यपि ॥ ३९ ॥ शिशोर्भीवः शैशवं, प्राणभृजातीत्यश् (सू०) । यूनो भावो यौवनं, हायनान्तयुवादिभ्योण (सू०) । (वार्धकं) गोत्रोक्षेष्यत् (सू०) वृद्धाचेतिवक्तव्यात् (वा०) वृन्, मनोजादित्वात् (द्वन्द्वमनोजादिभ्यश्च) भावकर्मणोरप्याहुः, यथा— वार्धके मुनिवृत्तिनाम् (शु०) ॥ ४० ॥ पलति शोभतेनेन पलितं, पल गतौ ।

पलितं जरसा शौक्लयं केशादौ विस्रसा जरा ।

स्यादुत्तानशया डिभा स्तनपा च स्तनंधयी ॥ ४१ ॥

बालस्तु स्यान्माणवको वयस्थस्तरुणो युवा ।

प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरज्ञपि ॥ ४२ ॥

वर्षीयान्दशमी ज्यायान्पूर्वजस्त्वग्रियोग्रजः ।

जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयो वरजानुजाः ॥ ४३ ॥

अमांसो दुर्वलभ्डातो बलवान्मांसलोंसलः ।

तुन्दिलस्तुन्दिभ(क)स्तुन्दी वृहत्कृष्टिः पिच(चि)षिद्दलः ॥ ४४ ॥

अवटीटोवनाटश्चावभ्रटो नतनासिके ।

केशवः केशिकः केशी वलिनो वलिभः समौ ॥ ४५ ॥

आदिशब्दादोमादौ च । विसंसतेनया कचाङ्गं विस्रसा । जीर्णस्तनया जरा, विद्मेदादिभ्योऽह (सू०) । उत्ताना शेते—उत्तानशया, अथिकरणेशेते: (सू०) इत्यत्र—उत्तानादिषुकर्तुषु (वा०) इत्यच् । डिमेति प्राक् पक्षिकमेणोक्तं इह मानुषकमात् । स्तनं पिबति स्तनपा, (सुर्पिस्थ इत्यत्र) सुरीति योगविभागतः । स्तनं धयति स्तनंधयी, नासिकास्तनयोर्मा धेयोः (सू०) इति खश, धेटष्टिवाददीर्घं । खीलिङ्गेन निर्देशः खीप्रत्ययपर्दशनार्थः ॥ ४१ ॥ बलितः (ते) प्राणिति बालः, जवलादित्वाणः (सू०), वाढृ आप्नोवेस्माद् । अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्पर्िकः स्मृतः । नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिद्धाति माणवः ॥ स्वार्थं कन् (माणवकः) । वयसि प्रत्यये तिष्ठति वयस्थः । तरति तरणः । यौति मिश्रीभवति खिया युवा । प्रगतं वयोस्य प्रवयाः । तिष्ठति स्थविरः । वर्धते स्म वृद्धः, एवमादौ गड्डरिकाप्रवाहेग भूते चक्षः, वर्तमाने युक्तः शीलितादिवत् । जिनाति स्म जीनः, ग्रहिज्यवयीति (सू०) संप्रसारणं, संग्रसारणस्यति (सू०) दीर्घः, ल्वादित्वात् (सू०) निष्ठा नत्वम् । जीर्णति स्म जीर्णः, अङ्गुकः—किति (सू०) इत्यनिद् । (जरन्) जीर्णतेरतन् (सू०) ॥ ४२ ॥ अतिशयेन वृद्धो वर्षीयान्, ईशुनि प्रियस्थिरेति (सू०) वर्षीदेशः । दशमोवस्था विशेषोस्यास्ति दशमी, वयसिपूरणात् (सू०) इतीनिः, यन्मुनिः—इत्यो वयोदयारोपेतः सप्तमी दशमीति च । अतिशयेन वृद्धो ज्यायान्, ज्यच (सू०), वृद्धस्थच (सू०) इति ज्यादेशः, ज्यादादीयसः (सू०) इत्यात्म । अग्रे जातोभियः, अग्रायत् (सू०), घच्छौच (सू०) इति घः । अङ्गयाग्रीयौ च । अग्रिमराठे, अग्रादिपश्चात्तिमत् (वा०) । जघन्यजः पक्षाजातः । अत्यर्थं युवा कनिष्ठो अवीयांश्च, युवाल्पयोः कन्नन्यतरस्यां (सू०), स्थूलदूरेति (सू०) यणादिलोपः पर्वस्य गुणः । एवं कनीयान् यविष्टश्च । अवरे जायतेवरजः ॥ ४३ ॥ छथति स्म छातः, छो छेदने । मांसमस्यास्ति मांसलः, सिद्धादित्वात् (सू०) लच् । अंसावस्य स्तः (अंसलः), वर्त्सांसाम्यांकामवले (सू०) इति लच् । तुन्दं पिचण्डशास्यास्ति, तुन्दादिभ्युलच्च (सू०) इति चादिनिठनौ । उदरिलोपि । तुन्दिरस्यास्ति तुन्दिभः, तुन्दिवलिवर्तेभः (सू०) ॥ ४४ ॥ नतेनासिकाशाःसंज्ञायांटीट-अनाटज्ञभट्टचः (सू०) । नतेनासिकक्षयितिघोणः । नतायां नासिकायां नासानमनेष्यते वर्तन्ते । प्रशस्ताः केशाः सन्त्वस्य केशवः, केशाद्वोन्यतरस्याम् (सू०) । वलिस्त्वकर्कोचोस्यास्ति, पामादित्वात्रः (लोमादिपामादीति) । (वलिभः) तुन्दिवलिवर्तेभः (सू०) ॥ ४५ ॥ पूर्यतेवसार्थते पोगण्डः । खर्वति खर्वः ।

विकलाङ्गस्तु पोगण्डः सर्वो ह्रस्वश्च वामनः ।
 खरणा: स्यात्खरणसो विभ्रस्तु गतनासिकः ॥ ४६ ॥
 खुरणा: स्यात्खुरणसः प्रकृष्टः प्रगतजानुकः ।
 ऊर्ध्वज्ञुर्लघूर्ध्वजानुः स्यात्संज्ञुः संहतजानुकः ॥ ४७ ॥
 स्यादेष्व बधिरः कुब्जे गडुलः कुकरे कुणिः ।
 शृंभिरल्पतनौ श्रोणः पद्मौ मुण्डस्तु मुण्डिते ॥ ४८ ॥
 घलिरः केकरे खोडे खञ्जन्निषु जरावराः ।
 जडुलः कालकः पिषुस्तिलकस्तिलकालकः ॥ ४९ ॥
 अनाभयं स्यादारोग्यं चिकित्सा रुक्षप्रतिक्रिया ।
 भेषजौषधमैषज्यान्यगदो जायुरित्यपि ॥ ५० ॥
 खीरुमुजा चोपतापरोगद्या धिगदामयाः ।
 पुमान्यक्षमा क्षयः शोषः प्रतिश्यायस्तु पीनसः ॥ ५१ ॥

हसति हस्तः । वामेस्यातीति वामनः । निखर्वैः खद्रः [नः] सर्वं इति नाममाला । खरा तौक्षण्या
 खरस्येव वा नासास्य खरणाः, खुरखराभ्यांवानस्वक्तव्यः (वा०), पक्षे—अब्नासिकायाःसंज्ञायांनर्सचा
 स्थूलात् (सू०), पूर्वपदात्क्षेत्रायामगः (सू०) इति णत्वम् । नःक्षुद्रः क्षुद्रनासिकः । (विग्रे०-
 वक्तव्यः (वा०) ॥ ४६ ॥ खुराकारा नासिकास्य खरणाः—विकटघोणः । प्रगते विरले वातादिदोषात्तथो-
 ध्वे संहते च जानुनी अस्य, प्रसंभ्यांजानुनोर्जुः (सू०), ऊर्ध्वाद्विभाषा (सू०) ॥ ४७ ॥ एषपशुरिव
 —एडः । बद्धौ कर्णावस्थ बधिरः । कुमित उड्जः कुब्जः, पृष्ठोदरादिः (सू०) । गडुरस्यास्ति गडुलः,
 सिध्मादित्वात् (सू०) लच् । कुण शब्दे, कुपाणिः कुणिरिति नैरुक्ताः । कलंवकस्त्ववाक्षर्णः खलति-
 स्तिवन्दल्लुतकः । स्पृश्यते पृच्छति वा पृश्निः । (श्रोणः) श्रोणं संघाते, कुटिलजड्हापादः । मुण्ड्यते
 मुण्डः ॥ ४८ ॥ वलते चेष्टते वलिरं नेत्रं तयोगाद्वालिरः । के मूर्धिन करोत्याक्षिणी चलत्तारकत्वाकेकरः,
 एतमुपाध्यायः काच[व]र इत्याख्यत् । (खोडः) खुड प्रतिधाते । (सब्जः) खजि वैकल्ये ।
 दण्डो दुश्वर्मा द्विनमोपि । जराशब्दादुत्तरा उत्तानशयादयः खञ्जान्ताक्षिलिङ्गाः । जडति जडुलः, जडुलो
 जडत्वाद्वा । काल एव कालकः । अपिष्ठवते पिष्ठः । तिलप्रतिकृतिस्तिलकः । तिल इव कालकस्तिल-
 कालकः, देहे कृष्णं लक्ष्म ॥ ४९ ॥ आमयस्यभावोनामयं, अब्ययंविभक्तिसमीपेति (सू०) अर्थामवेव्ययीभावः ।
 कितेव्याधिप्रतीकारे सन् । भिषज्यत्वनेन भेषजं, भिषज कण्डुदिः, अनन्तावसथेति हभेषजा-
 दिति (सू०) निर्देशाद् गुणः, भेषं रोगं जयतीति दुर्गः । (औषधं) ओषधेरजाताविति (सू०)
 स्वार्थेण । (भेषज्यं) अनन्तावसथेति हभेषजाऽत्यः (सू०) स्वार्थं । अविद्यमानो गदोस्मद्वादः ।
 जयति रोगाजायुः, कृवापार्जात्युण् (उ०) ॥ ५० ॥ रुज्यतेनया रुक्, क्रिप् । (रुजा) भिदायद्
 (विदभिदादिभिदोद्) । व्याधीयतेऽप्यथैर्व्याधिः । गदति व्यथां गदः । आभीनात्यामयः, अम रोगेऽ-
 स्माद्वा । आमोपि । यक्ष्यते पूज्यते रोगराजत्वावश्मा । राजयक्षमापि । क्षयितेनेन क्षयः । शुद्ध्यत्वनेन
 शोषः । प्रतिश्यायते स्वति प्रतिश्यायः, श्याद्वयवेति (सू०) णः । पीनं स्यत्यनंतं नयति पीनसः
 ॥ ५१ ॥ क्षवणं क्षुत्, क्रिप्, रुक्, अप् । काशतेनेन काशः । क्षौलनेन क्षवथुः । शवति विसर्पति

खी क्षुत्क्षुतं क्षवः पुंसि काश(स)स्तु क्षवथुः पुमान् ।
 शोफस्तु श्वयथुः शोथः पाइस्फोटो विपादिका ॥ ५२ ॥
 किलाससिध्मे कच्छ्वां तु पामा पामा विचर्चिका ।
 कण्डूः खर्जूश्च कण्डूया विस्फोटः पिटकस्त्रियु ॥ ५३ ॥
 ब्रणो ख्यामीर्ममरः क्लीबे नाडीत्रणः पुमान् ।
 कोठो मण्डलकं कुष्ठस्त्रित्रे दुर्नामकार्शसी ॥ ५४ ॥
 आनाहस्तु विबन्धः स्याद् ग्रहणी रुक्मवाहिका ।
 प्रच्छर्दिका वमिश्च खी पुमांस्तु वमथुः समाः ॥ ५५ ॥
 व्याधिभेदा विद्रिधिः खी ज्वरमेहभगंदराः ।
 अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात्पूर्वे शुक्रावधेख्यिषु ॥ ५६ ॥
 रोगहार्यगदंकारो भिषगदैद्यौ चिकित्सके ।
 दान्तो निरामयः कल्य उद्धाघो निर्गतो गदाद् ॥ ५७ ॥

शोफः शोथथ । शृणतेनेन शयथुः । विपद्यतेनया विपादिका, पादशतस्य (सू०) इत्यत्रान्यत्रापीति
 वक्तव्याद् बुन्- लोपो वा ॥ ५२ ॥ समे इति शेषः । किलमस्यति किलासम् । सिध्यति सिध्मं मल-
 श्वित्रास्थ्यम् । कषति कच्छ्वः । पिवत्यइंगं पामा । (पामा) ढाबुभाभ्यामन्यतरस्यां (सू०) । विचर्च-
 यति विचर्चिका, अड्गुत्यादिसंधिषु सूक्ष्माः पिटकाः, खर्जूविशेष इत्येके । कण्डूयति कण्डूः, भावेकिप्
 (संपदादिभ्यः किप्) । (कण्डूया) अप्रत्ययात् (सू०) । खर्जति खर्जः, कर्ज खर्ज व्यथने । वि-
 स्फोटयति विस्फोटः । पटति संस्थिष्यति पेटित वा पिटका ॥ ५३ ॥ ब्रणयति ब्रणः । ईर्यत्यद्गामी-
 र्मम् । ईर्यर्त्यः, उस् । नाड्या ब्रणं, समासे पुस्त्वम् । नालिश्च । कूथते शब्दते कोठः । (मण्डलकं)
 मण्डलाकृति कुठम् । समे इति शेषः । कुण्णात्यइंगं कुष्ठं, कुसितं तिष्ठति वा, अम्बाम्बगोभूमीति (सू०)
 पत्वम् । श्वेतते श्वितं श्वेतकुष्ठम् । पापरोगत्वाद् दुर्नामकम् । ईर्यर्त्यर्तः । गुदजं गुदकीलकं च ॥ ५४ ॥
 आनहनं विष्मूत्रनिरोधः । यह्नाति ग्रहणी, जाठरोमिर्गृह्णतेनया वा तच्छेत्यित्यात् । ह्योगः । मलप्रवहारं
 प्रवाहिका, रोगाख्यायांण्वुल् (सू०) । प्रच्छर्दनं प्रच्छर्दिका, रोगाख्यायाण्वुल् (सू०) । वमनं वमिः ।
 छर्दिष्ठर्दी च ॥ ५५ ॥ विद्रात्यनया विद्रिधिः, विद्रो धीयतेस्यां वा । मेहति मूत्रयतेनेन मेहः । प्रमेहोपि,
 द्वीपपदीपवत् । भगं दारयति भगंदरः स्फिक्संधौ पिटकं, पृःसर्वयोर्दारिसदोः (सू०) इत्यत भगेच-
 दोर्वेचकव्यात् (वा०) खत् । श्लीपदं पादलमीकं केशनं विन्दलुपकम् । व्याधिभेद इत्येव । अश्मानं
 शुकं रात्यश्मरी । शुक्रात्पूर्वे मूर्च्छितान्ता वाच्यलिङ्गां ॥ ५६ ॥ अगदः कियतेनानगदंकारः, कारेस-
 त्यागदस्य (सू०) इति मुम् । भिषज्यति भिषक् । विद्यामधीते वेद वा वैद्यः । आद्यौ सामान्येनौषधा-
 दावपील्येके । वमति वान्तः, वार्त इति तु युक्तं, यद्रक्षयति— वार्ते फलनुन्यरोगे च त्रिषु, वृत्तिरस्यास्ति,
 प्रश्नाश्रद्धार्चवृत्तिभ्योः (सू०) । कलासु साधुः कल्यः । उल्लाघ्यते स्मोलाघः, चकः, अनुपसर्गतुलेति
 (सू०) साधुः ॥ ५७ ॥ ग्रलयति स्म ग्रलानः, संयोगदेरातोषातोः (सू०) इति निष्ठा नत्वम् ।

ग्लानग्लास्नु आमयावी विकृतो व्याधितोऽपदुः ।
 आतुरोभ्यमितोभ्यान्तः समौ पामनकच्छुरौ ॥ ५८ ॥
 दर्ढुणो दर्ढुरोगी स्यादशोरोगयुतोर्शसः ।
 वातकी वातरोगी स्यात्सातिसारोतिसारकी ॥ ५९ ॥
 स्युः क्लिन्काक्षे चुल्चिल्पिल्लाः क्लिन्केश्विन चाप्यमी ।
 उन्मत्त उन्मादवति श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी ॥ ६० ॥
 न्युब्जो भुग्ने रुजा वृद्धनाभौ तुण्डि(न्दि)लतुण्डि(न्दि)भौ ।
 किलासी सिध्मलोन्धोऽहग्मूच्छालो मूर्तमूर्च्छितौ ॥ ६१ ॥
 शुक्रं तेजोरेतसी च वीजवीर्येन्द्रियाणि च ।
 मायुः पित्तं कफः श्लेष्मा स्थियां तु त्वगसूग्धरा ॥ ६२ ॥

ग्लायति तच्छीलो ग्लास्नुः, ग्लाजिस्यथग्लुः (सू०)। आमयोस्यास्यामयावी, सर्वत्रा-आमयस्योपसंख्या-नाद्विनिर्दीर्घश्च (वा०)। व्याधिः संजातोस्य व्याधितः। अपदुर्मन्दः। आतोरत्यातुरः, आतरति रोगं च। अभितोम्यते स्माभ्यान्तः (अभ्यमितथ), रुध्मत्वेति (सू०) वेद्। संवातमृत्युर्मरकं [को] मारिमारी च देवतेति श्रीहर्षः। पामास्यास्ति पामनः, पामर इत्येके, द्वावर्धिति श्रीभोजः। [कच्छु-रस्यास्ति] कच्छुरः, कच्छुहस्तवत्त्वं (वा०) इति रः ॥ ५८ ॥ (दर्ढुणः) पामादित्वाच्छाकीपलाली-दर्ढुणाहस्तवत्त्वं (ग०) इति नः। दोर्धन्तेनया दर्ढुः। अर्शांसि सन्त्यस्यार्शसः, अर्शादिभ्योन्नुः (सू०)। वातो विद्यतेस्य वातकी, वातातिसाराभ्यांकुक्त्व (सू०) इतीनिः। एकदेशे विकृतत्वादतीत्सारक्यपि ॥ ५९ ॥ क्लिन्कस्यचुल्चिल्पिलश्वास्यक्षुषीति वक्तव्यात् (वा०) साधवः। चक्षुःक्लेदेपि, तेन चक्षु-र्गतः क्लेदक्षुलो नाम रोगः, तदोगाच्चुलं चक्षुः, चुलचक्षुष्टाच्चुलः पुमान्। उन्मादो वातभूतादिदोषाच्चित्त-विद्रमः। श्लेष्मास्यास्ति, सिध्मादित्वाल्लन् (सू०)। (श्लेष्मणः) पामादित्वानः (लोमादिपामादीति) ॥ ६० ॥ न्युब्जने न्युब्जः, घञ्, भुजन्युब्जौपाप्युपतापयोः (सू०) इति साधुः। भुग्नः कुब्जः, न्युब्जेन पाणि-गतेन भुग्नत्वेन योगाद न्युब्जः पुमान्, यच्छाश्वतः-विद्याद्योगतं न्युब्जं न्युब्जः कुब्ज उदा-हतः। तुण्डिस्त्रतनाभिः, तुण्डिस्त्रु जठरं, इलच् (तुण्डादिभ्यैलच्)। (तुण्डभः) तुण्डिवलीति (सू०) भश्च, एकदेशविकृतत्वात्। (सिध्मलः) सिध्मादित्वाल्लन् (सू०)। अन्धोऽहक्, अन्य हृष्टु-पसंहारे। नास्ति हगस्याहक्। मूर्च्छास्यस्येति (मूर्च्छालः), प्राणिस्थादातोल्लन् (सू०), क्षुद्रजन्तपता-पाचेष्यते (ग०)। मूर्च्छिति मूर्तः, राङ्गोपः (सू०) इति छलोपः, नध्याहयेति (सू०) नत्वाभावः। मूर्च्छा संजातास्य मूर्च्छितः, चुरादिमूर्च्छेः को वा ॥ ६१ ॥ शोकति स्वति शुक्रम्। तेजयति तेजः। असुन्। रीयते रेतः, रीढ़ स्ववणे। वीज्यते वेति वा वीजं, वीजिलौकिकः। वीरेऽक्षिवे साधु वीर्खम्। इन्द्रस्यामनो लिङ्गमितान्द्रिय, इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिति (सू०) साधुः। मिनोति मलान् स्वसंक्लवा-न्मायुः। पतति स्वंसते पित्तम्। कातफलति कफः। क्लिष्ट्यति श्लेष्मा। (त्वक्) त्वच संवरणे। असूजो धरा (असूग्धरा) ॥ ६२ ॥ (पिशितं) विश अवयवे। तरो बलमस्यस्य तरसं, तस्त्वयने

पिशितं तरसं मांसं पललं क्रव्यमामिषम् ।
 उत्तसं शुष्कमांसं स्यात्तद्वृन्दं त्रिलिङ्गकम् ॥ ६३ ॥
 रुधिरेसृग्लोहितास्वरक्तक्षतजशोणितम् ।
 बुक्काम्रमांसं हृदयं हृन्मेदस्तुवपा वसा ॥ ६४ ॥
 पश्चाद्ग्रीवासिरा मन्या नाडी तु धमनिः सिरा ।
 तिलकं क्लोम मस्तिष्कं गोदै किञ्चुं मलोऽखियाम् ॥ ६५ ॥
 अन्त्रं पुरीतद् गुल्मस्तु धीहा पुंस्यथ वस्तसा ।
 ख्यायुः ख्यियां कालखण्डयकृती तु समे इमे ॥ ६६ ॥
 सृणिका स्यन्दिनी लाला दूषिका नेत्रयोर्मलम् ।
 मूत्रं प्रस्राव उच्चारावस्करौ शमलं शकृत् ॥ ६७ ॥
 पुरीषं गूर्थं वर्चस्कमल्ली विष्णुविषौ समौ ।
 स्यात्कर्परः कपालोऽर्द्धी कीकसं कुल्यमस्थिं च ॥ ६८ ॥

काश्ये वा । मन्यते मांसं, मांसभक्षयितामुतेति नैरुक्ताः [मांसभक्षयितामुत्र यस्य मांसमिहाद्यहम् । एतन्मांसस्य मांसत्वे निरुक्तं मुनिरब्रवीदिति नैरुक्ताः] । पाल्यतेनेन देहः पललं, यच्छुदाश्वतः— पललं तिलमिश्रे स्यात्पललं पिशितेपि च । क्रते (क्रयते) क्रव्यं, कुडु गतौ । आमिष्यत आमिषम् । जाइ-गलं च, पलं नानार्थे । उत्तप्यते शोध्यते— उत्तसम् । वलं लुनाति वल्लुरं, वलिः सौत्रो वा ॥ ६३ ॥ रुणद्वि खोतांसि रुधिरम् । अस्येत न सुजयते वासृक् । लोहितं रक्तं च वर्णतः । अस्यतेस्मै । शोणति शोणितं, शोणृ वर्णे । बुक्कयते स्वादुत्वान्मृग्यते बुक्का, नान्तः पुंस्यथं, ख्यित्येके, वृक्तिं वैद्याः । अग्रं मुख्यम् । हियते हृत्— जीवाधारं पद्मं, दानं प्रकल्पन्तरम् । मेयति स्निद्यति मेदः, असन्तत्वाक्षीवे । उप्यते वपा । वस्ते मांसं वसा, शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसेति वैद्याः ॥ ६४ ॥ पश्चाद्भागे ग्रीवायाः कुकाटि-कायां सिरा, मन्यते मन्या, संज्ञायांसमजनिषदेति (सू०) क्रयः । नडस्येयं नाडीं सौषीर्यात् । धमति धमनिः, धमिः सौत्रः । सिनोति कायं सिरा, षिव बन्धने । तिलति तिलकम् । क्राम्यति क्लोम, उदयों जल्यधारः । हृदयस्य दक्षिणे यकृन्कोम वामे धीहा पुफ्फुसथेति वैद्याः । मस्तकमज्जाः, मस्तकमिष्यतीति मस्तिष्कं, इष गतौ । गुर्यते गोदै, गुर्दं परिवेश्ने । केटति किटम्, किट गतौ । मलते धारयति कायं मलः ॥ ६५ ॥ अमलनेनान्नमन्त्रम् । पूर्यते पुरीतत्, तान्तोयम् । गुरुज्यते रक्षयते मा वाधिष्ठेति गुल्मः । छेहते धीहा, नान्तः । वस्ते छादयति कायं वस्तनसा । लसा ह[न]हारथ । लायल्लांगं ख्यायुः, धौ वेष्टने । महालायुथं कण्डरा, ख्यायुसंघात इति वैद्याः । दक्षिणपार्श्वे कृष्णमांसांशः कालखण्डम्, कालखउज्जित्येके । यमं करोति यकृत् ॥ ६६ ॥ सरति सृणिका । स्यन्दते स्यन्दिनी । ललति लाति वा लाला । दूषयत्यक्षिं दूषिका, दूषीकापि । (प्रस्रावः) प्रेदुस्तुक्षुवैति (सू०) घन् । उच्चार्यते प्रेयते— उच्चारः । अवाधः कीर्यत इति, वर्चस्केवस्करइति (सू०) साधुः । शाम्यति शमलम् । शब्दनोल्यनेन शकृत् ॥ ६७ ॥ पिपर्त्यन्त्रे पुरी-षम् । गूरुत उत्सज्यते गूर्थम् । वर्च एव वर्चस्कम् । विष्ट्रितेनया विष्ट्रा । वेवेष्टि विद्, विशनीति सभ्याः । कल्पते कर्परः, कुपे रो लो नास्ति बाहुलकात् । कं पालयति कपालं मूर्खोस्थि, घटादि-खण्डोप्युपचारात् । कीति कसति कीकसम् । कुले शरीरे साधु कुल्यं, कोलति संस्त्वायते वा । अस्यतेस्थि ॥ ६८ ॥ कं कालयति कट्कानलति वा कंकालः, देहारम्भकोस्थिपञ्जरः । करङ्कोपि । कशाशकेति

स्याच्छरीरास्थि कङ्कालः पृष्ठास्थिन् तु कशेषका ।
 शिरोस्थनि करोटिः स्त्री पार्वास्थनि तु पर्शुका ॥ ६९ ॥
 अङ्गं प्रतीकांवययोपघनोथ कलेवरम् ।
 गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः ॥ ७० ॥
 कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ।
 पादाग्रे प्रपदं पादः पदङ्ग्रिश्चरणोऽस्त्रियाम् ॥ ७१ ॥
 तद्यन्थी घुटिके गुल्फौ पुमान् पार्विणरथस्तयोः ।
 जङ्गधा तु प्रसृता जानूरुपर्वाष्टीवदस्त्रियाम् ॥ ७२ ॥
 साक्षिथ क्लीबे पुमानूरुस्तत्संधिः पुंसि वद्धक्षणः ।
 गुदं त्वपानं पायुर्ना वस्तिर्नाभेरधो द्रव्योः ॥ ७३ ॥
 कटो ना श्रोणिफलकं कटिः श्रोणिः ककुञ्जती ।
 पश्चान्नितम्बः स्त्रीकठ्याः क्लीबे तु जघनं पुरः ॥ ७४ ॥
 कूपकौ तु नितम्बस्थौ द्रव्यहीने कुकुन्दरे ।
 स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथावुपस्थो वक्ष्यमाणयोः ॥ ७५ ॥

मुनिः, कथयत इति । पृष्ठग्रन्थो गडः पुमान् । के रटति करोटिः करोटी च । पृथ्यते पर्शुः, पर्शुरेव पर्शुका ॥ ६९ ॥ अङ्गाल्यङ्गम् । प्रत्येति प्रतीकः । अवयौत्ववयवः । अपहन्यतेपघनः, अपघनोऽग्न । मिति (सू०) साधुः । कल्यते कलेवरम् । गात्रे गच्छति गात्रम् । उप्यते वपुः । संहन्यते संधात्यन्तस्मिन्नङ्गानि संहननम् । शीर्यते शीरम् । वृष्यते सिच्यते वर्षति मलान्वा वर्षम् । विग्रहते विग्रहः, प्रहवृद्द-इति (सू०) अप् ॥ ७० ॥ चीयते कायः, निवासचितिशरीरोपसमाधानेवादेशकः (सू०) । दित्यते देहः । मूर्च्छति वर्धते मूर्तिः । तन्यते तनुः । प्रारम्भः पदस्य प्रपदं, पदशब्दः पादपर्यायोस्ति । पर्यतेनेन पादः । पदिति लक्ष्यलक्षण्यानास्ति, यस्तु गौः पदा न स्पष्टव्या, पदद्यामेव यथातथेत्यादौ स पदान्नमासिति (सू०) पदादेशः, अतः पदोऽप्रिपरिति पात्रम्, क्रमे तु पदम् । अंहत्यनेनाङ्गिः । चरत्यनेन चरणः ॥ ७१ ॥ पादप्रन्थी पार्श्वनिःसुते, शोटते धुटिका, शुष्ट परिवर्तने । गुज्जते गुल्फः । गुलकाधः पश्चाद्गागः पार्थिः, पुमानिति प्रायिकं, पृष्यते स्नेह्यते विपादिका चिकित्सार्थं पार्थिः । जङ्गन्यते कुटिलं गच्छति जडशा । प्रसरति प्रसुता । जायते जानु । ऊर्वोः पर्व ग्रन्थिः । अस्थि विद्यतेत्राष्ट्रीवित, आसन्दीवदशीवदिति (सू०) साधुः ॥ ७२ ॥ सजति सक्षिथ । ऊर्वत्यूः । वस्त्यथ ऊरसंधिः, वद्धक्षणः । गवते गूयते वानेन गुदम्, गुद परिवेष्टने वा । अपानित्यनेनापानम् । पाति मलोत्सर्गात्पायुः, पिवति वा स्नेहम् । वस्त्यग्निमन्मूत्रं वस्तिमूत्रपुटकम् ॥ ७३ ॥ कव्यत आत्रियते कटः, शबे श्रोणौ कलिङ्गे च गजगण्डे भुशे कट इति शाश्वतः । कटीरोपि । श्रोणयते संहन्यते श्रोणिः, तस्याः फलकमिव-ककुत्पार्श्वनिःसुतांस्त्रोस्त्यस्याः कुञ्जती । कव्याः पश्चाद्गागः, निताम्ब्रति सुरतसंमर्दाश्रितम्बः । स्त्रीकव्याः पुरो भागः, हन्यते जघनम् ॥ ७४ ॥ कृतिसंतं कु दणाति कुकुन्दरं, द्रव्यहीने क्लीबे । स्फायते स्फिक् । प्रथत उद्दियते प्रोथः । प्रोहोपि । (उपस्थः) वश्यमाणौ भगविश्नौ ॥ ७५ ॥ भज्यते भग्नं,

भगं योनिर्द्वयोः शिश्मो मेद्रं मेहनशेफस्ति ।
 मुष्कोण्डकोशो वृषणः पृष्ठवंशाधरे त्रिकम् ॥ ७६ ॥
 पिच(चि)ण्डकुक्षी जठरोदरतुन्दं स्तनौ कुचौ ।
 चु(चू)चुकं तु कुचामं स्याज्ञ ना कोडं भुजान्तरम् ॥ ७७ ॥
 उरो वत्सं च वक्षश्च पृष्ठं तु चरमं तनोः ।
 स्कन्धो भुजाशिरोंसोख्ती संधीं तस्यैव जञ्जुणी ॥ ७८ ॥
 वाहुसूले उभे कक्षौ पार्श्वमस्त्री तयोरथः ।
 मध्यमं चावलग्नं च मध्योख्ती द्वौ परौ द्वयोः ॥ ७९ ॥
 भुजवाहू प्रवेष्टो दोः स्यात्कफो(पो)णिस्तु कूर्परः ।
 अस्योपरि प्रगण्डः स्यात्प्रकाष्टस्तस्य चाप्यधः ॥ ८० ॥
 मणिवन्धादाकनिष्ठुं करस्य करभो वाहिः ।
 पश्चशाखः शयः पाणिस्तर्जनी स्यात्प्रदेशिनी ॥ ८१ ॥
 अइगुल्यः करशाखाः स्युः पुंस्याइगुष्टः प्रदेशिनी ।
 मध्यमानामिका चापि कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ॥ ८२ ॥

(खनोधनेत्यत्र) खलो भगः पदमितिवक्तव्यादधः : (ज्ञा०) । यौति यौनि । छीचिह्नं स्मरगृहं च । शिनोति धर्षति भगं शिश्नः, शेफ[ग] थ । मेहत्यनेन मेद्रम् । मुष्णाति गोपायति शुकं मुष्कः । अण्डयोः कोशोण्डकोशाः । वर्षति शुकं वृषणः । पेलथ । पृष्ठास्थोध ऊर्वोः संधीं त्रिसंघटिकम् ॥ ७६ ॥ पचत्यं धिचण्डः, अपिचमत्याहारं वा । कुष्यते कुक्षिः । जमत्याहारं जठरम् । उदीर्यति(दियति) उदरम् । तुदति तुन्दं, तुन्दिथ । स्तन्येते बालैः स्तनौ । कूर्येते कुन्येते वा कुचौ । वक्षोरुहै उरसिजो च । चुचित्यव्यक्तं कायति पीयमानं चुतुकम् । (कोडं) कुड घनत्वे, ना पुंलिङ्गं न भवति । वक्षेऽमध्याद्विनास्थि काढा ॥ ७७ ॥ उरस्यति सहैते-उरः, उरस् कण्डवादिः । वस्यते छायते वत्सम् । (वक्षः) वक्ष संघाते, असुन् । पञ्च (कोडादयः) एकार्थी इसेके । पृष्ठयेते सिच्यते पृष्ठं देहस्य पश्चाद्वागः, पश्चान्मात्रे तूपचारात् । स्तन्येते भरेण स्तन्धः । अस्यते भरेणांसः । अंसकक्षयोः सन्धिहद्विशास्थि, जायते जनु ॥ ७८ ॥ कञ्जेते कक्षौ, यान्तावपि कक्षौ । (पार्श्वः) पर्शीणसवक्तव्यः (वा०), पार्श्वै इति द्विवचनं न्यायम् । मध्ये भवं मध्यमं, मध्यान्मः (सू०) । अवलग्नत्यवलग्नमतिकृशत्वात् । विलग्नं च । मन्यते मध्यम् । परौ भुजो बाहुथ ॥ ७९ ॥ भुज्यतेनया भुजा, भुजन्युज्जाविते (सू०) साधुः । वहति वाहते प्रयतते वा वाहुः, वाहू प्रयतने । प्रवेष्टते प्रवेष्टः । यति ददाति वा दोः, सान्तः । कं कण्ठति कफोणिः । कुरति कूर्परः, वाहूपबाहुसंधेररतिसंहस्य पश्चाद्वागः, तथा च- कफोणिः कूर्परोड-रत्ने: पृष्ठमिति नाममाला । अस्य कूर्पस्योर्ध्वं, प्रगण्यते प्रगण्डयते वा प्रगण्डो बाहुः । कूर्परस्याधः, प्रकुष्यते प्रकोष्ठ उपवाहुः, यत्कात्यः- प्रकोष्ठमन्तरं विद्यादरतिमणिवन्धयोः ॥ ८० ॥ मणेवन्धोत्र मणिवन्धो भुजपाण्योः संधिः । तस्मादारभ्याकनिष्ठायाः करभः, करे भातीति आङ्गभिविधौ (सू०) । शेतेस्मिन्सर्वे शयः, शम इत्येके, नाममाला तृभयं पाठ- पाणिः शमः शयो हस्त इति । पणनेनेन पाणिः । हस्तकरौ नानार्थे । मणिवन्धः पाणिमूले । तर्जयत्यनया तर्जीनी । प्रदिशलववश्यं प्रदेशिनी ॥ ८१ ॥ अइगुं पाणिपादं लःत्याइगुली । अइगौ तिष्ठत्याइगुष्टः, सुपिस्यइति (सू०) कः, अम्बाम्ब-गोभूमिति (सू०) पत्वम् । अनामिका नामप्रहणायोग्या, ब्रह्मणेनया शिरस्त्रेनदात एवास्यां पवित्रं कियते । कनिष्ठात्यवलग्ना । ता अइगुष्टायाः पश्चाइगुल्यः ॥ ८२ ॥ नास्ति खमस्य नस्तः, न ब्राणपादिति

पुनर्भवः करुहो नखोखी नखरोखियाम् ।
 प्रादेशतालगोकर्णस्तज्जन्यादियुते तते ॥ ८३ ॥
 अद्गुणे सकनिष्ठे स्याद्वितस्त्वादशाइगुलः ।
 पाणौ चपेटप्रतलप्रस्ता विस्तृताइगुलौ ॥ ८४ ॥
 द्वौ संहतौ सिंहतलप्रतलौ वामदक्षिणौ ।
 पाणिनिकुञ्जः प्रसृतिस्तौ युतावञ्जलिः उमान् ॥ ८५ ॥
 प्रकोष्ठे विस्तृतकरं हस्तो मुष्ट्या तु बन्धया ।
 स रत्निः स्यादूरलिस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥
 व्यामो वाह्नोः सकरयोस्ततयोस्तिर्थगन्तरम् ।
 ऊर्ध्वविस्तृतदोः पाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु ॥ ८७ ॥
 कण्ठो गलोथ ग्रीवायां शिरोधिः कन्धरेत्यपि ।
 कम्बुद्यीवा त्रिरेखा सावदुर्घटा कुकाटिका ॥ ८८ ॥
 वक्त्रास्यं वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ।
 क्षीवे ग्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ॥ ८९ ॥

(स०) साधुः, न खनति याति वा । न खं राति नखरः, न खन्यते वा, डडेरेकवका (खनेडडेरेकवका-कावाच्याः) । पुनर्नवः करुह इयेके पेठुः । त्रिभुवनचरणत्वाभावः । कामाइकुशोधि । तज्जन्या युते तते प्रसारितेऽगुणे मध्यं, प्रादिश्यते प्रादेशः । मध्यमया युतेऽगुणे तते तालः, तल प्रतिष्ठायाम् । उन्मिकया युते ततेऽगुणे, गोकर्णाकुनिर्गोकर्णः ॥ ८० ॥ सह कनिष्ठया ततेऽगुणे वितस्तिः, वितस्यतीति । दिष्ठिष्ठ । द्वादशाइगुल इति सिद्धस्यानुवादः । च्यत्तेनेन चपेटः, चपेटाधि । प्रसृतं तलमस्य प्रतलः । प्रसृतो हस्तोस्य प्रहस्तः ॥ ८४ ॥ द्वौ प्रसृततलौ संहतौ सिंहतलाख्यौ, सिंहो हि मिलिताभ्यां चपेटाभ्याः हन्ति, संहतलौ वा- इयेके संहतं संवृद्धं लातीति । संकुचितो हस्तस्तलादिना, प्रस्त्रियत इयि प्रस्रसतः, प्रसृतिक्षम । निकुञ्ज इत्यपशाठः । प्रकुञ्जस्तर्वर्धप्रसृतिः । तौ युतौ प्रसृतौ पार्श्वशिल्षौ लौकिको-जलिः, अद्वैकं (अज्यते) ननेति, अभ्यते जलमनेनेति नैरुक्ताः । नाथ्ये तु- पताकाभ्यां तु हस्ताभ्यां संरुपेषादद्वलिः स्मृतः ॥ ८५ ॥ बाहौ (प्रकोष्ठे) प्रसारितपाणौ हस्तश्वर्तुर्विशत्याइगुलं मानम् । स हस्तः, स्वे: पुंस्त्वार्थो वा । रमन्तेस्मिन्मङ्गा रत्निः, सह रत्नया मुष्ट्या वर्तते इयेके । नासि रत्निर्मु-ष्टिरस्यारत्निः, निष्कान्ता कनिष्ठास्मिन्निष्ठेनो मुष्टिस्तेनोपलक्षितः स हस्तोऽरत्न्याह्वः ॥ ८६ ॥ व्यामीयते रज्जवायनेन व्यमति वा व्यामः, स्वे स्वे पार्श्वे प्रसारितयोर्बाह्योर्मध्यम् । ऊर्ध्वं विस्तृतो दोः पाणिद्वयुः पुंसो यत्र तन्मानमध्ये पौरुषं नाम मानम्, पुरुषोर्चमानं तत्त्वैरुपमिलेके, पुरुषहस्तस्याम-ण्च (स०) । द्वादशाइगुलं तु पौरुषं छायामानम् ॥ ८७ ॥ कण्ठति कण्ठते वा कण्ठः । गिलति गिलो ग्रीवाप्रभागः । गृणाति गिरति वा ग्रीवा । शिरो धीयतेस्यां शिरोधिः । कं धारयति कंधरा, संखाया-भ्युदृजीति (स०) खच् । शंखाकृतीर्फीवा कम्बुद्यीवाख्या, असौ त्रिवलया चेति । न वदल्यवति वदल्युः । घटयति घाटा । कृकं शिरोग्रीवमटति कृकाटिका ग्रीवापश्चाद्गागः ॥ ८८ ॥ उच्यतेनेन वक्त्रम् । उस्तुत-स्मिन्नास्यम्, कृत्यल्युदोबहुलं (स०) इति ग्रन्त, मुखं मुखानन्तरालं च द्वयमास्यमिति शाश्वतः । उच्य-तेनेन वदनम् । तुष्ण्यतेनेन तुष्ण्ड, तुष्णि तोडने । अनिति श्वसिलनेनाननम् । लाञ्छतेनेन लपनम् । लाञ्छ-तेनेन मुखं, डित्वर्नमुद्द्वचोदातः (उ०), मुदितानि खान्यत्रेयेके । जिग्रत्यनेन ग्राणम् । धौणति अमति गन्धार्थं घोणा । नासते नासिका, कुरुत्या गन्धवहा घोणा ग्राणं नासा च नासिकेति मुनिः कुरुत्या-मध्याह । सिद्धाह [धि] गी च ॥ ८९ ॥ उच्यते तीक्ष्णद्वारेणौष्ठ इत्युभ्यार्थोधि- अधरसानिष्ठादुत्सृष्टैः-

ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी ।
 अधस्ताच्चिबुकं गण्डौ कपोलौ तत्परो हनुः ॥ १० ॥
 रदना दशना दन्ता रवास्तालु तु काकुदम् ।
 रसज्ञा रसना जिह्वा प्रान्तवोष्टस्य सृक्षिणी ॥ ११ ॥
 ललाटमलिकं गोधिरुद्धर्वे द्वग्भ्यां भ्रुवौ ख्यियाम् ।
 कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यं तारकाक्षणः कनीनिका ॥ १२ ॥
 लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी ।
 द्वग्भ्युषी चास्त्रु नेत्राम्बु रोदनं चास्त्रमश्चु च ॥ १३ ॥
 अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ कटाक्षोपाङ्गदर्शने ।
 कर्णशब्दग्न्यहौ पुंसि श्रुतिः स्त्री अवर्णं श्रवः ॥ १४ ॥
 उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं सूर्धा ना मस्तकोख्यियाम् ।
 चिकुरः कुन्तलो वालः कचः केशः शिरोरुहः ॥ १५ ॥
 तदवृन्दे कैशिकं कैश्यमलकाशूण्यकुन्तलाः ।
 त ललाटे भ्रमरकाः काकपक्षः शिरवण्डकः ॥ १६ ॥

षेष वर्तते । अथो भवेऽधरः । ओष्ठाभ्यां सहितावधरौ चा, अधरोष्ठोष्ठात्रे वर्तते । ओष्ठाधः, चीव्यते चिवुकं हन्त्यप्रसंधिः । गण्डते संहन्यते गण्डः । कम्पते कपोलः । तदधो गळः । तप्तप्रस्तत्यधाद्वग्ने कपोलाधः, हन्त्याहारं हनुः, पुंस्यपि ॥ १० ॥ रथते विलिष्यते भीभी रदनाः । दश्यते दम्यते चामीभिर्दशना दन्तात्र । रदन्ति लिखन्ति रदा । तलत्यारोर्मस्तालु । इष्टत्वते काकुं ददाति वा काकुदम् । रस्य-तनया रसना । लेढि जिह्वा । लोला च । घण्टिकान्तर्गलशुणिका । ओष्ठस्येति जातोवेक्वचनम् । सृजति लालां सुकी, सुकणी इत्यपि क्वचित्क्वन्तत्वात् ॥ ११ ॥ ललत्यालंकारः, ललश्वदुलस्तलकोट्यत्व वा ललाटम् । अत्यते भूष्यतेलिकं, अलीकं च । गुद्यते पद्मादिना वेष्यते गोधिः । भालं च । अमति श्रुः, नेत्रोर्ध्वे रोमराजिः । कूर्ममिति भागुरिः, तश्च, लक्ष्यादर्शनात्, एवं कूर्चम् । तारयति तमसस्तारका, तारकाज्योतिर्षीतीत्वाभावः (वा०) । अथेण इति खेचरीव्यवच्छेदः । (कनीनिका) कनी दीप्तौ ॥ १२ ॥ लोच्यतेनेन लोचनं विलोचनं च । नीयतेनेन दश्यं नयनं नेत्रं च । ईक्ष्यतेनेनेक्षणम् । चेष्ट वक्ति चक्षुः । अक्षोत्यक्षि, द्वन्द्वच्छक्षुः क्षीवे । दश्यतेनया द्वक्, द्वन्द्वत्खियाम् । अस्यतेसु, अस्त्रं च । अश्रुत आकण्ड-मन्त्रः वाप्तो नानार्थे ॥ १३ ॥ बाध्याविति शेषः । अपकृतावृग्नादपाङ्गौ । कटे क्षिपति कटाक्षः, अपा-हृष्वन दर्शनं यत्र, नेत्रविभागात्यम् । कीर्यते शब्देस्मिन्कर्णः । शब्दस्य प्रहोनेन शब्दग्रहः । श्रयतेनया श्रुतिः । शृणोति श्रवः, असन्त. क्षीवे । श्रोत्रं च ॥ १४ ॥ शीर्यते जरसा शिरः । एवं कुमारशीर्षयो-र्णिनिः (स०) । इति लिहगाच्छार्षं प्रकृत्यन्तरम् । मूर्च्छति सूर्धा, पुमान् । मस्यति परिणमते मस्तकम् । कं वराङ्गं च नानार्थे । चीयते चिकुरः, चिहुरः प्राकृते कस्य द्वादशात्, संस्कृतेपाति दुर्गः-कुन्तला-मूर्धजाः स्त्रांश्चकुराश्चिहुराः कचा इति । कुन्तलाकारं लाति कुणति वा कुन्तलः । वल्यते वालः, ज्वल-दित्व.णो वा (उवलितिकसन्तेभ्योणः) । कचति कचः । के शेते केशः । शिरासिजश्च ॥ १५ ॥ केशानां शमुहे, अचित्हस्तिथेनोष्टक् (स०), केशाश्वाभ्यांयञ्जावन्यतरस्याम् (स०) । अन्यन्ते भूष्यन्तेलकाः । चूर्णकाल्याः केशाः (चूर्णकुन्तलाः), चर्चराल्याः । कुरलात्र । भ्राम्यन्ति भ्रमरप्रतिकृतयो वा (भ्रमरकाः) । काकपक्षव पक्षः । शिरवे डयते शिरसि खण्डथते वा शिरवण्डकः । क्षत्रियाणां चूडा काकपक्ष इति गोडः ॥ १६ ॥ कृणवर्णां, कृष्णोति वा कवरी, जानपदकुण्डगोणति (स०) दीप् । वेषो रचना ।

कथरी केशवेषो(शो)थ धमिलः संथताः कचाः ।
 शिखा चूडा केशपाशी ब्रतिनस्तु सटा जटा ॥ ९७ ॥
 वेणिः प्रवेणी शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे ।
 पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थः कचात्परे ॥ ९८ ॥
 तनुरुहं रोम लोम तद्वृद्धौ स्म(स्म)शू पुंसुखे ।
 आकल्पवेषो नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥ ९९ ॥
 दर्शते त्रिव्यलंकरिष्णुश्च मणिडतः ।
 प्रसाधितोलंकृतश्च भूषितश्च परिष्कृतः ॥ १०० ॥
 विभ्राह भ्राजिष्णुरोचिष्णु भूषा तु स्यादलंकिया ।
 अलंकारस्त्वा भरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥ १०१ ॥
 मणिनं चाथ मुकुटं किरीटं पुनरुंसकम् ।
 चूडामणिः शिरोरत्नं तरलो हारमध्यगः ॥ १०२ ॥
 वालपाश्या षारितथ्या पत्रपाश्या ललाटिका ।
 कर्णिका तालपत्रं स्यात्कुण्डलं कर्णवेष्टनम् ॥ १०३ ॥

संयता घदाः । ऊर्ध्वे मिलति धमिलो जटाव्यः, धमिः सौत्रो वा । धम्रेल इृति सम्भ्याः । शेते मूर्धिन
 शीय(शश्य)ते वा शिखा, शीडोहस्तश्च (उ०) । चूडयते चूडा । प्रशस्ताः केशाः केशपाशी ।
 शिखेवेव, (सदा) षट अवयवे । (जटा) जट संघाते ॥ ९७ ॥ (वेणिः) वेणृ गतौ । शिरसि भवः
 शीर्षण्यः, शरीरावयवाच (स०) इति यत्, येतदद्विते (स०) इत्यत वाकेशोषिति (वा०) शिरसः
 शीर्षन् वक्तव्यः । विशेषेन्योन्यासंपृक्ते—अविकृते स्नानादिनिर्मले वा, शदूष शातने । कन्चादित्यर्थनिर्देशः,
 केशपाशः, केशपक्षः, केशहस्तः, प्रशंसावचनैथ (स०) इति समाप्तः ॥ ९८ ॥ शिरसोन्यत्र रोहति
 रोम । रलयोरैक्यालोम, लूयते वा । पुरुषमुखे रोमशृद्धिः, समभ्रते स्मशु । दाढिकापि । व्यजनं नानार्थं ।
 आकल्पयत आकल्पः । वेवेष्टयद्गं वेषः, विशति चेतसीत्येके तालव्यं शमाहुः, कर्मवेशावत् (स०) इत्यत्र
 तथा विचारात् । नेत्रयोः पृथ्यं (नेपथ्यं) वक्षादिशोभा । प्रत्यद्गं कर्म प्रतिकर्म । प्रसाध्यतेनेनाद्यां
 प्रसाधनम् । पञ्चकार्णी इयेके तच्चासत्, वेषो हि वक्षालंकारमात्यप्रसाधनैरहंगशोभा, प्रसाधनं तु
 समालम्भनं तिलकपत्रमङ्गादिना ॥ ९९ ॥ एते वक्ष्यमाणा रोचिष्णवताः । (अलंकरिष्णः) अलंकृत-
 निराकृष्टिति (स०) इष्णुच् । परिष्क्रियते स्म, संपर्युपेन्यइति (स०) सुद् ॥ १०० ॥ भ्राजते तच्छीलो
 भ्राजिष्णुः, भूषध (स०) इति चाद् (भ्राजते) इष्णुच् । (अलंकिया) अलंकारसाधा शोभा ।
 करणे घब्रलयुटो ॥ १०१ ॥ मौलिनीनार्थे । मुखे कुव्यते मुकुटं, मङ्ग्यतेनेन वा (मकुटं) । कीर्णेते
 किरीटम् । कोटीरं च । मणिरिति शेषः, तरतीव तरलः । नायको नानार्थे ॥ १०२ ॥ वालपाशो साधु-
 वालपाशमा, वालयन्धनार्थं मुक्तावलयः, उत्कुलतिकादि, वालेषु पाशसमूहो वा । परितस्तथा भवा पारि-
 तथ्या, पार्णी तथ्या वा, सीमन्तादिः । पत्रपाशानां समूहः पत्रपाश्या । ललाटस्यालंकारो ललाटिका,
 कर्णललाटाकनलंकरे (स०) । कर्णलंकारस्तालपत्रवत्सैवर्णोमि । कुण्डं लाति वृत्तवात्कुण्डलम् ।
 कर्णो वेष्टयतेनेन कर्णवेष्टनम् । भिन्नरूपन्ययः कर्णलंकारा इत्येके ॥ १०३ ॥ ग्रीवाया अलंकारो भ्रैवेष्टकं,

मैवेयकं कण्ठभूषा लम्बनं स्यालुलन्तिका ।
 स्वर्णः प्रालभ्विकायोरःसूत्रिका मौक्किकैः कृता ॥ १०४ ॥
 हारो मुक्तावली देवच्छन्दनोसौ शतयष्टिकैः ।
 हारमेदाय षष्टिभेदाद् गुच्छ(त्स)गुच्छा(त्स)धर्गोस्तनाः ॥ १०५ ॥
 अर्धहारो माणवक एकावलयेकयष्टिका ।
 सैव नक्षत्रभाला स्यात्सप्तर्विशतिमौक्किकैः ॥ १०६ ॥
 आवापकः पारिहार्यः कटको बलयोस्त्रियाम् ।
 केयूरमङ्गवं तुल्ये अद्गुलीयकमूर्मिका ॥ १०७ ॥
 साक्षराइगुलिमुद्रा सा कड्कणं करभूषणम् ।
 स्त्रीकट्यां भेषजला काञ्ची सप्तकी रशना स्त्रियाम् ॥ १०८ ॥
 कूचि सारसनं चाथ पुस्कर्ण्यां शृङ्खलं त्रिषु ।
 पादाइगदे तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोस्त्रियाम् ॥ १०९ ॥
 हंसकः पादकटकः किंकणी क्षुद्रघण्टिका ।
 त्वकफलकृमिरोमाणि वस्त्रयोनिर्दश त्रिषु ॥ ११० ॥
 वाल्कं क्षीमादि फालं तु कार्पासं बादरं च तत् ।
 कौशेयं कृमिकोशोत्थं राइकवं शृगरोमजम् ॥ १११ ॥

कुलकृष्णप्रीवाभ्यहति (सू०) ढकन् । लडल्लंकारान्ते ललन्तिका । सिंहावलोकितेन कृदेत्येव ।
 स्वर्णमयी कण्ठभूषा प्रालभ्विकेत्येव ॥ १०४ ॥ हियतेनेन चित्तं हारः । देवानां छन्दोभिप्रयोगः ।
 यष्टिकैता सरः सरिरित्येकार्थीः, यदाहुः- चतुःषष्टिलतो हारोथाष्टीना अयोत्तरम् । रशिमः कलाप्ये माण-
 वकोष्टिहारोर्धगुच्छकः । कलापच्छन्दो भन्दरथ गुच्छः सप्ततियष्टिकः । अन्ये त्वारूप्यन्- द्राविशलतो
 गुच्छो, गुद्याच्छादनात् । चत्वारिंशलतो गोस्तनो लम्बमानात्, गोपुरुषोपि ॥ १०५ ॥ चतुःषष्टाशालतोर्ध-
 हारो देवच्छन्दार्थत्वात् । विशतिलतो माणवकोल्पत्वात् । एका- आवलते (अत्र) । सैव- एकावली
 ॥ १०६ ॥ हस्तसूत्राह्यः, आ-उप्यत आवापकः । परिहियते परिहारे भवो वा पारिहार्यः । कटित
 कटकः । बलते बलयः । के बहुशीर्षे यौति केयूरम् । अहुः दयतेइगदम् । अद्गुल्या भवमद्गुलीयकं,
 जिह्वामूलाइगुलेश्चः (सू०), स्वार्थे कन् । ऊर्मिप्रतिकृतिरूपर्मिका ॥ १०७ ॥ अद्गुल्या मोदयते
 शृददति वाइगुलिमुद्रा, सा- ऊर्मिका । आहुश्च- कड्कणं स्यात्प्रातिसरः, कं शुभं कणति कड्कते सराति
 वा । मीथते प्राक्षिप्यते भेषजला । कञ्चयते यथते काञ्ची । सप्तति समवैति सप्तकी । रशान्ति
 हां (रशना), रश कान्तो सौत्रः । सिङ्गिनी च । कलापो नानार्थे ॥ १०८ ॥ सारं सनोति
 सारसनं स्त्रीकट्यां वस्त्रप्रन्थनम् । उच्चयो नीवी च । पुस्कर्ण्यां या काञ्ची सा शृङ्खला, शृङ्गैः
 उत्तीर्णिति । पादेइगदभिव पादाइगदम् । तुलाकृतेजैद्वायाः कोटिरिव तुलाकैषिः । मञ्जु मधुरमीर्यति
 उज्जीरः । नुवति नूपुरः शृ श्वत्वने ॥ १०९ ॥ हंसवंतकायति हंसकः । अवान्तरेदस्त्वेषां भरतोको
 नदृतः । किंचकणति किंकणी, किंकणीलयेके । भुद्राल्पा घण्टिका शुष्टुकास्या । प्रहणकवाक्यमिदम्
 (त्वकफलकृमिरोमाणीति) । त्वगदयो वस्त्रस्य योनिरादानकारणं, आविश्वालिइगदम् । वाल्कक्षीमफाल-
 रापासवादरकेशयाराइकवानाहतनिष्प्रवाणितनन्त्राणि वाच्यलिइगानि ॥ ११० ॥ वल्कस्य त्वचो निकारो
 न्तम् । शुमाया विकारः क्षीमम् । आदिशब्दाद् भ(भा)इगादि । फलस्य विकारः फालम् । कोशस्येदं
 निशेय नेत्रपद्मादि, कोशाइकन् (सू०) । रहुर्मृगविशेषः, कच्छादिभ्यश्च (सू०) इत्यण् ॥ १११ ॥

अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकं च नवाम्बरे ।
 तत्स्यादुद्गमनीयं यद्वौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ॥ ११२ ॥
 पत्त्रोर्ण धौतकौशयं वहुमूल्यं महाध्रतम् ।
 क्षौमं दुक्कलं स्यादद्वे तु निवीतं प्रावृतं चिषु ॥ ११३ ॥
 स्त्रियां बहुत्वं वस्त्रस्य दशाः स्त्युर्वस्तयो द्वयोः ।
 दैर्घ्यमायाम आनाहः परिणाहो विशालता ॥ ११४ ॥
 पटच्चरं जीर्णवस्त्रं समौ नक्तकर्पटौ ।
 वस्त्रमाच्छादनं वासश्चेत्तं वसनमंशुकम् ॥ ११५ ॥
 सुच्चेलकः पटोस्त्री ना वराशिः (सिः) स्थूलशाटकः ।
 निचोलः प्रच्छुदपटः समौ रल्ककम्बलौ ॥ ११६ ॥
 अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोऽशुके ।
 द्वौ प्रावारात्तरासङ्गौ समौ वृहतिका तथा ॥ ११७ ॥
 संव्यानमुत्तरीयं च चोलः कूर्पासकोस्त्रियाम् ।
 नीशारस्तु प्रावरणे हिमानिलनिवारणे ॥ ११८ ॥

छेदः क्षालनं भोगश्चाहननं तद्रहितमनाहतम् । प्रोयतेस्यां प्रत्राणीं तनुवायशलाका सा निर्गताच्च (निष्प्रवाणि), निष्प्रवाणिश्च (सू०) इति साधुः । तन्त्रादिविरापहते (सू०) इति कनि तन्त्रकः । उद्गम्यतेभिलघ्यते- उद्गमनीयम् । युगमविवक्षितं, यश्चयम्- गृहीतपत्युद्गमनीयवक्षेति (कु० सं०) ॥ ११२ ॥ लकुचवयादिपत्तेनु कृमिलालोर्णीकृतं पत्त्रोर्णम्, पृष्ठोदादित्वात् (समाप्तः) । क्षुमाया विकारः क्षीमम् । दुहते क्षुमाया आकृत्यते दुक्कलम् । निवीयत आच्छायते निवीतम्, व्येज् संवरण, निवृतमिति मुनिः ॥ ११३ ॥ दस्यन्ते दशाः, पुंसात्येके । वस्यते यामिस्ता वस्तयः, अचिछन्नदशस्य वस्त्रस्याच्छादनान्नानात्, वर्तय इत्येके । आनायतेनेनानाहः, सर्वत्रेदम् । (परिणाहो विशालता) विस्ताराख्या ॥ ११४ ॥ पट इवाचरति पटति, सर्वप्रातिपदिकेभ्यःकिवच्चा (वा०) इत्येके, ततः शत्रन्ताद् भूतपूर्वेचरत् (सू०) । नक्तं भवो नक्तकः, नजते वा, ओणजी व्रीडे, द्रवदत्त्वं येन पूयते तत रुढोयं ततुल्येषि वज्रे वर्तते । कल्पते कर्पटः । वस्यतेनेनाङ्गं वासः, असन्तं क्लीचे । चित्यते चेलम्, चैलमित्यसत्, चिल वसने । अंशूस्तन्त्रन्कायत्यशुकम् । प्रोतः सिच्यश्चीरं च ॥ ११५ ॥ पटति विस्तीर्यते पटम्, अब्लीति चिन्यं द्वयोर्दीर्णनात् । वृणोत्यह्वां वराशिः, ना पुंलिङ्गः । चत्वार एकार्था इत्येके । निचोल्यतेनेन निचोलः येन तूलशस्यादि प्रच्छायते, चुलिः सौतश्चुर्देल्तवं वा । रमतेस्मिन् रल्कः । काम्यते कम्बलः, कम्बलः कमनीयो भवतीति निर्वैचनात् ॥ ११६ ॥ अन्तरे भवमन्तरीयं, गहादित्वाच्छः (सू०) । उपसंबीशतेनेनाङ्गमुपसंव्यानम् । प्रतवियतेनेनाङ्गं प्रावारः, वृणोत्तेराच्छादने (सू०) धव् । उत्तर ऊर्ध्वाङ्ग आसज्यत उत्तगमङ्गः । (वृहतिका) वृहत्याआच्छादने (सू०) कन् ॥ ११७ ॥ संवीयतेनेन संव्यानम् । उत्तर ऊर्ध्वे भवमुत्तरीयम् । चोल्यते छ.बतेनेन चोलः, आप्रपदीनं कञ्चुकम् । कूर्पेष्यते कूर्पासः स्त्रीणां कञ्चुलिकास्यः । निशीर्यते शीताद्यनेन नीशारः, शृवायुर्वनिवृतेष्विति (वा०) धव्, यश्चयम्- गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः ॥ ११८ ॥ ऊर्वोर्ध्वाच्छादकमंशुकमधोरुकम् । चण्डं भगमनति चण्डातकं, यस्य चलनकोपभ्रंशः । पादाश्रम प्रपदः,

अधोरुकं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमंशुकम् ।
स्थात्विष्वाप्रपदीनं तत्प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत् ॥ ११९ ॥
अस्त्री वितानमुहूर्तो दृष्ट्याद्यं वस्त्रवेशमनि ।
प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा ॥ १२० ॥
परिकर्माङ्गसंस्कारः स्यान्मार्घिमर्जना मृजा ।
उद्वर्तनोत्सादने द्वे कुर्वि आप्नाव आप्नवः ॥ १२१ ॥
स्नानं चर्चा तु चार्चिकयं स्थासकोथ प्रबोधनम् ।
अनुबोधः पत्रलेखा पत्वाइगुलिरिमे खियौ ॥ १२२ ॥
तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् ।
द्वितीयं च तुरीयं च न खियामथ कुइकुमम् ॥ १२३ ॥
काश्मीरजन्माभिशिखं वरं वाहीकपीतनम् ।
रक्संकोचपिशुनं वी(धी)रलाहितचन्दनम् ॥ १२४ ॥
लाक्षा राक्षा जतु कुर्वि यावोलक्तो द्रुमामयः ।
लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंज्ञमथ जायकम् ॥ १२५ ॥

आ प्रगदादाप्रपदं, आप्रपदंप्राप्नोति (सू०) इति खः ॥ ११९ ॥ वितन्यते वितानः । उपरि लोच्यते उद्बोधः, उल्लोच्यतेनायतेनेनातपादि वा, चढकाख्यः । कदर्कोपि । दृष्ट्यतेनेनान्यदर्शनं दृष्ट्यम् । आय-शब्दात्पटकुटी । पटकुडियं गुणशालि [लय] नी शूला [लं] च । प्रतिसिनोति प्रतिबधाति प्रतिसीरा । जवन्यस्या जवनिका । तिरस्करोति छादयति तिरस्करिणी काण्डपत्राख्या । कचित्— पर्यङ्गकिक्ष परिकरः पर्यङ्गकथावसावियका । अब्जलं तंशुकान्ते नीवी सारसनमुच्चयः ॥ १२० ॥ मलप्रिमार्जनार्थं किया परि-कर्म स्नानेद्वर्तनादि । मार्जनं मार्घिः शुद्धिमात्रम्, वसेस्तिः (उ०) इति बाहुलकात्तिः, वश्वग्रस्तोते (सू०) षः, मृजेर्दिदिः (सू०) । मृजेति विद्मिदादिवादइ (सू०) । उत्सायते मलेनेनोहसादनम् । छद अपवारणे, उच्छादनमिति तु सभ्याः । (अःप्नवः, आप्नवः) विभाषाइष्टलुभेरिति (सू०) वा षव् । मज्जनं च ॥ १२१ ॥ चर्च्यतेनयाङ्गं चर्चा । चर्चिह्नायां चर्चने सातु चार्चिकयं चन्दनादिना पुष्टादि । तिष्ठत्यङ्गे स्थासकः । चर्चिकयं त्वप्रभ्रष्टम् । अनुबोधः, यथा कस्तुरिकादेर्मयादिना । पत्वाकृ-तिलेखा (पत्रलेखा) । (पत्वाइगुलिः) दाविडकादिः (षु) लिङ्गादिभेदेन क्वाले पत्वभ्रहः ॥ १२२ ॥ तमालपत्राकृति कर्तृवी ललाटे तमालपत्रम् । तिलकाकृति तिलकम् । चित्रकं नानावर्णम् । विशिनष्टि विशेषकम् । इत्थं तिलकमेदा एते, पर्याकर्व त्वद्विप्रकर्षात् । अत्र द्वितीयचतुर्थौ तिलकविशेषकौ तुंन-पुंसकयोः । पुण्ड्रं च । कुं कौति कुइकुमम् ॥ १२३ ॥ अमेरित शिखा केसरोस्यामीशीखम् । वियते वरं, प्रहृद— इल्प (सू०) । वहीकदेशजं (वाढोकं), यद्योरुत्तरदेविजये— दुधुवर्वाजिनः स्कन्धालङ्गम्- कुइकुमकेसरान् । पीतयत्यङ्गां पीतनम् । रजनादक्तम्, अत एवासुकंशम् । संकोचस्य पिशुनं सूचकम् । वीरं स्थिररागम् । लोहितं चन्दनमिव । वर्ष्यं च । शुसृं देशम् ॥ १२४ ॥ लक्ष्यते लाक्षा । रक्षति देहं राक्षा, रतिलालोर्वा । जायते जतु । यौति बावकः । न लजते स्म— अलक्तकः, अलति वा । द्रुमस्या-मय इव नीर्यीसः । धन्वन्तरिस्तु— लाक्षा पलकक्षा राक्षा दीपिश्च कुमिजं जतु । कृतज्ञनकृमाता त्र द्रुमव्याधिरलक्तकः ॥ लक्ष्यते लवङ्गम् । देवयुतिमत्कुमुमं देवानां वा । (श्रीसंज्ञ) श्रीपर्यायम् । (जा-यकं जायकाख्यपर्वतभवम् ॥ १२५ ॥ (कालीयकं) कलवर्णसारम् । वंशामं वंशकम्, वंशिकेल्यके ।

कालीयकं च कालानुसार्थं चाथ समार्थकम् ।
 वंशकागुरुराजा हलोहकृमिजजोडगकम् ॥ १२६ ॥
 कालागुरुवर्गुरु स्यात् मङ्गल्या महिंगन्धि यत् ।
 यक्षधूपः सर्जरसो रालसर्वरसावपि ॥ १२७ ॥
 बहुरूपोप्यथ वृकधूपकृत्रिमधूपकौ ।
 तुरुष्कः पिण्डकः सिहो यावनोप्यथ पायसः ॥ १२८ ॥
 श्रीवासो वृकधूपोपि श्रीविष्टु (पिष्टु) सरलद्रवौ ।
 मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरीचाथ कोलकम् ॥ १२९ ॥
 कक्षोलकं कोशफलमथ कर्पूरमस्त्रियाम् ।
 घनसारश्चन्द्रसंहः सिताम्भो हिमवालुका ॥ १३० ॥
 गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्द्रनोस्त्रियाम्
 तैलपर्णिकगोशीर्ये हरिचन्द्रनमस्त्रियाम् ॥ १३१ ॥
 तिलपर्णी तु पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनम् ।
 कुचन्दनं चाथ जातीकोशजातीफले समे ॥ १३२ ॥
 कर्पूरागुरुकस्तूरीकक्षोलैर्यकर्कर्दमः ।
 गात्रानुलेपनी वर्तिर्वर्णकोशी विलेपनम् ॥ १३३ ॥

न गुरु-अगुरु । कालागुरु कालतुण्डाख्यम् । रोहति लोहम् । कृमिभिर्जन्यते कृमिजम् । जोडगकं गिरि-जम् । आहुथ-अगुरु प्रवरं लोहं कृमिजग्रथमनार्यजमिति (शाश्वतः) ॥ १२६ ॥ मलिकापुष्पगन्धगुरु मङ्गल्या-ख्यम् । यक्षान्धूपयति यक्षधूपः । सर्जवृक्षस्य रसः सर्जरसः । राति प्रीतिं रालः, रालापि ॥ १२७ ॥ बहुरूपो नानाकृतिगम्धः । वृकधूपयति वृकधूपः । तुरुष्को यवनदेशजः । पिण्डको द्रव्यान्तरैः सह पिण्डितः स्वरूपान्नच्यवते । सिङ्गाख्यो वृक्षः, पिल उच्छे, सुगन्धिप्रस्तावात्पुनरिहोक्तः । पयसो द्रुमक्षी-रस्य विकारः स्फुतिः पायसः ॥ १२८ ॥ श्रिया वासो वेष्ठ निर्यासः, वेष्ठते वेष्ठः । सरलस्य देवदारुभेदस्य द्रवो निर्यासः । विक्सति सौगन्ध्यमस्याः कस्तूरी, के स्तूयते वा । कोलमिव कोलकम् ॥ १२९ ॥ ककन्ते कक्ष, (कक्ष) कोलति संस्त्यायति कक्षोलकम् । कोशो फलान्यस्य कोशफलम् । कल्पते कर्पूरः । घनस्येव सारोस्य शैल्यात् सिताभ्रत्वाच । चन्द्रपर्णयो ह्नादकत्वात् । हिमा शीतला चासी वालुका च हिमवालुका म् ॥ १३० ॥ भद्रा श्रीरस्य । चन्द्यते ह्नादयतेनेन चन्दनम् । तैलपर्णगोशीर्यौ गिरी आकर्षवस्य । हरेरिन्द्रस्य चन्दनं, हरि कपिलं वा, तच्चातिशीतलं पीतमाहुः । श्रीखण्डं च ॥ १३१ ॥ हिलस्येव पर्णन्यस्याः तिलपर्णी नदी-आकरोस्या इत्येके । पत्रेष्वज्ञति पत्राङ्गम् । पत्राङ्गं च पत्राङ्गापञ्चशोयम् । (कुचन्दनं) कौचन्दनम् । जातीलतायाः कोशं जातीसस्याख्यम् ॥ १३२ ॥ एतैः पिण्डकृतैर्यक्षियः पइकः । सकुडकुमैरित्यागमः, धन्वन्तरिस्तु-कुडकुमागुरुकस्तूरीकर्पूरं चन्दनं तथा । महासुगन्ध्यमित्युक्तं नामतो यक्षकर्दमः ॥ द्वौ द्वौ भिन्नार्थाविस्ते । वर्तिर्हि नदादौ प्रसिद्धा ॥ १३३ ॥ चूर्ण पटवा-

चूर्णानि वासयोगाः स्युभार्भितं वासितं त्रिषु ।
 संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनम् ॥ १३४ ॥
 माल्यं मालास्त्रजौ मूर्ध्नि केशमध्ये तु गर्भकः ।
 प्रभृष्टकं शिखालम्ब्वि पुरान्यस्तं ललामकम् ॥ १३५ ॥
 प्रालम्बमूर्जुलम्ब्वि स्यात्कण्ठाद्वैकक्षकं तु तद् ।
 यत्तिर्यक् क्षितिमुरासि शिखास्वापीडशोखरौ ॥ १३६ ॥
 रचना स्यात्परिस्थ्यन्द आभोगः परिपूर्णता ।
 उपधानं तूपवर्हः शश्यायां शयनीयवत् ॥ १३७ ॥
 शयनं मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खद्वया समा ।
 गेन्दुकः कन्दुको दीपः प्रदीपः पीठमासनम् ॥ १३८ ॥
 समुद्रकः संपुटकः प्रतिग्राहः पतद्ग्रहः ।
 प्रसाधनी कइकातिका पिष्टातः पटवासकः ॥ १३९ ॥
 दर्पणे मु(म)कुरादशै व्यञ्जनं तालवृन्तकम् ॥ १४० ॥
 इति नृवर्गः । ६

सादिक्षोदः । वास्थते सुगन्धीकियते यैर्यज्यम नैर्मित्रैस्ते वासयोगाः । भावयते मैल्यते भाविनं, भुवोऽवकलक्ने गिन् (धा० सू०) । वास्थते छाधते स्म, वस स्नेहच्छेदापहरणेषु । गन्धदैवभार्भितं पुण्याद्यैर्यासेतमित्येके । संस्कारस्तित्रादीनां गुणाधानम् । आयशब्दाद्युगादिभिः । मालैत्र मलै, चातुर्ष्णीदित्वात्प्रथम् (चतुर्ष्णीदीनांस्वार्थउपसंह्यानम्) । माल्यते धार्यते माला । सृज्यते स्त्रू, अतिवदश्चगिति (सू०) साधुः । माल्यमिल्येव, गर्भस्थत्वाद्भक्तः । माल्यमिल्येव, मध्यात्रप्रष्टकम् । ललत्यपे ललामकं मुण्डमःलाह्यम् ॥ १३५ ॥ कण्ठाद्वैकस्यवलम्बमानं माल्यं प्रालम्बम् । विकक्षाणं भवं वैकक्षं, यज्ञोपवीतन्यायेन माल्यम् । माल्यमिल्येव, आपीद्यत आरीडः । शेने शिरसि शेखरः । उत्तसोपि ॥ १३६ ॥ शिलादिनारचना, अन्यापि । आमुज्यतेनेनाभोगः । उपर्यीयतेस्मिन् शिर उपधानम् । उपवृद्धतेनेनोपर्वहर्तौ वा—उपर्वहः शिरोनिवेशनम् । शरतेत्र शश्या, संज्ञायांसमजेतिक्यप् (सू०) । (शयनीयं) कृत्यल्पुद्योवहुलम् (सू०) इत्यधिकरण॑नीयर् । तूलिकापि ॥ १३७ ॥ मञ्चयते धार्यतेनेन मवः । पर्यङ्कक्षयते पल्यङ्कः, परेश्वधाङ्कयोरिति (सू०) वा लत्वम् । खटत्येनां श्रान्तः खट्वा । गाते गाः, गच्छ-गिन्दुको गुडको गेन्दुकः, गिन्दुक इत्येके, (गे) गगने— इन्दुरिवेति वा । कन्यातेर्थ्यते कीडार्थिभिः कन्दुकः, कं शिरो दुनोति वा नमनेन्रमनेक्षणात् । वीटा भारते । च्युतादानकीडायां गुलिका गिरिकथ तौ । (प्रदीपः) प्रः स्वार्थं मेरुमेश्वत् । [कज्जलध्वजः, दशेन्यनो गृहमणिः स्नेहाशशः] । पीयत उपवेशनेन ग्रस्यते पीठम् ॥ १३८ ॥ समुद्यते समुद्रच्छति वा समुद्रगः । संयुक्ते शेष्यते संपुटकः, भूषणशावपनम् । प्रतिगृह्णात्याविलक्षादि प्रतिग्राहः, विभाषाग्रहः (सू०) इति णः । पतद् गृह्णाति पतद्ग्रहः । कर्षणाह्या, प्रसाध्यनेनया केशः । कडकते कडकती, कडकानन्दतांस्तनोति वा । पिण्डेन कुडकमचूर्णादिनातति पिष्टातः । पश्चो वास्थतेनेन पटवासः ॥ १३९ ॥ दृप्यन्त्यनेन सुत्रेषा दर्पणः । मङ्क्षयते मण्डयतेनेन मु(म)कुरः । आहश्यते रूपमस्मिन्नादर्शः । आत्मदशोपि । व्यजति वातोनेन विक्षयते वा व्यजनम्, तालस्येव वृन्तमस्य तालवृन्तम् । तालस्यवृन्तैरूपत इत्येके [तालवृन्ताभास्त्वयेके] ॥ १४० ॥ इति नृवर्गः । ६

संततिगोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ । १ ॥
 वंशोन्ववायः सन्तानो वर्णाः स्युव्राद्विष्णादयः ॥ १ ॥
 विप्रक्षत्रियविदशुद्राश्रातुर्वर्ण्यमिति स्मृतम् ।
 राजबीजी राजवंश्यो बीज्यस्तु कुलसंभवः ॥ २ ॥
 महाकुलकुलीनार्थसभ्यसज्जनसाधवः ।
 ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्वतुष्टये ॥ ३ ॥
 आश्रमोखी द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाङ्वाः ।
 विप्रश्च ब्राह्मणासौ पदकर्मा यागादिभिर्युतः ॥ ४ ॥
 विद्रान् विपश्चिद्दोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो वृधः ।
 धीरो मनसीज्ञः प्राज्ञः संख्यावान्पण्डितः कविः ॥ ५ ॥
 धीमान्सूरिः कृती कृतिर्लब्धवर्णो विचक्षणः ।
 दूरदर्शी दीर्घदर्शी श्रोत्रियश्छान्दसः समौ ॥ ६ ॥

संतन्यतेनया संततिः । गृथते जन्यते कुलयते वानेन । अन्वीयतेन्वयः । वश्य[न्य]ते जन्यते वंशः ।
 अन्वैक्यन्वयन्वयः । वियन्ते वर्ष्यन्ते वा वर्णाः ॥ १ ॥ चत्वार एव वर्णाः, स्वार्थे ष्यन् (चतुर्वर्णादीनां स्वार्थउपसंख्यनम्) । राजबीजमस्यात्मि राजबीजी ॥ राजवंशे साधुर्भवो वा राजवंश्यः । बीजे साधुर्भवो वा यथा, सूर्यवीजयो रामः, यप्तकरणे अन्येभ्योपदिष्यते (वा०) ॥ २ ॥ कुलस्यापत्यं कुलीनः । आरात्पापकेभ्यः कर्मभ्यो यात आर्यः, अरणीयो गम्यो वा । सभायां साधुः सभ्यः । संश्रासौ जनश्च सञ्जनयते वा सञ्जनः । साध्नोति परकार्ये साधुः । आमुख्यायणोमुख्युत्रश्च । ब्रह्म वेदा ब्रह्म तपो ब्रह्म ज्ञान च शाश्रतं, तच्चरत्यज्यस्यश्च ब्रह्मचारी वर्णः । गृही गृहमेधी गृहाश्रमी ज्येष्ठाश्रमी । प्रतिष्ठन्तेस्मिन्प्रस्थः, वनप्रस्थे भवो वानप्रस्थो वैखानसाख्यः । भिक्षते तच्छीलो भिक्षुर्युतिः, सनाशंसभिक्षउः (सू०) ॥
 अस्मिन्द्वयुष्के, आश्राम्यान्ति तपायन्त्यस्मिन्द्वाश्रमं प्रत्येकं वर्तते ॥ ३ ॥ मातुर्यदप्रे जनने द्वितीयं मौज्जीवन्धनादिति द्विजातिः । अप्रे—आदौ—अग्रान्मुखाद्वा जन्मास्य, यच्छ्रुतिः—ब्राह्मणोस्य मुखमासात् । वाडव इवानुसः । विशेषेण प्राति पूर्यति विषः, विपाति विपति पापं वा विषः, विप क्षेपे । ब्रह्मणोपत्यं ब्राह्मणः । जातिमात्रोपजीवी स्थाद्विष्टु ब्राह्मणव्रुत्वः । षट् कर्माणि ब्राह्मणस्य—अध्ययनमध्यापनं वैजनं याजनं दानं प्रतिप्रहश्चेति ॥ ४ ॥ वेति विद्रान्, विदेशतुर्वसुः (सू०) । विपश्चिन्तिन्तयते विपश्चित् । दोषाजानाति ज्ञात्वा ज्ञानादिति दोषज्ञः । सन् विद्यमान उत्तम इत्यर्थः, अन्ये ह्यस्तकल्पाः ॥ ५ ॥ शोभनं ध्यायति सुधीः, अन्येभ्योपदिष्यते (सू०) इति क्रिप् संप्रसारणं च । ओकः स्थानं वेति को-विदः, कुडू शब्देस्माद्वा । वियमीरयति धीरः । मनस ईष्टे, मनीषास्यस्य वा मनीषी । जानातीति ज्ञः, इगुपथति (सू०) कः । प्रज्ञ एव प्राज्ञः, प्रज्ञादिभ्यश्च (सू०) इत्यण्, प्रज्ञास्यस्य वा, प्रज्ञाश्रद्धते (सू०) णः । सम्यक् ख्यानं ज्ञानमस्त्यस्य संख्यावान्, संख्या विचारणा वा । पण्डते जानाति पण्डितः, पण्डि गतौ, सर्वे गत्यर्था ज्ञनार्थी इति, पण्डा धीः संजातास्य वा । कवते वर्णयति कविः, कवितापि ॥ ६ ॥ सुवति सूरिः । कृतमस्यस्तीति कृती कृतकृत्यः । कर्षति विविड्के कृष्टिः । लघुं वर्णनं प्रसिद्धिर्येन स लब्धवर्णः । विचते विचक्षणः । (दूरदर्शी) अप्रत्यक्षमूँहत इत्यर्थः । (श्रोत्रियः) श्रोत्रियंश्छन्दोधीते (सू०), श्रोत्राभ्यां कृतकर्मेति । छन्दोधीते छान्दसः । मीमांसको जैमिनीये वेदान्ती ब्रह्मवादिनि । वैयोविके स्थाद्वैलूक्यः सौगतः शन्यवादिनि ॥ नैश्यायिकस्वाक्षपादः स्यात्स्याद्वादिक आर्हतः । चार्वाकलोकायतिकौ सत्कार्यैः साङ्ख्यकामिलौ ॥ ७ ॥ उपस्याधीयतेस्मादुपाध्यायः, इड-

उपाध्यायोध्यापकोथ स्याज्ञिषेकादिकृद् गुरुः ।
 मन्त्रव्याख्याकृदाचार्य आदेष्टा त्वध्यरे व्रती ॥ ७ ॥
 यष्टा च यजमानश्च स सोमवति दीक्षितः ।
 इज्याशीलो यायजूको यज्वा तु विधिनष्टवान् ॥ ८ ॥
 स गीष्प(पं)तीष्ट्या स्थपतिः सोमपीथी तु सोमपाः ।
 सर्ववेदाः स येनोष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः ॥ ९ ॥
 अनूचानः प्रवचने साङ्गेधीती गुरोस्तु यः ।
 लब्धानुज्ञः समावृत्तः सुत्यात्वभिषवे कृते ॥ १० ॥
 छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः ।
 एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सब्रह्मचारिगः ॥ ११ ॥
 सतीर्थ्यस्त्वेकगुरवश्चित्वानग्निमग्निचित् ।
 पारम्पर्योपदेशे स्यादैतिष्ठमितिहाव्ययम् ॥ १२ ॥

धेति (सू०) घञ् । गृणात्युपदिशति गुहः, यन्मनुः— निषेकादीनि कर्मणि यः करोति यथाविधि । संभावयति चानेन स विषो गुहुरुच्यते ॥ निषेको गर्भाधानविधिः । अदिशबद्दात्मुसवनसीमन्तोन्नयनजा ॥ तकर्मनामकरणः नप्राशनचौडोपेनश्रादीनि । आचरणीयः सब्य अचार्यः, आचारं प्राहयतीति नैरुक्ताः, मन्त्र (व्याख्या) कुद्रदाध्यापना द्विशिष्टाख्याकुद्रुपनयनेन द्विजत्वापादनात्, यदाह— उग्नीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः । सकलं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ स्वाम्येनादिशत्यादेष्टा, आदिर्ष्टिपाठे— आदिष्मनेनेति, इष्टादिभ्यश्च (सू०) इतीनिः, क्षत्येन्विषयस्यकर्मण्युसंख्यानात् (वा०) सतमी । व्रती सनियमः ॥ ७ ॥ यजते यजमानः, पूड्यजोःशानन् (सू०) । स व्री सोमवत्यधरे दीक्षिताख्यः, दीक्षा संजातास्येति । सोम गानग्निष्ठोमादिकतुः, यद् गौतमः— अग्निष्ठोमोत्त्वग्निष्ठोम उक्त्यः वोः ढशी वाजपेयोतिराते ऽपोर्याम इति सोमसंस्था । यजनामेत्या, व्रजयजोभिंवेक्षण् (सू०) । अत्यर्थं यजति तच्छीलो यायजूकः, यजप्रदशांवङः (पू०) इन्यूकः । (यज्वा) सुयजोङ्कुनिप् (सू०) ॥ ८ ॥ स यज्वा बृहस्पतिसवनहेतुना, स्थापयतीति स्थपतिः । पानं पीथः, पानृतुदिव्यकीतिथक् (उ०), धुमा-स्थेतीत्वम् (सू०), सोमपीती तु पाच्या: पेडः । सर्ववेदायं, दीक्षितस्तु तत्कालम् । सर्वे विन्दत्यस्मात्स-वेदेदाः, असुन् ॥ ९ ॥ अनूक्तवान्, उपेयविवाननाश्राननूचानश्च (सू०) इति कानचि साधुः । प्राच्यते ऋवचनं वेदः । अधीतमनेनार्थीती, इष्टादिभ्यश्च (सू०) इतीनिः, क्षस्येन्विषयस्यकर्मण्युपसंख्यानात्स-समां (वा०) । अधीत्य गुरुव्याया गुहण्डाद्यः समावर्तते स समावृत्तः— स्नातकाख्यः, गुहण्डादनात्रृत-स्नातको हि न कथ्यते ॥ सुगोति सुत्वा सुयजोङ्कुनिप् (सू०) । अभिवदः सोमकुट्टनसंधानम् ॥ १० ॥ छत्र्त्वेति शीलमस्य छात्रः, छत्रादिभ्योणः (सू०), छत्रेण गुरुतेवा लक्ष्यते । गुरोरन्ते वसत्यन्तेवासी-श्राव्यासग्निष्विति (सू०) सप्तम्या अल्पहृ । शासनीयः शिष्यः । शिक्षायां भवाः शैक्षाः । प्रथमकल्प आद्यारम्भः प्रयोजनमेषां तमधीयते वा प्राथमकल्पिकाः । तुलवेदास्तुल्यवतास्तुल्याचाराश्चान्योन्यं, समानं ब्रह्म चरन्ति सब्रह्मचारिणः, ब्रह्म वेदा ब्रह्म तये ब्रह्म ज्ञानं च शाश्वतमिनि, एकस्मिन्वेदे ब्रतमाचरन्ति वा, व्रेते (सू०) इति णिनिः, चरणेव ब्रह्मचारिण (सू०) इति समानस्य सः ॥ ११ ॥ (सतीर्थ्यः) समानतावेदासी (सू०) इति यत्, तीर्थेये (सू०) इति सत्वम् । तरन्यनेनाविद्यां तार्थं गुरुः । अग्नि-विद्वाहिनामिः, अग्नेर्वेति (सू०) किप् । इत्येवं ह किलेति मुख्यारंपर्ये स्विनिमितिह, ततः स्वर्थे पक्षे— अनन्तावस्थं लिहभेष्यजात्यः (सू०) ॥ १२ ॥ उपज्ञागत इम्युग्मा, इदं प्रथमतयः ज्ञानं, चन्द्रस्थोपज्ञा

उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्याज्ञात्वारम्भ उपक्रमः ।
 रज्ञः सवोधरो यागः सप्ततनुर्मखः क्रतुः ॥ १३ ॥
 पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिः ।
 एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥ १४ ॥
 समज्या परिषद् गोप्त्री सभासमितिसंसदः ।
 आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः ॥ १५ ॥
 प्राग्वंशः प्राग्वद्विर्गेहात्सदस्या विधिदर्शिनः ।
 सभासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिकाश्च ते ॥ १६ ॥
 अध्वर्यूद्गावृहेतारो यजुःसामर्गिवः क्रमात् ।
 आश्रीधाद्या धनैर्वार्या क्रत्विजो याजकाश्च ते ॥ १७ ॥
 वेदिः परिष्कृता भूमिः समे स्थणिडलचत्वरे ।
 चषालो यूपकटकः कुम्बा सुगहना वृतिः ॥ १८ ॥

चन्द्रोपज्ञसंज्ञकं व्याकरणम् । उपज्ञाय- आरम्भणमुपक्रमः, यत्कात्यः- यस्मात्प्रवृत्त आरम्भः स उप-
 क्रमः, नन्दस्योपक्रमः- नन्दोपक्रमाग्नि मानानि, उपज्ञोपक्रमंतदायाच्छिव्यासायाम् (सू०) इति नपुंस-
 कत्वम् । इज्यते यज्ञः, यज्ञाचेति (सू०) नइ । सूर्यते सोमोस्मिन्स्ववः । अध्वानं रात्यध्वरः, न
 ध्वरति वा, ध्व दृढ्यते । सप्ततनुः सप्तमिष्ठन्दोभिस्तन्यत इति । मखति धर्मं मत्वः । कियते क्रतुः
 ॥ १३ ॥ स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः, होमो देवयज्ञः, अतिथिपूजनं नृयज्ञः, तर्पणं श्राद्धात्यं पितृयज्ञः, बलिर्भू-
 तयज्ञः, यन्मनुः- अप्याप (य) नं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भूतो नृयज्ञोतिथि-
 पूजनम् ॥ १४ ॥ समजनिति मिलन्त्यस्यां समज्या, संज्ञायांसमजनिषेदेति (सू०) क्यू । परिषीदन्त्य-
 स्यां परिषद्, पर्षेच । मावो नानोक्त्यस्तिष्ठन्त्यस्यां गोष्ठी । सह भान्त्यस्यां सभा । संयन्त्यस्यां समितिः ।
 संसीदन्त्यस्यां संसद् । आतिष्ठन्त्यस्यामास्थानी । सीदन्त्यस्मिन् सदः, असुन्, सान्तः क्लीबे ॥ १५ ॥
 वंशः कुलं स्थूला वा । प्राग्वंशोत्र प्राग्वंशः पन्तीशालाल्यमिशालायाः प्रभ्यो भागः । सदसि साधवः,
 उनाधिकरणगरुका क्रत्विग्मेदाः सदस्याः । सभायां सीदन्ति सभासदः । सभां स्तुष्टिन्ति सभास्ताराः ।
 समाजं समवयनिति सामाजिकाः, समवयान्समवैतीति (सू०) ठहू । पर्षद्याः पारिषद्याः सभाशरात्
 ॥ १६ ॥ क्रत्विज इत्येव । अध्वरं याति न ध्वरति वाध्वर्युनीमर्त्तिविवशेषः, स यजुर्वित्कठः स्यात् ।
 उद्गायन्त्युद्गाता छन्दोगः स्यात् । जुहोति होता बहूचः स्यात् । अमीनिद्वमीद्, तस्य (अमीधः)
 शरणमाप्नीत्रः, अमीधःशरणेष्टमेच (वा०) इति रथ् । आद्याद्यात्मेतुपशास्त्रवाद्याणाच्छंस्यच्छावाग-
 प्रावस्तुद्वद्यमेत्रावस्तुप्रतिप्रस्थातुप्रतिहन्तृनेषुवेतुप्रस्थाप्याः । इत्थं सदस्याः सप्तदशर्विजः । एतिसुशम्भु-
 स्वद्युपवृत्तिः (सू०) वृयो ग्रहणाद् वृडोपि, व्रियन्त इति वार्याः, क्रहलोर्घर्त (सू०) । वृताः कुर्वान्ति
 ये यज्ञमृत्विजस्त इति कात्यः । क्रतौ यजतीति क्रत्विक्, क्रत्विग्दश्यग्मिति (सू०) साधुः ॥ १७ ॥
 विदन्त्येनां वेदिः, परिष्कृता चातुरस्येण भूषिता यागार्थम् । अपरिष्कृतां त्वाह, तिष्ठन्त्यस्मिन्स्थणिडलम् ।
 चत्यते चत्वरम्, यागार्थमसंस्कृता भूमिः । तक्षणा घटितो यूपाप्रे कटकाकृतिः, चथत उत्कीर्यते चषालः ।
 (कुम्बा) कुविं छादने, चिन्तितपूजिक्षिकुम्बीलह (सू०) । व्रियतेनया वृतिः, यज्ञवाट पर्णिका ॥ १८ ॥

यूपामं तर्म निर्मन्थदारुणि त्वरणिर्द्वयोः ।

दक्षिणामिर्गर्हपत्याहवनीयौ त्रयोग्रयः ॥ १३ ॥

अमित्रयमिदं त्रेता प्रणीतः संस्कृतोनलः ।

समूद्यः परिचाय्योपचाय्यावग्नौ प्रयोगिणः ॥ २० ॥

योगार्हपत्यादानीय दक्षिणामिः प्रणीयते ।

तस्मिन्नानायोथासामायी स्वाहा च हुतभुक्तप्रिया ॥ २१ ॥

ऋक्सामिधेनी धाय्या च या स्यादमिसमिन्धनं ।

गायत्रीप्रमुखं छन्दो हव्यपाके चरुः पुमान् ॥ २२ ॥

आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्यादाधियोगतः ।

धवित्रं व्यजनं तद्यद्वचितं मृगचर्मणा ॥ २३ ॥

पृष्ठदाज्ये सदध्याये परमाचां तु पायसम् ।

हव्यकव्ये दैवपित्र्ये अक्षे पात्रं सुवादिकम् ॥ २४ ॥

ध्रुवोपभृजजुह्नना तु स्त्रुवो भेदाः सुचः स्त्रियः ।

उपाकृतः पशुरसौ योभिमन्त्र्य क्रतौ हतः ॥ २५ ॥

तरन्त्यनेन यूपं तर्म । निर्मन्थनीयं दारु यतोमिर्जीयते, इयर्ल्मिर्येतः सोऽराणिः । दक्षिणामिर्दक्षिणामिः । एहपतिना संयुक्तो गार्हपत्यः, एहपतिनासंयुक्तेऽत्यः (सू०) । आहोतव्य आहवनीयः ॥ १९ ॥ त्रानिता त्रेता, पृष्ठोदरादित्वादेत्वम् (सू०) । प्रणयनं मन्त्रादिना संस्कौरः प्रादुष्करणम् । अग्नौपरिचाय्योपचाय्यसमूद्याः (सू०) इति निपाल्यन्ते, समूद्यते ढौक्यत इत्यमिः समूद्यः परिचौयते परिचाय्य उपचाय्यत उपचाय्य इत्यमिनामधेयाचि प्रयोगविषयाणि ॥ २० ॥ आनायोऽनित्यइति (सू०) साधुः, आनीयत आनाय्यः, प्रणीयते दक्षिणामित्वेन संस्कियते । (अमायी) वृषाकर्पमिकुसीदेति (सू०) डीप्रसङ्गे- ऐवम् । सुषु- आहूयने स्वाह, स्व हास्त्वस्या वा ॥ २१ ॥ समिधामाधानी सामिधेनी, समिधामाधानेष्यण् (वा०) । धीयतेनया धाय्या, पाय्यसामाय्यनिकाय्येति (सू०) साधुः । गायन्तं त्रायते गायती । गायञ्च्युधिणगन्तुष्टुच्वृहतीपद्मित्रिष्टुच्जगत्यतिजगतीशकर्यंति-शक्त्यष्टश्यत्यष्टिष्टुत्यतिष्टुतिकृतिविकृतिसंकृत्यतिकृत्युक्त्याख्यं पषड्क्षरादारभ्य षड्क्षिणस्तरं यावत्, छन्दाति (चन्द्रते) छन्दः । अक्षरनियमात्मकं लघुगुरुनियमात्मकं च वृत्तं तनुमध्यादि । हव्यस्य पाको हव्यपाकः । पके होतव्यं, चरुः चर्यते भक्ष्यते [रथ्यते] इति । स्थाल्यपि चरुः, हव्यकव्यपाकोत्रेति ॥ २२ ॥ पके तसे च क्षीरे दधियोजनादामिक्षा, पके पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षेति श्रुतिः, आमीयते पक्षिप्यते दध्यतेति । ध्रूयतेमिर्येनेति धवित्रं, अर्तिल्धूस्त्रितीत्रः (सू०) ॥ २३ ॥ एवद्विर्द्विधिविन्दुभिः सहितमाऊयं पृष्ठदाज्यम् । पयसि संस्कृतं पायसम् । अमिसुखेन देवेभ्योन्नं हव्यं, ब्राह्मणसुखेन पितृभ्योन्नं कव्यं, कृते शब्द्यते पितृभिः कव्यम् । उभयसुभयत्रेति तु श्रुतिज्ञाः । पिवन्त्यस्मात्प्रात्रम् । आदिप्रहणात्सुग्रहादि ॥ २४ ॥ ध्रुवति ध्रुवा । [उपाभ्रियतेनया] उपभृत् । हृतेनया जुहुः । एते च सुचो विशेषाः श्रीलिङ्गाः । स्वत्यस्मात्सुवस्तु सुग्निशेषः पुंलिङ्गः । उपामन्त्र्य क्रियते हन्यते स्म (उपाकृतः), यज्ञ इति शेषः ॥ २५ ॥ परंपरामक्ति परंपराकम् । शसनमिति तु युक्तः प्राठः, शसु

परंपराकं शमनं प्रोक्षणं तत्र यो वधः ।
 याच्यलिङ्गाः प्रमीतोपसंपत्तिप्रोक्षिता हते ॥ २६ ॥
 साक्षात्यं हविरप्त्वा तु हुतं त्रिषु वषदकृतम् ।
 दीक्षान्तोवभूथो यज्ञस्तत्कर्माहं तु यज्ञियम् ॥ २७ ॥
 त्रिष्वथ कतुकर्मेऽप्तं पूर्तं खातादिकर्मणि ।
 अमृतं विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः ॥ २८ ॥
 त्यागो विहापितं दानमुत्सर्जनविसर्जने ।
 विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनं ॥ २९ ॥
 प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः ।
 मृतार्थं तदेदानं त्रिषु स्यादौर्धवदै(दे)हिकम् ॥ ३० ॥
 पितृदानं निवापः स्याच्छाद्वं तत्कर्म शास्त्रतः ।
 अन्वाहार्यं मासिकेशोष्टमोहः कुतपोस्त्रियाम् ॥ ३१ ॥
 पर्येषणा परीष्टिश्चान्वेषणा च गवेषणा ।
 सनिस्त्वध्येषणा याच्चाभिषस्तिर्याच्चनार्थना ॥ ३२ ॥

हिंसायाम् । प्रोक्षणं लक्षणया वधः, प्रोक्ष्य हि यज्ञे पशुहन्ते । यज्ञ इति शेषः । (प्रमीतः) मीन् हिंसायाम् ॥ २६ ॥ संनीयते (साक्षात्य), पाण्यसान्नायेति (सू०) साधुः । हूयते हविः । वषण्म-न्त्रलिङ्गेन कृतं हुतं वषदकृतम् । अवध्रियते पूर्यतेनावभूथः । यज्ञकर्महति यज्ञियं, यज्ञतिर्वग्यांघखबौ (सू०), यज्ञतिर्वग्यांतत्कर्माहतीत्युपसंख्यानात् (वा०) घः ॥ २७ ॥ इत्यते स्मेष्टं यागादि, यज्ञह-एकामिकर्म हवनं त्रेतायां यच्च हूयते । अन्तर्वेण्यां च यज्ञानमिष्टं तदभिधीयते । पिपर्ति स्म पूर्तं, नध्याह्याप्यमूर्च्छपदाभिति (सू०) निष्ठानवाभावः । खातं वाप्यादि, आह च- वापीकूपतडागानि देवतायतनानि च । अन्वपदानमारामः पूर्तमार्याः प्रचक्षते ॥ न प्रिपते न नश्यत्यमृतम् । विशिष्ट-मदनं विघसः, उपसर्गेऽदः (सू०) इत्यप्, घजगोश (सू०) इति घस्त्वादेशः, यन्मुक्तिः- विघसाशी भवेत्रिलं नियं चामृतभोजनः । विघसो भुक्षेषं स्यायज्ञशिष्टमथामृतम् ॥ २८ ॥ स्वत उपसर्गवशा-च्चैते दानार्थाः । स्पर्शनं तूतचाराहानं, पुच्छादौ गवादि स्फुट्टा हि दीयते । ओहाक् त्यागे । श्रग दाने ॥ २९ ॥ अंश्यतेऽहतिः । उत्सर्गायपि । तदेहे प्रेतदिने मृतमुद्दिश्य दानं पिण्डोदकादि, ऊर्ध्वदेहाद्व-मौर्धवदैहिं, ऊर्ध्वदमाच्चदेहाच्चत्वेति (ग०) ठः, अनुशासिकादित्वात् (सू०) उभयपदद्वद्विमाहुः ॥ ३० ॥ पितृभ्यो दानं, न्युप्त्वते निवापः । श्रद्धास्त्वय श्राद्धं वितृकर्म, प्रज्ञाथद्वाचेति (सू०) णः । अन्वाहियते-न्वाहार्यमावास्याश्राद्म् । कुं तपति सूर्योत्रति कुतपो मध्याह्नात्ववृत्तः श्राद्धकालः, यस्मृतिः- दिव-सस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करे । स कालः कुतपो यत्र पितृभ्यो दत्तमक्षयम् ॥ ३१ ॥ श्राद्धे द्विज-शुश्रूषा (पर्येषणा), इषेनिच्छार्थस्य (वा०) युजवक्तव्यः, परेवा (सू०) । गवेष मार्गणे । गुर्वादेः कविदर्थे प्रार्थनया नियोजनं सनिः, पणु दाने । याचनं याच्चा, यजयाचेति (सू०) नह् । (याचना) व्यासश्चन्थइति (सू०) वाहुलकायुव् । अभिसन्नमभिषस्तिः, षष्ठं स्वमे ॥ ३२ ॥ आगन्त्वन्ताः पद-

षद् तु त्रिष्वर्ध्यमधर्थं पादं पादाय वारिणि ।
क्रमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्थेत्र साधुनि ॥ ३३ ॥
स्युरावेशिक आगन्तुरतिथिना गृहागते ।
पूजा नमस्यापचितिः सपर्याचार्हणाः समाः ॥ ३४ ॥
वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याप्युपासनम् ।
ब्रज्याटाट्या पर्यटनं चर्या त्वीर्यापथ स्थितिः ॥ ३५ ॥
उपस्पर्शस्त्वाच्चमनमय मौनमभाषणम् ।
आनुपूर्व्यं स्त्रियां वावृत्परिपाटी अनुक्रमः ॥ ३६ ॥
पर्यायश्चातिपातस्तु स्यात्पर्यय उपात्ययः ।
नियमो व्रतमन्त्री तच्चापवासादि पुण्यकम् ॥ ३७ ॥
औपवस्त्रं तूपवासो विवेकः पृथगात्मता ।
स्याद् ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनद्विरथाऽजलिः ॥ ३८ ॥

त्रिलिङ्गाः । वारिणीस्येव, पादार्धाभ्यांच (सू०) इति यत् । अतिथय इदमातिथ्यं, अतिथेऽर्थः (सू०) अतिथौ साधु- आतिथेयं, पथ्यतिथीति (सू०) ढन् । कात्यस्त्राह- अवैशिकं विगश्चद्विरातिथ्यमभिधीयते, आतिथ्योतिथिरागन्तुरिति च माला, शाश्वतोत एवेभयमाह- आतिथ्यं स्वादतिथ्यर्थं अतिथ्यमतिथिं विदुः ॥ ३३ ॥ अवेश- अप्रतिवेशे भव आवैशिकः, नैकप्रायीणमतिथिं विद्रं सांगातिकं तथेति स्मृतेः । नास्ति तिथिरस्यातिथिः, अतति सततं गच्छते वा, यत्स्मृतिः- अध्वनीनेतिथर्हेयः, किं च- तिथिवत्वेत्सवाः सर्वे लक्षायेन महात्मना । अतिथिः स हि विहेयः शेषः प्राघूर्णिकः स्मृदः । प्राघूर्णिकः प्राधुणकोप्यभ्युत्स्याने तु गौरवम् ॥ (नमस्या) नमोवरिवश्चित्रङ्कःक्यजिति (सू०) नमः पूजायां क्यन्, अप्रत्ययात् (सू०) । अपचायनमवितिः, अपवित्रश (सू०) इत्यत्र चायतेऽक्तिनि (तित्वं) चिभावेऽनेक्त्वं च वक्तव्यात् (वा०) । सपरेसाधुः सपर्या, सह पर्यायकमेण वर्तते वा ॥ ३४ ॥ वरिवसः परिचर्यायो क्यन् (नमोवरिवश्चित्रङ्कःक्यन्) । शुश्रूषा गुहसेवात् लक्षणया । परिचरणं (परिचर्या), परिचर्यापरिसर्याभ्युगयाटाट्या नामुपसंख्यानम् (वा०), परिचर्या तु पर्येत्तिरिति भागुरिः । परिवज्या तपस्याथ रुद्राङ्कुरो विशाखिका । वज्रं व्रज्या, वज्रयजोर्भवे क्यप् (सू०) । कुटिलमन्तमटाट्या, सूचिसूत्रैमूर्यव्यार्थशरणें तीनामुपसंख्यानायद्यन्तात् (वा०), अत्यापि, यन्मनुः- तौरेतिकं वृथाट्या च कामजो दशमो गुणः, क्षीत्वं च निवरा कन्येतिवत् । एवं गदमदचरेति (सू०) चर्या । ईर्यापथे श्यानमैनादिके संबोधमार्गात्म्ये भिक्षुते स्य तिरुष्ट्रानम्, चर्या त्वीर्या विदुर्बुधा इति मुनिः ॥ ३५ ॥ उपस्पृश्यन्तेऽद्विः स्वान्यत्रोपस्थिः । आनग्यतेम्भोत्रावमनम् । मुनेर्भावः कर्म वा मौनं, इगन्ताच्चलयु- पर्वत् (सू०) इत्यण् । प्राचेतसस्वादिकविः स्यन्नेत्रावरुणश्च सः । वात्माकिश्चाथ गाधेयो विश्वामित्रश कैशिकः ॥ व्यासो द्वैवायनः पाराशर्यः सल्यवतीसुनः ॥ पूर्वानुकमेणानुपूर्वं तस्य भावश्चानुपूर्वं, व्यव्, वित्वाद्वा क्षीत्वम् । आर्वानमावृत् । उणादौ, परिपाठनं परिपाठिः, इन्, आवृत्परिपाठ्योद्दूद्वात्मीत्वम् ॥ ३६ ॥ पर्ययां पर्यायः, परावनुगायवद्यः (सू०) इनि घञ । विपर्ययः कमोऽलङ्घनमतिकमश्च । ब्रव्यत वर्जयतेऽनादि यत्रेति (व्रतम्) । तदवत्तमुपासकुच्छूचान्द्रायणादिकं पुण्यपर्यायम् (पुण्यकम्), संज्ञायांकन् (सू०) ॥ ३७ ॥ उपवस्ता प्रासादस्यौपवस्त्रं, उपवस्त्रादिभ्यः (सू०) इत्यण्, उपवस्तस्यदौपवस्तुभित्येके, वसु स्तम्भे, चक्षः, उपवस्तुरिदभित्यन्नाद्यापि, यत्स्मृतिः- माषान्मधु मसूरांश्च वर्जेत्यैपवस्त्रे । प्रकृतिपुरुषयोः पृथ- गङ्गानं विवेकः, भावानां पृथक्वस्वरूपत्वमित्येके, विचिर् पृथगम वे । ब्रह्मणस्ततः स्वाध्यायादर्वर्चस्तजो ब्रह्मवर्च- चं, ब्रह्महस्तभ्यां वर्चसः (सू०) इत्यन् ॥ ३८ ॥ ब्रह्मण नेदायाजलिः, यन्मनुः- संहृत्य द्रस्तावध्येयं

पाठे ब्रह्माक्षलिः पाठे विशुषो ब्रह्मविन्दवः ।
 ध्यानयोगसने ब्रह्मासनं कल्पे विधिक्रमौ ॥ ३९ ॥
 मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पोनुकल्पस्तु ततोधमः ।
 संस्कारपूर्वं यहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः ॥ ४० ॥
 समे तु पादप्रहणमभिवादनमित्युभे ।
 भिक्षुः परिवाद कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी ॥ ४१ ॥
 तपस्थी तापसः पारिकाइक्षी वाच्यमो मुनिः ।
 तपःक्लेशसहो दान्तो वर्णिनो ब्रह्मचारिणः ॥ ४२ ॥
 ऋषयः सत्यवचसः स्नातकस्त्वाप्लुतो ब्रती ।
 ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते ॥ ४३ ॥
 यः स्थणिङ्गलं व्रतवशाच्छ्रुते स्थणिङ्गलशास्यसौ ।
 स्थाणिङ्गलशाथ विरजस्तमसः स्युद्धयातिगाः ॥ ४४ ॥

स हि ब्रह्माक्षलिः स्मृतः । वेदपाठे— अस्यनिर्गतां जलकणा ब्रह्मविन्दवः । (ब्रह्मासनं) ध्यानयोगयो-
 रास्थतेनेन । ध्यानमेकाग्रं (तया) चिन्तनं, यदाह— तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् । योगश्रितवृत्तिनि-
 रोधः । कल्पते विधीयते प्रकम्पते वानेन विनियोगशब्देणते ॥ ३९ ॥ (मुख्यः) आयो विधिरित्यर्थः ।
 (अनुकल्पः) मुख्याभावे प्रतिनिधिसंबंधः । उपाक्रियतेनेनेत्युपाकर्म वेदपाठारम्भे विशिष्टे विधिः, रोहिं-
 प्यां छन्दांस्युपाकुर्यादिति हि श्रुतिः ॥ ४० ॥ वामेन वामः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिण इति पादोपसं-
 ग्रहणम् । अभिवायते— आशिषं कार्यतेनेनेत्याभवादनम्, अत एवाभिवायोपसंग्रह्यः । भिक्षते भिक्षुः,
 सनाशंसाभिक्षउः (सू०) । परिवर्जये सर्वे सन्यस्व व्रजते परिवाद्, परौव्रजेष्वपदान्ते (उ०)
 इति विण् (क्रिं) षत्वं च । कर्मन्देन पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुतन्त्रमधीते, कर्मन्दकृशाक्षादिनिः (सू०),
 पाराशर्यशिलालिङ्गांभिक्षुनटसूत्रयोः (सू०) इति गिनिः । मा कृ(कुरु)त कर्माणि मुक्तिः [शान्तिः] वैः श्रेय-
 सांति मस्करी, मस्करमस्करिणिषुपारव्रतक्योः (सू०) इति साधुः ॥ ४१ ॥ तपोस्यास्तीति, तपः-
 सद्व्याख्यांविनीनी (सू०), अण्च (सू०) । अन्येषामपिदृश्यते (सू०) इति दीर्घात्यारिकाइक्षी ।
 पारिरक्ष(क्ष)कः सांन्यासिक्षय । व.चं यच्छ्रुते मौनेनास्ते वाच्यमः, वाच्यमोव्रते (सू०) इति
 खच् । मन्यते मुनिः । भिक्षुपर्यायावेनावित्येके । दाम्यति दान्तस्तपःक्लेशानुद्विमः, वादान्तशान्तेति
 (सू०) साधुः । वर्णोस्यास्तीति वर्णा, वर्णाद्व्रह्मचारिण (सू०) इतीनिः । ब्रह्म चरति तच्छीलो वा
 ब्रह्मचारी ॥ ४२ ॥ दर्शनादायिरविश्वादिवाक् (सत्यवचाः) । (ज्ञातकः) स्नातवेदसमाप्तौ (ग०) इति यावादि-
 त्वात् (सू०) कन् । यो व्रतवांस्तीर्थेष्वाप्लुते स्नातीत्याप्लुतः स स्नातकः, यत्स्मृतिः— गुरवे तु धनं
 दत्त्वा स्नायद्वा तदत्तुद्वया । वेदप्रतानि वा पारं नीत्वा सुभयमेव च । यतं यमनमस्यास्तीति यती ।
 यच्छ्रुपरमति यातः ॥ ४३ ॥ आदस्य (स्थणिङ्गलशायिनः), व्रते (सू०) इति गिनिः । परस्य
 (स्थाणिङ्गलस्य), स्थिण्डलाच्छायत्रिवते (सू०) इत्येण । विगते रजस्तमसीयेभ्यः, सञ्चिका इत्यर्थः ।
 दूयमतिगच्छन्त्यतिकामन्ति द्वयातिगाः ॥ ४४ ॥ पूयतेनेन पदित्रः । प्रयत्नते प्रयच्छयुपरमति वा

पवित्रः प्रयतः पूतः पाषण्डा: सर्वलिङ्गिनः ।
 पालाशो दण्ड आषाढो व्रते रास्भस्तु वैवरः ॥ ४५ ॥
 अख्ति कमण्डलुः कुण्डी व्रतिनामासनं वृषी ।
 अजिनं चर्म कृत्तिः खी भैक्षं भिक्षाकदम्बकम् ॥ ४६ ॥
 स्वाध्यायः स्याज्जपः सुत्याभिषवः सवनं च सा ।
 सर्वैनसामपध्यंसि जप्त्यं त्रिष्वधमर्षजम् ॥ ४७ ॥
 दर्शश्च पौर्णमासश्च यामौ पक्षान्तयोः पृथक् ॥ ४८ ॥
 शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः ।
 नियमस्तु स यत्कर्मनित्यमागन्तुसाधनम् ॥ ४९ ॥
 उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे ।
 प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं कण्ठलम्बितम् ॥ ५० ॥

प्रयतः । शुचिः पुण्यः पावनश्च । पाष(न)मणन्ति पाषण्डा वेदबाह्यव्रताः सर्वलिङ्गिनः क्षपणकाद्याः । स-र्वाणि लिङ्गानि सन्त्येषां, भमवता इत्येके, आहुश्च- नानाव्रतधरा नानादेवाः पाषण्डिनो मताः । आषाढासु जात आषाढः, विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः (सू०), यदाह- आषाढो व्रतिनां दण्डः । व्रत इत्येव, रम्भो वेणुपर्यायः ॥ ४५ ॥ कं जलमण्डे मध्ये लाति कमण्डलुः । कुण्डात् जानपदकुण्डेल्यमत्रे (सू०) ढंग् । बुवन्तोस्यां सांदन्ति वृषी । अज्यते क्षिप्यतेजिनम् । चरितं चर्मे । कृत्यते कृतिः । (भैक्ष) भिक्षादिभ्योऽण् (सू०) ॥ ४६ ॥ स्वस्य वेदस्याध्ययनं स्वाध्यायः, इडश्चेति (सू०) घृ । जपनं जपः, व्यधजपोरनुपसर्गे (सू०) इत्यप् । सोमं सुन्वन्यद्विः परिवासयन्त्यस्यां मुत्या, संज्ञायांसमजेति (सू०) क्यप् । अभिषवणमभिषवः, उपसर्गात्मुत्तोतीति (सू०) पत्वम् । अधं मृद्यते शोष्यतेनेवाध- मर्षणं, अदैवत्यो मन्तस्तद्रूपो वा, करणाधिकरणयोश्च (सू०) इति ल्युट्, विरात्रोपवासादिस्तूपचा- रात् ॥ ४७ ॥ अमावास्या(यो) दर्शः, दृश्यते चन्द्रोत्रेति, यागस्त्रपचारात् । पूर्णिमायां पौर्णमासः, पूर्णो माश्चन्द्रस्तत भवः ॥ ४८ ॥ शरीरमात्रैव यत्कियते तत्, यम्यतेनेन चित्तं यमः, यमःसमुपानेवि- षुचेत्यप् (सू०), आह च- अहिंसासत्यास्तेयत्रद्वयर्यापरिग्रहा यमाः । आगन्तु बाह्यं नृजलादि साधनं यत्रेति, अत एव कृत्रिमं कर्म नियमः, यदाह- शौचसंतोषतपःस्वाध्ययेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥ ४९ ॥ शेव ऊर्ध्वसेतासिकः सिद्धान्ती शुद्धमार्थिकः [शुद्धान्ती सिद्धमार्गिकः] । पाश्चार्थिकः पाशुपतो लाकुलोथ महाव्रती ॥ कापाली सोमसिद्धन्ती तान्त्रिकः स्याद्विशेषदक् । यामलोद्यमार्गी स्यात्त्रिकभेदी षडर्थिकः ॥ पूर्वान्नायी महामार्गो भैरवी दक्षिणागमः । शाक्तो वामस्तोतसिकः कौल आन्व- यिको मतः । एकायनः शाश्व [सात्व] तश्च वैष्णवः पाश्चरात्रिकः । रंक्ताम्बरी भद्रन्तश्च शाक्यः थ्रमणवन्दकौ । भिक्षुः श्वेतः श्वेतपदः क्षपणविर्दिग्म्बरः (दिंगीश्वरः) । नमःटः थ्रावकोऽहीको निर्ग्रन्थो जीवजीवकौ ॥ [क्षौरं तु भद्राकरणं मुण्डनं वपनं त्रिषु । कशापशी च कौपीनं शाटी च खीति लक्ष्यतः ॥] उपवीते प्राविश्यते स्मोपवीतम् [यज्ञोपवीतं च] । अन्यस्मिन्नामे करे प्रोद्धृते प्राचीनावीतं, प्रःगेव प्राचीनं, विभाष्वेषदि- कृष्णदाम् (सू०) इति सः, आवीते स्मावीतम् । यज्ञसूत्रमित्येव, नियतं वीयते स्म निवीतं, यन्मनुः- प्रोद्धृते दक्षिणे पाणातुपवीत्युच्यते द्विजः । सब्ये प्राचीनमावीती निवीती कण्ठसउजने ॥ ५० ॥ देवभ्य-

अङ्गुल्यमे तीर्थे देवं स्वल्पाङ्गुल्यामूले कायम् ।
 मध्येङ्गुष्टाङ्गुल्योः पित्र्यं मूले त्वङ्गुष्टस्य ब्राह्मम् ॥ ५१ ॥
 स्याद् ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ।
 देवभूयादिकं तद्रक्तुच्छ्रं सान्तपनादिकम् ॥ ५२ ॥
 संन्यासवत्यनशने पुमान्प्रायोथ वीरहा ।
 नष्टामिः कुहनालोभान्मिथ्येर्यापथकल्पना ॥ ५३ ॥
 ब्रात्यः संस्कारहीनः स्यादस्वाध्याया निराकृतिः ।
 धर्मध्वजी लिङ्गृत्तिरवकीर्णं क्षतव्रतः ॥ ५४ ॥
 सुते यस्मिन्नस्तमेति सुते यस्मिन्नुदाति च ।
 अंशुमानभिन्नमुक्ताभ्युदितौ तौ यथाक्रमम् ॥ ५५ ॥
 परिवेत्तानुजोनूदे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् ।
 परिवित्तिस्तु तज्ज्यायान् विवाहोपयमौ समौ ॥ ५६ ॥

स्तीर्थते दीयते तीर्थम् । स्वल्पा कनिष्ठाङ्गुलिः, द्वित्वमञ्जलिमध्येन प्रजापतिभ्यो जलदानानामात् । कः प्रजापतिर्देवतास्य कायं, कस्येत् (सू०) इत्यण्— इत्वं च । अङ्गुलिस्तर्जन्यत, पितरो देवतास्य पितॄं तीर्थं, वायुतुपितृष्ठसोयत् (सू०) । ब्रह्मा देवतास्य ब्राह्मं तीर्थं, ब्राह्मोजातौ (सू०) इति साधुः, यद्याह्वतक्यः— कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्टमूलान्यवं करस्य च । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतार्थान्यनुक्रमात् ॥ कर-मध्यं सौम्यं त्वाहुः ॥ ५१ ॥ ब्रह्मणो ज्ञानस्य भवनं ब्रह्मभूयं, ब्रह्मणकर्थं (काम्यं) सेक्ष इत्यर्थः, भुवोभावे (सू०) इति क्यप् । सह युनक्ति सयुक्त, तस्य भावः सायुज्यम् । तद्रुदिति देवत्वं देवसाय ज्यं च । आदिशब्दान्मूर्खभूयादि । कृन्तति पापं कृच्छ्रं नाम तपः । संतपते भवं सांतपनं यस्त्वृतिः— ज्यहं सायं ज्यहं प्रातस्यहमयादयाचितम् । ज्यहं परं च नाश्रीयाकृच्छ्रं सांतपनं स्मृतम् ॥ आदि-शब्दात्पराकादि ॥ ५२ ॥ संन्यसनं सर्वत्यागः, (तयुक्तः) मरणाध्यवतायः (प्रायः) । उपानिति प्रायस्य सान्तत्वं माविज्ञायीति, प्रायेवेशनमतिर्वृपतिर्बभूव (रघु०) । नष्टामिः, वीरयते वीरोभिस्तमुपेक्षया हन्ति (वीरहा) । ईर्यापथाद्यस्य भिक्षुवतस्य दम्भेन परविस्मापनार्थं मित्याकशना कुहना, कुह विस्मा-पनेस्मायुच् । अर्थलिप्सया विज्ञानदर्शनं वा कुहनिकायम् । शाश्वतस्याग्नं— ईर्ध्यालुर्दम्भन्तर्या च कुहनः कुहना क्रमात् ॥ ५३ ॥ ब्रते साधुः कालो ब्रतः, तत्र भो व्रायः प्रायश्चित्ताहः, संस्कारोत्तेष्वनयनम्, यत्सृतिः— सावित्रीपतिता ब्रात्या ब्रात्यस्तोमादते क्रतोः, ब्रतेऽसाधुरित्येके, पृथग्व्यपदेशोनेतर्थः । निराक्रियते वेदहीनत्वाद्विरुक्तिः, आकृतर्जातेर्वा निष्कान्तः, यस्त्वृतिः— अनवीत्य तु यो वेदमन्यत्र कुरुते ध्रमम् । स जीवन्नेव शदत्वमाशु गच्छते सान्वदः ॥ धर्मो ध्वजश्चिह्नमिवास्त्यय धर्मध्वजी । लिङ्गाज्ञया-दैर्घ्यतज्जिविकास्य, भिक्षिष्य इत्यस्य जग्य इति यावत् । अगान्तरे कीर्णे रेतोस्यावकीर्णी, यत्सृतिः— ब्रह्मचार्यवकीर्णी स्यात्कामतस्तु लियं व्रजेत् ॥ ५४ ॥ अभिभूय निर्मुकोस्तमितोक्तेस्याभिनिर्मुकः । अभिभूयोदितोक्तेस्याभ्युदितः ॥ ५५ ॥ ज्येष्ठ ब्रातर्पकृतविमहे कनिष्ठो विवाहदेवोः, परिवेत्त विन्दिति परिवेत्ता, यस्त्वृतिः— वेग्रजेष्ठकलत्रे कुर्वते दासंग्रहम् । ज्येष्ठो परिवेत्ताः परिवेत्तिस्तु पूर्वजः ॥ उपलक्षणं चैतयतोमिहोत्रवतादावपि परिवेदनव्यवहारोभित । तस्य ज्यायानप्रजः, परिवृज्यै विन्दिति स परिवित्तः ॥ ५६ ॥ विवहनं विवाहः । उपयमनमुपयमः, यमःसमुपनिविचु (सू०) इति पक्षे— अप् ।

तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडिनम् ।
व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम् ॥ ५७ ॥
त्रिवर्गो धर्मकामार्थेश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः ।
सबलैस्तैश्चतुर्भद्रं जन्याः स्त्रिगच्छ वरस्य ये ॥ ५८ ॥

इति ब्रह्मवर्गः । ७ ।

मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो पिराद् ।
राज्ञि रादपार्थिवक्षमाभृत्पूषपमहीक्षितः ॥ १ ॥
राजा तु प्रणताशेषसामन्तः स्यादधीश्वरः ।
चक्रवर्तीं सार्वभौमो वृपोन्यो मण्डलेश्वरः ॥ २ ॥
येनेवं राजसूयन मण्डलस्येश्वरश्च यः ।
शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स समाडथ राजकम् ॥ ३ ॥

व्यवयनं व्यवायः । मिथुनस्य खीपुंसयोरिदं भैथुनम् । निधुयन्तेज्ञान्यस्त्रिनिधुवनम् । रमणं रतम् ।
रतिः संवेशनं रहः सुरां संनोहनं संप्रयोगेषि ॥ ५७ ॥ त्रिसंख्याको वर्गः, धर्मकामार्थेत्येव । चतुर्णा
भद्राणां समाहारश्चतुर्भद्रं, पात्रादिः (पात्रायन्तस्य न) । तैर्धर्मकामार्थेः, यत्कात्यः— अ.हुथत्वारि
भद्राणि वलं धर्मं सुखं धनम् । जन्मो वधूमहीन्ति (वहन्ति), संज्ञयाजन्यवः (सू०) इति स.धुः ।
जामातुर्वयस्याः, जनीवोढाऽपि, यलक्ष्यम्— यातेति जन्यानवदकुमारी (रघु०) ॥ ५८ ॥ इति
ब्रह्मवर्गः । ७ ।

मूर्धन्यमिषिच्यते स्म, मूर्धावसिक्तोपि । राजोपलं राजन्यः, राजश्वशुरायत् (सू०) इत्यत्र राजोपत्ये
जातिप्रहणम् । हिरण्यगर्भवाहुभ्यां जातो बाहुजः, बाहु राजन्यः कृत इति श्रुतेः । क्षत्रस्यापत्यं
जातिः क्षत्रियः, क्षत्रादूतः (सू०) । क्षत्रं च क्षत्रज्ञात् । राजते राद्, वश्वभ्रस्त्रजसूजमृजेति
(सू०) पत्वं, जलांजशोन्ते (सू०) इत्वं, वावसने (सू०) चर्त्वम् । पृथिव्या राजा पार्थिवः,
सर्वभूमिपृथिवीभ्यामण्णो (सू०) । महीं क्षित्यविषयसति महींक्षित् । [नराधिपत्थ] ॥ १ ॥ अ.व्युपरोष्टे
तच्छीलोधीश्वरः । अप्रतिरथोपि । नृपके राजके वर्तते स्वाम्येन, चक्रं राष्ट्रं वर्तयति वा चक्रवर्ती ।
सर्वस्या भूमेरीश्वरः सार्वभौमः, अनुशतिकादित्वात् (सू०) उभयपदवृद्धिः । अताहुः— रामो दाशरथी
रावणारिकाकुत्थराघवाः । सौमित्रिलक्षणो लङ्कापतिपोलस्त्रवरावणाः ॥ दशास्योपनिद्रजिनेषनादो
मन्दोदरीमुतः । आजनेयस्तु हनुमान्हनूमान्महतात्मजः । किञ्चिदधिविपुलीवौ द्वौ जटायुजटायुषौ ॥
अजातशत्रुः शत्र्यारिधर्ममुत्रो युधिष्ठिरः । राघवेऽङ्गाधिरः कर्णं भीमसेनो हिडिमविजित् ॥ मारुतिः
कीचिकारातिर्वक्तृवै वृक्तोदरः । धनंजयोर्जुनः पार्थो विजयः शकनन्दगः ॥ गान्डीवी कालगुनः सव्य-
साची मध्यमपाण्डवः । जिष्णुः किरीटी वीभत्सुः श्रेतवाजी कपिष्वजः ॥ पृथा कुन्ती च कृष्णा तु
पाश्वाली याज्ञेसन्यपि । द्रैपदी विक्रमादित्यः साहसाङ्कः शकान्तकः ॥ शूद्रकस्त्वमिमित्रो वा हालः
शशाच्छालिवाहनः [सातवाहनः] । वैरोचनो बलिः कार्तवीर्येषुः सहस्रदेः ॥ अन्यो भूम्येकदेशे यो
न्त्रयः (स मण्डलेश्वरः) ॥ २ ॥ इत्यते स्मेष्म् । मण्डलस्य द्वादशराजकस्य, समुदितं लक्षणं चैतत् ।
यश्चाज्ञाति सवाद्, मोराजिस्मःकौ (सू०) इति सप्तमः ॥ ३ ॥ राजां समूहो राजकम्, राज-

राजन्यकं च वृपतिक्षात्रियाणां गणे क्रमात् ।
 मन्त्री धीसच्चिवोमात्योन्ये कर्मसच्चिवास्ततः ॥ ४ ॥
 महामात्राः प्रधानानि पुरोधास्तु पुरोहितः ।
 ब्रह्मरि व्यवहाराणां प्राद्विवाकाक्षदर्शकौ ॥ ५ ॥
 प्रति(ती)हारो द्वारपालद्वा:स्थद्वा:स्थितदर्शकाः ।
 रक्षिवर्गस्त्वनीकस्थोथाध्यक्षाधिकृतौ समौ ॥ ६ ॥
 स्थायुकोधिकृतो यामे गोपो यामेषु भूरिषु ।
 भौरिकः कनकाध्यक्षो रूप्याध्यक्षस्तु नैषिककः ॥ ७ ॥
 अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्वेशिको जनः ।
 सौविद्वलाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते ॥ ८ ॥
 श(ष)ण्ठो वर्षवरस्तुल्यौ सेवकार्थ्यनुजीविनः ।
 विषयानन्तरे राजा शत्रुर्मित्रमतः परम् ॥ ९ ॥

न्यानां स्मूहो राजन्यकम्, गोद्रेक्षोग्रहिति (सू०) वुव् । मन्त्रः कर्वगदधरणमस्त्यस्य मन्त्रो ।
 धिया सचति समवैति धांसचिवः । अमा सह समीपे वा भवोमात्यः । सामवायं वेपि । ततो मन्त्रणे-
 न्येमात्याः कर्मसहाया नियोग्याख्याः ॥ ४ ॥ अमात्या इत्येव । महती मात्रा परिच्छद एषां महामात्राः ।
 प्रदधाति प्रधानमाविश्चलिङ्गकम् । पुरो धीयते हिनोति वा पुरोहितः । सौविस्तिकोपि । द्रष्टा निर्णेता ।
 व्यवहार कृणादानादिन्यायः, यत्स्मृतिः- वि नानार्थेव संदेहे हरणं हार उच्यते । नानासंदेहहरणाद्
 व्यवहारः प्रकीर्तिः ॥ पृ०छतीति प्राद्, किवाचिप्राचिछश्राति (उ०) किपि दीर्घोऽमंप्रसारणं च ।
 प्राद् चासौ विविधं वर्क्ति (विवाक्ष्य) प्राद् विवाकः । अक्षाण्याद्यमुवानि रूप्याणि वा पश्यति (अक्षदर्शकः),
 आक्षदर्शकोपि । धर्माधिकरणिकेक्षपर्वालकथ ॥ ५ ॥ प्रतिहियन्ते वायन्तेनन् प्रतिहारः । द्वारि निष्ठिति
 द्वाःस्यः । द्वारि स्थितं दर्शयत्यां ददयति (द्वाःस्थितदर्शकः), द्वे संबो इयेके, द्वाःस्थित एव हि दर्शयति,
 द्वाःस्थोपस्थितदर्शका इत्येके पंडुः । दण्डो दौविराको वेत्री, उत्सारकक्ष । अङ्गरक्षकवृन्दं, अनीके
 तिष्ठत्यनीकस्थः । राजाशक्षाविचक्षणां वेति शाश्वतः । अधिकृतोक्षेष्वायमुखेष्वध्यक्षः, अध्यक्षोति वा,
 अक्षु व्याहौ, अधिकान्यक्षाणीर्नद्याध्यर्थ्य वा । अधिक्रियते- उपरि नियुज्यते स्पाधिकृतः ॥ ६ ॥
 तिश्वित तच्छालः स्थायुकः, लघपतपदस्य भूत्यपेत्युक्त्व (सू०) । अधिकृत इत्येव, गां भुवं पाति गोपायति
 वा गोपः । भूरिणि हेत्रि नियुक्तो भौरिकः । हेत्रिक इति पाठे हिरण्यं नियुक्तः । रूपमाहतमस्य रूप्यं दीनारारिन्
 रूपादाहतप्रशासयोर्यप् (सू०), निष्के दीनारादौ नियुक्तो नैषिककः ॥ ७ ॥ वंशस्यान्तरन्तर्वेशं कुल,
 वियस्ता: सन्त्यस्यान्तर्वेशिकः, अन्तःपूर्वपदाद्रू (सू०) इत्येके । जनः कुञ्जवामनादिस्मूहः । सुवि-
 दन्तं विवाहं जानन्त लानिति सुविद्वल उद्धाः स्त्रियः, तत्र भवाः सौविद्वलाः । कञ्चुरु विनीतवेशःर्थ-
 मस्त्यस्य (कञ्चुकी) । कुरुल्लभ्यवस्थायां स्थापयन्ति स्थापत्याः, यद्वा तिष्ठत्यस्मिन्वेशाः स्थः, घव-
 येकः (वा०), स्थव्यासौ पतिः स्थपतिः, तत्र भवा इति, दिल्यदिल्यादिल्यपत्युत्तरपदाण्यः (सू०) ।
 सुविद्वस्योद्द्रहत इमे सौविदाः ॥ ८ ॥ शाम्यति शण्डः, अत एवान्तःपुरपालकः । वर्षे रेतःसेकं वृणोत्या-
 च्छादयति वर्षवरः, वृष शक्तिपतिवन्ये वा । अर्थयते तच्छालार्थी, अर्थाचाःनिहते (वा०) इतानिर्वी ।
 विजिर्गुविषयादव्यवहितः (शत्रुः) । अतः शत्रोः परभूमिस्थं विजिगीषोमित्रम् ॥ ९ ॥ ऊर्ध्वमासीन

उदासीनः परतरः पार्णिंग्राहस्तु पृष्ठतः ।
 रिपौ वैरिसपलारिद्विष्टद्वेषणदुहृदिः ॥ १० ॥
 द्विद्विष्टक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः ।
 अभिधातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिषन्थनः ॥ ११ ॥
 वयस्यः स्त्रियः सवया अथ मित्रं सखा सुहृद् ।
 सख्यं सासपदीनं स्यादनुरोधोनुवर्तनम् ॥ १२ ॥
 यथाहृवर्णः प्रणिधिरव(प)सर्पश्चरः स्पशः ।
 चारश्च गृहपुरुषश्चातः प्रत्ययितव्विषु ॥ १३ ॥
 सांवत्सरो ज्योतिषिको देवज्ञगणकावपि ।
 स्युमौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि ॥ १४ ॥
 तान्त्रिको ज्ञातसिद्धान्तः सत्री गृहपातिः समौ ।
 लिपि(पिं)करोक्षरचणोक्षरचुञ्चुञ्च लेखके ॥ १५ ॥

इवोदासीनः शत्रुमित्रभूमिभ्यो बाध्योत एव तटस्थः । ने(जे)तुः पथात्स्थितो राजा, पार्णिमिव पार्णिं गृह्णा-
 त्ववश्चनाति (पार्णिंग्राहः) । पञ्चस्वेतेषु द्वादशराजकमण्डलं परिसमाप्तं, यदाहुः- अरिमित्रमेगमित्रं
 मित्रमित्रमतः परम् । तथारिमित्रमित्रं च विजिगोषोः पुरः स्मृत्वा ॥ पार्णिंग्राहस्तथास्कृक् न्द्र आसा-
 रथ तयोः पृथक् । मध्यमोथायुदासीन इति द्वादशराजकम् ॥ रंपयति रिपुः, रेषु गतौ । समानं पतत्ये-
 कार्थीभिनिवेशात्सपत्नः । इयत्यरिः । द्वेषि द्विष्टन्, द्विष्टमित्र (सू०) इति शत्रृ । द्वेषि तच्छीलो
 द्वेषणः, कुधमण्डार्थेभ्यथ (सू०) इति युत्र् । दुष्टं हृथ्यमस्य दुर्हत्, सुहृद्दुर्हृदौमित्रामित्रयोः (सू०)
 इति साधुः ॥ १० ॥ विरुद्धः पक्षे विपक्षः । अमत्यमित्रः । शतयति शत्रुः । (शात्रवः) प्रज्ञादि-
 भ्यथ (सू०) इति पक्षेऽण् । अभिहन्यतेभित्राति । प्रियते परः, पृडु व्यायामे । इयत्यरातिः । प्रतीप-
 मर्थयते प्रत्ययां । परिपन्थयति परिपन्थी, छन्दसिपरिपन्थपरिणौपयेवस्थातरि (सू०) इति साधुः ।
 प्रत्ययस्थाता प्रत्ययाकीकः परिपन्थकोपि । [ऋतृव्यासहनेद्विजिधांसुप्रत्यनीकिनः] ॥ ११ ॥ वयसा तु त्यो-
 वयस्यः, नौवयोधर्मेति (सू०) यत् । समानं वयोस्य सवया । मेयति नित्यति मित्रम् । समानं
 रुप्याति सखा, समानेष्वयः सचोदातः (उ०) इतीण् (स) डिच्च यलोपथ । सख्युभावः सहवं, स-
 रुप्युर्यः (म०) । सप्त पदानि क्रमाः सुपृतिडन्तानि वा व्याजोनि (सासपदीनं), सासपदीनं सख्यं (म०) इति
 साधुः । तयोगात्सस्यापि सासपदीनः । सौहृदं सौहृदं सौहृदीयमजर्यं च । इच्छानुवर्तनमित्र्यः, अनुरुद्ध
 कामे ॥ १२ ॥ देशकालोचितो वर्ण आकारो जातिवर्णं वास्य यथाहृवर्णः । प्रकर्षेण गुमो धीयते परेषु
 प्रणिधिः । अवच्छन्नं सर्पत्यवसर्षः । चरति चरत्वारथ, ज्वलादित्वाण्गो वा (ज्वलितिकसन्तेभ्योः) ।
 स्पशति बाधते परान्स्यशः । आध्यते स्मासः, अविसंवादिवाक् । प्रत्यय आश्वासोस्य प्रत्ययितः ॥ १३ ॥
 संवत्सरः कालोपलक्षणं, तद्वद् तन्त्रवत्सरः । तदधर्मेततद्वद् (सू०) इत्यग् । उपेतोषि प्रहादीनविकृत्य
 कृतो अन्यो यज्ञोतिषयः, यज्ञोतिषयं वेद यज्ञोतिषिकः, क्रतुक्थादिमूलान्त द्रह् (सू०) । देवं पूर्वकृतं कर्म-
 जानाति दैवज्ञः । मुहूर्तं वेद मौहूर्तिकः, क्रतुक्थादित्वात् (सू०) घ्रवा । कालादिज्ञानमस्यास्तीति ज्ञानी ।
 कृतान्तं वेद कार्तान्तिकः ॥ १४ ॥ तन्त्रयते तन्यतेनेन वा तन्त्रं पारमेश्वरवैयक्तज्योतिषयादि, तद्वद्
 तान्त्रिकः । सिद्धो निवारितविप्रतिष्ठितरन्तो निश्चात्र मिदान्तः । सीदव्यस्मिन्तत्वं गृहं सदादानं च ।
 लिपि करोति, दिवाविभेति (सू०) दः । अक्षरैर्विनोक्षरचणः, तेनीवित्तशुचुपृचणयौ (सू०) ॥ १५ ॥

लिखिताक्षरविन्यासे लिपिर्लिपिरुभे स्त्रियौ ।
स्यात्संदेशहरो दूतो दूत्यं तज्जावकर्मणी ॥ १६ ॥
अध्वनीनांध्वगांध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि ॥ १७ ॥
स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशरावृद्गवलानि च ।
राज्याङ्गानि प्रकृतयः पाराणां श्रेणयोपि च ॥ १८ ॥
सन्धिर्ना वियहो यानमासनं द्रैधमाश्रयः ।
षड् गुणः शक्तयस्तसः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः ॥ १९ ॥
क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च विवर्गो नीतिवेदिनाम् ।
स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशादण्डजम् ॥ २० ॥
भेदां इण्डः साम दानमित्युपायचतुष्टयम् ।
साहसं तु द्वयो इण्डः साम सान्त्वमधो समी ॥ २१ ॥
भेदांपजापावुपधा धर्माद्यैर्यत्परीक्षणम् ॥ २२ ॥

अक्षरविन्यासे तयं वर्तते । लिख्यते स्म लिखिता (-तम्) । लिप्यतेनया पत्रं लिपिः । (लिपिः) जपादित्वात् (ग०) पक्षे वत्वम् । सदिश्यते संदेशो मुखस्वरूपम् । दृश्यतेन यथोक्तवादित्वात्यर इति दतः । (दूतं) दूतवाणिग्न्याचर्तवक्तव्यात् (वा०) यः ॥ १६ ॥ अध्वानं गच्छत्यध्वनीनः, अध्व- नोयत्वौ (सू०) । पन्थानं गच्छते पथिकः, पथःक्तन् (सू०) । पन्थानं निलं गच्छति पान्थः, पन्थोपनित्यं (सू०) इति णः पन्थादेशश्च । अदूरविप्रकर्षात्त्वनयोः पर्यायत्वम् । दै(द)- शिकोपि । पाथेयं शम्बलम् ॥ १७ ॥ स्वं विद्यते स्य स्वामी, स्वामिनैश्वर्येण (सू०) इति साधुः । अमा सह समोये वा भवोऽमालः, अमेहकतसिलेभ्यस्ताद्विधिश्वर्यव्ययात्स्मृतः (का०) इत्यप् (अवययात्यप्) । कृयते मृग्यत इति कोशः, कुणातेः कोष इत्येक । राजते राष्ट्रम् । दुःखेन गम्यतेस्मन्दुर्गं, सुदुरोधिकरणेचति (वा०) डः । वलन्यनेतेति बलम् । अङ्गान्या- रम्भकाणि । पक्षियतेनया प्रकृतिः । एकमुख्यः सजानीयममूःः श्रेणिः । प्रकृतयो राज्याङ्गानीत्येव, यत्कात्यः- अमात्यादाश्रय पौराणश सद्दिः प्रकृतयः स्मृताः ॥ १८ ॥ संधानं संधिः, एकत्वमित्यर्थः । विरुद्धं ग्रहणं स्वस्थानात्परमण्डल द हविलोदित्तिं प्रहः । यानं यातव्यं प्रति यात्रा । आसनं विप्रहादिनि- त्रुतिः । द्वौ ब्रकारो द्वैषं, द्विश्योश्वमुश् (सू०), एकेन संधायान्यत्र यात्रेण्यर्थः, द्वा- बलिनोदिवतो- भैरव्ये वाचात्मानं समर्पयन् । द्वैषीभावेन वर्तेत काकाक्षिवदलक्षितः ॥ अशक्त्या बलवदाश्रयगमाधर्यः । गुणा राज्योपकारका । शक्यते जुनुमाभिः शक्तयः । कोशादण्डर्दिः प्रभुशक्तिः । उद्यम्य सहेनमुत्साह- शक्तिः । मन्तः पश्चाङ्गो मन्त्रशक्तिः ॥ १९ ॥ प्रागवस्थानतः शक्तिर्सद्वयं रथवतः क्षयः, साम्यं स्थानं, उपचयो वृद्धिः । नीतेनयत धर्मदिविवर्गः [एतत्वयं नीतिवेदिनां राजां विवर्ग इन्द्र्युद्ययते] । प्रतपन्त्यतेन प्रतापः । प्रभवन्त्यतेन प्रभावः । तेज उत्कटवं, अज्ज्वरतः- अधिक्षेपात्मानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणात्ययेष्वसहनं तत्तेजः समुदाहतम् ॥ २० ॥ उपेत्यतेनोपायः । मायेष्वेद्वालान्यवै वान्तभूतानि । सहसि बले भवं सहस्रम् । स्थिति वैरं सामयति वा साम प्रियवचाग्नि, साम सन्त्वने । सान्त्वं सामप्रयोगे ॥ २१ ॥ संत्ययेभेदेन भेदः । उत्तंशु जपनमुजायः । उपर्ययते समीपे ढैःक्षयते । परीक्षार्थुप्रया, धर्म इमार्थम् । आन्यापेनाशयावेषगं, यत्कौटिल्यः- उपधाभिः शौचार्थीं गरिहान्, ममात्यानाम् ॥ २२ ॥ पञ्च(शब्दाः)निःशलाकान्ता वक्ष्यमाणा वाच्यलिङ्गाः । न षड्क्षणिः यत्राप्त-

पञ्च त्रिष्वषडक्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचरः ।
 विविक्तविजनच्छज्जनिःशलाकास्तथा रहः ॥ २३ ॥
 रहश्चोपांशु चालिङ्गे रहस्यं तद्वेत्रिषु ।
 समौ विश्र(स)भविश्वासौ भ्रेयो भ्रंशो यथोचितात् ॥ २४ ॥
 अभ्रेषन्यायकलपास्तु देशरूपं समझसम् ।
 युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् ॥ २५ ॥
 न्यायं च त्रिषु पद् संप्रधारणा तु समर्थनम् ।
 अववादस्तु निर्देशो निर्देशः शासनं च सः ॥ २६ ॥
 शिष्टिशाङ्का च संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः ।
 आगोपराधो मनुश्च समे तूदानबन्धने ॥ २७ ॥
 द्विपाद्यो द्विगुणो दण्डो भागधेयः करो बलिः ।
 घट्टादिदेयं शुल्कोख्ती प्राभृतं तु प्रदेशनम् ॥ २८ ॥
 उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा ।
 योतकादि तु यद्येयं सुदायो हरणं च तत् ॥ २९ ॥

क्षणो मन्त्रः, अषडक्षःशिरंगवल्कयेति (सू०) स्वार्थे खः, यदाहुः- पट्कणो भिद्यते मन्त्रः । विविष्यते पृथक् क्रियते स्न विवेकम् । विगतो जने (यतः) विजनम् । छायते स्म छन्नम् । निर्गता शलाका व्यथकोत्र निःशलाकम् । रहयति रह इत्येत्तो रहःशब्दः सान्ततः क्वावे ॥ २३ ॥ अन्योव्ययम् । अव्यये अलिङ्गे देव (रहश्चोपांशु च) । अनुरहसं च । रहसि भवं रहस्यं, दिगादित्वायत् (सू०) । विश्वभ्रम विश्वभ्रम आश्र सः । यथोचिताद्रुशाद्रुग्णो (झूँसो) धःपातो भ्रेषः, भ्रेषु चलने ॥ २४ ॥ नियतमीयते न्यायः, परिन्योर्न्योः (सू०) इति धर् । कल्पनं कल्पः सामर्थ्यम् । दिश्यमानस्योचितस्य रूपं देशरूपं, प्रशस्तं देशनं वा । सम्यगज्ञसा सत्यमत्र समझसम् । उपाय एवौपयिकं, विनयादित्वात्- उपायो हस्तवत्च (ग०) इति ठक् । अभिनीयते स्माभिनितम् ॥ २५ ॥ तद्रुद्याय्यं, न्यायादनपेतं, धर्मपथ्येति (सू०) यत् । उचित सांनतं च । संप्रधायते भ्रंशं स्वरूपमापयते ययति संप्रधारणा युक्तायुक्तपरीक्षा । अवनम्य वदनमववादो मुखस्वरूपम् । निःशेषण देशनं निर्देशः । नियतं देशनं निर्देशः ॥ २६ ॥ शासनं नियोजनं शिष्टिः । आज्ञापनमाज्ञा । संतिष्ठतेनया संस्था । मर्येति समीपार्थं (सीमार्थं) मव्ययं, तत्र दीयते मर्यादा । आ- अगति कुठिलं गच्छति- आगः, असन्तः क्वावे । मन्यते हृदि मनुषु । उद्दीयतेस्मिन्नुद्दानं, दोऽव्याघण्डने, देह रक्षणे वा ॥ २७ ॥ द्वौ पादौ प्रमाणमस्य द्विपाद्यः, पणवादमाषशतायत् (सू०), प्राण्यद्वगत्वाभावात् प्रायत्यतदर्थे (सू०) इति पद्भावाभावः । भागोश एव भागधेयः, नामरूपभागेभ्योधेयः (वा०) । कीर्यते प्रत्येकं करः । वलन्तेनेन बलिः, राजप्राद्यः पद्भागादिर्भागः । प्रत्येकं स्थावर-जडगमादिदेयः करः । नियोजयोपजीव्यो बलिरित्यवान्तरभेदोर्यशास्त्रोक्तो नाश्रितः । घट्टन्तेनेन घट्टयति वा घटो नदीतरस्थानम् । आदिशब्दाद् गुलमप्रतोत्पादौ प्रावेद्यनैका (षक्) म्यदव्ययेभ्यो राजप्राप्तो भागः शुल्कः, शब्दति शाश्ति वा सुखेन यात्यनेनेति । प्रकर्षेणाराधनार्थमाभ्रियते दौक्यते स्म प्राभृतम् । प्रदि-श्यते प्रदीयते प्रदेशनम् ॥ २८ ॥ उप समीपऽयतेनेनोपायनम् । उपगृह्यत उपप्रायम् । उपहित उप-हारः । उपदीयत उपदा । कौशलिकं ढौकनं च । उपदोक्तोच इत्येके, उपप्रदानमुत्कोच उपदा लक्ष्या समाः । युतयोर्बूर्वरयोरिदं योतकम् । आदिशब्दाद् बन्धुदत्तादि । सुषु दीयते सुदायः, स दाय इत्येके, यच्छुभ्वतः- योतकादि धनं दायो दायो दानं च कर्यते । हियते हरणम् ॥ २९ ॥ स चासौ कालश्च

तत्कालस्तु तदात्वं स्यादुत्तरः काल आयतिः ।
 सांदृष्टिकं फलं सद्य उदर्कः फलमुत्तरम् ॥ ३० ॥
 अदृष्टं वह्नितोयादि दृष्टं स्वपरचक्रजम् ।
 महीभुजामहिभयं स्वपक्षप्रभवं भयम् ॥ ३१ ॥
 प्रक्रिया त्वधिकारः स्याच्चामरं तु प्रकीर्णकम् ।
 नृपासनं तु यज्ञद्वासनं सिंहासनं तु तद् ॥ ३२ ॥
 हैमं छत्रं त्वातपतं राज्ञस्तु वृपलक्ष्म तद् ।
 भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भो भृद्गारः कनकालुका ॥ ३३ ॥
 निवेशः शिविरं पण्डे सज्जनं तूपरक्षणम् ।
 हस्त्यश्वरथपादातं सेनाइग्नं स्याच्चतुष्टयम् ॥ ३४ ॥
 दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोनेकपो द्विपः ।
 मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी ॥ ३५ ॥
 इभः स्तम्बेरमः पद्मी यूथनाथस्तु यूथपः ।
 मदोत्कटो मदकलः कलमः करिशावकः ॥ ३६ ॥

तत्कालः । तदेत्यस्य भावस्तदात्वम् । एष्यत्यायतिरागामी कालः । संदृष्टं प्रलक्ष्मे प्रयोजनमस्य सांदृष्टिकम् । समानेहनि सद्यस्तात्कालिकं फलं, सद्यः प्रत्यरारीति (सू०) साधुः । उदृच्यतेभिलाषास्त्यूत उदर्कः ॥ ३० ॥ भयमित्युत्तरेण योजयम् । आदिशब्दात्पिशाचाशन्यादि । स्वराज्ञाच्चौराटविकादिभयम्, परराज्ञाद्विविलोपादिभयं च । खपक्षाद्वाजपुत्रादेरहेरिव युहस्थिताद्ययम् ॥ ३१ ॥ प्रारम्भात्करणं प्रक्रिया । अधिकियते प्रस्तूयतेधिकारः, व्यवस्थास्थापनमित्यर्थः । चमर्या इदं चामरम् । प्रकीर्णते विक्षिप्यते प्रकीर्णम् । भद्रस्यासनं, भद्रं रूप्यादिमयं वासनं भद्रासनम् । हेम्न इदं हैमं सिंहोभलक्षितमासनम् ॥ ३२ ॥ छाद्यतेनेन छत्रत्वम् । आतपात्वायत आतपत्रम् । तच्छत्रम्, यलक्ष्यं— नृपतिकुदं दत्त्वा युने सितातपवारणम् (रुदु०) । भद्रार्थं भद्रो वा कुम्भः । भृज्यते भ्रियते वा भृद्गारः । सौवर्णी आलुः (कनकालुका) ॥ ३३ ॥ निवेश्यते संनिवेशेन स्थाप्यते निवेशः सैन्यावासः । शेरतेस्मिन्दिशाविरम् । स्कन्धावारोपि । सच्छोभनं जन्यतेनेन सज्जनं सज्जयतेनेन वा । उपरक्ष्यतेनेनोपरक्षणं सैन्यस्य प्रगुणीकरणं गुल्मको वा । चतुरङ्गा हि सा(सेना), पदातीनां समूहः पादातं, भिक्षादित्वात् (सू०) अण् ॥ ३४ ॥ दन्तौ स्तोस्य दन्ती दन्तावलः, दन्तशिखात्संजायां (सू०) इति वलत्, वले (सू०) इति दीर्घः । हस्ती, हस्ताजातौ (सू०) इतीनिः । द्वौ रदावस्य द्विदः । न एकेन पिबत्यनेकमः । द्वाभ्यां पिबति द्विपः । मतङ्गादृष्टेर्जीतो मतङ्गजः । गजाति मायति गजः । नगे भवो नागः, न- अगो वा । कुञ्जौ कुम्भाधोगतौ दंष्ट्रे वा स्तोस्य कुञ्जरः, (रप्रकरणे) खमुखकुञ्जेभ्योरोवत्क्वयः (वा०), कुञ्जेषु रमते, डः । वारयत्यर्नन्वारणः ॥ ३५ ॥ एतीभः । स्तम्बे तुणे रमते स्तम्बेरमः, स्तम्बर्ण्ययोरभिजपोः (सू०) इत्यत् । पद्मानि यौवने रक्तविन्दवोस्य सन्ति पद्मी । सामजः सिन्युरः कुम्भी च । इतोशेभ्यः प्रग- जवर्गः । मदेन दानाम्बुना कलो मनोऽङ्गः । कलो भाति कं लभते वा कलभः ॥ ३६ ॥ प्रभियते स्म प्रभिन्नः । गर्जी-

प्रभिज्ञो गजितो मत्तः समावुद्गान्तनिर्मद्वै ।

हास्तिकं गजता वृन्दे करिणी धेनुका वशा ॥ ३७ ॥

गण्डः कटो मदो दानं वमथुः करशीकरः ।

कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसस्तयोर्मध्ये विद्वः एमात् ॥ ३८ ॥

अवग्रहा ललाटं स्यादीयिका त्वक्षिकूटकम् ।

अपाइगदेरो निर्याणं कर्णमूलं तु चूलिका ॥ ३९ ॥

अधः कुम्भस्य वाहित्यं प्रतिमानमधोस्य यत् ।

आसनं स्कन्धेदशः स्यात्पद्मकं बिन्दुजालकम् ॥ ४० ॥

पक्षभागः पार्श्वभागो इन्तभागस्तु योग्यतः ।

द्वौ पूर्वपश्चाज्ञद्विदेशौ गात्रावरे क्रमात् ॥ ४१ ॥

तोत्रं वैषुकमालानं बन्धस्तम्भेथ शृङ्खले(ला) ।

अन्दुको निगडोर्खी स्याद्दकुशोर्खी सृणिः स्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

दूष्या कह्या वरत्रा स्यात्कल्पना सज्जना समं ।

प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्रयोः ॥ ४३ ॥

सजातास्य गजितः । उद्गमति स्मोद्गान्तः, दुवम (उद्गिरणे) । राजवाहस्त्वौपवाङ्मः सनाशः समरौचितः । हस्तिनां समूहो हास्तिकं, अचित्तहस्तिधेनोष्टक् (सू०) । गजानां समूहो गजता, गजाचेति दक्षयात्तल (गजसहायाभ्यांचेतिवक्तव्यम्) । धयत्येनां धेनुका । वष्टि कामयते वशा ॥ ३७ ॥ (गण्डति) गण्ड वदनैकदेशे । कटति वर्षति मदं कटः । मादत्यनेन मदः, मदोनुपसर्गं (सू०) इत्यप् । यति खण्डयत्यनेनेति दानम्, दत्तिर्वा । वम्यते वमथुः, द्वितोरुचु (सू०) । कुम्भाकृती मांससंघाती । वेति संज्ञा यस्माद्दकुशस्थानात्स विदुः, यत्पालकाप्यः— तत्र रक्षाविताने द्वे विद्वद्वौ अवणे गतौ । प्राक्त्वं पश्चाच्च तिर्थक्त्वं बड्भेदाद्दकुशवारणा ॥ ३८ ॥ अवग्रह्यतेऽद्दकुशेनावग्रहः । ईषा लाङ्गलकीलव-ईषिंका । निर्यात्यनेनाश्रु निर्याणम् । चोत्यते पार्श्वगमनायाद्दकुशेनास्यां चूलिका ॥ ३९ ॥ वायुतेनां द्विकुश-चोदनया वाहित्यम्, मदवाहिनि स्थाने तिष्ठति वा, वायुस्यापत्रेशोर्यम् । अस्य वाहित्यस्यावः प्रतिमानं, प्रतिमीयतेनेति, दुमित्रं प्रक्षेपणे, मीनातिमिनेतिर्द्वाङ्म्यपिच (सू०) इत्यात्मम् । आस्त्यतेहिमन्नासनम् । पद्मप्रतिकृति रक्तत्वात्पद्मकं, तारये हि हस्तिनां देहे रक्तविन्दवः स्युः ॥ ४० ॥ हस्तिनां योग्रतो भागः (दन्तभागः) । हस्तिनः पूर्वः पादज्ञद्वादिभागो गात्रम्, पथाद्वागोऽवरम् ॥ ४१ ॥ तुयतेनेन वेषुमयेन प्रेषणेनेति तोत्रम् । आलायते बध्यतेत्रालानं, ला-आदाने । शृणाति बन्धनेन शृङ्खलम् । अन्दिति बन्धन-ति-अन्दुः, अदि बन्धने, स्वार्थे कन्, इकोहस्त्वोद्योगालवस्य (सू०) । निगल्यते बध्यतेनेन निगडः । अदृक्यते गम्यतेनाद्दकुशः । सरत्यनया सृणिः ॥ ४२ ॥ दूष्यते दूयते वानया दूष्या । कक्षायां मध्यदेशे भवा कक्षया । त्रियतेनया वरत्रा मध्यवन्धनी, चर्मरज्जुः । (कल्पना) हस्तिनः सज्जीकरणं, मकोलगैरिकादिना शृङ्खणरेण्येके । प्रवयत्येनां प्रवणी । आस्तीर्थते हस्तिपृष्ठ आस्तरणम् । वर्णा वर्णकर्त्तव्यो भीमवत् । परिस्तोम्यते प्रस्तीर्थते परिस्तोमः, वर्णपरिस्तोम इयेके । कुञ्चते कुञ्चा ॥ ४३ ॥ वेति स्म याति भुद्गते च वीतं, विशेषणेतं नष्टं वा । (हस्यश्च) सेनाद्गत्वात्समाहारः ।

वीतं त्वसारं हस्त्यर्थं वारी तु गजवन्धनी ।
 घोटके वी(पी)तितुरगतुरुंगाभ्वतुरुंगमाः ॥ ४४ ॥
 बाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसतयः ।
 आजानेयाः कुलीनाः स्युर्विनिताः साधुवाहिनः ॥ ४५ ॥
 वा(व)नाशुजाः पारसीकाः काम्बोजा वाहिका हयाः ।
 ययुरभ्वोभ्वमधीयो जवनस्तु जवाधिकः ॥ ४६ ॥
 शृष्टिः स्थौरी सितः कको रथ्यो बोढा रथस्य यः ।
 बालः किशोरो वाम्ब्यश्वा वडवा वाढवं गणे ॥ ४७ ॥
 विष्वाभ्वीनं यदश्वेन दिनेनैकं गम्यते ।
 कश्यं तु मध्यमश्वानां हेषा ह्रेषा च तिस्त्वनः ॥ ४८ ॥
 निगलस्तु गलोदेशो वृन्दे त्वश्वीयमाश्ववत् ।
 आस्कन्दितं घोरितं रेचितं वालितं प्लुतम् ॥ ४९ ॥

बार्यतेनया वारी गजदानभूः । घोटते भूमौ परिवर्तते घोटकः । वेति याति वीतिः । तुरं त्वरितं गच्छति तुरगः, दृः । (तुरङ्गः) खच्चिद्विद्वच्यः (वा०) (तुरंगमः) गमश्वेति (सू०) खच् । अश्वतेज्वानमश्वः ॥ ४४ ॥ वजति तच्छीलो वाजी, वाजाः पक्षा अभूवन्नस्येति वा । वाह्यते वाहः । अर्वाति यात्यर्वा । गन्धत्येऽर्थते गन्धर्वः । हयति याति हयः । सिंधो भवः सैन्धवः, विशेषोपि सामान्यवृत्तिः । सपति समवैति सप्तिः । इतो रथप्रकरणाग्रामश्वपरिकरः । आजेन क्षेपेणानेयाः (आजानेयाः), आयता इल्यर्थः । विनीयन्ते विनीताः सुशिक्षाः ॥ ४५ ॥ वनायुजादिषु देशेषु- एते जाता हयविशेषाः । एवं तुकखारादयोपि । लक्ष्ये वाह्नीकोशः । याति- अर्थर्थं ययुः । अश्वमेधाय हितोश्वमेधीयः, अश्वमेधाच्छ- च (सू०) । जवते तच्छीलो जवनः, जुच्छक्येति (सू०) युव् । मुगादिरपि । प्रजेनिः (सू०) इति प्रजवीति च ॥ ४६ ॥ यत्पृष्ठे जलादिकमुहूतेसौ पृष्ठयः, साधो यत् (तत्रसाधुः) । स्थूराणा पश्चात्जह्नादिभागानामिदं स्थैरं यलमस्त्यस्य स्थौरी । कर्कः शुक्लोश्वः, क्रियन्ते वर्णान्तराण्यस्येति । रथं वहति रथ्यः, तद्विरथयुगोतिश्वत् (सू०) । कीयते बोध्यते कश्यते वा किशोरः । वाम्ब्यते गर्भं बायी, यलक्ष्यम्- अश्वोद्वायीशतहारि (वाहि)तार्थम् (रघु०) । वडं बलं हर्यं वा वाति वडवा, खालीविषयत्वाद् ढीषु नास्ति । अश्वा त्वजादिः । प्रमूर्नानार्थे । वडवानां समूहो वाढवं, खण्डिकादिभ्यश्च (सू०) इत्यन् ॥ ४७ ॥ (आश्रोनं) अश्वस्यैकाहगम इति (सू०) खच् । कशामर्द्दति कश्यम् । हेषु हेषु अव्यक्ते शब्दे, गुरोश्वहलदाति (सू०) अः ॥ ४८ ॥ निगलन्त्यनेन निगलः, गलो जन्मुसन्धिः, उन्नयोर्प्रि इति (सू०) घञ् । गलस्योदेशः प्रेदेशः देवमणेरावर्तस्य स्थानम् । अश्वानां समूहः (आश्रीय, आश्र्व), कक्षाश्वाभ्यांयज्ञावन्तरस्याम् (सू०), पक्षे तु- अनुदात्तादेरञ् (सू०) । अश्वानां धाराह्या इमाः पञ्च गतयः, धार्यते गतौ स्थाप्यतेनया धारा, भिदादेत्वात्साधुः (षिद्भिदादिभ्योङ्) । आस्कन्दन- मास्कन्दितं, उत्तेरिताख्योतिवेगः । घोरणं घोरितं, घोक्तु गतिचातुर्ये । रेचितमुत्तेजिताल्यम् । कमस्त्वन्दथा, यदाहुः- घोतिं वलितं धारा प्लुतमुत्तेजितं कमात् । उत्तेरितं चेति पञ्च शिक्षयेत्तुर्थं गतम् ॥ घोरितं गतिमात्रे यद्योजनं वलितं पुरः । अग्रकायसुमुक्तासात् कुशितास्यं नत- त्रिकम् ॥ पूर्वापरोत्रमनतः कमादारोपणं प्लुतम् ॥ उत्तेजितं मध्यवेगं योजनं श्लथवल्गया । उत्तेरितेति- देवगान्धो न शृणोति न पश्यति ॥ ४९ ॥ घोणते श्वसेन वलते घोणा । प्रवते बलते प्रोयः, इतो

गतयोम्: पञ्च धारा घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम् ।
 कविका तु खलीनोस्त्री शफं क्लीबे खुरः पुमान् ॥ ५० ॥
 पुच्छास्त्री लम्बलाङ्गूलं वालहस्तश्च वालधिः ।
 त्रिषूपावृत्तलुठितौ परावृत्ते मुहुर्भुवि ॥ ५१ ॥
 याने चक्रिणि युद्धार्थं शताङ्गः स्यन्दनो रथः ।
 असौ पुष्य(ष्प)रथश्चक्रयानं न समराय यत् ॥ ५२ ॥
 कर्णीरथः प्रवहणं डयनं च समं त्रयम् ।
 क्लीबेऽनः शकटास्त्री स्याद्रन्त्री कम्बलिवाहकम् ॥ ५३ ॥
 शिविका याप्ययानं स्यादोला प्रेइखादिका स्त्रियाम् ।
 उभौ तु द्वैपवैयाद्वौ द्वीपिचर्मावृते रथः ॥ ५४ ॥
 पाण्डुकम्बलसंवीतः स्यन्दनः पाण्डुकम्बली ।
 रथे काम्बलवास्त्राद्याः कम्बलादिभिरावृते ॥ ५५ ॥
 त्रिषु द्वैपादयो रथ्या रथकट्टा रथव्रजे ।
 धूः स्त्री क्लीबे यानमुखं स्याद्रथाङ्गमपस्करः ॥ ५६ ॥
 चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान् ।
 पिण्डिका नाभिरक्षाग्रकीलके तु द्वयोरणिः ॥ ५७ ॥

नासान्तःप्रदेशः । कवते दन्तचर्वणाच्छद्दायत इति कविका । खलति चलति खलनि, से तालुनि लीनि वा । शप्तते भुवा धृष्टते शफम् । खुरति विलिखति क्षमां खुरः ॥ ५० ॥ पूर्यते दंशादानुःसारयति पुच्छं, पूर्तौ छादयति वा । लूप्यते लूपम् । लङ्गति खलति लाङ्गूलम् । वालो हस्त इव दंशवारणाद् वालहस्तः, प्रशस्ता वाला वा । वाला धीयन्तेस्मिन्वालधिः । उपावर्तते स्त्रोपावृताश्रः । लुठानि स्म लुठितः ॥ ५१ ॥ यात्यनेन यानं सामरायिकाख्यम् । शताङ्गां बहुरकः । स्यन्दते याति स्यन्दनः । रमन्तेस्मिन् रथः । इतो भटादेः प्राप्रथपकरणम् । पुष्ये यात्रोत्सवादौ मङ्गलयो रथः पुष्यरथः । चक्रयुक्तं यानं (चक्रयानम्) ॥ ५२ ॥ कर्णिषु स्कन्धेषु रथः कर्णीरथः, दीर्घे लक्ष्यात्, पुंस्कधेष्यमानो रथः । प्रवहन्त्यनेन प्रवहणम् । इयन्ते विद्यायसा यान्तीवानेन (डयनम्) विमानाख्यम् । अनिति चाक्तरोत्यनः, असुन् । शक्नोति भारं वोढुं शक्टम् । गच्छति तच्छीला गन्ती शकटिका । कम्बलिभर्दान्तौदृढव्यं (कम्बलिवाहकम्) ॥ ५३ ॥ (शिविका) शिवा श्रेयस्करी, संज्ञायांकन (सू०) । याप्यस्याशक्तस्य यानं, युगाख्यं यानमिति गौडः । दोत्यते दोला काष्ठमयी रजुप्रालम्बश्च । प्रेइख्यते प्रेइखा हिन्दोलाख्या । आदिशब्दाच्छया[य]नकादि याप्ययानानुवृत्तेः । द्वीपिनश्वर्मणावृतो रथः, द्वैपवैयाद्राद् (सू०) ॥ ५४ ॥ पाण्डुकम्बलेन प्रावृतो रथः, पाण्डुकम्बलादिनिः (सू०) । (काम्बलवास्त्राद्याः) परिगुतोरथः (सू०) इत्यन् । आदिशब्दाद् दुकुलाद्याः ॥ ५५ ॥ वाच्यलिङ्गत्वाद् द्वैरी गन्त्वा, द्वैपो रथः, द्वैपमनः । शक्ताद्यपि रथत्वेन मन्यन्ते । रथानां समूहे, खलगोरथात् (सू०), इनित्रकव्यचर्च (सू०) इति यत्कव्यच । धूवति हिनस्ति वोढारं धूः, यस्या अग्रे वोढारो बध्यन्ते । यानमुखं रथादरप्रम् । रथारम्भकं चक्रादन्यत्, अपकरोति (कीर्तये) अपस्करः, अपस्करोरथाङ्गमिति (सू०) सावुः ॥ ५६ ॥ रथस्य यच्चकं तदृक्षा रथाङ्गम् । तस्य चक्रस्यान्ते नेमिः, नयर्ताति । प्रान्ते धीयते इति प्रधिः । पिण्डयतेऽरा यस्यां सा पिण्डिका । नभ्यते हिस्यतेक्षेण नाभिः । अक्षस्य नाभिषेष्यकात्र० स्यान्ते बन्न्वार्थं कालकः, अणाति, शब्दायतेगिः, लक्ष्ये, त्वाणि ॥ ५७ ॥ त्रियते गुप्त्यर्थं रथो येन स

रथगुप्तिर्वद्यो ना कूवरस्तु युगंधरः ।
 अनुकर्षो दार्ढः स्थं प्रासङ्गो ना युगाहुगः (न्तरम्) ॥ ५८ ॥
 सर्वं स्याद्वाहर्न यानं युगं पत्रं च धोरणम् ।
 परेपरावाहनं यत्तद्रैनीतकमत्तियाम् ॥ ५९ ॥
 अधोरणा हस्तिपका हस्त्याराहा निषादिनः ।
 नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः । ६० ॥
 सर्व्यद्वृष्टिः) दक्षिणस्थौ च संज्ञा रथकुदुम्बिनः ।
 रथिनः स्यन्दनारोहा अश्वारोहास्तु सादिनः ॥ ६१ ॥
 भट्टा योधाश्च योद्वारः सेनारक्षस्तु सैनिकाः ।
 मनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते ॥ ६२ ॥
 बलिनो ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिणः ।
 परिविस्थः परिचरः सेनानीर्वाहिनीपितिः ॥ ६३ ॥
 कञ्जुको वारवाणोख्ली यत्तु मध्ये सकञ्जुकाः ।
 बधनन्ति तत्सारसनमधिकाद्गोथ शीर्षकम् ॥ ६४ ॥

करुयो लोहादिमयी शृतिः । कूयते शब्दायते कूवरः । युगं वोदृस्कन्धकाष्ठं धारयति युगंधरः, संज्ञायाभूतृजीति (सू०) खत्रुः । अनुकृष्ट्यतेनुकर्षः । प्रसज्यते वोदृस्कन्धे प्रासङ्गः । युगेनातति युगाद्वयादित्यस्य युगो ना पुमान्, अन्यस्तु कुंभे युगं कालो युगम् वा । युगायुगान्तरं वत्सदमनार्थमिति गौडः, यत्कात्यः [मुनिः] - युगं द्वितीयं प्रासङ्गः ॥ ५८ ॥ सर्वं हस्त्यश्वरथादि दोलान्तम् । योक्तव्यं युगम्, युग्मयचत्वे (सू०) इति साधुः । पतन्त्यनेन पत्रं, दाम्नीशः ते (सू०) शून् । धोर्यतेत्र धोरणम् । वोदृभिः परम्परया वाहने, प्रावन्विकमभ्यासस्थितम् । विनीता (तका) नामिदं (वैनीतक) याप्ययानादि ॥ ५९ ॥ आधोर्यते हस्ती यैराधोरणाः । हस्तिनः पान्ति हस्तिपकाः । हस्तिनमारोहन्ति हस्त्यारोहाः । निषीदन्त्यवश्यं निषादिनः । द्वौ द्वौ भिन्नार्थाविवेके, आयौ द्वौ पालकौ परो द्वौ योद्वारो । नियच्छाति नियन्त्रयति नियन्ता । प्राजयति (प्राजति) प्राजिता, वानुवृत्तवीभावो नास्ति (६०) । मुक्तिसूतः, यूप्रेरणे । क्षदति क्षत्ता । सरथस्यापत्यं सारथिति वाहान्वा सारथिः ॥ ६० ॥ सर्वे तिष्ठति सर्व्यद्वृष्टिः (षष्ठी), सर्व्यस्थम्भन्दसाति (उ०) कठन (कः) - दिच्च, स्थास्थिन्युगाभितिवक्तव्यात् (वा०) यत्वम् । रथस्य कुदुम्बी वाहकः । (रथिनः) रथे योद्वारः । (अश्वारोहा) अश्वाराह्वयाः । सीदन्त्यवश्यं सादी ॥ ६१ ॥ भट्टान्ति काङ्गान्ति युद्धं भद्रः । युद्धते योधः, पचावत् (ननिग्रहीति) । (सैनिकाः) रक्षतीति (सू०) ठक्, प्राहरिकायाः । सेनां समवयन्ति लिघ्यन्ति (सैन्याः), सेनायावा (सू०) इति अयः, पक्षे ठक् ॥ ६२ ॥ बलं सैन्यं, सहस्रं योद्वारः सन्यस्य, तपःसहस्राभ्याविनीनी (सू०), अण्च (सू०) । परिधो सेनान्ते तिष्ठति परिविस्थः । परितः समन्ताच्चरति रक्षितुं परिचरः । सेना नवति नियुद्धके सेनानां ॥ ६३ ॥ कठच्यते यथते कञ्जुकः । वारमाच्चदकं वानमस्य वारवाणः, पूर्वपदात्संज्ञायाम् (सू०) इति णत्वम् । वाणवरस्य व्यत्ययेन मयूरवृंसकादित्वादिति श्रीभीमाजः । सारं समोति ददाति सारसनम् । अविकमङ्गादिधिकाङ्गः । सारसनाधिपाङ्गा इत्येके पेडः, यन्मुनिः - अधिपाङ्गं सारसनम्, दृग्मस्तु - तस्य सारसनं ब्रेयं धिपाङ्गं च नियन्तनम् ॥ ६४ ॥ शीर्षप्रतिकृतिः

शीर्षण्यं च शिरब्बेथ तनुत्रं वर्म दंशनम् ।
 उरभ्छदः कङ्कटको जगरः कवचोख्याम् ॥ ६५ ॥
 आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्वधापिनद्ववत् ।
 संनद्वो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः ॥ ६६ ॥
 त्रिव्यामुक्तादयो वर्मभृतां कावचिकं गणे ।
 पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥ ६७ ॥
 पद्वश्च पादिकश्चाथ पादातं पत्तिसंहतिः ।
 शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठायुधीयायुधिकाः समाः ॥ ६८ ॥
 कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुद्वस्तवत् ।
 अपराद्वपृष्टकोसौ लक्ष्याद्यश्चयुतसायकः ॥ ६९ ॥
 धन्वी धनुष्मान्धानुष्को निपद्गयस्त्री धनुर्धरः ।
 स्थात्काण्डवांस्तु काण्डीरः शाक्तीकः शक्तिहतिकः ॥ ७० ॥
 याष्ट्रीकपारभृधिकौ यष्टिपर्वधेतिकौ ।
 नैखिकिशिकोसिहेतिः स्यात्समौ प्रासिककौन्तिकौ ॥ ७१ ॥

शीर्षकम् । शिरसि भवं शीर्षण्यं, शरीरवयवायत् (सू०), शीर्षम्बन्दसि (सू०), येचतदिते (सू०) । शिरब्बायते शिरब्बम् । वृणोत्यद्गं वर्म । दंशयते बथ्यते दंशनम् । कङ्कटयाच्छदयति कङ्कते वा (कङ्कटकः) । जागरेतरचि हस्ताउजगरः, यन्माला- उरभ्छदोथ जगरः । कवते कववः, कवञ्चयति वा ॥ ६५ ॥ आमुच्यते वधयने स्मामुक्तः । अपिनद्यते स्मापिनदः । (पिनदः) वष्टि भागुरिलोपम्- वाष्टोहपर्गयोः (का०) इति पक्षेऽलोपः । संनहाते स्म संनदः । वर्म संजातमस्य वर्मितः । सञ्जायते सञ्जति वा सञ्जः । व्यूढो धृतः कङ्कटोनेन व्यूढकङ्कटः ॥ ६६ ॥ नवेत्यर्थः । (कावचिकं) ठम्- कवञ्चनवध (सू०) इति ठव् । पादाभ्यामतति गच्छति पदातिः । पादाभ्यामजति पदाजिः, पादस्य- पदाज्यातिगोपहेषु (सू०) इति पदः । हलन्तपक्षे पदः, यक्ष्यं- पद्वा भरद्वाजमुनि सशिष्यम् (भट्टि०) । पादाभ्यामतति पादातिकः, औषादिक इकः, विनयादित्वात्स्वायेठवा (सू०) । पतति (पथते) पाति: ॥ ६७ ॥ पादाभ्यां चरति पदिकः, पर्दिभ्यष्टन् (सू०), इकेचरतौपदवक्तव्यात् (वा०) । पदातीनां समूहः पादातं, भिक्षादिभ्योण् (सू०) । काण्डानि पृष्ठेभ्य काण्डपृष्ठः । आयुधेन जीवति, आयुधाच्छेति (सू०) ठन्-छौ ॥ ६८ ॥ कृतौ सिद्धे हस्तावस्य कृतहस्तः । कृताः पुद्वस्तोनेति कृतपुद्वस्तः । अपरादा अरघ्यलक्ष्या बाणा अस्यापरादपृष्टकः ॥ ६९ ॥ धन्व- अस्यारित धन्वी, व्रीहादिवादिनिः (सू०) । धनुः प्रहरणमस्य धानुष्कः, तदस्य- प्रहरणमिति (सू०) ठक्, इसुमुक्तान्ताकः (सू०) । निष्ठास्तुणोस्यास्ति निष्ठामी । अत्थाणि सन्त्यस्याल्ली । (काण्डीरः काण्डाण्डादीरशीरचौ (सू०)) । शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः, शक्तियष्टयोरीकरु (सू०) ॥ ७० ॥ पर्वधः परशौ न दृष्टः, अतो यष्टिस्वधितिहेतिकाविति काश्मीराः पठन्ति, यन्मुनिः- परश्वधः कुठारश्च स्वधितिः, तदस्य- प्रहरणमिति (सू०) परश्वधाद्गुच्च । निष्ठिशासिः प्रहरणमस्य नैखिकिशिकः । (प्रासिकौन्तिकौ) प्रासः कुन्तश्च प्रहरणमस्य ॥ ७१ ॥ चर्मफरास्यात्ति चर्मी । फलति विश्वायते घातैः फलकः, रलयोरैक्या-

चर्मी फलकपाणिः स्यात्पताकी वैजयन्तिकः ।
 अनुप्तवः सहायश्चानुचरोभिच(स)रः समाः ॥ ७२॥
 पुरोगामेसरप्रष्टाग्रतःसरपुरःसराः ।
 पुरोगमः पुरोगमी मन्दगमी तु मन्थरः ॥ ७३ ॥
 जड्घालोतिजवस्तुल्यौ जड्घाकरिकजाइघिकौ ।
 तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जघनो जवः ॥ ७४ ॥
 जययो यः शक्यते जेतुं जेयो जेतव्यमात्रके ।
 जैत्रस्तु जेता यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति ॥ ७५ ॥
 सोभ्यमित्रयोन्यमित्रीयोप्यभ्यमित्रीण इत्यपि ।
 ऊर्जस्वलः स्यादूर्जस्वी य ऊर्जातिशयान्वितः ॥ ७६ ॥
 स्यादुरस्वानुरसिलो रथिको रथिरो रथी ।
 कामंगाम्यनुकामीनो ह्यत्यन्तीनस्तथा भृशम् ॥ ७७ ॥
 शूरो वीरश्च विकान्तो जेता जिष्णुश्च जित्वरे ।
 सांयुगीनो रणे साधुः शखाजीवादयस्त्रिषु ॥ ७८ ॥

त्फकरोपि । वैजयन्त्या चरति वैजयन्तिकः, चरतीति (सू०) ठक् ॥ अनु पश्चात्तदत्तुप्रवः । सह-
 अयते सहायः ॥ ७२ ॥ पुरो गच्छति पुरोगमः । (पुरोगः) गमश्च (सू०) इति उः । अप्रे-
 सरत्यप्रेसरः, पुरोप्रतोप्रेषुसर्तेः (सू०) इति उः । प्रतिष्ठते प्रष्टः, प्रष्टोपगमामिनीति (सू०) साधुः ।
 मन्थाति पादौ मन्थरः ॥ ७३ ॥ जड्घे स्तोस्य जड्घालः । जड्घे एव करो राजदेवोशोस्य जड्घाश-
 करिकः । जड्घाम्यां जीवति जाइघिकः । तरोस्यास्तीति तरखी, अस्मायामेधेति (सू०) विनिः ।
 त्वरते स्म त्वरितः । प्रजवते प्रजवी, प्रजोरिनिः (सू०) । जवते तच्छीलो जवनः, ऊर्जइकम्येति (सू०)
 युक्त् । जवते जवः, पचायत् (नंदिप्रद्वाति) ॥ ७४ ॥ क्षय्यज्ययौशक्यार्थे (सू०) इति साधुः । (जयः)
 शक्यादन्यत्रेत्वर्थः । जैतैव जैतः, तृन्नन्तत्वात्- प्रज्ञादित्वात् (सू०) अण्, जेतुरयं वा, फलतस्तुल्यार्थ-
 त्वम् ॥ ७५ ॥ आभिमुख्येनामित्रानलं गामी, अध्वनोयत्वौ (सू०), अभ्यमित्राच्छुचेति (सू०) उः,
 चकारायत्वौ च । अभ्यमित्रश्च । ऊर्ज ऊर्जा वास्त्यस्येति, ज्योत्स्नातमिखेति (सू०) साधुः । ऊर्जो-
 सन्तं मन्यते, घन्तनोत्रेति तु युक्तं, अन्यथोर्जस्वीति निपातनं व्यर्थं स्यात्, अस्मायामेधेति (सू०)
 विनिना सिद्धत्वात् ॥ ७६ ॥ उरसा बलं लक्ष्यते, तदस्यास्ति, पिच्छादित्वादिलच् (लोमादिपामादीति) ।
 रथोस्यास्ति रथिकः, अतइनिठनौ (सू०) । (रथिरः) मेधारथाभ्यामिरनिरचौ (वा०), रथिन
 इत्यपपाठः । अनुकामं यथेच्छं गामी- अनुकामीनः, अवारपारात्यन्तानुकामंगमीति (सू०) उः ।
 अत्यन्तं भृशं कृत्वा गामी- अत्यन्तीनः, उः ॥ ७७ ॥ विकमते स्मोत्सहते विकान्तः । जयनशीलः
 (जेता), तृन् । (जिष्णुः) ग्लाजिस्थवग्स्तुः (सू०) । (जित्वरः) इण्णजिसर्तिभ्यःकरप् (सू०) ।
 संयुगे साधुः सांयुगीनः, प्रतिजनादिभ्यःकल् (सू०) । (त्रिषु) वाच्यलिङ्गत्वात् ॥ ७८ ॥ वाहाः सन्त्यस्म-

ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतनार्न किनी चमूः ।
 वरुथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम् ॥ ७९ ॥
 व्यूहस्तु बलविन्यासो भेदा इण्डादयो युधि ।
 प्रत्यासारो व्यूहपार्थिः सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ॥ ८० ॥
 एकेभैरकरथा त्र्यभ्वा पत्तिः पञ्चपदातिका ।
 पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाद्या यथोन्तरम् ॥ ८१ ॥
 सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः ।
 अनीकिनी दशानीकिन्योक्तौहिण्यथ संपदि ॥ ८२ ॥
 संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च विपत्त्यां विपदापदौ ।
 आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रमधास्त्रियौ ॥ ८३ ॥
 धनुश्चापौ धन्वशरासनकोइण्डकार्मुकम् ।
 इष्वासोप्यथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम् ॥ ८४ ॥

वाहिनी । सिनोति सेना, सह— इनेन वर्तते वा । प्रियते पृतना, पृष्ठ व्यायामे । चमत्यर्णाश्चमूः । वरुयो रथ-
 गुस्तिरस्त्यस्या वरुथिनी । वलति प्राणिति बलम् । सेनैव सैन्यम्, चतुर्वर्णादित्वात् (सू०) घ्यज् । करोति च उत्त-
 चक्रम् । अनित्यनीकम्, न नीयते वा, सैन्यैकेदशोयम् ॥ ७९ ॥ व्यूहते रच्यते व्यूहः । व्यूहस्येति शेषः, यदाहुः-
 दण्डो मण्डलभोगौ चायुत्सन्धाचलो दण्डः । व्यूहास्तेषां विशेषाः स्युश्चकव्यूहादयोपि च ॥ प्रत्यासरति भग्नान्
 प्रत्यासारः, स्थिरइति (सू०) घञ् । पार्थिः पश्चाद्भागः । (प्रतिगृह्यतेवष्ट्यतेनेन सैन्यम्
 ॥ ८० ॥ पत्तिः (पद्यते)पत्तिः सेनांशः, यद् भारतं— एको गजो रथस्त्रैको नराः पश्च पदातयः ।
 त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञः पत्तिरित्यभिधीयते ॥ पत्तिस्त्रिगुणा सेनामुखं— गजतयं ३, रथत्रयं ३, अश्वनवकं
 ९, पदातयः पश्चदश १५ ॥ ८१ ॥ तत्तिस्त्रिगुणं गुडति गुल्मः— गजाः १, रथाः ९, अश्वाः २७, पदा-
 तयः ४५ । स त्रिगुणो गण्यते गणः— गजाः २७, रथाः २७, अश्वाः ८१, पदातवः १३५ । सा त्रिगुणा पृतना—
 गजाः २४३, रथाः २४३, अश्वाः ७२९, पदातयः १२१५ । सा त्रिगुणा चमूः— गजाः ७२९, रथाः
 ७२९, अश्वाः २१८७, पदातयः ३६४५ । सा त्रिगुणानीकिनी— गजाः २१८७, रथाः २१८७,
 अश्वाः ६६१, पदातयः १०९३५ । अक्षाणां रथकाष्ठानामूहोस्त्यस्यां, अक्षदृहिन्यामिति (वा०)
 चृदिः ॥ ८२ ॥ (संपद्) संपदादिभ्यः किर् (वा०) । श्रयन्ति तां श्रीः, किल्वचिपचिछिश्रीति (उ०)
 क्षिप्— दीर्घथ । विपत्तिर्दीर्घम् । आयुधनेनेनायुधं, घर्येकविधानं (वा०), स्थास्नामाव्यधिहनियु-
 ध्यर्थम् । शस्यतेनेन शत्रुं, दाम्नीशसेति (सू०) शूत् । अस्यतेष्वम् । हेतिर्नानये ॥ ८३ ॥ धन्वते-
 ध्यते धनुः, अर्धचार्दिः (सू०) । चरस्य वेणोविकारथपम् । धन्वति (धन्व), कनिन् (उ०) । शरा
 अस्यन्तेनेन शरासनम् । कुटूः (दि) अनृतभाषणे, अस्मादण्डन्, कुर्देवा रेफलोपे कोदण्डम् । कर्मणे प्रभ-
 नति कार्मुकम्, कर्मणउक्त्य् (सू०) । इष्वकोस्यन्तेनेन— इष्वासः । आसोपि ॥ ८४ ॥ गार्हिडः पर्वा-

कपिष्वजस्य गाण्डीयगाणिङ्गवौ पुनर्पुंसके ।
 कोटिरस्याटनी गोधे तले ज्याधातवारणे ॥ ८५ ॥
 लस्तकस्तु धनुर्मध्यं मौर्वीं ज्या शित्रिनी गुणः ।
 स्थात्प्रत्यालीढमालीढमित्यादि स्थानपत्रकम् ॥ ८६ ॥
 लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च शराभ्यास उपासनम् ।
 पृष्ठक्तव्याणविशिखा अजिग्रगखगाशुगाः ॥ ८७ ॥
 कलम्बमार्गणशराः पत्री रोप इपुर्द्वयोः ।
 प्रश्वेडनास्तु नाराचाः पक्षो वाजस्त्रिपूसरे ॥ ८८ ॥
 निरस्तः प्रहिते वाणे विषाक्ते द्विघरलिपकौ ।
 तूणोपासहृतूणीरविषइगा इपुर्द्वयोः ॥ ८९ ॥
 तृण्यां खडे तु निर्खिंशचन्द्रहासगसिक्तव्यः ।
 कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवा(पा)लः कृपाणवत् ॥ ९० ॥

स्यामित गाण्डीवं, गाज्ज्यजगत्सङ्गायामिति (सू०) वः, गाणिङ्गरिदन्त ईदन्तश्चात्र प्रश्लिष्य निर्दिष्टः ।
 पुनर्पुंसके इति प्रथमाद्विवचनमजहिंडम् । अस्य धनुषः प्रान्ते कोटिः, कुटीति । अटल्यटनी, अस्त्व-
 टनी इत्येके । गोधा च गोधा च गोधे द्वे, सव्याचित्वात्, गुध पर्वतेन्द्रेन । तलं चमोदिमयो यज्ञाधाताधारः
 ॥ ८५ ॥ (लस्तकः) लस श्लेषणे । मूर्वाल्यतृणस्य विकारो मौर्वी । जिनाति ज्या । जीवापि । शिङ्गके
 शब्दायते शिजिनी । गुण्यतेभ्यस्ते गुणः । जड्हयोधारि(वि)निरुत्तौ स्थितिः स्थानकमिति तु विशेषः । आलेदि भुवमालाढम् । आदिशब्दात्समपादं वैशाखं मण्डलं च धनुर्वेदप्रसिद्धम् । भरतस्वन्य-
 थाह— दैष्णवं समगादं च वैशाखं मण्डलं तथा । प्रत्यालीढमश्वालीढं स्थानान्यतानि षट् नृणाम् ॥ ९६ ॥
 लक्ष्यत इति (लक्षं), घञ् पृथक् । शृणाति शर्शाहृतस्तस्मै हितं शरव्यं, उगवादिभ्योयत् (सू०),
 शरैर्वायते छायते वा । (उपासनं) अमुक्तेष्पेण । पर्वति सिवति— असुजा पृष्ठकः, पृथक्षुर्मस्येति
 धनुर्वेदः— पुद्वकः शरस्तथा शर्लयं पक्षस्नायुजत्वै षट् । वणति वर्णतेनेन वा वाणः । विशीयते विशि-
 खः, शिन् निश्चये, विविभशिखो वा । अजिग्रग छजुगामी ॥ ८७ ॥ कल्यते क्षिप्यते कलम्बः । मार्ग-
 यति लक्ष्य मार्गणः । शृणाति शरः । रोप्यते निखन्यते रोपः । इत्यति— इषुः, इष गतौ । प्रदरो
 नानार्थे । प्रश्वेडते प्रश्वेडनः, श्विदे रूपं, श्वेडिवोन्नेयः । नरमश्चाति, नराच एव नाराचः, स्वार्थेऽण्, सर्व-
 लोहोयम् । (पक्षः) पक्ष परिप्रहे । वजति गच्छत्यनेन वाजः, न्यद्वाकोदः (सू०) अकुत्वम् ॥ ८८ ॥
 लिपान्ता वाच्यलिङ्गाः । निरस्यते स्म प्रहीयते स्म, क्षिप्त इत्यर्थः । विषेणाक्ते ग्रस्तिते, दित्यते स्म
 लिप्यते स्म । तूष्यते पूर्यते शरैस्तूणः, तूणाति लिङ्गरूपभेदार्थम् । उपासयन्ते च वाणा
 यवेत्युपासड्गनिष्ठङ्गौ । इषवो धीयन्तेत्रेषुषिः । कलापो नानार्थे ॥ ८९ ॥ खड़ (षट्)ति भिनति
 खड़गः । निष्कान्ताक्षिकातोऽगुलिम्बो निक्षिकाः । चन्द्रवद् हासः प्रभास्य चन्द्रहासः । अस्यतेसिः ।
 कृष्णगत्यर्थद् कृष्टिः, कृष्यकः (सू०) इति प्रकृतिः, हिंसार्थादिषेस्तु रिषिः । दुक्षी भवः कौक्षेयकः,
 कुम्कुक्षीति (सू०) ढक्त्र । मण्डलाकृत्यग्रमस्य मण्डलाग्रः । करे वलनमस्य करवालः । कल्पते कृपाणः,
 वतिः पूरणार्थः ॥ ९० ॥ (त्स्रः) त्सर छायगतौ । मीयते मीवन्ये प्राक्षियते मेखला, यथा प्रहरतो

त्सरः खद्गादिमुष्टौ स्यान्मेखला तज्जिवन्धनम् ।
 फलकोख्ती फलं चर्मं संग्रहो मुष्टिरस्य यः ॥ ९१ ॥
 दुधणो मुद्ररघनौ स्यादीली करवा(पा)लिका ।
 भिन्दिपालः सृगस्तुल्यौ परिघः परिघातनः ॥ ९२ ॥
 द्रयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः ।
 स्याच्छुख्ती चासिपुत्री च छुरिका चासिथेनुका ॥ ९३ ॥
 वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्णा स(श)र्वला तोमरोवियाम् ।
 प्रासस्तु कुन्तः कोणस्तु स्त्रियः पाल्यथ्रिकोटयः ॥ ९४ ॥
 सर्वाभिसारः सर्वैधः सर्वसंनहनार्थकः ।
 लोहाभिसा(हा)रोखभृतां राज्ञां नीराजनो विधिः ॥ ९५ ॥
 यत्सेनयाभिगमनमरौ तद्भिषेणनम् ।
 यात्रा व्रज्याभिनिर्याणं प्रस्थानं गमनं गमः ॥ ९६ ॥

इस्तान्न निर्बाति । फलति विशीर्यते प्रहारैः (फलं, फलं) कलं, मुनिना खद्गाद्यप्रे दृष्टं, अयं तु लोकात् फलकं मन्यते, यच्छाश्वतः— लभेशस्ये शराद्यप्रे व्युष्टौ च फलके फलम् । चर्ममयत्वाचर्म । संगृहयतेनेनात् संप्राहः, समिमुष्टाविति (सू०) घञ्, अस्य चर्मणो मुष्टिरहणस्यानम् ॥ ९१ ॥ दुं वृक्षाङ्गं हन्ति द्रुष्णः, द्रेष्णो वा, अयोधनोन्यः । मुद्रं गिराति प्रसेते मुद्रः । हन्यतेनेन घनः, मूर्तैघनइति (सू०) साधुः, यच्छाश्वतः— वाये मुस्तेमुद्रे सान्द्रे घनः स्यालोहमुद्रे । ईज्यत ईली, एकधारोसिस्तुरुकायुधम् । करवालात्, अले (सू०) कन्, तरवालिकेल्ये के । भिन्दतः पाल्यति भिन्दिपालः, भिष्ठिपालो वा हस्तक्षेप्यो लगुडः । सुज्येत सरति वा सुगः । परितो हन्ति परिघः, परौघ इति (सू०) ढे घत्वम्, लोहबद्दो लगुडः ॥ ९२ ॥ कुठान्वक्षानियर्ति कुठारः । स्वं धियति विभर्ति स्वधितिः । पराऽशृणाति परशुः परश्वधश्च, पर्श्येति, यदाह— यादीकपारश्वधिकौ यष्टिपर्श्वधेदेतिकौ । शस्येतनया शक्ती । असे:- पुत्रः-वाल्यत्वात् । छुरति छिनति छुरिका, क्षुरिकापि ॥ ९३ ॥ शलति विशत्यन्तः शल्यः । शङ्कुर्णेतस्माच्छङ्कु-कुरायुधविशेषः, यच्छाश्वतः— संख्यः कीलकयोः शङ्कुः शङ्कुः प्रहरणान्तरे । अन्यत्रोपचाराच्छल्यम् । सर्वान्-लाति सर्वला । स्तोम्यते प्रश्लाघयते तोमरः, तुः सौलो वा । प्राप्यते प्रापो हस्तसेप्यः शल्यः । कुणति कुन्तः । कोणो गृहादेविदिक्— अस्त्याख्या, कुण शब्देपकरणयोः । पाति पालिः । अश्रुतेऽथिः । कुटिति कोटिः ॥ ९४ ॥ सर्वेण सैन्येनाभिसरणं सर्वाभिसारः । सर्वेषामोधो वहनं सर्वैधः । सर्वे संनात्य-नेत्रं सर्वसंनहनम् । शब्दभृतां राज्ञां यः शाक्तिको विधिः प्रस्थानात्प्राह् स लोहाभिसारः, लोहं शब्दम-भिसार्यते प्रस्थानेत्रेति । नीरस्य शान्त्युदक्ष्याजनं क्षेगेत नीराजनं, मन्त्रोक्त्या वाहनायुधादेनिशेषण राजनं वात्र । नीराजनादनन्तरं कर्म लोहाभिसारस्तु विधिः परो नीराजनान्तृः । दशम्यां दैशितैः कार्यं इति । अत एव नीराज-नाद्विधिरित्येके पठन्ति ॥ ९५ ॥ (अभिषेणनं) सत्यापपाशेति (सू०) गिन्, उपसर्गत्सुनोतीति (सू०) घत्वम् । यान्स्यस्यां यात्रा । बजनं ब्रज्या, ब्रजयोर्भविक्यर् (सू०) । (प्रस्थानं) प्रदूर्वंस्ति-छांतर्गत्यर्थः । गमे:- प्रदृष्ट (सू०) दत्यपि गमः ॥ ९६ ॥ सैन्यस्य सर्वतो व्याप्तिरासारः, आक्षिं-

स्यादासारः प्रसरणं प्रचकं चलितार्थकम् ।
अहितान्प्रत्यभीतस्य रणे यानमभिकमः ॥ ९७ ॥
वैतालिका बोधकराश्चाक्रिका घाणिटकाः समाः ।
स्युर्मागधास्तु मगधा वन्दिनः स्तुतिपाठकाः ॥ ९८ ॥
संशतकास्तु समयात्संग्रामादनिवर्तिनः ॥ ९९ ॥
रेणुद्वृयोः स्त्रियां धूलिः पांशुर्ना न द्वयो रजः ।
चूर्णं क्षोदः समुत्पिञ्जपिञ्जलौ भृशमाकुले ॥ १०० ॥
पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं धजमस्त्रियाम् ।
सा वीराशंसनं युद्धभूमिर्यातिमयप्रदा ॥ १०१ ॥
अहंपूर्वमहंपूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम् ।
आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि ॥ १०२ ॥
अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः ।
द्रविणं तरः सहोबलशौर्याणि स्थाम शुभ्मं च ॥ १०३ ॥
शक्तिः पराक्रमः प्राणो विक्रमस्त्वतिशक्तिता ।
वीरपानं तु यत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे ॥ १०४ ॥

यते येनेत्यासारेन्वागच्छद्रुतम् । प्रसारस्तु सैन्याद्विहस्तृणजलाद्यथं प्रसरणमिति कौटिल्यः, यल्दर्थं-
निरुद्धर्वीवंशासारप्रसारा गा इत्र व्रजम् (शिशु) । प्रस्थितं चक्रं सैन्यं प्रचकम् । आभिमुख्येनाभिभूया-
रीन्वा यानमभिकमः ॥ ९७ ॥ वितालः शब्दः प्रशेजनमेषां वैतालिका राज्ञोवसरपाठका मड्गला-
[मड्गला]द्वयः, प्रातर्बेषका इत्येके । (चाकिकाः) चक्रं राष्ट्रं घण्याधातेन देवताद्यप्रे ये शंसन्ति ते,
आवकाह्याः । (मागधाः) वैशोदीरणेन ये याचन्ते, आहुक्ष- वैतालिकाथ कथ्यन्ते कविभिः सौखशा-
यिकाः । राज्ञः प्रबोधसमये घण्याशिन्यास्तु घाणिकाः । मागधाः स्तुतिवंशङ्ग इति, मगवेति याच्चार्थः
कण्डवादिः, यच्चूर्धीभोजः- कमर्थिनः कुमुख्यन्तु के मगध्यन्तु मागधाः । कमिषुध्यन्तु यज्वः [युध्वा]नो
रा मैरप्रयं तुरुण्यति ॥ वन्दन्ते स्तुवन्ति तच्छालाः (वन्दिनः) । चत्वारं एकार्थं इत्येके ॥ ९८ ॥ संश-
पन्ति पलायमानं, सशपथं वा सुध्यन्ते उडनिश्वशा: संशसकाः ॥ ९९ ॥ रीयते रेणुः, रीढ़ गतौ । धूय-
ते धूलिः । पंशयति वस्त्रादि पांशुः, पश्चि नाशने । रज्यते वस्त्राद्यनेन रजः छीवे, रजनरजकरजः सूपसं-
स्थानं (वा०) इति नलोपः । (क्षोदः) खुदिरं संपेषणे, धूलिप्रायोर्यं, यच्छाश्वतः- चूर्णानि वास-
योगः स्युर्णीं धूलिः सशर्करा । पिजि हिसायां, आह च- समुत्पिञ्जेतिसंकुलः ॥ १०० ॥ प्रति धूयते
पताका । विजयते विजयन्तः, ओणादिको अच् (तृभूवदीति), तस्येयं वैजयन्ती । केलते संज्ञयते-
नेन केतनम् । ध्वजति धूयते ध्वजः, पताकादण्डो ध्वज इत्येके । केतुर्नीनार्थं । वीरा आशंस्यन्तेऽ-
(वीराशंसनम्) ॥ १०१ ॥ अहं पूर्वमस्यां क्रियायामिति सर्वे यत्र वृत्ते साहंपूर्विका, स्वार्थे कन्त- म-
त्वर्थायो वा ठन् (अतइतिठनौ) । अहो पुरुषोहमित्यस्य भावः (आहोपुरुषिका), मनोज्ञादित्वाद्-
दुश् (द्रुद्धमनोज्ञादिभ्यश्च) ॥ १०२ ॥ अहं शक्तोहं शक्त इत्यस्यामहमहमिका, ठन् (ग्रीष्मादिभ्यश्च),
अहंशब्दो निपातः । द्रवत्यनेनार्दि द्रविणम् । तरत्यनेनापदं तरः । सहतेनेनार्दि सहः, असन्तौ द्वौ ।
शूरस्य भावः शौर्यम् । तिष्ठत्यनेन स्थाम । शुष्मम्, शुष्मेत्येके ॥ १०३ ॥ शक्तेन शक्तिः ।
प्राणं प्राणः । विक्रमन्तेनेन विक्रमः । वीराणां मयथानं वीराशनम् ॥ १०४ ॥ जायते जन्यं, भव्येऽ-
यति (मू०) सातुः । प्रदधान्ति प्रधनम्, धनिर्मारणार्थोत्रं निप्रनवत् । स्त्रियन्तेरिमन् मृष्मम् । अस्त-

युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् ।
 मृधमास्कन्दनं संख्यं समीकं सांपरायि(संपराय)कम् ॥ १०५ ॥
 अखियां समरानीकरणः कलहविग्रहौ ।
 संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्कोटसंयुगाः ॥ १०६ ॥
 अभ्यामर्दसमाघातसंग्रामाभ्यागमाहवाः ।
 समुदायः स्त्रियः संयत्समित्याजिसमित्युधः ॥ १०७ ॥
 नियुद्धं वाहुयुद्धेथ तुमुलं रणसंकुले ।
 क्षेत्रा तु सिंहनादः स्यात्करिणां घटना घटा ॥ १०८ ॥
 कन्दनं योधसंरावो वृंहितं करिगर्जितम् ।
 विस्फारो धनुषः स्वानः पटहाडम्बरौ समौ ॥ १०९ ॥
 प्रसभं तु बलात्कारो हठोथ स्वलितं छलम् ।
 अजन्यं क्लीब उत्पात उपसर्गः समं त्रयम् ॥ ११० ॥
 मूर्च्छा तु कश्मलं मोहोप्यवमर्दस्तु पीडनम् ।
 अभ्यवस्कन्दनं त्वभ्यासादनं विजयो जयः ॥ १११ ॥

न्यतेत्रास्कन्दनम् । संक्षेत्रेस्मिन् संहयं, संपूर्वधक्षिवधार्थः । समीयन्तेस्मिन् समीकं, ईङ् गतौ । संपरायो मृत्युः प्रयोजनमस्य सांपरायिकं, [ठज्], विनयादित्वात्स्वार्थे (सू०) ठग्रा ॥ १०५ ॥ समिश्रति (ते) संघटनेस्मिन् समरः । न नीयन्ते चाल्यन्तेत्र नीकम्, अनीकमस्यत्र वा । रणनित दुन्दुभयोत्तरं रणं, वशिरण्योत्तिवक्तव्यादप् (वा०) । कल्यते क्षियतेत्र कलहः, कलं हीनबलं हन्ति वा । विश्वहन्त्यत्र विप्रहः, प्रदृढृद्धृ इति (सू०) अप् । संप्रहान्तेन्योन्यं धन्त्यत्र तंप्रहारः । अभिसंपत्तन्यत्राभिन्यातः । क्षत्यतेत्र कलिः । संस्कृत्यत्र संस्कोइः, संस्केट इति युक्तः पाठः, स्फिर अगादेर, भरते तु संकेटः । संयुज्यतेत्र संगता रथयुगा अत्र वा संयुगः ॥ १०६ ॥ अभ्यामृदन्त्यत्राभ्यामर्दः । समाधन-न्त्यत्र समाधातः । संप्रामयन्तेऽस्मिन् संप्रामः । अभ्यागच्छन्यत्राभ्यागमः । आह्वायन्तेत्राहवः, आदियुद्धे (सू०) इत्य॒, संप्रसारणम् । समुदीयन्ते मिलन्त्यत्र समुदायः । संयतन्ते संयच्छन्तिते वास्यां संयत् । संयन्ति संयच्छन्तेव समितिः । आ-अज्यन्ते क्षिप्यन्तेत्राजिः । युध्यन्तेस्यां युत्-द् ॥ १०७ ॥ नियत युद्धं (नियुद्ध) । ताम्यन्त्यत्र तुमुलं, तुमुः दौतो वा । (क्षेत्रा) द्वे॒ अव्यक्ते शब्दे-इति दुर्गः । सिंहानामिव नदनं भटानां सिंहनादः । क्षेत्रा वा । (घटा) घटादयवितः (ग०) इति पिदभिदादिभ्योङ् (सू०) ॥ १०८ ॥ समन्तादवर्णं संरावः, उपसर्गेहवः (सू०) इति घज् । (वृंहितं) वृंहि शब्दे । (विस्कारः) स्फुरं संचलने । पठो हन्त्रेत्यस्य पठहः । आदम्यते-आडम्बरः, डमरुहस्य डत्यम् ॥ १०९ ॥ प्रगता सम त्र प्रसभं, सभया युक्तायुक्तविचारे लक्ष्यते, प्रस्[प्रसभ]प्रसवे वा । चलादिति नियातो हठार्थः । (हठः) हठ प्लुतिशश्वयोः । स्खलनं मार्गाच्चलनम् । छयति छिनति छलम् । न जने साधु-अजन्यम् । उत्पद्यत्यक्तस्मादायाति-उत्पातः, उत्पादादित्वाणः (जवलितिकसन्तेभ्योणः) । उत्प्रुउत्त उत्प्रद्रुयनेत्रप्रसर्यः ॥ ११० ॥ कशति (ते) वैचित्यात्कशमलम् । (पीडनं) पीड अवगाहने । (अभ्यवस्कन्दने) छलादाक्षण्यमित्यर्थः । धात्री च । रात्री च सौमिकम् । (विजयः) विः स्वार्थं लोचनविलोचनवत् ॥ १११ ॥ प्रतीयं करणं प्रतीकारः शुद्धिः । निर्यातनं शोधनं, यत निकारोपस्कारयोः । विद्वितकारी विजताहवः । एतेष्वी मध्यायनार्थकाः, प्रेदुस्तुमुवः, (सू०), उदिथयतियौतिपूद्रुवः (सू०),

वैरशुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं च सा ।
 प्रद्रावोद्द्रावसंद्रावसंद्रावा विद्रवो द्रवः ॥ ११२ ॥
 अपकमोपयानं च रणे भङ्गः पराजयः ।
 पराजितपराभूतौ त्रिपु नद्वितिरोहितौ ॥ ११३ ॥
 प्रमापणं निवर्हणं निकारणं विशारणम् ।
 प्रवासनं परासनं निषूक्तनं निहिंसनम् ॥ ११४ ॥
 निर्वासनं संज्ञपनं निर्घन्थनमपासनम् ।
 निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम् ॥ ११५ ॥
 निर्वापणं विशासनं मारणं प्रतिघातनम् ।
 उद्वासनप्रभरथनकथनोज्जासनानि च ॥ ११६ ॥
 आलम्भपिञ्चविशरधातोन्माथ(न्मन्थ)वधा अपि ।
 स्यात्पत्त्रता कालधर्मो दिव्यान्तः प्रलयोत्ययः ॥ ११७ ॥
 अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनोस्त्रियाम् ।
 परासुप्राप्तपञ्चत्वपरेतप्रतसंक्षिप्ताः ॥ ११८ ॥
 मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते चिता चित्या चितिः स्त्रियाम् ।
 कबन्धोख्ती कियायुक्तमपमूर्ध कलेवरम् ॥ ११९ ॥

सनियुद्दुवः (सू०) इति वच् ॥ ११२ ॥ अपद्वारेण क्रमणं (अपकरणः) । भङ्गोपसरणं, अन्यत्रो-
पचारात् । परिभूतेभिर्भूतेभिः । त्रिवित्येव, नशयति स्त नष्टम् - अदश्यम् । तिराधीयते स्म तिरोहितं
गृहीतदिक्षम् ॥ ११३ ॥ अत्राहिंसार्था अप्युपरसंगवशाद् हिंसार्था व्येषाः, अर्कमकथं गिवा सकर्मकाः ।
प्रमाणणं, मीत्रं हिंसायां गिच्, मीत्रातिभिन्नो विति (सू०) आत्मं, युव् । निर्मुद् वर्द्येवैवी निबहणम् ।
विकारणं, कृत् हिंसायम् । विशारणं, शृं हिंसायाम् । प्रवसतः प्रयुक्तिः प्रवासनम्, एवं निर्वासनम् ।
अपु क्षेगणेस्वात्परासनमपासनं च । शूर ध्वणेस्माविशूद्धं जीवाचलतम् ॥ ११४ ॥ (संज्ञासनं) ज्ञेप-
र्मारणतोषयोति भित्ति । इहस्तः (निताहस्तः) । निर्ग्रन्थनं, प्रथि कौटिल्ये । निस्तद्दैणं, तद्देहिंसार्थानिः—
पूर्वात्, स्तूद्वीनि निपूर्वात् । क्षणनं, क्षणु हिंसायाम् ॥ ११५ ॥ निर्वाप्नो, पै आवै शोषगे । विशासनं, शमु
हिंसायम् । कथनं, कथं हिंसायाम् । उड्ज सनं, जसु हिंसायाम् ॥ ११६ ॥ आलभः, लभिराहृद्यो
हिंसार्थः, (लभेः) उपसर्गत्वलुभयोरिति (सू०) नुम् । पिजः, पिञ्जाहिंसार्थः । विशारणं हिसनं विशारणा
हननं वधः, हनथवधइति (सू०) अप्, वधादेशथ, पक्षे घञि घातः । (उन्माथः) मथ संक्षेपने ।
व्यापादनं विशासनं कदनं च निशुम्भनम् । (पद्मता) देहस्तावन्मदाभूतारब्धः, मरणं त्वेतस्य पञ्चभावः
प्रत्येकं स्वामानकमात् । कालो मृत्युदूतलक्षणः, क्षयावात्मको वा यदाहुः—कालः संहरति प्रजाः, तस्य
धर्मः कालधर्मः संहारः । दिशस्य कालस्य जीवितावधेन्तो दिष्टान्तः ॥ ११७ ॥ अमर्त्यन्तः पर्यन्तः ।
मरणं मृत्युः, द्वयोः खापुसेयोः । निवृत्तं धनमत्र निवनं, निकृतो धनिरमणार्थं इति सम्भादः । प्रमयोर्ध्वं
द्वार्चिनिद्रा हिंसा संस्था प्रमालनम् । परागता असवोस्य परायुः । संतिष्ठते स्म संस्थितः, संपूर्वस्तिष्ठाति-
भरणे वर्तते । संपैते वाच्यलिङ्गाः ॥ ११८ ॥ चीयते स्म चिना । चेतव्या चित्या, चित्यामिचित्येचेति
(सू०) साधुः । चीयते चितिः । एते प्रतदाहार्थं गन्याधाने वर्तन्ते । कस्य शिरसो बन्धोत्र कवन्धः,
केन बन्धो वा । कियथा युक्तं नृत्यदशगतो मूर्धास्यापमूर्ध यत्कलेवरम् । रुणोपि ॥ ११९ ॥ शब्दशयमेभं
इमशानम् । पितृन्नेतान्वनति भवति पितृवनम् । प्रेतवनं कर्त्तरं च । कुणं शब्दं पाति कुणपः, धन-

इमशानं स्यात्पितृवनं कुणपः शवमल्लियाम् ।
प्रग्रहोपग्रहौ वन्द्यां कारा स्याद्वन्धनालये ॥ १२० ॥
पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाश्रैवं जीवोसुधारणम् ।
आयुर्जीवितकालो ना जीवातुर्जीवनौषधम् ॥ १२१ ॥
इति भृत्यिवर्गः । ८ ।

ऊरव्या ऊरुजा अर्या वैश्या भूमिस्पृशो विशः ।
आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वेत (वर्ते) नजीवने ॥ १ ॥
लियां कृषिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं चेति वृत्तयः ।
सेवा श्ववृत्तिरवृत्तं कृषिरुच्छशिलं त्वत्म ॥ २ ॥
द्वे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं मृतामृते ।
सत्यावृत्तं वाणिभावः स्यादृणं पर्युदञ्चनम् ॥ ३ ॥

जयाह्यस्य बायोः शवे संभवात् । शवति यात्यसाउजीवः शवः । प्रगृह्यते वध्यते प्रग्रहः । वन्यते याच्यते वन्दी हृठहृता खी, बलवतो हृतक्षिसो राजपुत्रादिश्च, यशाहुः— वन्दी स्यात्पणवन्धस्यः । कीर्यते क्षिप्तेस्तर्या कारा, भिदायह् (षिदभिदायति) ॥ १२० ॥ अस्यन्तेऽसवः, स्वभावादहुत्वे पुंलिङ्गः । प्राणन्त्यमीमिः प्राणाः, एवं शब्दत्वुंसि भूमिः । प्राणो नः म वायुरित्येकत्वमजीवार्थत्वात् । जीवनं जीवः प्राणधारणम् । जीवापि । आयत्यायुर्जीवितावधिः, उसन्तः कीवि, छन्दस्युदन्तोपि । जीवत्यनेन जीवातुः, जीवनायौषधं जीवनरक्षोपायः, यथा- जीवातवे विसर्ज शृद्गम्भीर्णौ कृपणम् (३०), जीवितमौषधं चत्युपाध्यायः ॥ १२१ ॥ इति क्षत्रियवर्गः । ८ ।

ऊर्जीभवा ऊरव्याः, शरीरावयवाच्चेति (सू०) यत्, यच्छ्रुतिः— ऊरु तदस्य यद्वैश्यः । अरणी-योर्यैः, अर्यःस्वामिवैश्ययोः (सू०) इति साधुः । विशोपत्यं जातिवैश्यः, गर्गादिभ्योयन् (सू०) । भूमि-स्पृशते कृष्यादिना भूमिस्पृक् । विशर्ताति विद् । (आजीवः) आजीवन्यनेनेति करणे भोवे वा साध्यः । जीवनं जीविका, रोगाह्यायां (सू०) इलत्र धातुमाताद् भोवे ष्वुल् वक्तव्यः (धात्वर्थनिदेशेष्वुल्) । कृष्यादिस्तूपवागात् । वर्तनं वृत्तिरस्यां वर्ता, प्रशाप्रद्वार्चवृत्तिभ्येणः (सू०) । वर्तनेनया वृत्तिः । वेति खादत्यनेन वेतनम् ॥ १ ॥ कर्षणं कृषिः, इकृष्यादिभ्यः (वा०) । पशुपालस्य कर्म पाशुपाल्यम् । वणिजः कर्म वाणिज्यम्, ब्राह्मणादित्वात्यव् (गुणवचनं ब्राह्मणादिभ्यःकर्मणिच) । दूतविणिग्यांचेतिवक्तव्यात् (वा०) वणिज्यापि । चात्कुसीदम् । कृतमृताभ्यां जीवेतु मृतेन प्रमृतेन वा । सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कथंचनेति ये पद्मुतिभेदास्तानाह । (सेवा) शुन इव वृत्तिः परपिण्डोपजीवितवादमेत्यर्थः । न कृतमनृतं परिष्वात्, प्रमृतमिति तु सभ्यः पाठः । उच्छा धान्यकणोच्चयः— शिलं धान्यमज्जरी, समस्तं व्यस्तं विष्यस्तं वैतत्, वन्यत्वादृतं सत्यम् ॥ २ ॥ मृतं निर्जीवमिव । अमृतमनश्वरम् । किञ्चित्तत्यं किञ्चिच्चासत्यं, अत्र मनुः— कृतमुच्छशिलं ज्ञेयं स्यादयाचितमसृतम् । मृतं तु याचिन्तं भैक्ष्यं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥ सत्यानृतं तु वणिज्यं तेनापि खलु जीव्यते । सेवा श्ववृत्तिराह्याता तस्मात्तां परिवर्त्यत् ॥ अर्यते स्म कृणं, ऋग्माधमर्घ्य इति (सू०) साधुः । (पर्युदञ्चनं) परित उदञ्चनमुत्तमणं मुद्रारत्वेन ग्रहणम् ॥ ३ ॥ अर्थस्य प्रयोगः कलान्तरेण दानम् । कुरुतिस तीदन्लत्र कुपादम् । (याचितकं) अपमित्याचिताभ्यां क्वक्नौ (सू०) । विनिमयाद् भाग्दपरिवर्तनादागतमापमित्यक, मेष्ट् प्रणिदाने, उदीचांमाडेव्यतीद्वारे (सू०), मयतेरिदन्यतरस्यां (सू०)

उद्धारोर्थप्रयोगस्तु कुसीदं वृद्धिजीविका ।
 याच्चत्रयासं याचितकं निमयादापमित्यकम् ॥ ४ ॥
 उत्तमर्णाधमणौ द्वौ प्रयोक्तृप्राहकौ कमात् ।
 कुसीदिको वार्धुषिको वृद्ध्याजीवश्च वार्धुषिः ॥ ५ ॥
 क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषिकश्च कृषीवलः ।
 क्षेत्रं वैहेयशालेयं व्रीहिशाल्युद्धवोचितम् ॥ ६ ॥
 यव्यं यवक्यं षष्ठिक्यं यवादिभवनं हि तत् ।
 तिल्यतैलीनवन्माषोभाणुभङ्गाद् द्विरूपता ॥ ७ ॥
 मौद्रीनकौद्रवीणादि शेषधान्योद्धवक्षमम् ।
 वीजाकृतं तृकृष्टं सीत्यं कृष्टं च हल्यवत् ॥ ८ ॥
 त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिक्षीत्यमपि तस्मिन् ।
 द्विगुणाकृतं तु सर्वं पूर्वं शम्बवाकृतमपीह ॥ ९ ॥
 द्रोणाढकादिवापादौ द्रौणिकाढकिकादयः ।
 स्वारीवापस्तु स्वारीक उत्तमर्णादयस्त्रिषु ॥ १० ॥

इति ल्यप्— तुक्ष, तत आगतेये, अपनिल्ययाचिताभ्यांकक्षनौ (सू०) । मुनिस्तु— निमयः परिवतः स्यादुदारोप्यापमित्यकः ॥ ४ ॥ उत्तम शुणे उत्तमर्णः प्रशोक्तः, अवम शुणे— अथमणों प्राहकः, सुप्तुमेति (सू०) समसः । कुसीदं गृह्णाति कुर्सीदिकः, कुसीददेशोकादशतष्ठन्त्रचौ (सू०) । वृद्धं गर्भीं प्रयच्छति वार्धुषिकः, प्रयच्छतिगर्भामिति (सू०) ठक्, वृद्धेवृद्धुषिभावः (वा०) । (वार्धुषिः) लक्ष्यादिश्रन्तोपि, यन्मनुः— शोत्रियस्य कर्दयस्य वदान्यस्यापि वर्धुषी । वृद्धिमाजीवति वृद्ध्याजीवः । द्वैगुणिकश्च । वृद्धिर्लभः कलान्तरम् ॥ ५ ॥ कर्षति कृषिकः, औणादिक इकः (वृथिकृष्योऽकिन्) । कर्षकोपि । कृषिरस्यस्य कृषीवलः, रजःकृप्याकुतीति (सू०) वलच्, वले (सू०) इति दीवेः । श्रीहीणां भवनं क्षेत्रं वैहेयं, व्रीहिशाल्योर्धक् (सू०) ॥ ६ ॥ यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यं, यवयवक्षष्टिकायत् (सू०) । यवकोल्पयतः । षष्ठिकाः पृष्ठिरात्रेण पच्यन्ते । उपाध्यायो यवादिभवने हितमिति पाठं परिकल्प्य प्रस्तावात्— चोद्यमित्यशुद्धं पठति । तिलानां भवनं हेत्रं, विभाषातिलमाषोभङ्गाणुभ्यः (सू०) इति यत्खजौ । एवं माषादीनां द्विरूपता— माध्यं माषीणं, उम्यमौमीनं (उमा—अतसी), अणव्यमाणवीनं, भङ्गयं भाङ्गीनम् ॥ ७ ॥ सुदानां कोद्रवाणां च भवनं क्षेत्रं, धन्यानांभवनेक्षेत्रेतत् (सू०) । आदिशब्दान्मासूरीणादि । शेषाणि व्रीह्यादिभ्योन्यानि । शाकक्षेत्रे द्वयं— शाकशक्तं शाकशाकिनं, भवने-क्षेत्रेशाकटशाकिनोवक्तव्यात् (वा०) । अबीजं सर्वाजं संपन्नं वीजाकृतं, कृजोद्वितीयतृतीयशम्बवीजात्कृष्णौ (सू०) इति डाच् । आदाकुसं पश्याहृष्टं (उपकृष्टं), पूर्वकालेकेति (सू०) समासः । सीतया हललेखया समितं संगतं सीत्यं, नौवयोधर्मेति (सू०) सीतया समिते यत् । हलेन कृष्टं हल्यं, मतजन-हलात्करणजल्पकर्षेषु (सू०) इति यत् ॥ ८ ॥ त्रिगुणं कृष्टं क्षेत्रं त्रिगुणाकृतं, संख्यायाश्वगुणान्तायाः (सू०) इति डाच् । लिहल्यं त्रिसीत्यमपि प्राग्वयत्, रथसीताहलेभ्यो यद्विष्टौ तदन्तविषिः (येनविषि-स्तदन्तस्य) । सर्वं पूर्वं डाच्—यच्च, द्वितीयाकृतं द्विहल्यं द्विसीत्यम् । शम्ब कृतं हि सम्यक् कृष्टवा तिर्यक् कृष्टमाहुः ॥ ९ ॥ द्रोणस्य वापः क्षेत्रं द्रोणिकं, उप्यतेस्मिन्वापः, तस्यवापइति (सू०) ठच् । आदि-शब्दात्प्रस्थादिभ्यः, संभवत्यवहरतिपचतीति (सू०) ठनि प्राप्तिकादयः । (खारीकः) खारीईकन् (सू०) । वाच्यलिङ्गत्वात्क्षेत्रम् ॥ १० ॥ उप्यतेस्मिन्वप्रम् । के जले दार्यते केदारः । क्षीयते धान्यै-

पुंसुंसकयोर्वप्तः केदारः क्षेत्रमस्य तु ।
 कैदारकं स्यात्कैदार्यं क्षेत्रं कैदारिकं गणे ॥ ११ ॥
 लोष्टुनि लेष्टुवः पुंसि कोटिशो लोष्टुभेदनः ।
 प्राजनं तोदनं तोत्त्रं स्वनित्रमवदारणम् ॥ १२ ॥
 दात्रं लवित्रमाबन्धो योत्रं योक्त्रमयो हलम् ।
 निरीपं कुटकं फालः कृषको लाङ्गलं हलम् ॥ १३ ॥
 गोदारणं च सीरोथ शम्या रुदी युगकीलकः ।
 ईषा लाङ्गलदण्डः स्यात्सीता लाङ्गलपद्धतिः ॥ १४ ॥
 पुंसि मेथिः(धिः) खलेदारु न्यस्तं यत्पशुवन्धने ।
 आशुर्वाहिः पाटलः स्याच्छितश्चूकयवौ समौ ॥ १५ ॥
 तोक्तमस्तु तत्र हरिते कलायस्तु सतीनकः ।
 हरेणुखण्डिकौ चास्मिन्कोरदूषस्तु कोद्रवः ॥ १६ ॥
 मङ्गलयको मसूरोथ मकुष्ठ(ष्ट)मयुष्ठकौ ।
 वनमुद्ग्रह सर्पये तु द्वौ तुन्तुभकदम्बकौ ॥ १७ ॥

रथ्यतेव, फलैर्हाय(हित्य)ते वा क्षेत्रं, क्षि निवासे, क्षिणु हिंसायां वां । अस्य क्षेत्रस्य समूहेऽयं एते स्युः । (कैदार्यं, १०) केदारायत्तेति (सू०) यञ्चुवः, (कैदारिकं) ठडकविनश्चेति (सू०) ठम् । (क्षेत्रं) क्षेत्रात्-अचित्तहस्तीति (सू०) ठकि प्राप्ते भिक्षादित्वात् (सू०) अण् ॥ ११ ॥ छुश्यते लुश्यति वा लोष्टम् । लेष्टुवं मृत्खण्डः । कोटिभिः कोणैः इति भिनति कोटिशः । प्राजयते (प्रवीशते) व्रेयतेनेन प्राजनं, वायाविति (सू०) पक्षेऽजेवीं, प्रवयणं च । तुद्यतेनेनेति तोत्त्रम् । प्रेषणं च । खन्यतेनेन खन्यत्रेत्रं कुद्दा-लादि ॥ १२ ॥ य(दा)न्ति लुननिति चानेन, दाम्रीतिष्ठन् (सू०) । (लवित्रं) अर्तिलृषुखनसहचरइत्रः (सू०) । आश्वयते यूज्यते युज्यते चानेनेति, चर्मरञ्जुः । इतो हलप्रकरणमारब्धमिल्यः । निष्कान्ता-ईशास्मा-निरीपम् । कुटति कुटकं यस्याप्रे कालो वध्यते । कलति विशीर्यते भूमिरनेन फालः । कृषति क्षमां कृषकः, कृन्-शिलिपसंज्ञयोः (३०) । कृषिकः फलं च । लङ्गति लाङ्गलम् । हलति विलिखति हलम् ॥ १३ ॥ गौर्भूमिर्दीर्घतेनेन गोदारणम् । सीयते वध्यतेनेन सारः । शाम्यति शम्या । ईषति-ईषा, ईष उठ्छे । स्यति भुवं सीता हलेखा ॥ १४ ॥ मीयते क्षिण्यते मेथिः, मेधन्ते (सं) गम्यन्तेस्मिन्वा, खलेदार्विति दलदन्तासम्याः (सू०) इस्तुरु, पशुवन्यनिमित्तम् । खलेवाली च । खलं तु खलवान [धान्य]-कम् । अश्यतेशुते वा—आशुः, शीघ्रगतका वा, यद् दुर्गः—आश्वाह्या शालिशीघ्रयोः । व्रीणाति व्रीहिः परिकादिधान्यविशेषः, व्री भरणे, यतः—व्रीहिर्यो मसूरो गोधूरो मुद्गमापतिलचनकाः । अणवः प्रियद्गुकेद्रवमयुष्टकाः (शालिगण्डक्यः) ॥ द्वौ च कलायकुलत्थौ शणसमदशानि धान्यानि । शितस्तीक्षणः शूकः किंश्चाहस्य शितशूकः । यूज्यते यवः ॥ १५ ॥ तत्र नांले यवे, तुज्यते तोक्तमः, तुजिर्हिसार्थः । कल[म]यि सारमयते कलयः, कं लाति वा । सीदन्यतेन सतीनकः, सातीनकोपि । द्वियते हरेणः । म्वण्यते खण्डिकः । कोरं भक्तं दूषयति कोरद्रः कदन्तवात् । केनम्भसा—उद्यते कोद्रवः ॥ १६ ॥ (मसूरः) मसी परिणामे । मङ्गक्षयतेनेन मकुष्ठः । मायते मयुष्ठकः । सारति सर्वेषः । तुदाति तुन्तुभः । कुत्सितमम्बते कदम्बः ॥ १७ ॥ (सिद्धर्थः) सिद्धयोजनो रक्षेऽग्रत्वात्, एष सर्पयः । गुधयति परिवेष्टयति गोधूमः, गां धुनोति वा । सुषु मन्यते सुमनः, अकरान्तः । यूज्यते मभसा यवकः । कोलति कुलेन मस्यति परिणमाति वा कुत्सापः, अर्वेस्वंशो यवादिः, धान्यविशेष इत्यके । चण्यते दीयते चणकः । हरिभि-

सिन्द्वार्थस्त्वेष धवलो गोधूमः सुमनः समौ ।
 स्याद्यावकस्तु कुल्माषश्चणको हरिमन्थकः ॥ १६ ॥
 द्वौ तिले तिलपेजश्च तिलपिङ्गश्च निष्फले ।
 क्षवः क्षुताभिजननो राजिका कृष्णिकासुरी ॥ १७ ॥
 ख्रियौ कड्गुप्रियद्वग्नु द्वे अतसी स्यादुमा क्षुमा ।
 मातुलानी तु भद्रगायां व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् ॥ २० ॥
 किशारुः शस्यशूकं स्यात्कणिशं शस्यमञ्जरी ।
 धान्यं व्रीहिः स्तम्बकरिः स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः ॥ २१ ॥
 नाडी नालं च काण्डोस्य पलालोखी स निष्फलः ।
 कड्गरो दुसं क्लीबे धान्यत्वचि पुमांस्तुपः ॥ २२ ॥
 शूकोखी श्लक्षणतीक्षणाद्ये शमी शिश्वा त्रिपूत्तरे ।
 रिद्वमावसितं धान्यं पूतं तु बहुलीकृतम् ॥ २३ ॥
 माषादयः शमीधान्ये शूकधान्ये यवादयः ।
 शालयः कलमाद्याश्च पृष्ठिकाद्याश्च पुंस्यमी ॥ २४ ॥

मर्यते हरिमन्थः ॥ १८ ॥ तिलानिष्काशतिपेजौवल्लव्यौ (वा०) । जरिलः स्यादुनतिलः । क्षौट्य-
 नेन क्षवः । क्षुतमभिजनयति क्षुताभिजननः । कृष्णतर्पयेयं राजसर्वगायः । राजते राजिका । कृष्ण
 दणेन, कर्षति विलितति वा । अस्यते— आसुरी, असुखी वा ॥ १९ ॥ कुरितं कृत्वा इयते कड्गुः,
 कड्गुः कड्गुथेलेके । प्रीणाति प्रियद्वग्नुः । न तस्यते— अतसी । अवते— उमा, ऊङ् शज्जदे । क्षौट्यनया
 भुक्तया क्षुमा । न तोत्यते मातुलानी । भज्यते भद्रगा । शणेपि । अणुरुलकणत्वात्, अणति पर्दय-
 नेनति वा । तुवरी त्वर्गे वल्लो निष्पवे इशमाकः इशमके च ॥ २० ॥ कुत्सितं शूणाति किंशाहः । इयति
 शूकम् । कणः सन्त्यस्य कणिशम् । धान्यवदादिशलः, शिलं च । धन्यतेर्थते धान्यम् । स्तम्बं करोति स्त-
 म्बकरिः, स्तम्बशक्तुंरिन् (स०) । शी[सी] च । कुसूलो वलजः कोष्टागारं धान्यादिकोष्टः ।
 तृणादैर्यः स्तम्बो नालं, स गुध्यतेनेनेति गुच्छः । यं प्रति स्तम्बोऽप्रसिद्धत्वं प्रत्यन्यथाविभ्यनुवादौ
 कार्यौ । एवं सर्वत्रोत्तेयम् ॥ २१ ॥ अस्य गुच्छस्य यः काण्डः— कण्ड(य)स्यनेन— सा नाडी, नड-
 (ता)ति । (नालं) णल गन्धे । स काण्डः पलालः, पलतीति । करत्वावृणेति, कट् (ढ्) अद्ग्रं रूप-
 मस्य कड्गरः । गुस्यते— उत्सुज्यते द्वुस तृणादिक्षोदः । तुष्यत्यनेनाभिस्तुषः ॥ २२ ॥ इयति शूकम्,
 श्लक्षणं च तीक्ष्णाग्रं च तत् । सस्यादेवन्यत्र वृथिक्षादिकणकोपि शूक इति किंशारोरन्यत्र निर्देशः, शूक-
 धान्यशमीधान्यभेदार्थं वा पुनरुक्तः । शाम्यत्यस्यां सस्यं शमी । शिनोति शिश्वा । शामः शिभ्यरिल्पि । रिद्वा-
 याश्वत्वारो वाच्यलिङ्गाः । रिद्वं संसिद्धं गधेः, कठं संपत्रमित्यके कधेः । आवसितं रक्षायंमाच्छादितं,
 वस आच्छादेन, आ— अवसितं निष्पत्रमित्यके । पूर्यते स्म पूर्तं निर्बुसीकृतम् । बहु लाति बहुलं सारं,
 ततश्चिवः, मार्जनीशोधितमित्यके ॥ २३ ॥ वर्तन्त इति शेषः । (माषादयः) आदिशब्दान्मुद्गमसूरा-
 दयः । (यवादयः) आदिशब्दाद् गोधूमशालयः । शाल्पते शालिः । कल्पते कलमः । आयशब्दादाज-
 याल्याद्या जलजाः । षष्ठिकाः षष्ठिरात्रेण पच्यन्ते । आयशब्दाक्षोलायाः स्थलजाः । अमी इति पूर्विं
 ड्गनिर्देशान्मायापायाः शाल्यतः पुंसि ॥ २४ ॥ नियतैर्वैयन्ते नीवाराः, मुन्यग्रत्वात्, नौवृद्धान्य इति
 (स०) घम् । बहुवचनाच्छब्दामाकादयोपि । गत्रे(वि) अम्भसि निधीयते गतेभुर्नाम मुन्यवम् । अयो-
 ग्रेस्म— अयाग्रं, अयोनिरित्येके पेतुः । मुस्यते खण्ड्यतेनेन मुसलम् । ऊर्ध्वे ख लाति (उदूखलमुदूखर्ल)

तृणधान्यानि नीवारा: स्त्री गवेधुर्गवेधुका ।
 अयोग्यं मुसलोऽस्त्री स्यादुद्दूखलमुद्दूखलम् ॥ २५ ॥
 प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री चालनी तितउः पुमान् ।
 स्यूतप्रसेवौ कण्डोलपिण्डौ कटकिलिङ्कौ ॥ २६ ॥
 समानौ रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे ।
 पौरोगवस्तदध्यक्षः सूपकारास्तु वल्लवाः ॥ २७ ॥
 आरालिका आन्धसिकाः सूदा औदनिका गुणाः ।
 आपूर्पिकः कान्दिविको भक्ष्यकार इमे त्रिषु ॥ २८ ॥
 अश्मन्तसुद्वा (द्वा) नमधिश्रवणी चुह्विरनितिका ।
 अङ्गारधानिकाङ्गारशक्टव्यपि हसन्त्यपि ॥ २९ ॥
 हसन्यप्यथ न स्त्री स्याङ्गारोलात्मुलमुकम् ।
 कुवेम्बरीयं भ्राह्मो ना कन्दुर्वा स्वेदनी त्रियाम् ॥ ३० ॥
 अलं लिं) जरः स्यान्मणिरुः ककर्यांलूर्गलन्तिका ।
 पिठरः स्थालयुखा कुण्डं कलशस्तु त्रिषु द्वयोः ॥ ३१ ॥

उद्धोणोन्वणवत् पृष्ठोदरादित्वात् (सू०) उभयम् ॥ २५ ॥ प्रस्फोट्वेऽमारं बहिः कियतेनेन प्रस्फोटनम् । शांयते शीर्थते वानेन शर्पे, शर्पे माने वा । चाल्यतेनेनति चालनं, कात्यः— क्षुद्रच्छिद्रसमोपेतं चालनं तितउः स्मृतः । तनोति सारं तितउः, तनोत्तर्दउःसन्वच (उ०) । परिषवनं च । समानावित्येव । सीव्यते स्म स्यूतः । वस्त्राद्यावपनं च । प्रसीव्यते प्रसेवकः । कण्डोलः । पिण्ड्यते पिण्डः; वंशदलादिमयं भाण्डम् । पिण्डकोपि । कटत्यावृणोति कटः । किल्यते क्षिप्ततेस्मिन् क्षिलिङ्कः; वीरणतृणादिमयं कुण्डलालयम् ॥ २६ ॥ रस आस्वादोस्त्यस्यां रसवती । महदनोस्य महानसं, अनसांपकरणं लक्ष्यते, अनोदमायःसरसामिति (सू०) समासान्तश्च । पुरो गौमीसं जल वास्याः पुरोगुस्तस्या रसवत्या अयं पौरोगवः । सूपं कूर्बन्तीत्युपलक्षणं मांसःकदेः । (वल्लवः) वल्लिः सौत्रः श्रीत्यर्थः ॥ २७ ॥ (आरालिकाः, इ०) अरालमन्ध ओदनं च पण्यमस्याम् । मूदयन्ति तण्डलानसूदाः । गुणग्रन्ति गुणाः । भक्तकारात्थ । अपूरा: कन्दुक्य पण्यमस्य, इसुपूक्रतान्तात् (सू०) के, कान्दुक इति न्यायम् । सरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यम् । पौरोगवाद्या वाच्यलिङ्गाः ॥ २८ ॥ अस्तुतेश्मन्तम् । उद्दृ(ढ)ते (ति) उद्दा (ए) नम् । अधिश्रीयतेऽनयाधिश्रयणी, श्रीज् पाके । चुड़ भावकरणेस्माच्चुदेवी त्रुहिः । अन्तोस्त्यस्यामन्तिका, अन्त्यधिश्रयणी भवेदिति माला । अङ्गारा धीयन्तेस्यामङ्गारधानी ममामिः । हसन्यङ्गारैर्हसनी ॥ २९ ॥ अङ्गत्यङ्गारः, लिङ्गार्थं त्रिधिः । अलन्ति वारयन्त्यतदवाते न लान्ति वा (अलान्तम्) । उल्कां मुख्यत्युल्मुक्मधरदवं काष्ठं, उलनि वा, उलिः सौत्रः । अम्ब्यतेर्भ्यतेमवीषम् । भृज्यतेत्र ब्राष्टम् । वेलेव विकर्पेन कन्दुनी पुमान्, पक्षे स्त्री, कन्दल्यनां कन्दुः । स्वेदयोऽस्वेदनी ॥ ३० ॥ अलं जीर्यत्यलंजरो महाकुम्भः । मण्यत्यज्ञसा त्रियमाणो मणिकः । किरत्यम्बुः कर्करी । आलात्यालः, अङ्ग उद्यमेस्मादाद्युर्वा । गलत्यन्मोस्या गलन्तिका, वर्धनीत्यर्थः । पि (पे) ठतिपिठरः पिठरी च, पिठ अवयवे । तिष्ठलस्यां स्थाली । स्थालं कुम्भो च । ओखत्युखा । कुण्डयते पच्यतेस्मिन्कुण्डं कुण्डी च । कं लाति कलयति वा कलशः ॥ ३१ ॥ घटते घटः । कुशति कौत्यमभसा वा कुठः । निपिवन्त्यस्मान्त्रिपः । शीर्यमाणंवीति शरावः । वर्धते मृत्पिण्डाद्यर्थते छियते वा चक्रदर्धमानकः । शालात्रिरोपि । अर्चयते पाकोत्कर्षाद्यचीकं, कुञ्जीप्रमिति ताप्नित्रकाः, क्षुजिभूजी भर्जने । पिण्डकुलं भक्ष्यं पच्यतेस्मिन् पिष्टपचनम् । काम्यतेस्मात्कंसः ॥

घटः कुटनिपावस्त्री शरावो वर्धमानकः ।
 ऋचीकं पिष्टपचनं कंसोद्धी पानभाजनम् ॥ ३२ ॥
 कुतुः कुत्ते लेहपात्रं सैवालपा कुतुपः पुमान् ।
 सर्वमावपनं भाण्डं पात्रामत्रं च भाजनम् ॥ ३३ ॥
 दर्विः कम्बिः खजाका च स्थात्तन्दू (दूर) दर्विहस्तकः ।
 अस्त्री शाकं हरितकं शियुरस्य तु नाडिका ॥ ३४ ॥
 कडम्बश्च कलम्बश्च वेषवार उपस्करः ।
 तिन्तिडीकं च चुकं च वृक्षाम्बलमथ वेलजम् ॥ ३५ ॥
 मरीचं कोलकं कृष्णमूषणं धार्मपत्तनम् ।
 जीरकां जरणोजाजी कणा कृष्णे तु जीरके ॥ ३६ ॥
 सुषवी कारवी पृथ्वी पृथुः कालोपकुञ्चिका ।
 आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यादथ छत्रा वितुन्नकम् ॥ ३७ ॥
 कुस्तुम्बरु च धान्याकमथ शुण्ठी महौषधम् ।
 स्त्रीनपुंसकयोर्विश्वं नागरं विश्वभेषजम् ॥ ३८ ॥

चषको मलिका पारी च ॥ ३२ ॥ कुत्सितं तन्यते कुतुः । कुतेश्वर्मणः (स्नेहपात्रम्) । हस्ता
 कुतुः कुतुपः, कुत्वाङ्गम् (सूर) । आ-उप्यते- आधेयमस्मिन्नावपनम् । भण्ड [य] स्याधेयं
 भाण्डम्, भडि परिभाषणे । पात्याधेयं पीयतेस्माद्वा पात्रम् । अमत्याधेयमत्रामत्रम् । भज्य-
 तेस्मिन्नाधेयं भाजनम् । भाण्डावपने पथगाहुः, यन्मुनिः- उष्ट्रिकादि तु यद्भृण्डं सर्वमावपनं विदुः ॥ ३३ ॥
 दृणाति पात्रं दर्विः । काम्यते कम्बिः । खजति मृत्युं खजाका । ततं दुनोति खण्डयति तन्दूः, तनोति वा ।
 दाशमयो हस्तप्रतिरुदिरुहस्तकः, दर्विभेदोयम् । शयति देहं शक्यतेनेन वा भोक्तुं शाकम् । हरितकं नील-
 त्वात् । शिनोति शियुः, द्वयै शियुः शोभाजनं हरितकविशेषश्च ॥ ३४ ॥ अस्य शाकस्य नाईं, कडति
 के लम्बते वा कडम्बः (कलम्बः), शाकविशेष इयेके, प्राकृते दस्य(श्च) लडान्कदम्ब इल्याहुः । कडंवो वा । वेषं
 व्याप्ति दृणीते वेषवारः । कासमर्दकसुरसादिर्थेन मांसान्युपरिक्यन्तेसावृप्तस्करः, समवायेच (सूर) इति सुद् ।
 तद्देदानाह । तिन्तिडीशैलजं तिन्तिडीकम् । चुकं, चुकं व्यथने । वृक्षस्याम्बलमम्बलवेतसमाहुः । वेळे वेलातटे
 जायते वेलजं, वेलात्यव्यः शाखीत्येके ॥ ३५ ॥ श्रियते जिह्वानेन मरीचम् । सौक्ष्यात्कोलकं, कुड वाह्ये ।
 कृष्णं वर्णेन कर्पति तेश्याद्वा । ऊपति ऊजाति- ऊषणम् । धर्मपत्तने भवं धर्मपत्तनम् । आह च- मरीचं
 बलितं इयामं वेलकं (जं) कृष्णमूषणम् । यवेन्द्रं सितवृन्तं कोलकं धार्मपत्तनम् ॥ जीर्यतेनान्नं जीरकः ।
 जरयतीति जरण इति सभ्याः । अजं स्वाभाविकं मन्दामिल्वमजति- अजाजी, स्त्री । कणाः सन्त्यस्याः
 कणा, अर्थादिभ्योच् (सूर) । कणा कृष्णा तु पिपलीत्येके पेडः ॥ ३६ ॥ सुषु सुवति प्रेरयति
 दोषान् सुषवी । कारोरियं कारवी । पृथ्वी वृहत्कणा । काला वर्णेन । उपकुञ्चयत्यल्पीकरोति दोषानुप-
 कुञ्चिका । आह च- उपकुञ्चिकोपकुञ्ची च कालिका चोपकालिका । सुषवी कुञ्चिका कुञ्ची पृथ्वीका कृष्ण-
 जीरके ॥ (आर्द्रकं) आर्द्रात्संज्ञायांकन् (सूर) । शृङ्गोपलक्षितं वेरं देहोस्य शृङ्गवेरम् । आह च-
 महौषधं शृङ्गवेरं कदुभद्रं तथार्द्रिकम् । छत्रातपत्रा, छादयति दोषान्वा छत्रा । वितुदति मन्दामिल्वं
 वितुन्नकम् ॥ ३७ ॥ कुत्सितं तुम्बति कुस्तुम्बरु, लुबि तुष्मि अर्दने, पारस्करादित्वात्सुद् (सूर) । धान्य-
 मकति धान्याकं, अलुका धान्यकं च । शुण्ठति शुष्यति शुण्ठी । नागराख्ये देशे भवं नागरम् । विश्वभेष-
 जमनेकदोषजित् । विश्वे विश्वा च भीमवत् ॥ ३८ ॥ आरनालो भक्तं तज्जमारनालम् । सुवीरेषु प्रायो

आरनालकसौवीरकुल्माषाभिषुतानि तु ।
 अवन्तिसोमधान्याम्ब्लकुञ्जलानि च काञ्चित् (ज्ञि) के ॥३९॥
 सहस्रवेत्थि जतुकं बाह्नीकं हिङ्गु रामठम् ।
 तत्पत्री कारवी पृथ्वी बाष्पिका कवरी पृथुः ॥ ४० ॥
 निशाख्या काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी ।
 सामुद्रं यतु लवणमक्षीवं वशि (सि) रं च तद् ॥ ४१ ॥
 सेन्धवोर्खी शीतशिवं माणिबन्धं च सिन्धुजे ।
 रौपके वस्तु (सु) कं पाक्यं विडं च कृतके द्वयम् ॥ ४२ ॥
 सौवर्चलक्षरुचके तिलकं तत्र मेचके ।
 मत्स्यण्डी फाणितं खण्डविकारे शर्करा सिता ॥ ४३ ॥

भवं मैवीरम् । (अभिषुनं) बुन् अभिषवे, अस्माद्वा पृथक् कुल्माषाख्या नास्ति, चेद् भीमवत् स्यात् ।
 कुल्माषीवं विभिर्घटित्वं भिषुत परिवास्य ने न्म कुल्माषाभिषुतम् । अवन्तिषु सूयते— अवन्तिसोमम् ।
 कुञ्जं लाति कुञ्स्ति जलमस्य वा कुञ्जम् । कञ्ज (ज्ञि) यति दीपयत्यम्बे वधनाति दोषान्वा काञ्चिकं,
 काञ्चन्या पूरे भवं वा । आह च (धन्वन्तरिः)— काञ्चिकं कञ्जिकं वीरं कुल्माषाभिषुनं तथा ।
 अवन्तिसामं धन्यम्ब्लगारनालं महारम्भम् ॥ सौवीरकं सुतीरम्भं तथा शुक्रं तुषेदकम् ॥३९॥ सहस्रं
 बहु विष्णों सदस्त्रेति । जायने जनुकम् । बाह्नीकरामठ बुद्धदशी । हिनोति हिङ्गु । अत्युप्रे भूतना-
 शनमगूढगाध च । तस्य हेहोः पत्ना, करोरियं कारवीं संस्कर्त्री । बाल्यं स्वति बाष्पिका । कर्वां-
 कृतिः कवरी, कर्वरीति च पाठेदेः ॥ ४० ॥ निशाख्या रात्रिर्गाया नानार्थे रजनीत्वात् । काञ्चनर्णा
 काञ्चनी । हरि पीतं वर्णं द्रृति (गच्छति) हरिद्रा । वरो वर्णोस्त्यन्या वरवर्णिनी । आह च— हरिद्रा
 पीतेका पि डा र (रं) जनी रजनी [काञ्चनी] निशा । गौरं वर्णवती पीता हरिता वरवर्णिनी । लुनाति
 जाड्यं लवणं, नन्यादित्वाल्लयः (मूऽ), णत्वं च । अक्षणोति व्याप्तोति— अक्षीरम् । उद्यने वशिरं, वश कान्तौ
 ॥ ४१ ॥ सिन्धुनवुलक्षिते देहो भवं सैन्यवम् । शीतं शिनोति शीतशिवं, उष्णवोर्यवात् । मणिबन्ध-
 गिरो भवं माणिबन्धम् । मणिमन्वं (न्वं) माणिमन्धं वाहुः । आह च— सैन्यव सधु सिन्धुत्थं नदेयी-
 (यं) सिन्धु शिवं । शुद्ध श्वताशवं चान्यन्माणिबन्धं शिवातकम् ॥ रुमायामाकरे भव रामकम् ।
 वस्तगान्ति वस्तकं नाम लवणं, रैमके वस्तकं वैस्तगते माला । पाक्यविड लवणयोर्भेदेपि कृतकत्वा-
 देक्यम् । विलति भिनति मलं विडम् । कृतकस्य लवणस्य द्वे नामनी । पाक्यविड लवणयोर्भेदेपि कृतकत्वा-
 देक्यम् । ल्यर्थे पाक्यं विडलवणं यवक्षारः काच्चंति ॥ ४२ ॥ सुर्वलाकरे भव मौवर्चलं, सुर्वर्चस्ये-
 दमरिनदीपनं लाति वा, वर्च दीप्तौ, अव । अक्षणोति व्याप्तोत्यन्म् । रोचतेनेन रुचकम् । हृदयन्धं च ।
 तिलति द्विन्द्यति तिलकम् । तत्र तस्मिन्नेवके कृष्णे लवणे वर्तते, पूर्वं तु मधु (र) लवणम् । अग्नं-
 कृष्णलवणं तिलकमेयेके, यद्वयाः— कृष्णे सौवर्चलगुणा लवणे गन्धवर्जित । मदं स्यन्दने मत्स्यण्डी
 सामान्यशर्करा, मत्स्यानमति रुजति मत्स्य (तस्य) ऊडीति वैद्या:, यद्वन्तरिः— शर्करोक्ता तु
 मीनाण्डी श्रेता मत्स्यण्डिका सिना । मत्स्यण्डिनाखण्डसिताः करण गुणवत्तरा इति तु वाह (गम) टः ।
 फाष्पते द्रवत्वात्कागितं खण्डश्रेता । क्षोद्रकं विक्षुरासविकारः खण्डवत् । शीर्यत शर्करा । सायते
 सिता खण्डशक्तराख्या ॥४३॥ कूर्चसन्त (क) मस्तु तदस्यस्याः कूर्चिका, कूचति कूचिका कुचीकेत्यके किला-
 टिकाख्या । रसमलति रसाला । मर्जयते मार्जिता दधिसिनामी वादिहनं लेय, यत्पूदशाखम्— अर्था-

कूर्चिका क्षीरविकृतिः स्याद्रसाला तु मार्जिता ।
 स्यात्तेमनं तु निष्ठानं त्रिलिङ्गा वासितावधेः ॥ ४४ ॥

शूलाकृतं भट्टित्रं च शूल्यमुख्यं तु पैठरम् ।
 प्रणीतमुपसंपन्नं प्रयस्तं स्यात्सुसंस्कृतम् ॥ ४५ ॥

स्यात्पित्तचित्तिलं तु विजिलं संमृष्टं शोधितं समे ।
 चिकित्तं मसृणं स्निग्धं तुल्ये भावितवासिते ॥ ४६ ॥

आपकं पौलिरभ्युषो लाजाः पुंभूम्नि चाक्षताः ।
 पृथुकः स्याच्चिपिटको धाना भृष्टयवे ख्रियः ॥ ४७ ॥

पूर्णपूर्णः पिष्टकः स्यात्करम्भो दधिसक्तवः ।
 भिस्सा ख्वी भक्तमन्धोच्चमोदनोख्वी स दीदिविः ॥ ४८ ॥

हकं सुचिर[दृढ]गर्वुषितस्य दध्नः खण्डस्य धोदशा पलानि शशिप्रभस्य । सर्विष्यलं मधुरलं मरिचद्वै-
 कर्वे शुण्डः पार्थमपि वा[चा]विपलं चतुर्णाम् । श्लश्णे पटे ललनया मृदुगं गिरृष्टा कर्पूरधूलिमुरभी-
 कृतम इडसंस्था । एषा वृक्षादरकृता सु[स]रमा रसाला या स्वादिता भगवता । मधुसूदनेन ॥ तिम्यत्या-
 द्वीमिभवत्यन्नपनेन तेमन्मुपसंचनं कर्नापनाह्यम् । नितिष्ठयन्नपनेन निष्ठानम् । व्यञ्जनं च सूरायुपचा-
 रात् ॥ ४४ ॥ इतः प्रसृति वासितान् । वाच्यलिङ्गाः । (शूलाकृतं) शूलात्पाके (सू०) इनि डाच् ।
 भरत्यनेन भट्टत्र, भट भृतो । शूले संस्कृतं शूलं, शूलावायत् (सू०) । भारुटकं भृष्टं च । संस्कृतं
 सर्वेषां दध्ना स पिष्टकं दार्धिकं कपात । उदलाविणिकं तस्थायात्सिद्धं लवणाम्भसा ॥ उखायां स्यात्यां
 संस्कृत- उल्यम् । पिठे संस्कृतं पैठन्, संस्कृतंभक्षः (सू०) इयण् । रूपरसादिनिष्पत्रमन्नं, अण्यते
 स्म प्रणीतम् । परिव्ययपाकादिना प्रयस्तनिष्पत्रं प्रयस्तम् । संस्कृतम् (सू०) अनिये साधुः ॥ ४५ ॥ (पिच्छिलं)
 पिच्छादित्वादिलच् (लोमादिपामादिनि) । विजते चलति विजिलं, विजलामेति वैद्याः । वालमक्षि-
 कादिरहितं संमृष्टं, मृजू शुद्धौ । विगित्यव्यक्तं कणति चिक्कणम् । मस्तति मशगम् । भाव्यते मिश्राक्षयनं स्म
 भावितं, भुवोऽवकल्कने (धा० सू०) गिरृ । वास्यते द्रव्यान्तरेण मेल्यते, धूपगुणादिना वाधिगास्यते
 वासितं, यन्मुनिः- धू पैर्वं वासितं चिदुः ॥ ४६ ॥ ईषद्मृष्टं कलायादि- आपकं खलमर्जिताल्यम् । पु(पे)-
 लति वर्धते पौलिः, पुल महस्ते । ऊषेरुजार्थादभ्युपूः, उषेर्द्वार्थादभ्येष इत्येके । लज्यन्ते ल जाः,
 लज भर्जने । न क्षण्यन्तेक्षताः, चाद्विनक्रमात्तेपि पुंम बहुत्वे च । अक्षना यवा इति पुराणं तन्मते
 पुबहुत्वार्थो विधिः । आर्द्धं भृष्टं सस्यं तद्विग्राकात्पृथूमवति चिपिटीभवति च । नीउधान्यं वा भृष्टमुद्धवल-
 क्षोदाच्चिपिटीभूततण्डलम् । धीयन्ते धानाः । भृष्टव इति जायाख्यायामेकत्वम् । धानचूर्णं
 सक्तवः स्युर्वस्तिः स्यान्मांसशक्कलं, भूस्तिरिति द्रविः [मि]डाः ॥ ४७ ॥ पुनानि पूः ।
 न पूर्य[व्य]तेऽप्यूपः पिष्टात्कमयो मण्डकाल्यः, पूर्यी विशरणं, आद्विष्पत इति नैककाः ।
 (पिष्टकः) पिष्टाच्चसंज्ञायां (सू०) कन् । मुनिस्तु- अपूपः पिष्टूपः स्यात्पूपः भक्ष्याः
 प्रकीर्तिताः । केन रम्यते मील्यते कीर्यते वा करम्भः । दध्युपसिक्ताः सक्ताः (दधिसक्तवः) ।
 भस्यते भक्ष्यते भिस्सा, भ्यसेः संप्रसारणं वा, ब्राद्वान्मिस्सेति भाव्यम् । भज्यते भक्तम् । अनेयनेन-
 न्धः सान्तम् । अयतेऽन्नम् । उनति क्वियत्योदनम् । भृशं दीव्यत्यनेन दीदिविः, स इति विशेषणात्सुसि ॥ ४८ ॥
 कृत्सिता भिस्सा भिस्सटा, य गैदनभिस्सटा, लक्ष्यानुराग द्वाः- यथा स्वर्गप्राप्तिः, वयूटिका । सर्वद्रव-
 द्रव्याणामग्रं मुख्यं, मण्डयति मण्डः । मस्तविति परिणमते सासरः । आवम्यत आचामः । निष्पाव्यते

भिस्सटा इग्निका सर्वरसांगे मण्डमस्त्रियाम् ।
 मासराचामनिस्त्रावा मण्डे भक्तसमुद्भवे ॥ ४९ ॥
 यवागृहणिका श्राणा विलेपी तरला च सा ।
 गव्यं त्रिषु गवां सर्वं गोविद् गोमयमस्त्रियाम् ॥ ५० ॥
 ततु शुकं करीषोस्त्री दुर्घं क्षीरं पथः समम् ।
 पथस्यमाज्यदध्यादि द्रप्सं दधि घनेतरत् ॥ ५१ ॥
 घृतमाज्यं हविः सर्पिर्नवनीतं नवोऽघृतम् ।
 ततु हैयंगवीनं यद् द्वोगोदेहोऽभवं घृतम् ॥ ५२ ॥
 दण्डाहतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः ।
 तकं ह्युदश्विन्मथितं पादास्वधर्माम्बु निर्जलम् ॥ ५३ ॥
 मण्डं दधिभवं मस्तु पीयूषोभिवनं पथः ।
 अशनाया बुभुक्षा क्षुद्र यासस्तु कवलः पुमान् ॥ ५४ ॥

निस्त्रावः ॥ ४९ ॥ यूयते पिष्ठादिना यवागूः, सृयुवचिभ्यश्यागून् (उ०) । संज्ञितोष्णा—उणिका, ब्राद्याणकोणिकेसंज्ञायाम् (मू०) । श्रायते श्राणा, श्रा पाके । विलिम्मति विलेपी । तरला लेत्यत्वाच-पला । म्रद्भूषणाभ्यज्ञने तैलं कृश [स] रस्तु तिलौदनः । गोरिदं गवि भवमित्यादिव्यर्थेषु गव्यं क्षीरादि, सर्वत्रगोरजादिप्रसंगेयत् (वा०) । गोविंश्च गोविद् गोमयं च, गोश्चपुरीषे (मू०) मयद् ॥ ५० ॥ करोत्यप्ति करीवं शुकंगोमयम् । दुद्यते दुर्घम् । वस्यते (अयते) क्षीरम्, वसेःकिच्च (उ०) इतीरन्, गमहनजनेति (मू०) उपवालोपः, खरित्र (मू०) इति चत्वर्म्, शासिश्चिवसानांच (मू०) पत्वम् । पीयते पयते वा रसत्वात्पयः, असुन् । सममिति पयसो नपुंसकत्वार्थम् । पयसो विकारः पयस्यं, गोपय-सोर्यत् (मू०) । आदिशब्दान्नगनीतादि । दृप्यति (अनेन) द्रप्सम् । घनादन्यदधनमित्यर्थः, गन्माला द्रप्सं दध्यधनं तथा । एतच्च द्रप्सं शरमिति भागुरिमाते सरमिति बुधद्वा मालाकारो भ्रान्तः । केविन्नैष्टस्तु नाशिता इत्यमपि मालागःेन विप्रलब्धः, यदाह दुर्गः—वाणद्रप्सौ शराविति । इत्थं तु समर्थ्य, तरत्—उपरि हृषमानं घनं दधि द्रप्सम् ॥ ५१ ॥ जिवते घृतम् । आ—अजनीयमाज्यं, आहू—पूर्वाद्यज्ञसंज्ञायाक्यर् (वा०) । हृषते हविः, हविध्यं च । सर्पति सर्पिः, इसन्तौ । दध्नो मथितान्वर्वं तत्कालं नीतमुद्धृतं नवनीतं वृत्तोनिः । द्वोगोदोहस्य विकरो हैयद्वावीनं, हैयद्वावीनिसंज्ञायां (मू०) इति साधुः । कात्यो नवनीतनियाह ॥ ५२ ॥ मन्थदण्डेनाहतं दण्डाहतम् । कलशयां गर्यार्थं भवति कालशेयम् । न रिष्यति हिनस्ति—अरिष्टं, सर्वरोगजित्यात् । तद्विशेषः नाह । तज्जति द्रुतं गच्छति तकं चतुर्भागाम्बु । उदकेन श्रयति—उदश्विदर्धाम्बु । दध्नो मथनमात्रसाध्यं मथितं निर्जलम् । द्विगुणाम्बु श्वेतरसमधोदकमुदश्वितम् । तकं त्रिभागमित्राम्बु केवलं मथितं स्मृतमिति धन्वन्तरिः ॥ ५३ ॥ दध्नो मण्डं द्रवो भागः, मस्याति परिणमते मन्तु । पीयते पीयूषः, नवप्रसूतगवीक्षीरं कवितं सत् । अशनेच्छा—अशनाया, अशनायोदन्येति (मू०) साधुः । भोक्तुमिच्छा बुभुक्षा । क्षुत, क्षुय बुभुक्षायाम् । रोककोस्त्री रुचित्व । ग्रस्यते ग्रासः । के तालुनि वलते कवलः ॥ ५४ ॥ सहपानं सपीतिः । सहादनं सर्पिः, किन्, बहुलंछन्दसि (मू०) इति घर्ष्ट, घसिभसोर्हलिच (मू०) इत्युपधालोपः, ज्ञलोक्षलि (मू०) इति सलोपः, ज्ञप्तस्तथोर्वेद्यः (मू०), ज्ञलांजशज्ञसि (मू०) । उदकेच्छा उदन्या, अशनायोदन्येति (मू०) साधुः । तर्षणं तृट् तर्षण, वितृष्प पिपासायाम् । तृष्णा नानार्थे । अदनं जरिधः अदोज-

सपीतिः स्त्री तुल्यपानं सग्धिः स्त्री सहभोजनम् ।
उदन्या तु पिपासा तुद्र तर्षो जग्धिस्तु भोजनम् ॥ ५५ ॥
जेमनं लेह आहारो निघसो न्याद इत्यपि ।
सौहित्यं तर्षणं त्रूपिः फेला भुक्समुज्जितम् ॥ ५६ ॥
कामं प्रकामं पर्यातं निकामेष्टु यथेष्टितम् ।
गोपे गोपाल गोसंख्यगोधुग्भिरब्लुवाः ॥ ५७ ॥
गोमहिष्यादिकं पादवन्धनं द्वौ गवीश्वरौ ।
गोमान्गोमी गोकुलं तु गोधनं स्याद्ग्रावां व्रजे ॥ ५८ ॥
त्रिष्वाशितंगवीनं तद् गावो यत्राशिताः पुरा ।
उक्षा भद्रो वलीर्वद् ऋषभो वृषभो वृषः ॥ ५९ ॥
अनड्वान्सौरभेयो गौरुक्षणां संहतिरौक्षकम् ।
गव्या गोत्रा गवां वत्सधेन्वोर्वात्सकधैनुके ॥ ६० ॥
वृषो(उक्षा)महान्महोक्षः स्याद् वृद्धोक्षस्तु जरडगवः ।
उत्पन्न उक्षा जातोक्षः सद्योजातस्तु तर्णकः । ६१ ॥

गिर्ल्यसिकिति (सू०) ॥ ५६ ॥ जेमेल्मनमाहुः, जेमनं जवनं वा, यद् दुर्गः— जवनं भोजनं छित् । न्यदनं निघसः, नौच (सू०) इत्यप्, अघरोश (सू०) इति घस्तादेशः । गे (नौच) न्यादः । प्रलवेसानमेभ्यवद्वारथ । सुहितंय भावः सैहित्यम् । फलति विशिष्यते केऽग, फेल चलने-स्मिःद्वा ॥ ५६ ॥ काम्यते कामम् । पर्याप्तिः पर्याप्तम् । इष्यत इष्टम् । ईसितमनतिकम्य यथेष्टितम् । प्रायः कियादिकेषणान्वेतानि अत एवाव्ययवे- एतेषां श्रीभेजो भ्रान्तः, यच्छाश्वतः- कामे निकामे कामाख्या । गाः पाति गोपः । गाः संख्याति गोसंख्यः । गा देशिं गोधुक् । आ-अभित ईश्यति- आभीरः । वैल्यति गा बलवः, वलिः सौतो वा ॥ ५७ ॥ पादे बन्धनमस्य पादवन्धनम् । आदिशब्दात्वरादि । यादवं धनमित्येके पेठुः । गावः सन्त्यस्य गोमी, उज्जेस्त्वात्मित्येति (सू०) साधुः । वजन्यादिमन्वजः- गोसंख्यां समूद्दी, गोचरसंचरेति (सू०) साधुः । धनं च ॥ ५८ ॥ अशिता भोजिता गावो यत्तारितं- शवीनं, अषडक्षशितंशितिः (सू०) स्वार्थं खः । असितंगवीनमिति प्राच्यानां भ्रमः यद्याल्यन्- गावे यत्रोषिताः पुरेति । उक्षति- उक्षा । भन्दते भद्रः । वलीन्वृदते वलीर्वदः । ऋषति गच्छति ऋषभः ॥ ५९ ॥ अनोवहत्यनड्वान्, अनसिवहेःकिवनसोडथ (उ०) । सुरभेरपत्वं सौरभेयः । गच्छति गौः । अवान्तरभेदोस्य नविक्षितः । शक्ररशाकौ वाऽवेयः शाङ्करथ । (औक्षर्ह) गोत्रोक्षेष्ट्रेति (सू०) बुल् । संदृतिरित्येव । (गव्या, गोत्रा) खलगेरथदिति (सू०) यः, इनितकथ्यवश्वेति (सू०) त्रः । वत्सानां समूहो वात्सकं, गोत्रोक्षेष्ट्रेति (सू०) बुल् । वेनूरां सेवूदै वेनुरूपम्, अवितद्वित्येनोड्ह (सू०) ॥ ६० ॥ महांसावुक्षा च महोक्षः, अचतुरविचतुरेति (सू०) साधुः । एतं वृद्धोक्षजातोक्षो । माला च- महोक्षः स्यादुक्षते रक्षान्धिकः रक्षन्धवाहकः । योङ्नन् प्रदृदशनो वर्तः कूटो भग्नविषाणकः ॥ जरंशासौ गौश्य जरदगवः, गोरतद्विलुकिः (सू०) इति टच् । तृजोत्याति केवलं तर्णकः ॥ ६१ ॥ शशुकरोति शशुक्तरिः, स्तम्भशशुक्तोरिन् (सू०), ब्राह्मिवत्सयोरुपसंख्यानात् (वा०) । वसति वत्सः । दमाहौ दम्यः । वत्सत्वं तनुत्वमस्य वत्सतरः, वत्सोक्षश्वर्षभेष्यथ (सू०) इति इत्रच्, तनुत्वं द्वितीयवयः- प्राप्तिः । (अर्थम्यः) अण्डकर्षणोचितः, षण्डतेत्येके, अत एव ऋषमस्य प्रतिकृतिरार्थम्यः, कृषभोपन-

शक्तिकरिस्तु वत्सः स्याद्भ्यवत्सतरौ समौ ।
 आर्षभ्यः षण्डता योग्यः षण्डो गोपतिरिद्वचरः ॥ ६२ ॥
 स्कन्धप्रदेशस्तु वहः सास्ना तु गलकम्बलः ।
 स्याज्ञस्तितस्तु नस्योतः प्रभवाइ युगपार्च्चगः ॥ ६३ ॥
 युगादीनां तु वोढं गो युग्मप्रासङ्गयशाकटाः ।
 खनन्ति तेन तद्वाढाम्ब्रेद हालिकसैरिकौ ॥ ६४ ॥
 धूर्वह धुर्यधौरेयधुरीणाः समुत्थराः ।
 उज्जावेकधुरीणैकुरावेकधुरगवहे ॥ ६५ ॥
 स तु सर्वधुरीणो यो भवेत्तर्धधुरावहः ।
 माहेयी सौरभेयी गौरुषा माता च शृङ्गिणी ॥ ६६ ॥
 अर्जुन्यज्ञन्या रोहिणी स्यादुत्तमा गोपु नैचिकी ।
 वर्णादिभेदात्संज्ञाः स्युः शब्दलीभवलादयः ॥ ६७ ॥
 द्विहायनी द्विवर्षी गौरेकाबदा त्वंकहायनी ।
 चतुरब्दा चतुर्हायण्येवं उद्यव्दा त्रिहायणी ॥ ६८ ॥

होर्यः (सू०) । सन्यत उत्सज्जते षणः । एषणमेद्, इवा चरति- इत्वरः स्वेच्छ चारी, इत्वर इत्येके पेदुः ॥ ६२ ॥ वहत्यनेते वहः, गोचरसंचरति (सू०) साधुः । स स्ते स्वपितीव व्याप्तिमा- णत्वात् सीयते वा सास्ना, वस स्तने, षेन्टकर्मणे । नासाया नस्तः, नस्तासिकायायतः क्षुद्रेष्विति (वा०) नप् । नस्तः किप्ते स्म नस्तितः, प्रातेशदिरुद्धार्थे इति (ग०) मिजन्त निष्ठा, नासायां कृतचिद्दो गौरियर्थः । नासिकायां भवे नहये नासाकृते रन्मे रजजादिना- उत उत्तमिनो नस्योतः । पञ्चमं षष्ठं वा वर्षे वहति पष्ठाइ युग्मा गौः, वहत्य (सू०) इति षिवः । युगम्य स्कन्धकाष्टस्य पार्श्वे गच्छति युगपार्श्वगो हलवेदेत्यर्थः । दमनाय योजित इत्येवं लक्षणविक्षणेतपि प्रन्थकृता वहंलिहाया नोक्ता ॥ ६३ ॥ (युग्म १०) युग्म प्रासङ्गं शकटं च वहति, तद्विनिरथयुगप्रासङ्गं- (सू०) इति यत्, शकटादण् (सू०) । (हालिक १०) हलेन खनति, तेनदीव्यतिखनन्तीति (सू०) ठक् । हलं व- हति हलस्येदं वेति, हलसीरायह (सू०) ॥ ६४ ॥ (धुर्य १०) धुरं वहति, धुरोग्निदृक्षी (सू०), खः सर्वधुरा- दिति (सू०) योगविभगात्क्षः । धुरं धारयति धुरंवरः, करविक्षिप्तज्ञातवात्क्ष (संज्ञादामृत्वृत्तीति), धूर्षरोन्य- था स्यात् । (एकधुरीण १०) एकधुरालुक्तव (सू०) इति खो लुक्त, लुक्तक्षे, क्षुक्तूर्धुरिति (सू०) अः समासान्तः ॥ ६५ ॥ (सर्वधुरीणः) खः सर्वधुरात् (सू०) । महाने पूजयते महा, तस्या अपत्यं माहेयी । वसति क्षीरमस्यामुखा । शृङ्गिण्यादयः सामान्यान्यपि विशेषे वर्तन्ते ॥ ६६ ॥ अर्जुनीति, शुक्रगत्ती । न हन्तयन्ध्या, अध्यादयश्च (उ०) इति साधुः । रोहिणी शब्दला । अनडवाही गौरनडुही, प्रशास्ता गोमतलिका । सुरभिर्नानायेऽनैतेव नैचिति, तक्, अव्ययानां भमात्रेतिलोपेवक्तव्यः (वा०) । इतो गवाधिकारः प्रागुद्धूत् । शब्दलीनि, अनपत्तेऽप्त् (सू०) । धब्दला, अनोदात्तइयनुदात्तवाभावाद् दैष् नास्ति । आयादिगव्दादवण्डामुडायाः, द्विरीयाः कृणाकी ठायाः ॥ ६७ ॥ द्वौ हायनी वयः- प्रमाणगमस्थां इयाहीयस्य तत्र- अधर्ष्यैर्हीयदिग्म (सू०) लुक्, दामहायनः ननाच्च (सू०) इत्यत्र हायनोऽव्ययिष्यमे (सू०) इति डाप् । द्वै वैष्णवमण्डाया द्विरीयाः (गौः), वर्षालुक्तव (सू०), विन्दनिनिष्म (सू०), अग्रेमाणविन्दनविनेति (पू०) डैष्- नहिन, कालसंघासा च न परिमाण- मिति । त्रिवुभ्यो हायनस्यगस्त्वंश्च (वा०) वयोः ॥ ६८ ॥ वर्ति कामयते परं वशा । वधनति

बृशा बन्ध्यावतोका तु स्ववद्भर्त्य सन्धिनी ।
 आक्रान्ता वृषभेणाथ वेहद्वर्भोपघातिनी ॥ ६९ ॥
 काल्योपसर्या प्रजने प्रष्टौही बालगर्भिणी ।
 स्यादचण्डी तु सुकरा वहसूतिः परेषुका ॥ ७० ॥
 चिरसूता वष्कयिणी धेनुः स्यान्नदसूतिका ।
 सुव्रता सुखसंदोह्या पीनोधनी पीवरस्तनो ॥ ७१ ॥
 द्रोणक्षिरा द्रोणदुधा धेनुष्या बन्धके स्थिता ।
 समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥ ७२ ॥
 ऊधस्तु कृीवामापीनं समौ शिवककीलकौ ।
 न पुंसि दाम संदानं पशुरज्जुस्तु दामनी ॥ ७३ ॥
 वैशाखमन्थमन्थानमन्थादो मन्थदण्डके ।
 कुट(ठ)रो दण्डविष्कम्भो मन्थनी गर्गरी समे ॥ ७४ ॥

असूति बन्ध्या बन्धनीया वा । अवसूतं तोकमपत्यमस्या अवतोका, अप(व)स्वन्ती च, मृतवत्सा स्ववद्भेति माला । संधानं संधा गर्भप्रहणमस्यस्याः संधिनी, अदुग्धा दोहकाले तु संधिनीति कात्यः, संधिन्द्य-कालदुग्धा गैर्वृषाकान्ता च संधिनीति शाश्वतः । विहन्ति गर्भं वेहत्, वेह प्रयत्नेस्म द्वा, वेददृष्टोपयतेति भागुरिः ॥ ६९ ॥ प्रजने गर्भप्रहणं (काल्या) प्राप्तकाला, वृषेणोपसरणीयोपसर्या, उपसर्याकाल्याप्रजने (सू०) इति साधुः । प्रथं वहति प्रष्टौही, वहश्च (सू०) इति तिः, वाहश्चिति (सू०) ढीषु, बाहज्ञ (सू०), एत्यवत्यद्युम् (सू०) इति त्रिदः । प्रष्टौही गर्भिणीति सर्वे, असिक्री बालगर्भिणीति भागुरिः, पलिकनी बालगर्भिणीति माला । अचण्डा-अकेपनेर्यथः, बाह्वादित्वात् (सू०) वा ढीषु । सुवेन कियते सुरुरा, सुराकरीत्यागमः । परमिच्छति परेषुका । सकृतप्रसूता गृष्णिः ॥ ७० ॥ बच्कतेतिकमाति बच्कयत्विकालः, ओणादक्तवात् (अयन), सोस्त्यस्याः (बच्कयिणी), बच्कयणीति स्यम्भ्या । धयत्येनां धेनुः । (सुत्रा) सुशीलत्यर्थः । पांनमूर्खोस्याः पीनोधनी, ऊधमोनङ्क (सू०), बहुवीहरूसोडीषु (सू०) । पीवरस्तनी, स्वाद्गाचोपसर्जनादिति (सू०) ढीषु ॥ ७१ ॥ द्रोणं दोषित्रोणदुधा, दुहःकव्यश्च (सू०) । धेनुष्या) सज्जायायेनुष्येति (सू०) साधुः, आ क्रृणशुद्देर्या बन्धके स्थापिता पीतदुग्धरुद्या । (समांसमीना) समांसमांविजयते (सू०) इति खः ॥ ७२ ॥ उनत्यूवः । आप्यायत आपीनं, प्यायःपी (सू०), सेपसर्गान्न (वा०), आङ्ग्य(आङ्गूर्वस्या) न्धूधसोर्वक्वात् (वा०), ओदित्वात् (ओदित्वत्वं) निष्ठानत्वम् । हम्भा(म्बा)रावो गवां ध्वनिः । शिवात्कन्, शिनोति वा शिवकः । काल्यते बधतेस्मिन्कालः । दीयते रक्षयतेनेति संदानं बन्धनरज्जुः । (दामनी) नित्यंसंज्ञाछन्दसोः (सू०) इति ढीषु ॥ ७३ ॥ विशाखासु जातो वैशाखः, विशाखापादादमन्थदण्डयोः (सू०), विशाखस्यायं वा । मन्थतेनन मन्थः, पुंसिसंज्ञायाघःप्रायेण (सू०) । मन्थाति मन्थानः, शानच् । (मन्थाः) मधिन्-शब्दस्य- इतोऽसर्वनामस्याने (सू०), योन्यः (सू०) । मन्थानार्थो दण्डो मन्थनदण्डः । खजकः क्षुद्धोपि । कुटति कुटः, कुटको वा दण्डकटके वर्तते । दण्डं विष्कम्भाति दण्डविष्कम्भः, यस्मिन्बद्वा दण्ड आकृष्यते । मज्जीरोपि, दण्डकनेत्रकमिल्येके । मध्यतेस्यां मन्थनी । गिरति दधिगर्गरी । कलशश्च ॥ ७४ ॥ उष्यते दद्यते मरौ-उष्टः । क्रमनेलयति कमेलकः । मनत्यदीनमयः, मयते गच्छते वा, मर्यत इत्येके । दासरेको दीर्घ-जड्घो ग्रीवो रवणधूम्रकौ । कं शिरो रभत उत्तम्भयति करभो वालोषः । (शृङ्खरलः) शृङ्ख-

उम्भे क्रमेलकमयमहाइग्ना: करभः शिशुः ।
 करभाः स्युः शृङ्खलका दारवैः पादवन्धनैः ॥ ७५ ॥
 अजा छागी शुभ(स्तभ)छागवस्तच्छगलका अजे ।
 मेदोरभ्रारणोर्णायुमेषवृष्ण्य एडके ॥ ७६ ॥
 उम्भोरभ्राजवृन्दे स्यादौम्भौरभ्रकाजकम् ।
 चक्रीवन्तस्तु बालेया रासभा गर्धभाः खराः ॥ ७७ ॥
 वैदेहकः साथेवाहो नैगमो वाणिजो वणिक ।
 पण्याजीवो हापणिकः क्रयविक्रयिकश्च सः ॥ ७८ ॥
 विकेता स्याद्विक्रयिकः क्रायकः क्रयिकः समौ ।
 वाणिजयं तु वणिजया स्यान्मूलं वस्नोप्यवक्रयः ॥ ७९ ॥
 नीवी परिपणो मूलधनं लाभोधिकं फलम् ।
 परिदानं परीवर्ती नैमेयनिमयावपि ॥ ८० ॥

लमस्यवन्धनंकरभइति (सू०) कन् । विकारे नित्यवृद्धशरादिभ्यः (सू०) इति मयया दारुमयैरिति भवितुं युक्तम् ॥ ७५ ॥ अजति गच्छति व्ययमशीलत्वादजा, अजाद्यतात् (सू०) । छयति रोगं छागी, जातेरखीविषयादयोपधात् (सू०) इति ढीप् । खीविषयप्रत्ययार्थं पृथक्पठः । शोभते शुभः, शु(तु)भो निषण्डुषु । वस्ते वस्तः । छयति रोगांश्छागः, छलथ । छोपि । मेहति भेदः । उरु भ्राम्यति—उरभ्रः, उच्चे रभते वा, उः स्वरप्रतिरूपको निपातः । एवमुच्चे रणांस्येत्यरुणः, उरप्यति देवताः प्रीणातीति श्रीभोजः कण्डवादिपाठत् । ऊर्णास्यस्योर्णयुः, ऊर्णीय युस् (सू०) । मेषति वाशते मेषः, पचायच् (नन्दिग्रहीति) । वर्षति वृष्णिः । आ—ईज्ञन्ते देवा अनेन-एडकः । हुदुथ । अविर्नानर्थे ॥ ७६ ॥ (अेष्टकं, इ०) गोतोक्षेष्टेरत्रेतिवुत् (सू०) । चक्रमस्यस्य तैलिकादिचक्रभ्रमणाच, आसन्दीवद्धीत्वक्तीवदिति (सू०) साधुः । चक्रवालस्तु बालेय इति माला । बालेभ्यो हितो बालेयः, बाले व[च]लने भवो वा । रासते रासभः, रासु शब्दे । गर्दति गर्दभः, गर्द शब्दे । खं शब्दं राति खरः, खमस्यस्य वा, (रप्रकरणे) खमुखुक्तेभ्योरः (वा०) । कूर्योपि, शङ्कुरूपोपि । वृद्धिद्वयोः पशुभ्यः पश्यगवमथ गोयुगं च परं, यथा मेषष्पश्यगवं गोगेयुम्, पशुनामभ्योद्विवेगोयुगच् (वा०), षट्टवेष्टगवच् (वा०) । अविसोढमविमरीसं तथाविदुसं पयो मेष्याः, अवेर्दुर्घेसोढदूसमरीसचोवक्तव्याः (वा०) ॥ ७७ ॥ विदेहे—उपचये भवो वैदेहकः । सार्थान्स्यधनान्सरतो वा पान्थान्वदति सार्थवाहः । निगमे—आपणे भवो नैगमः । पणते वणिक् । वणिगेव वाणिजः, प्रज्ञदित्वात्स्वार्थेऽण् (सू०) । आपणः प्रयोजनमस्यस्यापणिकः । क्रयविक्रयभ्यां जीवति क्रयविक्रयिकः, वस्त्रविक्रयाद्वान् (सू०) इति संघातविगृहीताद्वान् ॥ ७८ ॥ विकीणिते भण्डेन मूलं गृह्णाति विकेता । क्रीणाति मूल्येन भाष्डं कायकः । कयेण जीवति क्रयिकः । वणिजो भावो वाणिजयं, ब्राह्मणादित्वात्प्रथम् (गुणवचनंत्राद्वाणादिभ्यः कर्मणिच) । (वणिजया) दूतवाणिम्याचेतिवक्त्वायाश्च (वा०) । मूलेनानाम्यं मूलं, नौवयोधर्मेति (सू०) यत् । वसत्यास्मिन्पर्यं वस्नः । अवकीयतेनेनावक्रयः ॥ ७९ ॥ नीवीव परहस्तेष्यमाणत्वात् । परिपण्यते वृद्धर्थं प्रयुज्यते परिपणः । मूलं लाभकारणम् । मूलधनादधिकं निष्पत्तं स लाभः फलं च । कलान्तरादि । परिवर्तादानं परिदानम् । निमेये परिवर्तनीये भवो नैमेयः । निमानं निमयः, मेह प्रणिदाने ॥ ८० ॥ उपसृत्य समीप निधीयते गुस्सं स्थाप्यते- उपनिषिः, उप-

पुमानुपनिधिन्यासः प्रतिदानं तदर्पणम् ।
 कये प्रसारितं कल्यं केयं केतव्यमात्रके ॥ ८१ ॥
 विकेयं पाणितव्यं च पण्यं कल्याद्यक्षिणु ।
 क्लीबे सत्यापनं सत्यंकारः सत्याकृतिः क्लियाम् ॥ ८२ ॥
 विपणो विक्रयः संख्याः संख्येये शादश त्रिषु ।
 विशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ॥ ८३ ॥
 संख्यार्थं द्विवहुत्वे स्तस्तामु चानवतेः क्लियः ।
 पङ्क्लेः शतसहस्रादि कमाद्वशगुणोत्तरम् ॥ ८४ ॥
 पौ(यौ)तवं द्रुवयं पात्यमिति मानार्थकं ब्रयम् ।
 मानं तुलाइगुलिप्रस्थैर्गुड्नाः पञ्चाद्यमाषकः ॥ ८५ ॥

समोपे निधेर्वा । न्यस्यते निक्षिप्यते न्यासः । निक्षेपोपि । स्मारेण(याज्ञव०)त्वेषां भेदोस्ति- वासनस्थ-
 मनाख्याय हस्तेन्यस्य बदर्पितम् । द्रव्यमुपनिधिन्यासः पकाद्य स्थापितं तु यत् ॥ निक्षेपः शिल्पिहस्ते
 तु भाणः संस्कृतुमर्पितम् ॥ तस्य न्यासस्य निक्षेपे प्रतीपं दानं प्रतिदानं, परिदानमित्येके । प्रत्यक्षादानं
 स्वीकारोवक्यः [वक्तव्यः] कृसकं च तत् । कयनिमित्तमापणे न्यस्तं (कल्यं), कल्यस्तदर्थं इति (स०)
 साधुः । (केयं) यथा केयो गौर्विते न च कल्योस्ति ॥ ९१ ॥ (पण्यं) अवश्यपृष्ठवर्णेति (स०)
 साधुः । (त्रिषु) वाच्ययिःङ्गा इत्यर्थः । अवश्यं मैत्रेतद्रिकेयमिति सत्यस्य करणं सत्यापनं, सत्यापा-
 शरूपेति (स०) णिच्, अर्थवेदसत्यानामापुक् (वक्तव्यः) (वा०) । (सत्यंकारः) कारेसत्यागद-
 स्येति (स०) सुम् । (सत्याकृतिः) सत्यादशपथं इति (स०) ढाव० ॥ ९२ ॥ विपणं विपणः,
 चुरायदन्ताद्व (नन्दिग्रहीति), अन्यतो विपाणः स्यात् । एकाद्या दशान्ताः संख्याः संख्येयेषु वर्तमानाङ्गलि-
 ङ्गाः, एका शारी, एकः पटः, एकं कुण्डं, दश त्रियः, दश पटाः, दश कुण्डानि । आदशेत्यादशान्ताः ।
 विशत्याद्याः सर्वा एव संख्याः संख्येये संख्यायां च निलमेकवचनान्ता एव वर्तन्ते, यद् भाष्यम्-
 आदशभ्यः संख्या संख्येये वर्तते, ऊर्ध्वं संख्याने संख्येये च, विशतिः पटाः, विशतिः पटानां, शर्ते गावः,
 शर्ते गवाम् । [अत्र विशतिशब्दंनेतृत्वंविशतिशब्दोपि ज्ञेयः] ॥ ९३ ॥ संख्यामात्रार्थं वर्तमानाया विश-
 त्यादेः संख्याया द्विवचनबहुवचने अपि स्तः [भवतः] एकशेषात्, द्वे विशती, तिक्ष्णो विशतशः, गवां
 विशती, गवां विशतयः । विशत्याद्या नवत्यन्ताः खीलिङ्गाः । द्वौ(द्वे) पञ्चतौ पञ्चकिंद्रियाख्या, पञ्चकि-
 विशतिं विशतिं (स०) साधुः । दश पञ्चक्यः शतम् । दश शतानि सहस्रम् । दश सहस्रपृष्ठयुतम् ।
 इत्थं परार्धान्तान्यष्टादश गणितस्थानानि, यदाहुः- एकदशशतसहस्राभ्युतं प्रयुतास्वलक्षमय नियुतम् ।
 अबुदकोटिन्यर्बुदपद्मं खर्वे निखर्वमिति दशमिः ॥ गुणनाम्नमहाबजशाङ्कू समुद्रमध्यान्तमय परार्वं च ।
 स्वहतं परार्धममितं तत्स्वहतं पूर्यते संख्येति । प्रयुतसंज्ञं लक्षनर्बुदसंज्ञा कोटिरित्यर्थः ॥ ९४ ॥ पुनाति
 पोतुः- मानभाष्टशोधकः पौत्रवाच्यक्षः, तस्येदं पौत्रवम् । द्वेर्विकारो द्रुवयं, द्रोष (स०), मानेवयः
 (स०) । माति पात्यं, पात्यसात्ययेति (स०) साधुः । मीयतेनेति मानम् । पौत्रं तुलादि,
 द्रुवयं प्रस्थादि, पात्यं हस्तादीति गौडो भ्रान्तः । मितिर्मने मीयतेनेति च । तत्र तुलायन्मानं, अङ्ग-
 स्यादि प्रमाणं, प्रस्थादि परिमाणं, यदाहुः- उर्ध्वं मानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आवामस्तु
 प्रमाणं स्यात्संख्या भिन्ना तु सर्वतः ॥ गुणा रक्षिकाः । आयो मुख्यः । धान्यकणा दश माषकः । तथा
 द्वे कृष्णले रूप्यमाष इत्यपि दर्शनात् । अस्मिन्काले- अय- इत्येके, यदाहुः- माषकं तस्म कृष्णम् ॥ ९५ ॥ अक्षणोत्यक्षः । कर्षति कर्षः । (पठन्) पल रक्षामाम् । सुवर्णमस्त्यस्य सुवर्णः, अर्जुआदित्य-

ते षोडशाक्षः कर्षीर्खी पलं कर्षचतुष्टयम् ।
 सुवर्णविस्तौ हेमांक्षे कुरुविस्तस्तु तत्पले ॥ ८६ ॥
 तुला ख्यां पलशतं भारः स्याद्विशतिस्तुलाः ।
 आचितो इश भाराः स्युः शाकटो भार आचितः ॥ ८७ ॥
 कार्षपणः कार्षिकः स्यात्कार्षिके ताम्रिके पणः ।
 अस्त्रियामादकदोणौ खारी वाहो निकुञ्जकः ॥ ८८ ॥
 कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ।
 अंशस्तुरीयः पादः स्यादंशभागौ च वण्टकः ॥ ८९ ॥
 द्रव्यं विन्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु ।
 हिरण्यं द्रविणं हुम्नमर्थरैविभवा अपि ॥ ९० ॥
 स्यात्कोश(ष)श्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते ।
 ताम्यां यद्यपत्तकुञ्यं रूप्यं तद् द्रव्यमाहतम् ॥ ९१ ॥

द्र० (स०) । विस्ते विस्तः, विस उत्सर्गे । अस्ते षोडशमाषके माने द्वौ वर्तेते, यत्स्मृतिः— पद्म-
 कृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश । कुरुदेशे प्रसिद्धो विस्तो हेमपलम्, यन्माला— पलेन हि सुवर्णस्य
 कुरुविस्तः ॥ ८६ ॥ तोल्यते तुला, विनितपूजीति (स०) चकारादइ, डिक्करणसामर्थ्याद् गुणाभावः ।
 प्रियते भारः, पुसा हि द्वे पलसहस्रे बोद्धुं शक्यते । आचीयत आचितः स च शकेन बोद्धुं शक्यः ।
 अन्ये तु विश्वितः पलसहस्राभ्याचितमादुः । शाकटभारस्त्वानोतिरिक्तो वाप्याचित एव । अत एव शाक-
 टाख्योपाचित इति पुनराचितशब्देन योग्यते ॥ ८७ ॥ कर्षसंवधित्वा पण्यते व्यवहितेन रूपरूप-
 केण कार्षपणः । कर्षः प्रमाणमस्य कार्षिकः । ताम्रमर्यं कर्षप्रमाणं तु रूप्यं पणः । तन्मूलं चोपचाराद-
 शीतिः शेतका । पृथगित्येषामपर्यायत्वम् । परिमाणविशेषा एते, यदाहुः— पलं प्रकुञ्जकं मुखिः कुडव-
 स्तचतुष्टयम् । चत्वारः कुडवाः प्रस्थथतुःप्रस्थमथादकम् ॥ अष्टादशो भवेद् द्रोणो द्विद्रोणः शर्पं उच्यते ।
 सार्धशर्पौ भवेत्वारी द्विशर्पा गोभ्युदाहता ॥ तामेव भारं जानीयाद्वाहो भारचतुष्टयम् । शुक्कमेयं तिवदं
 मानं द्विगुणं तद् द्रवेषु तु ॥ तत्र देशभेदासंख्यान्यथात्वं, तथा क्वचिच्चतुराठको भवेद् द्रोणः, षोडश-
 द्रोण खारी, विशिद्रोणः कुम्भः, दशकुम्भो वाहः ॥ ८८ ॥ रूपकादेशतुरोषाः पादः, पदशजेति
 (स०) कर्तृरि वश् । अंश्यतेषाः । भज्यते भागः । वप्यते विभज्यते वण्डः ॥ ९१ ॥ (द्रव्य)
 द्रव्यंचमव्य इति (स०) साधुः । विन्द(य)ते तद्विन्तं, वित्तोभोगप्रत्ययोरिति (स०) साधुः । स्वपतौ
 खाषु स्वापतेयं, पर्यतिथिवसातिस्वपतर्दम् (स०) । कुञ्चयते स्तूयते कुञ्चयम् । रिच वियोजनेस्माद्वा-
 (द), रिच्यते विभज्यते रिक्थम् । दधन्ति धनम् । वस्ते छादयति वसु, वसतीश्वरगुहे वा वसु ।
 हियते हिरण्यम् । इवति द्रविणम् । शूवते शुम्नं, शु अभिगमने । अर्थतेर्थः । रात्येन राः, खाल्येके ।
 विभवति विभवः ॥ ९० ॥ कूर्यते शब्द्यते केशः, कूर्यत अकूर्यत आयस्थानेभ्यः कोष इत्येके ।
 हेम कृताकृतं धटिताधिरितं, रूप्यं चैवम् । हेमरूप्याभ्यामन्यतैजसं कुञ्यं, राजसूयसूर्यमृतोयद्युच्यकुञ्येति
 (स०) खाषुः । आहन्यत आहतम् । रूप्यं, रूपादाहतप्रशंसवोर्येष् (स०) । तद् द्रव्यं कृप्याकृप्यम्
 ॥ ९१ ॥ गरुत्मत इदं जातं विषं हन्तुं गारुत्मतम् । मरकं तरन्त्यनेन मरकतम् । अस्मगर्भेऽस्मयोनिः ।

गारुत्मतं मरकतमझमगभो हरिन्मणिः ।
 शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागोथ मौक्किकम् ॥ ९२ ॥
 मुक्ताथ विद्मुः पुंसि प्रवालं पुनपुंसकम् ।
 रत्नं मणिर्द्वयोरेश्मजातौ मुक्तादिकेपि च ॥ ९३ ॥
 स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् ।
 तपनीयं शातकौम्भं गाइगोयं भर्म कर्वुरम् ॥ ९४ ॥
 चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने ।
 रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोख्याम् ॥ ९५ ॥
 अलंकारसुवर्णं यच्छृङ्गीकनकमित्यदः ।
 दुर्वर्णं रजतं रूपं खर्जुरं श्वेतमित्यपि ॥ ९६ ॥
 रीतिः ख्यायामारकूटो न ख्यायामथ ताम्रकम् ।
 शुल्वं म्लेच्छमुखं द्वयष्टवरिष्ठोदुम्बराणि च ॥ ९७ ॥
 लोहोस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी ।
 अश्मसाराथ मण्डूरं संहान(शिंधाण)मपि तन्मले ॥ ९८ ॥

हरितीलवणो मणिः । शोणं च तद्रत्नं च । लोहित एव लोहितकः, लोहितान्मणौ (सू०) इति कन् ।
 मुच्यते शुक्तिभिर्मुक्ता । (मौक्किकं) विनयादित्वात् (सू०) स्वार्थं ठक् ॥ ९२ ॥ विशिष्टो दुमो विद्मुः,
 विद्रवत्यच्छौ वा । प्रवलते प्ल(प्र)वते वा— अव्येहरूपं प्रवालम् । सूर्यकान्तस्वप्निमणिर्वैदू (दू)र्य बाल-
 चायजम् । रमन्तेस्मिन् रत्नम् । मण्यते शब्दयते मणिः पुंसीलिङ्गाः । अदमजातीयं मरकतेन्द्रनीलादि ।
 आदिशब्दादिद्विमादि, वज्रपद्मरागादि वा पानीयभाष्टत्वात् ॥ ९३ ॥ शोभनो वर्णोस्य स्वर्णं, समासे
 वर्णस्य वा वलोपमाहुः— यथा पञ्चाणो मन्त्रः । कनति कनकं, कनी दीमिकान्तिगतिषु । हिनोति हेम ।
 हृत्यति हाटकं, हृत दोसौ । तपति तपनीयम् । शातकुम्भे गिरी भर्वं शातकौम्भं, अनुशतिकादित्वात्
 (सू०) उभयपदवृद्धिः, शातकुम्भमिल्येके । गड्गाया अरस्यं गाइगेयम् । भ्रियते धार्यते भर्म । कर्वति
 लोकमध्ये दृप्याति कर्वुरं, नानारूपं वा ॥ ९४ ॥ चमीकरकृतस्वरावाकरौ, तत्रभवति (सू०) अण् ।
 जातरूपमकृतकरूपं, भेद्वदेशजम् । महच्च तदजतं रजकं (महारजतं) । कञ्चति (ते) कावनं, कचि
 दोसौ । रोचते रुक्मम् । जम्बूद्वीपे जम्बूफलरसोत्थनयां जातं जाम्बूनदम् । अष्टु लोहेषु पदं प्रतिष्ठा-
 स्याष्टापदं, अष्टुःसंज्ञायां (सू०) इति दीर्घः । कल्याणमर्जुनं कलधौतं गैरिकं [भूरि]चन्द्रं वसु च
 च ॥ ९५ ॥ शृङ्गयलंकारमकरिका, तदर्थं कनकम् । दुर्वर्णं स्वर्णपिक्षया । रजयते हेत्रा रजतम् । रूप्यति
 रूप्यं (रूपं), रूप लुप विमोहने । खर्जति खर्जुरं, कर्ज खर्ज व्यथने । इति शब्दासितादि । अपि-
 चान्दात्तारं कलधौतं च ॥ ९६ ॥ गीयते खवति रीतिः, इयर्ति— आरस्तस्य कूटं पितलाख्यम् । आरोपि,
 कपिलोहं च । ब्राह्मी पिङ्गा ब्रद्वरीतिः कांस्यं धोषो द्विलोहकम् । ताम्यति ताम्रम् । शवति द्रवति शु-
 र्वम् । म्लेच्छदेशो मुखमुत्पत्तिरस्य । द्वे हेमरूपे अद्वन्ते द्वयश्चम् । अतिशयेन वरं वरिष्ठम् । कालिका-
 निवृत्तौ स्वर्णं हि तत्, अत एवोदुम्बरं, उद्रताम्बरमिति नैरुक्ताः । औदुम्बरमिल्येके । रक्तधातुकं च ।
 सौराश्रूकं पञ्चलोहे वर्तलोहे तु वर्तकम् ॥ ९७ ॥ लुनाति लोहम्, लह कथ्यनादौ वा । शस्यतेनेन शशं,
 शासु हिंसाग्राम् । तेजयते तेजयति वा तीक्ष्णं, शास्त्रान्तरच्छेदकत्वादेकृतकाल्यं तद्, तिज निशाने ।
 पिण्ड्यते पिण्डम् । कालं च तदयथ कालायसम्, अनोशायःसरसामिति (सू०) टच् । अयते भेद्य-
 स्यः । अश्मनः सारोशसारः, गत्स्मृतिः— अश्मम्यो लोहमुत्थितम् । पारशबं घनं च । मण्डते मण्ड-
 भम् । हिनस्ति सिंहानं ध्यायमानस्यायसो मलः ॥ ९८ ॥ तेजसो विकारस्तैजसं हेमायपि लोहं, यदाहुः—

सर्वं च तैजसं लोहं विकारस्त्वयसः कुशी ।

क्षारः काचोथं चपलो रसः सूतश्च पारते(दे) ॥ ९९ ॥

गवलं माहिषं शृङ्गमभ्रकं गिरिजामले ।

स्नोतोन्ननं तु सौबीरं कापोतान्ननयामुने ॥ १०० ॥

तुत्थान्ननं शिखिमीवं वितुचकमयूरके ।

कर्परी दार्विकाकाथोद्भवं तुत्थरसान्ननम् ॥ १०१ ॥

रसगर्भं ताक्षर्यशैलं गन्धाश्मनि तु गन्धिकः ।

सौगन्धिकश्च चक्षुष्याकुलालयौ तु कुलत्थिका ॥ १०२ ॥

रीतिपुष्पं पुष्पके तु पौष्पकं कुसुमान्ननम् ।

पिञ्चरं पीतनं तालमालं च हरितालके ॥ १०३ ॥

गैरेयमर्घ्यं गिरिजमश्मजं च शिलाजतु ।

बोलगन्धरसप्राणपिण्डगांप(स)रसाः समाः ॥ १०४ ॥

मुवर्णं रजतं ताम्रं रीतिः कांसं तथा त्रयु । सीमं च वीमरं (कालायसं) चैव हास्त्री लोहानि चक्षेते ॥
शेखं तु विशेषालोहम् । कुत्सितं इयंति कुपी फालः, यच्छाश्वतः:- कुशो दर्भः कुशी फालः, जानप-
दकुष्ठेति (सूर्य) अयोविकारे कुशाद् दीप् । क्षरति गलति क्षारः । कचते(ते) काचः । चपलेऽस्थै-
र्यात् । रस्यते रसायनार्थीभा रसः । सूते हेमयुषी सूतः, शिवात्रमूतो वा । पिपर्ति पारतः, पारं तनोति
वा ॥ ९९ ॥ गा अलति वारथत्वेन गवलं, गवते वा । अप्रप्रतिकृतिरथ्रकम् । गिरिजं च तदमलं च
गिरिजामलं, गौर्या मलमिति भातुविदः । अज्यतेनेनाक्षि- अज्ञनं, यमुनासोतसो जातम् । सुवीरदेशे भवते
सौबीरम् । कपोतवर्णं कापोताज्ञनम् । धन्वन्तरिस्तु- अज्ञनं मेचकं कृष्णं सौबीरं स्यात्सुवीरजम् । कापोतं
यामुनं तच स्नोतोज्ञनमुदाहतम् ॥ १०० ॥ तुदलक्षिरोगं तुत्थम् । शिखिमीवं मयूरप्रीवाभम् । वितुदति
रोगान् वितुभ्रकम् । मयूरप्रतिकृतिर्मयूरकम् । कल्पते रोगाज्ञेतुं कर्परी । दाहहिंद्रिकाथोर्यं, तुत्थं
च तदसाज्ञनं च तुत्थरसाज्ञनम् ॥ १०१ ॥ दार्विरसस्य गभीं रसगर्भम् । ताक्षर्यशैले कुलनायां
भवं (ताक्षर्यशैलं) । रसजातं रसात्म्यं च । गन्धोस्यास्तीति गन्धिको गन्धप्राणाणः, रसप्रन्थे गन्धकोयम् ॥
चक्षुषे द्विता चक्षुष्या दृक्प्रसादाद्या । कुलमलते कुलाली । कुले तिष्ठति कुलत्था, कुलत्थप्रतिकृतिर्वा,
लोकोक्तौ ताऽ[तर्क्ष]काल्या, आह च- कुलाली लोचनहिता दृक्प्रसादा कुलत्थिका ॥ १०२ ॥
रीतेर्धार्यमानस्य पुष्पाभं मलं रीतिपुष्पम् । पुष्पप्रतिकृतिः पुष्पकं, पक्षे स्वात्मेऽण् । विजि हिंसादी,
पिज्यते पिजरम् । पीयते पीतनं, पीतं वर्णं नवति वा । आलति शोभमालं, अलति भूषयति वा ॥
द्वैः पीतवर्णस्य तालः प्रतिष्ठारिमन् हरितालं, हरितमलति भूषयति वा । तालं च भीमवद्,
यद्धन्वन्तरिः- हरितालं च गोदनं पीतकं नटमण्डनम् । आलं च तालं गौरं च पिजरं विक्षगन्धि-
कम् ॥ १०३ ॥ गिरेरिदं गैरेयम् । अर्थते रसायनार्थीभिरर्थम् । शिलातः स्नवज्ञत्वाकृति शिलाजतु ॥
बोल्यते बोलः, बुल निमउज्जने । गन्धप्रधानो रसोस्य गन्धरसः, [रसगन्धोपि] । प्राजित्यनेन प्राणः ॥
पिण्ड्यते द्रव्यान्तरैः पिण्डः, पिण्डसहत्वात् । पिण्ड इत्येके । गां पाति रसोस्य गोपरसः, गोपो रसोपि
भीमवद् ॥ १०४ ॥ दिण्डीति शब्दमीरयति दिण्डीरः, दादिर्वा डि(दि)पिण्डमवद् । अध्वेः कफ इवा-

डि(हि)ण्डीरोधिकफः फेनः सिन्दूरं नागसंभवम् ।
 नागसीसकयांगेष्टवप्राणि त्रपुषिष्ठटम् ॥ १०५ ॥
 रङ्गवङ्गे अथ पिचुस्तूलोथ कमलोत्तरम् ।
 स्यात्कुसुम्भं वह्निशिं महारजनमित्यविः ॥ १०६ ॥
 मेषकम्बलं ऊर्णायुः शशोर्णं शशलोमनि ।
 मधु क्षौद्रं माक्षिकादि मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम् ॥ १०७ ॥
 मनःशिला मनोगुप्ता मनोह्ना नागजिह्विका ।
 नैपाली कुनटी गोला यवक्षारो यवाग्रजः ॥ १०८ ॥
 पाक्योथ स्वर्जिकाक्षारः कापोतः सुखवर्चमः ।
 सौवर्चलं स्यादुचकं त्वक्षीरी वंशरोचना ॥ १०९ ॥

धिक्येन वह्निःप्रसारादधिकफः सागरमलाख्यः, नद्यादौ तूपचारात् । स्फाशते फेनः । सिनोनि बध्नाति चेतः स्यन्दते वा सिन्दूरम् । नागात्सीसात्संभवोस्य नागसंभवम् । चीनपिण्डं गान्धारपिष्ठो[पह्लो]पि । धन्वन्तरिस्तु- सिन्दूरं रक्तरेणुश्च रागरक्तं च नागजम् । शृङ्गारभूषणं श्रीमद्वसन्तोत्सवमण्डनम् ॥ हंसपादे हिङ्गुलके- । न न गच्छति चलत्वानागम् । सिनोति बध्नाति पारतं सीसं सीसपत्रं च । हेमो वणोत्कर्षर्थं योगे खेषे- इष्टं (योगेष्टम्) । उप्यते वप्रं वणोत्कर्षे बीजत्वात् । त्रपत इवामेराशु द्रवते(ति) त्रपु । पिच्यथते कुव्यते पिच्यम् ॥ १०५ ॥ रज्यतेनेत रङ्गम् । वङ्गाति वङ्गम् । आलीनमपि । पंडंचंयते सूत्रमस्य पिचुः पिचयति वा, पिचि गतौ । तूत्यते फलतूलः, तूल निर्वये, निर्बीजः कार्पो-सोऽयम् । रङ्गवङ्गेथ पिचुल इति प्रगद्यसंज्ञाविस्मृते: पाठः । कमलेभ्य उत्तरं वर्णाधिक्याकमलोत्तरम् । कुस्यति कुसुम्भं, कुस श्लेषणे, कौ सुम्भ्यतं निकुव्यते वा, सुभिः सौत्रः । वह्निरव शिवास्य वह्निशिखम् । महाच्च तदजनं च, रज्यतेनेति रजनं, रजकरजनरजःसूपसंस्थानात् (वा०) नलोपः ॥ १०६ ॥ काम्यते शीतातैः कम्बलः, कम्बलं: कमलीयो भद्रतीति निरुक्तम् । ऊर्णस्ताति- ऊर्णयुः । शशस्योर्णं शशोर्णं, गृहस्थूलवक्त्रीये । मन्यतेभिलध्यते मधु पुष्परसाख्यम् । क्षुद्राभिमंजिकाभिश्च कृतं (क्षैद्रं माक्षिकं च), क्षुद्रभ्रमरेति (स०) अब् । सारधं च । आदिशब्दात्पौत्रिकप्रमादि । अमणितावान्तर-भेदा गजनिमालिक्यैते, यस्त्रिमिः- माक्षिकं तैलवर्णं स्याद् घृतवर्णं तु पैतित्तम् । विज्ञेयं आमरं शेत- क्षैद्रं तु कपिलं मतम् । मधुनोच्छिष्टयते लज्यते मधूच्छिष्टम् । सित्तवति सित्तकम् ॥ १०७ ॥ मनो- वाच्या शिला मनःशिला । मनःशिदेन हृयते मनोह्ना । नागजिह्वातिकृतिर्नागजिह्विका । शिला च । नवीलदेशे भवा मनःशिला नैपाली द्रिंशा, अभेदाप्राप्ताली पाली वा । कौ नदिति कुनटी । गां लति- गोला, गुडति वा । सप्तैकार्थी इत्येके । दग्धायवाङ्कुरं जन्यते यवक्षरः ॥ १०८ ॥ पचनीयः पाक्यः । स्वर्जिकादग्धा क्षार्यते स्वर्जिकाक्षारः । कापोतः कपोतवर्णः, कपोतस्यायमिति वा, ईषत्युते वा । (सुखवर्चकः) वर्च द सौ । सुखवर्चलाख्याकरायदेव सौवर्चलम् । रुच्यते दीप्यते जाठरामिरनेन रुचकं, क्षारप्रसइग्नात्पुनरुक्तम् । एवं प्रान्यकपत्वाङ्गादि । त्वचो वंशात्कीरमस्यास्त्वक्षीरी, त्वक्षीरं च । वंशोत्था रोचना वंशरोचना, आह च (शाभ्वतः)- स्यादुशरोचना वांशी तुकार्षीसि तुका शुभा । त्वक्षीरी वंशजा शुभा वंशक्षीरी तु देणवी ॥ १०९ ॥ शिनोति तैक्ष्याच्छिमुः, (तस्माउजात) शीमा-

शिष्युंजं श्वेतमरिचं मोरटं भूलमैक्षवम् ।
ग्रन्थिकं पिप्पलीभूलं चटकाशिर इत्यपि ॥ ११० ॥
गोलोमी भूतकेशो ना पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।
त्रिकटु त्र्यूषणं व्योधं त्रिफला तु फलत्रिकम् ॥ १११ ॥

इति वैश्यवर्गः । ९ ।

शूद्राश्वावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः ।
आचाणडालान्तु संकीर्णा अम्बषुकरणादयः ॥ १ ॥
शूद्राविशोस्तु करणोम्बष्टो वैश्याद्विजन्मनोः ।
शूद्राक्षत्रियोरुद्ग्रो मागधः क्षत्रियाविशोः ॥ २ ॥
माहिष्योर्याक्षत्रिययोः क्षत्तार्याशूद्रयोः सुतः ।
ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतस्तस्यां वैहको विशः ॥ ३ ॥
रथकारस्तु माहिष्यात्करण्यां यस्य संभवः ।
स्याच्छाणडालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन यः ॥ ४ ॥

अजनवीजम् । मुरति मोरटं, मुरं संवेष्टने । ग्रन्थिप्रतिकृतिग्रन्थिकम् । चटकाशिरोरूपत्वाच्चटकाशिरः ॥ ११० ॥ गोरिव लोमान्यस्य गालोमी । भूताः केशा अस्य भूतकेशः, भूतस्येव केशा अस्य वा । ना पुमान् । पत्राङ्गद्विक्ते (ग) प वाङ्गम् । लीणि कद्म्यूणानि च शुण्ठिपिपर्ल मरीचानि समाहतानि (त्रिकटु, त्र्यूषणम्) । विशेषणं पाने दहति व्योधम् । कटुतिक्तं च । लयाणां फलानां ह्रीतक्यामलक-विभीतक्षानां समाहारत्रिकाश, अजायनशाप् (सूर) । वरा च ॥ १११ ॥ इति वैश्यवर्गः । ९ ।

शु पूजितं कृत्वोन्दनितं सूरीन् केदयन्ति शूद्राः, शीयन्ते वा । वृष न- छुनन्ति वृषलाः, नारदस्तु-वृषो हि भगवान्धर्मस्तस्य यः कुहत लवम् । वृश्लं तं विजानीयत् । जघन्यजाता जघन्यजाः यच्छुतिः- पदभ्यां शूद्रा अजायत । पद्याः पञ्जाश्च । चाणडालो ब्राह्मणां शूद्राजजातोत्र । संकीर्णः अतिलोमानुलोमज्ज्वलिनिश्चाः, यस्मृतिः (याज्ञव०)- विष्णमूर्त्तिविक्तस्तु क्षत्रियाणां विशः त्रियम् । जातोम्बष्टस्तु शूद्राणां निशादः पार्थिवोपि वा ॥ १ ॥ माहिष्योत्रौ प्रजायेने विशूद्धाद्वानयोर्निशात् । शूद्राणां करणो वैश्याद्विज्ञात्वेष विधिः स्मृतः ॥ ब्राह्मणां क्षत्रियात्मूलो वैश्याद्वैदेहकः स्मृतः । शूद्राजजातस्तु चाणडालः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ क्षत्रिया मागध वैश्याच्छूद्राज्ज्ञतामेव च । शूद्राजयागं वैश्या जनयामास च सुन्मम् ॥ माहिष्यं कारणं तु रथ नारः प्रजायत । असत्सनस्तु विजेयाः प्रनिलोमानुलोमजाः ॥ १ ॥ सिंहाशलोकितन्यायेन सुन इयो । शूद्राणां वैश्याजजातः, करोति प्रेष्यकर्माणीति करणः, त्वुद् । एव सर्वत्रैव्याहारानुबृणोदि । अज्ज्वलां नित्रयमिठः, अम्बाघगोमूलीति (सूर) षष्ठ्यम्, हस्तो निर्देशात् । द्विजन्मात्र विग्रः । वैश्येति, यजव॑ (सूर) इति डौवु- नास्ति लक्ष्यात् । शूद्राचामद्यूर्वेति (ग०) अजादित्वाशाप् । उच्यते यजव॑ । उच्यते यजव॑ । मगधनि स्त्रैते मागवः ॥ २ ॥ महिष्यां सामुर्माहिष्यः, स इ- अन्तः युररक्षिति हस्तर्त्ति । अर्या वैश्या । क्षसति द्राःस्यागत्क्षता । तृतृतौशिक्षादादिभ्यः (उ०) इयनेऽतृतृ, अस्तर्त्ते गदिहो धातुः क्षशादिगाठात् । सुवनि प्रेरयन्त्वा न् मूतः । ब्राह्मण-वैदेहजातो [वैदेहको] त गीहर्णी ॥ ३ ॥ माहिष्य वैश्याक्षत्रियानां करणां शूद्रावैश्यजाताणां सूरो रथकारस्त्रक्षा । चाणडमुप कर्माण्डते पर्याते ति चाणडालः ॥ ४ ॥ कराते काहः, कृत्वापाजाति (उ०)

कारुः शिल्पी संहतैस्तैर्द्वयोः श्रेणिः सजातिभिः ।
 कुलकः स्यात्कुलश्रेष्ठी मालाकारस्तु मालिकः ॥ ५ ॥
 कुम्भकारः कुलालः स्यात्पलगण्डस्तु लेपकः ।
 तन्त्र(न्त्र)वायः कुविन्दः स्यात्तच्चवायस्तु सौचिकः ॥ ६ ॥
 रङ्गाजीवश्चित्रकरः शस्त्रमार्जसिधावकः ।
 पादूकुच्छर्मकारः स्याद् व्योकारारो लोहकारकः ॥ ७ ॥
 नार्दिधमः स्वर्णकारः कलादा रुक्मकारके ।
 स्याच्छाद्यस्थिकः काम्बविकः शौलिङ्कस्तान्त्रकुट्टकः ॥ ८ ॥
 तक्षा तु वर्धकिस्त्वधा रथकारश्च काष्ठतद् ।
 ग्रामाधीनो ग्रामतक्षः कौटतक्षोन्धीनकः ॥ ९ ॥
 क्षुरिमुण्डदिवा कीर्तिनापितान्तावसायिनः ।
 निर्णेनकः स्याद्रजरः शौणिङ्को मण्डहारकः ॥ १० ॥
 जावालः स्याद्जाजीवो देवाजीवो तु देवलः ।
 स्यान्माया शास्त्रवर्णी मायः कारस्तु प्रातिहारिकः ॥ ११ ॥

उण् । शिल्पं कलास्त्वस्य शिल्पी । समानजातीयकारुसंघः, श्रीयत इति श्रेणिर्द्विलिङ्गः । कुलं कायति कुलकः, कुलिक इत्यन्ये, श्रेष्ठ्यादौ श्रेष्ठार्थः । कुले वणिगवृन्दे श्रेष्ठत्वमस्त्वस्य कुलश्रेष्ठी । (मालिकः) तदस्यपञ्चमिति (सू०) टक् ॥ ५ ॥ कुलानि गृहाण्यलति कुलालः, कुं मृदं लाडयति मृदनाति वा । पलेन मांसेनेव मृदादिना गण्डति संहन्ति पलगण्डो लेप्यकृत् । तन्त्रं तन्त्वतानं वयति तन्त्रवायः, ह्वावाम-श्वेत्यण् (मू०) । कुविन्दिति कुविन्दः । तु त्रिं विद्धं वयति तुच्चवायः । सूचित्वानं शिल्पमस्य सौचिकः ॥ ६ ॥ रङ्गान् रक्तपातान्याजीवति रङ्गाजीवः । चित्रकरोति चित्रफरः, दिवाविभेत्यादिना (सू०) टः । शस्त्रं मार्जिते जयति शस्त्रमार्जः । असीन्धावति शोधयति-असिधावकः । पादः, पादन्त्राणानि करोति पादूकृत्, पादूकदिल्पेक । विशेषणौकं समवायमिर्यति व्योकारः, व्योरित्ययःपर्याय इति श्रीभोजः ॥ ७ ॥ नार्दिधमति नार्दिधमः, नार्दीमुष्टयेत्वा (सू०) इति खश् । कला आदते कलादः, कलं सुर्वण्कालिका-माद्यस्याखण्ड[य]ति वा, अत एव कलं धौतं यंत्रते कलधौतं रुक्मम् । हेममुण्डिकोपि कम्बुष्टनं शिल्पमस्य काम्बविकः शाद्यखलयाद्यकृत्, लक्ष्याद्यस्य कदेशाभावः । शुल्बघटनं शिल्पमस्य शौलिकः । मणिकारो वैकटिकः ॥ ८ ॥ तक्षणंति तक्षा । वर्धयति वर्धकिं, वर्धं छेदने । त्वक्षति तन्त्रकरोति दारु त्वष्टा । काष्ठं तक्षणोति काष्ठतद् । स्थपतिश्च । ग्रामस्यावत्तस्तक्षः । ग्रामतक्षः, ग्रामकौटाम्बांचतक्षः (सू०) इति टच् । कुव्यां भवः कौटः स्वतन्त्रः । नास्त्यस्युपरि-इनः स्वाम्यस्यानधीनः ॥ ९ ॥ क्षुरोस्यास्ति क्षुरी । मुण्डयति मुण्डी । दिवा कीर्त्यते दिवाकीर्तिः, रात्रौ क्षुरकर्मनिषेधात् । नाप्यते नाप्तिः, नव् प्रकृत्या । अन्तमवस्थत्यन्तावसायी । चण्डिले.पि । संवाहकोद्यगमदः स्यत् । निर्णेनेति क्षालयति निर्णेनकः । रज्जयति रजकः, शिल्पिनि व्युन् (व्युनशिल्पिसंज्ञयोरिते), रजकरजनरजः सूपसंख्यानात् (वां०) नलोपः । कच्चित् य एव धावकः स एव रजकः, स्मार्ते तु भिन्नावेतौ । शुण्डा पानमदस्थानं सुरा वा पञ्चमस्य शौणिकः । मण्डमच्छसुरां हरति मण्डहारकः । सुरजीवी कल्यपालाख्यः ॥ १० ॥ जवमलति जवालश्छागस्तस्यार्थं जावालः, अजपालापञ्चरो वा । देवान्-लाति देवलः । मात्स्यां विश्वं माया । शास्त्रवाराह्यस्यासुरस्येयं शास्त्रवरी, शं वृणेति शंवगे व्याज इति तु युक्तम् । इन्द्रजाल तु कुसुतिः कुहकं कुहिका च । प्रतिहरणं व्याजः प्रयोजनमस्य प्रातिहारिक ऐन्द्रजालिकः ॥ ११ ॥ शिलालिना कृशाश्वेन

शैलालिनस्तु शैलूषा जायाजीवाः कृशाभ्विनः ।
 भरता इत्यपि नटाश्चारणास्तु कुशीलवाः ॥ १२ ॥
 मार्द्गिका मौरजिकाः पाणिवादास्तु पाणिथाः ।
 वेणुधमाः स्युर्वेणविका वीणावादास्तु वैणिकाः ॥ १३ ॥
 जीवान्तकः शाकुनिको द्वौ वागुरिकजालिकौ ।
 वैतंसिकः कौटिकश्च मांसिकश्च समं त्रयम् ॥ १४ ॥
 भृतको भृतभुक्तर्मकरो वैतनिकोपि सः ।
 वार्तावहो वैवधिको भारवाहत्तु भारिकः ॥ १५ ॥
 विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः ।
 निहीनोपशः(स)दो जालमः क्षुल्लकश्चेतरश्च सः ॥ १६ ॥
 भृत्ये दासेरदासेयदासगोप्यकचेटकाः ।
 नियोज्यकिंकरप्रैष्यभुजिष्यपरिचारकाः ॥ १७ ॥
 पराचितपरास्कन्दपरजातपरैधिताः ॥ १८ ॥

च प्रोक्तं नद्यसूत्रमधीते शैलाली कृशाश्वी च, पारशर्थीशैलालिभ्याम् (सू०) इति गिनिः, कर्मन्दकृशाश्वात् (सू०) इनिः । शिल्षस्यैर्येष्यपत्यं शैलूषः । भरतस्यापत्यं, विदाविव बहुत्वे लुह् (यवत्रोश्च) । नदनि नटः । चरणस्य ब्रमणस्यायं चारणः, यतो देशान्तरभ्रमणाजीवति । कुत्सितं शीर्लं वाति कुशीलवः ॥ १२ ॥ मृद्गम्भुरजवादनं शिलमेषां (मार्द्गिका मौरजिकाः) । पाणी हन्ति पाणिधः, पाणिधत-द्वौदिलिनीति (सू०) साधुः । वेणुं धमति वेणुधमा वाशिकः । वीणाशदनं शिल्यमस्य वैणिकः ॥ १३ ॥ शकुनान् हन्ति शाकुनिकः, पक्षिमत्स्यमृगान्हन्तीति (सू०) ठक् । एकार्थाविति शेषः । वागुरया मृगवन्धनरज्जवा चरति वागुरिकः । वितन्यते वीतंसः प्राणिवन्योपकरणं, कूटः कूट्यन्तं, तःभ्यां जीवति चरति वैति ठक् (चरतीति) । मांसं पञ्चमस्य मांसिकः । सौनिकार्था इत्येके ॥ १४ ॥ अत्रियते भृतकः, स्वार्थं कन् । भृतिं वेतनं भुइके भृतिभुक् । कर्मकरः, कर्मणिभूतौ (सू०) इति टः । वेतनेन जीवति वैतनिकः, वेतनादिभ्योजीवति (सू०) इति ठक् । वृत्तिर्जीविकास्त्यस्यां वार्ता- अत्रायं, प्रज्ञाश्रद्धार्चेति (सू०) णः, वार्ताया वहो वार्तावहः । विवध्यते विवधो भारः पर्याहारो वा, वध संयमने, मुसिंसंज्ञायांधःप्रायेण (सू०), तं वहति वैवधिकः, विभाषाविवधीवधात् (सू०) इति ठन् । भारोस्त्यस्य भारिकः ॥ १५ ॥ विरुद्धो वर्णोस्य विर्णः, वर्णान्तराऽत्त्वात् । पामाः सन्त्यस्याधमत्वात् पामरः, पामा(नं) राति वा । निम्नमञ्चतीति नीचः । प्रकृतौ भवः प्राकृतो गुणासंस्कृतः । पृथग्जनेभ्यः पृथग्जनः । नियतं हीयते निहीनः । अपशीयतेपशादः । जलति जालमः, जल घातने । क्षुधं लाति भुक्तस्तुच्छत्वात् । इतं रात्येति वा-इतरः । वर्वरेपि [यथाजातोपि] । भारतादो रेफशकारी ॥ १६ ॥ भरणीयो भृत्यः, भृत्योऽसंज्ञायां (सू०) इति क्यप् । दासस्यापत्यं दासेरो दासेयथ, क्षुद्राभ्योवा (सू०) इति ठक्-ठकौ । दीयते दासः, दस्यते(ति) वा, दसु उपक्षये । गोपनीयो गोप्यः । चेटति चेटः, चिट प्रेष्ये ॥ (नियोज्यः) प्रेषयनियोजीवशक्यायेसाधु (सू०) । किं करोमीत्याज्ञा प्रतीक्षकः किंकरः, दिवाविभानिवेति (सू०) टः । प्रेषणीयः प्रैष्यः, प्रादूहोऽन्वेष्यैष्येष्येष्विति (वा०) शृदिः, ईष उञ्ज्ञे- इत्यस्मात् प्रेष्यः । भुइके स्वामयुक्तिर्जुं भुजिष्यः ॥ १७ ॥ परेराजीवते वर्ध्यते पराचितः । परिस्कन्त्यते- आकर्ष नियुक्तते परिस्कन्दः, परिस्कन्दःप्राच्यभरतेषु (सू०) । परेरेष्यते वर्ध्यते परैधितः ॥ १८ ॥ मन्दते

मन्दस्तुन्दपरिमृज आलस्यः शीतकोलसोनुष्णः ।
 दक्षे तु चतुरपेशलपटवः सूत्थान उष्णश्च ॥ १९ ॥
 चण्डालमृगमातद्गदिवाकीर्तिजनंगमाः ।
 निषादश्वपचावन्तेवासिचाण्डालपुक्षसाः ॥ २० ॥
 भेदाः किरातशवरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः ।
 व्याघ्रो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुभ्यकोपि सः ॥ २१ ॥
 कौलेयकः सारमेयः कुकुरो मृगदंशकः ।
 शुनको भषकः श्वा स्यादलर्कस्तु स योगितः ॥ २२ ॥
 श्वा विश्वकद्वृष्टगयाकुशलः सरमा शुनी ।
 विद्चरः सू(शू)करो याम्यो वर्करम्तरुणः पशुः ॥ २३ ॥
 आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम् ।
 दक्षिणारुर्लुभ्योगादक्षिणेमा कुरुद्गकः ॥ २४ ॥

स्वपितीव मन्दः, अत एव मदि जाज्व इति चान्द्रो धातुः । तुन्दं परिमार्हितुन्दपरिनुजः, तुन्द-शोकयोःपरिमृजापनुदोः (सू०) इति सूत्रे— आलस्यसुखाहरणयोरितिवक्तव्यात् (वा०) कः । आलस्य-मस्त्यस्यालस्यः, अर्शादित्वात् (सू०) अन् । (शीतकः) शीतादलसे, शीतोष्णाभ्यांकारिणीति (सू०) कन् । न लस्त्यलसः । दक्षते दक्षः । चतते कर्म चतुरः । पिशति पियति वा पेशलः, पिश अवयवे, रि पि गतौ । पटति पाटयति वा पटः । सुष्ठुथानमुयोगास्य सूत्थानः । उषति दहतीवोष्णः । उषणोपि ॥ १९ ॥ चण्डते चण्डालः । हुवते हुवः । मा निविद्दं तद्गति मानडगः, अमानोनाः प्रतिवेधे, मतडगस्यापत्यमिति पैराणिकाः । दिवा कीर्तते दिवाकीर्तिः, रात्रौ भग्नदत्वात् । जनं गच्छति जनंगमः, गमश्च (सू०) इति खच् । निषणमस्मिन्नातकमिति निषादः, निषदिति वा, ज्वलादित्वाणः (ज्वलितिकसन्तेभ्याणः) । श्वानं पचति श्वाचः, पचादित्वादणेष्वादोच् (नन्दिग्रहीति) । प्रामान्ते वसति— अन्तेवासी, अन्तावासायी च । (चण्डालः) कुआलगहुद(कर्मर)निषादचण्डालमित्राभित्रे भ्यच्छुन्दभ्युपसंख्यानात् (वा०) स्वार्थेण । पुकुसितं कसति पुकवः, पुकव इयेके । अवान्तरभेदोत्त नादृतः, यतः श्वपचो[श्वपो] ढोम्बः[मः] पुकसो मृतपः ॥ २० ॥ किराताधःस्तथा म्लेच्छजातीयाः— दरद-भुट्टभेदादयथाङ्गालभेदाः । किराति शरान् किरातः । शब्दलर्ण्यं शब्दः । पोलति भ्रमति पुलिन्दः । एते-रण्यचरा देशभेदाद् भिन्नाः । म्लेच्छलव्यक्तं वक्ति म्लेच्छः । रिष्या मालभटा भिन्ना नाहलाश्वान्त्यजाः पृथक् । विश्वति व्याधः, श्याद्यव्येति (सू०) णः । मृगान् यति मृगयते वा मृगयुः । लुभ्यते (स्म) गृध्याति मांसं लुधकः ॥ २१ ॥ कुले गृहे भवः कौलेयकः, कुलकुक्षीति (सू०) ढक्षः । सरमाया अपल्यं सारमेयः । कोक्ते कुरु, चोप्राकिकुरुशदं वा कुरुति (कुकुरः), कुर शब्दे । मृगान्दशति मृगदंशकः । शुनति शुनकः, शुन गतौ । भषति कुत्सितं वाशते भषकः । शवति श्वयति वा श्वा । मण्डली च । रथ्यामूर्गो दैश्यम् । स श्वा संजातगरण्ये गोल्यते वार्षते दशनभयादलर्कं उन्मत्तः श्वा ॥ २२ ॥ विश्वं कन्दत्याहृयते विश्वकद्रुः, विगतं श्वकदनमस्येत्येके, विश्वकं द्रवति वा । सरति सरमा देवशुनी, विशेषवृत्तिरपि सामान्येभिधानात् । विश्वं गृह्णते चरति (अति) विश्वरः । सूर्यते दहून् सूरकः । वर्कतेर्वन् वर्काः, वृक आदाने ॥ २३ ॥ आचोयन्ते व्रास्यन्ते प्राणिनोविद्याच्छोदनं, तुदेष्वद्विषम् । मृगान्वयति मृगव्यं, मृगव्येति मृनिः, व्येत्र संवरणे । आखेव्यन्ते दाणिनोत्राखंडः, खिद उत्तासने । मृग्यन्ते प्राणिनोस्यां मृगया, मृगयादाव्येत्यहु (परिचर्यावरिसर्येति) । पापदिश्व । लुभ्य[क]संबन्धाद् दक्षिणे पाशेष्वर्वणमस्य दक्षिणारुः (दक्षिणेमा), दक्षिणेमालुभ्यस्योगइति (सू०) साधुः, वणोत्तिया-

चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः ।
 प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटच्चरमलिम्लुचाः ॥ २५ ॥
 चौरिका स्तैन्यचौर्ये च स्तेयं लोप्त्रं तु तद्वनम् ।
 वीतंसस्तूपकरणं वन्धने मृगपक्षिणाम् ॥ २६ ॥
 उन्माथः कूटयन्त्रं स्याद्वागुरा मृगवन्धनी ।
 शुम्यं वटाकरः (वराटकः) खी तु रज्जुखिषु वटी गुणः ॥ २७ ॥
 उद्घाटनं घटीयन्त्रं सलिलोद्वाहनं प्रहेः ।
 पुंसि वेमा वापदण्डः सूत्राणि नरि तन्तवः ॥ २८ ॥
 वाणिवृतिः खियौ तुल्ये पुस्तं लेप्यादिकर्मणि ।
 पा(प)ञ्चालिका पुञ्चिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभिः कृता ॥ २९ ॥

भीर्मरुरित्युक्तम् ॥ २४ ॥ चोरयति चोरः, स्वार्थेण (चौरः), तुराशीलो वा, छत्रादित्वाण्णः (सू०) । एकस्मिन्नसहयेऽगरे भव एकागारिकः, ऐकागारिकद्वैरे (सू०) । स्तेनयति स्तेनः, स्तेन चौर्ये, स्यास्याहविभ्य इति (उ०) इनचि स्येनः स्यात् । दस्यत्युपक्षिणोति दस्युः । तत्करोति तस्करः, तद्वृहतोःकरपलोधोरदेवतयोःसु॒त्लोपश्च (ग०) । मुष्णाति मोष्हः । प्रतिस्तादि प्रतिरोधी । पराना॒स्कन्दति परास्कन्दी । पाटयश्चरति पाटच्चरः, पटच्चरे जीर्णवस्त्रे भवो वा । मलिनैम्लोचयति मलिम्लुचः, म्लुच स्तेयकरणे । पारिपर्थिकः पद्यतोहरश्च, वारिदिक्षादयदभ्योयुक्तिशण्डहरेष्विति (सू०) पष्ठया अलुक् । व्यलीकं चातिसंधानं व्यज्ञनं च प्रतारणम् ॥ २५ ॥ चोरस्य भावथैरिका, मनोङ्गादित्वात् (द्वन्द्वमनोङ्गादिभ्यश्च) बुद् । ब्राह्मागादित्वात्प्रथमि (गुणवचनंब्राह्माणादिभ्यःकर्मणेच) चौर्यम् । स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेन्यं, ह्नेनादितियोगविभागात्प्यज् (इ०) । स्तेनान्नलोपश्च (सू०) इति स्तेयम् । लायते लोप्त्रं चौर्यधनम् । मृगादिवन्धनानेमित्तं जालवागुरादिसाधनं, वितन्यह इति वीतंसः, वितस्यते वध्यते-नेन वा, तसि: सौतः ॥ २६ ॥ ऊर्ध्वातानमध्यतेनेनोन्माथः । छलेन यम्यतेनेन कूटयन्त्रं, पाशयन्त्र-इमिल्येके । (मृगबन्धनी) रज्जुरिति शेषः । अञ्चागुरयति मृगान् वागुरा जालाकृतिः । शु [सु] पूजा-चैव्यं, पूजितं मीयते शु [सु] म्यं, शुञ्चं वा । वश्यते वेष्यते वशकरः, वटी च । मृग्यते रज्जुः । युग्यते भ्यस्यते गुणः । वटो गुग इति पृथगादुः । यैर्वेष्टनैर्दिंगुणा तिगुणा वा रज्जुवेष्यते वटागुण इत्येक ॥ २७ ॥ उद्घाव्यते प्रकाशयतेम्भोनेनोद्घाटनं, ऊर्ध्वं हन्य[घात्य] तेनेनेत्युद्घातनमिति कौटिल्यः । पद्वेररघुदार्जलमूर्धं वाहतेननोद्वाहनम् । पादावतोपि । वयन्यनेन वेमा । उप्यते पीड्यते यन्त्रे सूत्रं येनेति वापहतदर्थो दण्डो वापदण्डः, वायदण्ड इति तु युक्तम् । सूत्रते सूत्रयते वा पटोनेन सूत्रम् । तन्य-तेनेन तन्तुः । नरि पुंसि ॥ २८ ॥ व(वा)गनं वाणिः, वयनं वा, अत एव निष्प्रवाणिर्नैवः पटः । विवरयनं व्युतिः, ऊतियूतिः (स०) साधुः । तुल्या च तुल्या च तुल्ये । पुस्त्यतेमिर्यते मृदत पुस्तं, पुस्त आदरे वा । पञ्चालदशे भवा पञ्चालिका यथा बालाः खेलन्ति । (पुञ्चिका) पुञ्चालुत्रिमिति (ग०) कन् (यावादिभ्यःकन्) । आदिशब्दाचर्मलेगदैः, स्यात्सालभजिका स्तम्भे लेयेनाजलिका-रिका । जतुत्रुविकारे तु जातुवं त्रापुषं त्रिषु ॥ तपुजतुनोःषुक् (स०) ॥ २९ ॥ पेटदि पिटः, पिट

पिटकः पेटकः पीडा मञ्जूषाथ विहङ्गिका ।
 भारयद्विस्तदालस्वि शिक्यं काचेथ पादुका ॥ ३० ॥
 पादूरुपानत्खी सैवानुपदीना पदायता ।
 नधी वर्धी वरत्रा स्यादेवाद्स्ताडनी कशा ॥ ३१ ॥
 चाण्डालिका तु कण्डोलवीणा चण्डालवल्लकी ।
 नाराची स्यादेषणिका शाणस्तु निकषः कषः ॥ ३२ ॥
 व्र(वृ)श्नः पत्त्रपरशुरेषिका तूलिका समे ।
 तैजसावर्तनी मूषा भस्त्रा चर्मप्रसेविका ॥ ३३ ॥
 आस्फोटनी वेधानिका कृपाणी कर्तरी समे ।
 वृक्षादनो वृक्षभेदी टड्कः पापाणदारकः(णः) ॥ ३४ ॥
 ककचः करपत्रं स्यादारा चर्मप्रभेदिका ।
 सूर्मी स्थूणायःप्रतिमा शिल्पं कर्म कलादिकम् ॥ ३५ ॥

संशोते, कः । व्युलि पेटकः । पीड गहने (अवगाहने), अस्मात्पीडा, पीड पानेस्मात्पेते श्रीभोजः ।
 मञ्जु मनोज्ञं कृत्वा वस्त्रादैरुद्धयते त्रेत मञ्जूषा । आद्या पेटारकाशं परौ महत्याम् । विहंगप्रतिकृतिश्वर्मा-
 दिमयी, या भित्त्यादै लम्बमाना स्थाप्यते प्रशाणके च संचार्यते (विहंगिका) । भारोद्धनाय यष्टिः,
 चतुर्दिङ्केति सभ्याः, शिक्याधारस्तकन्धग्राह्यो लंगुड इति द्रविं मि]डाः, विहंगमेत्येके । तदालस्वो
 भारालस्वः, तस्या आलस्वते वा । शक्नोति वोदुं शिक्यं, अन्ध्यादिः (३०) । कर्त्यतेनेनेति काचः,
 कच बन्धने, यत्र उजुपञ्चरे वे दब्यमास्ते ॥ ३० ॥ पद्यनेनया पादः, गिक्सिपद्यत्तरित्यः (३०) ।
 (पादुका) स्वार्थे कन्, केऽग्निति (सू०) हस्तः । उपनद्यति पादमुपानद्, नहिवृतिवृपीति (सू०)
 दीर्घः । पादत्राणं च । अनुपदं पादायामेन बद्धानुपदीना, अनुपदस्वर्वत्रेति (सू०) चः । नहाति
 बध्नाति नधी । वर्धने दीर्घभवति चर्मरजुन्मादूर्धी । वियतेनया वरत्रा, वरत्रा वैत्वैणवीति तु
 चाणक्यः सूत्राध्यक्षे (?) उपचारादाह्यत् । कशति कशा चर्मयष्टिः ॥ ३१ ॥ चण्डालस्त्येयं चाण्डा-
 लिका । कव्य(ज्य)ते तन्त्रीभिरायिते कटो(ष्ठो)लवीणा किन्नर्याख्या । नरमवति नराङ्, तस्येयं,
 नाराची । अनिव्यते वृणोनयेषणिका, स्वर्णतुलेतीह युक्तम् । श्वति तनुकरोति शाणः । निकष्यतेव
 निकषः, गोचरसंचरेति (सू०) चकारात्साधुः, पुंसिसंज्ञायांधो वा (सू०) । एवं कषः, निकषोपल
 इत्येके, पचायच् (ननिद्रहीति), मणिकारादिमाण्डमाहुः, यन्मुनिः- शाणस्तु निकषोपलः ॥ ३३ ॥
 वृथति छिनति ब्रथनः । पत्त्राकारः पत्त्राणा वा परशुः (पत्त्रपरशुः) । एषःयेषिका, ईष उञ्छे ।
 काष्ठलोहमयी शलका तूलिका, तूल निष्कर्षे । ईषिकेत्येके, शलाकेषिकयोस्तूलिरिति दुर्गो भेदेनाह ।
 तैजसं हेमादि- आवर्त्यते द्रवीक्रियतेस्याम् । मूर्यते मूषा, मूढ बन्धने । बमस्ति भक्षयतीव स्थाप्यं
 भस्त्रा । चर्ममयी, प्रसीद्यते प्रसेविका, प्रसेवकोपि ॥ ३३ ॥ आस्फोद्यते विष्यते चानया मौक्ति-
 कादि (आस्फोटनी, इ०) । कल्प्यते छिनतेनया कृपाणी । कर्त्यतेनया कर्तरी ।
 वृक्षोऽयते छेद्यतेनेन शस्त्रकेण वृक्षादनः । टड्क्यतेनेन टड्कः, टकि बन्धने, हन्यमानः-
 दंशब्दं कायति वा ॥ ३४ ॥ कशब्दोच्चारणेन कवति ककचः । करसंचार्यं शस्त्रपत्रं कर-
 पत्रं, करशब्दोच्चारणेन पतति वा । इर्यत्यनयेत्यारा, भिदादै- आराशस्यां (ग०) साधुः । चर्ममी-
 वनी च । सुवति सूर्मी, शोभनेभिरित्येके । तिष्ठति स्थूणा, यच्छाश्वतः- स्थूणा स्तम्भेथ
 सूर्म्यो च । अयोमयी प्रतिकृतिः (अयःप्रतिमा), यस्मृतिः- सूर्मी ज्वलन्तीमालिङ्गेन्मृत्यवे
 गुरुतत्पगः । शिनोति शिल्पं, शिवं निशाने, शिल उञ्छेस्माद्वा । कला गीतायाथतुःषष्टिः ।
 लादिशब्दः प्रकारे ॥ ३५ ॥ प्रतिमीयतेनेति प्रतिमानं, प्रतिमा च । प्रतिविम्ब्य-

प्रतिमानं प्रतिविम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया ।
 प्रतिकृतिरच्चां पुंसि प्रतिनिधिरुपमोपमानं स्यात् ॥ ३६ ॥
 वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृक्षः सदृशः सदृक् ।
 साधारणः समानश्च स्युरुत्तरपदे त्वमी ॥ ३७ ॥
 निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः ।
 कर्मण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् ॥ ३८ ॥
 भरणयं भरणं मूलयं निर्वंशः पण इत्यपि ।
 सुरा हलिप्रिया हाला परिस्तुद्रुणात्मजा ॥ ३९ ॥
 गन्धोत्तमा प्रसन्नेरा कादम्बर्या परिस्तुता ।
 मादिरा कश्यमध्ये चाप्यवदंशस्तु भक्षणम् ॥ ४० ॥
 शुण्डा पानमदस्थानं मधुवारा मधुक्रमा ।
 मध्यासदो माधवको मधुमाद्रीकमदयाः ॥ ४१ ॥

ते प्रतिविम्बं, विम्बसदृशं वा । प्रतियात्तेनया प्रतियातना, वा निकारोपस्कारयोः । अर्चर्यतेऽर्चा । प्रतिनिधीयते प्रतिनिधिरुप्यसदृशाः । प्रतिरूपं [प्रतिच्छन्दः दत्तिकायश्च । उपमितिरूपमः । केचिदेतत्ख्यैः सवधनन्ति ॥ ३६ ॥ समति समः । तुलया संमितस्तुल्यः दौद्योधर्मेति (सू०) यत् । (सदृक्ष इ०) सगान इव दद्यते, त्यदादिषुदृशोरनालोचनेकञ्च (सू०) इत्यत्र समानान्ययोर्वितवक्तव्यात् (वा०) वतः क० वित्तन् च, दृग्दृशवतुष्ठिति (सू०) समानस्तु सः । रमानामधारणं मानं चास्य साधारणः समानश्च ॥ ३७ ॥ वाच्यलिङ्गास्तुल्यार्थात्त्वैते, यथा चन्द्रः भं दुरुचं, पद्मसंकाशम् । नियतं भाति निभम् । समं काशते संकाशः । आदिशब्दचन्द्रप्रतिमः, दितृरूपः आदासभूत इयादि । चन्द्रेण निभ इत्यादौ न भवति समास एकोत्तरपदत्वस्य रुदेः । कर्मणि साधु र्मेष्या, र्मेष्या वा । दिधीयतेनया दिधा, लक्ष्ये भोजनपिष्ठे रुदा । (भृत्या, इ०) विध्यतेनयेति, रङ्गायांसन्देति (सू०) क्यप्, ख्यां वित्तन्, मनिन्, ल्युद् । वीयतेयते वेतनं, वी गत्यादौ ॥ ३८ ॥ भणे साधु भरण्यम् । मूरेनानाम्यं मूलये, नौवयोधर्मेतत्यत् (सू०) । निर्विद्यते भुज्यते निर्वेदः । प्रत्ययते-अभाद्यते पणः, नित्यप्रयणः-परिमाण इति (सू०) सःधुः । सूयते परिवास्यते सुरा । हलिनो वलस्य प्रिया । जहाति लजामनयेति हाला, हलति विलिखत्यङ्गं वा, जवलादित्वाणः (ज.लितिकम्भन्तेभ्योः) । परिस्तवति परिस्तुत-परिस्तुता च । वरुणात्मजा वाहणी समुद्रोत्थवात् ॥ ३९ ॥ गन्धोत्तमा । दर्सदति प्रसन्ना, अच्छमुरा । एति आम्यत्यनया-इरा । कुर्विताम्बरस्य नीलवासस इः कादम्बरी, चहार्थं तृतीया । मायस्त्वनया-मदिरा । कशादेशे भवं कश्यम् । मदे साधु मदं, मायन्तरनेन वा, कूललुम्बेवहुलं (सू०) इति करण-गदमदचरंति (सू०) यत् । स्वादुरुता मदिष्टा कल्यं हारहूरं कापिष्टायनं च । अवदद्यत पानुच्छिजननार्थ-मवदंशः, खरविद्यदमभ्यवहार्यम् । चर्वणमुपदंशश्च ॥ ४० ॥ शुण्य(न्य)ते शुण्डः, शुण(न) गतौ । दान-मदयोरासपदं कल्यपालगृहैकदेशः । शाश्वतस्तु-कुञ्जरणां करः शुण्डा शुण्डा कादम्बरी मता । (मधुवारा इ०) करेण मधुपानावसराः । गौडी पैष्टी च नाची च फलोत्था च सुरा स्मृतेति सुराया भेदानाद । माक्षिकमित्र आसूयते मध्यासदः । मधुनो विकरो मधुना कृता वा माधवकः, कुलालादित्वादुव् (सू०) । मन्यतं मधु, मायन्त्यनेन वा । मृद्वीकाया विकारं माद्रीकं, माध्वीकमित्युपाध्यायः । मयस्योक्तव्याद्-अद्योरित्येके पेतुः, तस्म- सामान्यविशेषत्वपूर्वान् ॥ ४१ ॥ मिरात्रां देशे भवो गौच्याः ।

मैरेयमासवः शीधुर्मेदको जगलः समौ ।
 संधानं स्यादभिषवः किणवं पुंसि तु नश्नः ॥ ४२ ॥
 कारोन्तमः(रः) सुरामण्ड आपानं पानगोष्ठिका ।
 चषकोस्त्री पानपात्रं सरकोप्यनुतर्षणम् ॥ ४३ ॥
 धूतोक्षदेवी कितवोक्षधूतो धूतकृत्समाः ।
 स्युर्लग्नकाः प्रतिभुवः सभिका धूतकारकाः ॥ ४४ ॥
 धूतोख्यामक्षवती कैतवं पण इत्यपि ।
 पणोक्षेषु ग्लहोक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते ॥ ४५ ॥
 परिणायस्तु शारीणां समन्ताच्चयनेऽख्याम् ।
 अष्टापदं शारिफलं प्राणिद्यूतं समाह्रयः ॥ ४६ ॥
 उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्येत्र यौगिकाः ।
 ताद्वर्म्यादन्यतो वृत्तावृत्या लिङ्गान्तरेपि ते ॥ ४७ ॥

इति शुद्धवर्गः । १० ।

सुराया विशेषो मैरेयः । शेरतेनेन शीधुः, शीडोधुक्- (उ०) । शीधोरित्येके पठित्वा शीधुप्रतिकृतिक इति व्याख्यन् । यदाहुः:- मध्वासवस्तु मैरेय, तत्र-यन्माला- मैरेयो गदितः शीधुः, (इक्षोः) [अ]पकरसोपि । मेयति लिङ्गायत्रेन भेदकः । भृशं गलति जगलः स्वच्छः सुरासंधानद्वयपङ्कः । संधीयते संधानं, वंशांकुरफलादीन् बहुकालं संधाय क्रियते । अभिषूयते चिरं क्लियतेऽभिषवः । भावसाधनौ वा द्वौ सुरासंधौ वर्तते । किं(क)ण्ति कीयते वा सुरानेन किणवं माषदलन्या(ला)दि सुराय-बीजाख्यम् । नमेनाह्रयते स्पर्धते सुराच्छादनाभावान्मग्नः, नमहुर्भालायाम् ॥ ४२ ॥ कारेण क्रियावशान्मुख्यः कारोन्तमः । सुरेष्वं स्वच्छो भागः (सुरामण्डः) । आपीयतेस्मिन्नापानम् । पानाय गोष्ठी-आंसनवन्धं पानगोष्ठी, गांवो नानाविधा वाधास्तिष्ठन्त्यत्वेति । चषन्त्यनेन चषकम् । गलवकोपि, स्फाटिके, पात्रेयं रुडः, विक्षातो विष्यनुवादै । सरपि सरकः । अनुतृप्यन्त्यनेनानुतर्षणं सुरापरिवेषणम् । चषक-पर्यायवेताविद्येके, यन्मुनिः- चषकक्षानुतर्षथ सरकथेति ॥ ४३ ॥ धूर्वति हिनस्ति धूर्तः । अक्षेदव्यति विजिगीषते तच्छीलोक्षदेवी । किं तवास्तीति पणते कितवः । लगति लग्रकः । प्रतिनिधिर्भवति प्रतिभूः । सभा यूतशालास्त्यस्य सभिकः । यूतं कारयति यूतकारकः । द्वौ द्वौ भिन्नार्थौ, आदयोः सर्वसामान्यात् ॥ ४४ ॥ दीव्यतेस्मिन् यूतम् । कितवस्य कर्म कैतवम् । पणनं पणः । दुरोदरं नानार्थे । पञ्चते पणो बन्धकः । गृद्यते ग्लहः, अक्षेषुग्लहः (सू०) इत्यप् । अक्षणोख्यकः । दीव्यत्यनेन देवनः । पायते बध्यतेनेन पाशकः, प्राशक इत्येके ॥ ४५ ॥ वामदक्षिणयोः शारीणां परिणयनं परिणाय, परिन्योनीर्णोर्यूतप्रेषयोः (सू०) इति घञ् । शृणातीति शारी खेलनी । अष्टापदान्यस्याद्यापदम् । शारयः फलन्त्यत्र शारिफलं खेलनाधारः, चतुरद्वयफलकादि । आकर्षे नानार्थे । प्राणिभिर्मेषकुट्यादिभिर्यतं प्राणिद्यूतम् । संघर्षेणाह्रयन्तेत्र समाह्रयः ॥ ४६ ॥ येत्र संबन्धिशब्दा लक्ष्यबाहुल्यादेकस्मिन्-लिङ्गे-उक्तास्ते तदगुणयोगादन्यत्र वर्तमाना लिङ्गान्तरेष्युतप्रेष्याः, यथा कर्मण्या भृतिः, कर्मण्यं वेतनं, हलिया सुरा, हलिप्रियं मयं, अक्षती सभा, अक्षवद् यूतम् । एवं मालाकारी ली, अक्षदेविनी ली । तथानुपदानं पादत्राणम् ॥ ४७ ॥ इति शुद्धवर्गः । १० । इति श्रीक्षीरस्त्वाम्युत्पेक्षितेमरकोशोदवादने भूम्यादिकाङ्को द्वितीयः समाप्तः ।

तृतीयं काण्डम् ।

विशेष्यनिन्द्रैः संकीर्णेर्नानार्थेरव्ययैरपि ।
 लिङ्गादिसंग्रहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः ॥ १ ॥
 स्त्रीदाराद्यर्थद्विशेष्यं यादृशं प्रस्तुतं पदैः ।
 गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः ॥ २ ॥
 सुकृती पुण्यवान्धन्यो महेच्छस्तु महाशयः ।
 हृदयालुः स(सु)हृदयो महोत्साहो महोदयमः ॥ ३ ॥
 प्रवीणनिपुणाभिज्ञविज्ञनिष्ठातशिक्षिताः ।
 वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि ॥ ४ ॥
 पूज्यः प्रतीक्ष्यः सांशायिकः संशयापन्नमानसः ।
 दक्षिणी(ण)यो दक्षिणार्हस्तत्र द(दा)क्षिण्य इत्यपि ॥ ५ ॥

श्रीगणेशाय नमः । विशेष्यनिन्द्रो विशेषणम् । विशेषणादिभिर्हेतुभूतैर्ये पञ्च वर्गास्ते काण्डद्वयोक्त-
 साधारण्यात्सामान्यकाण्डेस्मिन्तृतीयेवान्तरवर्गान् संश्यवन्ति, यथा नानार्थे कान्तादिवर्गाः, अव्ययवर्गेनेका-
 र्थकार्थवर्गौ, लिङ्गाशेषवर्गे स्त्रीलिङ्गादिवर्गाः । वर्गसंग्रह इत्येके पेणु; सामान्यकाण्डे ये पञ्च वर्गाः स-
 वर्गसंग्रह इति योजना । आदिशब्दः प्रकारे ॥ १ ॥ ख्यादिभिः पैदर्यादृग्लिङ्गर्यादग्वचनैक्ष विशेषणै-
 र्यद्विशेष्यं भेदं प्रस्तुतं तस्य गुणादिशब्दास्तथा तादिलिङ्गास्तादग्वचनाश भेदका विशेषणानि भवन्ति ।
 गुणशब्दा यथा प्रवीणा स्त्री, प्रवीणा दारा:, प्रवीणं कलत्रम् । द्रव्यशब्दा यथा दण्डनी स्त्री, दण्डनो
 दाराः, दण्ड कलत्रम् । क्रियाशब्दा यथा पाचिका स्त्री, पाचका दाराः, पाचकं कलत्रम् । दारायमिति
 पाठो युक्तः । स्त्रीनारायैरित्येकं, स्त्रीपुनरुपुस्कैरित्यर्थः । क्षेमकरोरिष्टतातिः शिवतातिः शिवंकर इति वक्त-
 व्यम् ॥ २ ॥ धने साधुर्भवन्यः । महानाशयोस्य महाशय उदाराभिज्ञापः । उदीर्ण उद्दटोदारावुदातश्च
 महामानाः । प्रशस्तं हृदयमस्त्यस्य हृदयालुः, हृदयादेश(चा)लुरन्यतरस्याम् (वा०) । स एव हि हृदयेन
 सह वर्तते, अन्ये मांसखण्डे सत्यप्यहृदयाः, यन्ममैव-हृदयं तद्विवृक्ते यद्वावमन्यच्चलं पलम् ।
 शतैकीयाः सहृदया गण्यन्ते कथमन्यथा ॥ चिद्रूपोपि । (महोत्साहः) उद्यमवानित्यर्थः ॥ ३ ॥
 प्रकृत्या वीणास्येति प्रवीणः, मुख्यार्थं परिस्तित्य निपुणे रुढः, यदाहुः (कुमारिलभ०)-
 निपुणा लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभियानवत् । कियन्तेयतनैः काश्चिकाश्चित्वै त्वशक्तिं
 इति । एवं निष्णातकुशलौ । निपुणिः निपुणः, शोभनरुक्मित्वात् । अभितो जानायभिज्ञः ।
 विजानाति विज्ञः, इगुरधेतिकः (स०) । निष्णा(स्त्रा)ति निष्णातः, निनदीभ्यास्तातेःकौशले
 (स०) इति पत्वम् । शिक्षा तंजातास्येति शिक्षितः । विज्ञातं प्रयोजनमस्येति वैज्ञानिकः । कृतं
 संस्कृतं मुखमस्येति कृतमुखः । प्रशस्तं कृतं कर्मस्येति कृती । कुशान्- जाति कुशलः, ते हि व्युत्पन्नै-
 रादातुं शक्याः । कृतर्हनु कृतह्यः कृतार्थश्च ॥ ४ ॥ प्रतीक्षीणीयो मुख्यत्वात् (प्रतीक्ष्यः) । (सांशा-
 यिकः) संशयमापन्नइति (स०) ठक् । (दक्षिणीय इ०) दक्षिणामर्हति, कडिङ्गरदक्षिणाच्छ्वेति
 (स०) उयतौ । तत्र दक्षिणाहै ॥ ५ ॥ बदति दीयतामिति वदान्यः, वदेरान्यः (उ०) । बदन्योपि,

स्युर्वदान्यस्थूललक्ष(क्ष्य)दानशौण्डा बहुप्रदे ।
जैवातृकः स्यादायुष्मानन्तर्वाणिस्तु शास्त्रवित् ॥ ६ ॥
परीक्षकः कारणिको वरदस्तु समर्थु(र्ध)कः ।
हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः ॥ ७ ॥
दुर्मना विमना अन्तर्मनाः स्यादुत्क उन्मनाः ।
दक्षिणे सरलोदारौ सुकलो दातृभोक्तरि ॥ ८ ॥
तत्परे प्रसितासक्ताविष्टार्थेष्टुक उत्सुकः ।
प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्वताः ॥ ९ ॥
गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहृतलक्षणौ ।
इभ्य आद्यो धनी स्वामी त्वीश्वरः पतिरीक्षिता ॥ १० ॥
अधिभूर्नार्थयको नेता प्रभुः परिवृद्धोधिषः ।
अधिकर्द्धिः समृद्धः स्यात्कुदुम्बव्यापृतस्तु यः ॥ ११ ॥
स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्मुपाधिश्च पुमानयम् ।
वराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः ॥ १२ ॥

साधौ यत् (तत्रसाधुः) । (स्थूललक्षः) स्थूलं लक्षयत्यालोचयति ददातीति यावत् । दाने शौण्डः आच्च उपचारात्, शूण्डा हि पानमदस्थानं तत्र भवः शौण्डः । जीवति जैवातृकः, जीवेरातृकनशुद्धिश्च (३०) । (अन्तर्वाणिः) अन्तर्वाण्यस्य ॥ ६ ॥ करणं प्रयोजनमस्य कारणिकः, मठादौ दानार्थं आद्याणपरीक्षिता । आक्षपटलिकोपि । करणेनाधिकार(रि)वर्गेण चरतीति वा । समृद्धोति संवर्धयति समर्थुकः । हृष्टति हर्षमाणः, ताढ्छील्यवयोवचनशक्तिशुचानश् (सू०) । हर्षाद्विकारं याति विकुर्वाणः । अकृष्टं मनोस्य प्रमनाः ॥ ७ ॥ अन्तर्लीनं मनोस्यान्तर्मनाः । उद्गतं मनोस्योक्तः, येनान्तर्जलचारिभिर्जलचरैरप्युक्तमुक्तजितमिति धर्ममालेपि, उत्कउन्मनाइति (सू०) साधुः । सोत्कष्ठथ (दक्षिण ३०) दक्षते, सरति, उदियति च । शोभना कलास्य सुकलः, दाता भोक्ता च यः ॥ ८ ॥ तत्परं यस्यं स तत्परस्तन्निष्ठः । प्रसिनोति स्म प्रसितः, विष्णु बन्धने । आसजति स्मासकः । प्रियमर्थं प्रेषुः, उच्छब्द उद्योगार्थः सुशब्दः शोभनार्थः, उत्कादिवत्कन् (ज्ञा०) । प्रलेकमेति प्रतीतः । प्रश्नते अथितः । ख्यायते ख्यातः । विद्यते प्रतीयते विच्चः, विच्चोभोगप्रत्ययोः (सू०) इति साधुः ॥ ९ ॥ कृताः प्रसिद्धा लक्षणरूपा गुणा यस्यासौ कृतलक्षणः । आहान्युद्घोषितानि लक्षणानि यस्यासावाहृतलक्षणः । इभमर्हति- इभ्यः, दण्डादित्वायत् (सू०) । आध्यायन्ति- त्वमाद्यः, कः, वृषोदरादिः (सू०) । स्वमस्त्यस्य स्वामी, स्वामिन्नेश्वर्ये (सू०) इति साधुः । ईष्टे तच्छील ईश्वरः, स्येशभासेति (सू०) वरच् । पातीति पतिः ॥ १० ॥ अच्युपरि भवत्य- ईविम् । नयति नियुइक्ते नायकः । प्रभवति प्रभुः, विप्रसंभ्यइति (सू०) डः । परिवृहति परिवृद्धः, अभौपरिवृद्धिति (सू०) साधुः । ग्रामणीग्रणीश्च ॥ ११ ॥ कुदुम्बे कलत्रादै व्यापृतः, तत्पोषणोयुक्तः, अभितोगरे भवोभ्यागारिकः । उपाधीयत उपाधिः । सिंहस्येव संहननं देहोस्य सिंहसंहननः ॥ १२ ॥

निर्धा(वा)यः कार्यकर्ता यः संपञ्चः(तत्) सत्त्वं पदा ।
 अवाचि मूकोथ मनोजवसः(वः स) पितृसंनिभः ॥ १३ ॥
 सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुडः ।
 लक्ष्मीवाह्नीक्षमणः श्रीलः श्रीमान् स्तिरधस्तु वत्सलः ॥ १४ ॥
 स्याहयालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः समाः ।
 स्वतन्त्रोपावृतः स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रहः ॥ १५ ॥
 परतन्त्रः पराधीनः परवाज्ञाथवानपि ।
 अधीनो निघ्न आयत्तोस्वच्छन्दो गृह्यकोपशसौ ॥ १६ ॥
 खलपूः स्याद्वृहकरो दीर्घसूत्राश्रिरक्रियः ।
 जालमोसमीक्ष्यकारी स्यात्कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः ॥ १७ ॥
 कर्मक्षमालंकर्मणः क्रियावान्कर्मसूद्यतः ।
 स कार्मः कर्मशीलो यः कर्मशूरस्तु कर्मठः ॥ १८ ॥
 कर्म(भर)ण्यभुक्तर्मकरः कर्मकारस्तु तत्क्रियः ।
 अपस्नातो मृतस्नात आमिषाशी तु शौष्कलः ॥ १९ ॥

निर्धार्ये: समुदायाद् गुणेः पृथग्व्यपदेश्यः । सत्त्वसंपचित्तोकर्षः, तथा संपत्तन्(नः) संपदमानः । नास्ति वागस्य—अवाक् । मूर्यते बध्यते वागस्य मूकः, मूढ़ बन्धने । मनो जवतेस्मिन् पितायमिति धावति मनोजवसः, औणादिकोऽप्तः— चमसादिवत्, मनोजेभिलाषे वसति वा । पितेव सम्यइ निभाति पितृसंनिभः ॥ १३ ॥ कोकत आदते धर्मं कूकुडः, कूड़ शब्द इत्यस्य वा रूपमाकृतवत्, ब्राह्म विवाहे दाता, यन्मनुः— आच्छाय चार्हयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् । आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तिः ॥ लक्ष्मीरस्त्यस्य लक्ष्मणः, पामादित्वात् (लोमादिगामादीति) लक्ष्मिरावच्चेतिगः (वा०) । श्रियं छाते श्रीलः, सिध्मादित्वालज्ज्वा (सू०) । रलग्रोरेकत्वस्मरणं— श्रीलः । वत्सोस्यास्तीति वत्सलः, वत्सासाभ्यांकामवले (सू०) इति लच् ॥ १४ ॥ (दयालुः, इ०) दया कृपा चास्त्यस्य । करणाप्रयोजन-मस्त्यस्य कारुणिकः । सुषु रमते सूरतः, सूरोके इव तपति वा, डः । स्व आत्मा तन्त्रं मुख्योस्य स्वतन्त्रः । अपगतमावरणं नियन्तास्येत्यपाकृतः । स्वेन— इतें तच्छिलः स्वैरी, स्वादोरेणियोः (वा०) इति वृद्धिः । स्वस्त्रिन्दोभिगायोस्य स्वच्छन्दः । निष्कान्तोवग्रहान्नियन्त्रणातो निरवग्रहः । निर्यन्त्रणो निरङ्कुशो यथाकामी च ॥ १५ ॥ परोध्युपर्यस्य पराधीनः, अषड़क्षाशितेति (सू०) खः । परो नियन्ता-स्त्यस्य परवान् । आधि— उपरीनोस्याधीनः । निहन्यते निघ्नः, घबर्येकविधानम् (वा०) । आयत्यते नियुज्यते— आयत्तः । गृह्यते गृह्यकः, पदास्वैरिवाशेति (सू०) क्यप् ॥ १६ ॥ खलं पुनाति खलपूः । बहु करोति बहुकरः, दिवाविभेति (सू०) टः, अत एत बहुकरी मार्जनी, बहुवान्यार्जक इवेके । दीर्घं चीरेण मुवति सूत्रयते वा दीर्घसूत्रः । जडति जालमः । (कुण्ठः) कुठि आलस्ये । मन्दोलसः ॥ १७ ॥ अलं कर्मणेलंकर्मणः, पर्यादयोगलानव्यर्थेचतुर्थोति (वा०) समासः, अषड़क्षाशितेति (सू०) खः । (क्रियावान्) निलयोगेत् (म) तुए (का०) । (कार्मः) कार्मस्ताच्छीलये (सू०) इति साधुः । कर्मणि घटते कर्मठः, कर्मणवटोठ् (सू०) ॥ १८ ॥ कर्मणि साधु कर्मण्यं वेतनं भुइके कर्मण्यभुक् । कर्म करोति कर्मकरः, कर्मणिभृती (सू०) इति टः । (कर्मकारः) कर्मण्यण् (सू०), विना भृति कर्मसंपादकः । (अपस्नातः) अपेति विषदार्थः । (मृतस्नातः) मृतसंस्कारार्थं स्नापितः । शुष्कली मांसोपलक्षणं, तामति शौष्कलः [शौष्कलः], शेषे (सू०) इत्यण् ॥ १९ ॥ दुमुक्षा संजातास्य (दुमु-

वुभुक्षितः स्यात्कुधितो जिघत्सुरशनायितः ।
 परान्नः परपिण्डादा भक्षको घस्मरोद्ग्रः ॥ २० ॥
 आद्यूनः स्यादौद्गरिको विजिगीषाविवर्जिते ।
 उभावात्मंभरिः कुक्षिभरिः स्वादरपूरके ॥ २१ ॥
 सर्वाच्चीनस्तु सर्वाच्चभोजी गृच्छस्तु गर्धनः ।
 लुब्धोभिलापुकस्तृण्गक् समौ लोलुपलोलुभौ ॥ २२ ॥
 सोन्माद(उन्मद)स्तून्मदिष्णुः स्यादविनीतः समुद्रतः ।
 मत्ते शौण्डोत्कटक्षीवाः कामुके कमितानुकः ॥ २३ ॥
 कन्द्रः कामयिताभीकः कमनः कामनोभिकः ।
 विधेयो विनयग्राही वचने स्थित आश्रवः ॥ २४ ॥
 वश्यः प्रणेयो निभृतविनीतप्रश्रिताः समाः ।
 धृष्टे धृष्णुर्विं(धृष्णार्गिव)यातश्च प्रगल्भः प्रतिभान्विते ॥ २५ ॥

क्षितः । । क्षुध्यति स्म क्षुधितः । अनुमिच्छति जिघसुः । अशनमिच्छति, सुपआत्मनःक्यच् (सू०), अशनायोदन्येति (सू०) साधुः, ततः क्ते, इद् । परादनमत्य परान्नः । अत्ति तच्छीलोद्ग्रः, सघस्यदःकमगच् (सू०), निर्देशात्पत्ते घस्मादेशः, घस्त्व अदने वा ॥ २० ॥ आ—इप्पद्विव्यति स्म—आद्यूनः, दिवोविजीगीवायां (सू०) इति नत्वम् । उदरेण भृतः (उदरे प्रसितः) औदरिकः, उदराद्गायूने (सू०) । आत्मानं विभस्यात्मंभरिः, आत्मोदरयोर्भृतः (सू०) इति खिः । उदरंभरिपि । (कुक्षिभरिः) कुक्षोत्तेवक्तव्यात् (वा०) खि(च) । स्वोदरयोः कमादामोदरयोः पूरकः ॥ २१ ॥ सर्वाच्छानि भक्षयति सर्वाच्चीनः, अनुपदस्वर्वावायानयमिति (सू०) खः । (गृधुः) त्रसिगृधीति (सू०) कनुः । (गर्धनः) जुच्छकम्येति (सू०) युक् । अभिलषति तच्छीलोभिलापुकः, लषपतपदेयुक्यच् (सू०) । तृष्ण्यति तच्छीलस्तृण्गक्, स्वपितृण्योर्नजिङ् (सू०), तृण्गजान्तः, लुभ्ये—उपचारः । तृष्णितस्तर्पितः पिपासितश्च । भृशं लुमति भृशं लुभ्यति (लोलुप इ०), यद्गुलुगन्तादच् । केचित्पूर्वैः संचधननिति । लालसो लम्पदश्च ॥ २२ ॥ उन्मायति तच्छील उन्मदिष्णुः—भूतायाविष्टः, अलंकृत्यनिराकृतिः (सू०) इशुन्च । (अविनीतिः) निर्मयोदोषि । मयेन मायति स्म मत्तः । शुण्डायां भवः शौण्डः शुण्डास्यस्य वा, अग्नपकरणे ज्योत्स्नादिभ्यउपसंह्यानात् (वा०) । उत्कान्तः कटीछादनादुत्कटः, उद्रिक्तो वा, संप्रोदथकठच् (सू०) । क्षीवते स्म क्षीवः, क्षीवृ मदे, अनुपसर्गात्कुक्षीविति (सू०) साधुः । कामयते तच्छीलः (कमुक इ०), लषपतपदेयुक्यच् (सू०), तृत् (सू०) ॥ २३ ॥ (कन्द्रः) नमिकम्यति (सू०) रः । (कमनः) अनुदात्तेतथेति (सू०) युक्, औणादिकस्वपरः । कामनः कमनोभिक इति तु युक्तः पाठः, आयादयआर्धाधातुकेवा (सू०) इति पक्षे कमेर्णिङ् । अनुकामिकाभीकःकमितेति (सू०) अन्वभिम्यां के (कनि) साधवः । [छेको विद्यम्भे व्यसनिपद्मभशवुपल्लुे । वेश्यापतिर्भुजंगः स्यापिङ्गः पङ्कविको विनः ॥] विधातव्यो विधेयो यथेष्टु विनियोजवः । विनयः शाक्वजः संस्कार इन्द्रियजयो वा । आशुणोति वाक्यमाश्रवः ॥ २४ ॥ (वश्यः) वशंगतः (सू०) इति यत् । प्रणेतव्य आयतः (प्रणेयः) । प्रणेयान्ताः पषेकार्था इत्यके । निभृतोउच्चपलः । प्रथयति प्रतितः । धृष्णोति स्म धृष्टः, धृष्णिशसीवैयाले (सू०) इतीडभावः । धृष्णोति तच्छीलो धृष्णुः, त्रसिगृधीति (सू०) कनुः । धृष्णेत्रेतिवक्तव्यात् (वा०) नजिङ् धृष्णक् । विरुद्धं याति स्म वियातः । प्रगल्भते प्रगल्भः । प्रज्ञा नवनवोन्नेषशालिनी प्रतिभा मता (रुद्रः), प्रतिभात्यस्याभिति (प्रतिभा) । प्रत्युत्पन्नतिस्तत्कालवीथ ॥ २५ ॥ शालीं प्रवेष्टुमर्हति शालीनः, शालीन-

स्यादधृष्टे तु शालीनो विलक्षो विस्मयान्विते ।
 अधीर कातरस्यां भीरुभीरुकभीलुकाः ॥ २६ ॥
 आशंसुराशंसितरि गृहया लुर्ग्रहीतरि ।
 अद्वालुः अद्वया युक्त पतयालुस्तु पातुके ॥ २७ ॥
 लज्जाशीलेऽपत्रपिष्णुर्वन्दाहरभिवादके ।
 शारारुद्धार्तुको हिंसः स्याद्विष्णुस्तु वर्दनः ॥ २८ ॥
 उत्पतिष्णुस्तूपतितालंकरिष्णुस्तु मण्डनः ।
 भूष्णुर्भविष्णुर्भविता वर्तिष्णुर्वर्तनः समौ ॥ २९ ॥
 निराकरिष्णुः क्षिप्तुः स्यात्सान्द्रस्तिग्रधस्तु मेदुरः ।
 ज्ञाता तु विदुरो विन्दुविकासी तु विकस्वरः ॥ ३० ॥
 विसृत्वरो विसृमरः प्रसारी च विसारिणि ।
 सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिक्षुः क्षमिता क्षमी ॥ ३१ ॥
 क्रोधनोऽमर्पणः कोपी चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः ।
 जागरूको जागरिता धूर्णितः प्रचलायितः ॥ ३२ ॥

कीपीनइति (सू०) साधुः । विरुद्धं लक्षयते विश्वर्द्धं लक्षमस्य वा विलक्षः, निष्ठतिगतिरित्यर्थः । ईष-
 तारति कातरः, कतरस्यां वा, अत्र कातरा खीते न स्थात् । इतो निद्रल्वन्नास्ताच्छीलये । ग्रस्यति
 ग्रस्तुः, ग्रसिगृहीति (सू०) क्वनुः । (भीरुः, इ०) विभेति तच्छीलः, भियःकुकुकनौ (सू०), कुक-
 नवकव्यात् (वा०) । दरितो भीतस्तथकितश्च ॥ २६ ॥ (आशंसुः) सनाशंसमिक्षणः (सू०) ।
 गृहयते गृहयालुः, स्तृहिंगृहीति (सू०) आलुक् । श्रद्धयति तच्छीलः श्रद्धलुः । आयः पतिश्चोरादि-
 कोऽन्दन्तः, पतयति पतयालुः, स्तृहिंगृहीति (सू०) आलुक् । पतति तच्छीलः पातुकः, लघपतग्रदेत्यु-
 क्तव् (सू०) ॥ २७ ॥ (अवत्रपिष्णुः) आवत्रपते तच्छीलः, आउयलंकवितिवक्तव्यात् (वा०)
 इष्णुन् । वन्देते तच्छीलः (वन्दाशः), शृवन्द्योराहुः (सू०) । (शारुः, इ०) शृणाति हन्ति हिन्सित
 च तच्छीलः, शृवन्द्योराहुः (सू०), लघपतग्रदेत्युक्तव् (सू०), नमिकमीति (सू०) रथ । (वरिष्णुः,
 इ०) अलंकारिति (सू०) इष्णुन्, अनुदातेतथेति (सू०) युक् । भवति तच्छीलः (भूषुः), ग्लानि-
 स्यथगस्तुः । (भविष्णुः, इ०) भुवयेति (सू०) इष्णुन्, तृत् (सू०) । (वरिष्णुः, इ०) इष्णुन्,
 युक् ॥ २९ ॥ क्षिप्ति तच्छीलः [क्षप्तुः, त्रमिगृहीति (सू०) क्वनुः । [सान्द्रशब्दोत्यन्तान्मो भवति]]
 सान्द्रः पीनः स्तिग्रधश्च (सान्द्रस्तिग्रधः) । मेद्यति मेदुरः, भजमासमिदेषुक्तव् (सू०) । वेति तच्छीलो
 विदुरः, विदिभिदिच्छिदेःकुरुक् (सू०) । वेति विन्दुः, विन्दुरिच्छुः (सू०) इति साधुः । (विकासी)
 विकसति तच्छीलः, वौकसः (प) लसेतिवितुण् (सू०) । (विकसरः) स्येतमाविपतकसोवरक् (सू०)
 ॥ ३० ॥ (विसृत्वरः) विसरति तच्छीलः, इष्णशृजीति (सू०) करण् । (विसृमरः) सुवस्यदःक्ष-
 म् रक् (सू०) । (प्रसारी) प्रेलपमृदुमयेति (सू०) वितुण् । (सहिष्णुः, इ०) महेरिष्णुन्, युक् ।
 (क्षन्ता) क्षमेस्तृन्, ऊदिवाद्रेद् । (तितिक्षुः) तिजेःक्षमाग्राम् (वा०), युपिजीति (सू०) सन्,
 सनाशंसेति (सू०) उः । (क्षमी) शमिल्यष्टाभ्योविनुण् (सू०) ॥ ३१ ॥ (क्रोधनः) कुधमण्डार्थे-
 भयेति (सू०) युक् । कोपनो रोषणश्च । (चण्डः) चण्डि कोपे । (जागरूकः) जागरूकव्र (सू०)
 इति-ऊक्तव्, (जागरिता) चकारातृन् । प्रचल इवावरन् प्रचलायितः, य उपविष्टो निदग्ना धूर्णितः

स्वप्नक शयालुर्निद्रालुर्निद्राणशयितौ समौ ।
 पराम्बुखः पराचीनः स्याद्वाङ्प्यथोमुखः ॥ ३३ ॥
 देवानश्चति देवश्च विष्वश्च विष्वगश्चति ।
 यः सहाश्रति सधश्च स स तिर्थश्च यस्तिरोश्रति ॥ ३४ ॥
 वदो वदावदो वक्ता वागीशो वाकपतिः समौ ।
 वाचोयुक्तिपदुर्वाग्मी वावदुर्कातिवक्तरि ॥ ३५ ॥
 स्याजजलपाकस्तु वाचालो वाचाटो वहुगर्भवाक् ।
 इर्मुखे मुखरावद्धमुखौ शक्तः(क्लुः) प्रियंवदे ॥ ३६ ॥
 लाहलः स्यादस्फुटवाग्गर्भवादी तु कद्रदः ।
 समौ कुवादकुचरौ स्यादस्म्यस्वरोऽस्वरः ॥ ३७ ॥
 रवणः शब्दनो नान्दीवादी नान्दीकरः समौ ।
 जडोह्नेन(जडोह्न ए) डमूकस्तु वकुं श्रोतुमशिक्षिते ॥ ३८ ॥
 तृष्णिशिलस्तु तृष्णिको नयोऽवासा दिग्म्बरः ।
 निष्कासितोवकृष्टः स्यादपध्वस्तस्तु घिक्कृतः ॥ ३९ ॥

॥ ३२ ॥ (स्वप्नकृ) स्वप्नितुष्टोर्नजिह् (मू०) । (शयालः) शीहथेतिवक्तव्यादालुक् (शीडो-
वाच्यः) । (निदालुः) निदाति तच्छलः, निदातन्देशालुक् (स्तुहिगृहिपतिदयीति) । निदाति स्म
निद्राणः, संयोगादेरातोधातो (मू०) इति निष्ठा नत्वम् । पराश्रवीति पराङ् (पराचीनः), विभासा-
श्चरादेक्त्रियाम् (मू०) इति स्वर्थं खः । संमुखीनस्त्वभिमुखः । अवाश्चयाङ्, अवाचीनोपि ॥ ३३ ॥
(देश्यह्, इ०) विष्वरदेवयोथेऽश्यवतावप्रस्थये (मू०), विष्वक्षर्पतोर्येव्ययम् । (सध्यह्) सहस्र-
सप्तिः (मू०) इत्यत्रो परं सप्तश्चादेशः । (तिर्थह्) तिरस्सिर्थलोपे (मू०) ॥ ३४ ॥ बद्धति
(बदः) बदावदः, चरिचलिपतिवदिभ्योद्वित्वमभ्यासस्थात्वंवा (वा०) । वाचो युक्तौ पढः, वार्गश्कृ-
पश्यद्भ्योयुक्तिदण्डहेषु (वा०) इति पशुधा अलुह् । प्रशस्ता वागस्त्यस्य वागमी, वाचोग्निः (मू०) ।
वावद्यते तच्छीलो वावदूकः, यजजप- (मू०) इत्यत वदेन्तु [प]देशः कार्यं इति पदकारवाक्यादुकः ।
वक्तरीति, तृन् (मू०) । प्रवाक् प्रगन्मः सुनुतश्च ॥ ३५ ॥ (जलपाकः) जलपभिश्वेति (मू०) ताच्छीलृदे-
षाकन् । (वाचाल इ०) आलजाटचोबृहमपिणि (मू०) । गर्द्यजापी जग्यपूकः । मुखेन वागलक्ष्यते,
निन्दितं मुखमस्त्यस्य मुखरः, (रप्रकरणे) खमुखज्ञज्ञ्योरोवक्तव्यः (वा०) । अबद्धमनियन्त्रितं
मुखमस्त्यावद्मुखः । शक्नोति वकुं शक्ततः । (प्रियवदः) प्रियवशेवदःखच् (मू०) ॥ ३६ ॥
(लोहलः) छह कथनादौ । कुरिसितं वदतीति कद्रुदः, रथवदयोथ (मू०) इति कोः कर् । अनुत्तरो
यद्वदथ । कुरिसितो वादोस्य कुवादः । कुरिसितं चरति कुचरः, पचायत् (नन्दिप्रदीति) । विपरीतः
स्वांस्य- अस्वः, नव् तद्विश्वदनर्थवत् ॥ ३७ ॥ (रवगः, इ०) रौति शब्दायतीति, चल-
नशब्दार्थात् (मू०) इति युव् । नान्दो मङ्गलपाठं करोति नान्दीकरः, दिवाविमेति (मू०) टः ।
(जडः) जल धान्ये (चान्द्रोधातुः), डलयोरेकत्वम् । अहोऽनीक्षणधीः । मातृमुखो मातृशासि-
तश्च । तीक्ष्णवीस्तु कुशाग्रीयः । न- एडोपि (अ) वर्करोपि मूकः- ऐडमूकसदृशो वा- अनेडमूकः,
नविवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणेतथाहर्थः (भाष्यव०), एडो हि बधिरः ॥ ३८ ॥ (तृणीकः) तृणीमः
शीलेकोमलोपथवक्तव्यः (वा०) । ओणजी त्रैडे, नजते स्म नमः । अविद्यमानं वासोस्य- अवासः ।
अवकृष्ट्यते दूरीक्रियते स्मावकृष्टः, निःसारित इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ आचो गृहीतो गन्धोभिमानोस्मात्तगन्धः ।

आत्तगन्धो(वौं)भिभूतः स्यादापितः साधितः समौ ।
 प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः ॥ ४० ॥
 निः(नि)कृतः स्याद्विप्रकृतो विप्रलव्धस्तु वश्चितः ।
 मनोहतः प्रतिहतः प्रतिवद्वो हतश्च सः ॥ ४१ ॥
 अधिक्षिसः प्रतिक्षिसो वद्वे कीलितसंयतौ ।
 आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात्कान्दिशीकी भयद्वुतः ॥ ४२ ॥
 आक्षारितः क्षारितोभिशस्ते संकसुकोस्थिरे ।
 व्यसनार्तोपरकृतौ द्वौ विहस्तव्याकुलौ समौ ॥ ४३ ॥
 विकृत्वो विद्वलः स्यान्तु विवशोरिष्टदुष्टधीः ।
 कश्यः कशाहें सञ्चद्वे त्वाततायी वधोद्यते ॥ ४४ ॥
 द्वेष्ये त्वाक्षिगतो वध्यः शीर्षच्छेद्य इमौ समौ ।
 विध्यो विषेण यो वध्यो मुसल्यो मुसलेन यः ॥ ४५ ॥
 शिश्विदानोकृष्णकर्मा चपलश्चिकुरः समौ ।
 दोषैकदृक् पुरोभागी निकृतस्त्वनृजुः शठः ॥ ४६ ॥

चत्वार एकार्था इत्येके । (समौ) दण्डितार्थे । प्रत्यादिश्यते स्म प्रत्यादिष्टः, अनहृणीकृत इत्यर्थः । अप-विद्वोपि ॥ ४० ॥ निःक्रियते खलीक्रियते स्म निःकृतः । मनसि हतो मनोहतः । प्रतिबन्धः प्रवृत्ति-निवारणार्थः ॥ ४१ ॥ प्रतिक्षिप्तये न्यक्क्रियते स्म प्रतिक्षिसः । (कोलितः) कील बन्धने । प्राप्त आपदं आपत्प्राप्तः, प्राप्तप्रत्येकद्वितीययेति (सू०) समाप्तः । (कांदिशीकः) कां दिशं वजामीति व्याकुलः, पृष्ठोदगादिः (सू०) । भयाद् द्रुतः पलायितः ॥ ४२ ॥ आक्षारिते स्वरूपचाल्यते- आक्षारितः, अली-कोत्पन्नातकव्यपदेशः । अभिश्वतोभिद्विषितः, मैथुनं प्रतीखेके । (संकसुकः) समिक्स-उक्तन् (उ०), अनिश्चित इत्येके । समावित्येव । व्यस्यति श्रेयोमार्गाद्वयसनं तेन छतो व्यस-नार्तः, छतेचतुर्तीयासमाचे (सू०) इति दृष्टिः । उपरज्यते स्वोपरक्तः । विगतो हस्तो यस्य स विहस्तः, किंकर्तव्यतामूढत्वात् ॥ ४३ ॥ विकृतवं कातरंभवति विकृवः, क्लवि-धीतुण्णापरिसमास्त्वैकिकः । विरुद्धं हूलति विहूलः । विरुद्धं वष्टि कामयते विवशः । अरिष्टेन मरणचिह्नेन श्वासादिना दुष्टा धीर्यस्य । कशा चर्मयित्स्तद्वातोप्युपचारात्, तामर्हति कशः-अश्वादिः, दण्डादित्यादिः (सू०) । सन्धः: सन् यो वधार्थमुद्यतः स आततः सोयोगः सन्नेति वधार्थये धावति अवश्यं, आतं पलायमानं तायते वा- आतताया । वय उपलक्षणं यत्स्मृतिः- अरिष्टेन गरदथैव शस्त्रपाणि-र्धनापहः । क्षेत्रदारहरथैव षडेते त्वाततायिनः ॥ ४४ ॥ अक्षिगतो यथा किंशारुकादिः खेदकृत् । वर्धं शीर्षच्छेदं चाहृति । (विध्यः) नौवयोधमेति (सू०) यत् । (मुसल्यः) मुसलेन वध्य इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ (शिश्विदानः) श्विदि श्वैल्ये, लिटःकानज्वा (सू०) । अकृष्णं निष्पापत्वाच्छुक्रं कर्मस्याकृष्णकर्मा । चाप्तये चपलः: चप सान्त्वने । विनोति चिकुरः, चेकर्वा रूपं, लक्ष्यं च- तां वास्य लीलान्विकुरामनद्वगः खच-प-सौन्दर्यमदं मुमोच (कु० सं०) । चलाचले स्यात्तरलश्चापलश्चबलश्चलः । दोष एकस्मिन्नेव दग्धानमस्य, यत्कात्यः- दोषैकप्राहिहस्यः पुरोभागीति कथ्यते । पुरोप्रे भजते पूर्व[सूर्प]वत्तुरोभागी । निकृणेति हिनरित-स्म निकृतः । (शठः) शठ कैतवे ॥ ४६ ॥ कर्णे जपति सूचयति कर्णेजपः, स्तम्भर्कण्योरमि

कर्णेजपः सूचकः स्यात्पिशुनो दुर्जनः खलः ।
 नृशंसो धातुकः क्रूरः पापो धूर्तस्तु वज्रचकः ॥ ४७ ॥
 अहे मूढयथाजातमूर्खवैधयवालिशाः ।
 कदर्थे कृपणभुद्रकिंपचानमितंपचाः ॥ ४८ ॥
 निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दारिद्रो दुर्गतोपि सः ।
 वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ ॥ ४९ ॥
 अहं कारवानहंयुः शुभंसुस्तु शुभान्वितः ।
 दिव्योपपादुका देवा चृगवाद्या जरायुजाः ॥ ५० ॥
 स्वेदजाः कृमिदंशाद्या पक्षिसर्पादियोण्डजाः ।
 उर्ज्जद्वस्तुष्मुख्याद्या उद्भिदुद्भिज्ञमुद्भिदम् ॥ ५१ ॥
 सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम् ।
 कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोहाँ मञ्जु मञ्जुलम् ॥ ५२ ॥

जपोः (सू०) इत्यन् । वेशयत्येकदेशेन सूचयति पिशुनः, विश अवयवे, अपिशयति खण्डयतीति श्रीभोजः, दुष्टो जनः, दुष्टं जनयति वा दुर्जनः । खं शूलं लाति खलः, खलति चलति वा । नृशंसति नृशंसः । हन्ति तच्छीलो धातुकः, लघपतपदेति (सू०) उक्तः । कुड गतिकैलिये (अस्मात्) क्रूरः, कृष्णाति वा । पिबति धर्मं पापः, पापं वास्त्वस्य । धूर्तते (धूर्तति स्त) धूर्तः ॥ ४७ ॥ मुश्यति मूढः । यथैव जातस्त-थैव स्थितो इसंस्कृतत्वाद्याजातः । मुश्यति मूर्खः, मुहोऽस्मार्मच (उ०) । विधाया भोजनस्यापत्यामेव वैधेयः, विधेयात्स्वार्थेऽप्तं वा । वान्यते वालिशः, वाङ् आद्वाये, बडिशार्थेऽप्तं वा । मानुशासितश्च । यद्विधो देवपरः । कृतिस्तोर्यः स्वामी कर्दर्थः । कल्पते कृपणः । क्षुद्यतेल्पत्याःक्षुदः । किंचित्पत्पति किंपचानः, औणादिक आनन् । मितं पचति मितंपचः, मितनखेव (सू०) इति पचः खच् । कीनाशोपि ॥ ४८ ॥ दुष्टा विचाप्रकारो भोजनं वाच्य दुर्विधः । दीयते दीनः, दीङ् क्षये, स्वादियओदितः (ग०) । दुःस्थः कीकटश्च । (वर्णयकः) वनु याचने । याचते याचनः, युक् कन् । मार्गंति मार्गणः । अर्थयते तच्छीलोऽर्थी, अर्थाचासनिहंतइति (सू०) इनिर्वा । तर्कः[क]कथ ॥ ४९ ॥ अहमिति विभक्तिप्रतिष्ठको निपातः, अहमस्त्वस्य-अहंयुः, अहंशुभमोर्धुस् (सू०), निपातनान्मान्तत्वम् । दिवि भवा दिव्या उपपा[प]यन्ते दिव्योपपादुकाः, शुपागपागीति (सू०) यत्, लघपतपदेत्युक्तः (सू०) । अदृष्टसंहतेभ्यः परमाणुभ्यो जायन्ते सद्य इत्यर्थः । अयोनिजत्वार्थं पुनरिहोक्ताः । नरो गोमहिष्याद्याव जरायुजाः, जरायुर्गम्भेशया ॥ ५० ॥ आद्यशब्दान्मशक्युकाद्याः । आदिशब्दः प्रकारं व्यवस्थायां वा पिपीलिकार्थयः । आद्यशब्दात्तृणाद्याः । उद्भिनति भुवमुद्भित्-उद्भिदं च, क्रिप्, कथ । उद्गेदनमुद्भिततो जायत इत्युद्भितजं, डः । इत्थमयोनिजजरायुजस्वेदजाण्डजोद्भिजत्वेन पद्धधा भूतसर्गः । एषामेवा (वा)-न्तरभेदाच्चतुर्दशविधत्वं, यदाहुः-अश्विकल्पो देवस्तिर्थग्रानिश्च पद्धधा भवति । मानुषं एकविधः स समासाद् भेतिकः सर्गः ॥ पैशाचो राक्षसो याक्षो गान्धर्वः शाक एव च । सौम्यक्ष माजापत्यव ब्राह्मोऽपि देवयोनयः ॥ ५१ ॥ सुन्दरं सुषु नन्दयतीति नैसृक्ताः । रोचते रुचिरं, रुचं राति वा । चरति मनो-स्मिन्थाइ । सुषु समं शोभना समावेति वा सुषमं, लक्षणया चारु । साप्नोति साधु । शोभते शोभनं, युक् । कामयते कान्तम् । रोचते रुच्यं, राजसूयमूर्खमृपोद्यहृच्येति (सू०) कर्तरि साधुः । जानातीति इङ्, इगुणवैति (सू०) कः, मन एव ज्ञं यत्र तन्मोऽक्षम् । सर्वैर्मन्यते मञ्जु, धर्मि । (मञ्जुलं) धर्म-मात्रवृत्त्या तु मत्वर्थीयो लः श्यामलपृगलादिवत् । हारि वल्यु मनोहारि च ॥ ५२ ॥ आसन्नयत

तदा(द)सेचनकं तृतीयस्त्यन्तो यस्य दर्शनात् ।
 अभीष्टिभीमिति हृदयं दियितं वल्लभं प्रियम् ॥ ५३ ॥
 निकृष्टप्रतिकृष्टार्दरेफयाप्यावमाधमाः ।
 कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्व्याणकाः समाः ॥ ५४ ॥
 मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम् ।
 पूर्वं पवित्रं मेध्यं च वीधुं तु विमलार्थं (त्वं) कम् ॥ ५५ ॥
 निर्णिकं शोधितं मृष्टं निःशोध्यमनवस्करम् ।
 असारं फल्गु शून्ये तु वाशिकं तुच्छरिकतके ॥ ५६ ॥
 क्लीबे प्रधानं प्रमुखप्रवेकानुत्तमोत्तमाः ।
 मुख्यवर्यवरेण्याश्च प्रवर्हनवराध्यवत् ॥ ५७ ॥
 पराध्याग्रप्राप्यहरप्राप्याऽयाग्रीयमग्नियम् ।
 श्रेयाञ्चेष्टः पुष्कलः स्यात्सत्तमश्चातिशोभने ॥ ५८ ॥
 स्तुरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुञ्जरा ।
 सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥ ५९ ॥

आप्याय्यते दृगनेन- आसेवनकं, यस्य दर्शनाद् दृम् तृप्यति । आभिमुह्येनेष्यतेभीष्म् । अभ्याप्तुमिष्टम्-
 भीसितम् । हृदयस्य प्रियं हृदयं, हृदयस्यप्रियहति (सू०) यत्, हृदयस्यहृदेखेति (सू०) इत् । दयते
 वित्तमादते दयितम् । (वल्लभं) वल्लति सौत्रः प्रीत्यर्थः । प्रीणाति प्रियं, कः ॥ ५३ ॥ निकृष्टते
 निकृष्टः । एवं प्रतिकृष्टः । अर्थत्वर्वा । रिफति हिनस्ति रेकः । यापिता गुणा अस्मायाप्यः, जपादित्वाद्वृद्धै
 (ग०) याव्याप्ति । अवोभवोवमः । अवोभवोषमः, अवोभवोलंपिथ (मू०) इति मः सलोपश्च । कुत्सितं पूर्यते
 कुपूयः । नोद्यतेवद्यः, अवद्यपण्यवर्यागत्येति (सू०) साधुः । खेटति त्रस्यतीति खेटः, खिट उत्त्रासने ।
 अणति रटात्लणकः, अत् कुत्सायां कन् (कुत्सिते) । कट्वरोपि ॥ ५४ ॥ (मलिनं, मलीमसं)
 मलोस्त्यस्येति, ज्योत्स्रातमिक्षति (सू०) साधुः । कुत्सितं चरति कच्चरम् । मलानं कल्पयं च । पुनाति
 पूतम् । पूर्यतेनेति पवित्रम् । मेष्वनीयं मेध्यं, मेष्वायां साधु वा । विशेषेणद्वे वांत्रं, रक् ॥ ५५ ॥ (निर्णिकं)
 गिजिरूशोचे । (मृष्टं) मजू (प्) शुद्धौ । निकृष्टान्तं शोध्याभिःशोध्यम् । अविद्यमानोवस्करो वच्च-
 स्कोस्यानवस्करम् । फलति विशेष्यते फल्गु, विकला विशरणं । शुने हितं शर्यं शुन्यं च, उगवादि-
 भ्योगत् (सू०) इत्यत्र शुनःसंप्रसारणवाचशीर्वत्सम् (ग०) । उश्यते काम्यतेनावृतत्वाद्विशीक्रम् ।
 तुश्यते स्म तुच्छम् । रिच्यते रिकं, रिच वियोजने ॥ ५६ ॥ प्रधीयते प्रधानम् । प्रकृष्टं मुखमस्य प्रमुकः ।
 प्रकृष्टो वेकः पृथक्त्वमस्य प्रवेकः । नास्त्युत्तमोस्मादुत्तमः । अतिशयेनोद्गत उत्तमः । मुखमिव मुख्यः,
 शास्त्रादिभ्योगः (सू०) । वरणीयो वर्यः । व्रियते वरेष्यः, वृशेष्यः (उ०) । प्रकृष्टे वर्हः परिच्छदेस्य
 (प्रवर्हः), वृद्ध वृद्धो वर्ह प्राधान्ये वा, प्रवृद्धत्युच्छल्ते वा प्रवर्हः, वृद्ध उद्यो वा । अनवराखे मुख्ये भागे
 भवाऽनवराध्यः ॥ ५६ ॥ परार्थे भवः परार्थः, परावराथमांतमपूर्वाचेति (सू०) यत् । अगति न गच्छति वा—अप्रं
 [प्रः] । प्रकृष्टमप्रं हरति प्राप्तहरः । प्राप्ते भवः प्राप्तयः । (अप्यः, इ०) अपायत् (सू०), चच्छैव
 (सू०) । अप्रणीत्रामणीः शालीवरथ । (श्रेयान्, इ०) अतिशयेन प्रशस्यः, इष्टव्रीयसुनो,
 प्रशस्यस्यथः (सू०) । पुष्यति पुष्कलः । अतिशयेन सन् सत्तनः ॥ ५८ ॥ पुरुषो व्याघ्र
 इव शूरः पुरुषव्याघ्रः, गोनागः । आयशब्दान्मुखवन्दनादपद्याद्यायाः, उपमेऽव्याघ्रादिभिः (सू०) इति
 समाप्तः । श्रेष्ठस्यार्थो गोचरो विषय एषाम् ॥ ५९ ॥ उपसृज्यते नियुज्यते उपसर्जनं, आविष्टलिङ्गत्वा-

अप्राइयं द्वयहीने ह्रे अपधानोपसर्जने ।
 विशाहकटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥
 वडारुविपुलं पीन वीठनी तु स्थूलपीवरे ।
 स्तोकाल्पक्षुलुकाः सूक्ष्मं श्लक्षणं दध्रं कृशं तनु ॥ ६१ ॥
 स्त्रिया मात्रान्नुटी पुंसि लवलेशकणाणवः ।
 अत्यल्पेलिप्तमल्पीयः कनीयोणीय इत्यपि ॥ ६२ ॥
 प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदध्रं बहुलं बहु ।
 पुरुहु(हं) पुरु भूयिष्ठं स्तिरं भूयश्च भूरि च ॥ ६३ ॥
 परःशताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात् ॥ ६४ ॥
 गणनीये तु गणेयं संख्याते गणितमथ समं सर्वम् ।
 विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषम् ॥ ६५ ॥
 समग्रसकलाखण्डपूर्वादि स्थादन्तूनके ।
 घनं निरन्तरं सान्द्रं पेलवं विरलं तनु ॥ ६६ ॥

रुक्षावे, यथा— उपसर्जनं भार्या । अप्राइयस्तु वाच्यलिङ्गः । उपात्रं च । विशी(स्ती) येते विशं रुहः, वेशालव्च-
 शंहकटचौ (सू०) । प्रयते पृथुः । गुणमात्रवृत्तेऽः (पृथुलः) । बृहते (बृहति) बृहत् । महति
 महत्, वर्तमानेषुषद्वृहन्महिति (उ०) निषात्यते ॥ ६० ॥ वलते वडम् । अवते— उरु, उड़, शब्दे । विपो-
 लति विपुलं, पुल महत्वे, कः । विकटं च । प्यायते पीनः, कः, प्यायःपी (सू०), ओदितश्च (सू०)
 इति निष्ठा नवम् । (पीवन्, पीवरं) क्लेहरपच् । (स्थूलं) स्थूल परिवृहणे । घने बहलथ ।
 स्तौति स्तोकम् । अल्पते— अल्पम् । क्षुयते क्षुडः । मुमृ— उक्ष्यत आप्यायते सूक्ष्मम् । दध्यते
 दध्रम् । (कृशं) कृश तनूकरणे । तन्यते तनु ॥ ६१ ॥ मीयतेत्पत्वान्मात्रा । मुद्रति मुद्रिः । लूयते लूवः ।
 क्लिश अल्पीभावे, लिश्यते लेशः । कणति निमीलति कणः । अणत्यणुः । अतिशयेनालं (अहीय इ०),
 इष्टश्रीयसुनी । (कलीयः) युवाल्पयोःकलन्यतरम्याम् (सू०) । अतिशयेनाणु— अणीयः, तुरिष्टेमे-
 यस्मु (सू०), देः (सू०) इति टेलोपः ॥ ६२ ॥ प्रभवति प्रभूतम् । प्रक्षीपते प्रक्षीपते वा प्रकुरम् ।
 प्राज्यते प्राज्यं, प्रक्षणाजी(वी)यने वा । न दध्रमदध्रम् । बृहते बहु । (बहुलं) पारःन्मस्तर्धीयो
 लः । पूर्वते पुरु । पुरुति ह्रयते पुरुहु । अतिशयेन बहु भूयिष्ठं, बहेलोपोभूचबहोः (मू०), इष्टस्थ-
 विद्वच (सू०) इति भूरादेशो यिडागमथ । स्फायते स्तिरम् । भवति भूरि ॥ ६३ ॥ शताद्यरं परः-
 शतं (परःशता अपि), यत— ब्रद्धयो ब्रद्धहिताय तप्त्वा । परःसद्दासा शरदस्तपांभि (उ० रा०),
 पारस्करादित्वात्सुद् । श्रीभोजस्तु परःशब्दं निषातं मन्यते, यथा परोवरः, परोक्षम् ॥ ६४ ॥ (गणेयं)
 उणादौ गणेयेयः । (गणितं) कर्मणि क्तः । समति समं सर्वार्थं सर्वनाम, यथा— सूर्यः समेषां समः ।
 सर्वति सरति वा सर्वम् । वेवेष्टि विशम् । नास्ति शेषमस्याशेषम् । कृती वेष्टने, कृत्यते व्याप्यतेन
 कृत्स्नम् । समस्यते— एकीक्रियते समस्तम् । निष्ठातं खिलाच्छून्यान्निखिलम् । नास्ति खिलमस्याखिलम् ।
 निष्कान्तं शेषान्निःशेषम् ॥ ६५ ॥ संगतमप्रमस्य समग्रं, समं प्रसते वा । सह कलाभिर्भगैर्वर्तते सक-
 लम् । न खण्डं भित्रमखण्डम् । पिपर्ति पूर्ति वा पूर्वम् । पूर्णमिलेके । आदिशब्दादभिनादि । नास्त्यू-
 नमस्यानूनम् । (घनं) मूर्तैवनः (सू०) इति सातुः । निर्गतमन्तरं व्यवधानमस्य निरन्तरम् । सहा-
 न्यते वध्यते सान्द्रम् । निविडं निविरीशं (सं) गाढः [निरन्तरे] च । पेलयते क्षिप्यते पेलवम् । विरा-
 त्यन्तरं विरलम् । तन्यते तनु । शिखिलं श्लयं च ॥ ६६ ॥ संभूता आपोत्रेत्युपचारात्समीपं, द्वयन्तरहृ-

समीपे निकटासद्वासंनिकृष्टसनीडवत् ।
 सदशाभ्यास(श) सविद्यसमर्यादसवेशवत् ॥ ६७ ॥
 उपकण्ठान्तिकाभ्यर्थाभ्यग्रा अध्यभितोव्ययम् ।
 संसक्ते त्वव्यवहितमपटान्तरभित्यपि ॥ ६८ ॥
 नेदिष्टमन्तिकतम्य स्याद् दूरं विप्रकृष्टकम् ।
 दीर्घयथ इविधुं च सुदूरे दीर्घमायतम् ॥ ६९ ॥
 वतुलं निस्तलं वृत्तं बन्धुरं तूचातानतम् ।
 उच्चप्रांशुष्टातोद्ग्राम्निरूपास्तुङ्गेथ वामने ॥ ७० ॥
 न्यूनीचर्यहस्याः स्युरवांश्वनतानतम् ।
 अरालं वृजिनं जिह्मूर्मिमत्कुश्चितं नतम् ॥ ७१ ॥
 आविद्धुं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्तमित्यपि ।
 ऋजावजित्यप्रगुणौ व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलौ ॥ ७२ ॥
 शाश्वतस्तु श्रुतो नित्यसदातनसनातनाः ।
 स्थास्तुः स्थिरतरः स्थेयानेकरूपतया तु यः ॥ ७३ ॥

सर्गेभ्योपर्दृत (सू०) । निवध्नाति निकटं, संप्रोदद्वेति (सू०) कट्च् । आसीदति स्मासनः । संनिकृष्टये स्म संनिकृष्टः । समाने नीडमस्य सनीडं, सविद्यसनीडसमर्यादसवेशसरेशुसामीप्ये (सू०) इति सामीप्यं लक्षणयात्र । समानो देशोस्य सदेशः । अभ्यस्यतेवाप्यतेभ्यासः । (सविध ६०) समाना विधा मर्यादा वेशशास्य ॥ ६७ ॥ कण्ठस्य समीपुपकण्ठम् । अन्तोस्तास्तीत्यनितकः । अभ्यर्थ्यते-भ्यर्णः, अभेद्यविद्येये (सू०) इतीडभावः । अभिमुख्यमप्रमस्याभ्यग्रम् । अभित इति निपातः, अभेस्तसिर्वा । नास्ति पठेन तिरस्करिण्यान्तरं व्यवधात्राप्यन्तरम् ॥ ६८ ॥ अतिशयेनान्तिकं नेदिष्टुं, नेदी-योपि, अन्तिकवाड्यानेदसाधो (सू०) । दूरेन्त्र दूरम् । अतिशयेन दूरं दर्शयः, स्थूलदूरोति (सू०) यणादि परं लुप्तये पूर्वस्य च गुणः । दृणाति दीर्घम् । आयम्यत आयतं, आयतते वा ॥ ६९ ॥ वर्तते भ्रमति वर्तुलम् । निर्गतं तलं प्रतिष्ठाय निस्तलं, भूमौ नाश्वे तत्र वा रजो न निष्ट्रिति । वध्नाति गति बन्धुरम् । (उशतानतं) उशतं सदुग्धिवशादीषत्रां, यथा- कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य (कू० सं०) । उच्चियत उच्चम्, डः, उद्धो वा, आचयपाचादिवत्- मयूरव्यंसकादिर्वा (सू०) । प्रश्नुने प्रांशु । उत्तमति स्मोन्नतम् । ऊर्ध्वमप्रमस्योदप्रम् । ऊर्ध्वं श्रवति स्मोच्छ्रितम् । तुजयादत्ते तुइग्रम् । उत्तुडग-मुच्छुरं च । वमति वामोस्त्वस्य वा वामनः ॥ ७० ॥ नियतमवर्ति न्यक् । निन्रं चीयते नीचं, नीचै-र्धियतेस्य वा । खर्वति खर्वः । हसति हस्तः । अवनतमप्रमशवावाङ्, अयोमुखमित्यर्थः । अवनमति स्मावनतम् । आनमति स्मानतम् । इयर्ति- अराः सान्ति वास्य- अरालम् । वर्तते वृजिनम् । जी (ही)यते जहाति वा जिज्ञाम् । (ऊर्ध्वमत्) ऊर्ध्वयो भड्गाः सन्त्यस्य । (कुविं) कुव गति-वैकल्ये । नमति स्म नतम् ॥ ७१ ॥ आविध्यत आविद्धम् । भुतो कैटिल्ये, भुग्रम् । वेद्धति वेद्धितम् । वशति वक्तं, रक् । भड्गुरं च । इयर्ति ऋज्यते वा ऋजुः । प्रश्नष्टो गुणोस्य सूदृशो गुणेव मौर्या वा प्रगुणः । व्यस्ते विपर्यस्यते स्म व्यस्तम् । आकोलयेकीभवति- आकुलम् ॥ ७२ ॥ शशद्वः शाश्वतः, अवयवानांभमात्रेतिलोपः (वा०), आराच्छश्वतेनेऽवते (६०) । शाश्वतेकोपि । ध्रुवं, प्रव स्वैर्ये । नियतं भवं निलं, स्वल्पेर्वते (वा०) इति त्य् । (सदातन ६०) सदाभवः सनाभवत्येति, सायं विरमिति (सू०) द्व्यस्तु च । तिष्ठति तच्छीलः स्थास्तुः, ग्लाजिस्थथग्नुः (सू०) । अतिशयेन स्थिरः स्थेयान्, प्रियस्थिरेति (सू०) स्थादेशः ॥ ७३ ॥ एकरूपो निर्विकारः । निरवधिं कालं

कालव्यापी स कूटस्थः स्थावरो जडगमेतरः ।
 चरिषुजडगमचरं त्रसमिङ्गं चराचरम् ॥ ७४ ॥
 चलनं कम्पनं कन्पं चलं लोलं चलाचलम् ।
 चश्वलं तरलं चैव पारिपूवपरिपूवे ॥ ७५ ॥
 अतिरिक्तः समधिको दृढसन्धिस्तु संहतः ।
 स्वक्षवटं कठिनं कूरं कठोरं निष्पुरं दृढम् ॥ ७६ ॥
 जरठं भूर्तिमन्मूर्तं प्रबृद्धं प्रौढमेधितम् ।
 पुराणे प्रतनप्रत्नपुरातनचिरंतनाः ॥ ७७ ॥
 प्रत्यग्रोभितवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः ।
 नूतनश्च सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु ॥ ७८ ॥
 अन्वगन्वक्षमनुगेनुपदं क्लीवमव्ययम् ।
 प्रत्यक्षं स्यादैन्द्रियकमत्यध्य(प्रत्य)क्षमतीन्द्रियम् ॥ ७९ ॥

व्याप्तोति स्थिरत्वात् (कालव्यापी) । कूडेनाचलत्वेन तिष्ठति कूटस्थः, आत्माकाशादिः । तिष्ठति तच्छीलः स्थावरः शैलादिः, स्येशमासति (सू०) वरच् । जडगमात्रं गिनोन्यः (जडगमेतरः) । (चरिषुः) चरेस्ताच्छील्ये- इष्णुच् । भूर्णी गच्छति जडगमः, अकैविल्येष्यभिधानायह् (ज्ञा०) । (चरं) चरेचिच्च चरिचलिपतीति (वा०) वा द्विर्भव आगागमश्च । त्रस्यति चलत्वात्रसम् । इडगतीडगं, इवि गत्यर्थः ॥ ७४ ॥ चलति तच्छीलश्वलन, चलनशब्दार्थात्युच् (सू०) । (कम्पनः) कम्पते तच्छीलः, युच् । (कम्पः) नमिकम्पति (सू०) रक्ष । लुड विलोडनेस्मलोलम् । (चलाचलं) चरिचलाति (वा०) द्वित्वमागागमश्च ॥ ७५ ॥ आतिरिच्यतेतिरिक्तः । सम्यग्घुपरिभवः समधिकः । संहन्यते स्म संहतेऽच्छिदः । स्वक्ष हसने, कक्षवटभित्येके । (कठिनं, कठोरं) कठ कृच्छ्रजीवनेऽस्मादिनच्- ओरंश्चौणादिकौ । कृगाति कूरम् । नियतं तिष्ठति निष्टुरम् । (दृढं) दृह वृद्धौ, क्ते, दृढो बल-वति साधुः (दृढःस्थूलवल्योः) ॥ ७६ ॥ जीर्यति जरठम् । मूर्च्छति मूर्तम् । नैकार्था इत्येके । प्रोत्यते स्म प्रौढम्, प्रादूहोडोडिविति (वा०) वृद्धिः । (एवितं) एव वृद्धौ । पुरारि नवं (भवं) पुराणम्, नश्पुराणे (वा०) । (प्रतनं, इ०) पुरात- त्वतनौ प्रादेशश्च भवार्थं (नश्पुराणेप्रात्) । पुरा-भवं चिरंभवं, सायंचिरमिति (सू०) द्युस्तुच्, निर्देशान्मानत्वम् ॥ ७७ ॥ प्रतिनवमप्रस्य प्रत्यग्रः । अभीनूयतेभिनवं, ए रुतौ । नव एव नव्यः । (नवीन इ०) नवस्यनूभवे त्वपूतनरक्खाश्चप्रत्ययाः (वा०), यच्च । सदाशक्तश्च । सुषु कुत्सितं त्रियते म्लायति वा सुकुमारं, कुमार कीडायाभित्यरमाद्वा । मृथते मृदु । (मृदुलं) गुणमात्रवृत्तित्वे लच् ॥ ७८ ॥ अन्वश्वत्यन्वकू- कान्तोव्ययत्वाःप्रागादिवत् । अक्षस्य पश्चादन्वक्षम्, अक्षेण रथो लक्ष्यते । पदस्य क्रमस्य पश्चादनुपदं, पश्चादर्थेव्ययेभावः । अनु-गच्छत्यनुगं, डः । तत्रैतत्रयं (अन्वकू, अन्वक्षम्, अनुपदं च) अव्ययं वर्तते, क्लीवत्वं तु द्वयोः (अन्वक्षम्, अनुपदं च) । अक्षिणी प्रतिगतं प्रत्यक्षं । अत्यादयःकान्तार्थेद्वितीयया (वा०) इति समाप्तः । इन्द्रियेषु भवमैन्द्रियकम् । अक्षेष्वाधिकृतमध्यक्षम्, तदतिकान्तमलख्यक्षम् ॥ ७९ ॥ एकं तननम-

एकतानोनन्यवृत्तिरे(रै)कायैकायनावपि ।
 अप्येकसर्ग एकाऽदोप्येकायनगतोपि सः ॥ ८० ॥
 पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्या अथाख्यियाम् ।
 अन्तो जघन्यं चरममन्त्यपाश्चात्यपश्चिमम् ॥ ८१ ॥
 मोघं निरर्थकं स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुल्वणम् ।
 साधारणं तु सामान्यमंकाकी त्वेक एककः ॥ ८२ ॥
 भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोन्येतरावपि ।
 उच्चावचं नैकभेदमुच्छणमवलम्बितम् ॥ ८३ ॥
 अरुंतुं तु मर्मस्पृगबाधं तु निर्गलम् ।
 प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमपष्टु च ॥ ८४ ॥
 वामं शरीरे सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिणम् ।
 संकटं ना तु संबाधः कलिलं गहनं समे ॥ ८५ ॥

विच्छिन्नो विस्तारोस्यैकतानः । अनन्यैकरूपा वृतिःर्यापरोस्यानन्यवृत्तिः । एकमप्यं पुरोगतं ज्ञेयमस्यैकाप्रः, स्वार्थेऽण्वा । एकमयनं गतिरस्यैकायनः । एकः सगो निश्चयोस्यैकसर्गः । एकमयनं गतः (एकायन-गतः) ॥ ८० ॥ आदीयते प्रथममित्यादिः, धर्मिवृत्तिवेष्यजडिइगं, यथा— आदीर्गेकुलम् । धर्म-वृत्तित्वे भवे यत्, आयो वाच्यलिङ्गः— अन्यवत् । पूर्वति पूर्वः । पुरो भवः पौरस्त्यः, दक्षिणापश्चात्पुर-सस्त्यक् (सू०) । प्रथते प्रथमः । आदिमोग्रिमथ । अमत्यन्तः, धर्म(मिं)वृत्तिवेष्यव्यक्तिलिङ्गाः, यथा— कुलस्यान्तः प्रभु ख्रियः । जघने भवो जघन्यः, दिग्गदिभ्योगत् (सू०) । चराति चरमः । पश्चाद्वः पश्चात्यात्यः— पश्चिमः, दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् (सू०), अग्रादिपश्चात्पुरम् (सू०) । अनिमोपि ॥ ८१ ॥ मुश्यन्त्यस्मिन्मोघः, न्यइक्वादिवात् (सू०) कुलम् । (स्पष्टं) स्पश बाधनस्पर्शनयोः । स्फुटति बहिः प्रकाशते स्फुरम् । प्रकृष्टं व्यज्यते स्म प्रव्यक्तम् । उद्भृतत्युत्पाणं, पृष्ठोदरादित्वात् (सू०) पक्षलः । एतौ पूर्वत्र संबधन्ति । उद्भृतमुक्तमुदिक्तं च । समानमाधारणमस्य साधारणम् । समानं मान-मस्य सामान्यं, भवेत् (स्वार्थे) ध्यक् । (एकाकी, इ०) एकादाकिनिच्चासहाये (सू०), चात्कन्तुलुकौ च ॥ ८२ ॥ भिन्न इत्यर्थे । त्वोन्यार्थः सर्वनाम, यथा— उत त्वः पश्यन्न ददर्श वार्ची[च्यं] (निरुक्तं) । एत्येकः, यथा— इत्येके मन्यन्ते, यत्कात्यः— प्रथानान्यासहायेषु संख्यायां चैक इत्यते । अनित्यन्यः, अप्यादिः (उ०) । (अन्यतरः) तरप्स्वार्थे— अल्पाच्चत्रवत् (सू०) । एति— इतरः । उदक्चावाक्चोच्चावचं, उन्नतं चावनतं च वा, मयूरव्यसकादिः (सू०) । नैकशब्दः सुप्तुपेति (सू०) समासात्, नानाप्रकारमित्यर्थः । उच्चण्डते— उच्चण्डम् । अवलम्बतेवजम्बित[म्बन]म् । अत एव उच्चण्डं जानुलम्बिते पेतुः । केचित्त्वविलम्बितमित्याशुकार्यमाहुः, उच्चण्डमुत्तालमिति हि सम्भायाः ॥ ८३ ॥ अरुंषि तु दत्यरुंतुरुं, विष्वर्षोस्तुदः (सू०) इति खच् । (मर्मस्पृहः) स्पृश उप-तापे, मर्मव्यथकमित्यर्थः । निष्कान्तरमग्नलाया निर्गलमानयन्त्रणम् । उदाम्बुच्छृङ्खलं च । (प्रसव्यं, अपसव्यं) प्रगतं— अपगतं सव्याद्वामादित्यर्थः, सव्यशब्दो हि— आराच्छन्दवद्वामदक्षिणार्थः । प्रतीपं कूला-त्पतिकूलं, लक्षण्या विरुद्धार्थं प्रतिलोमवत् । अपतिष्ठत्पष्टु, कुः, सुषामादिवात् (सू०) पत्वम् । विपरातं विलोमं च ॥ ८४ ॥ वम्यते वामम् । सूयते सव्यं, षु प्रसवे । शरीर इत्येव । अपकान्तं सव्या-दपसव्यम् । दक्षिणं, दक्ष वृद्धौ । संकटस्यावृणोति संकटं, संप्रोदशकटज्वा (सू०), विशेषलिङ्गम् । धुंखिङ्गस्तु संघटद्वाध्यन्तेस्मिन् संबाधः । करुयते क्षिष्यतेत्रान्यत्कलिलम् । गाह्यते व्याप्त्यवाद्वहनम् ॥ ८५ ॥

संकीर्णं संकुलाकीर्णं मुण्डितं परिवापितम् ।
 अन्थितं संदितं दृच्छं विसृतं विस्तुतं ततम् ॥ ८६ ॥
 अन्तर्गतं विस्मृतं स्यात्प्राप्निहिते समे ।
 वेल्लितप्रेइखिताधूतचलिताकम्पिता धृते ॥ ८७ ॥
 उत्तरुभास्तनि श्रूताविद्धक्षिसेरिताः समाः ।
 परिक्षितं तु निवृतं सूषितं मुषितार्थकम् ॥ ८८ ॥
 प्रवृद्धप्रसृते न्यस्तनिमृष्टे गुणिताहते ।
 निदिग्धोपचिते गृहगुप्त गुणितस्त्रिते ॥ ८९ ॥
 द्रुतावदीर्णे उद्गूर्णोद्यते कारितशिक्षिते (काचितशिक्षियते) ।
 धाणघाते दिग्धलितं समुदकोद्धृते समे ॥ ९० ॥
 वेष्टितं स्याद्वलयितं संवीतं रुद्धमावृतम् ।
 रुग्णं भुम्भैरु निशितक्षणुतशातानि तेजिते ॥ ९१ ॥
 स्याद्विनाशोम्मुखं पक्कं हीणहीतौ तु लज्जिते ।
 वृत्ते तु वृत्तवावृत्तौ संयाजित उपाहितः ॥ ९२ ॥

संकीर्णेते संकीर्णं निरन्तरं व्याप्तम् । संकोलति निरन्तरीभवति संकुलम् । एतान्पूर्वत्र संबधन्ति व्याप्त्यर्थत्वात् । (मुण्डितं) मुडि खण्डने । (परिवापितं) परिपूर्वो वपर्मुण्डनार्थः, यथा— मद्रात्परिवापणे (सू०) । संहितं दितं यत्रेति संदितं, दोवखण्डने । संदानितं संयमितं बद्धं निगडितं च । दृच्छं, दृभी प्रन्थे । विसरति स्म विस्तीर्णते स्म तन्यते स्म (विसृतं, ५०) ॥ ८६ ॥ स्मृतव्यवहितमन्तर्गतम् । प्रणिधीयते स्म प्रणिहितम् । (वेल्लितं) वेल्ल चलने । (प्रेइखित) इखि गल्यर्थः । धृत् धृत् वेत्युभयः पाठः । प्रेइखोलितस्तरलितो लुलितान्दोलितावपि ॥ ८७ ॥ (नुत्तं, नुन्नं), नुदविदेति (सू०) वा निष्ठा नत्वम् । अस्यते स्मास्तम् । निष्ठीव्यते स्म निष्ठशूतम् । आविध्यते स्माविद्धम् । परिक्षिप्यते समन्ताद्वेष्यते स्म परिक्षितम् । नियतं वियते स्म निष्ठतम् । परीतं परिवेष्टितं बलितं परिकृतं परिचारितं च । मुषिः क्रयादिः, मूषिर्भवादिः ॥ ८८ ॥ आहन्यते स्म— एकादिरइकोइकान्तरेणाभ्यस्यते— आहन्यतम् । द्वे द्वे तुष्यायै । गुणितं गुणितमाहुः । रूपिलैंकिको व्याप्त्यर्थः, यथा— अन्तर्गिरणेणुरूपितः (किरा०) । प्रवर्धते, प्रसरति, न्यस्यते, निसृज्यते, गुण्यते, आहन्यते, निदित्यते, उपचीयते, गुश्यते, गुण्यते, गुण्यते, रुध्यते ॥ ९१ ॥ द्रूयते, अवर्द्धयते, उद्गूर्धयते । द्रुतमत्र विभिन्नम् । (उद्गूर्ण) गुणीं उद्यमे । कार्यते शिक्षां कारितः । ग्रायते स्म ग्रायं, नुदविदान्देति (सू०) वा निष्ठा नत्वम् । समुदच्यते समुदक्तं, अब्दोनपादने (सू०) इतीप्नास्ति ॥ ९२ ॥ वलयः संजातोस्य वलयितम् । (संवीतं) व्येज् संवरणे । (रुग्णं) रुजो भद्रः । (भुम्भं) भुज शैटिन्ये । (शातं, निशितं) शो तनूदरणं, शाळ्छोरन्यतरस्याम् (सू०) इति वेत्वम्, उपसर्गप्राधान्यद् । शितनिशातौ च । (क्षुतिं) क्षुति तेजने । (तेजितं) तिज निशाने ॥ ९३ ॥ पचते स्म पक्कं फलादि, पचेवः (सू०) इति निष्ठा वत्वम्, आहुश्च— ओषध्यः फलपाकान्ताः (धन्व०) । जिहेति स्म (हीणहोतौ), नुदविदान्देति (सू०) वा नत्वम् । त्रियते वृत्तः । वर्तते वृत्यते वा वृत्तः । वावृत्तः, वृत्तु— वावृत्तु वरणे [वर्तने], इत्थमवुद्दुः वृत्तव्यावृत्ताविति पेणुः, लक्ष्येषि— ततो वृवृत्तमानसेति (-यमाना सेति) भट्टिः । उपार्थ यते स्मोऽहितः ॥ ९४ ॥ (स्यन्नं) स्यन्दू स्ववणे । (रीणं) इं स्ववणे, स्वाद्य श्रोदितः (ग०) । (स्तुतं) एष उद्दिन-

प्राप्यं गम्यं समासाद्यं स्यन्नं रीणं स्तुतम् ।
 संगृहः स्यात्संकलितोवगीतः स्यात्गर्हणः ॥ ९३ ॥
 विविधः स्याद्वहूविधो नानारूपः पृथग्विधः ।
 अवरीणो थिकृतश्चाप्यंवध्यंस्तोवचूर्णितः ॥ ९४ ॥
 अनायासकृतं फाण्टं स्वनितं ध्यनितं समे ।
 वद्वे संदानितं सूतमुद्दितं संदितं सितम् ॥ ९५ ॥
 निष्पक्ते कथितं पाके क्षीराज्यहवियां गृतम् ।
 निर्बाणो मुनिवह्नचादौ निर्वातस्तु गतेनिले ॥ ९६ ॥
 पक्कं परिणते गूनं हक्के मीढं तु मूत्रिते ।
 पुष्टे तु पुष्पितं सोडे क्षान्तमुद्धान्तमुद्गते ॥ ९७ ॥
 दान्तस्तु दमिते शान्तः शमिते प्रार्थितेर्दितः ।
 ज्ञातस्तु ज्ञपिते छन्नश्चादिते पूजितेश्चितः ॥ ९८ ॥
 पूर्णस्तु पूरिते क्लिष्टः क्लिशितेवसिते सितः ।
 पुष्टप्लुषोपिता इग्धे तट्टत्वष्टौ तनूकृते ॥ ९९ ॥
 वेधितच्छिद्रितौ विद्वे विन्नवित्तौ विचारिते ।
 निष्प्रभे विगतारोकौ विलनि विद्वुतद्वौ ॥ १०० ॥

रणे । विरुद्धमवगीयतेवगीतः ॥ ९३ ॥ विवित्रा विधा प्रकारोस्य विविधः । वहुरूपः पृथग्प्रो नानाविधश्च । (अवरीणः) अवेति विशद्यार्थः । चूर्णेनावध्यस्तोवचूर्णितः, सत्यापाशेति (सू०) गिचिकः ॥ ९४ ॥ क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलम्भिलृष्टिरित्यफाण्टवाढानीति (सू०) फणः फाण्टं साधुः, त्रिकलाकपायादिसारम् । (स्वनितं, ध्यनितं) मनस्तमसोरन्यत्रेऽ । (संदानितं) दान अवक्षण्डने । (मूतं) मूडं बन्धने । यतिस्यतीति (सू०) इत्वे— उद्दितं संदितं च । यिव बन्धने, सितः ॥ ९५ ॥ निःशेषण पक्कं निष्पक्तम् । आतेः थ्रयेत्वं गृतपाके (सू०) इति साधुः । निर्वाति स्म निर्वाणः, वातादन्यत्र शान्त्यर्थं साधुः (निर्वाणोऽत्राते) । आदिशब्दविर्वाणं मुक्तिर्वैतिथ्य, यथा— प्रिय[या]दर्शनमेवास्तु किमन्वैदर्शनान्तरैः । निर्वाणमाप्यते येन सरागेणापि चेतसा ॥ निर्वाति निर्वातः, गतो वात इत्यर्थः ॥ ९६ ॥ परिणमतेवस्थान्तरं प्राप्नोति स्म, यथा— परिपक्वीः । (गूर्नं) पुरीयोत्सर्वे, दुग्धोद्धर्विथं (वा०) । (मीढं) मिह सेचने, द्रुलोपेष्वैस्यदीर्घेणः (सू०) । पुष्प्यति स्म पुष्टम् । पोषति स्म पुष्पितम् । सहैत स्म सोडं, सहिवहोरेदवर्णत्य (सू०) । (उद्वान्तः) उद्वम उद्ग्रिणे ॥ ९७ ॥ (दान्तः) वादान्त-शान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छवज्ञाताः (सू०) इति ष्यन्तात्कते वा साधुः । एवं शान्तादयः । अर्दं गतौ याचने च, अर्दितः । मारणादन्यत्र मित्वेषि ज्ञासः सामान्येन निपातनात्, यथा— आज्ञापितः, आज्ञासः । (अश्वितः) अञ्चेषु जायाम् (सू०) इतीइ नलोपभावश्च ॥ ९८ ॥ (क्लिष्टः) क्लिशः क्लवानिष्टयोः (सू०) इति वेद् । (सितः) बान्तकर्मणि, यतिस्यति मास्यति (सू०) इत्वम् । (प्रश्न इ०) पुष्टप्लुषु उपदाहे । (तष्ठ इ) तक्षुत्खुत्खुत्नूकरणे ॥ ९९ ॥ (वेधितः) विध विधानेनेकार्थः । छिद्रेते स्म छिद्रितः, छिद्रं संजातं वास्य । व्यधेः चक्षः । विद विचारणे, तु दविदेनेति (सू०) नत्वं, यदाह— वेत्तविन्नश्चवित्तश्च (भाष्य इ०) । नास्ति रोको रोचनमस्यारोकः । (विलीनः) लीड़ द्रवीकरणे ॥ १०० ॥

सिद्धे निर्वृतनिष्पन्नी द्वारिते भिन्नभेदितौ ।
 ऊर्तं स्यूतमुतं चेति त्रितयं तनुसंतते ॥ १०१ ॥
 स्यादर्हिते नमस्त्यितनमसितमपचायितार्चितापचितम् ।
 वरिवस्तिते वरिवस्तितमुपासितं ओपचारितं च ॥ १०२ ॥
 संतापितस्तु तसो धूपितधूपायितौ च दूनश्च ।
 हृष्टो मत्तस्तृतः प्रह्लजः प्रमुदितः प्रीतः ॥ १०३ ॥
 छिन्नं छातं लूनं कृतं दातं दितं छितं वृकणम् ।
 स्त्रस्तं धवस्तं भ्रां श्कवं पञ्चं च्युतं च गलितं च ॥ १०४ ॥
 लव्धं प्रातं विन्नं भावितमासादितं च भूतं च ।
 अन्वेषितं गवेषितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम् ॥ १०५ ॥
 आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुच्चमुतं च ।
 त्राणं त्रातं रक्षितमवितं गोपायितं च गुतं च ॥ १०६ ॥
 अवगणितमवमतावहाते अवमानिते च परिभूतम् ।
 न्यस्तं त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्जितं धूतमुत्सृष्टे ॥ १०७ ॥

(भिन्न १०) भिदिः— रुदादिवृत्तादिते च— इट् । ऊर्तं, ऊर्ती तनुसंताने, ऊः, लोपोब्योर्वले (सू०) । स्यूतं, चितु तनुसंताने, च्छोःशूडिति (सू०) वस्त्रोत्तम् । ऊर्तं, वेत्र तनुसंताने, ऊः, संप्रसारणम् । तनुभिः संतते विस्तृते ॥ १०१ ॥ (नमस्त्यितं, इ०) नमेवरिवइति (सू०) नमसः पूजायां क्यन्, क्यस्यविभाषा (सू०) इति यस्य वा लोपः । (अपचायितं, इ०) अपचितश्च (सू०) इति चायेवा साधुः । पूजितं च । वरिवसः परिचर्यायां क्यन् ॥ १०२ ॥ (संतापित इ०) तपिशुरादिर्भवादिश्च । (धूपित इ०) गुपूर्खपेति (सू०) आयः, आयादयआर्धचातुकेवा (सू०) । (दूनः) दून् परितपे, स्वादयओदितः (ग०) इति निष्ठा नत्वम् । प्रह्लादेते स्म प्रह्लनः, छादोनिष्ठायाम् (सू०) इति हस्तः ॥ १०३ ॥ ल्वादिभ्यश्च (सू०) इति नत्वे लूनम् । छो छेदने, शाच्छोरन्यतरस्याम् (सू०) इतीत्वं वा (छातं, छितं) । दाप् लवने, अस्माद्वातम् । दो अवखण्डने, अस्माद् घतिस्वतीति (सू०) इत्वे दितम् । वृश्चयते स्म वृकणं, आवश्यु छेदने । स्कन्नं, स्कन्दिरुगतिशोषणयोः । पन्नं, पद गतौ । एते हस्तादेः पतितेर्थे वर्तन्ते ॥ १०४ ॥ प्रासं कर्मणि, प्रासप्रणिहिते समे इति कर्तैरि । विन्नं, विदुलाभे । भावितं, भू प्रासौ, आधुषपद्मा (ग०) इत्यस्य वा गिन्, पक्षे भूतं, यथा— इत्यंभूतम् । आसादितं, आडः षद् पद्यर्थं गिन् । अन्वेषितं, जेषु णेषु ऐषु गतौ । अन्विष्टं, इषेः तीष्वसहेति (सू०) वेट् । गवेष मार्गं । मार्गं अन्वेषणे । मृगं अन्वेषणे ॥ १०५ ॥ आ—आर्यंते— आर्द्रः पटादिः । सहार्देण गुणेन वर्तत इति सार्द्रः । तिम इम आर्द्राभावे । (समुन्नं, इ०) उन्दी क्रेत्वे, उदविदोन्देति (सू०) वा नत्वम् । (गोपायितं, इ०) गुयेः, आयादयआर्धचातुकेवा (सू०) ॥ १०६ ॥ (अवगणितं) अवेति विर्ययर्थे । अवमतं, मन ज्ञाने । अवमानितं, मनिशुरादिः, मान पूजायां वा । अनाहतं च । हीयते हीनम्, ओहोहक् त्यागे, निष्ठा नत्वं (ओदितश्च), धुमास्थापति (सू०) इत्वम् ॥ १०७ ॥ (उक्तं, उदितं) क्षे वनिवदोः संप्रसारणम् । (अभिहितं) अभियुर्वो धाव्— उत्तर्यर्थः, दधातेहिः (सू०) । (बुद्धं) बुध अवगमने— अनिट् । (बुधितं) बुधिरवोधने सेट् । मनु अवबोधनेस्मान्मनितं, कृती— वृतीनृतीनामीदित्करणेन सेऽसिचिकृतचृतदृदरूपतः (सू०) इति विकल्पे, यस्यविभाषा (सू०) इति

उक्तं भाषितमुदितं जलिपतमाख्यातमभिहितं लपिते ।
 बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपञ्चमवसितावगते ॥ १०८ ॥
 ऊरीकृतमुररीकृतमझगीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् ।
 संगीर्णविदितसंश्रुतसमाहितोपश्रुतोपगतम् ॥ १०९ ॥
 ईलितशस्तपणायितपनायितप्रणुतपणितपनितानि ।
 अपि गीर्णवर्णिताभिष्टुतेडितानि स्तुतार्थानि ॥ ११० ॥
 भक्षितचर्चितलितप्रत्यवसितगिलितखादितप्सातम् ।
 अभ्यवहृताज्ञजग्धग्रस्तग्लस्ताशितं भुक्ते ॥ १११ ॥
 क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्थिष्ठवंहिष्ठाः ।
 क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुपीवरबहुप्रकर्पार्थाः ॥ ११२ ॥
 साधिष्ठद्राधिष्ठस्फष्ठगरिष्ठहृसिष्ठवृन्दिष्ठाः ।
 बाढव्यायतवहुगुरुवामनवृन्दारकातिशये ॥ ११३ ॥
 इति विशेष्यनिघ्नवर्गः । १ ।

निषेधस्यानित्यत्वज्ञापनात् । मतं तु मन्यते: । वेत्तेस्तु विदितं, निष्ठा । प्रतिपत्रं, पद गतौ, सर्वे गलर्था ज्ञानार्था इति ॥ १०८ ॥ ऊर्यूर्युरी तु विस्तारेहीकारे च गतिसंज्ञाः (ऊर्यादिचिङ्गाचश्च), तेन ऊरीकृतमपि । (संगीर्ण) समःप्रतिज्ञाने (सू.) इति संगीरहीकारार्थः, गृ शब्दे ॥ १०९ ॥ ईलितं, ईडं तुस्तौ, ढलयोरेकत्वम् । (शस्तं) शंषु स्तुतौ । (पणायितं, इ०) पण व्यवहारे स्तुतौ च, पन च, आशादयर्थार्थाधातुकवा (सू.) । अपि स्वार्थे, उपसगं इत्येके । गीर्ण, गृ शब्दे ॥ ११० ॥ लितस्थाने लीढं पेडः । (प्रत्यवसितं) प्रत्यवपूर्वः स्थितिभोजने वर्तते । (गिलितं) गृ निगरणे, अचिविभाषा (सू.) इनि लत्वम् । (प्सातं) प्सा भक्षणे । (अभ्यवहनं) अभ्यववपूर्वे हृष्ट भोजने । अद्यते स्मानं, अदोनप्रे (सू.) इति निपातनात्साधुः । (जग्धं) अवाधाकान्यपि निपातनानि भवन्तीति पक्षे जरिधिः । वाच्यं चात्र-ब्रद्याप्यो ब्राद्यानहितो वीतदम्भस्त्वक्लमपः । असंमतः प्रणाय्यः स्याच्चक्षुष्यः प्रियदर्शनः ॥ वेरागिको विरागार्हः षांसितस्तु मुनिश्चितः । ईश्यालुः कुहनो गोष्ठश्चोन्यदेशा स्वगेहमः ॥ [गोष्ठशः, अचतुरोति (सू.) साधुः] । तीक्ष्णोपायेन योनिव्युत्स आयःशूलिको जनः । गेहेश्वरो गृहे-नर्दी पिण्डश्चरोथ संस्कृतः ॥ व्युत्पन्नप्रहृष्टप्णा अन्वेषानुपृथी समौ ॥ नीलीरागः स्थिरलहो हरिदासाग-कोन्यथा ॥ आसीन उपविष्टः स्यादूर्धवृत्थोर्वद्मौ स्थिते । उत्परय उन्मुखे गृह्यः पक्षे(क्षे) न्युजस्त्वधो-मुखे ॥ १११ ॥ अतिशयेन क्षिप्रः क्षेपिष्ठः । एवं भुदः क्षोदिष्ठः । अतिशयेन प्रियः प्रष्ठः । एवमुहृ-वैष्ठिः, प्रियस्थिरस्फरोविति (सू.) प्रस्थस्फवर्वहृदेशाः । स्थूलः स्थवितः, स्थूलदूर्युवेति (सू.) यणादिलुप्यते पूर्वस्य च गुणः । बहुलो बंहिष्ठः ॥ ११२ ॥ अतिशयेन वाढं साधिष्ठं, अनितकवाढयोर्नेद-साधो (सू.) । एवं दीर्घो द्वाधिष्ठः । स्फिरः (बहुः) स्फेषः । गुरुर्गारिष्ठः । हस्तो हासिष्ठः । कृन्दारको वृन्दिष्ठः, प्रियस्थिरेति (सू.) आदेशः । वाच्यं चात्र-प्राम्ये प्रामेयकप्रामाणावाच्छित्रो बलादृते । चोरते मुषितं मुष्टं स्थपुटं तु न तोन्नतम् ॥ उत्पाटितोन्मूलितार्थमुदूरं वर्हिते वृद्धम् । आचितं निचितं पूर्वे पूरितं निभृते भृतम् ॥ प्रतिश्रितं प्रविष्टं स्यादन्तर्गदु निरथके । न्यायितं स्यादशः क्षितं क्षिप्रमूर्धमुद-शितम् ॥ स्पष्टेऽचितं चतुर्थे तु तुरीयं तुर्यमास्थिते । आकारे श्लिष्ठसंपृक्तः खाचते क्षुरेत(?)भूषितौ ॥ प्रचार्चितं प्रतीर्थं द्वेष्यामृष्याक्षिगताः समाः । इयानं शीनेन्वितेन्वीतं प्रकाशपक्टौ स्फुटे ॥ ११३ ॥ इति विशेष्यनिघ्नवर्गः । १ ।

प्रकृतिप्रत्ययार्थादैः संकीर्णे लिङ्गमुच्चयेत् ।
 कर्म क्रिया तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पराः ॥ १ ॥
 साकल्यालंगवचने पारायणतुरायणे ।
 यदृच्छा स्वैरिता हेतुशून्या त्वास्या(स्था) विलक्षणम् ॥ २ ॥
 शमथस्तु शमः शार्न्तदीन्तिस्तु दमथो दमः ।
 अवदानं कर्म वृत्तं कामदानं प्रवारणम् ॥ ३ ॥
 वशक्रिया संवननं मूलकर्म तु कार्मणम् ।
 विधूननं विधुवनं तर्पणं प्रीणनावनम् ॥ ४ ॥
 पर्याप्तिः स्यात्परित्रिआं हस्तधा(वा)रणमित्यपि ।
 संवननं सीवनं स्यूतिर्विदरः स्फुटनं भिजा ॥ ५ ॥
 आक्रोशनमभीषङ्गः संवेदो वेदना न ना ।
 संमूर्च्छनमभिव्याप्तिर्यच्चा भिक्षार्थनार्दना ॥ ६ ॥

प्रकृत्यादैः प्रकीर्णकेत्र लिङ्गमुत्प्रक्षेत । प्रकृत्या (यथा)— अपरस्परा: सार्था यान्ति, अपरस्पराग्नि क्षणानि बहन्ति [अक्षराणि बदन्ति] । प्रत्ययेन (यथा)— क्लिन्, शान्तिः, नपुंसकेभावेकः (सू०) स्युद् च— आसितं, तर्पणम् । अर्थेन तु (यथा)— कर्मेव कार्मणम् । आ यश्चद्वृपभेदस्त्रहचर्चिदिना (यथा)— यदृच्छा स्वैरिता, शमथस्तु शमः । (कर्म, क्रिया) भावकर्णोर्मेनिन् (सर्वधातुभ्योमनिन्), कृतःशब्द (सू०) । क्रियासंततत्वे गम्यमाने, अपरे च परे च— अपरस्परा: सार्था यान्ति, अपरे च परे च यत्र तदपरस्परं कृत्वा वा, अपरस्पराः क्रियासातत्ये (सू०) इति साधुः ॥ १ ॥ पारमयन्ते येन सकलं व्यानुवन्ति पारायणम् । त्वरण तुरणं वा तूः, तथा हेतुभूतया— अयन्ते येनासक्तं गच्छन्ति तत्तु-रायणम् । या य— इच्छा यदृच्छा, यदृच्छाशक्तिजानुकरणेति (भाष्यव०) वाक्यलिङ्गात्साधुः । स्वेन— ईर्ते तच्छीलः स्वैरी, भावे तल् (तस्यभावस्त्वतलौ), स्वैरस्य भावो वा । आसनमास्या, ष्यासअन्येति (सू०) गुच्छ प्राप्ते, चाऽसरूपेण (वासरूपेक्षियां) क्रहलोर्याण्त् (सू०), अतिव्यामिति निषेधो द्वयोरेवोत्सर्गोपवादयोर्न त्वेकस्य । विगतं लक्षणमालोचनं यत्रेति विलक्षणमप्रतिगतिरित्यर्थः ॥ २ ॥ (शमथः, इ०) औणादिकोथच्, घाजि तु नोदालोपदेशस्येति (सू०) वृद्ध्यभावः । कामकोधायभावः शान्तिस्तपःक्रृत्यसहिष्णुता दान्तिः । अवदायतेनेन— अवदानं सोत्कषेत्रितं, वृत्तं परिशुद्धं, निर्वृद्धभित्येके । (कामदानं) कामनापूर्वी दानं स्वेच्छात्याग इत्यर्थः । काम्यदानमिति तु युक्तः पाठः ॥ ३ ॥ (वशक्रिया) वशीकरणम् । वनुच्चनोच्यते (ग०) इत्यनेकार्थत्वात्संवननं, वनु याचने वा । मूलैराषधिभिर्यद्वशीकरणं तत्, कर्मेव कार्मणं, तस्युक्तार्कमणिण् (सू०) । (विधूननं) धूबूः गित्, धूबूप्रीयोर्त्तिक् (वा०), ल्युद् । विधुवनमिति धू विधूनने, कुट्टादित्वादृढित् (गाङ्गाकुट्टादिभ्योऽजिणनिःत्) । (अवनं) अव प्रीतौ ॥ ४ ॥ प्रदर्तुमुश्यतस्य हन्त्यधारणं रोधः, रक्ष्यस्य पृष्ठे हस्तस्थापनं वा । (ष्टीवनं) ष्टिविसिव्योर्दीर्घं वृथ (चान्द्रसू०) इति वा दीर्घः । सेवनं स्यूतिः, छोःशूडिति (सू०) ऊः । (विदरः) दृ विदारणे, ऋदोरप् (सू०) । (स्फुटनं) स्फुटः कुट्टादिः । भेदनं भिदा, षिदाभिदादिभ्योऽङ्ग (सू०) ॥ ५ ॥ अभिषज्ञनं पराभिमुख्येन वाच्ययोजनमभीषङ्गः, उपर्गस्यघर्वति (सू०) दीर्घः । वेदना, विद चेतने, गित्, ष्यासअन्येति (सू०) युन्, वेत्तर्वा, षिद्विन्दिवदिभ्यश्चोऽसंख्यानात् (वा०) । ल्युटि तु वेदनम् । (संमूर्च्छनं) मुर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः । अभिव्याप्तं सर्वतो वृद्धिः । याचनं याच्चा, यज्याचेति (सू०) नह् । (अर्दना) अर्द याचनेस्मात् स्वार्थेणित्, युन् ॥ ६ ॥ (वर्धनं) वर्ध छेदनपूरणयोः । (सभाजनं)

वर्धनं छेदनेथ द्वे आनन्दनसभाजने ।
 आपच्छनमथाज्ञायः संप्रदायः क्षये क्षिया ॥ ७ ॥
 ग्रहे ग्राहो वशः कान्तौ रक्षणस्त्राये रणः कणे ।
 व्यधो वेधे पचा पाके हवो हूतौ वरो वृतौ ॥ ८ ॥
 ओषः पुष्टे नयोनाये उपानिर्जिणीं भ्रमो भ्रमौ ।
 स्फातिर्बृद्धौ प्रथा स्वातौ स्वृष्टिः वृद्धतौ स्नवः स्ववे ॥ ९ ॥
 एधा समृद्धो स्फुरणे स्फुरणा प्रभितौ प्रमा ।
 प्रसूतिः प्रसवे श्रोते प्राधारः क्रुमथः क्रुमे ॥ १० ॥
 उत्कर्षीतिशये संधिः श्रेष्ठे विषय आश्र(श)ये ।
 क्षिपायां क्षेपणं गीर्णिगिरौ गुरणसुद्यमे ॥ ११ ॥
 उच्चाय उच्चये आयः अयणे जप(य)ने जपः(यः) ।
 निगादे निगदे मादो मद उद्देग उद्भ्रमे ॥ १२ ॥

सभाज ग्रीतिदर्शने । (आप्रच्छनं) आड्पूर्वः प्रच्छिरालिङ्गनादिनानन्दनार्थः, यथा—आपृच्छस्व प्रिय-
 सखममुम् (मेघ०) । वृद्धपारंपर्येणान्नानमान्नायः । (क्षयः) क्षि क्षये, एरत्त (सू०) । (क्षिया)
 क्षीष् हिसायां, अइ ॥ ७ ॥ (ग्रहः) ग्रहविदिति (सू०) अप् । (प्राहः) बाहुलकाद् घर्
 (भावे) । (वशः) वशिरप्योरुपसंस्त्व्यानादप् (वा०) । (रक्षणः) यजयाचेति (सू०)
 भावे नह् । रक्ष इत्यपाठः, गुरोत्थहलः (सू०) इत्यकारः स्यात् । रणनं रणः, अप् ।
 (कणः) कणोवीणायाच (सू०) । व्यवनं व्यधः, व्यधजपेत्तुपसर्गे (सू०) इत्यप् । वेधनं
 वेधः, विध विश्वाने । पचनं पचा, पित्वादङ् (विद्भिदादिभ्योऽ) । पक्तिर्बहुल-
 कात् । (हवः) हःसंसरारणच (सू०) इत्यप् । वरणं वरः, व्रियते वा, यत्कात्यः—
 तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः, वृत् वरणे, वृद् संभक्तौ च ॥ ८ ॥ (ओषः)
 उष दाहे । (नायः) श्रिणिभुवोनुपसर्गे (सू०) इति घञ् । (उत्तानिः) ग्लाम्लाज्याहाभ्योनिः (वा०)
 जरणं जीर्णिः, ऋक्लावादिभ्यःकिटित्रिवत् (वा०) । (भ्रमः) घञ् । भ्रमणं भ्रमिः, इक्खृष्यादिभ्यः (वा०)
 (स्फातिः) स्फायी वृद्धौ । प्रथनं प्रथा, घटादयवितः (ग०) इत्यहृ । पृष्ठिः, पृची संपर्के ।
 (स्नवः) घण् प्रस्त्रवणे ॥ ९ ॥ विवा समृद्धावित्येके पेतुः । एधनमेधा, विद्भिदादिभ्योऽ (सू०) । स्फुरणं
 स्फुरणा, स्फुर चलने कुटादिः । (प्रभितिः) माद् माने, किन्, यतिस्यतीति (सू०) इत्यम् ।
 (प्रमा) आतशोपसर्गे (सू०) इत्यहृ । (प्रसूतिः, इ०) घृद् प्राणिगर्भविमोचने, घृ प्रसवे वा ।
 (श्वोतः) श्वयुतिरक्षरणे । (प्रावारः) वृ क्षरणशीत्योः । (क्रुमथः) औणादिक्षोपयत्व, क्रुमस्तुरि-
 त्यपपाठः ॥ १० ॥ ऊर्वं कर्त्तणं (उत्कर्षः) । (संधिः) उपसर्वेषोःकिः (सू०) । विशीयतेत्र
 विषयः, विषिणोति वा, आश्रयस्थानम् । (क्षिया) भिद्यादित्वादङ् (विद्भिद्यादिति) । गिरणं गिरिः,
 इक्खृष्यादिभ्यः (सू०) । कुटादित्वाद् गुरणमादुः, त्रुरादेगोरणमपि । अडउत्थमे (ग०) इति निपा-
 तनादुत्थमः ॥ ११ ॥ ऊर्वं नयनमनुसरणं वोत्रायः, अवोदोर्नियः (सू०) इति घञ् । (उच्चयः)
 बाहुलकाद्- एरत्त (सू०) (आयः) श्रिणिभुवोनुपसर्गे (सू०) इति घञ् । (जपः) व्यधजो-
 रसुपसर्गे (सू०) इत्यप् । (निगाद इ०) स्फुक्तयने, नौगदनदेति (सू०) वा घञ् । (मदः)
 मदोनुपसर्गे (सू०) इत्यर् । (मादः) सवनादस्थयोऽठन्दसि (सू०) इति नियातनः घञ् ।
 (उद्देगः) ओविजी भयचलनयोः, घञ् ॥ १२ ॥ (परिमलः) संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्ध्यभावः । अभ्यु-

विमर्दनं परिमलोभ्युपपत्तिरनुग्रहः ।
 निग्रहस्तु विरोधः स्यादभियोगस्त्वभिग्रहः ॥ १३ ॥
 मुष्टिवन्धस्तु संग्राहो डिम्बे डमरविषुवौ ।
 बन्धनं प्रसितिः स्वारः (तिश्वारः) स्पर्शः स्प्रद्वोपतसरि ॥ १४ ॥
 विकारो विप्रकारः स्यादाकारस्त्वद्ग इङ्गितम् ।
 परिणामो विकारे द्वे समे विकृतिविकिये ॥ १५ ॥
 अपहारस्त्वपचयः समाहारः समुच्चयः ।
 प्रत्याहार उपादानं विहारस्तु परिक्रमः ॥ १६ ॥
 आभिहारोभिग्रहणं निर्हारोभ्यवकर्षणम् ।
 अनुहारोनुकारः स्यादर्थस्यापगमे व्ययः ॥ १७ ॥
 प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्यातप्रवहो गमनं बहिः ।
 वियामो वियमां यामो यमः संयामसंयमौ ॥ १८ ॥
 हिस्ताकर्मभिचारः स्याजजागर्या जागरा द्वयोः ।
 विघ्नोन्तरायः प्रत्यूहः स्यादुपघ्नोन्तिकाश्रये ॥ १९ ॥

पपत्यादिर्दीनादिभिः स्वीकारे वर्तते । (अनुग्रहः) ग्रहेः— ग्रहद्व- (सू०) इत्यप् । नियमनाय
 ग्रहणं निप्रहः, निरोध इति पाव्यम्, विप्रहो विरोध इति वा । आभिमुख्येनोदयमः (अभियोगः) ॥ १३ ॥
 समिश्रौ (सू०) इति घञ्, संग्राहो मल्लस्य । डयनं विद्वो डिम्बः, डीड् गतौ, अशब्दकलहः,
 लुण्ठयादिरित्येके । डयनं डमरः । (प्रसितिः) विवृत्वन्धने । स्त्र॑ शब्दोपतापयोः, स्वरति स्वारः ।
 (स्पर्शः) पदरुज- (सू०) इत्यत्र स्तृशउपतापएव (वा०) इति कर्तृरि घञ् । (स्प्रष्टा) वाऽस्त्र-
 पात्त॑ (वासरुपेत्तियाम्) ॥ १४ ॥ निकृष्टं करणं निकारः खलीकारः । (इङ्गः, इङ्गितं) भावे
 घञ्कौ । इङ्गिताकाराभ्यां भावज्ञानमित्यादौ गोवलीवर्दन्यायेन- इङ्गितं चेष्टितम् । आकृतिग्रहणमाकारो
 मुखरागादिरिति कौटिल्यो व्याख्यत्, अयं त्वनयोराशयक्षापकल्पादैक्यं मन्यते । विकारेण्ये त्रयो
 वर्तन्ते, द्वयोस्तु सम्मं खीत्वात् ॥ १५ ॥ (अपहारः) हानिरित्यर्थः । उपसर्गवैचित्र्यादर्थमेदः ।
 (समाहारः) अनेकस्त्वैकक्राध्यावापः । (प्रत्याहारः) एकत्र ढौकनं- अन्नादिकविषयेभ्य इन्द्रियाणा-
 मार्कर्षणं च । (विहारः) कीडासंचारः ॥ १६ ॥ (अभिहारः) आभिमुख्येन हरणम् । (निर्द्वारः)
 युक्त्या निःसाराकर्षणम् । अनु सादृश्ये । (व्ययः) व्यय वित्तसुत्सर्गे ॥ १७ ॥ प्रारम्भो वहनस्य
 प्रवाहः कार्यारम्भः, अविच्छिन्ना जलदेः प्रवृत्तिर्वा । (प्रवहः) गोचरसंचरेति (सू०) साधुः, वाहु-
 लकादज्वा । द्वौ द्वौ भिन्नायाँ, विविवरं यमनं वियामः, उपरतिमात्रं यमः, संयमनं संयमः, यमःसमुपनि-
 विषुचेति (सू०) वा घञ् ॥ १८ ॥ अभिभवितुं चरणं मारणोच्चाटनादिकृत्यासाधनम् । (जागर्या)
 इच्छा (सू०) इत्यत्र जागरेत्कारोवावक्तव्यः (वा०) पक्षे क्यप्, जाग्रोविचिण्णल॒इन्सु (सू०) इति
 गुणः, घवि तु जागरः । विहन्त्यस्मिन् विज्ञः, घवर्त्येकविधानम् (वा०), विहन्यते कार्यमनेन वा ।
 अन्तरायनं कार्यव्यवधानमन्तरायः । प्रतीयमहनं प्रत्यूहः । उप समीपे हन्यते गम्यतेस्मिन्नुपच्छनः, उपर्द
 आप्तये (सू०) इति साधुः ॥ १९ ॥ निःपूर्वो विशिरुपमोगार्थे । सर्वत्रात् प्रत्यये तन्त्रम्, अतो निर्वै-
 शनमुपभुक्तिः, उपसर्पणं, परिकर इत्यायुपेयम् । समन्तात्सर्पणं परिसर्पः । विघट्टि[हि]ता धूः कार्य-
 भारोत् विशुरभिति प्रतीच्याः, विरुद्ध धान(!)मित्युदीच्याः । (अभियायः) प्रीड् कान्तौ ।

निर्वेश उपभोगः स्यात्परिसर्पः परिक्रिया ।
 विधुरं तु प्रविश्लेषेभिप्रायभ्युन्द आशयः ॥ २० ॥
 संक्षेपणं समसनं पर्यवस्था विरोधनम् ।
 परिसर्या परीसारः स्यादास्या त्वासना स्थितिः ॥ २१ ॥
 विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः ।
 संचाहनं मर्दनं स्याद्विनाशः स्याददर्शनम् ॥ २२ ॥
 संस्तवः स्यात्परिचयः प्रसरस्तु विसर्पणम् ।
 नीवाकस्तु प्रयामः स्यात्सञ्जिधिः सञ्जिकर्षणम् ॥ २३ ॥
 लवोभिलावो लवने निष्पावः पवने पवः ।
 प्रस्तावः स्यादवतरख्वसरः सूत्रवेष्टनम् ॥ २४ ॥
 प्रजनः स्यादुपसरः प्रसरः प्रणयः (प्रश्नयप्रणयौ) समौ ।
 धीशक्तिनिष्कर्मोखी तु संक्रामो दुर्गतंचरः ॥ २५ ॥
 प्रत्युत्क्रमः प्रयोगा (युद्धा) रथः प्रक्रमः स्यादुपक्रमः ।
 स्यादभ्यादानमुद्घात आरम्भः संभ्रमस्त्वरा ॥ २६ ॥
 प्रतिबन्धः प्रतिष्ठम्भोवनायस्तु निया (पा) तनम् ।
 उपलभ्मस्त्वनुभवः समालभ्मा विलेपनम् ॥ २७ ॥

छन्दयति- आङ्गादयते छन्दः, अच् । आशेरतेस्मिन् भावा इत्याशयः ॥ २० ॥ संगृहीतो [वि] क्षेपो विप्रकार्णता संक्षेपणम् । एवं समसनम् । पर्यवस्थानं (पर्यवस्था) । पर्यन्ते समन्ताद्वा सरणं परिसर्यो, परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाव्यानामुपसंह्यानात् (वा०) क्यप् । (आस्या) वासरूपत्वात् (वाऽसरूपो-व्यायाम्) व्यप् । (आसना) ष्यासश्रन्येति (सू०) युव् ॥ २१ ॥ (विस्तारः) प्रथनेवावशब्दे (सू०) इति घञ् । विस्तीर्णं ग्रहणं विग्रहः । विविधमसनं व्यासः । (विस्तरः) घवः शब्दे निषेधाद् (अप्) । संचाहनं स्पर्शमुखमिति तु लक्ष्यम् ॥ २२ ॥ संगतं स्तवनं संस्तवः, धातोरेकार्थस्य चोपसर्गेण्योर्यो धोत्यते । समन्ताच्ययनं परिचयः । प्रकर्षणं निकटे सरणं प्रसरः, बाहुलकादप् । नियत वचनं नावाकः, तुलाकृतं न्यूनाधिक्यं क्रयादरो वा । संनिष्ठूर्वो धाव् नैकव्यार्थं ॥ २३ ॥ (अभिलावः) निरभ्योःपूल्वोः (सू०) इति घञ् । (निष्पावः) धान्यादनिर्वृत्तिकरणम् । प्रसङ्गेन स्तवनं प्रस्तावः, प्रेदस्तुसुवः (सू०) इति घञ् । त्रस्यति चलति त्रसरः, सूत्रं वेष्टते यत्र वानार्थम् ॥ २४ ॥ प्रजा यतोस्मिन् प्रजनः पश्ननं गर्भग्रहणकालः, जनिवश्योष्ठ (सू०) इति वृद्ध्यभावः । (उपसरः) प्रजने सर्तेः (सू०) इत्यप् । (प्रसरः) प्रीत्या प्रार्थनम् । धीशक्तिः प्रज्ञासमर्थमष्टधा । संक्रामन्त्यनेन-संक्रामः, संक्रम इत्येके, सेत्वादिः, यत्कौटिल्यः- मुखसमः संक्रमः । दुर्गं संचरन्त्यनेन, गोचरसंचर-रतिः (सू०) साधुः, धनि तु संचारः ॥ २५ ॥ प्रयुक्तिः कर्मारभ्मे प्रयोगः, प्रकृष्टो युद्धार्थो (योगः) (प्रत्युत्क्रमः), [प्रकृष्टार्थं प्रत्युदौ प्रार्थी], प्रत्युक्तान्तिर्वा । (प्रक्रम इ०) प्रोपौ- आरम्भार्थं । आभिमुह्यैनादानमभ्यादानम् । उद्धननमुद्घातः, उपोद्घातोपि, यदाहुः- चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थमुपादेधात प्रक्षते । (त्वरा) त्वरेष्टादित्वात् वित्त्वादइ (विद्भिदादीति) ॥ २६ ॥ प्रतिश्मभनं रोधः, प्रते-स्तम्भेः (सू०) इति षत्वम् । अवनयनमवनायः खलाकारः, अबोदेनियः (सू०) इति घञ् । नियात्तेन, यत निकारोपस्कारयोः । उपलब्धिरूपलभ्मः, उपरस्गात्वलघ्वयोः (सू०) इति तुम् । समाङ्गूर्हौ समिश्रचार्यं ॥ २७ ॥ विरहो विसंचादो वा । (विलभ्मः) दानार्थे । (विश्रावः) वौक्षुश्रुवः (सू०)

विप्रलभ्नो विप्रयोगो विलभस्त्वतिसर्जनम् ।
 विश्वावस्तु प्रविश्यातिरवेक्षा प्रतिजागरः ॥ २८ ॥
 निपाठनिपटौ पाठे तमस्तेमौ समुन्दने ।
 आदीनवास्त्रवौ क्षेत्रे मेलने सङ्घसंगमौ ॥ २९ ॥
 संवीक्षणं विच्यनं मार्गं मृगणा मृगः ।
 परिम्भः परिष्वद्गः संश्लेष उपगृहनम् ॥ ३० ॥
 निर्वर्णनं तु निधानं दर्शनालोकनेक्षणम् ।
 प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः ॥ ३१ ॥
 उपशायो विशायश पर्यायशयनार्थकौ ।
 अर्तनं च ऋतीया च हृणीया च धृणार्थके ॥ ३२ ॥
 स्याद्वच्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश विपर्यये ।
 पर्ययोतिकमस्तस्मिन्नतिपात उपात्ययः ॥ ३३ ॥
 प्रेपणं वत्समाहूय तत्र स्यात्प्रतिशासनम् ।
 स संस्तावः क्रतुजु या स्तुतिभूमिर्द्धं जन्मनाम् ॥ ३४ ॥
 निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्धनः ।
 स्तम्बन्धस्तु स्तम्बन्धनः स्तम्बो येन निहन्यते ॥ ३५ ॥
 आविधो विध्यते येन तत्र विष्वक्षमे निधः ।
 उत्कारथ निकारथ द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ ॥ ३६ ॥

इति घन्, प्रसिद्धयेऽ । (अवेक्षा) अवधानार्थे ॥ २८ ॥ (निपाठ इ०) नैगदनदेति (सू०) वा घन् । (तेम इ०) तिम इति श्रीम आदीभावे । (समुन्दनं) उन्दी क्षेत्रे । (आदीनवः) दीड़ क्षये । आस्ववन्तीन्द्रियाण्यनेनास्ववः, यज्जैनाः— जीवाजीवास्त्रवसंवरनिर्जरबन्धमुक्तयः सप्त पदार्थाः । मेलनं मेलः, मिलिलैकिकः । सज्जनं सङ्घाः, घन् । संगतिः संगमः, प्रदवृद्धनिक्षिगमन्थ (सू०) इत्यर ॥ २९ ॥ अन्वीक्षणमन्वेषणमित्येकं पेतुः । (मार्गं) मार्गं अन्वेषणे, ल्युद् । (मृगणा) मृग अन्वेषणे, युक्त, अदन्तवाद् गुणभावः । मृगः, एरव् (सू०), एरज्यन्तानाम् (ज्ञा०) इत्यस्य प्राथिकत्वात् । गवेषणं च । (परिम्भः) रभेशब्लिट्टः (सू०) इत्याचि तुम्, आलिङ्गनार्थे ॥ ३० ॥ (प्रत्याख्यानं, इ०) निराकरणार्थे ॥ ३१ ॥ (उपशायः) व्युपयोःशेतोः पर्यये (सू०) इति घन् । पर्यायः क्रमः, (यथा)— तत्वाद्याजोपाशायः । क्रुतिः सौत्रो धृणार्थः, क्रुतेरीयद् (सू०) । हांडी कण्डवादिः, यक्, अप्रत्यात् (सू०) ॥ ३२ ॥ व्यातिक्रम्यासनं व्यासाः । विपरीतासनं विपर्यासः, अस्थतेर्धन् । विपरीतायनमितीर्णोऽचि विपर्ययः, परावतुगायवद्द्वयः (सू०) इत्यपि विपर्ययः । परित्यज्यायनं पर्ययः, परावतुगायत्ययद्वयः (सू०) इति— उपात्यये क्रमोळङ्गने घन् नास्ति । अतिक्रम्य पतनं यथा— कालातिपातः । उपपत्रस्यात्य योतिकमगमयात्ययः ॥ ३३ ॥ आकारणं कृत्वा यद् भूत्याना कार्येषु विसर्जनं तत्प्रतिशासनम् । समं स्तूपतेस्मिन्मश्छन्दोगैः संस्तावः, यज्ञसमिस्तुवः (सू०) इति घन् ॥ ३४ ॥ उद्धन्यतेस्मिन्नद्वनः, उद्धनोत्याधानम् (सू०) इति साधुः । (स्तम्बन्धः) स्तम्बेकच (सू०) इति कः, स्तम्बस्तुं विहच्च । (स्तम्बन्धः) अप् च ॥ ३५ ॥ (आविधः) व्यधेः, घवर्थेकविधानम् (वा०) । समन्तात्समः, समस्तुत्यागेहपरिणाहः । नियतं हन्यते निधः, निधोर्निमित्तम् (सू०) इति साधुः । (उत्कारः) कृषान्ये (सू०) इति घन्, उत्त्योरित्यनुवृत्ते (उत्त्योर्ग्रः) । कर्थ्ये क्षेत्रे

निगरोद्गारविक्षावोदग्राहास्तु गरणादिषु ॥ ३७ ॥
 आरत्यवरतिविरतय उपरामेथान्नियां तु निषेवः ।
 निष्ठूतिर्निषेवनं निष्ठीवनमित्यभिच्चानि ॥ ३८ ॥
 जवने जूतिः सातिस्त्ववसाने स्यादथ ज्वरे जूर्तिः ।
 उदजस्तु पशुप्रेरणमकरणिरित्यादयः शापे ॥ ३९ ॥
 गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्दमित्यौपगवकादिकम् ।
 आपूर्पिकं शाष्ट्कुलिकमेवमाद्यमचेतसाम् ॥ ४० ॥
 माणवानां तु माणदद्यं सहायानां सहायता ।
 हल्या हलानां ब्राह्मण्यवाडव्ये तु द्विजन्मनाम् ॥ ४१ ॥
 द्वे पर्वुकानां पृष्ठानां पार्श्वं पृष्ठयमनुकमात् ।
 खलानां खलिनी खल्याप्यथ मानुष्यकं चृणाम् ॥ ४२ ॥
 ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या पृथक् पृथक् ।
 अपि साहस्रकारीषवा(चा)र्मणार्थर्वणादिकम् ॥ ४३ ॥

इति संकीर्णवर्गः । २ ।

राशीकरणं वा ॥ ३६ ॥ (निगर ३०) निगरणमुद्गरणं च, उद्घोर्णः (सू०) इति घन् । विक्षावः काशे [से], वौक्षुभ्रवः: (सू०) इति घन् । (उद्ग्राहः) उद्ग्रहणं, उदिग्रहः (सू०) इति घन् ॥ ३७॥ (उपरामः) निष्ठूत्यर्थे, नोद्दोपदेशस्यमान्तस्यानाचमः: (सू०) इति वृद्धिनिषेदो नास्ति- अनु-दात्तोपदेशत्वात्, यमउपरमे (ग०) इति निगरतनात्तूपरमः । (निष्ठीवनं) शिविसिव्योर्ल्युटिवादीर्थः (चान्दसू०) ॥ ३८ ॥ (जूतिः) ऊतियूतिजूतिसातिहेतीति (सू०) साधुः, जवनमित्येके । (सातिः) षोन्तकर्मणि । (जूर्तिः) ज्वरत्वरसिव्यतीति (सू०) ऊत्वम् । (उद्जः) समुदोरजः पशुषु (सू०) इत्यग्, अघवसोः (सू०) इति वी नास्ति । न करणं (अकरणिः), यथा- अकरणि- रिह भूयादपशस्तस्य धातुः, तस्याजननिरेवास्तु (शिशु), आकोशेनठयनिः (सू०) । तथा- आको-शेज्जन्योर्घ्रहः (सू०), निप्राहस्ते वृश्ल भूयात्, अवप्राहः ॥ ३९ ॥ औपगवानां समूहः (औपगव-कम्) । आदिशब्दाद् गार्भकं, दाशकं, गोत्राक्षोष्ट्रेति (सू०) वृत् । तस्य वृन्दमित्येव- आ वर्गसमाप्तेः । अपूर्णानां समूह आपूर्पिकम्, आचितहस्तिषेषोष्टक् (सू०) । आदिशब्दात्तरोष्टिकादिः [वृष्टकादिः] ॥ ४० ॥ (माणव्यं) ब्राह्मणमाणववाडवायत् (सू०) । (सहायता) ग्रामजनन्मनुसहयिव्यस्तत् (सू०) । (हल्या) पाशादिभ्योयः (सू०) ॥ ४१ ॥ पर्शतां समूहः पार्श्वम्, पर्शाणसवकतव्यः (वा०) । (पृष्ठयं) पृष्ठाद्वयसंख्यानात् (वा०) यत्, यज्ञविषयेऽऽः स्मरन्ति । (खलिनी, इ०) खलगोरथात् (सू०), इनित्रकव्यचश्च (सू०) इति- इनिर्यच । मनुष्याणां समूहः (मनुष्यक), गोत्राक्षोष्ट्रेति (सू०) वृत्, मक्त्याकेराजन्यमनुष्ययुवानः (वा०) इति यलोपामावः ॥ ४२ ॥ ग्रामादिसमूह एते वर्तन्ते, ग्रामजनेति (सू०) तल्, पाशादिभ्यश्चेति (सू०) यः, भिक्षादिभ्योऽङ् (सू०) । पृथक्पृथ-गिति परस्परं पर्यायत्वाभावः । वर्मिणां समूहो वार्मणम् । आदिशब्दाचार्मणाङ्गारादि । वाच्यं चात्र-परभागो गुणोर्कर्षः प्रतिपत्तिः प्रगत्यभता । श्रन्थनं ग्रन्थनं ग्रन्थः संदर्भो रचना न ना ॥ प्रणिपातस्त्व-गुनयः प्रणयः सान्त्वना न ना । दवथुः परितापः स्यादनुतापो विसूरितम् ॥ क्रीडा विनोदः खेदस्तु निवेदश्चावसन्नता । आप्लुवः पूर्वनं गर्धो धनायाकूतमाशयः ॥ अङ्गकपाली परिष्वङ्ग आसारं त्वासरद्वलम् । विगानं वचनीयत्वमत्याधानमतिक्रमः ॥ हानं त्यागस्तुला कक्षा किया चेष्टा विकल्पनम् । वितर्कस्त्वकं आलस्यं कौशीद्यमजिगीयुता ॥ ४३ ॥ इति संकीर्णवर्गः । २ ।

नानार्थाः केपि कान्तादिवर्गेऽवेवात्र कीर्तिताः ।
 भूरिप्रियोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते ॥ १ ॥
 आकाशे त्रिदिवे नाको लोकस्तु भुवने जने ।
 पद्ये यशसि च श्लोकः शरे खद्गे च सायकः ॥ २ ॥
 जम्बुकौ कोष्ठुवरुणौ पृथुकौ चिपिटार्भकौ ।
 आलोकौ दर्शनं (नोद्) द्योतौ भेरी पटहमाण (न) कौ ॥ ३ ॥
 उत्सद्गच्छिह्योरङ्कः कलङ्कोङ्कापवादयोः ॥ ४ ॥
 तक्षको नागवर्धवयोरर्कः स्फटिकसूर्ययोः ॥ ५ ॥
 मारुतं वेधसि वध्ने पुंसि कः कं शिरोम्बुनोः ।
 स्यात्पलाकस्तुच्छधान्ये संक्षेपे भक्तसिक्यके ॥ ६ ॥
 उल्लके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः ।
 कमण्डलौ च करकः सुगते च विनायकः ॥ ७ ॥
 किञ्चुर्हस्ते वितस्तौ च शूक्रकीटे च वृथिकः ।
 प्रतिकूलं प्रतीकस्त्रियेवकदेशे तु पुंस्ययम् ॥ ८ ॥
 स्याज्ञूतिकं तु भूनिम्बे कदफले भूस्तृणेषि च ।
 ज्योतिस्तिनकायां च घोषे च कोशातक्यथ कदफले ॥ ९ ॥
 सिते च खद्विरे सोमवल्कः स्यादथ सिहके ।
 तिलकलके च पिण्याको वाहिकं रामठेषि च ॥ १० ॥

इह तावत्कान्तस्त्रान्तादिवर्गेऽवेव नानार्थाः कीर्तिताः । तन्मध्याच्च ये केपि येष्वर्थेषु भूरिप्रियोगाः प्रचुरव्यवहारास्ते तत्पर्यायेष्वपि कथिता इति पौनरुक्त्यादिदेशो नोद्रावनीयः । कान्ता इतो वक्ष्यन्ते । एवं स्त्रान्तगान्तादौ दृष्टव्यम् ॥ १ ॥ व्योम्नि स्वर्गे च नाको वर्तते, नास्त्रकमत्रेयोत्रेति । लोक्यते लोकः, यथा— ब्रह्मलोकः, गतानुगतिको लोकः । पद्ये पदबद्धे वृत्ते, श्लोक्यते श्लोकः, श्लोकृ संघाते । स्यति— अनंतं करोति सायकः ॥ २ ॥ (जम्बुकः) जमु अदने । पर्यते वर्धते पृथुकः । चिपिट आर्द्ध-सस्याभ्योपः । (आलोकः) भावे करणे च घूर्ण, अबलोकनप्रकाशार्थाँ । अन्तस्तन्त्रीका ढक्का भेरी । पटहो दुनुभिः, समन्तादग्नत्याणकः ॥ ३ ॥ अमन्त्यस्मिन्वालादय इत्यङ्कः, अङ्क्यतेनेन च, आकि, लक्षणे, यथा मृगाङ्कः । कल्यते क्षिप्यते कलङ्कः । अङ्क्यत्र चिह्नम् । नागो नागविशेषः । वर्धकि-स्तक्षा । अर्च्यतेर्कः, वृक्षेषि ॥ ४ ॥ आत्मन्यपि कः । कं सुखेषि च, कायति काम्यते करति (ते) वा । पुलं विस्तारमकति पुलाकः, यथा— पुलाका इव धन्येषु । संक्षेपे क्षिप्ते, यथा— पुलाकारी विपुलाशयः स्यात् । सिक्थे, यथा— स्थालीपुलाकन्यायेन ॥ ५ ॥ (पेचकः) पित्ति गतौ पचिर्वा । (करकः) चशब्दादृष्टोपले दाढिमे च, कृ विक्षेपे । (विनायकः) चशब्दाद् गणपती धर्मराजे च विनेतृत्वात् ॥ ६ ॥ कीयते शायतेनेन किञ्चुः, चतुर्विशत्यङ्गुलं द्वादशाङ्गुलं च मानम् । वृथतीति (वृथिकः) शक्वान्कीटः कण्ठकी च कृमिः । चाकाशौ मदनिकायां च (वृथिकः) । प्रतीपमेति प्रतीकः । एकदेशोऽङ्गः, यथा सपतीकः श्लोकः । द्वीपेषि (प्रतीकः) ॥ ७ ॥ एते वनौषधिर्वर्गे व्याख्याताः । तथा भूनिम्बः किराततिक्तकः । कद्फलः श्रीपर्णी । भूसृणं छत्रा । यवान्यां च (भूतिकं) । ज्योतिस्तिनका पटोलिका । घोषेपार्मार्गः ॥ ८ ॥ पीड्यते पिण्याकः । वाहीकमित्येके । अपिशब्दाद्वृहीक-देशोत्तनेश्वादौ हिङ्गौ कुङ्कुमे च ॥ ९ ॥ कुशिकस्यापत्यं, कोशो वा प्रयोजनमस्य कौशिकः । (आत-

महेन्द्रगुग्गुल्लकव्यालयाहिषु कौशिकः ।
 रुक्तापशङ्कास्वातङ्कः स्वल्पेषि क्षुलुकविषु ॥ १० ॥
 जैवातृकः शशाङ्केषि खुरेष्यच्चस्य वर्तकः ।
 व्याघ्रेषि पुण्डरीको ना यवान्यामषि दीपकः ॥ ११ ॥
 सा(शा)लावृकाः कपिकोहुश्वानः स्वर्णेषि गैरिकम् ।
 पीडार्थेषि व्यलीकं स्यादलीकं त्वप्रियेन्द्रते ॥ १२ ॥
 शीलान्वयावनूके द्वे शलके शकलवल्कले ।
 साष्टे शते सुवर्णानां हेम्न्युरोभूषणे पले ॥ १३ ॥
 दीनारेषि च निष्कोखी कल्कोखी शमलैनसोः ।
 दम्भेष्यथ पिनाकोखी शूलशंकरथन्वनोः ॥ १४ ॥
 धेनुका तु करेण्वा च मेवजाले च कालिका ।
 कारिकायातनाकृत्योः कर्णिका कर्णभूषणे ॥ १५ ॥
 करिहस्ताङ्गुलौ पद्मवीजकोश्यां त्रिष्ठूतरे ।
 वृन्दारकौ रूपिमुख्यावेके मुख्यान्यकेवलाः ॥ १६ ॥

इकः) तकि कृच्छ्रजीवने । स्वल्पः खलः । अपिशब्दाद्विद्रेकनिष्ठेषि, क्षोदः क्षुत्- क्षुधं क्षुधं च लाति क्षुलकः ॥ १० ॥ जीवेरातृकन्वृद्धिश्च (उ०) । अपिशब्दादायुध्मति (जैवातृकः) । अपिशब्दात्यक्षिन्विशेषे (वर्तकः) । (पुण्डरीकः) पुणे: पुण्डेश्च रूपम् । अपिशब्दादिगग्जे, सिताम्बुजसितच्छत्रयोस्तु नपुंसकं (पुण्डरीकम्) । यवान्यजमोदा । अपिशब्दादीपेलंकारे जीरकेषि (दीपकः) ॥ ११ ॥ स्यन्ति साला आवृण्णन्ति (सालावृकाः) । धातुविशेषेषिशब्दात् (गैरिकं), गिरौ भवं गैरिकं, गिरिणा विप्रहो गैरिकात्प्रत्ययोऽन्यविकन्यायेन । अपिशब्दादप्रियाकार्यविलक्षविपर्ययेषु (व्यलीकं) । कामजेपराधेषि, विशेषणालीकं, व्यलीकमषि च व्यङ्गमिति च माला । अल्यते वार्यतेलीकं न लीयते वा, अलीकम-हितं विदुरिति कात्यः । (अलीकं) ललाटेष्याहुः ॥ १२ ॥ अनुच्यति समवैत्यनूकं, उत्त समवाये, न्यङ्कादिः (सू०) । द्वे इयेव, शलते पृथगभवति शलकं खण्डः । वल्कलं वाक्षी त्वक् । सहाषाभिर्वर्तते साष्टं, बहुवीहौसंहंयेयेजबहुगणात् (सू०) । सुवर्ण योडश माषकाः । पलं सुवर्णार्थस्वारः । दीनैरयंते दीनां रूपकम् । निःशेषण काम्यते निष्कः, आकर्षेषि ॥ १३ ॥ कल्यते कल्पं द्रवाधशूर्णि विनीयाहयं, शमलं विष्टेत्येके । एनः पापं, यथा- तपो न कल्पोध्ययनं न कल्पः । अपिनिश्चते पिनाकं त्रिशूलं शांकरमेवात् ॥ १४ ॥ चकारान्नवप्रसूतायां गवादौ (धेनुका), इस्तिन्यां तु नामैतत् । कृपाणीधेनुसमाभवानीषु च (धेनुका) । चातुर्वर्णादेवेषे मुखायां च, काले वर्णः समयशास्त्यस्याः कालिका, कृष्ण वृद्धिः [एति] च । कृष्ण हिंसायां, कारिका नारकी व्यथा । करणं कृतिश्च कारिका, पर्यायाहृणोत्पत्तिश्च (सू०) इति पञ्च । कारिका यातनावृत्योरित्येके, वृत्तिः श्लोकैविवरणं, कारिके वृत्तियातने इति दुर्गः । कर्णस्यालंकारः कर्णिका, कर्णललाटात्कनलंकारे (सू०), द्रवोस्तिवायेषि (इवपति-कृतौ, संज्ञायां च) ॥ १५ ॥ खान्तेभ्यः प्राग्वाच्यलिङ्गाः । वृन्दमस्यस्येति (वृन्दारकः), शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् (वा०) । रूपमस्यस्य रूपी । देवोपुरवारात् (वृन्दारकः) । संख्यायां च, यत्कात्यः-प्रथानान्यासद्वयेषु संद्वयायां चैक इष्ट्यते ॥ १६ ॥ दम्भः प्रयोजनमस्यस्य दाम्भिकः । यतः कुकुरी

स्यादाम्भिकः कौकुटिको यशाद्वूरेरितेक्षणः ।
ललाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः ॥ १७ ॥
मयूखस्त्विद्वकरज्वालात्स्वलिवाणौ शिलीमुखौ ।
शङ्खो निधौ ललाटास्थिन कम्बौ न स्त्रीन्द्रियेपि स्वम् ॥ १८ ॥
धृणिज्वाले अपि शिखे शैलवृक्षौ नगावगौ ।
आशुगौ वायुविशिखौ शरार्कविहगाः स्वगाः ॥ १९ ॥
पतंगो पक्षिसूर्यो च पूर्गः कमुकवृन्दयोः ।
पश्चवोपि सूर्गा वेगः प्रवाहजवस्योरपि ॥ २० ॥
परागः कौसुम रेणौ स्नानोयादौ रजस्यपि ।
गजेपि नागमातङ्गावपाङ्गस्तिलकोपि च ॥ २१ ॥
सर्गः स्वभावनिर्मोक्षानिश्चयाध्यायस्तुष्टु ।
योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ॥ २२ ॥

माया कुकुटीपादपतश्च, तौ पश्यति कौकुटिकः; संज्ञायोललाटकुकृत्यैपदश्यति (सू०) इति ठङ् ।
ललाटं कोपप्रसादचिह्नं पश्यति, ललाटमेव वा दूराटकायेष्वलिनः सन् पदश्यति लालाटिकः । भालं ललाटं,
भावदर्शीत्येके पेदुः ॥ १७ ॥ भूमितभवलयत्रकेषु कटकोत्त्रियाम् । सूर्यमे क्षुद्रशत्रौ च रोमर्हषे च
कण्कः ॥ पाकौ पक्षिशिखू मध्यरन्ते नेतरि नायकः । पर्यङ्कः स्यात्तांकेरप्याद्विग्यामपि लङ्घकः ॥
पेटकिञ्चित्पृथक्कृदेष्ये गुरौ देश्ये च देशिकः । खेकौ प्रामरुलकौ धीवरेषि च जालिकः ॥ पृष्ठरेणौ च
किञ्जल्कः शुल्कोत्त्री त्रीधनेष्ये च । स्यात्कलोलेष्युत्कलिका वार्धकं भाववृन्दयोः ॥ करिण्यां चापि गणिका
दारकौ बालभेदकौ । अन्धेष्यनेडमूकः स्याद्वृकै दर्पशमदारणौ ॥ मृदमाण्डेष्युष्टिका मन्थे खजको रस-
दर्वके ॥ इतः सान्ताः । मिनोत्यन्धकारं मयूकः । त्रिवृद्धीसिः । करे रशिः । शिली शल्यं मुखेस्थ
(शिलीमुखः) । शं खनति शाम्यति वा शतः । शंखपद्मौ वैथ्रवणनिधी । ललाटप्रान्तास्थि शंखः,
कम्बौ तु, अर्धचार्दिः (सू०) । खन्यते खम् । अपिशब्दात्स्वव्योम्नोः (खं), शून्ये तृपचारात् ॥ १८ ॥
अपिशब्दाच्चूडाशाखाप्रमात्रे मयूरचूडा च, शिनोति शीयते वा शिसा । उपलेषेषि गोमुखम् । अथ
गान्ताः । न गच्छति नगः; नगोऽप्राणिध्वन्यतरस्यां (सू०) इति नव् प्रकृत्या । (आशुगः) विशिखो
बाणः । खे गच्छन्ति खगाः ॥ १९ ॥ पदद्वच्छति पतति वा पतंगः । चशब्दाच्छलभः (पतंगः),
शालिविशेषश्च । पूर्यते पूर्गः । कमुकः पूर्गवृक्षः । अपिशब्दादरिणो हस्तिविशेषो मृगशीर्षं मार्गणा च
(सूगः) । वेति वेगः, विजतेनेन वा, घूर् । प्रवाहे यथा— नदी वेगेन शुद्धति (चाणक्यः) । जदे
यथा— वायुवेगः । अपिशब्दान्मूत्रादिवृत्तौ यथा— वेगान्न धा[वा]र्येद्वात्विष्मूत्रक्षवन्तुरक्षुधाः । मज्जो-
त्सर्गे प्रभावे शृङ्गारभावे च यथा— चण्डवेगो मन्दवेगः ॥ २० ॥ परागच्छति परागः । स्नात्यनेन
स्नानीयं चूर्णम् । रजो धूलिः (परागः) । अपिशब्दात्कादवेये सीसे नागकेसरे नागदन्त्यां गजाह्रये
जलदे रझे च, न— अगो नागः । चण्डालेषि मातङ्गः । मा तङ्गति, मतङ्गपत्यं वा । अपगतोऽङ्ग-
गादपाङ्गः, अपिशब्दान्त्रेत्रान्ते ॥ २१ ॥ स्वभावे यथा— निसर्गः । निर्मोक्षे त्यागे (यथा)— विसर्गः,
मोक्षाभावे वा, सर्गः संसारः । निश्चये यथा— गृहाण शब्दं यदि सर्गं एष ते (रघु०) । अधीयते-
ध्यायोत्र मदाकाव्यादौ विश्रान्तिस्थानं, सर्गवन्यो महाकाव्यम् (काव्यादर्श) । सुष्टौ यथा— सर्गश्च प्रति-
सर्गश्चेति (विष्णुपु०) । उत्साहेषि सर्गः । (योगः) संनहनं कवचादि, उपायः सामादिः, संनहनाङ्गं
कवचादिरित्येके । ध्यानं चित्तवृत्तिनिरोधः, संगतिः श्लेषः (योगः) । युक्तिर्योजनम् । अपूर्वार्थप्राप्तिर्भे-
षजं विश्रम्भधाती चरथ योगः ॥ २२ ॥ भुजेरभ्यवहारार्थात्कौटिल्यार्थाच घूर् । पृथ्वीणां भृत्यर्भादिः

भोगः सुखे स्त्रियादिभृतावहेश्च फणकाययोः ।
 चातके हरिणे पुंसि सारंगः शबले त्रिषु ॥ २३ ॥
 कपौ च पूवगः शापे त्वभिषद्गः पराभवे ।
 यानाद्यद्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु ॥ २४ ॥
 स्वर्गेषु पशुवागवत्रादिद्गेन त्रघृणिभूजले ।
 लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौर्लिङ्गं चिह्नशेफसोः ॥ २५ ॥
 गृह्णां प्राधान्यसान्वोश्च वराद्गं मूर्धगुद्ययोः ।
 भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्यतनार्ककीर्तिषु ॥ २६ ॥
 परिघः परिघातेस्वेष्योधो वृन्देभसां रथे ।
 मूल्ये पूजाविधावर्धौऽहोदुःखव्यसनेष्वधम् ॥ २७ ॥
 त्रिविष्टेपि (त्वे) लघुः काचाः शिक्ष्यमृद्भेदद्वयुजः ।
 विपर्यासे विस्तरे च प्रपञ्चः पावके शुचिः ॥ २८ ॥

(भोगः) । आदिशब्दाकर्मकद्वतनं, यच्छ्राश्वतः— पालनेभ्यवहारे च निर्वेशे च पणे त्रियाः । भोगः सुखे भुजंगानां शरीरकणयोरपि ॥ चातकस्तोककाल्यः पक्षी, सरति सारं गच्छति सहारद्गेण वा वर्तते साराद्गः । गौडः स(श)वलः साराद्ग इति व्याख्यत् ॥ २३ ॥ चशब्दाद्गेके पक्षिभेदे च (लघुः) । शापे मिथ्याभिशंसनमनिष्ठावधारणं च, आहुश्च— अभिषद्गाल्याः शापाकोशापाभवाः । (अभिषद्गः) कर्मणि भोवे च धत् । बानं रथशकटादि । आदिशब्दाद्गलम् । तताद्गं दान्तादियोजनकाष्ठं, पुंसि यथा— अनोयुगः शकटयुगः । आदिशब्दात्वेतादि । हस्तचतुर्कं च यथा— विचरेयुगमात्रदृक् ॥ २४ ॥ इषुर्बाणः । वागादौ त्रिलिङ्गो गौः स्वर्गादौ पुंलिङ्गः पशो तूमयं, यथा— इयं गौर्धेनुः, अयं गौर्दान्तः । इत्वं जलाश्णोः कीवे— इत्येके । लीनं गमयति लिङ्गति चित्रीकरोति वा लिङ्गम् । चिह्नं धूमादिः शेफः साधनम् ॥ २५ ॥ शीर्येत शृणाति च शृद्गम् । प्रधानमेव प्राधान्यं, यथा— शृद्गग्राहिक्या । सातुरत गिरिशिखरं, कात्यस्तु— शृद्गं शिखरं सान्वरीत्याह । चशब्दाद्गिराणं कीडामुपातं च (शृद्गम्) । गुर्यं योनिः । भज्यते सेव्यते मर्य[श्य]ते च भगं, खलोभगः पदं चेति (वा०) वक्तव्याद् धः । कामोत्त योनिः । सूर्यविदेशो भगः पुंसि मितवत् । धर्मो मोक्षथ भगः, यदाहुः— ऐश्वर्यस्य समप्रस्य धर्मस्य यथासः त्रियः । वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भग इति स्मृतः ॥ २६ ॥ अथ चान्ताः । परिहननं परिहन्यतेनेन वा परिघः, परौघः (स०) इत्यप्रत्यये हन्तेर्धत्वं, करणेऽयोविद्रुषु (स०) इत्यतः करणा— चुवृस्या भावादौ नेच्छन्ति । अस्यतेष्वामयुधविशेषः । अपिशब्दादर्गलेपि (परिघः) । उद्यते वहति वा— ओघः, न्यद्गकादौ (स०) साधुः । मूल्यं पणः, यथा— अनर्धा युणाः, अर्धर्धात्वन्तरं, पूजार्थै त्वर्है न्यद्गकादित्वात् (स०) कुत्वम् ॥ २७ ॥ (लघुः) इष्टे यथा— दर्शनेन लघुना यथा तयोः प्रीति— मायुरभयोत्पत्तिस्तिनः (रघु०) । अपिशब्दादक्षिप्रात्मायुरुनिः सारेषु (लघुः) । निदाधस्त्वतपे स्वेदे ग्रीष्मे चैव (प्रकीर्तितः) । अथ चान्ताः । कमचति कचति वा काचः । शिक्ष्यं रज्जुयन्वम् । मृद्भेदो धातुविशेषः, यथा— काचः काचो मणिर्मिः (वृद्धचाणक्यः) । दृग्रोगः काचाल्यः । विपर्यासो माया । विपर्यासे च विस्तारे— इति पाठो युक्तः, प्रथनेवावशब्दे (स०) इत्यपो निषेधात् । शुचिः शोधकोमिविशेषः, यच्छ्रुतिः— अमये शुचये च द्वितीयायाम् ॥ २८ ॥ मासोत्रापाढः, यच्छ्रुतिः—

मास्यमात्ये चात्युपधे पुंसि मेधये सिते त्रिषु ।
 अभिष्वद्गो स्यृहायां च गभस्तौ च रुचिः स्त्रियाम् ॥ २९ ॥
 केकिताक्षर्यावहिभुजौ दन्तविप्राण्डजा द्विजाः ।
 अजा विष्णुहरच्छुगा गोष्ठाध्वनिवहा व्रजाः ॥ ३० ॥
 खर्मणाजौ जिनयमौ कुञ्जो इन्तेपि न स्त्रियाम् ।
 वलजे क्षेत्रपूर्द्धरे वलजा वलुदर्शना । ३१ ॥
 समे क्षमांशे रणप्याजिः प्रजा स्यात्संततौ जने ।
 अब्जौ शंखशशालकौ च स्वके नित्ये निजं त्रिषु ॥ ३२ ॥
 पुंस्यात्मनि प्रधाने (वीणे) च क्षेत्रज्ञो वाच्यलिङ्गाकः ।
 संज्ञा स्याच्चेतना नःम हस्तावैश्चार्थसूचना ॥ ३३ ॥
 काकेभगण्डौ करटी गजगण्डकटी कटी ।
 शिपिविष्टुस्तु सलतौ दुश्चर्माजि महेश्वर ॥ ३४ ॥
 देवशिलिप्न्यपि त्वटा दिष्टु देवेपि न द्रयोः ।
 रसे कदुः कटुकार्थं त्रिषु मत्सरतीक्षण्योः ॥ ३५ ॥
 रिष्टं क्षेमाशुभाभावेष्वरिष्टे तु शुभाशुभे ।
 मायानिश्चलयन्त्रेषु कैतवान्तराशिषु ॥ ३६ ॥

शुक्रशु शुचिथ ऐष्मिकावृत् । उपथा धर्मार्थकामभयमुखेन सविवरीक्षा, तामतिकान्तोत्युपधः, यत्कौ-
 टिल्यः— उपथाभिः शौचाशौचपरिक्षानममाल्यानाम् । (रुचिः) अभिष्वद्गो रागः, गभस्तिर्दीपिः
 ॥ २९ ॥ अथ जान्ताः । मयूरगुरुदी (अहिभुजौ) । विप्रः क्षत्रियवैश्योपलक्षणम्, यत्स्मृतिः—
 विप्रक्षत्रियविद्शुद्वा वर्णस्त्वाद्याक्षयो द्विजाः । अण्डजाः पक्षिसर्पाचाः । न जायते अजति वा— अजः ।
 गावस्तिष्टन्त्यरिमन् गोष्ठम् । वजन्त्यस्मिन् वजोऽधा, गोचरसंचरेति (सू०) साधुः । निवहः समूहः,
 यथा— द्विजव्रजः ॥ ३० ॥ (धर्माजौ) समवर्तित्वात् । दन्ते हस्तिदन्ते, यथा— कुञ्जरः । अपिशब्दा-
 लतादिपिहितोदरे (कुञ्जः) । वलन्तेनेन वले जायते वा वलं क्षेत्रं पुरुद्वारं च । वलुदर्शने भद्रकृतौ
 त्रिलिङ्गम् ॥ ३१ ॥ आनिष्टोन्तो भूमागो रणश्चाजिः, अज्यतेत्राजिः । अपिशब्दाक्षणेपि, यद्दुर्गः— युद्ध-
 भागक्षणप्याजिः । संततौ यथा— शोच्यं मिथुनप्रज्ञम् (चाणक्यश०) । जनो लोको यथा— प्रजापतिः ।
 चकारात्पद्मम् (अब्जम्) । नियतं जायते निजम् । अप्रजौ विप्रपूर्वजौ— इति दुर्गः ॥ ३२ ॥ अथ
 जान्ताः । क्षेत्रं शरीरं पात्रं जानाति क्षेत्रज्ञः, आत्मा सुख्यथ । संज्ञानं संज्ञा संज्ञायतेनया च । आद्य-
 शब्दादक्षिनिकोचनायैः, अर्थः प्रयोजनम् । दोषज्ञो वेद्यविद्वांसौ ज्ञो विद्वान् सोभजोपि च ॥ ३३ ॥
 इतिष्टान्ताः । केति रटति करो (किर) ति मदं च करटः । कटति वर्षति मदं कटः । इमशानं कलिङ्गोपि,
 कटल्यावृणोतीति, यथा— वर्जयेत्कटधूरं तु, कठे— आस्ते । शिपिविष्टं विष्टं दोषव्यासमस्येति, दुश्चर्मा षणः,
 आहुथ— शिपिविष्टः शिवः शौरिदुश्चर्मा खलतिस्तथा ॥ ३४ ॥ देवशिल्पी विश्वकर्मा । अपिशब्दात्सूर्ये
 तक्षण च त्वष्टा, त्वक्षति त्वश्यते वा । खमणेस्तेजःशातनात्वष्टा । दिशति शुभाशुभं फलं दिष्टं, देवं
 पुरुकृतं कर्म । अपिशब्दात्काले (दिष्टः) । कटल्यावृणोति कटुः, दुर्गन्ये चापिष्ये चोपचारात् ॥ ३५ ॥
 रिषि हिंसायां, नास्ति रिष्मशुभं क्षेमं वा— अरिष्टं, आहुथ— तके मरणविहे चारिष्टं वृक्षे च केनिले ।
 सुरायां च शुभेपि स्यात्काके निम्बे च पुंस्यम् ॥ माया— इन्द्रजालं, निश्चले यथा— कृतस्थोक्षर उच्यते
 (भगवद्गीता), निश्चलं व्योमेति गौडः । यन्त्रं मृगदिवधार्थं छलं यथा— छित्त्वा पाशमपास्य कूटरचनाम्

अयोधने शैलशूद्धिंगे सीराइंगे कूटमाञ्चियाम् ।
 सूक्ष्मैलायां त्रुटिः स्त्री स्थात्कालेलये संशयेषि सा ॥ ३७ ॥
 अत्युत्कर्षश्रियः कोट्यो मूले लभकचे जटा ।
 व्युष्टिः फले समृद्धौ च दुष्प्रिहनिक्षिण दर्शने ॥ ३८ ॥
 इष्टिर्यागेच्छयोः सृष्टं (ष्टः) निश्चिते बहुनि त्रिषु ।
 कष्टं तु कृच्छ्रगहने दक्षामन्दागदेषु तु ।
 पदुद्रीं वाच्यलिङ्गौ च नीलकण्ठः शिवेषि च ॥ ३९ ॥
 पुंसि कोष्ठोन्तर्जठरं कुशलोन्तर्गृहं तथा ॥ ४० ॥
 निष्ठा निष्पत्तिनाशन्ताः काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि ।
 त्रिषु ज्येष्ठोतिशस्तेषि कनिष्ठोर्तियुवाल्पयोः ॥ ४१ ॥
 दण्डोक्त्री लगुडेषि स्याद् गुडो गोलेशुपाकयोः ।
 सर्पमांसात्पदू व्याडौ गोभूवाच्चस्त्वडा इलाः ॥ ४२ ॥

(पंचतं०) । कैतवं व्याजः (कूटं) । राशीर्धान्यादिपुज्जः (कूटः) ॥ ३६ ॥ अयोमयो घनः, आधातार्थमयः सारं भाण्डं कूटं नाराचो वा, कूशालमलित्यिके । सीराइंगं फालाधारः कूटाख्यः, यद्दुर्गः-कूटं घटहलाइयोः । त्रुटिं त्रुटिः, कालेलये क्षणद्वयाख्ये । संशय यथा- त्रुटिं प्राप्तो रोगी ॥ ३७ ॥ अतिंश्चापकोटिरत्निर्यथा- धनुःकोव्या नुदिति । उत्कर्षे यथा- परां कोटिमारुदः । अत्रिर्थां कोणो वा यथा- शतकोटिर्वज्रः । संख्यापि कोटिः, यद् भागुर्तिः- अत्यर्वुदाश्रयः कोव्यः, खीत्वार्थं ढीप् । वृक्षादिमूलं जटा । लभाः लिष्टाश्च कचा जटाः, जट संघाते । व्युच्छुतं व्युष्टिः, उच्छी विवासे, फलं प्रयोजनम् । चशब्दात्स्तुतौ (व्युष्टिः) । (दुष्टिः) भावे करणे च किन् ॥ ३८ ॥ यजेरिषेष्व किन् (इष्टिः) । मुक्तनिर्मितयोश्च (सृष्टम्) । कविष्यर्तीति कष्टं, यथा- कष्टं प्राप्तः क्षेशभिल्यर्थः । कष्टानि सामानि गहनानीर्यां, कृच्छ्रगहनयोःकषः (सू०) इत्यनिद् । (पटुः) दक्षोनलसः, अमन्दो धृष्टः, अगदो नीरुक् । चशब्दालवणो रसः पटुः ॥ ३९ ॥ द्वौ कष्टपदू । पोटा दासी द्विलिङ्गा च षुष्टी धर्षण-मूकरौ । घटा गोष्टयां हस्तिपङ्कौ कृपीटमुदरे जले । इत्यान्ताः । अपिशब्दान्मयूरः (नीलकण्ठः) । कुष्यते कोष्ठो जठराभ्यन्तरं, यथा- मृदुकोष्ठः । कुशलो धान्याधारः (कोष्ठः) । कोष्ठागारं गृहस्याभ्यन्तरमपवरकाख्यम् ॥ ४० ॥ निर्वृद्धं निर्वृतं नियतं च स्थानं निष्ठा । क्षेत्रपोषाच्चानिवर्द्धं (वैह) अपरमगतयोषि (निष्ठाः) । काशनं काशते वा काष्ठा, स्थितिर्मर्यादा । कालविरेषेषि अष्टादश निमेषास्तु काष्ठेति । काष्टं दारु च । इष्टनि प्रशस्यस्यथः (सू०), जयत्र (सू०) । अपिशब्दादप्नेऽवृद्धेषि (ज्येष्ठः) । युवाल्पयोःकन्त्रन्यतरस्याम् (सू०), अतियुवात्यल्पव्य ॥ ४१ ॥ अथ डान्ताः । दम्यतेनेन दण्डः, अपिशब्दाच्चतुरइंगं चलं चतुर्शीपायो दमो मन्त्रश्च । गोले वृत्तो मृदादिगुडकः, यथा- भक्षिता वाप्ययोगुडाः (चरक०) । लत्वेन गुलिका स्तुही गुलिका निशा । सत्राहश्च गुडः । मांसमत्तीति मांसात् सिहादिः । व्यडति हन्तुं व्याडः, व्यड उद्यमे, विविधमाल (डः) मस्माद्वा व्याडः । इल क्षेपणे, बुधभार्यापि- इडा यस्या अपत्यमैः पुरुरवाः ॥ ४२ ॥ क्षेदिः शब्दार्थं उन्नेयः, अपिशब्दासिंहनादो दन्तो- ष्टवायम् (क्षेदा) । क्षेदस्तु विषं ध्वनिश्च । पद्मभिः क्षणैश्च षट्क्षणं इति नाडीव नालिकात्र, अपि- शब्दात्सुपिरं वृक्षादि धमनिश्च । नाडो नालश्च जलनिर्गमः । डलयोरैक्यात्प्रणालो नालः कण्ठः पद्मादिवृद्धं

क्षेवडा वंशशलाकापि नाडी कालेपि षदक्षणे ।
 काण्डोख्नि इण्डबाणार्दवर्गावसरवारिषु ॥ ४३ ॥
 स्याद् भाण्डमश्वाभरणेमत्रे मूलवणिग्धने ।
 भृगप्रतिज्ञयोर्वाढं प्रगाढं भृशकुच्छ्रयोः ॥ ४४ ॥
 शक्तसूख्लो त्रिषु दृढो व्यूढो विन्यस्तसंहतौ ।
 भूषणार्थके खैणगर्भे बाणो बलिसुते शरे ॥ ४५ ॥
 कणोतिसूख्मे धान्यांशं संघाते प्रमथे गणः ।
 पणो धूतादिष्टसुष्टुभृतौ मूल्ये धनेपि च ॥ ४६ ॥
 मौद्यी द्रव्याश्रिते सत्त्वशौर्यसंध्यादिके गुणः ।
 निर्वापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः ॥ ४७ ॥
 वर्णो द्विजादौ शुक्रादौ स्तुतौ वर्णं तु चाक्षरे ।
 अरुणो भास्करेपि न्यादर्घार्देवपि स त्रिषु ॥ ४८ ॥
 स्थाणुः शर्वप्यथ द्रोणः काकेप्यथ रवे रणः ।
 अमणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे धामाधिपे त्रिषु ॥ ४९ ॥

च । दण्डो नालं यथा— उद्व(त्का)डैः पुण्डरीकैः । अर्वा कुत्सितः, यथा— काण्डपृष्ठः (महावीर०) ।
 वर्गे यथा— बालकाण्डं, श्राद्धक[का]ण्डिका । काण्डस्यावसरस्याभावोऽकाण्डम् । लतावृक्षस्कन्धयोश्च
 (काण्डः) । प्रकाण्डं तु वृक्षादिस्कन्धः, प्रशंसार्थं च यथा— पुरुषप्रकाण्डम् ॥ ४३ ॥ अश्वस्याभरण-
 मायानं पर्याणादि. यथा— भाण्डत्रासी हयः । अमत्रे यथा— प्रकीर्णभाण्डामनवेश्यकारिणीम् । मूलं कर्यं
 वणिजो धनं वा, यथा— भाण्डपतिः । संघातग्रासयोः पिण्डी द्वयोः पुंसि कलेवरे । गण्डौ कपोलविस्फोटौ
 मुण्डक त्रिषु मुण्डिते ॥ इक्षुमेदेपि खण्डोख्नि शिखण्डो वर्हन्तुदयोः । अथ ढान्ताः । बाहेः के(बाढं),
 क्षुद्रस्त्रान्तभान्तेति (सू०) साधुः । (बाढं) प्रातिज्ञानेहृणीकारेव्यम् । (प्रगाढं) दृडेपि, यदाहुः—
 प्रगाढं कुच्छुमिच्छान्ति प्रगाढं बलवद् दृडम् ॥ ४४ ॥ दृहि वृद्धो त्त दृढः, दृढःस्थूलवलयोः (सू०)
 इति साधुः । अत्यर्थं च यथा— दृढं शान्तोस्मि । त्रिष्टुप्यवेत् । विन्यस्तं रचितं यथा— व्यूढां दुपदपुत्रेण
 तव शिष्येण (भगवद्वीजा) । संहनो धनो यथा— व्यूढोरुक्तः (रुह०) । अथ णन्ताः । त्रियते
 श्रूणः । बलिसुतो बाणासुरः । दासीकुरुणकेपि बाणशब्दार्थः ॥ ४५ ॥ अतिमूख्ये मुक्तादिगुलके (कणः) ।
 धान्यस्यांशः कणिका यथा— कणादौ मुनिः । गण्यते गणः, संहवायां सैन्यांशेपि । नित्यपणःपरिमाणे
 (सू०) इति साधुः । धूतादायुष्टुभृत्यवेत् स्थापितं (पणः) । आदिशब्दात्समाहयपणादौ । भृति-
 वैतनम् । अपिशब्दात्क(त्का)र्थिकस्ताश्रिकः पणः, यच्छुद्वाश्वतः— गलहे माने श्वेतशानां मूल्ये
 कार्षणेष्व धने । धूतादौ कलिपते चैव बद्धमुर्यै भृतौ पणः ॥ ४६ ॥ द्रव्याश्रिते पटादेः शुक्रादिर्णुः,
 आत्मनो बुद्धिमुखादिः, रूपादिचतुर्विंशतेर्गुणत्वात् । सख्वेनिविशेषैतीतिच (गुणः) (का०) । सत्त्वादीनि
 सत्त्वरजस्तमांस, शौर्यादार्यादयो गुणाः । संधिविप्रहयानासनद्वैध्रीभावसंश्रयाः पद् गुणाः । तेजोवलवीयै-
 श्रूण्यवैराग्यशक्तयश्च षट् पराश्रितत्वात्, तेन गुणोऽपरधानमित्यपि च वाच्यम् । शौर्यादयस्तूर्कवर्णं गुणाः ।
 रजउपश्रधानसूदेनिद्यमेगण्यपि (गुणः) । निर्वापारासने यथा— क्षणे नास्ति रहो नास्ति (पञ्चतं०) ।
 कालविशेषो नाडिकाष्ठांशः (क्षणः) । उत्सवे यथा— क्षणे रक्ष्याः कुलखियः । नृते तृत्सवत्वायथा—
 क्षणपरपुरजिहवशूलप्रहारान्, क्षणोति क्षणः ॥ ४७ ॥ वृणोति त्रियते वा, वर्षते वर्णनं वा वर्णः ।
 द्विजादिगतौ तालविशेषे गुणयशोविलेपनवद्वच्चयेष्वपि (वर्णः) ॥ ४८ ॥ (ग्रामणीः) ग्रामः खेटको

ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भुवौ ।
 हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या ॥ ५० ॥
 त्रिषु पाण्डौ च हरिणः स्थूणा स्तम्भेपि वेदमनः ।
 तृष्णे स्थृहापिपासे द्वे जुगुप्साकरणे घृणे ॥ ५१ ॥
 वणिकपथेपि विपणिः सुरा प्रत्यक्षं वाहणी ।
 करेणुरिभ्यां खी नेभे द्रविणं तु बलं धनम् ॥ ५२ ॥
 शरणं गृहरक्षित्रोः श्रीपर्णं कमलेपि च ।
 विषाभिमरलोहेषु तीक्ष्णं कूचे खरे त्रिषु ॥ ५३ ॥
 प्रमाणं हेतुमर्यादाशाख्येयत्ताप्रमात्रुषु ।
 करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेव्वपि ॥ ५४ ॥
 प्राणयुत्पादे संसरणमसंबाधचमूगतौ ।
 घण्टापथेथ वान्तासे समुद्ररणमुद्रये ॥ ५५ ॥
 स्वतखिषु विषाणं स्यात्पशुशृद्गमे भद्रन्तयोः ।
 प्रवणं क्रमनिम्नोद्योः प्रह्वे ना तु चतुष्पथे ॥ ५६ ॥

वृद्धं च ॥ ५७ ॥ ऊर्णोत्पूर्णा । आवर्तश्वकवर्तिच्छाव-यथा— ऊर्णेग्रमन्तभ्रुतेः, अन्तरा भ्रुताविति— अन्तरान्तरेणयुक्ते (सू०) द्वितीया । हरति हरिणी भूगी हेमो वा प्रतिमा । हरि पीतं वर्णं नयतीति, हरिता नीला, वर्णादनुदातातोपधातोनः (सू०) इति वा ढीप् । यूधिका पाण्डुरा च (हरिणी) ॥ ५० ॥
 चशब्दान्मृगे (हरिणः) । तिष्ठति स्थूणा । अपिशब्दालोहर्पतिमाव्याधिविशेषयोश्च (स्थूणा) । तर्षणं तृष्णा, स्थृहा निरुद्गलक्षणत्वात् । एवं तृष्टुर्पादपि स्थृहापिपासये । जिघर्ति क्षरति मनोनया घृणा, घृणु दीसौ वा ॥ ५१ ॥ वणिकपथो दृष्टः (विपणिः) । अपिशब्दात्पर्णीव्याध्यां, विष्ण्यतेस्यां विपणिः ।
 सुरा वृश्णादव्यर्जता । प्रत्यक्षं प्रतीची दिक्, वृश्णस्येयमिति । के मूर्धिन रेणुरस्य करेणुः । इभ्यां द्विस्तिन्यां खी, इमे तु ना पुमान् । द्रव्यसेन द्रवति वा द्रविणम् ॥ ५२ ॥ शीर्यते शृणाति च परं शरणं, अथन्ति तदिति नैरुक्ताः । श्रीः पर्णव्यस्य श्रियं पिपर्ति च श्रीपर्णम् । अपिशब्दादिमिन्ये (श्रीपर्णम्) । अभिमरो मरकं युद्धं च (तीक्ष्णं), लोहं शश्म् । ये द्रव्यहेतोर्व्याङ्गं द्विस्तिनं वा योधयेयुस्ते तीक्ष्णा इति कौटिल्यः । तेज्यते तीक्ष्णं, अतिक्षणोतीति नैरुक्ताः ॥ ५३ ॥ यथ शोगं करणा दौ ल्युद्, हेतुर्जसिनेमित्तं यथाग्न्यादेर्धमादि (प्रमाणं) । मर्यादावधिः, यथा— कौटिल्यः । राजानं मां च प्रमाणं कृत्वा यदस्याः कुशलं पश्यतीति । इयत्ता परिच्छेदः, यथा— कियत्प्रमाणमुदकम् । प्रमाणाता यथा— अत्रार्थे प्रभुः प्रमाणम् । (करणं) गात्रे यथा— उपमानमभूद्विलासिनां करणं यत्तत्र कान्तिम-
 त्तया (कु० सं०) । (करणं) अपिशब्दात्कारणिकानां कायस्याध्यक्षादीनां सपूहे कृतौ कियाभेदे कामशास्त्रान्वय-
 शास्त्रोक्ते च ॥ ५४ ॥ प्राणयुत्पाद आजीवंजीविभावः संसाराल्यः । असंबोधेन [असंकटेन] सेनागमने (संसरणम्) । घण्टापथः पुरः सर्वाये विथामभूदनिष्कराल्या (संसरणम्) । (समुद्रणं) कर्मणे भावे च ल्युद्, उत्त्रय ऊर्ध्वनयनं कूपादिभ्यो जलादेः ॥ ५५ ॥ स्वतो न तु वाच्यलिङ्गतया । वेष्टि विषाणम् । प्रवणति प्रवणः [अनुकूले], वण शब्दार्थः । विजित्येव संकीर्णं यावत् । कर्मण निम्नायां भुवि यथा— श्राद्धे दक्षिणप्रवणा भूः । प्रह्वे यथा— भक्तिप्रवणः । अनुकूले तूपचारात् । चतुष्पथे, प्रवन्ते-
 नेन प्रवणः ॥ ५६ ॥ निचितं संकीर्णं व्याप्तम् । अशुद्धे संकीर्णं यतो मिश्रीभवतीति । ईरति— ईरणं,

संकीर्णै निचिताशुद्धावीरं (रि)णं शून्यमूपरम् ।
 देवसूर्यै विवस्वन्तौ सरस्वन्तौ नदार्णवौ ॥ ५७ ॥
 पक्षिताक्ष्यौ गरुत्मन्तौ शकुन्तौ भासपक्षिणौ ।
 अग्न्युत्पातै धूमकेतु जीमूतौ मेघपर्वतौ ॥ ५८ ॥
 हस्तौ तु पागिनक्षत्रे महतौ पवनामगौ ।
 यन्ता हस्तिपके सूर्ये भर्ता धातरि पोष्टुरि ॥ ५९ ॥
 यानपात्रे शिशौ पोतः प्रेतः प्राण्यन्तरे वृते ।
 ग्रहभंडे धजे केतुः पार्थिवे तनये सुतः ॥ ६० ॥
 स्थपतिः काहमेदपि भूभृद् भूमिधरे नुपे ।
 मूर्धाभिषिक्तो भूपेपि क्रतुः स्त्रीकुरुमेपि च ॥ ६१ ॥
 विष्णावप्यजिताव्यक्तौ सूतस्त्वष्टुरि सारथौ ।
 व्यक्तः प्राङ्मेपि दृष्टान्तादुभे शास्त्रनिदर्शने ॥ ६२ ॥
 क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे क्षत्रियायां च शूद्रजे ।
 वृत्तान्तः स्यात्पकरणे प्रकारे कात्स्नर्यवार्तयोः ॥ ६३ ॥
 आनर्तः समरे वृत्यस्थाननीवृद्धिशेषयोः ।
 कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु ॥ ६४ ॥

ईर गतौ । शून्यं निराश्रये देशः, ऊषः क्षारमृतिकास्यास्ति— इत्यूपरः, ऊषमुषीति (सू०) रः (ईर-
 णम्) । सेतौ च वरणे वेणी नदीवाहे कचोचये । अथ तान्ताः । विवस्ते छादयति विवस्तेजोस्यास्तीति
 विवस्वान् । सरस्वानाम नदः ॥ ५७ ॥ गरुतः पक्षा: सन्यस्य गरुत्मान् । भासः पक्षिविशेष । कीटोपि,
 शकुनोति शकुन्तः । धूमः केतुलिङ्गमस्य धूमकेतुर्बहिः । धूमप्रधानश्च केतुरुत्पातप्रहः । जीवनस्याभ्यसो
 मूतः पुटबन्धः (जीमूतः) ॥ ५८ ॥ जहाति हस्तः पाणिः । हस्ति व्योम्नि हस्तो नक्षत्रम् । प्रशंसा-
 र्थश्च (यथा)— केशहस्तः । क्षियतेनेन मरुत् । यमयतीत्यन्तर्भावितप्ययोः यमिः, सूर्यः सारथिः । यज्ञस्य
 [वज्रस्य] भर्ता, स्त्रिया भर्ता ॥ ५९ ॥ पवते पुनाति च पोतः । प्रैति स्म प्रेतः, प्राण्यन्तरं नारकम् ।
 ग्रहभंडो नवमः (केतुः), किं ज्ञाने । एु प्रसेष्वर्थयोः (सुतः) ॥ ६० ॥ स्थापयति, स्थथासौ
 पतिश्च वा, तिष्ठन्यसिमशयत्ताः स्थः, घर्येकः (वा०) । काहविशेषो मुख्यतक्षा (स्थपतिः) ।
 अपिशब्दात् स (यज्ञा) गोष्यतीश्च स्थपतिः (पृ० ११४), कथुकी च (भूमृत) धारणात्पोषणाच ।
 (मूर्धाभिषिक्तः) अपिशब्दाद्विप्राक्षित्रियायां जाते, मुख्येपि । कृद्छ्यायाति क्रतुः स्त्रीणामार्तवं रजः ।
 अपिशब्दाद्वसन्तादौ (क्रतुः) ॥ ६१ ॥ अपिशब्दादिजितोऽपरिभूतो बुद्धश्च । अव्यक्तोऽप्युठः । मूर्खेश्च
 (अव्यक्तः) । प्रकृतेस्तुवव्यक्तम् । षूर्पेरणे, त्वश्च रथकारः, तथा ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतः । प्रजाते
 पारदे च (सूतः) । व्यनक्ति व्यउते च (व्यक्तः) । अपिशब्दात् पुरोबुद्ध्या [दि] निश्चितः, यथा-
 व्यक्तं मूर्खांश्यम् । दृष्टेन्तो निश्चयोस्य दृष्टान्तः, निर्दर्शनमुदाहरणं यथा— अग्निरत्र धूमान्महानसवत्
 ॥ ६२ ॥ शदति क्षत्ता, द्वास्यः प्रतीहारः । क्षत्रियायां शूद्राजातः क्षत्ता, क्षत्रिया मागधं वैश्याच्छूद्रा-
 त्क्षत्तारमेव च (पृ० १५८) । स्मृतौ क्षत्रशब्दोप्यास्ति । वृत्तोन्तोस्य वृत्तान्तः, वृत्यान्तश्च । तथा
 प्रकारो विशेषः । वार्ता जनशुतिराह्यायिका च ॥ ६३ ॥ आनुव्यन्यत्रानर्तः । नीवृद्धिशेषो जनपदः,

श्रेष्ठादिरस्थ(स)रक्तादिर्महाभूतानि तद्गुणाः ।
 इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः ॥ ६५ ॥
 कक्षान्तरपि शुद्धान्तो वृपस्यासर्वगोचरे ।
 कासूसामर्थ्ययोः शक्तिसूर्तिः काटिन्यकाययोः ॥ ६६ ॥
 विस्तारवल्लयोर्व्रततिर्विसर्ती रात्रिवेशमनोः ।
 क्षयार्चयोरपचितिः सातिर्दानावसानयोः ॥ ६७ ॥
 अर्तिः पीडाधनुष्कोट्योर्जातिः सामान्यजन्मनोः ।
 प्रचारः स्यन्दयोरीतिरीतिर्दिन्वप्रवासयोः ॥ ६८ ॥
 उदयेधिगमे प्राप्तिक्षेत्राश्रित्रिये युगे ।
 वीणाभेदपि महती भूतिर्भस्मनि संपदि ॥ ६९ ॥
 नदीनगयोर्नागानां भोगवत्यथ संगरे ।
 सझे सभायां समितिः क्षयवासावपि क्षिती ॥ ७० ॥
 रवेर्चिश्च शस्त्रं च वह्निज्वाला च हेतयः ।
 जगती जगति छन्दोविशेषेषि क्षितावपि ॥ ७१ ॥

जलेषि (आनर्तम्) । कृतोन्तोनेन कृतान्तः, कृतः सिद्धोन्तो निष्ठा यस्य, कृतस्यान्तश्च । शास्त्रेष्युप-
 पचाराकृतान्तः ॥ ६४ ॥ श्लेष्मा वातः पित्तं च, धारणात् धातवः । अस्थिरकादीनि, व(र)सासृद्ध-
 मांसमेदोस्थिमज्जाशुकाणि धातवः (वाग्मठ०) । महाभूतानि पृथिव्यादीनि, तद्गुणाः शब्दादयः, अद्यम-
 विकृतिर्हरितालादिः, शब्दयोनिर्भावादिः (धातवः) । चशब्दाद् गैरिकं मनःशिलादिर्हेमादिश्च (धातुः)
 ॥ ६५ ॥ कक्षान्तरे राजधानीस्थानविशेषे वासगृहाख्ये (शुद्धान्तः) । अपिशब्दाद्राजदमेषु, अशौच-
 प्रशमे च, शुद्धे रक्षितोन्तोस्य शुद्धान्तः । कासूर्नामायुधं सर्वलाघ्यं, शक्यतेनया जेतुं ज्ञकिः । शकन
 उत्साहादौ च (शकिः) । मूर्च्छेन मूर्च्छेति च मूर्तिः ॥ ६६ ॥ व्रजन्ती ततिरस्यां व्रततिः, व्रतवातव्रत-
 ल्यादिसिद्ध्यर्थं व्रतिर्धातुरुन्नेय इति श्रीभोजः । वसखस्यां वसतिः, स्थितैः च । विकृतौ व्यत्यये च (निकृतौ व्यये च)
 (अपचितिः) । सनोतेः क्तिनि जनसनेति (सू०) आत्वम्, स्यतेः- ऊतिर्थूतिजूतीति (सू०)
 साधुः ॥ ६७ ॥ अर्दनमर्तिः, अर्देतनया च, अर्दं गतौ याचने च । जायतेनया, भिन्नव्यभिर्नाभयन-
 प्रलयो जातिः, जननं च । छन्दोलंकारविशेषयोः (जातिः), मालतीगोत्रयोर्थ । प्रचारः शैली (रीतिः),
 री गतौ रीइ स्ववणे । आरकृटे मर्यादायां वैदर्भ्यादौ (रीतिः) । ईइ गतौ, डिम्ब उपद्रवः, यदाहुः-
 अतिशृष्टिरनावृष्टिर्मूषिकाः शलभाः शुकाः । अत्यासन्नाश्च राजानः षडेता इतवः स्तूताः ॥ ६८ ॥ उदयो
 ल्लाभः, अधिगम आसादनं (प्राप्तिः) । त्रेता, पृष्ठोदरादिः (सू०) । शततन्त्री वीणा महती । अपि-
 शब्दाद् वृहत्यां (महती) । भवनि भूयतेनया च भूतिः, भवनं च ॥ ६९ ॥ भोग उपभोगः सर्पकाय-
 श्वास्त्यस्याः (भोगवती) । समयनं सयन्ति संगच्छन्त्यस्यां वा समितिः । वासो निवासः (क्षितिः) ।
 अपिशब्दाद् भूः, क्षि क्षये, क्षि निवासगत्योः ॥ ७० ॥ शब्दमायुधं, हिनोति हेतिः, ऊतिर्थूतीति (सू०)
 साधुः । गच्छति जगती, छन्दो द्वादशाक्षरपादम् ॥ ७१ ॥ उक्तात्युक्ता मध्या प्रतिष्ठा सुपतिष्ठा गाय-
 श्युषिणसुषुप्तुहती पद्मकिंबुद्धुविति दशमं दशाक्षरपादं वा । अपिशब्दाच्छ्रौणिर्देशसंह्या च (पद्मकिः),

पद्मिकिशुन्दोपि दशमं स्यात्प्रभावेपि चायतिः ।
 पत्तिर्गर्ती च मूले तु पक्षतिः पक्षभेदयोः ॥ ७२ ॥
 प्रकृतिर्योनिलिङ्गे च कैशिक्याद्याश्च वृत्तयः ।
 सिकताः स्युर्वालुकापि वेदे अवसि च श्रुतिः ॥ ७३ ॥
 वनिता जनितात्यर्थनुरागायां च योगिति ।
 गुसिः क्षितिव्युदासेपि धृतिधर्मधैर्योः ॥ ७४ ॥
 वृहती क्षुद्रवार्ताकी छन्दोभेदे महत्यापि ।
 वाशि(सि)ता स्त्रीकरिण्योश्च वातो वृत्तौ जनथृतौ ॥ ७५ ॥
 दात्ते फलुन्यरंगे च त्रिष्वप्सु च धृतम् ते ।
 कठधौतं रूप्यहेम्नोर्निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः ॥ ७६ ॥
 श्रुतं शास्त्रावधृतयोर्युग्मर्यातयोः कृतम् ।
 अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च ॥ ७७ ॥
 युक्ते क्षमादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु ।
 वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते द्रुढनिस्तले ॥ ७८ ॥

पब्रतौ वर्गौ पद्मिः, पद्मिकिविशतिविशदिति (सू०) साधुः, पञ्चते च । अपिशब्दादागामिनि काल
 दैर्घ्ये च, आयतन्तेत्वायतिः, आयमनं च । पदनं पद्यते च पत्तिः । चशब्दात्सेनांशे पदातौ च (पत्तिः) ।
 पक्षविशेषयोर्मूलं प्रतिपदादिः पक्षांशश्च पक्षतिः, पक्षात्तिः (सू०) ॥ ७२ ॥ योनिश्पादानकारणं यथा—
 मूलप्रकृतिरविकृतिः (सांख्यकारिका) । लिङ्गं स्त्रीपुंसुकं यथा—तृतीयाप्रकृतिः शण्डः (प० ७७) ।
 चशब्दात्स्वाम्यमत्यादिः (प्रकृतिः) । प्रत्ययात्पूर्वः स्वभावश्च (प्रकृतिः) । कैशिकीभारतीसांख्यार-
 भव्यः (वृत्तयः) । चशब्दाद् ग्राम्या परशुपानगरिका (वृत्तिः), कृ यादिजीविकावृत्तिश्च, वर्तनं वृत्तिः,
 वर्तनेनया च । सिद्ध्यन्ते सिकताः, नित्यं बहुत्वेयम् । अपिशब्दात्सिकतिले देशे, देशेलुबिलं चौच (सू०)
 इत्यणो छुट् । श्रवः श्रोत्रम् । चशब्दात्किवदन्त्यां षड्जाद्यारभिकायामाकर्णने च, श्रूयते शूणो यनय
 श्रवणं श्रुतिः ॥ ७३ ॥ वनु याचने । चशब्दात्क्षीमात्रे (वनिता) । गोप्यते गोपनं गुसिः,
 क्षितिव्युदासो भूर्गतः । अपिशब्दात्कारायां रक्षाया च (गुसिः), यच्छाश्वतः— गुसिः कारा च
 रक्षा च जीर्णं च विवरं भुवः । (धृतिः) भावे करणे च किन्, सौख्येष्युपचारात् ॥ ७४ ॥ क्षुद्रवार्ताकी
 कण्टकारिका, छन्दोविशेषो नवाक्षरपादः (वृहती) । वाश्यते काम्यते वर्षे स्थाप्यते वाशते वा वाशीता ।
 वासितेति गौडः पेठुः, कृतवासेति च व्याख्यन् । वर्ततेनया वर्तते वा, वृत्तिर्जीविका वास्त्यस्य
 वार्ता । वृत्तिः कृष्णपाशुपाल्यविज्ञाहवात्मेदोपचारगत् । जनश्रुतिर्वृत्तातः (वार्ता) । वर्त-
 नं [च] वार्ता ॥ ७५ ॥ फलु तु चुंचुं यथा— वार्तमेतत् । चशब्दात्सिप्ति धृतं, पीयूषे हुतशेषेऽयाचिते
 भैक्ष्ये मोक्षे चामृतम् । कलः कालिका धौतास्येति । निमेद्यति निमित्तं, हेतुः कारणं, लक्ष्म चक्षुःस्पन्द-
 नादिः ॥ ७६ ॥ श्रूयते श्रवणं श्रुतं, अवशृतमाकर्णितम् । युगं कालभेदः (कृतम्) । पर्यासं यथा—
 कृतमतिविस्तरेण । कियाशब्दस्तु कृतविलिङ्गः । अतीवाहितमाहितं वात्याहितं, जीवानपेक्षि कर्म साह-
 साख्यम् ॥ ७७ ॥ युक्ते यथा— यथाभूतादी प्रामाणिकः स्यात् । क्षमादै यथा— महाभूतानि । कृतं
 सत्यं यथा— भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः । प्राणिनि यथा— भूतप्रापामः । अतीते यथा— भूते छुट् ।
 समस्तुल्यो यथा— सुहृद्यूतोयम् । प्रहेपि यथा— भूतमियं ब्राह्मणी । प्राप्ते यथा— इत्यंभूतं, भवति स्म
 भावयते स्मेति, भू प्राप्तौ । (वृत्तं) पद्यं पादबन्धः श्लोकादिः । चरित्रं शीलं (वृत्तम्) । अतीते यथा—
 वृत्तेत्वं पुरम् (मुद्राराक्ष०) । दृढे यथा— वृत्तदेहः ऋयुसारः । निस्तलं वर्तुलं, अधीतेपि

महद्राजदं चावगीतं जन्ये स्याद्गर्हिते त्रिषु ।
 श्वेतं रूप्येपि रजतं हेत्ति रूप्ये सिते त्रिषु ॥ ७९ ॥
 त्रिष्वितो जगदिङ्गोपि रक्तं नीत्यादिरागि च ।
 अवदातः सिते पीते शुद्धे बद्धार्जुनौ सितौ ॥ ८० ॥
 युक्तेतिसंस्कृते मर्णिण्यभिनीतोथ संस्कृतम् ।
 कृत्रिमे लक्षणोपेत्प्यनन्तोनवधावपि ॥ ८१ ॥
 ख्याते हृष्टे प्रतीतोभिजातस्तु कुलजे बुधे ।
 विविक्तौ पूतविजनौ मूर्च्छितौ मूढसोच्छ्रयौ ॥ ८२ ॥
 द्वौ चाम्बलप्रसूषौ शुक्लौ शिती ध्वलमेचकौ ।
 सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेभ्यर्हिते च सद् ॥ ८३ ॥
 पुरस्कृतः पूजितेरात्यभियुक्तेग्रतः कृते ।
 निवातावाश्रयावातौ शस्त्राभेदं च वर्म यत् ॥ ८४ ॥
 जातोधर्वक(घद्ध)प्रवृद्धाः स्युरुच्छ्रता उत्थितास्त्वमी ।
 वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्ना आदृतौ सादराच्चितौ ॥ ८५ ॥

(वृत्तम्) ॥ ७८ ॥ महति मग्नेते च महत् । चशब्दाद् वृहद् बुद्धितत्वं च (महत्) । विरुद्धं गीयते-
 वगीतम् । जननीयो जन्यः, जनस्य जलो वा, मतजनहलात्करणजलपर्वेषु (सू०) इति यत् ।
 मुहुर्दृशेपि (अवगीतम्) । श्रेते श्रेतं, अपिशब्दाच्छुके । रज्यते रजतम् । हेत्ति महारजतात्यम् ॥ ७९ ॥
 इतस्तान्ता वाच्यलिङ्गाः । गच्छति जगत्, इडे जडगमे । अपिशब्दाद् भुवने (जगत्) । रज्यते
 रक्तं, नील्यादिरामोस्त्वस्य । चशब्दादसूक्तं (रक्तम्), कुडकुमं ताप्रमनुरक्तं च । (अवदातः) दैप
 शोधने । (सितः) अर्जुनः शुक्लः, शिवं बन्धने ॥ ८० ॥ (अभिनीतः) मर्णिण्यकोषे । संस्कृतं (सू०)
 अनिले साधु, संलक्षणेन प्रकृत्यादिविभागेन सिद्धे शब्दे, संपर्युपेभ्यः (सू०) इति सुद् । अपिशब्दात्सतो
 शुणाधाने पक्वे च । अपिशब्दान्नागराजे (अनन्तः), विष्णौ व्योग्नि च । अनन्ता च भः ॥ ८१ ॥
 प्रतीयते प्रत्येति वा (प्रतीतः), ज्ञातेपि । सुकुमारे न्याये चोपचारात् (आभिजातः) । विर्विर्विरेचने,
 विजिर् पृथग्भावे, असंयुक्तो [पृक्तो] रिः (विविक्तः) । मूर्च्छी मोहसमुच्छ्राययोः ॥ ८२ ॥ अम्बलं
 चुकं, यदाहुः- बन्मूलादि शुचौ भाडे सक्षीदगुडाज्जिकं । धान्यराशौ विरात्रस्य चुकं शुकं तदुच्यते
 (वैद्यकम्) ॥ परषे शुक उपचारात्, यथा- शुक्लां वाचं (न) वदेत् । चशब्दातपूतिगन्धे, ईशुचिर्
 पूतीभावे (शुकः) । शिवं निशाने, मेचकः रुद्धः (शितिः) । अस्ते: शतृपत्ययः, सत्त्वे च सद् ॥ ८३ ॥
 (पुरस्कृतः) पुरोव्ययमिति (सू०) गतिवात्सत्वम् । अरातिनाभियुक्तोभिषेणितः, अभिषेकोपि
 (पुरस्कृतः) । निवायते गम्यते निवातः, निवृतो वातोत्र । शस्त्राभेदं च वर्म, यथा- निवातकवचाः ॥ ८४ ॥
 ऊर्ध्वक उच्चकः (उच्छ्रूतः) । दोषतः सोदमः (उत्थितः) । कर्तृकर्मणोः कः (आदृतः) ॥ दुर्ग-
 श्याह- कर्मविषाकेपि गतिर्गुरुद् हेमन्युल्लगे तृगे । कृतमुच्छ्रायिते सत्ये शोभनेपि विवक्षितम् ॥ उदासितः
 प्रतीदारे चरमेद समाहितः । ध्यानस्ये चाप्यनीकस्थो गजलक्षणवेदिनि ॥ श्रद्धारचनयोर्भक्तिगार्ण्या वृत्तौ
 च सेवने । आसौ लब्धप्रत्ययितौ नप्ता पुत्रश्च पुत्रयोः ॥ भ्रातूपत्रौस्वसृदुहितभ्यो (सू०) इत्येकशेषोत्र ।
 समूहोत्पन्नयोर्जातमहिजिरच्छ्रीपतीन्द्रयोः । सौसितेपि प्रपातोशावपातावतयावटौ ॥ समितस्हे रणेपि
 ख्ये व्यवस्थागामपि स्थितिः ॥ ८५ ॥ इतस्यान्ताः । अर्यतेर्थते वार्धः । अभिषेयः शब्दार्थः । रा धनं

अर्थोभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ।
 निपानागमशोस्तीर्थमृषिजुष्टे जले गुरौ ॥ ८६ ॥
 समर्थस्त्रिषु शक्तिस्थं संबद्धार्थे हितेपि च ।
 दशमीस्थौ क्षीणरागवृद्धौ वीथीं पदव्यपि ॥ ८७ ॥
 आस्थानीयत्नयोरास्था प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः ।
 अभिप्रायवशौ छन्दावद्वौ जीमूतवत्सरौ ॥ ८८ ॥
 अपवादौ तु निन्दाहो दायादौ सुतवान्धवौ ।
 पादा रस्यद्विग्रहुर्याशा अशीन्दूर्कास्तमोनुदः ॥ ८९ ॥
 निर्वादो जनवादेपि शादो जग्मालशब्दयोः ।
 सारावे रुदिते त्रातर्याकन्दो दारुणे रणे ॥ ९० ॥
 स्यात्प्रसादोनुरोधेपि सूदः साद्वचञ्जनेपि च ।
 गांध्राध्यक्षेपि गोविन्दो हर्षेष्यामोद्वन्मदः ॥ ९१ ॥
 प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृपाङ्गे कुदोस्त्रियाम् ।
 स्त्री संविज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु ॥ ९२ ॥

(अर्थः) । वस्तुनि पदार्थे । निवृत्तौ यथा— मशकार्थोऽयं धूमः । इन्द्रियान्वये कारणे च (अर्थः) । निपानं जलाशयः, आगमः शास्त्रं (तीर्थम्) । कृषिजुशं प्रभासपुष्करादि, यदध्यासितमर्हद्भिस्तदि तीर्थमिति । गुरौ यथा— तीर्थादोपायिः । जलावतरणमार्गे सत्त्रिष्यव्यवरे पुण्यक्षेत्रे पात्रेपि यथा— तीर्थं तद्वच्यव्ययोः, तरत्वनेन तीर्थम् ॥ ८६ ॥ समर्थयते समर्थयते संगतार्थोस्येति (वा) समर्थः दशम्या कामावस्थायां व्योवस्थायां च तिष्ठति दशमीस्थः, क्षीणो रागेण क्षीणरागः, मरणावस्थां प्राप्नो नश्वरीजो वा । वेतेविथेवीं वीथीं, पदवीं मार्गः । अपिशब्दाद् गृहप्रान्तः पदक्तिश्च (वीथी) ॥ ८७ ॥ आतिष्ठन्त्यस्यामास्थानी । आलम्बनं चास्था । प्रतिष्ठनेस्मिन् प्रस्त्रो गिरेः समा भूः । मानमाढकचतुर्भागोत्र (प्रस्त्रः) । शास्त्रद्विविण्योर्गन्थः संस्थाधारे स्थितौ मृतौ । अथ दान्ताः । (अभिप्रायवशौ) यथा— छन्दानुवर्ती, स्वच्छन्दः, छेदः— रुपम् । अपो ददात्यवदः, आप्नोति च ॥ ८८ ॥ आज्ञामपवाद, माहुः । दाये रिक्तमादते दायादः, बान्धवः सापिण्डः । (पादः) कर्तृपि पदरुजंति (सू०) घञ्च-कर्मकरणादौ च । तुयोंशो रूपकादेवतुभागः, कुलादेः प्रत्यन्तपर्वतोपि पादः ॥ ८९ ॥ अपिशब्दादाभाषा निधितवदश (निर्वादः) । शीयन्तेवर्तीदन्त्यनेन शादः पङ्कः । शाय (त्य)ते छियते शादस्तृणम् । आकर्दनमाकन्दयते— आकर्दनल्लास्मधाकन्दः । त्राता पार्णिग्राहाकान्तस्य विजिगीषो रक्षिता, आहुश्च— पार्णिग्राहस्तथाकन्दः (मनुः) ॥ ९० ॥ (अनुरोधे) यथा— प्रसादे वर्तस्त्र (शार्द्गधरप०) । अपिशब्दान्नर्माल्ये प्रीतिदाने च (प्रसादः), काव्यगुणे तूपचारात् । सूर्यो उपच्यते सूर्यते च सूर्यः, व्यजन सूर्योत्र । अपिशब्दासूपकारे (सूदः) । अपिशब्दाद्विष्णौ, गां विन्दति गोविन्दः, अनुपसगांग्निमपविन्देति (सू०) शः । अपिशब्दाद् गन्धेष्यामोदः । गर्वे क्षेत्रे गजदाने च मदः, मदोनुपासगें (सू०) इत्यप् ॥ ९१ ॥ पधानमेव प्राधान्यं, राजलिङ्ग छत्रादि, कङ्ककते कं कौति वा कुदम् । शैलशृङ्गे कुच्छद्वयोर्पित, यथा— कुदमान् । संवेदनं संवेदयतेस्यां संविदान्तिते अनया च संविद् । ज्ञाने यथा— एकमेवेदं संविद्वम् । संभाषा संकेतो यथा— प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च संविदं स्थापयेदगे । क्रियाकारो व्यवस्थापनं यथा— संविदं लङ्घयेत् यः (याज्ञवल्क्य०) । आजिर्युद्धं, नाम संस्ना । तोषणाचारप्रतिज्ञास्वप्याहुः (संविद्) ॥ ९२ ॥ उपनिषदीदन्त्यस्यामुपनिषद्, वेदान्तोपि रहस्यत्वात् । तत्त्वेपि यथा— धर्मस्योपनिषत्परा ।

धर्मे रहस्युपनिषत्स्याद्रुतौ वत्सरे शरद् ।
 पदं व्यवस्तित्राणस्थानलक्ष्माद्घ्रिवस्तुषु ॥ ९३ ॥
 गोष्ठदं सेविते माने प्रतिष्ठा कृत्यमास्पदम् ।
 त्रिष्विष्वमधुरौ स्वादू मृदू चातीक्षणकोमलौ ॥ ९४ ॥
 सूढाल्पापदुनिर्भाग्या मन्दाः स्युद्रौ तु शारदौ ।
 प्रत्यग्नाप्रतिभौ विद्रूत्सुप्रगल्भौ विशारदौ ॥ ९५ ॥
 व्यामो वटश्च न्ययोधादुत्सेधः काय उच्चातिः ।
 पर्याहारश्च मार्गश्च विवद्यौ वीदधी च तौ ॥ ९६ ॥
 परिधिर्यज्ञियतरोः शाखायामुपसूर्यके ।
 बन्धकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठानमाधयः ॥ ९७ ॥
 स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च समाधयः ।
 दोषोत्पादेनुबन्धः स्यात्प्रकृत्यादिविनभ्वरे ॥ ९८ ॥

कदुरत्राश्वयुजकार्त्तिकौ (शरद्) । वत्सरं यथा— जांचेच शरदां शतम् । शीर्यन्तेस्यामोषधयः शरत्, छी । (पदं) खलोभगः पदचेतिवक्त्व्यात् (वा०) खः । त्राणं शरणं यथा— पदमापदि माधवः । स्थानं यथा— सूर्योश्चावः शशिनि लब्धपदा यथेव । लक्ष्म यथा— नवनखपदलेखालाञ्छतं चाहुमूलम् । अद्घ्रियथा— पदाम्ब्रे प्रपदम् (पृ० १०३) । वस्तु यथा— पदार्थः । पादन्यासे पादमुशार्या सुप्रतिडन्ते च, यथा— कुरु घनोरु पदानि शनैः शनैः (वेणिसंहार०), पदं तुषारसुतिधौतरकम् (क० सं०), पदसमूहो वाक्यम् (न्यायभाष्य०) ॥ ९३ ॥ गोभिः सेवितं गोष्ठदं, गोष्ठदं सेवितां सेवितप्रमाणेषु (स०) इति सः खुः । माने गोद्वरश्चेत्रे, यथा— गोष्ठदं प्रविष्टो देवः । आपदं प्रतिष्ठायाम् (स०) सः खुः, कृत्य उपचारात् । इष्टे मृ॒ः, मधुरो रसः, यथा— रसाः स्वादुम्बलत्वणतिक्तोषणकषायकाः, स्वदते स्वादु । मृद्यते मृदुः, अर्ताक्षणोत्ताहिष्ठः ॥ ९४ ॥ मृढो यथा— मन्दः कवियशः प्रार्थी (रघु०) । अल्पे यथा— मन्दोदरी । अपदुः सरकृ, यथा— मन्दं विचिकित्सति भिषक् । निर्भाग्ये यथा— मन्दभाग्यः । स्वरेपत्यत्वाद्यथा— [मन्द] मन्दपदगामी [चारी], भद्रो मन्दो मृगश्वेति । हस्तिविशेषः सौरिश्च (मन्दः) । शरदि भवः शारदः, लक्षण्याभिनवः, अधृशेप्रतिभः । शुद्धौ वर्षे च (शारदः) । विगतो शारदोप्रतिभवदेषोस्य विशारदः ॥ ९५ ॥ अथ धान्ता : । व्याप्तिस्तिर्थकृत्याहन्तरम्, न्यमुण्ड्विन्यग्रोधः न्यग्रोहति च, न्यडकदिः (स०) । ऊर्ध्वे सिध्यत्यनेनोत्सेधः, ऊर्ध्वे सेच(ध)ने च । परित आहरणं त्रांहितृणादेः पर्याहारो भाराह्यः (विधः) । विशिष्टो वधो गमनमत्रिति विवधः, बाहुलकाद्वा दीर्घः (उपसर्गस्येति) ॥ ९६ ॥ परितोप्रेशातुर्दिङ्कं (चतुर्दिंशं) धीयते बाहित्स्तरणवत् परिधिः, यदाहुः— चाहुप्रमाणं परिधिरचिष्ठन्नाप्रोतिपत्रलः । उपसर्यकं सूर्यमण्डलं प्रतिसूर्योह्यम् । चक्रप्रान्तेषि (परिधिः) । बन्धकं यदुत्तमण्डय भूम्यायाधीयते, यथा— आधिविनश्येद् द्विगुणे धने यदि न मोक्षयते (मनुः) । व्यसनं यथा— आधिप्राप्तो यो न सुहृद्यते धीरः । आध्यानमाविर्मानसी पीडा । आधीयतेस्मिन्नाधिराधारः ॥ ९७ ॥ समर्थने चौद्यपरिहारः, यथा— अत्रायं समाधिः । नीवाको वचनाभावः समाधिरिव । चशब्दाच्चित्तैकाऽयं समाधानं (त्र०), समाधीयते मनोस्मिन्समाधिः । दोषोत्पादे यथा— अनुबन्धमवस्थां च ज्ञात्वा दण्डं निपातयेत् । प्रकृतिप्रत्ययागमादेशानां यः कार्यार्थमासउयते विनश्वर उच्चरितप्रध्वंसी सोनुवन्धः ॥ ९८ ॥

मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने ।
 विधिर्विष्णौ चन्द्रससि परिच्छेदं विलेवधिः ॥ ९९ ॥
 विधिर्विधाने ईवोपि प्रणिधिः प्रार्थने चरं ।
 बुधवृद्धौ पण्डितेषि स्कन्धः समुदयेषि च ॥ १०० ॥
 देश नदृविशेषेभ्यौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम् ।
 विधा विधौ प्रकारे च साधू रम्येषि च त्रिषु ॥ १०१ ॥
 वधूर्जीया स्तुषा स्त्री च सुधा लेपोमृतं स्तुही ।
 संधा प्रतिहा मर्यादा श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा ॥ १०२ ॥
 मधु मध्ये पुष्परसे क्षीद्रेष्यन्धं तमस्यपि ।
 अतस्त्रिषु समुच्चद्धौ पण्डितं मन्यगर्वितौ ॥ १०३ ॥
 ब्रह्मवन्धुरधिक्षेपं निर्वेशेथावलम्बितः ।
 अविद्युराप्यवष्टुधः प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ ॥ १०४ ॥
 सूर्यवही चित्रभानू भानू रश्मिदिवाकरौ ।
 भूतात्मानौ धातृवहौ सूर्खनीचौ पृथग्जनौ ॥ १०५ ॥

मुख्यानुयायी यथा- अनुबन्धी(नवः) शिशुः स्नेहेनानुवध्नातीति । प्रकृतानुवर्तने यथा- वैगनुवन्धः । विधति विदधति विधते वा विधुः, विध विधाने, विधीयते सुरैः पीयते वा, धेद् पाने । पर्यन्तेवधीयते-वधिः । उपचारादवधाने कालेषि (अवधिः) ॥ ९९ ॥ (विधिः) भावकरणादौ किः (उपसंगेयोः किः) । अपिशब्दात्काले धातरि कल्पे प्रकारे विधायके च वाक्ये (विधिः) । (प्रणिधिः) भावे कर्मणि च किः । अवधानेषि (प्रणिधिः) । अपिशब्दाजिज्ञे स्थविरे च (बुधवृद्धौ) । स्कन्धति(!)स्कन्धः । समुदये यथा- सप्त वातस्कन्धाः । अपिशब्दासैन्यभागे यथा- स्कन्धवारः । अंसे राश्मि समूहे इक्षज-हृष्यायां च (स्कन्धः) । बौद्धे च यथा- संज्ञारूपसंवेदनासंस्कारसमुदायाख्याः [विज्ञानलक्षणाः] पश्च स्कन्धाः ॥ १०० ॥ देशे यथा- सिन्धुदेशः, स्यन्दते सिन्धुः, सरित्सामान्ये, विशेषं च यथा- सिन्धोः परमपूरुषम् । विधौ विधाने (विधा) । प्रकारे यथा- द्विविधाः । चशब्दादस्त्यश्वादिभोजने वेतने च (विधा) । साधनोति साधुः । अपिशब्दात्सज्जने (माधुः) । युक्ते रम्यत्वात्, यथा- साधु दृष्टे यद् द्रश्यम् ॥ १०१ ॥ उद्यते वधनाति वा वधूः, स्त्रीति स्त्रीमात्रम् । सुषु धीयते धयन्ति वैतां सुवा । लिप्यतेनेति लेपो महोलादिः, स्तुही वज्रकन्दा यथा- सुवाक्षीरम् । मूर्च्छिपि (सुवा) । (प्रतिशा) यथा- सत्यसन्ध्यः । संवारणं च (सेवा) । संप्रत्ययो भक्त्यतिशयो यथा- श्रद्धया परयोपेताः (भगवद्गीता) । सृष्टा यथा- भोजने श्रद्धालुः ॥ १०२ ॥ मायन्त्यनेन मन्यते च मधु । क्षुद्रमिः कृतं क्षीद्रं, क्षुद्रान्नमरवटरेति (सू०) अन् । अपिशब्दादैते चैत्रे मधुके वसन्ते च प्रभिङ्गः (मधुः) । अपिशब्दादचक्षुषिः जले च (अन्धम्) । इतो धन्ता वाच्यलिङ्गाः । ऊर्ध्वदोषिपि (समुत्रदः) ॥ १०३ ॥ ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य बन्धुः, परमनुष्ठानाभावाज्ञातिब्राह्मणः । एवं क्षत्रबन्धुः । निर्देशे यथा- व्यवस्थिताख्याने ब्रह्मणो बन्धुर्जातिरिति । अवलम्बितो वस्त्रादौ रुद्धः (अवष्टुवः) । अविदूरे यथा- अवष्टुव्ये सेने, अवाच्चालम्बनाविदूर्धयोः (सू०) इति षत्वम् । अपिशब्दादद्वद्धोपि (अवष्टुवः) । प्रसिध्यति प्रसाध्यते च प्रसिद्धः । लेशेषि गन्धः संवाधो गुह्यसंकुलयोरपि । वाधा निषेधे दुःखे च हातृ-चान्द्रिसुरा बुधाः ॥ १०४ ॥ अथ नान्ताः । चित्रा भानवो रस्मयोनयोः । भाति भानुः । भूतानामात्मा भूतान्येवात्मास्य वा भूतात्मा । पृथकायों जनः- असभ्यत्वापृथग्जनः ॥ १०५ ॥ गिरति गृहाणाति

ग्रावाणौ शैलपाषाणौ पन्त्रिणौ शरपक्षिणौ ।
तस्मैलौ शिखरिणौ शिखिनौ वह्निर्हिणौ ॥ १०६ ॥
प्रतियत्नाबुभौ लिप्सोपग्रहावथ सादिनौ ।
द्वौ सारथिहयारोही वाजिनोश्वेषुपक्षिणः ॥ १०७ ॥
कुलेष्यमिजिनो जन्मभूम्यामप्यथ हायनाः ।
वर्षाच्चिर्वाहिमेदाश चन्द्राम्न्यर्का विरोचनाः ॥ १०८ ॥
केशेषि वृजिनो विश्वकर्मक्षुरशिलिपिनोः ।
आत्मा यत्नो धृतिर्वुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्षं च ॥ १०९ ॥
शक्रो धातुकमत्तमो वर्षुकावदो घनाघनः ।
अभिमानोर्थादिर्पे ज्ञाने प्रणयहिंसयोः ॥ ११० ॥
घनो मेघे मूर्तिगुणं त्रिषु मूर्ते निरन्तरं ।
इनः सूर्ये प्रभो राजा मृगाङ्के क्षत्रिये नुये ॥ १११ ॥
वाणिन्यौ नर्तकीदृत्यौ लक्ष्यन्त्यामपि वाहिनी ।
ह्रादिन्यौ वज्रताङ्गितौ वन्दायामपि कामिनी ॥ ११२ ॥
त्वरदेहयोरपि तनुः सूनार्धार्जित्विकापि च ।
क्तुविस्तारयोरखी वितानं त्रिषु तुच्छकं ॥ ११३ ॥

वा प्रावा । पत्राणि पक्षाः सन्त्यस्य पत्त्री । इयेनोपि (पत्त्री) । वृक्षकुकुटी च (शिखिनौ), दुर्गश्च-
शिखास्या वह्निर्हिंदुद्विजकुकुटशार्द्धगकाः, शार्ङ्गको मन्दपालसुतः पक्षी च ॥ १०६ ॥ उपप्रहो बन्दि-
प्रहणादिः (प्रतियत्नः) । सतो गुणान्तराधानं संस्कारश्च (प्रतियत्नः) । सीदलवश्चं सादयति वा
सादी । वाजाः पक्षाः सन्त्यस्य वाजी । अश्वाः पूर्वे सपक्षा अभवन्, इषुः शरः (वाजी) ॥ १०७ ॥
अभिजायतेस्मादभिजनः, जनिवध्योश्च (सू०) इति हस्तः । वर्षेचिष्ठि च क्लीबे (हायनं) आहुः ।
ब्राह्मिविशेषः (हायनः) षष्ठिकाव्यः । जहाति जलं हायनः, इवत्रीहिकालयोः (सू०) ष्टुद् । विरो-
चते विरोचनः, अनुदात्तेतश्च (सू०) इति युत् ॥ १०८ ॥ अपिशब्दाचर्मपापयोः क्लीबे, वर्जयत इति
वृजिनम् । विश्वस्य कर्मास्माद्विश्वं च कर्मास्य विश्वकर्मा । यत्ने यथ— महान्मा । स्वभावे यथा—
दुष्टात्मा । ब्रह्मणि यथा— आत्मैवेदं सर्वमिदं नेह नानास्ति किंचन (कठोपानश०) । वर्षं शरीरं यथा—
कृशात्मा । चशब्दात्क्षेत्रः (आत्मा) ॥ १०९ ॥ हन्ति तच्छीलो धातुकः, स चासौ मत्तेभव्य
(धनाधनः) । वर्षाति तच्छीलो वर्षुकोव्दो मेघः, हन्तीति धनाधनः, चरिचलिपतिवदीनांदाद्विवरमन्या-
क्त्रचाभ्यासस्य (वा०), हन्तेर्घत्वं (वा०) इति सिद्धिः । प्रणयः प्रार्थना, मानेन्मन्यतेश्च भावे
रूपम् । हिसायां तु मीनातेल्युत्पाहु; मीनातिमिनोतिदाङ्गमिति (सू०) आत्मम् ॥ ११० ॥ हन्यतेनेन
हन्ति वा धनः, मूर्तीधनः (सू०) इति साधुः । मूर्तिगुणः काटिन्यं, असर्वगतद्रव्यपरिमाणं मूर्तिः
सेव गुणो वा, दर्शनं च स्पर्शनं च मूर्तिः । निरंतरं निबिडं (धनः) । मुस्ते लोहमुहरं बाहुत्ये च
(धनः) । धनं तु कांस्यवायम् । एतीति— इनः, प्रभुः स्वामी । सोमो राजा द्विजातीनामिति श्रुतिः
॥ १११ ॥ वनुते तच्छीला वाणिनी, वणे: शद्वार्थद्वाणिनीति सम्यः । विदग्धापि (वाणिनी) ।
स्वनन्यां नद्यां (वा०हीनी) । अपिशब्दात्सेनायां, वहते वाहते वा तच्छीला वाहिनी, वाहू प्रयत्ने ।
वन्दा वृक्षरुद्धा, अपिशब्दात्स्त्रीविशेषे (कामिनी) ॥ ११२ ॥ अपिशब्दात्कृशालपविरलेषु, तन्यते तनुः ।
(सू०) [पूर्वे], अपिशब्दाद् भक्षयप्राणिवधस्थानम् । पञ्च सूता गृहस्थस्येति तूपचारात् । पुरुषं
तु सूतम् । वितन्यते वितानं, विगतं तननं वात्र । शन्ये कर्दक[र्य]के च (वितानम्) ॥ ११३ ॥

मन्देश्च केतनं कृत्ये केतावुपनिमन्त्रणे ।
 वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ॥ ११४ ॥
 उत्साहने च हिंसार्थसूचने चापि गन्धनम् ।
 आतश्चनं प्रतीवापजवनाप्यायनार्थक्षम् ॥ ११५ ॥
 व्यञ्जनं लाङ्छुनश्मश्रुनिष्ठानावयवंव्यपि ।
 स्यात्कौलीनं लोकवादे युद्धे पश्चहिपक्षिणाम् ॥ ११६ ॥
 स्यादुद्यानं निःसरणे वनभेदे प्रयोजने ।
 अवकाशे स्थितौ स्थानं कीडाद्यवपि देवनम् ॥ ११७ ॥
 उत्थानं पौरुषे तन्त्रे संनिविष्टोद्भेदपि च ।
 व्युत्थानं प्रतिराधे च विरोधाचरणेष्विच ॥ ११८ ॥
 मारणे मृतसंस्कारे गतौ द्रव्येर्थदापने ।
 निर्वर्तनोपकरणानुब्रज्यासु च साधनम् ॥ ११९ ॥
 निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेष्विच ।
 व्यसनं विपदि भ्रंशं दोषं कामजकोपजे ॥ १२० ॥
 पक्षमाक्षिलोम्नि किञ्चलके तन्त्राद्यंशेष्व्यणीयसि ।
 तिथिभेदे क्षणं पर्वं वर्त्मे नेत्रच्छुद्धयनि ॥ १२१ ॥

केत्यतेनेन केतनं, कित ज्ञाने । क्रायेवश्यंकार्ये यथा— कार्येतनम् । केतौ ध्वजे यथा— मीनेतनः । उपनिमन्त्रणे यथा— ब्राह्मणो निकेतनं नातिकामेत् । तत्त्वं ज्ञानं, ब्रह्म वेदा ब्रह्म तपो ब्रह्म ज्ञानं च शाश्वतम् । वृह वृद्धौ, विप्रे यथा— ब्रह्महत्या । त्रिष्यर्थेषु कीवे द्वयोः पुंसि ॥ ११४ ॥ हिंसार्थे यत्सूचनं मतदर्शनं, यदाहुः— गन्धनं हिंगप्रयुक्तं सूचनं, हिंसायामिलेके पेदुः । अपिशब्दात्प्रकाशने (गन्धनम्) । तत्त्वं गतौ, पतीवापः स्वर्णादेवतस्य इव्यान्तरेणावचूर्णं विपरीतावपनम् (आतश्चनम्) ॥ ११५ ॥ व्यञ्जयतेनेन व्यञ्जनं निष्ठानं भक्तायुपसेचनं दध्यादि, अवयवः स्यादिचिह्नम् । अपिशब्दात्प्रकाशदि (व्यञ्जनम्) । कुलीने भवं कौलीनं, कुलस्येदं वा । लोकवादोऽपवादः, यथा— मा कौलीनादसितनयने मध्यविश्वासिनी भः (मेष्व) ॥ ११६ ॥ (उद्यानं) भावेत्विकरणे च ल्युट् । वनभेद उपवनं (उद्यानं) । अधिकरणे भावे च ल्युट् (स्थानं) । आदिशब्दाद्विजिगीषादौ (देवनं) । अपिशब्दात्प्रिदेवने यूते च (देवनं) ॥ ११७ ॥ पौरुषमुद्योगः, तन्त्रं सैन्यं स्वमण्डलचिन्ता च (उत्थानम्) । सन्निविष्टोद्धम उपविष्टस्योर्ध्वभावः । अपिशब्दान्मलोत्सर्गं चैत्यगृहे वास्त्वन्तरे च (उत्थानं) । प्रतिरोधे, विगतमुत्थानमन्त्रेति । अपिशब्दात्समाधिनिवृत्तौ (व्युत्थानम्) ॥ ११८ ॥ यथाकर्म भावादौ ल्युट् (साधनम्) । चशब्दालिङ्गे कारके सैन्ये— उपहूरणे— उपाये सिद्धौ भेदे च (साधनम्) ॥ ११९ ॥ न्यासार्पणं निक्षेपप्रतिदानं (निर्यातनम्), अपिशब्दादृणादिसंशुद्धौ । व्यस्यति श्रेयोमा॒ र्गाद॑ व्यसनं, व्यस्तिश्च । कामजो दोषो मृगयाक्षपानश्चियः, कोधजो वाक्यारुण्यदण्डपारष्यार्थदूषणानि । अशुभं पापे दैवानिष्टफले, अशकौ चोपचारात् (व्यसनम्) ॥ १२० ॥ पक्ष परिग्रहे, तन्तुतूलार्दीनो भागेत्पतरे (पक्षम्) । गरुति च (पक्षम्) । तिथिविशेषः षष्ठ्यष्ट्यामी— अमावास्यादिः, यथा— पर्वत्वं व्रजेचैनाम् । प्रतिपत्पञ्चदश्योः संधिश्च (पर्व) । क्षणः प्रस्ताव उत्सवश्च (पर्व) । ग्रंथौ चरिते च (पर्व), यथा— आदिपर्व । वर्तते वर्त्मे, वर्तन्ते यान्यनेन च । नेत्रच्छुदेक्षिपुटः (वर्त्मे) ॥ १२१ ॥

अकार्यगुह्ये कौपीनं मैथुनं संगतौ रते ।
 प्रधानं परमात्माधीः प्रक्षानं बुद्धिचिह्नयोः ॥ १२२ ॥
 प्रसूनं पुष्पफलयोर्निधनं कुलनाशयोः ।
 कन्दने रोदनाद्वानं वर्षे देहप्रमाणयोः ॥ १२३ ॥
 गृहवेहत्विद्प्रभावा धामान्यथ चतुष्पथे ।
 संनिवेशो च संस्थानं लक्ष्म चिह्नप्रधानयोः ॥ १२४ ॥
 आच्छादने संविधानमपवारणमित्युभे ।
 आराधनं साधने स्यादवासी तोषणोपि च ॥ १२५ ॥
 अधिष्ठानं चक्षुपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि ।
 रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेष्वपि वने सलिलकानने ॥ १२६ ॥
 तलिनं विरले स्तोके वाद्यलिङ्गं तथोन्तरे ।
 समानाः सत्समैके स्युः पिशुनौ खलसूचकौ ॥ १२७ ॥
 हीनन्यूनावूनगर्हीं वेगिश्चरौ तरस्विनौ ।
 अभिपच्चोपराद्वोभिप्रस्तव्यापद्रतावपि ॥ १२७ ॥
 कलापो भूषणे वर्हे तूर्णीरे संहतेष्वपि च ।
 परिच्छदे परीवापः पर्युत्तौ सलिलस्थितौ ॥ १२९ ॥

कूपं प्रवेष्टुमर्हति— इति कौपीनं, शालीनकौपीनेऽप्युष्टाकार्ययोः (सू०) इति साधुः । लक्षणया लिङ्गं तदाच्छादनं च (कौपीनं) । मिथुनं युग्मं छापुंसौ च तस्येदं मैथुनम् । प्रधीयतेस्मिन्प्रवर्तते च प्रधानम्, अजहलिङ्गम् । प्रकृतिमंहामातो मुख्यत्वं (प्रधानं) । (प्रज्ञानं) भावे करणे च त्युद् ॥ १२२ ॥ प्रसूयते प्रसूनम् । नियतं धनं यत्र, निवृत्तिं धनस्य निधनम् । अतेष्वि (निधनम्) । (कन्दनं) भावे त्युद् । वर्षति वृष्टये वर्षे । प्रमाणमत्रोन्नतिः, यथा— व्यासं व्योमनि वर्षणा ॥ १२३ ॥ त्विद् तेजः, धीयतेत्र धत्ते च धाम, जन्मापि । संनिवेशो रचना (संस्थानं), आकृतौ मूर्त्यौ च । लक्ष्यते-नेन लक्ष्म, लक्ष्ये च । आच्छादने द्वे, संपिधानमिति सभ्यः पाठः । अपवारणं स्थगनं, वर्षं तु पचारात् (आच्छादनम्) । (आराधनं) करणे भावे च त्युद् ॥ १२५ ॥ (अधिष्ठानं) अधिकरणे भावे च त्युद् । चक्रं रथाङ्गं, अपिशब्दादारोपणे व्यवस्थापने च (अधिष्ठानं) । (रत्नं) यदाहुः— जातो जातौ यदुक्तुष्टं तदत्तमभियायते (चाणक्यशः ०) । अपिशब्दान्मणौ, रमन्तेस्मिन् रलम् । वने द्वे, वतु याचने ॥ १२६ ॥ तलमस्यास्ति तलिनं, अधस्तनेष्वपि । पान्तेभ्यः प्राक् त्रिलिङ्गाः । सह मानेन वर्तते समानं मानं चास्य समानः । अपिश्यति तक्षणोति पिशुनः, पिशा अवयवे वा ॥ १२७ ॥ हीयते हीनः, उन्ने परिद्वाणे । उन्नोरुपः, गर्हस्तूपचारात् । तरो जवो बलं वास्तवस्य तरस्ती । अपराध्यत्यपरादः, अभिदुतोपि (अभिपञ्चः) ॥ १२८ ॥ दुर्गश्चाह— लेहं भूम्यादिदानार्थं यातनाज्ञा च शासनम् । निदानमव-सानेषि सार्थे वार्षिके धनी ॥ कक्षापटेष्वि कौपीनं न ना [ज्ञाने] खेदेष्वि बाधना [वेदना] । युम्नं बलेष्व भार्यापि जनी दोषेष्वि लाज्जनम् ॥ अथ पान्ताः । कला आप्नोति कल्पते च कलापः, भूषणे काव्यादौ । संहते यथा— केशकलापः । तूणे [रूपे] षष्ठि (कलापः) । परिच्छदः परीवारः, पर्युसिः परितो बीजत्यागः (परीवापः), स्थितिरचलत्वं, सलिलस्थितिर्जलधार इत्येके ॥ १२९ ॥ गोष्ठयनिगोष्ठाध्यक्षः, देशकुलस्वामी च, गाः पाति गोपायति च गोपः । वृषेण दान्तेन धर्मेण वा कृपति याति वृषाकपि;

गोधुग्गोद्वपती गोपी हरो विष्णुवृष्टाकपि: ।
 बाध्यमूर्ध्माश्चु कशिपु त्वचमाच्छादनं द्रव्यम् ॥ १३० ॥
 तल्पं शश्याद्वारेषु स्तम्बेषि विटपोस्त्रियाम् ।
 प्राप्तरूपस्वरूपा भिरुपा दुधमनोहयोः ॥ १३१ ॥
 भेद्यलिङ्गा अमी कूर्मी वीणाभद्रथ कच्छुपी ।
 अन्तराभवसत्त्वेष्वे गन्धर्वो दिव्यगायने ॥ १३२ ॥
 कम्बुर्ना वलये शंखे द्विजिह्वो सर्पसूचकौ ।
 पूर्वोन्न्यलिङ्गः प्रागाह पुंबहुत्वेषि पूर्वजान् ॥ १३३ ॥
 कुम्भौ घटेभमूर्धांशौ डिम्भौ तु शिशुवालिशौ ।
 स्तम्भौ स्थूणाजडीभावौ शंभू वद्विलांचनौ ॥ १३४ ॥
 कुक्षिभूणार्भका गर्भा विश्रम्भः प्रणयेषि च ।
 स्याद् भेर्या दुन्दुभिः पुंसि स्यादक्षे दुन्दुभिः स्त्रियाम् ॥ १३५ ॥

अग्रिथ । वागति शोपयति स्वति च वाष्पः । कशति क्लेशं करिपु, द्रव्यं युगपत्पृथङ् नैव । कशिपू इत्यप्याठः ॥ १३० ॥ तल प्रतिष्ठायां, अटो दुर्ग्राकारः, रणमण्डप इयेके, यथा- विशीर्णतत्प्य- (दृशना) पूः (रघु०) । शश्या यथा- तल्पं भूः स्तरणं तृणानि (भर्तृहरि०) । दारा यथा- युर- तत्परः (मतुः) । स्तम्भो गुल्मः (विष्टः) । अपिशब्दात्स्कन्धादूर्ध्वं तरोः शाखा विश्वः (कात्यः) । कटप्रे विस्तारे तूपचारात्, विट आकेशे । बुधे लक्षणया (प्राप्तरूप ६०) ॥ १३१ ॥ कूर्मी कमठी, वीणाविशेषः सारस्वतात्प्यः, कच्छेन पित्तिक चक्षुं पाति वा कच्छांशी । कुतपो मृगरोमोत्पटे चाहो- ष्टमेशके । इतः फान्ताः । रवर्णे पुंसि रेफः स्यात् कुसिते वाच्यलिङ्गाकः । शिफा शिखायां सरिति मांसिकायां च मातरि । शफे मूले तरुणो स्याद्वादीर्ना खोरपि च । गुम्फः स्याद् गुम्फने बाहोऽलकारे च कीर्तिः । अथ बान्ताः [बान्ताश्च] । (गन्धर्वः) अन्तरा मरणजन्मनोर्मध्ये भवं सत्त्वं यातना- शरीरम् । यदाहुः- अन्तराभवदेहो हि नेत्र्यते विन्ध्यवासिना (कुमारिलभ०), तत्र, लक्ष्यविरोधात् । तस्मादन्तरिक्षवासिनो गन्धर्वात्या भूताः, यद् व्यासः- अस्माभियंदनुष्टेयं गन्धर्वैस्तदनुष्टितम् । गन्धते गन्धर्वः, पशुभेदेषि ॥ १३२ ॥ काम्यते कम्बुः शम्बुकेषि । (द्विजिह्वः) जिह्वात्र वचनमुपचारात् । पूर्वो वाच्यलिङ्गः । प्रागिति दिशं देशं कालं चाह, तत्स्थं च वस्तु (पूर्वम्) । पूर्वजा आदि- पुरुषाः । आद्यर्थे तु क्लीबे यथा- क्षरत्येनः कृतं पूर्वम् ॥ १३३ ॥ चित्रपुद्वेषि कादम्बो नितम्बोद्रितटे कटौ । दर्वी कणापि विम्बोक्षी मण्डले चाकृती फले ॥ अथ भान्ताः । इमस्य मूर्धांशः शिरोभागः (कुम्भः) । डयते डिम्भते वा डिम्भः, बालिशो मूर्खः । श्वभि प्रतिबद्धे, स्तम्भुः सौत्रो वा, स्तम्भाति गृहं चेष्टितं च स्तम्भः । (शंभुः) अर्हत्रपि ॥ १३४ ॥ भूषण उदरस्थो जन्तुः (गर्भः) । कुक्षी यथा- गर्भस्थेन समस्तदा । अन्तर्भवे तूपचारात्, यथा- रम्भागर्भमृदुः । भूषणे यथा- भर्तृगम्भदुहां चैव । अर्भके यथा- गर्भरूपः, गीर्यते गृणाति च गर्भः । प्रणयः शृद्वारप्रार्थना (विश्रम्भः) । अपि- शब्दाद्विसंवादे विश्वासे च (विश्रम्भः) । दुन्दु भाषते दुन्दुभिः, दुनोति भीरुनिति नैरुक्ताः । भेर्या यथा- दुन्दुभिस्ताडितोयम् (वेणीसंहार०) । अक्षोत्र पाशकः, यथा- दुन्दुभ्या किल तक्षतं पतितया यद् श्रैपदी हारिता ॥ १३५ ॥ महारजनं पश्यकम् । करकः कमण्डुः, कुस्यति कुमुम्भाति मृद्नाति

स्थानमहारजने क्षीरं कुमुमं करके पुमान् ।
 क्षत्रियेषि च नाभिर्ना सुरभिर्गवि च स्त्रियाम् ॥ १३६ ॥
 सभा संसादि सभ्ये च विज्वध्यक्षेषि वल्लभः ।
 किरणपग्रहौ रक्षी कपिमेकौ पूर्वंगमौ ॥ १३७ ॥
 इच्छामनोभवौ कामौ शक्त्युद्योगौ पराकमौ ।
 धर्माः पुण्ययन्यायस्वभाचारसामपाः ॥ १३८ ॥
 उपायपूर्वे आरम्भ उपधा चाप्युपकमः ।
 वणिकथः पुरं वेदो निगमा नागरो वणिक ॥ १३९ ॥
 नैगमौ द्वौ वले रामो नीलचारुसिते त्रिषु ।
 शब्दादिपूर्वो वृन्देषि ग्रामः क्रान्तौ च विकमः ॥ १४० ॥
 स्तोमः स्तोत्रेभ्वरे वृन्दे जिह्वस्तु कुटिलेलसे ।
 उष्णोपि धर्मशेषालंकारे भ्रान्तौ च विभ्रमः ॥ १४१ ॥
 गुलमा रुक्स्तम्बसेनाश्च जामिः स्वसुकुलस्त्रियोः ।
 क्षितिक्षान्त्योः क्षमा युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु ॥ १४२ ॥

कुमुमं, सुम्म (शुम्म) भासने हिंसायां च । अपिशब्दादिजिगीषौ राङ्गि (नाभिः), ना पुमान् चक्रमध्ये तुन्दौ च द्वी, नभते नभ्यते वा नाभिः । सुषु रभते सुरभिः, चशब्दाद्वसन्ते पुमान्, सुगन्धौ च त्रिषु । मनोज्ञे तूपचारात् (सुरभिः) ॥ १३६ ॥ सह भान्यस्यां सभा, सभ्यास्तु तात्स्थात् । समूहे शालायां धूते च (सभा) । अध्यक्षोत्र गो[त्रा]ध्यक्षः (वल्लभः) । अपिशब्दात् प्रिये (वल्लभः) । करभो करपाशोद्धै । इतो मान्ताः । (राशिः) प्रग्रहो वल्गादिः, रशीः सौत्रः । पूर्वेन गच्छतीति, गमश्च (सू०) इति खन्च ॥ १३७ ॥ काम्येषि (कामः) । कामं तु बालार्थे । शक्तिरत्र प्रभुमन्तोत्सा-हलक्षणा, उद्योगोरीन् प्रति वलोत्साहः (पराकमः) । धरते धर्मः, पुण्यं यागादि- आहंसा च । यमो धर्मराजः, धर्मस्तु भीमवत् । न्याये यथा- धर्माधिकरणम् । स्वभावे यथा- कूरधर्मां । आचारे यथा- धर्मशास्त्रम् । सोमपे यथा- एष धर्मः सनातनः (मनुः) । युधिष्ठिरपिता च (धर्मः) । वेदे च (धर्मः) । धर्मसाधने यागादौ क्षीरे, यच्छुतिः- तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥ १३८ ॥ उपधा-मात्यपरीक्षा (उपकमः) । अपिशब्दात्तदायाचिह्यसा यथा- नन्दोपकमं मानानि । (उपकमः) चिकित्सा- उपायपूर्वारम्भत्वात् । निगम्यते निगमः, गोचरसंबोधते (सू०) साधुः । निगमे भवो नैगमः, द्वाविति ब्राह्मणस्य नैगमत्वे निषेधः ॥ १३९ ॥ वले हलघरे, रमते रामः, णः । भार्गवे काङ्क-स्थे च (रामः) । वृन्दे यथा- शब्दग्रामः, गुणग्रामः । अपिशब्दाद्विषयैकदेशे पड्जग्रामादौ च, यदाहुः- सस स्वरात्मयो प्रामा मूर्ख्यनास्त्वेकविशतिः । गिरन्ति गृणन्ति च यं स प्रामः । कान्तौ पादा-दिभिराकमण (विकमः), चशब्दाच्छौर्यै क्वचित् ॥ १४० ॥ धूत् स्तुतौ, अर्तिस्तुमु (उ०) इति मन् । जहाति सत्ता श्रुति जिज्ञाः । धर्मः, धृण दीप्तौ ॥ १४१ ॥ गुड रक्षणे, गुड्यतेनेन गुल्मः, रुक्- उदयों व्याधिः । स्तम्बोत्र लताप्रतानतृणादिसमूहः, सेनाक्षौहिष्यङ्गां (गुल्मः) । चशब्दाद् दुर्गादौ रक्षास्थानं (गुल्मः), बलानां सज्जनं विटपसंचातोपि । जमति विशुद्धं जामिः, यथा- जामयो यानि गेहानि शप-न्त्यप्रतिपूजिताः । क्षमते क्षमणं क्षम्यते च (क्षमा, क्षमं) ॥ १४२ ॥ (श्यामः) श्यैङ् गतो, हरि-

त्रिषु श्यामौ हरित्कृष्णौ श्यामा स्याच्छारिवा निशा ।
ललामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु ॥ १४३ ॥
सूक्ष्ममध्यात्ममप्याद्ये प्रधाने प्रथमस्त्रिषु ।
वामौ वल्गुप्रतीपौ द्वावधमौ न्यूनकुत्सितौ ॥ १४४ ॥
जीर्णं च परिभुक्तं च यातयार्मिदं द्वयम् ।
तुरंगगरुडौ ताक्ष्यौ निलयापचयौ क्षयौ ॥ १४५ ॥
श्वशुर्यौ देवरश्यालौ भ्रातृव्यौ भ्रातृजद्विषौ ।
पर्जन्यौ रसदद्वेन्द्रौ स्यादर्थः स्वामिवैश्ययोः ॥ १४६ ॥
तिष्यः पुष्टे कलियुगे पर्यायोवसरे क्रमे ।
प्रत्ययोधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ॥ १४७ ॥
रन्धे शब्देथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः ।
स्थूलोच्चदस्त्वसाकलये गजानां मध्यमे गते ॥ १४८ ॥
समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः ।
व्यसनान्यशुभं दैवं विपदित्यनयास्त्रयः ॥ १४९ ॥

श्रीलोकवर्णः । शारिवा नामौषधिः (श्यामा), गन्धप्रियदृग्नुश्च । ललति लालयति लल्यते च ललामं, पुष्ट्रोश्वमुखेल्पवर्णं चिह्नम् । अश्वभूषा ललामाल्या । प्रथनेपि प्राधान्यान्वयात्, यथा— नृपललामः । केतौ यथा— कपिलामोर्जुनः । प्रभावे शृङ्गे च (ललामम्) । नानोप्यस्ति यथा— कन्याललाम कमनीयमजस्य लिप्तोः (रघु०) ॥ १४३ ॥ सुष्टु— उक्ष्यते सूक्ष्मं, आत्मनि-धृषि— अध्यात्मम् । अपिशब्ददादिलोपि त्रिषु (सूक्ष्मम्) । प्रथतेस्मात्प्रथते च प्रथमः । वर्मवीर्वा रूपं, (वामो वल्गुः) यथा— वामलोचना । (वामः प्रतीपः) यथा— विष्वे वामारम्भे (मालतीमा०) । चशब्दादामं दक्षिणे-तरत् । वामा ल्ली, अश्वा तु वामी । अधोभवोधमः, अवोधसोलोपथ (सू०) इति मः सलोपथ । तुच्छंपि (अधमः) ॥ १४४ ॥ जीर्णं यथा— यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् (भगवद्गीता) । परिभुक्तं यथा— दर्भः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरभयः । अयतयामान्येतानि नियोजयनि पुनः पुनः ॥ याता यामाः क्षपांशा अस्येति । दुर्गश्चाह— अमो मूर्छा तक्षभाण्डमजिराम्बुविनिर्गमः । श्यामौ धूमास्कुटौ भीमा रुद्रभीषणपाण्डवाः ॥ इतो यान्ताः । तुक्षस्यापस्यं ताक्ष्यैः । क्षि निवासे, क्षिन् हिंसा-याम्, यक्षमा कल्पान्तश्च (क्षयः) ॥ १४५ ॥ श्वशुरस्यापस्यं श्वशुर्यैः, कमादम्पत्योः । भ्रातुरपत्यं भ्रातृव्यः, भ्रातुर्व्यच्च (सू०), व्यन्सपत्ने (सू०), योगविभागाद् भ्रातृजे । विपर्ति जनं पर्जन्यः, परोम्भः पूरो जन्यतेनेन वा । रसदद्वो गर्जन्मेषः, अगर्जलयि योग्यत्वात् (पर्जन्यः) । अरणीयोर्यः ॥ १४६ ॥ त्वेषति तिष्यः, तिष्व दीप्तौ, अच्यादिः (उ०) । (पर्यायः) परावरुपालवद्दणः (मू०) इति चक्र । (प्रत्ययः) यथायथं कर्तृभावकरणेष्वच् । अर्धीन आयत्तः, यथा— राजप्रत्ययः प्रजाः । विश्वासे यथा— न शत्रो प्रत्ययं गच्छेत् । हेतौ यथा— खीप्रत्ययः कलहः । रन्धे यथा— रिपोः प्रत्ययमासाय प्रहरेत् । शब्दोन्न कुत्तद्वितादिः, प्रथितवे च (प्रत्ययः) ॥ १४७ ॥ देशविशेषेष्वि (अनुशयः) । स्थूलस्य मुख्यस्योच्चयनमस्यस्यासंप्रहात्, स्थूलावलोकनेत्यर्थः । इमितनां मध्यमगतो, यत्पालकाप्यः— नीचैर्गतं स्थूलोच्चये वीचिमार्ग इति तिसो गतयः ॥ १४८ ॥ शपथे यथा— कृतसमयः । आचारे यथा— समयाऽप्रावयेचिठ्ठ्यम् । काले यथा— संघ्यासमयः । सिद्धान्ते यथा— बौद्धसमयः । संविदि मया—

अत्ययोतिकमे कृच्छ्रे दोषे दण्डेष्यथापदि ।
 युद्धायत्योः संपरायः पूज्यस्तु श्वशुरेषि च ॥ १५० ॥
 पश्चादवस्थायि बलं समवायश्च संनयौ ।
 संघाते संनिवेशो च संस्त्यायः प्रणयास्त्वमी ॥ १५१ ॥
 विस्त(अ)भयाच्चाप्रमाणो विरोधेषि समुच्छ्रयः ।
 विषयो यस्य यो ह्वातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि ॥ १५२ ॥
 निर्यासेषि कषायोख्ची स्यात्सभायां प्रातिश्रयः ।
 प्रायो भूम्यन्तगमने मन्युदैन्ये कर्तौ ज्ञाधि ॥ १५३ ॥
 रहस्योपस्थयोर्गुह्यां सत्यं शपथतथयोः ।
 वीर्यं बलं प्रभावश्च द्रव्यं भवये गुणाश्रये ॥ १५४ ॥
 धिष्ठयं स्थाने गृहे भेद्यो भाग्यं कर्म शुभाशुभम् ।
 कसे(शो)हेम्नोर्गाद्गेयं विशल्या दन्तिकापि च ॥ १५५ ॥

अन्योन्यसमयः । संकेतोवसरो नियमश्चोपचारात्, यथा— न समयपरिक्षणं क्षमं ते (किरातर्जु०) ।
 विरुद्धो नयो व्यसनं (अनयः), षाड्गुणस्यायथावत्प्रयोगात् । न श्रेयः (अयः) अनुकूलं दैवमनयः ।
 विरुद्धं नयनं विप्रद् (अनयः) ॥ १४९ ॥ अतिकम उल्लङ्घनं यथा— धर्मस्यात्ययः । रुच्छ्रे यथा— प्राणात्ययः । दोषे यथा— गुणिनां नात्ययं कुर्यात् । दण्डे यथा— वाक्यारुच्येत्ययः शतम् । सम्यक्परागमने यत्रेति (संपरायः), यथा— संपरायिकं दुर्गं कुर्यात् । श्वशुरः पूज्य इति स्मृतेः, सर्वेषैव हि दानस्य प्रहीता गुरुच्छ्रयते । कन्धायाश्चैव विद्यायाः प्रदाता पूज्यते गुरुः ॥ अपिशब्दान्मान्यः (पूज्यः) ॥ १५० ॥ पश्चादवस्थायि बलमनुबलाख्यं, समवायो मेलः, संनयति संनयनं च संनयः । हस्ये संघाते, चशब्दाद् गृहे, यथा— विश्रम्य लौकिकान् संस्त्यायान् प्रविशेषुः । परिचयोपि (प्रणयः) ॥ १५१ ॥ विरोधो वैरं, अपिशब्दादुन्नतो (समुच्छ्रयः), समुलङ्घ्य श्रयणं ऊर्ध्वश्रयणं च. उदिश्यतीति (सू०) अब् बाहुलकादत नास्ति । विषिणोति बन्नाति विषयः, यस्य मत्स्यादेयो जलादिज्ञातः प्रसिद्धस्तत्र वर्तते । शब्दस्पृशूपरसगन्धाश्चेति विषयाः । अपिशब्दाद् प्रामसमूहे गोचरे देशे च (विषयः) ॥ १५२ ॥ निर्यासः काथरसः, यथा— त्रिफलकषायः । अपिशब्दात्कषायस्तुवराख्यो रसः । रागविशेषेषि, यथा— परिपक्ककषायो मुनिः । रक्तपीतवर्णयोगेषि, यथा— कषायवृक्षः । आस्दे च (प्रतिश्रयः) । भूमिन बाहुल्ये यथा— प्रायेणाकृतकृत्यत्वान्मृत्योहद्विजेत जनः । अन्तगमनेऽनशने यथा— प्रायोपवेशनमतिरूपति-वंभूव (रघु०) । तुल्ये च यथा— मूर्खप्रायः, अत्रापि वा मूर्खः प्रयोगेति व्युत्पतिः । मन्यते मन्युः, कर्तौ यथा— शतमन्युनिद्रः ॥ १५३ ॥ रहस्यं गोप्यं, उपस्थो योन्यादिः, गृहनीयं गुण्यं, शंसेदुहिगुहि-भ्योवाक्य्य— वक्तव्यः (वा०) । सति साधु सत्यं, शपथे यथा— सत्येन शापेद्विप्रम् (मनु०) । तथ्ये यथा— सलवादी । बलं प्राणसामर्थ्यं यथा— सत्ववान् वीर्यसंपदः । प्रभातो द्रव्यशक्तिर्यथा— रसवीर्यविपाकः (पू० ५६) । चशब्दद्रेतो वीरकर्म च (वीर्यम्) । भव्ये योग्ये, द्रव्यं च मव्ये (सू०) साधुः, यथा— क्रिया हि द्रव्ये विनयाते नादव्यम् (कौटिल्यः) । गुणाश्रये यथा— क्रियावद्गुणवत्समवायिकारणं द्रव्यं पृथिव्यादि (वैशेषिकसू०) । धनमौषवर्षं च द्रव्यम् ॥ १५४ ॥ विष शादे, भै नक्षत्रं (विष्ठयः) । अभिविशेषे पुमान् (विष्ठयः) । भगायत् (सू०), शुभमशुभं शुभाशुभं पुरा कृतं कर्म (भाग्यम्) । राजकसेहर्जलजः कन्दोत्र न पाश्रास्थिं (गाङ्गयम्) । दन्तिका नामौषधी, अपिशब्दालाङ्गली विगतशल्या च (विशल्या) ॥ १५५ ॥ वृषाकर्पः खो वृषाकपायी, वृषाकप्यमीति (सू०) ढीप् ऐत्वम् । स्वाहा च, शवीमप्यादुः-

वृषाकपार्यी श्रीगौर्योरभिख्या नामशोभयोः ॥ १५६ ॥

आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् ।

उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः ॥ १५७ ॥

छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातपः ॥ १५८ ॥

कक्ष्या प्रकोष्ठे हस्त्यादेः काञ्च्यां मध्येभवन्धने ।

कृत्या क्रियादेवतयोद्दिषु भेद्ये धनादिभिः ॥ १५९ ॥

जन्यः स्याज्जनयादेपि जघन्योन्ये(न्ते)धमेपि च ।

गद्यार्थीनौ च वक्तव्यौ कल्यौ सज्जनिरामयौ ॥ १६० ।

आत्मवाननपेतोर्थादर्थ्यौ पुण्यं तु चार्दपि ।

रूप्यं प्रशस्तरूपेपि वदान्यो वल्लुवागपि ॥ १६१ ॥

यथा— वृषाकपार्यमभ्येति सत्रयः किं न गोत्रभिद् । अभिख्यायतेनयाभिख्या संज्ञा, यथा— चैताभिख्या । शोभायां यथा— काष्ठभिख्या तयोरात्मत् (खु०) । कीर्तौ च (अभिख्या) ॥ १५६ ॥ भावादौ कृत्यशत्रु (सू०), आरम्भे यथा— सर्वाः क्रिया मन्त्रमूलः नृपाणाम् । निष्कृतिर्थथा— महापातकिनां पुंसां भवेत्प्राणनितिका क्रिया । शिक्षा यथा— क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यम् (कौटिल्यः) । पूजनं यथा— गुह्येवक्रियारतः । संप्रधारण विचारः, यथा— क्रियां विना को हि जानाति कृत्यम् । उपायो यथा— सामादिकः क्रियाः । कर्म यथा— पाकक्रिया । चेष्टा यथा— स्तम्भे स्यात्रिक्षियो जन्तुः प्रलये गतचंतनः । चिकित्सा यथा— पुनर्जर्वे समुत्पन्ने क्रिया पूर्वज्वरानुगा (चरकसं०) । धात्वर्थेपि, यथा— क्रियाभावे धातुः । आख्यातं तृपचारात्, यथा— क्रिया वा कारकान्विता (वृ० २८) । गर्भाधानादिसंस्कारोपि यथा— स गुरुर्थ्यः क्रियां कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति । और्ध्वेदेहिकं यथा— अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः प्रयत्नतः ॥ १५७ ॥ छथति सतापं छाया, छो छेदने । छायाख्यार्कभर्या । कन्तौ यथा— विच्छायः पुरुषो भवेत् । प्रतिविम्बे यथा— संकान्तच्छाय आदर्शः । आतपाभावे यथा— नष्टच्छयो मध्याह्नः ॥ १५८ ॥ राजगृहादेः प्रारम्भकोष्ठे क्रिया— सप्त कक्ष्या आतिकम्य । काञ्चीवन्धनदाम यथा— परिधानाद्विः कक्ष्या निवद्धा ह्यासुरी भवेत् । मध्ये— इभस्य बन्धने यथा— हेमकक्ष्या गजाः । उद्योगे लक्षणया यथा— परार्थं बद्धकक्ष्याणां त्वादृशामुद्रवः कुतः । क्रियायां करणे कृत्या यथा— कां कृत्यामकार्याः, प्रश्नाख्यानयारिज्ञ (चान्द्रसू०) इति क्यप्- वा । देवता मारी नाम, यथा— तानि कृत्याहतानीव । धनादिनायः शत्रोभेद्यते स कृत्यः, यत्कौटिल्यः— कुद्धलव्यधीतावमानिताः परेषां कृत्याः । कार्यं च कृत्यम् ॥ १५९ ॥ जनस्य जल्पो जन्यः, मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु (सू०) । अपिशब्दादुत्पातः संग्रामोपि (जन्यः) । जननीयः पितरौ च, तथा संज्ञायांजन्याः (सू०) जनो वहन्तीति । अपिशब्दाजजघनभवे, शरोरावयवादात् (सू०) । चरबद्धाद्वच्यः, वाच्यशब्देपि गद्यार्थवाची । कलासु सातुः कल्यः, सज्जोनुगुणः । दक्षेपि (कल्यः) । कल्यं हास्तनं श्रस्तनं वाहः, प्रभातं च । कल्या कादम्बिनी ॥ १६० ॥ आत्मवानर्थनीयोर्थे साधुवा, अन्नानेति पाठे धर्मिकोर्थः । (अर्थः) धर्मपथ्यर्थेनि (सू०) यत् । पुण्यति पुण्यं, अन्यादिः (उ०) । अपिशब्दासुकृतं धर्मश्व (पुण्यम्) । अपिशब्दादाहते हेमरूप्ये, रूपादाहतप्रशंसयोः (सू०) इति यप् । वदति वदान्यः, वदेन्यः (उ०) । अपिशब्दादाता, वदन्यथ— एकदेशविकृतेः ॥ १६१ ॥ (न्याये) यथा— मध्यस्थः । अपिशब्दा

न्याय्येपि मध्यं सौम्यं तु सुन्दरे सोमदैवते ।
 निवहावसरौ वारौ संस्तरौ प्रस्तराध्वरौ ॥ १६२ ॥
 गुरु गीष्पतिपित्राद्यौ द्वापरौ युगसंशयौ ।
 प्रकारौ भेदसादृश्ये आकाराविद्विगताकृती ॥ १६३ ॥
 किंशारु धान्यशूकेषु मरु धन्वधराधरौ ।
 अद्रयो दुमदैलाकाः श्लीस्तनाद्वौ पयोधरौ ॥ १६४ ॥
 ध्वान्तारिदानदा वृत्रा वलिहस्तांशवः कराः ।
 प्रदरा भद्रगनारीरुग्वाणा अस्त्राः कच्चा अपि ॥ १६५ ॥
 अजातशृद्धिं गौः कालेष्यश्मशूर्णा च तूवरौ ।
 स्वर्णेष्यि रा: परिकरः पर्यङ्कपरिवारबोः ॥ १६६ ॥
 मुक्ताशुद्धौ च तारः स्याच्छारां वायौ स तु त्रिषु ।
 कर्वुरेथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्तु संगरः ॥ १६७ ॥

दन्तरे युक्ते प्रमाणेवलम्भे च, मन्यते मध्यः । सोमो देवतःस्येति सौम्यं, सोमाध्यग् (स०), सुन्दरे तूपचारात् । चन्द्रजे च (सौम्यः) । दुर्गस्तु- सर्वज्ञभियजौ वैद्यावात्मा कामश्च हन्त्ययौ । फलकल्याणयोर्भव्यं योग्यं सांप्रतिके त्रिषु ॥ कियाचारातिकमोर्यजलाधरेषि चाशयः । दैत्याचार्योपि धिष्यो ना काशयः मुरभावपि ॥ चन्द्रोदयो वितानेषि स्यादाम्नायोन्ये श्रूतौ । श्रीताशिते शिते शैत्यं जात्यं कुलजकान्तयोः ॥ व्यवायो व्यवधौ च स्यात्कुल्या कुलवधूः सरित् ॥ अथ रान्ताः । निवहो यथा- ग्रामवारः । अवसरो यथा- वारंवारमुदारसंगरमुखे । सेवाकमोपि यथा- वारक्षी । वारः सूर्यादिदिवसः । संस्तीर्यते संस्तरः शश्या । संस्तीर्यन्ते दर्भा अत्र संस्तरो यज्ञः ॥ १६२ ॥ गृणाति गुरुः । गीष्पतिजीवः (गुरुः) । आद्यशब्दात्स गुरुर्हः क्रियां कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति । तथा गुरु दुर्वैह, अलघु च । द्वाभ्यां कृतत्रेताभ्यां परं द्वापरं युगम् । संशयेन्द्रौ परौ मुख्यानवेत्युभयकोटिस्पृक्त्वात्, पृष्ठोदरादित्वात् (स०) आत्वम् । भेदो विशेषः, यथा- पलाण्डुपकारा गृजनादयः । सादृश्ये यथा- विषपकारः पिशुनः । इह गीतं भावसूचकं चेष्टितम्, आकृतिवैवर्ण्योदिः सानवेशश्च (आकारः) ॥ १६३ ॥ किंचित्कुत्सितं वा शृणाति किंशासुः, इषुः शरः । त्रियन्तेस्मिन्दुर्गमत्वान्मरुः, धन्वा निर्जलो देशः । अद्यतेति वादिः । अद्यो मेषः (पयोधरः) ॥ १६४ ॥ वृणोति वृत्रः । कीर्यते करोति वा करः, बलिः- राजप्राणम् । मेषोपलस्तु करकः । हस्तिशुण्डापि करः, उपचारात् । प्रदीर्यतेनेति प्रदरः, नारीरुगतिरजःस्वावः । अस्यन्ते- अस्त्राः । अपिशब्दाद्वाषोस्कृ चाक्षम् ॥ १६५ ॥ कालेषीति गवि नरि च काकाक्षिवयोज्यम् । तनोति तूः- लक्षणं, भ्रेश्वद्वः (उ०) बाहुलकात्, तूं त्रुणोति छादयति तूवरः । गतेऽः (उ०), अपिशब्दाद्विते मेषे च । परिक्रियते परिकीर्यते च परिकरः । समूहारम्भयोः प्रगांठगात्रिकावन्ये च (परिकरः) ॥ १६६ ॥ मुक्तानां शुद्धिस्तारो नाम गुणः, लक्षणया शुद्धमौक्तिके । चशब्दात्कनीनिकातारक्येष्व तारावत् । अत्युच्चस्वरे रुप्ये च (तारः) । श्वायुवर्णनिवृतेषु (वा०) इति कर्तृरि घृष्म । कर्वुरो नानावर्णः (शारः) । प्रतिज्ञायां यथा- सत्यसंगरः । आजौ यथा- संगरो विकियाकरः । संविदि यथा- अन्योन्यं वृत्तसंगरौ । आपदि यथा- संगरे शरणं सुहृत्, संगरणं संगिर- न्तेन च संगरः । शमीफले तु संगरम् ॥ १६७ ॥ मन्त्रवाण्डागत्तमको हि वेदः । गुप्तादो रहसि कर्त-

वेदभेदे गुपतवादे मन्त्रो मित्रो रवावपि ।
 मखेषु यूपस्थण्डेपि स्वरुगुद्येष्यवस्करः ॥ १६८ ॥
 आडम्बरस्तूर्यरवे गजन्द्राणां च गर्जिते ।
 (अभिहारोभियोगे च चौर्ये संनहनेपि च ॥ १६९ ॥)
 स्याजजङ्गमे परीवारः खद्गकोशं परिच्छदे ।
 विष्वरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम् ॥ १७० ॥
 द्वारि द्वाःस्थं प्रतीहाऽः प्रतीहार्यप्यनन्तरे ।
 विपुले नकुले विष्णौ वभुः स्यात्पिङ्गलं त्रिषु ॥ १७१ ॥
 सारो बले स्थिरांशे च न्याये (ये) क्लीबं वरे त्रिषु ।
 दुरोदरो दूतकारे पप्य घृते दुरोदरम् ॥ १७२ ॥
 महारण्ये दुर्गपथे कान्तारः पुनपुंसकम् ।
 मत्सरोन्यशुभद्रेषे तद्रत्कृपणयोस्त्रिषु ॥ १७३ ॥
 देवाद् वृतं वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक् प्रिये ।
 वंशाङ्कुरे करीरोस्त्री तस्मेदे घटे च ना ॥ १७४ ॥
 ना चमूजघने हस्तसूत्रं प्रतिसरोर्म्बयाम् ॥ १७५ ॥

व्यावधारणं (मन्त्रः), मायाबीजादित्रि । मेयाति स्तिश्यति मितः । अपिशब्दान्मित्रं सुहृत् । मखादिषु
 चतुर्ष्वर्थेषु (स्वरः) । अपिशब्दाद्रजे, स्वरति स्वरः । अन्ये तु सान्तमाहुः, शोभनान्यरूपे यस्येति,
 खण्डस्थाने खड्गं पेणुः । अपिशब्दाद्रूचर्स्के, अवकीर्यत इति, वर्चस्केवस्करहिति (सू०) साधुः ॥ १६८ ॥
 आदम्य [दम्य] न्ते भीरवोनेत्याडम्बरः । संरम्भेपि, यथा— आडम्बराणि पूज्यन्ते खांसु राजकुलेषु
 च ॥ १६९ ॥ परिवार्येतेनेतेति, परिवारोपि । परिच्छदः परिजनादिः (परीवारः) । विस्तीर्यते विष्वरः,
 वृषासनयोविष्वरः (सू०) साधुः । दर्भमुष्टिप्ययामः [परिमाणं] तस्य विष्वरत्वं श्राद्धादी ब्राह्मणासनत्वेना-
 नानानात् । पीठाद्यमासनविशेषणम् ॥ १७० ॥ प्रति हियते निवार्येते प्रेशोनेनात्र च प्रतीहारः । अन-
 न्तरे द्वाःस्थे खिया प्रतीहारी, अपिशब्दो द्वाःस्थापेक्षः । विभर्ति वभुः ॥ १७१ ॥ स्त्रियरेति (सू०)
 कर्तरि घञ् (सारः) । बले यथा— सुसारः, घृतान्मासं तु सारकृत् । स्थिरांशे यथा— चन्दनसारः,
 मज्जासारः । न्याये यथा— नैतत्सारम् । वरे यथा— जये घरित्या: पुस्त्रेव सारम् । दुष्प्रासामन्तादुदरमस्य
 दुरोदरम् ॥ १७१ ॥ कस्याभ्यसोन्तं नाशमृच्छति कान्तारः, कान्ता आरा धारा अत्र(स्य) वा । मायाति
 परकृच्छे मदात्सरति वा मत्सरः, तद्वान् मत्सरवान् ॥ १७२ ॥ देवादिभ्यो वृते याचिते, रूपात्मुष्टि,
 यदाहुः— तयोभिरिष्यते वस्तु देवेभ्यः स वरो मतः (काल्यः) । श्रेष्ठे यथा— वरं कूपशताङ्गीपी, अव्य-
 यमित्येके । विवाहोपि वरः । करोति करिणमीरयाति किञ्च [कीर्य] ते च करीरः । चशब्दाद्रूचविशेषेपि
 ॥ १७३ ॥ चमूजघनं सेनापत्त्वा दभागः, हस्तसूत्रं विवाहादौ कैतुकं महगलार्थमूर्णमयं मणिवन्धसूतं
 (प्रतिसरः), यागादै तूपभारात् । नियोज्येपि (प्रतिसरः) ॥ १७४ ॥ कपिले पीतवणे पुमान्, तद्वति
 त्रिषु, हरति हरिः । शीर्यते शर्करा, कर्पारांशो मृत्कपालखण्डः । अपिशब्दादिक्षुविकारे शर्करिलदेशे च
 (शर्करा) । याप्यतेनया [यात्रा], यापने भोजनादिवर्तनं यथा— प्राणयात्रा । गतिर्यानं यथा—
 विजययात्रा । देवोत्सवेपि, यान्वत्रेति (यात्रा) ॥ १७५ ॥ इन इत्तेश्वरूपं, इरान्नमलमन्तरसञ्च, दुर्गश्च— इरा

यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ।
 शुकाहिकपिभेकेषु हरिना कपिले त्रिषु ॥
 शर्करा कर्परांशोपि यात्रा स्याद्यापने गतौ ॥ १७६ ॥
 हरा भूवाक्सुराप्सु स्यात्तन्दी निदाप्रभीलयोः ।
 धात्री स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि ॥ १७७ ॥
 क्षुद्रा व्यद्गा नटी वेश्या सरधा कण्टकारिका ।
 त्रिषु कूरेऽधनेल्पेपि क्षुद्रं मात्रा परिच्छदे ॥ १७८ ॥
 अल्पे च परिमाणे सा मात्रं कात्स्न्येवधारणे ।
 आलेख्याश्र्वयोश्चित्रं कलत्रं श्रोणिभार्ययोः ॥ १७९ ॥
 योग्यभाजनयोः पात्रं पत्रं वाहनपक्षयोः ।
 निदेशमन्थयोः शास्त्रं शख्मायुधलोहयोः ॥ १८० ॥
 स्याज्जटांशुकयोनेत्रं क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः ।
 मुख्यामे कोडहलयां पोत्रं गोत्रं तु नान्नि च ॥ १८१ ॥
 सत्त्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेपि च ।
 अजिरं विषये कायेप्यम्बरं व्योम्निं वाससि ॥ १८२ ॥
 चक्रं राष्ट्रप्यक्षरं तु मोक्षेपि क्षीरमप्सु च ।
 स्वर्णेपि भूरिचन्द्रौ द्वौ द्वांरमात्रोपि गोपुरम् ॥ १८३ ॥

भूवाक्सुरात्रापः । तननं द्रात्यस्यां तन्दी, तन्द्रापि । प्रभीला— इन्द्रियगलानता । धयन्त्येनां धते च धात्री,
 उपमाता क्षीरदात्री ॥ १७६ ॥ क्षुणति क्षुवते च क्षुद्रम् । व्यद्गा हीनाइरी, वेश्या शीलहीनोपलक्षणं,
 सरधा मधुमक्षिका (क्षुद्रा) । अधनो निःस्वः (क्षुदः) । अपिशब्दात्कृपणः (क्षुदः) ॥ १७७ ॥
 परिच्छदे यथा— महामात्रः । अल्पे यथा— मात्रया विलेपनं ताम्बूलं चोपयुज्य । परिमाणे यथा— मात्राश्च
 सर्वकालं स्यात् । घने कर्णभूषणेऽक्षिनिमेषकाले तालाङ्गे च (मात्रा) । कात्स्न्येव यथा— हस्तमावरम-
 मिकुण्डम् । अवधारणे यथा— न स्नानमात्रगमनोत्सवभूषणानाम् (गिरु) । स्वार्थेपि यथा— तावन्मा-
 त्रम् । चीयते चित्र्यते वा चित्रम् । नानावर्णे च (चित्रम्) । चित्रकं तु तिलकम् । चित्रा शुभदानक्षत्रयोः ।
 कलं दुर्बलं त्रायते कलत्रं कलयति वा ॥ १७८ ॥ पाति पीयतेनेन च पत्रम् । नदीकूलान्तरे यज्ञभाष्टे
 नाव्यानुकर्तरि (पत्रम्) । पतन्ति यान्यतेनेन पत्रम्, पर्णेपि । निदेश आज्ञा, शासनं शास्यतेनेन
 शास्त्रम् । शास्यतेनेन शास्त्रम् ॥ १७९ ॥ जटा वृक्षमूलं, अंशुकं पटोत्र, नयति नीयतेनेन नेत्रम् । मन्था-
 नरजी वस्तिनाव्यामक्षिण च (नेत्रम्) । क्षिगोति क्षीयते वा क्षेत्रम् । केदारे सिद्धस्याने गणितव्यवहारे
 च (क्षेत्रम्) । कोडः सूक्तः, तस्य मुखार्पं घोणा, पुनर्न्यतेनेन पोत्रं, हलसूक्तरोऽपुवः (सू०) शूर ।
 गूयते शब्दयतेनेन गां त्रायते च गोत्रं, चशब्दात्कुले शैले च । गोत्रा तु भूः, गोसमूहश्च ॥ १८१ ॥
 सीदन्त्यत्र सत्त्वं, दम्भे साधने चशब्दात् । अजन्त्यत्राजिरं, विषये रूपादौ । अपिशब्दात्प्राङ्गणे (अजि-
 रम्) । अम्बतेष्व्यते वाम्बरम् । सुगन्धद्रव्यभेदेपि (अम्बरम्) ॥ १८२ ॥ करोतेष्वक्तेश्वरूपं (चक्रम्) ।
 अपिशब्दादायुधे रथाङ्गे सैन्ये राष्ट्रे तैलिककुलालायुधकरणे च (चक्रम्) । चक्रस्तु चक्राके । दुर्घोगचु-
 णावर्तयोश्चकिका । न क्षरयक्षाम् । अोरवदाद् ब्रग्गवरद्वागोः (अक्षरं) । धस्यते क्षीरम्, चशब्दाद्
 दुर्घे । अपिशब्दात्प्रभूतेन्द्रोः (भूरिचन्द्रौ), भवति भूरि । अपिशब्दापुरद्वारे, गोप्यते गोपुरम् ॥ १८३ ॥

गुहादम्भी गद्वरे द्वे रहोन्तिकमुपद्वरे ।
 पुरोधिकमुपर्यग्राण्यगरे नगरे पुरम् ॥ १८४ ॥
 मन्दिरं चाथ राष्ट्रोऽस्त्री विषये स्यादुपद्वये ।
 दरोख्तियां भये श्वभे वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ ॥ १८५ ॥
 तन्त्रं प्रथाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छुदे ।
 औशीरं चामरे दण्डेष्वौशीरं शयनासने ॥ १८६ ॥
 पुष्करं करिहस्ताये वाद्यभाष्टमुखे जले ।
 व्योम्नि स्वद्वगफले पद्मे तीर्थैषिधिविशेषयोः ॥ १८७ ॥
 अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्ध्वमेदतादर्थ्ये ।
 छिद्रात्मीयविनावहिग्वसरमध्येन्तरात्मनि च ॥ १८८ ॥
 मुस्तोपि पिठुरं राजकशेषुण्यपि नागरम् ।
 शार्वरं त्वन्धतमसे धातुकेभे चृ(-द्य)लिङ्गकम् ॥ १८९ ॥

गुह्यते गुहा, भिदादिः (षिद्भिदाशीति) । गाहनं गाथते वा गहरं, निकुञ्जेषि । रहो निर्जनं, उपह-
 रन्तेत्रोपहरम् । पुरो यथा- अपेसरः । अधिकं यथा- साम्रं शतम् । उपरि यथा- शृक्षप्रम्, अगत्य-
 प्रम् । भिक्षाभेदेषि (अयं), यत्स्मृतिः:- प्रासप्रमाणं भिक्षा स्यादप्रं प्रासचतुष्यम् । अयं चतुर्गुणं प्राहु-
 हैन्तकारं वज्रोत्तमाः ॥ मुख्ये तृपचारात्, यथा- अप्रहारः । चशब्दः पुरापेक्षः, सर्वतोभद्रादियोगे
 देहेषि पुरम्, विषर्ति पूर्येते च, मन्देत्र मन्दिरम् ॥ १८४ ॥ राजने राष्ट्रं, विषयो जनपदः । उपद्रवे
 यथा- परराष्ट्रभयम् । दृ भये, दृ विदारणे, श्वभे दर्येषि । दरोति- ईपदर्थेव्यर्थं देशं पदं वा, यथा- दरद-
 लितहरिदापिञ्चराण्यइगकानि (राजशेखरः) । वजत्येव न प्रातिहन्यते वज्रं, हीरको मणिव्यथकं रत्नम् ।
 वज्रोशानिश्च ॥ १८५ ॥ तन्यते तन्यते वा तन्त्रम् । प्रधाने यथा- द्वित्वमतन्त्रम् । सिद्धान्ते यथा-
 चतुःपीठमिदं तन्त्रम् । सूत्रवाये यथा- तन्त्रवायः । परिच्छुदे यथा- तन्त्रपतिः । अत एव स्वमण्डल-
 विन्ता तन्त्रम् । आयतेषि यथा- स्वतन्त्रः । शास्त्रप्रक्रियाशब्दव्युत्पत्तिरौपधादि च, यथा- साधारणं
 भवेत्तन्त्रं यथा श्रेतो धावति (भाष्यो) । उत्तरते काम्यत इत्वगमात्, दण्डो यष्टिः । शयनासनयोः समु-
 दितयोः सज्जेयम् (औशीरं) । अपिशब्दादुपीरस्येदं (औशीरम्) ॥ १८६ ॥ वाद्यभाष्टे मुरजस्थ
 मुखे, तीर्थैषिशेषे यथा- पुष्करं दुष्करं गन्तुम् । औषधविशेषे यथा- पुष्करमूलानि ॥ १८७ ॥ अन्तं
 रात्यन्तरम् । अवकाशे यथा- अन्तरं देहि (बा० रा०) । अवधौ यथा- मासान्तरे देयम् । परिधाने
 यथा- अन्तरे शाटका अन्तःपरिधानाया इत्यर्थः (काशिका०) । अन्तधौं यथा- पर्वतान्तरिताः
 विषयः । भेदो विशेषः, यथा- अन्तरङ्गो भव सदा धनस्य च जनस्य च । तादर्थ्ये यथा- ओदानान्तर-
 स्तण्डुलः । छिद्रे यथा- अन्तरं लघ्वारोः प्रहरेत् । आत्मीये यथा- अयमभ्य[त्य]न्तरो मम ।
 विनार्थे यथा- अन्तरेण पुरुषकारं न किञ्चित्सिद्ध्यति । बहिरर्थे यथा- अन्तरे चाण्डालगृहा आह्या इत्यर्थः ।
 अवसरे यथा- अन्तरङ्गः सेवकः । मध्ये यथा- आवयोरन्तरे जाताः पर्वताः सरितो दुमाः (महा-
 नाट०) । अन्तरात्मनि यथा- अन्तरात्मा, तथा च, दृष्ट्यान्तरं ज्योतिरुपाराम । चशब्दादन्यार्थे यथा-
 वस्त्वन्तरम् ॥ १८८ ॥ अपिशब्दादस्थाल्यां (पिठरं), पिठ अवयवे । राजकशेषुर्जलजकन्दविशेषः
 (नागरम्) । अपिशब्दादच्छुष्ठी, नगरमवं च (नागरम्) । शार्वर्यो भवं शृणाति वा शार्वरं, धातुकशासा-
 विभो हस्ती च ॥ १८९ ॥ गोर एव गौरः । अपिशब्दाद् भङ्गातकः (अरुष्करः) । जठरि (जायते)

गौणोहणे सिते पीते व्रणकार्यप्यरुप्करः ।
जठरः कठिनेपि स्यादधस्तादपि चाधरः ॥ १९० ॥
अनाकुलेपि चैकाग्रो व्यग्रो व्यासकत आकुले ।
उपर्युदीच्यम्भेष्वप्युत्तरः स्यादनुत्तरः ॥ १९१ ॥
एषां विपर्यये श्रेष्ठं दूरानात्मात्माः पराः ।
स्वादुप्रियौ च मधुरौ कूरौ कठिननिर्दयौ ॥ १९२ ॥
उदारो दात्रुमहतो रितरस्त्वन्यनीचयोः ।
मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरः शुभ्रसुदीपशुक्लयोः ॥ १९३ ॥
चूडा किरीटं केशाश्च संयता भौलयस्ययः ।
दुमप्रभेदमातद्गकाण्डपुष्पाणि पीलवः ॥ १९४ ॥
कृतान्तानेहसोः कालश्चतुर्थेपि युगे कलिः ।
स्यात्कुरद्गेपि कमलः प्रावरपि च कम्बलः ॥ १९५ ॥
करोपहारयोः पुंसि व(व)लिः प्राण्यद्गञ्ज स्त्रियाम् ।
स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसीरिणोः ॥ १९६ ॥
वातुलः पुंसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु ।
भेद्यलिङ्गः शठे व्यालः पुंसि श्वापदसर्पयोः ॥ १९७ ॥

जठरं, अपिशब्दात्कुक्षो । अपिशब्दादेष्टे हीने दुर्धेरे च (अधरः) ॥ १९० ॥ अपिशशब्दादवहिते, एकमग्रं चिन्तनीयमस्यैकाप्रः । विविधमप्रमस्य व्यग्रः, विरोषेणागति वा । उपरि यथा— इत उतरम् । उदीच्ये यथा— उत्तरे कुरवः । श्रेष्ठे यथा— लोकोत्तरम् । अपिशब्दाद्वाक्ये यथा— निश्चरीकृतः । प्रतिबाक्ये यथा— प्रश्नश्चोदाधिया पृच्छा तस्य भजनमुत्तरम् । अतिशयेनोद्दतमुत्तरम् । नास्युत्तरमत्रानुत्तरम् ॥ १९१ ॥ एषामुपर्यादीनां विपर्यये बुधे दक्षिणेऽप्तमे वचनाभावे च (अनुत्तरः) । अनात्मात्मनोन्यः (परः) । उत्तमोत्तरतः, पूर्वादन्यः शब्दवृत्त (परः), पिपर्तीति परः । मधु माधुर्यमस्यास्ति मधुरः, ऊषुर्षीतिः, (सू०) । कृणाति कृत्तिं वा कूरः ॥ १९२ ॥ उच्चैरारात्युदारः, अनाकुलेपि । इतं राति— एति वा— इतरः । स्वनेतें स्वस्य— ईरो वा स्वैरः, स्वादीरेणिः (वा०) इति वृष्ट्यकादेशो । शोभते शुभ्रम् ॥ १९३ ॥ आसारो वेगवद्वर्द्धे सैन्यप्रसरणं तथा । धाराम्बुपाते चोत्क्षेष्वौ कटाहे तु कर्परः । बन्धुरं सुन्दरे नन्दे गिरिरेन्द्रुकशेलयोः । चरुः स्याल्यां हविःपक्तावधीरः कातरे चले ॥ अथ लान्ताः । संयता बद्धाः केशा मौलिः, मूल प्रतिष्ठायां, मूढ़ बन्धने वा । दुमविरोषः पीछुः । मात-हृणोत्र हस्तीं पील गतौ ॥ १९४ ॥ अनेहा कालः क्षणत्रुत्यादिः, कलयति भूतानि कलयत्यायुर्वा कालः । महाकाले मृत्यो कृष्णवर्णे च (कालः) । अपिशब्दाकलहे, निरर्थके रेण तृपचारात् (कलिः), कल क्षेपे । अपिशब्दात्पदाम्भसोः कमलम् । कमला तु श्रीः । कमलते कुतिसमलति च (कमलम्) । अपिशब्दात्पदास्नायां नागविशेषे च, काम्यते कुतिसं बलति च कम्बलः ॥ १९५ ॥ करो राजप्रात्यः, पूजोपकरणमुपहारः, प्राण्यगजस्वसंकोचः (बलिः) । आद ओष्ठयादिरन्त्ये दन्तोष्ठयादिरिति विशेषो न गणितः । बल प्राणने, बल संवरणे, दैत्येष बलिः । स्थौल्यादौ रूपाक्षीवे (बलं), काकहलधरयोस्तु ना पुंलिङ्गः (बलः) ॥ १९६ ॥ वातात्समूहेच (वा०), तं न सहत इति— कलः । उन्मत्तेष्याहुः, वातुलं वातलौ च दृश्येते । विविधमालमनुर्ध्माद्वयालः । अड उयमे, व्याडोपि । स्त्रियां तु व्याली ॥ १९७ ॥

मलोक्त्री पापविद्किट्टान्यस्त्री शूलं रुग्युधम् ।
 शङ्ककावपि द्रयोः कीलः पालिः स्त्र्यश्चद्विद्वक्तिषु ॥ १९८ ॥
 कला शिल्पे कालभेदे चाली सख्यावली अपि ।
 अद्यथम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि ॥ १९९ ॥
 बहुलाः कृत्तिका गादो बहुलोन्नौ शितौ त्रिषु ।
 लीला विलासक्रियये रुपला शर्करापि च ॥ २०० ॥
 शोणितेस्मसि कीलालं मूलमाद्ये शिफाभयोः ।
 जालं समूह आनायो गवाक्षक्षारकावपि ॥ २०१ ॥
 शीलं स्वभावे सद्वृत्ते सस्थे हेतुकृते फलम् ।
 छदिनेत्ररुजोः कीबं समूहे पटलं न ना ॥ २०२ ॥

मलयति मलते वा देहं च मलः, विद्युथं, किंड कलद्वकः । स्मृतौ तु- वसा शुक्रमसृह् मउजा मूत्रं विद्युथं विष्विन्द्रियाः । श्लेष्माशु दूषिका स्वेदो द्वादशैते मला नृणाम् ॥ शूल रुजायां, स्फवातदोषः, यदाहुः- शूलं वर्ततेनिलात् । शङ्कौ कीलके (कीलः), अपिशब्दाउज्जवालायां, कील बन्धे । क्षतौ प्रहरणविशेषे कीला, यद्वात्स्थायनः- कीला उरसि कर्तरी शिरसि विद्वा कपोलयोः । पाल्यतेनया पालिः शीढिङ्गा, आधिर्धारा । अङ्के यथा- कपोलपाली, कपोलोत्सङ्ग इलर्थः । अङ्कपालीत्यत्राङ्को वक्षः, यच्छुराश्वतः- मुखाङ्कनभिमेदूक्षमातालमानेति । पइकौ यथा- पालीयं चम्पकानाम् । प्रान्ते यथा- कर्णपाली, तथा सितपटच्छन्नगालीं कपालीम् । लोकाः कलितभोजनेप्याहुः ॥ १९८ ॥ शिल्पे गीतादौ, कालविशेषे, यदवोचत्- अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा त्रिंशतु ताः कला (पृ० २२) । चशब्दादंशे यथा- चन्द्रकला, निष्कलः । निवृत्याऽत्या द्याथाष्ट्रिंशत्कलाः । तालेषु गुहः कला । आ- अलति भूय- ल्याली, अलाति च । अपिशब्दादालिरनर्थः । जलधिजलविकारे वेला, तेष्युपचारात्, वेल चलने । कालोवसरः, मर्यादायां यथा- उद्रेलः ॥ १९९ ॥ बहुलाः कृत्तिका नाम नक्षत्रं, बहुत्वं तारकाणां बहु- त्वात्, शितौ कृष्णवर्णे, वहन्ति वहुलाः, बहु लाति च । वहृति हव्यं वहुलाख्येभिः । बहुलं प्रभूतं प्रायिकं च । बहलशब्दोप्यस्ति घनतार्थो बहुत्वार्थश्च । लीड् श्लेषणे, विलासथेष्टलंकारोपलक्षणम्, इष्टजनस्यानुकृतिर्लिलति भरतोको भेदे नात विवक्षितः । किया कायिकः परिस्पन्दः (लीला) । उपलाति- उप्यते वा- उपला शर्करा- अश्मरूपा मूत्र, अश्मखण्डिका वा । अपिशब्दादिक्षुविकारः, यथा- सिक्तोपला । उपलस्त्वदमा ॥ २०० ॥ कील्यते बध्यते कीलालम् । मूलं प्रतिष्ठायां, मूहं बन्धने, आये यथा- मूलप्रकृतिरविकृतिः (सांख्यकारिका), मूलं धनम् । शिफा वृक्षजटा, भं नक्ष- त्रविशेषः (मूलम्) । अनितकेपि यथा- वृक्षमूलम् । जल धान्ये, आनायो रज्जुवितानः (जालम्) । गवाक्षे यथा- जालान्तरगते भानौ (मनुः) । क्षारको मुकुलवृन्दम् । अपिशब्दाद् दम्भे, इन्द्रजाले च (जालम्) ॥ २०१ ॥ शील समाधौ, स्वभावे यथा- हरणशीलः । शोभने वृत्ते (यथा)- शीलधनः साधुः । सस्थे (फलं) यथा- ओषध्यः फलपाकान्ताः (धन्वतरिः) । हेतुना कृते यथा- अधिश्रय- णादेः पाकः फलम् । आयुधाप्रे लाभे फलके, आम्रादौ धान्यादिकणे च (फलम्), मुक्तादौ तूपचारात् । छदिर्गृहाच्छादनं, नेत्रवज्जि यथा- तिभिरं काचतां याति पटलं तदुपेक्षया (चरक०) । समूहे यथा- पयोदपटली, पटं विस्तरं लाति पटलम् ॥ २०२ ॥ अधो यथा- पादतलम् । स्वरूपे यथा- तनुतलो-

अथः स्वरूपयोरस्त्री तलं स्यादामिषे पलम् ।
 और्वानलेपि पातालं चेलं वस्त्रेभमे त्रिषु ॥ २०३ ॥
 कुकूलं शङ्कुभिः कीर्णे श्वभ्रे ना तु तुषानले ।
 निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः ॥ २०४ ॥
 पर्यासिक्षेमपुण्येषु कुशलं शिक्षिते त्रिषु ।
 प्रवालमङ्गुरेष्यस्त्री त्रिषु स्थूलं जडेपि च ॥ २०५ ॥
 करालो दन्तुरे तुङ्गे चारौ दक्षे च पेशलः ।
 मूर्खं भर्केपि बालः स्याह्नोलश्चलसनृष्णयोः ॥ २०६ ॥
 ददावौ वनारण्यवह्नी जन्महरौ भवौ ।
 मन्त्री सहायः सचिवौ पतिशास्त्रिनरा धवाः ॥ २०७ ॥

दरी । पृष्ठेपि यथा- भूतलम् । चेपेटेपि यथा- तलप्रहारः । वितस्तौ तलः, यथा- षड्युग्मकस्तल-स्तालो वितस्तिः शङ्कुराननम् । तलं च प्रकोष्ठे ज्याधातरक्षार्थं चर्म । चशब्दात्कर्षत्तुष्ये (पलं), आमिषे मांसे, पल रक्षणे । अपिशब्दाद्रसातले (पातालं), पतति [पिवति] पातमालाति च । चिल वसने, अधमे चेलट् पचादिः (चेलखेडकटकेति), यथा- ब्राह्मणिचेली ॥ २०३ ॥ कोः कूलं कुसितं वा कूलं कुकूलम् । इतिशब्देन मान्तमव्ययमिति ध्वनिर्त, यथा- साधुश्चैतैः केवलं मूर्खः, केवृ सेचने । एकोत्रासहायः (केवलः) । कृस्त्वे यथा- न केवलं भुवो भर्ता ॥ २०४ ॥ पर्यासिः सामर्थ्यं यथा- कुशलं कटकरणे । क्षेमे यथा- कुशलं ते भूयात् । पुण्ये यथा- कुशलकृत्याजकः, कुशान्-लातीतिः (कुशलः) शिक्षितवेन नैपुण्यं लक्षयते । प्रवते प्रवालं, वातेवलतेवा रूपम् । अङ्गुरोत्रं किसलयः (प्रवालम्) । अपिशब्दाद् विदुमे वीणादण्डे च (प्रवालः) । स्थूलं परिवृण्णे, जडः स्थूलोतीक्षणप्रज्ञत्वात् । अपि-शब्दात्पीरे (स्थूलः) ॥ २०५ ॥ करोति कृणोति च करालः । चशब्दान्मृदौ (पेशलः), पाङ् पाने पिश अवयवे वा । अपिशब्दात्केशे हंविरे बालघौ च (बालः), वाढू आङ्गुष्ठे वल संवरणे च । लुड विलोडने, सतृष्णो लौल्यात् ॥ २०६ ॥ कुलं गृहेपि तालाङ्के कुवेरे चैककुण्डलः । स्त्रीभावावज्ञयोहैला हैलिः सूर्ये रणे हिलिः ॥ हालः स्यान्तुपृतो मये शकलच्छदयोर्दलम् । तूलिश्चित्रोपकरणशलाकातूलश-ययोः ॥ तुमुलं व्याकुले शब्दे शकुली कर्णपाल्यपि ॥ अथ वान्ताः । दुश्यन्तेनेनेति, दुओविभाषा (सू०) इति घञ्, यत्कात्यः- ददो वनगतो वहिर्दावश्च वनमुच्यते । हरो रुदः (भवः), भावेवादाने च- अप् । प्राप्तिसंसारसत्त्वाकल्याणेष्वपि (भवः) । मन्त्री बुद्धिचिवः, सह- अयते सहायः कर्मसचिवः, सचति समवैति सचिवः । पतिर्भर्ता, शास्त्री दृक्षविशेषः, धवति धूयते वा धवः ॥ २०७ ॥ अवत्यविः । हृयनं हवः, भावेनुपर्सर्गस्येति (सू०) हः संप्रसारणं, अप् च । हृयतेस्मिन्होवाध्वरः । षट्पु (अर्थेषु) कर्तरि भावे चार्चानुगुण्यात् (घञ्) । सत्तायां यथा- कालभावयोः समसी- गौपु दुद्यमानासु गतः । स्वभावे यथा- भावानुरक्तवनितासुरौतैः शोपयम् (घटखर्पः) । अभिप्राये यथा- भावानुवर्ती भूत्यः । तात्पर्येत एव (यथा)- अयमत भावार्थः । चेष्टा किया यथा- धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते । लोलापि चैष्टैव (यथा)- भावालसा विलासिन्यः । आत्मनि यथा- स्वं भावं भावयेद्योगी । जन्मनि यथा- नासतो विद्यते भावः (भगवद्वीता) । वस्तुनि च यथा- भावावित्तजया भवन्ति भवता भाव्यन्त एते यथा । रतिवेगे च यथा- प्रमाणकालभावेभ्यो रतावस्थापनम् । प्रवृत्तिनिमित्ते च, भवतोस्मादभिधानप्रत्ययाविति भावः । विभूतियोनित्वप्रसिद्धे स्यायादौ च, यदाहुः- विभावः स्थायिसंक्षेप सानुभावोथ

अवयः शैलमेषार्का आज्ञाहानाध्वरा हवाः ।
 भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥ २०८ ॥
 स्याइन्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने ।
 अविश्वासेपहवेपि निकृतावपि निहवः ॥ २०९ ॥
 उत्सेकामर्पयोरिच्छा।प्रसवे मह उत्सवः ।
 अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये ॥ २१० ॥
 स्याजजन्महेतुः प्रभवः स्थानं चादोपलब्धये ।
 शूद्रायां विप्रतनये शत्र्ये पारशवो मतः ॥ २११ ॥
 ध्रुवो भभेदे क्षीवे तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु ।
 स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोस्त्रियां धने ॥ २१२ ॥
 स्त्रीकटीवस्त्रवन्धेपि नीवी(विः) परिपणेपि च ।
 शिवा गौरीकेरवयोर्द्वन्द्वं कलहयुगमयोः ॥ २१३ ॥
 द्रव्यासुव्यवसायेपि सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु ।
 क्षीवं नपुंसकं षण्डे वाच्यलिङ्गमविकमे ॥ २१४ ॥

सात्त्विकः । व्यभिचारी च पैतैते भावभेदा व्यवस्थिताः ॥ पूर्ये च यथा— मान्यो भावेति वक्तव्यः किञ्चिद्दूनस्तु मारिपः (भरतः) ॥ २०८ ॥ प्रसवनं प्रसूयते च प्रसवः । अपत्ये च (प्रसवः) ॥ २०९ ॥ उत्सेक उत्रेकः, इच्छायाः प्रसव उत्पत्तिः (उत्सवः) । मह इति सप्तमी, षु प्रसवैश्वर्ययोः, षु प्रेरणे च । प्रभावे यथा— महानुभावः । चशब्दाद् भावसूचके, यदाहुः— अनुभावस्त्रवभिनयः पश्चादर्थप्रकाशनात् ॥ २१० ॥ जन्मदेतुः पित्रादिः, प्रभवत्यस्मात्प्रभवः । प्रथमसुपलब्धयोँ देशश्च प्रभवः, यथा— हिमवान् गड्गायाः ॥ २११ ॥ भविशेषे यथा— औत्तानपादिः (ध्रुवः) । निश्चिते क्षीवं (यथा)— ध्रुवं मूर्खोऽयम् । शाश्वते यथा— जातस्य च ध्रुवो मृत्युर्धुवं जन्म मृतस्य च (भगवद्वीता) । कीले निश्चले च (ध्रुवः) । कवित्तु ध्रुवा गाने च, यदाह— ध्रुवा हि नाव्यस्य पथमे प्राणाः । आत्मात्मीयज्ञातिधनवचनो हि स्वशब्दः, स्यति सीयते वा स्वः । ज्ञातौ यथा— उल्मुकानीव भान्ति स्वाः । आत्मनि यथा— हृदि स्वमवलोकयन् । आत्मीये यथा— स्वदरनिरतः । धने यथा— प्रभूताः स्वा न दीयते ॥ २१२ ॥ त्रियाः कटीवस्त्रस्य वन्धनं, यत्कात्यः— नीविराग्रन्थने नार्या जघनस्थस्य वाससः । परिपणो राजपुत्रादिवन्धकः (नीविः) । अपिशब्दादायव्यविशुद्धं धर्नं कारा च (नीविः) । शिनोति शिवा, केरकं शृगाली । हरीतकी, आमलकी च (तिवा) । शिवस्तु रुदः, शिवं भद्रम् । द्वौ द्वौ द्वन्द्वं, द्वन्द्वंहस्यमर्यादावचनव्युक्तमण्यज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु (सू०) इति साङुः । भिधुने च (द्वन्द्वम्) ॥ २१३ ॥ द्रव्यं पारिभाषिकं विशेष्याख्यं, यदाहुः— वस्त्रूलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते । द्रव्यमित्युच्यते सोर्थो भेद्यत्वेन व्यवस्थितः ॥ यथा— सत्त्वे निविशतेषेति (का०) । असुषु यथा— उत्कान्तसत्त्वे मृगः । व्यवसायोतिशयवद्वीवं यथा— सत्त्ववाऽर्थालंपनः । जन्तौ यथा— सत्त्वहितः । अपिशब्दाद् गुणे वक्ते स्वभावे पिशाचे, आत्मलाभे सत्त्वायां सारे च (सत्त्वम्), यत्काँटिलयः— सत्त्ववन्तो मृद्भागाः । क्षीवृ अधार्घर्ये, षण्डे— उभयव्यजने नपुंसकलिङ्गम् ॥ २१४ ॥ कापि च— अल्यध्वगातिप्रणतौ प्राप्त्वौ प्राप्त्वं च बन्धने । अथ शान्ताः । (वैश्ये) यथा— विप्रक्षत्रियविशदाः (पृ० ११३) । मग्नुजे यथा— विशां-

द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ द्वौ चराभिमरौ स्पशौ ।
 द्वौ राशी पुञ्चमेषाद्यौ द्वौ वंशौ कुलभस्करौ ॥ २१५ ॥
 रहःप्रकाशौ वीकाशौ निर्वेशौ भृतिभोगयोः ।
 कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु ॥ २१६ ॥
 पदे लक्ष्ये निमित्तपदेशः स्यात्कुशमप्सु च ।
 दशावस्थानेकथिधाप्याशा तृष्णापि चायता ॥ २१७ ॥
 वशा खी करिणी च स्याद् दृग्ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु ।
 स्यात्कर्क्षः साहसिकः कठोरामसृणावपि ॥ २१८ ॥
 प्रकाशोतिप्रसिद्धेपि दिशावज्ञे च बालिशः ।
 सुरमत्स्यावनिमिषौ पुरुषावात्ममानवौ ॥ २१९ ॥
 काकमत्स्यात्खगौ ध्वाइक्षौ कक्षौ च तृणवीरुधौ ।
 अभीषुः प्रयहे रक्षमौ प्रैषः प्रेषणमर्दने ॥ २२० ॥

पतिविश्वरभाजमारात् (रु०) । विद् गूथे, वान्त इत्येके । अभिव्रियतेभिमरः प्राणनिरपेक्षस्तीक्षणाह्वः, यो द्रव्यहेतोव्यर्थां हस्तिनं वा योधयति । रणभिमर इत्येके, स्पशा बाधनस्पशीनयोः । वन्धे तु घञ्, यथा- सेयमुभयतःस्पाशा रज्जुः । राति राशयति वा राशिः । पुञ्जे यथा- धान्यराशिः । मेषवृषाद्या द्वादश राशयः । वनुते वंशः, मस्तको वेणुः । (वंशः) समूहस्तूपचारात् ॥ २१५ ॥ विकाशनं वीकाशः, उपसर्गस्यधबीति (सू०) दीर्घः, विर्विगतार्थं विशेषार्थं च । निर्विश्यते भुज्यते निर्वेशः । भूतौ यथा- प्रतिप्रहजप [य] विकय [म] निर्वेशा विगतैरर्थैः । भोगे यथा- स्यवन्धानं निर्वेशः । कुत्सितं नाशयतीति कीनाशः । कीशकीकटीककार्यः की निपात इति श्रीभोजः । मर्केपि (कीनाशः) ॥ २१६ ॥ अपदिश्यतेपदेशः, पदं स्थानं यथा- त्यक्तापदेशो यति । लक्ष्ये यथा- सापदेशः । निमित्ते यथा- केनाप्यपदेशेनागतः । प्रसिद्धो च यथा- लघ्यव्यपदेशः । कौ शेते कुश्यति च कुशम् । चशब्दाद्यमें (कुशः) । फाले तु कुशी, जानपदकुण्डेति (सू०) अयोविकारे दीप् । दशाति दश्यते च दशा । आपिशब्दाद्वितिः, पदान्ते तु दशाः पुंचुत्वे । आशासनमाशा महान्गर्धः । अपिशब्दाद्विति (आशा) ॥ २१६ ॥ चशब्दाद्वन्ध्यगवी सुता वश्या च (वशाः) । वश स्वायत्तः, इच्छा यन्वणा प्रभुत्वं च । भावे कर्तृति करणे च क्रिप् (दृश), दर्शनेक्षिण च । कृणोति कर्क्षशः, अमस्तुणः पुरुषः ॥ २१८ ॥ प्रकाशते प्रकाशनं च प्रकाशः । अपिशब्दात्प्रकटे- उद्योते च (प्रकाशः) । वालते वालिशः, वाङ् आ-हावे । दुर्गस्तु- कोशोऽत्री कुड्मले खड्गपिधानेयैर्घदिव्ययोः । नाशः क्षये तिरोधाने जीवितेशः प्रिये यमे ॥ नृशंसखड्गौ निक्रियावंशुः सूर्येशवः कराः । आश्वारुया शालियःप्राये पाशो बन्धनशब्दयोः ॥ लक्ष्यं च- अप्रतो बाहुपाशेन केशापाशेन पृष्ठतः । पार्श्वयोः कर्णपाशेन सर्वतो बन्धनं प्रिया [ये] ॥ अथ वान्ताः । न निमिषपद्यनिमिषः । पुरि पुरि शयनात्पूरणात्पालनाच्च पुरुषः ॥ २१९ ॥ मत्स्यानति मत्स्याद्वकः, ध्वक्षि काइक्षायाम् । कषति कक्षः, वीरुलता । चशब्दात्प्रपे पार्श्वे भित्तौ च (कक्षः) पापे यथा- कक्षाय कमते कक्षायते, सत्रकक्षकष्टकुच्छगहनेभ्यः (कण्वचिकीर्षायामिति) (वा०) पापे कमणे क्यड् । पार्श्वेड्गविशेषे यथा- त्व [म] इन्ताइकितपालिक्षणधिरकिन्नाप्रपृखं शरम् । भित्तौ यथा- सप्तकक्षान्तरा राजधानी । ईष उच्छे, प्रयहो वलादिः, रक्षिमरीचिः । (प्रैषः) प्राद्वोदोदये- पैध्येविति (वा०) वृद्धिः ॥ २२० ॥ पक्ष परिप्रहे । अपिशब्दात्- केशे पक्षः समूहार्थः पक्षः साध्य-

पक्षः सहाय्यप्युप्णीषः (षं) शिरोवेष्टकिरीटयोः ।
 शुकले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभं वृषः ॥ २२१ ॥
 कोषोख्त्री कुड्मले खडगपिधाने यौधिविद्ययोः ।
 द्यूतेक्षे शारिफलकेप्याकर्षो शाक्षमिन्द्रिये ॥ २२२ ॥
 ना द्यूताङ्गे कर्षचक्रे व्यवहारे कलिदुमे ।
 कर्षूर्वार्ता कर्तीषाम्निः कर्षूः कुलयाभिधायिनी ॥ २२३ ॥
 पुंभावे तत्कियायाच पौरुषं विषमप्सु च ।
 उपादानं प्यामिषं स्यादपराधेपि किलिविषम् ॥ २२४ ॥
 स्याद् वृष्टौ लोकधात्वयंशे वत्सरे वर्षमस्त्रियाम् ।
 प्रेक्षा नृत्तेक्षणं प्रज्ञा भिक्षा सेवार्थना भृतिः ॥ २२५ ॥
 त्विद् शोभापि त्रिषु परे न्यक्षं कात्स्न्यनिकृष्टयोः ।
 प्रत्यक्षेधिकृतेद्यक्षो रुक्षस्त्वप्रेम्यचिक्कणे ॥ २२६ ॥
 रविवेतच्छद्दौ हंसौ सूर्यवही विभावसू ।
 वत्सौ तर्णकवर्षीं द्वौ सारङ्गाश्च दिवौकसः ॥ २२७ ॥

विरोधयोः । बले काले पतत्रे च रुचो पार्श्वे विकलिते ॥ उप्यते उप्णीषः । शुकले यथा— वृष्ण्याः प्रयोगाः । मूषिके यथा— वृषदंशः । श्रेष्ठे यथा— पुरुषवृषः । सुकृते यथा— वृषो हि मगवान्वर्मः (नारदः), वर्षति वर्षयते च वृषः ॥ २२१ ॥ कुर्ष्यति कुर्णाति च कोषः, कुड्मले कलिकामध्ये, अर्थैँ वो भाण्डागारं, दिव्यं शरथः । योन्यां पात्रविशेषेषे यथा— मूत्रकोषः, नेत्रकोषः । लोके तालव्यः शान्तोयम् । अपिशब्दादकर्षणे, आकर्षणमाकृष्यते— आकर्षत्वस्मिन्वाकर्षः । अशोल्यक्षं चक्षुरादि ॥ २२२ ॥ द्यूताङ्गे यथा— त्रियेक्षा मृगाया पानम् । कर्षे यथा— अक्षः षोडश माषकः । चक्रं रथ-काष्ठोपलक्षणम् (अक्षः) । व्यवहार आयव्ययादिन्यायः, यथा— अक्षपटलम् । कलिदुमो विभीतकः (अक्षः) । श्रोतोमूलेपि (अक्षः) । कर्षणं कर्षति कृष्यते वा कर्षूः, वार्ता कृषिः, करीषं शुक्षगोम-गम् । कुल्या यथा— चतस्रः कर्षूः पितृभ्यः कुर्यात् ॥ २२३ ॥ पुरुषस्य भावः कर्म नेति, भावे (प्राण-भृजाति) वयोवचनेति (सू०) अन् । विशूद्ध व्यासौ । चवादाद्वारले (विषम्) । उपादानमुक्तोचः (आमिषम्) । अपिशब्दान्मांसादौ, आभिष्यत आमिषम् । अपिशब्दात्पापे किलिविषं, किल क्षेपे ॥ २२४ ॥ लोकं धने लोकधातुर्जमुद्दीपस्तस्याशो भूखड्डो नवधेलावृतादिः, वर्षणं वर्षे, अजिवैभयादीनामुपसं-ख्यानम् (वा०) । अन्यत वर्षयत्याप्याययतीति वर्षः, दुर्गस्तु— वर्षाद्या लोकधातुर्व षण्वत्सरवृष्टयः । षण्डो वर्षवरः । नृत्तादिप्रेक्षणकं, प्रेक्षयत इति प्रेक्षा । प्रेक्षयतेनयेति प्रेक्षा धीः, प्रेक्षणे च । अतो नृत्ते-क्षणप्रज्ञाश्रेति युक्तः पाठः ॥ २२५ ॥ अपिगतोक्षेरध्यक्षो घटादिः । अक्षेष्वायस्थानेष्वधिकृतोध्यक्षः, अधिकान्यक्षीण्यस्य, अध्यक्षोति वाध्यक्षो नियुक्तः । रुक्ष पारुष्ये, अचिक्षणे निःस्नेहे ॥ २२६ ॥ तथा— व्याजसंख्याशरव्येषु लक्षं घोषो रववत्रौ । कपिशीर्षे भित्तिशुड्गे तुर्तर्षश्वकः सुरा ॥ दोषो वातादिके दोषा रात्रौ दक्षोपि कुकुटे । शुण्डाग्रभागे गण्डो द्रव्येष्व मूरुपूरण ॥ इतः सान्ताः । हन्ति गच्छतीति हंसः, आयदेहानादुत्तरदेहसंपरिग्रहाच्च हंस आत्मा प्राणो वर्तविशेषश्व । विभा त्विद् वसु यस्य विभावसुः । वसति वसन्तरिमनवत्सः । वत्सं तु वक्षः । सरनित सारङ्गाः, सहारङ्गेण गत्या वर्णेन च वर्तन्ते वा । चशब्दान्मृगाश्चातका [हस्तिनो] भ्रमराश्च ॥ २२७ ॥ आदिशब्दात्करुणादौ (रसः) । विषे यथा—

शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः ।
 पुंस्युन्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरेपि शोवरे ॥ २२८ ॥
 देवभेदेनले रस्मौ वसू रत्ने धने वसु ।
 विष्णौ च वेधाः स्त्री त्वाशीहिंताशंसाहिदंष्ट्रयोः ॥ २२९ ॥
 लालसे प्रार्थनौत्सुक्ये हिंसा चौर्यादिकर्म च ।
 प्रसूरश्वापि भूद्यावौ रोदस्यौ रोदसी च ते ॥ २३० ॥
 ज्वालाभासौ नपुंस्यर्चिज्योतिर्मध्योतदृष्टिषु ।
 पापापराधयोरागः खगबाल्यादिनोर्वयः ॥ २३१ ॥
 तेजःपुरीषयोर्वर्चो महश्चोत्सवतेजसोः ।
 रजो गुणे च स्त्रीपुष्पे राहौ ध्वान्ते गुणे तमः ॥ २३२ ॥
 छन्दः पद्येभिलाषे च तपः कृच्छ्रादिकर्म च ।
 सहो बलं सहा मार्गे नभः सं श्रावणो नभाः ॥ २३३ ॥

तीक्ष्णरसान् भिक्षुकांश्च रिपै युज्जीत । वीर्ये यथा— रसस्यातिरसः: सर्पिः । गुणे यथा— रसाः स्वाद्म्लल-
 वणतिक्तोषणकाशायकाः । रागे यथा— रसिकः पुरुषादिः । द्रवे यथा— हरीतकीरसः । आयदेहधातौ च
 यथा— रसासृङ्गमासमेदोस्थिमज्जाशुकाणि धातवः । पारदे च यथा— रसवादी । रसा तु भूः । तंसिः
 सौत्रो भूषणार्थः, वतंसोपि ॥ २२८ ॥ देवभेदे यथा— अस्त्रै वसवः । अनलेभिः, रसिमस्तेजः, वसति
 सर्वत्रोप्यते वा । तेजश्च वसु, आहुश्च— वसु रत्नं वसु धनं वसु तेजो निगद्यते । चशब्दाद्विद्वद्वात्रोः,
 विधिति विधत्ते वा वेधाः । वेधश्च हिंसामाहुः । आशासनमाशीः, आशं (श)सति हिनस्ति च, यदाहुः—
 आशीस्ताञ्छगता दंश्र तया विद्वा न जीवति । आशीविषः, पृष्ठोदरादित्वात् (सू०) सलोपः ॥ २२९ ॥
 लल ईप्सायामित्यस्माल्लसेर्येडन्ताद्वा लालसा । चशब्दाद्वितः (हिंसा) । वडवाल्या प्रसूः । अपिशब्दा-
 न्माता (प्रसूः) । गोतोणिदित्यत्रौतोणिदिति पाठाद् योशब्दस्य सर्वनामस्थाने वृद्धिः । आय ईदन्तो
 भुवि दिवि च वर्तते, अन्योऽसन्तः कङ्गवे द्रयमाह, यथा— रोदेरन्त्रमजिहदत् [न्] । रुणदि सर्व
 रोदः । रोदसीत्यव्ययमप्यस्ति, यथा— द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसीति च ॥ २३० ॥ ईदमिय
 वा, अर्च्यतेर्विः । ज्योतते ज्योतिः, भं तारका, योतः प्रकाशः, दृष्टिः कर्नीनिकामध्यम्, यन्मनुः— तारा
 नेत्रत्रिः [वि] जागः स्याज्योतिस्तत्प्रभांशकम् । आगच्छस्यागः । वयते याति [वाति वा] वयः,
 असुन्, नुमा कङ्गवे ॥ २३१ ॥ रूपेषि (वर्चः) । उत्सवे (महः), अकारान्तोपि, मह पूजायाम् ।
 गुणे सत्त्वात्परे यथा— उपष्टम्भकं बलं च रजः । चशब्दाधूलौ (रजः) । स्त्रीपुष्पे यथा— रजस्वला ।
 गुणे यथा— गुरुवरणकमेव तमः, ताम्यन्त्यनेन तमः ॥ २३२ ॥ छन्दति छन्दः, पद्ये गायत्र्यादौ ।
 अभिलाषे— अकारान्तोपि यथा— छन्दानुवर्त्ता । चकाराद्वेदे यथा— युक्तस्तन्दास्यधीयत । आदिशब्दा-
 खान्द्रायणादि (तपः) । चशब्दात्तपा माघः, अदन्तोपि ग्रीष्मार्थः, यथा— तपेन वर्षा शरदा हिंसागमः
 (शिशु०) । सहते सहः । मार्गो मार्गशीर्षः, द्विः पाठो लिङ्गभेदार्थः । एवं नभसोः— ओकसोः, पयसो-
 स्त्वेकं लिङ्गं क्षीराभ्मसोः क्षीवत्वात् । न बभस्ति नभाः, एकं शूल्यत्वादन्यो नेष्वच्छवत्वात्, नभ हिंसायां
 वा ॥ २३३ ॥ उच समवाये, ओकउचःके (सू०) इति— अदन्तोपि । पीड़ पाने, पय गतौ च (पयः) । उच्जे-
 रसुनि साध्यं (ओजः) । विषमसंख्यावाची त्वोजादन्तः, ओजेनैजः समः पाठो युग्मयुजाव [ध] समस्य

ओकः सद्ग्राथ्रयश्चौकाः पयः क्षीरं पयोम्बु च ।
 ओजो दीप्तौ वले स्रोत इन्द्रिये निमनगारये ॥ २३४ ॥
 तेजः प्रभावे दीप्तौ च वले शुक्रेष्ट्यतस्त्रिषु ।
 विद्वान् विश्वं वीभत्सो हिंसोप्यतिशये त्वमी ॥ २३५ ॥
 वृद्धप्रशस्ययोर्जयायान् कर्नीयांस्तु युवाल्पयोः ।
 वरीयांस्तरूपरयोः साधीयान्साधुवादयोः ॥ २३६ ॥
 इलेपि वर्हं निर्वन्धोपरागर्काद्ययो ग्रहाः ।
 द्वार्यापीडे क्वाथरसे निर्यूहो नागदन्तके ॥ २३७ ॥
 तुलासूब्रेश्वादिरक्ष्मौ प्रग्राहः प्रग्रहोपि च ।
 पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः ॥ २३८ ॥
 दारेषु च गृहाः श्रोण्यामप्यारोहो वरस्त्रियाः ।
 वृहो वृन्देष्ट्यहिंस्रेष्ट्यमीन्द्रकास्तमोपहाः ॥ २३९ ॥
 परिच्छद्वे त्रुपार्हेर्थं परिवर्होव्ययाः परे ।
 आडीषदर्थेभिव्यासौ सीमार्थं धातुयोगजे ॥ २४० ॥

तु (भरत०) । स्रवति स्रोतः, इन्द्रियमिन्द्रियद्वारम् । रयः प्रवाहो लक्षणया (स्रोतः) ॥ २३४ ॥
 तिज निशाने (तेजः) । अपिशब्दादसहनत्वे यज्ञद्वारतः— अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।
 प्राणात्ययेष्यसहनं तत्तेजः समुदाहतम् ॥ सान्ता यावद्वाच्यलिङ्गाः । विदेः शरुवेषुः (सू०) । चशब्दा-
 त्पण्डितामृजौ (विद्वान्) । मान्वधेति (सू०) सन्नभ्यासदीर्घश्च, ततो अप्रत्ययात् (सू०), वीभ-
 स्सास्यास्तीति वीभत्सः । चशब्दादजुगुष्टिर्जुनश्च । वक्ष्यमाणात्वाव ईयसुनन्ताः ॥ २३५ ॥ प्रशस्य-
 स्यशः (सू०), वृद्धस्यच (सू०), ज्यञ्च (सू०) इति ज्यादेशः । युवाल्पयोःकन्त्रन्यतरस्याम् (सू०) ।
 अतिशयेनोर्वरश्च वरीयान्, प्रियस्थिरस्फ्रोर्वेति (सू०) उरोर्वरादेशः । अतिशयेन साधु बाढं च
 साधीयः, अनिक्कावादयोनेंदसाधी (सू०) ॥ २३६ ॥ इतो हान्ताः । दलं पर्णं, परिवारश्च (वर्हम्) ।
 अपिशब्दान्मयूरपिच्छे (वर्ह), वृह वृद्धो, वर्ह प्राधान्ये च । उपरागो राहुप्रहणं, भावे ग्रहवृहुनिश्चिगम-
 श्वेति (सू०) अप्, कर्त्तरि विभाषाग्रहः (सू०) इत्यच् । भूतोपि (ग्रहः) । आपीडो बहिनिःसृतं
 दारु, निर्यान्त्वनेन निर्याति निर्याति च निर्यूहः, यूहिलौकिको धातुर्वा । नागदन्तको भित्तिस्थः कीलकः
 (निर्यूहः) ॥ २३७ ॥ प्रस्त्रातेनेन, प्रेवणिजाम् (सू०), रस्मौच (सू०) इति वा घञ् । परिशुद्धते
 परिप्रहणं च परिप्रहः, ग्रहवृहुनिश्चिगमथ (सू०) इत्यप्, परिगृहातीति— अच् । शापः शपथः (परि-
 ग्रहः) ॥ २३८ ॥ दारेषु तात्स्थ्यात् । चशब्दादेसमनि, गृहान्ति गृहाः, नित्यं बहुत्वे, गेहेकः (सू०) ।
 श्रोण्यां यथा— वरारोहा । अपिशब्दाच्छेलायारोहणेश्वरो च (आरोहः), अधिकरणे भावे च घञ्,
 कर्त्तयच् । व्यूह्यते रक्ष्यते व्यूहः, अपिशब्दात्तैन्यविन्यासे यथा— चक्रवृद्धः । अंहत्याहिः, अपिशब्दात्सर्वे
 वप्रे च । अपहन्तेर्दः (अपेक्षतमसोः) ॥ २३९ ॥ नृपाहें छत्रत्रामरादौ, अर्थे वस्तुनि धने वा
 (परिबर्हः) । इति नानार्थर्वाः । अत ऊर्ध्मव्ययवर्गो वक्ष्यते, ततः प्रस्तावान्नार्थाव्ययवर्गस्तावत् ।
 ईषतिपृगलः— आपिडगः । अभिव्यासिरभिविधिः— आकुमारं यशः पाणिनेः । सीमार्थो मर्यादा,
 यथा— आ— उदकान्तात्रियं प्रोषितमनुवजेत् । धातुयोगजे धात्वर्थेन क्रियया योगजे संबन्धोत्थे योत-
 कत्वे, यथा— आरोहति । उपसरोंपि खुरतस्तन्यायेनात्रोक्तः ॥ २४० ॥ स्पृतिः सूचनं, यथा— आ एवं

आ प्रगृह्णः स्वतौ वः क्येष्यास्तु स्यात्कोपपीडयोः ।
 पापकुत्तेषदर्थे कु धिह् निर्भर्सननिन्दयोः ॥ २४१ ॥
 चान्वाचयसमाहरेतरंतरतस्मुच्चये ।
 स्वस्त्याशीः क्षेमपुण्यादौ प्रकर्षे लङ्घनेऽव्यति ॥ २४२ ॥
 स्थितयश्चे च वितर्के च तु स्याद्देवयधारणे ।
 सकृत्सहैकवारं चाप्याराद् दूषसमीपयोः ॥ २४३ ॥
 प्रतीच्यां चरदे पश्चादुताप्यर्थविकल्पयोः ।
 पुनः सहार्थयोः शश्वत्साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः ॥ २४४ ॥
 स्वेदानुकम्पासंतोषविस्मयामन्त्रणे बत ।
 हन्त हर्षेनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः ॥ २४५ ॥

किलैत् । वाक्यपूरणे पूर्वोक्तस्यान्यथात्वे धोत्ये, यथा— आ एवं तु मन्यसे, पूर्वे नैवममंस्थाः— अथ तु मन्यस इत्यर्थः । निपातएकाजनाङ् (सू०) इति प्रगृह्णत्वात्, प्लुतप्रगृह्णाअचीति (सू०) प्रकृतिभावः, यदाहु— ईवर्थे कियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एवमतं डितं विद्याद्राक्षयस्मरणयोराडित् (का०) । समुच्चेपिशब्दात्— देवेभ्यश्च पितृभ्य आ (निरुक्त०) । केषे— आः रक्षस्तिष्ठति । पीडायां— विद्यामातरमाः प्रददर्शे नृपशत् भिक्षामहे निरुपाः (उद्द्रट०) । पापे यथा— पापो ब्रह्मा कुत्रिद्धः । कुत्सायां— कुपुरुषः । ईवन्मधुरं कामधुरम् । निर्भत्सने— धिक् तार्किकान् । निन्दायां— धिरु कृतोयम् ॥ २४१ ॥ अन्वाचयो मुख्यसिद्धावप्यज्ञनिष्ठतिः, यथा— भिक्षामठ गां चानय । समाहरे संहतिप्राधान्ये, यथा— पाणी च पादौ च पाणिपादम् । इतरेतरयोगे संहन्यमानप्राधान्ये, यथा— [प्रक्षम्बन्ध्योधश्च] लक्ष्मन्यमोधौ । समुच्चय एकत्रानेकप्रचयः, यथा— गामयो वात्स्यागतौ, पचति च पठति च चैवः । विनियोगतुल्ययोगिताहेतुषु च । विनियोगे— अहं च त्वं च वृत्रहन् संयुज्याव सनिभ्य आ (निरुक्त०) । तुल्ययोगितायां— ध्यातयोपस्थितश्च । हेतौ— ग्रामथ गन्तव्यः शीतं च, शीतात्कर्त्तं गम्यत इत्यर्थः । स्वस्तीत्यविनाशनाम[य]— स्वस्ति तेस्तु लतया सह वृक्ष । क्षेमे— स्वस्ति प्रजाम्यः । पुष्टे— काममिदं ते स्वार्थत । आदिशब्दान्मद्गङ्गादौ— स्वस्ति श्रीकुमुमपुरात् (सुद्राराक्षस०) । प्रकर्षे— अतिवृद्धः । लङ्घनमतिकमणं यथा— सर्वान् गुणानेषु गुणोति भाति, अतिकम्य भातीत्यर्थः ॥ २४२ ॥ प्रश्ने— कः स्वेदकाकी चरति । वितकों नानापक्षावर्माः— अथः स्विदासीदुपारे स्विदासोत् (वाजसने-यीसंहिता) । भेदे विशेषः, यथा— क्षीरान्मांसं तु पुष्टिकृत् । अवधारणे— भीमस्तु पाण्डवानां रौद्रः । हेतुव्यावृत्ती त्वनयोभेदौ— गृहीयां चे[वे]दुर्जन त्वं तु तेऽकं करिष्यसि । सहाये— सकृद्यान्ति । एकवरे— सकृदंशो निपतति (मनुः) । अपिशब्दात्सदार्थे— सकृद्युवानो गीर्वाणाः ॥ दूरे— आराच्छत्रोः सदा वसेत् । सर्वपे— संप्रातान् स्थापयेदारात् ॥ २४३ ॥ प्रतीच्यां— पश्चादस्तादिः । चरमे— पश्चायाति । अप्यर्थः समुच्चयप्रश्नो । समुच्चये— उत भीम उतारुनः । प्रश्ने— उत दण्डः पतिष्यति । विकल्पे— उत पर्वतं भिन्ना— उत चुक्रेद्वज्ञः । वितर्केऽपि— स्थापुरुत पुरुषः । पुनरथे पौनःपुन्ये— शश्वयाति । सहाये— शश्वद् भुजते । नित्येपि— शाश्वतं वैरम् । प्रलक्षे— साक्षाद् द्रश्य साक्षी । तुल्ये— इयं साक्षा-लक्ष्मीः ॥ २४४ ॥ खेदे— अहो बत महत्कष्टम् । अनुकम्पायां— बत निःस्वोसि । संते पे— बत प्राप्ता सीता । विस्मये— अहो बतासि स्पृहणीयवीर्यः (कु० सं०) । आमन्त्रणे— बत वितरत तोयं तोय-वाहा हिमान्तं [नितान्तं] । हर्षे— हन्त जीविताः स्मः । अनुकम्पायां— पुत्रक हन्त मे बालकाः [ते धानाकाः] । चाक्यारम्भे— हन्त ते कथयिष्यामि (भगवद्गीता) । विषादे— हन्त हताः पथिक-गेहिन्यः । दाने निथये च— हन्तकारः (वा० रा०), हन्त गच्छामः ॥ २४५ ॥ प्रतीनिधौ— अभि-

प्रति प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः ।
 इति हेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिषु ॥ २४६ ॥
 प्राच्यां पुरस्तात्प्रथमे प्रार्थेयत इत्यपि ।
 यावत्तावच्च साकल्येवधौ मानवधारणे ॥ २४७ ॥
 मङ्गलानन्तरारम्भप्रभकात्स्वर्ण्येवयो अथ ।
 वृथा निरर्थकाविधयोर्नानानेकोभयार्थयोः ॥ २४८ ॥
 तु षुच्छायां विकल्पे च पश्चात्सादृश्ययोरनु ।
 प्रस्नावधारणानुशानुनयामन्त्रणे ननु ॥ २४९ ॥

मन्त्रुर्जुनतः [न] प्रति । वीप्साशां— वृक्षं वृक्षं प्रति सिद्धते । लक्षणे— वृक्षं प्रति विशेषते विद्युत् । आदि-
 शब्दादित्थं भूताण्यानादौ— साधुवैत्रो मातरं प्रति । भागे— यदव मां प्रति स्यात्सोशो दीयताम् । प्रति-
 दाने— मायानस्तै तिलेभ्यः प्रति प्रयच्छति । हेतौ— हन्तीति पलायते । प्रकरणं प्रकारः— गौरक्षो
 हस्तीति जातिः (भाष्य०) । प्रकों— इति पाणिनिः, पाणिनिशब्दः प्रकर्षात्प्रसिद्ध इत्यर्थः । अत एव
 प्रकारा (शा) दीति पेणुः । आदिशब्दादेवमर्थे— कमादमुं नारद इत्योधि सः (शिशु०) । मते—
 इत्यापिशलिः । विवक्षनियमे— तदस्यास्यास्मिन्निति मदुप (पाणिनिसूत्रं) । स्वरूपे— वृद्धिरियेव या
 वृद्धिः । समानौ यथा— अ अ इति । प्रत्यक्षे संनिधाववधारणे च ॥ २४६ ॥ प्राच्यां— पुरस्तात्सूर्यं
 उदेति । प्रथने— पुरस्ताद् भुइके । पुरार्थेतीते— पुरस्ताद्मोभूत् । अप्रतोर्थे— पुरस्तात्सेनानीर्याति ।
 आपिशब्दात्स्वर्णदेशो काले च— पुरस्ताद् द्वारम्, पुरस्तात्कृतम् । साकल्ये यथा— यावत्कार्यं तावल्कुरु,
 सकलं कुविल्यर्थः । अवधौ— यावद् गन्ता तावतिष्ठ । माने— यावद्वृत्तं तावद् भुक्तम् । अवधारणे—
 यावदमत्र ब्राह्मणानामन्त्रयस्व ॥ २४७ ॥ मङ्गले— अथ परस्मैपदानि । अनन्तरे— स्नातोथ भुडके ।
 आरम्भे— अथ शब्दानुशासनम् । प्रश्ने— अथ शक्तोसि भोक्तुम् । कात्स्वर्णे— अथ कृतू ब्रूमः । अधि-
 कारेपि— अथ स्नानविधिः । प्रतिज्ञायां— गैडोभवानयेति वृषः । अन्वादेशोपि— अथो इमं वेदमध्यापय,
 अथो एनं छन्दोपि । समुच्चये द्वौ— अथो खत्वाहुः, भीमोथार्जुनः । निरर्थके— वृथा दुग्धोनद्वान् ।
 आवेदौ— प्रातिभाष्यं वृथा दानमाक्षिकं मैरिकं च यत् (मनुः) । अनेकार्थे— नानाविधा जनाः । उभ-
 यार्थे— नानापक्षावमर्थौ: संशयः । विनार्थेपि— नाना नारीर्निष्कला लोकयात्रा ॥ २४८ ॥ प्रश्ने— को तु
 धावति । विकल्पेपि— भीमो तु कालुनो तु योद्धा । वितके— अहिरु रज्जुर्जु । पश्चादर्थे— तमनु धावति ।
 सादृश्ये अनुकारः । लक्षणादौ च— वृक्षमनु योतते । तत्त्वव्याने— साधुवैत्रो मातरमनु । भागे— यदव
 मामनु स्यात्तद् दीयताम् । वीप्सायां— वृक्षं वृक्षमनु सिद्धते । दैर्घ्ये— अनुगद्वां वाराणसी । प्रश्ने—
 नन्वध्येयसे । अवधारणे— नन्वय गच्छमः । अनुज्ञायां— नन्वादिश । अनुनयामन्त्रणे— ननु चिंड
 प्रसीद मे । वाक्यारम्भदौ च— नन्वपोहः प्रसू(सू) गते । आक्षये— ननु किमर्थमागतोसि । प्रत्युत्तौ—
 अकार्षीः कर्तृचैत्र, ननु करोमि भोः ॥ २४९ ॥ गर्हीयां— अपि सिद्धेत्पलाण्डम् । समुच्चये— भीमेर्जु-
 नोपि । प्रश्ने— अपि यासि । इष्टप्रश्नेपि— अपि कियार्थं सुलभं समित्कुशम् (कु० सं०) । शङ्कायां—
 अपि प्रसीदेत् । समावनायां— पर्वतमपि शिरसा भिन्न्यात् । अपेक्षादौ च— अपि गृहीयां च[वे] दम् ।
 पदार्थे— सर्पिषेपि स्यात्, मात्रा स्तोकं वा । उपमायां आशीविषे वा संकुद्दः सूर्यो वाप्र-
 विनिर्गतः । भीमोन्तको वा समरे गदापाणिरदृश्यत ॥ विकल्पे— यवैर्विहिभिर्वा यजेत् । द्वे द्वे समुच्चयेत
 एव— सा वा शम्भोस्तदीया वा मूर्तिर्जलमयी मम (कु० सं०), न तृतीयेत्यर्थः, वायुर्वाय मेरुर्वाय

गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपि ।
 उपमायां विकल्पे वा सामि त्वर्थे जुगुप्तिते ॥ २५० ॥
 अमा सह समीपे च कं वारिणि च मूर्ध्नि च ।
 इत्यमर्थयोरेवं नूनं तकेर्थनिश्चये ॥ २५१ ॥
 तूष्णीमर्थे सुखे जोषं किं पृच्छायां जुगुप्सने ।
 नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने ॥ २५२ ॥
 अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवाचकम् ।
 हुं वितर्के प्रिप्रश्चे समयान्तिकमध्ययोः ॥ २५३ ॥
 पुनरप्रथमे भेदे निर्निश्चयनिषेधयोः ।
 स्यात्प्रवन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा ॥ २५४ ॥
 ऊर्यूरी चोररी च विस्तारेऽग्नीकृतां चयम् ।
 स्वर्गे परे च लोके स्वर्वार्तासंभाव्ययोः किल ॥ २५५ ॥

दहनो वा । अर्थे— सामि संमीलिताक्षी । जुगुप्तिते— सामि कृतमकृतं स्यात् ॥ २५० ॥ सहार्थे— पुत्रेणामा भुड्के । समीपे— अमा भवोमात्यः । जले— कंजं पद्मम् । मूर्ध्नि— कंजाः केशाः । निन्दासुख्योश्च-कंदर्शः, कंयुः । इत्यर्थे— आप्तिरेवं विप्रः । इत्यमर्थे— एवंवादिने देवर्षीं (कु० सं०) । उपदेशादौ च-एवं पठ । निर्देशे— एवं तावत् । निश्चये— एवमेतत् । अङ्गीकरे— एवं कुर्मः । तर्के— नूनं शरस्कुला हि काशाः । अर्थनिश्चये— नूनं हन्तास्मि रावणम् ॥ २५१ ॥ तूष्णीमर्थे— जोषमास्त्र । सुखे— जोषमास्ते जितेन्द्रियः । प्रश्ने— किं गतोसि । जुगुप्सने— किंराजा यो न रक्षति, किमःक्षेपे (सू०) इति समासान्ताभावः । प्राकाश्ये— हिमालयो नाम नगाविराजः (कु० सं०) । संभाव्ये— कथं नाम समेष्यति । स्मृतिः संभावनैव— स नामायं बन्धुः । कोये— ममापि नाम दशानस्य पैरः परिभवः । उपगमः सासूयोऽग्नी-कारः— एवमस्तु नाम । कुर्सने— को नामायं सावितुरुदयः । अलीकविस्मयोश्च— दष्टेधरे रोदिति नाम तन्मी, अन्वो नाम पर्वतमारोहति ॥ २५२ ॥ भूषण— अलंकारः । पर्यासौ— अलमस्त्यस्य धनं, बहिर्लिख्यर्थः । शक्तौ— अलं मलो मलाय । वारणे— अलमतिप्रसङ्गोन । अलंखल्वोऽप्रतिषेधयोः (सू०) इति निषेधेपि— आलज्ञालभिदं ब्रत्रोर्यत्स दारानपाहरत् (शिशु०), न वक्तव्यमेतदित्यर्थः । वितर्के— चैत्रो हुं मैत्रो हुं । परिपक्षे— हुं स त्वं सुहत् । भयादौ च— हुं राक्षसोयम् । भर्त्सने— हुं निर्लजः । अनिच्छाया हुं हुं सुब्र । त्वां समयास्ते, त्वत्समीप इत्यर्थः । प्रामे समयास्ते, प्राममध्य इत्यर्थः ॥ २५३ ॥ अप्रथमे— पुनरक्षम् । (भेदे) विशेषे— किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्जयस्तथा (भगवद्गीता) । निश्चये— निषज्जनः । निषेधे— निर्मार्यादः । प्रबन्धे— उपाध्यायेन रसं पुराधीयते, अविरतमपाठीत्यर्थः । चिरातीते— पुरापि न नवं पुराणम् । निकटागामिके भविष्यदासने— गच्छ पुरा देवो वर्षति, यावत्पुरानिपाठयोर्लद् (सू०), समनन्तरं वर्षिष्यतीत्यर्थः ॥ २५४ ॥ उररीकृत्य पठं, विस्तीर्येत्यर्थः । आज्ञासुररीकृत्य याति, अङ्गीकृत्येत्यर्थः । स्वर्गे— एहि जाये स्वरारोहाव (वाजसनेयीसंहिता) । परलोके— स्वर्वार्तस्य शपुत्रस्य । वार्तायां— जघान कंसं किल वासुदेवः (भाष्य०) । संभाव्ये— अर्जुनः किल विजेत्यते कुरुन् । इत्वादौ च— स किल कविरेवमुक्तान् (वा० रा०) । अलीके— गोत्रस्त्वलितं किलायुतं कृत्वा । अरुचौ— त्वं किल बोत्ससे ॥ २५५ ॥ निषेधे— खलु कृत्वा, निषिदं करणमित्यर्थः । वाक्यालंकारे— अथो

निवेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनये खलु ।
 सर्वीपोभयतःशीघ्रसाकल्याभिमुखेभितः ॥ २५६ ॥
 नामप्राकाश्ययोः प्रादुर्मिथोन्योन्यं रहस्यपि ।
 तिरोन्तधौं तिर्थगर्थे हा विषाइशुगर्त्तिषु ॥ २५७ ॥
 अहहेत्यन्तुते खेदे हि हेताववधारणे ॥ २५८ ॥

इति नानार्थवर्गः । ३ ।

चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः ।
 मुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्षणमसकृत्समाः ॥ १ ॥
 ज्ञाग्निगत्यन्तसाहाय सपदि द्राङ् मङ्ग्लु । च]द्वते ।
 बलवत्सुषु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे ॥ २ ॥

खन्वादुः । जिज्ञासायां— स खलवर्तीते वेदम् । अनुनये— न खलु न खलु मुग्धे साहसं कार्यमेतत् (नागानन्द०) । अभितो प्रमं वसति, सर्वीप उभयत्र वेत्यर्थः । शीघ्रे— गच्छाभितः । साकल्ये— व्यापानायभितो रजः, समन्तःदिव्यर्थः । आपतन्तमभितोरिमपश्यत् ॥ २५६ ॥ नामिन— विष्णोर्देश प्रादुर्भावाः, मत्स्यकूर्मादीनि दश नामानीत्यर्थः । प्राकाश्ये— प्रादुरासीत् । अन्योन्यार्थे— भियः प्रहरतः । रहसि— भियो मन्त्रयते । अन्तधौं— तिरोहितः । परिभूतेन्तर्धुपचारात्— तिरस्कृतोरिः । तिर्थगर्थे— तिरः काष्ठं कुरु । विषादे— हा रमणीनां [यो] गतः कालः । शोके— हा प्रिये जनकराजपुत्रि (३० रा०) । अत्तौ— हा हतोऽस्मि । निन्दायां च— हा श्रोत्रियान् ॥ २५७ ॥ अद्भुते— अहह प्रङ्ग- प्रकर्थों राजः । खेदे— अहह हता विरहिणी बाला । दीर्घान्तोपि— भिक्षित्वापि बुभुक्षिता यदहहा । हेतौ— अप्रित्र धूमो हि द्रुत्यते । अवधारणे— को हि इस्तगतं पादगतं कुर्यात् ॥ २५८ ॥ इत्यव्ययेष्वनेकार्थ- वर्गः । इति नानार्थवर्गः । ३ ।

चिराय निर्भूते भूत्वा भवत्यहा(द्वा) महाधनः । चिररात्राय जायते [यजते] । चिरस्य भूतले धावति । आद्यशब्दाच्चिरेण चिराचिरमपि— चिरंजीवी, चिरंतन । कान्तं [न्तां] मुहुर्ध्यायति । पुनः पुनर्वर्ति पिवेद्भूरि । शश्वदक्षितः । अभीक्षणमासकालयतीभकुम्भम् । असकृदक्षितः ॥ १ ॥ ज्ञाक्षसरलभिसारिका । ज्ञगिति कुचतादेन्नमो मन्मथाय (विद्वाल०) । यज्ञाजसा जयति ब्रग्लोकम् । अहाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्जं (क० सं०) । सपदि प्रदहत्युगेक्षितोप्रिः । द्वाग्निवद्रुतं कातरैः । मङ्ग्लदूदपाति परितः पट्टलैर्लीनाम् (शिशु०) । श्रद्धेयाशु तरसादि च— शटिति घटयति विधिभिमत- मभिमुखीभूतः (रत्नावली०), आश्वरोहि मम सीधुभाजनात्, तरसोदिता सह जलेषु । तर्णं दुतं लिप्रं शीघ्रं लविति कियाविशेषणम् । बलवत्पिपासितोस्मि । सुषु खत्विदमुच्यते । किमुत ब्रह्मविनिमिः । मुसिक्त आप्रः फलति, अतिसिक्तक्ष । अतीव क्षुत्पियाः (सार्दि०) तः ॥ २ ॥ पृथग्देवदत्तादयं [त्वत्तः पृथग्दू नास्ति बन्धुः] । विना प्रार्थं वृष्टो देवः [विना वार्तं विना वर्षम्] । अन्तरेण पुरुषकारं न किंचित्सिद्धयति । ऋते कृशानोर्न हि मन्त्रपूतम् (क० सं०) । हिरूक् कर्मणां [यो०] मोक्षः, कर्मक्षये [यो०] मोक्ष इत्यर्थः । नाना नरीर्णिकला लोकयाता । अन्तरान्यत्रापि— त्वामन्तरा तामरसायताक्षि, अ(आ)— रोगिभावादन्यत्र । बत्सभासु प्रगल्भसे तत्पूञ्योसि । यतो विद्वास्ततो मान्यः । येन तेनादि च— वितर-

पृथग्विनान्तरेणर्ते हिरुङ् नाना च वर्जने ।
 यत्तद्यतस्ततो हेतावसाकल्ये तु चिद्वन ॥ ३ ॥
 कदाचिज्ञातु सार्थं तु साकं सत्रा समं सह ।
 आनुकूल्यार्थकं प्राध्वं व्यर्थके तु वृथा मुधा ॥ ४ ॥
 आहो उताहो किसुत विकल्पे किं किसूत च ।
 तु हि च स्म ह वै पादपूरणे पूजने स्वाति ॥ ५ ॥
 दिवाहीत्यथ दोषा च नक्तं च रजनाविति ॥ ६ ॥
 तिर्यगर्थे साचि तिरोप्यथ संबोधनार्थकाः ।
 स्युः प्याद पाढङ्ग हे है भोः समया निकषा हिरुङ् ॥ ७ ॥
 अतर्किते तु सहसा स्यात्पुरः पुरतोग्रतः ॥ ८ ॥
 स्वाहा देवहविर्दानं औषड् वौषड् वषट् स्वथा ।
 किंचिदीषनमनागल्पे प्रेत्यामुत्र भवान्तर ॥ ९ ॥
 वद्वा(वा) यथा तथेवं साम्येहो हाति विस्मये ।
 मौने तु तूष्णीं तूष्णीकां सद्यः सपदि तत्क्षणे ॥ १० ।

गिरमुदारां येन मूकाः पिकाः स्युः, नदीं तेन गतः, गमने नदी हेतुः । द्वितयो लक्षते— येन दाता [वोढा] तेन श्लाघ्यः । (अने) किंचिद् बूते । पदभ्यां याति कुन्नथन । प्रयः किंवृत्तात्परौ, क्वचित्-
 कुत्रचित्- कवचित् ॥ ३ ॥ अन्योन्यपर्यायावैतौ— कदाचिच्छूरतां याति मरणे कृतनिधयः, न जातु कामः
 कामानामुपभोगेन शाम्यति (मनुः) । सार्थं धनैर्महान् । पुत्रेण साकं याति । सत्रा कलशैर्गीहस्थ्यम् ।
 आत्रा समं युच्यते । पुत्रैः सहास्ते । सङ्गो द्विजैः सजूरीति सजूर्गतिप्रतिस्पृष्टो निपातः । प्राध्वं
 कुरुचं तुधाः, प्राध्वंवन्धने (सू०) इति गतिसंज्ञा— प्राध्वंकृत्य । वृथा दुग्धोनड्वान् । मुग्धे मुधः
 ताम्यसि ॥ ४ ॥ विकल्पः पक्षान्तरं- स्याणुराहो पुरुषः, उताहोस्त्रिवृद् भवेद्राजा नलः परपुरंजयः,
 किसुत रञ्जुः किसुत सर्पः [किं रञ्जुः किं सर्पः], किसु खेदयेत्किसु मानयेत्, एकमेव वरं तुंसामुत
 राज्यमुताश्रमः । आह्यामि तु तत्त्वं ते । न हि न हि मदिमानं प्राप्य तुष्णानित भुवाः । भीमः पार्थस्तथैव
 च । इति ह स्मादुहुराचार्याः । यो वै युवापर्यायावानः । खल्वादये पि— अहो न(तु) खल्भोः । पूजने-
 सुस्तुतं, अतिस्तुतम् ॥ ५ ॥ दिवातनं, इतिशब्देन सप्तम्यन्ते दिनार्थेयमिति वोत्तते । अभेष्येवम् । दोषा-
 मन्यमहः । नक्तंचरः । तथा— उषापि— उषातनो वायुः ॥ ६ ॥ साचि लोचनयुगं नमयन्ती । तिरः
 कांठं कुह । प्याद् पाठकाः । पाद् पान्थाः । अड्गानड्गा, इश्वाने चैतत् । हे चैत्र । है वातूल । भो
 भार्गव । हंहो, अरेरे, अयि— हंहो काम, रे चोर, अरे चेट, अयि प्रिये । एते सम्पार्थेन्योन्यं पर्यायाः—
 समया प्राम, लङ्कां निकषा हनिष्यति (शिशु०) । सम्यान् हिरुङ् ॥ ७ ॥ सहसा विद्यतीत न कियाम्
 (किरातार्जु०) । अप्रार्थी एते— पुरःसरः । नासीरधुलिवद्वलः पुरतः प्रयान्ति । अप्रतो धावते श्रीः ॥ ८ ॥
 सोमाय स्वाहा । अस्तु श्रौषद् । त्रीही वौषद् । वषाडेन्द्राय । विगृम्यः स्वथा । किंचित्कुञ्जिनमूर्वजाः । ईरत्स्मेरः ।
 बूते मनाक्षमादवम् । अन्यो धनं प्रेत्य गतस्य भुड्के । अमुत्र भविता यते तच्चिन्तय शुभाशुभम् ॥ ९ ॥
 पचतोति [स्वन्ती] चत् । पथिनैः [नी] वान्युरां [पा] (मेष०) । यथा चैत्रस्तथा मैत्रः । शारदा-
 अभिव पेलवमायुः । यथाकं एवं कर्णः । अहो आश्वर्यम् । इतिविधिलिलि (सि) तानां ही विचित्रो
 विपाकः (शिशु०) । मुनिस्तृणीमास्ते । अकवप्रकरणेतृणीमिकाम्बक्तव्यः (वा०) इत्यज्ञातार्थे
 विशिष्टे मौने तूष्णीकां, मौनमात्रे तूष्णीम् । सद्यः पतति मासेन । सगदि प्रदहत्युपेक्षितोमिः ॥ १० ॥

दिव्या समुपजोषं चेत्यानन्देथान्तरेन्तरा ।
 अन्तरेण च मध्ये स्युः प्रसव्य तु हउर्यकम् ॥ ११ ॥
 युक्ते द्वे सांप्रतं स्यानेभीक्षणं शश्वद्नारते ।
 अभावे नशं नो नापि मास्म मालं च वारणे ॥ १२ ॥
 पक्षान्तरे चेयदि च तत्त्वे त्वद्वाङ्गला द्रव्यम् ।
 प्रकाशो प्रादुराविः स्यादोभेवं परमं मते ॥ १३ ॥
 समन्ततस्तु परितः सर्वतो विव्यगित्यपि ।
 अकामानुमतौ काममस्युयोपगमेस्तु च ॥ १४ ॥
 ननु च स्याद्विरोधोक्तौ कथित्कामभवेदने ।
 निव्यमं दुष्प्रवं गर्वे यथः स्वं तु यथायथम् ॥ १५ ॥
 मृषा मिथ्या च वितये यथार्थं तु यथातयम् ।
 स्युरेवं तु पुनर्वेत्यश्वारणवाचकाः ॥ १६ ॥
 प्रागतीतार्थकं नूनमवश्यं निश्चये द्रव्यम् ।
 संवद्वेषेऽवरे त्वर्गानामेवं स्वयमात्मना ॥ १७ ॥

दिष्ट्या पुत्रो जातः । समुपजोषं वर्तते । आवगोरन्तरे जाताः पर्वताः सरितो द्रुमाः (महानाट०) । अन्तरा त्वा च मां च कमण्डलः । यतो भवन्तमन्तरेगान्यथा भूगोलोहितः, भवन्मध्येनेत्यर्थः । प्रसववित्तानि हरन्ति चौराः ॥ ११ ॥ न सांप्रतं यतः खी नेत्राः । हन्त स्थाने प्रश्नः । अभीक्षणं वक्ति । शश्वद्याति, अविरतमित्यर्थः । नहि प्रेम प्रयोजनापेक्षम् । अविप्र इव भाष्ये, विप्रवन्न वूष इत्यर्थः । नो जानोमः । नैकः सुनेषु जागृयात् । मास्म करोः । मा कार्षीः । अलं बाले रोदनेन ॥ १२ ॥ सन्तश्चेदमृतेन किम् । यदि खलास्तत्कालकूर्मं मृषा । अरे अद्वा पुरुषः । अजसा वक्ति साधुः । प्रादुरावीत् । आविर्भूतः । मतमभ्युपगमः- औं कुरु, एवं कुरु, परमं तत्रावसम् । एवं वाऽमित्यादि च ॥ १३ ॥ एते सर्वतोदिकार्थे- समन्ततो धावति, परितः प्रपतन्ति दुष्कृतां(तो) विपदः, सर्वतः संपदः सताम्, विष्वगच्छति विष्वद्यह् । इतिशब्दात्समन्तादित्यादि- समन्तऽद्वः सामन्तः । आदावनिच्छायां पश्चाद्गृणीकारे- कामं करोमि । अस्तुशब्दाद्युश्युर्गृणीकारे- अस्तुकारः; एवमस्तु को दोषः । चशब्दाऽद्वतु नाम ॥ १४ ॥ ननु च कः शब्दः । कामप्रेदनमिष्टपरिपश्चः- कच्चिज्ञीवति मे माता । निष्क्रान्ताः समा दुष्टाः समा वत्सरा अत्रेति, तिष्ठद्युप्रभृतीनिच (सू०) इत्यव्ययीभावादव्ययत्वम्, गर्हमात्रे तूपचारात्, समेन समासो वा- निःपर्मं वक्ति मूर्खः, कालातुचितमित्यर्थः । एवं दुःषमं वर्तते । सर्वेषां तु यथायथम्, यथास्वी[त्वी]यमित्यर्थः, यथास्वेयथायथमिति (सू०) साधुः ॥ १५ ॥ मृषोद्यम् (उ० रा०) । मिथ्यावादी । तथेति सत्यमनतिक्रम्य- यथातर्थं वक्ति सभाषु विद्वान् । एवमेतत् । आत्मा सर्वं तु पद्यति । विप्रः पुनः पूज्यः । गुरुर्वा वक्ति भीष्मो वा । त्वमेव देव सर्वं जानासि ॥ १६ ॥ प्राकृ रुतम् । नूनं हन्तास्मि रावणम् । अवश्यं यातारविरतरमुषित्वापि विषयाः (भर्तृहरि०) । संवत्सरः, संवत्तीये । अवरः पारादन्यः- वर्षात्पोडशादर्वाक्, अर्वाक्कालीनः । अइग्नीकारार्थे- औं कुर्मः, एवं कुर्मः । स्वयंभुः, आत्मनेति तृतीयान्तार्थे ॥ १७ ॥ नौचैर्मुद्विति । उच्चैरुच्चरितुं चिरम् । सन्तः, प्रायो त्रिवेक्षारः, भूमि बाहुल्यार्थे । अशीघ्रार्थे- शनैर्याति पिण्डालिका । कमेवि (शनैः) अदुतार्थान्ययात-

अल्पे नीचैर्भृत्युच्चैः प्रायो भूम्न्यद्वुते शनैः ।
 सना नित्ये बहिर्वादे स्मातीतेस्तमदर्शने ॥ १८ ॥
 अस्ति सत्ये रुषोक्तावुं (बु) ऊं प्रश्नेनुनये त्वयि ।
 तर्के स्यात् (हुं तर्के) स्यादुषा रात्रेवसाने नमो नतौ ॥ १९ ॥
 पुनरर्थेऽनिन्दायां दुषु सुषु प्रशंसन ।
 सायं साये प्रोग्रातः प्रभाते निकषान्तिके ॥ २० ॥
 परुत्परार्थेष्मोब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति ।
 अद्यात्राहृत्य पूर्वेह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् ॥ २१ ॥
 तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः ।
 उभयद्युशोभयेद्युः परे त्वह्नि परेद्यवि ॥ २२ ॥
 ह्यो गतेनागतेह्नि श्वः परःश्वस्तु परेहनि ।
 तदा तदानीं युगपदेकदा सर्वदा सदा ॥ २३ ॥
 एतहि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा ।
 दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्षत्यगादयः ॥ २४ ॥

इत्यव्ययवर्गः । ४ ।

शनैः शनैर्व्युपरमेत् । सनातनः । सनत्सनाच्च- सनत्कुमारः, सनात्कुमारथ । बहिर्भूतः । बक्ति स्मव्यासः, अबोचदित्यर्थः । अस्तं गतः ॥ १८ ॥ अस्तिक्षीरा श्वी, अस्ति परलोके मतिरस्यास्तिकः ॥ कोपनोक्तौ- ऊं सैवास्मि तव प्रिया । रुषेत्येव- ऊं न जानासि स्वार्थम् । अप्ययि साहसकारिणि । स्याद्विदिनोऽजैनाः । उषातनो वायुः । नमो देवेभ्यः ॥ १९ ॥ अमानुगुण्ये स्मरणे हुं फङ् विद्वानिराकृतौ । अड्डी-कृतौ स्यादर्थे हुं हीनसंबोधने त्वरे । मूर्खोऽपि नावमन्तव्यः किमह्नि विद्वान् । दुषुवादी खलः । सुषूक्तम् । सीयते क्षीयते सायो निशामुखं, घञ्- साबंतनो वायुः, सायमासीनः संघां वन्देत । प्रगेतनो वायुः । प्रातः संध्यामुपासीत । मित्रं निकषास्ते ॥ २० ॥ पूर्वे वर्षे परुत् । पूर्वतरे वर्षे परारि । यति गच्छति वर्तमाने वर्षे- ऐषमः, सद्यः परुत्परार्थेष्मद्विति (सू०) साधवः । एवमग्रिमाः । अस्मिन्नहन्यन्य, वर्त-मानातामात्रेयादुः- नरो लोकेय दुर्लभः (बलः), तदथवेन तथा । पूर्वेह्नि पूर्वेद्युः । आदिशब्दादुत्तरेद्युः । अधेरेद्युः, अपरेद्युः, अन्येद्युः, अन्यतरेद्युः, इतरेद्युः । युद्दिनमिति श्रीभोजः, यथा- युश्चन्द्रो योतते कथम् ॥ २१ ॥ उभयोरह्नोः- उभयेद्युः, उभयेद्युः, दुशोभयाद्वक्तव्यः (वा०) । स्मार्ते पक्षिणीयं रात्रिवदिता । तं हन्तास्मि परेद्यवि ॥ २२ ॥ अतीतेह्नि श्वः- ह्योक्तरेत् । आनागतोह्नि श्वः- श्वो गन्ता । श्वोदिनात्परमहः परःश्वः, पारस्करादित्वात् (सू०) परःसहस्रादिवत्सुट् । तस्मिन्नकाले तदा, तदोदाचेति (सू०) तदा, तदानीं च । एतौ तुल्यकालार्थौ । युगपत्प्राप्ताः । एकमिन्नकाले- एकदा मिलन्ति । एकपदे च- अयमेकपदे तया वियोगः (विकर्मोवशी०) । सर्वसिन्नकालेर्थे, सर्वैकान्यकिंवत्तदःकालेदा (सू०), सर्वस्यसोन्यतरस्यादि (सू०) ॥ २३ ॥ अस्मिन्नकालेर्थे, इदमोहिल् (सू०), एतेतौरथोः (सू०) इत्येतादेशः, (एतहि)- भवन्तमेतहि मनस्त्वगहिंते विवर्तमानं नरेदवत्तर्मनि (रुष०) । अधुना, इदानीं च । संत्रित्वं सांप्रतं, स्वार्थेण् । प्राच्यां दिशि प्राचि देशे काले वा- प्रागवस्ति । प्राच्या दिशः प्राचो देशात्कालाद्वा- प्रागागतः । प्राची दिक् प्राङ् देशः काले वा- प्राप्रम्यम् । दिक्शश्वदेभ्यः सममीपश्वमीप्रथमाभ्योदिग्देशकालेऽध्यतातिः (सू०), अब्देलुक् (सू०) । अग्निशब्दादुदगवागादि । एवं पूर्वादिभ्यः पुरस्तादधस्तादादि ॥ २४ ॥ इत्यव्ययवर्गः । ४ ।

सलिङ्गशास्त्रैः सज्जादिकृत्तद्वितसमासजैः ।
 अनुकैः संग्रहे लिङ्गं संकीर्णवदिहोचयेत् ॥ १ ॥
 लिङ्गेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यवाधितः ।
 ख्रियामीदूद्विरामैकाच् सयोनिप्राणिनाम च ॥ २ ॥
 नाम विद्विज्ञावद्वीवीणादिगभूनदीह्रियाम् ।
 अदन्तौद्विगुरेकार्थो न स पात्रयुगादिभिः ॥ ३ ॥

इह लिङ्गसंग्रहवर्गे वक्ष्यमाणलिङ्गानुशासनसहितैः सुधातुवृत्त्यादिजातैः (शब्दैः) प्रागुक्तै-
 लिङ्गमुन्नयेदूहेत् । लक्षणेन तत्त्वतो ज्ञानार्थं सन्नायुपादानम् । लिङ्गशास्त्रेण यथा— ख्रियामीदूद्विरामै-
 काच् । सुधातुवृत्तिजैर्यथा— अप्रयाद (सू०), षाससव्यन्धायुक्त (सू०) । कृद्वृत्तिजैर्यथा— ख्रियांकिन्
 (सू०), पुंसिसंज्ञायांशःप्रायेण (सू०), नवुसकेभावेकः (सू०) । गोवलीवर्द्धन्यायेनात्र सुधातुवृ-
 तिवर्जं कृद्वृत्तिरुदाहार्या । तद्वितवृत्तिजैर्यथा— तत्कीडायां प्रहरणं चेन्मौषादि । समासवृत्तिजैर्यथा—
 अदन्तौद्विगुरेकार्थं इत्यादि । कथमुत्रयेदित्याह— प्रागुक्तसंकीर्णवर्गवत्, वचननात्रेणत्यर्थः । उत्तं च प्राक्-
 प्रकृतिप्रत्ययार्थायैः संकीर्णे लिङ्गमुन्नयेत् (पृ० १०३) । प्रकृत्या यथा— अर्थर्चाःपुंसिच (सू०) ।
 प्रत्ययेन यथा— ख्रियांकिन् (सू०) । अर्थद्वारेण च यथा— मातृस्वस्त्रादीनाम् । आयशब्दात्क्रियाविशेषणानां
 कर्मतं नवुसकलिङ्गता च वक्तव्येति । तथा— अर्थस्य नित्यसमासवचनं सर्वलिङ्गता चेत्यादि ॥ १ ॥ अयं लिङ्गानां प्रागुक्तानां शेषविधिसंज्ञो वर्गे उत्तर्गत्वाद् व्यापको भवत्यपवादैर्यद्यवाधितः
 स्यत् । यथा— असन्नन्ता अवाधिताः पुंसि, तथा त्रान्तं सलोपवं शिष्टमिति, यथा— चन्द्रमाः, पुरुरवाः,
 सविमा प्रसवः, भरिमा कल्पः । अत्रापवादः— द्वयचक्कमसिसुसन्नतं तृतीये— इदं यशः, तेजः, नाम,
 धाम । ईदन्तपूदन्तं चैकस्त्वरं छ्रीलिङ्गं भवति— इयं छ्री, श्रीः, धीः, हीः, भ्रूः, भूः, हूः, जः ।
 पुंलिङ्गप्रत्यक्षं ख्रियामित्यधिकारोयम् । छ्रीध्वजयुक्तानां प्राणिनां संज्ञा च ख्रियाम्, यथा— इयं माता,
 स्वसा, प्रसूः, योषित्, इयं गौः सुरभिः, इयं कपिर्वानरी, इयमहेषुञ्जंगी, इयं करेणुर्हस्तिनी । दारादौ
 तु छ्रीत्वं पुभूमिन दाराः (पृ० ९२) इत्यायपवादाद्वायते । एवं सर्वत्रेण्यम् ॥ २ ॥ एषां नामपर्यायाः
 ख्रियाम्— इयं विद्युत्ताडिदशनिः, इयं निशा रात्रिः, इयं वली वीरतः, इयं वीणा परिवादिनी, इयं दिक्
 कुपुः, इयं भूः कुः, इयं नदी सरित्, इयं हौर्लज्जा । अकारान्तैः शब्दैः सहैकार्थः समाहारो यो द्विगुः
 स ख्रियां, यदिष्टिः— अकारान्तोत्तरपदेद्विगुःख्रियामाय्यते, (यथा) त्रयाणां लोकानां समाहारख्रि-
 लोकी, पञ्चमूलीशृतं पयः । स द्विगुः पात्रायुतरपदैरदन्तैर्न ख्रियां, पात्रादिभ्यः प्रतिषेध इति (पात्रा-
 यन्तस्यन), अतः स नवुसकलिति कीवे— पञ्चपत्रं, चतुर्वृंगं, त्रिभुवनं, त्रिपुरं, माघ्ये तु त्रिपुरी ॥ ३ ॥
 तल्पत्ययान्ताः ख्रियां, तस्यभावस्त्वतलौ (सू०)— गोर्भावो गोता, अश्वता । प्रामजनवन्धुसहायेभ्य-
 स्तलू (सू०)— प्रामाणां समूहो प्रामता, जनना । देवात्तलू (सू०)— देव एव देवता । समूहे यादि-
 प्रत्ययान्ताः ख्रियां, चाशादेर्यत् (यः) (पाशादिभ्योः)— पाशानां समूहः पाश्या । सलगोरथाद् (सू०)
 यत् (यः), इनित्रकव्यवचनं (सू०) चकारायत् (यः)— खलिनी, गोत्रा, रथकव्या । वैरायधे
 बुन्नन्तः ख्रियां (द्वन्द्वाद्वन्वैरमैथुनिकयोः)— अश्वमहिषयोर्वैरमश्वमहिषिका, काकोलकिका । अतिभरद्वा-
 जयोर्मैथुनप्रयोजने विवाहे वैरमत्रिभरद्वाजिका, वसिष्ठकुशिका । आदिशब्दात् पादशतस्यसंख्यादेवांप्रायां
 तुन्लोपथं (सू०), दण्डव्यवसर्गयोश्च (सू०)— द्वौ द्वौ पादौ द्विपदिकां दशाति, द्वे द्वे शते दण्डित्वा

तल्लुम्बे येनिकट्यत्रा वैरमैथुनिकादिकुन् ।
 स्त्रीभावादावनिक्तिणुत्थजच्छबुद्धिक्यव्युजितङ्ग(इनि)शाः ॥४॥
 उणादिषु निरुरीश डचाबूडनं चलं स्थिरम् ।
 तत्कांडायां प्रहरणं चेन्मौष्टा पाहृवा णदिक्ष ॥ ५ ॥
 घञ्जो अः सा क्रियास्यां चेद् दाण्डपाता हि फालगुनी ।
 श्वैर्नंपाता च मृगया तैलंपाता स्वधेति दिक्ष ॥ ६ ॥
 स्त्री स्यात्काच्चिन्मृणाल्यादिर्विवक्षापचये यदि ।
 लङ्का शेफालिका टीका धातकी पञ्जिकाढकी ॥ ७ ॥
 सिधका शा(सा)रिका हिका प्राचिकोल्का पिपीलिका ।
 तिन्दुकी कणिका भइगिः सुरझगासूचिमाढयः ॥ ८ ॥

द्विशतिका ददति । उपलक्षणत्वाद् बुजन्तोषि, द्वन्द्वमनोज्ञादेभ्यश्च (सू०) इति बुज- शैघ्योपाच्या-
यिका । गोत्रवरणाच्छुचाचादोबुज् (सू०)- गार्घ्यस्य भावः कर्म चेति गार्गिकया लाघते, काठिकया
लाघते । खिणापिधिखिक्य भावे वा कर्तरि च कारके- अनगदिप्रत्ययान्तः । खिणाम्, आकोशेनञ्चयिः;
(सू०)- अनननिस्ते वृश्ल भूयात्, अकरणः । खिणांकिन् (सू०)- कृतिः, भक्तिः । रोगाह्यार्या-
ष्टुत्तुहुल्म् (सू०)- प्रवाहिका, विगदिता । धावर्थनिर्देशेण्टुत्तुक्तव्यः (वा०)- कारिका, जौवि-
का । कर्मयोत्ताहरणच्छियाम् (मू०)- अन्येन्यं व्यावकोशनं व्यावकोशी वर्तते, व्यावभाषां [हासी],
णवःखियामत् (सू०) स्तार्ये । पर्यायार्हणो पतिषुबुज् (सू०)- भवतः शायिका, इकुभक्षिकोत्पन्ना ।
व्रजत्रयोर्मविक्यप् (सू०)- व्रज्या, इज्या । मंज्यायांसंसन्तेति (सू०) कप्र- समज्या, निषया । हनसन्तच
(सू०) इति क्यप्- ब्रजहत्या । प्यासन्त्वयोबुज् (सू०)- मण्डना, आसना । प्रश्नाह्यानयोरिष्य
(चान्द्रसू०)- को कारिमशार्णीः, इमां कारिम दाषपू । विद्भिदिदिभ्योह् (सू०)- घटा, मृजा, भिदा ।
अप्रथयात् (सू०)- चिकीर्षा, प्रतीया । कृजःरच (सू०)- किया, इच्छा ॥ ४ ॥ उणादौ न्यन्त
ऊदन्त ईदन्तथ ख्रियां- अरणिः, धननिः, हानिः, उयनिः, ग्लानिः, अलावृः, जम्बृ, लक्ष्मीः, तन्त्रीः ।
इयन्तमावन्तमूदन्तं चाभिष्वेयलिङ्गं रुदलिङ्गं च खियां- पुंस इयं गौक्षी बुद्धिः, हिमानी, अजा, बलाका,
श्रूतः, ब्रह्मवन्धुः । मुषिः प्रहरणं यस्यां किडायां मौष्ट्रा, पङ्गाः प्रहरणमस्यां पाल्लगा, तदस्यां प्रहरण-
मितिक्षीडायाणः (सू०), जदिक्- जप्रत्ययोदाहरणमित्यर्थः ॥ ५ ॥ इडगतोस्यां कालयुग्मां वर्तते, श्येनात-
तेस्यां मृगयायां वर्तते, तिरुपातोस्यां स्वधायां वर्तते, घजःसास्याकियेति (सू०) वः, श्येनतिलयोः
पातेजे (सू०) इति मुक्, स्वधास्त्यस्यां स्वधा श्राद्धम् ॥ ६ ॥ अपचयेत्यत्रे यदि वक्तुमिद्धा तदा
मृणाल्यादयः छ्विलिङ्गाः स्युः । अपचयेपचयस्यानलभ्णानि हि छ्विलुन्युसकानि । आदिश-
च्छाद्यगाली, तटी, मटी, छत्रिका, गृहकाण्डी । काचिदिति यत्र लोके पुनर्पुसकयोः स्त्रीत्वं दृश्यते, न
सुखादौ । लङ्का राक्षयुरी । शेषालिका पुष्पविशेषः । टीका वृत्तिः । धातकी नामौषधिः । पजिका
न्यासः । आडकी वृंदिमेदः, स्खलाडकं च ॥ ७ ॥ सिग्रामाशारिके वृक्षमेशौ । हिका- ऊर्ध्वे वातप्रदृतौ
शादः । प्राचिका पक्षिविशेषः । उल्ला ज्वाला । पिशीलिका वृत्तीकृमिः । योत्राप्रसिद्धः प्रागनुरूपा वा
स प्रातिपद्येनोच्यते, अतः शैनैर्याति पर्पीलिक इति पुस्त्वयनिशिद्धम् । एवं सर्वत्र । तिनुकी नाम वृक्षः
फलं च । कणिका- अल्पकणः- गोधूमपिष्ठं च । भड्गिरीच्छितिः । सुरझा तिर्यग्मूखातः । सूर्यिः
सीवनी । मणिर्नाम देशः कवचं च ॥ ८ ॥ पिच्छा-आचामः । वित्तण्डा स्वपक्षस्तापनः (नो) हीनो जल्पः ।

पिच्छावितण्डाकाकिण्यशूर्णिः शाणी दुणी दरद् ।
 सातिः कन्था तथासन्दी नाभी राजसभापि च ॥ ९ ॥
 क्षङ्खरी चर्चरी पारी होरा लदवा च सिध्मला ।
 लाक्षा लिक्षा च गण्डवा गृधसी चप्रसी मसी ॥ १० ॥
 पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः ।
 स्वर्गयागाद्विमेघाब्धिदुकालासिशरारयः ॥ ११ ॥
 करगण्डीष्ठदोर्दन्तकण्ठकेशनखस्तनाः ।
 अह्नाहान्ताः क्षेवडभेदा रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः ॥ १२ ॥

काकिणी नाम माषकचतुर्थमागः, पणचतुर्थमाग इत्येके । काकिनीति सभ्याः । चूर्णीर्भाष्यम् । शाणी निकषः, शाण इत्येके, काणीपाठे संकोचोर्यः । दुणी कर्णजलैका । दरद् म्लेच्छजातिः । सातिः प्रावार-विशेषः । कन्था खण्डः स्थूरं वासः । आसन्दी पीठिका । नाभी तुन्दिः । राज्ञः सभा राजसभा, सभाराजामनुष्यपूर्वेति (सू०) राजनिषेधात्मीत्वम् ॥ ९ ॥ अङ्खरी वायविशेषः । चर्चरी हर्षकीडा । पारी पानभाष्टम् । होरा लंगं जातकं च । लदवा-अलका भ्रमरकाश । सिध्मला पामा मलः खित्रं च । लाक्षा जतुः । लिक्षा यूक गर्भः । गण्डवा- आस्पन्तुलुक, गण्डवोपि । गृधसी- ऊरसंबो वातरुक् । चमसी मसुगादिपिं श्वल्पवस्त्र । मसी रजनी । इति ख्रीलिङ्गशेषः ॥ १० ॥ सुरा अमुरास्तद्विशेषा-स्तदनुचराश पर्यायैः सह पुंसि । सुरा दिवौकपः, सुरविशेषाः-इन्द्रो विडोजाः शकः, आदिलः सूर्यो रविः, ब्रह्मा स्वर्यम्, विष्णुः शौरिः, रुद्रः शंसुः । विष्णोरुचराः- चण्डः प्रचण्डः, जयो विजयः, विष्वक्सेनः । रुद्रानुचराः- नन्दी महाकालो भृङ्गी, गणाः प्रथमाः । एवं सर्वत्र । अमुरा: पूर्वदेवा दैत्या दानवाः, तद्विशेषाः- विरोचनो वर्लिन्मुविः प्रहादः । प्राङ् नपुंसकाविकारारुंलिङ्गाधिकारः । एते सभेदाः सपर्यायाः पुंसे । स्वर्गो नाकविदिवः । यागः कटुः सप्ततनुः, तद्विशेषाः- अमिदोम उक्यं-तिरात्रः- असोर्यामः । अद्विः पर्वतः शैलः, तद्विशेषाः- मेर्हैमप्तानुहिमवान् सशो विन्ध्यः पारिष्यात्रः । मेघस्तदित्वान् घनः, तद्विशेषः पुष्करावर्तकः । अविः समुद उद्दन्वान्, तद्विशेषः क्षीरोदः । दुस्तरः पादपः, तद्विशेषाः- आप्रस्तालश्चमयकः । कालः समयः, तद्विशेषाः- क्षणो लघः, मुहूर्तः, मासवैत्रः, संवत्सरः । असिः करवालः, तद्विशेषाः- नन्दकश्चन्द्रहासः । शरः सायकः पृष्ठतकः क्षुरपः । अरिर्द्विं-मित्रः ॥ ११ ॥ करः पाणिर्द्वितः । गण्डः करोलः । ओष्ठो दन्तच्छशोवरः । दोर्बाहुः । दन्तो इदनः । कण्ठो गलः । केरो वालविकृतः । नखः कररहः । स्तनः पयोधरः । कृतसमासान्ताहःशब्दोत्तरपदाः पुंसि, रात्राहाहाःपुंसि (सू०) इति- पूर्वाहः, मध्याहः, सायाहः । द्रथहः, च्यहः, उत्तमाहः, परमाहः, राजाहःसविभ्यश्च (सू०), अहोहारेत्यभ्यः (सू०) इत्यह्नादेशः । विषविशेषाः पुंसि- क्षेवडो गरलः कालकूटो हलाहलः । पुंसि क्लोवे च प्रागुक्तवात्पुंसि प्रतुरपोगर्य विधिः । एवं सर्वत्र । विषं तु क्लोवे । असंख्यपूर्वीः कृतसनासान्ता रात्रान्ताः पुंसि- अहोरात्रः, दोर्वरात्रः, वर्वारात्रः, अहःसैर्वकदेशसंख्यात्-पुण्याच्चरात्रेः (सू०) इत्यन्, नेह- त्रिरात्रं, षड्ग्राम् ॥ १२ ॥ श्रीवेष्टः सर्जरसः कर्चूरः । निर्यासो वृक्षद्वयः । असन्ता अवन्ताथावधिता अनगोदि [हि]ताः पुंसि- पुरोवाः, उशना, मज्जा, ह्लीहा । अवान्धिता इति किं- इदं यादो जठवरः, इदं लोम, इदं साम । व्यक्तनसिषुपत्रनवभियमवादो बद्यते । कशोर्वादीनि वर्जयेत्वा त्वन्ता रुशवशन्ताश्च पुंसि- अयं वास्तुर्गुहावारः, मस्तुः, सक्तुः, धातुः, किंशारुप्य-न्यशुः, त्सरः खङ्गादिमुष्टिः, महर्वन्गा, ऊः सक्तिः । नेह- इदं कशेषु जलजः कन्दः, जतु लाक्षा,

श्रीवेद्वाद्याश्च निर्यासा असन्नता अवाधिताः ।
 कशेरुजतुवस्तुनि हित्या तुरुविरामकाः ॥ १३ ॥
 कषणभमरोपान्ता यद्यद्न्ता अमी अथ ।
 पथनयसटोपान्ता गोत्राख्याश्वरणाहृयाः ॥ १४ ॥
 नाम्न्यकर्तरि भावे च घञ्जवन्दणघाथुचः ।
 ल्युः कर्तरीमनिजभावे को धंः किः प्रादितोन्यतः ॥ १५ ॥
 द्रन्देश्ववडवावश्ववडवानतमाहृते ।
 कान्तः सूर्येन्दुपर्याप्रपूर्वोयःपूर्वकोपि च ॥ १६ ॥
 घटकशानुगाकश्च रक्षकश्च कुडङ्गकः ।
 पुइखो न्युइखः समुद्रश्च विटपट्टघटाः खटः ॥ १७ ॥
 कोट्टारघट्टहृष्टाश्च पिण्डगौड़(गोणड)पिचण्डवत् ।
 गड़ुः करण्डो लगुडो वरण्डश्च किणो धुणः ॥ १८ ॥

वस्तु पदार्थः ॥ १३ ॥ ककरादिद्वादशाक्षरोपधा अकारान्ताः पुंसि । क- शल्कः, वृक्षः, श्वेतकः, वराटकः ।
 ष- वृक्षः, कक्षः, लिक्षः । ण- गणः, शणः, ब्राणः, कणः । भ- कुम्भः, शलभः । म- आचामः,
 धूमः, प्रामः । र- अड्कुरः, करः, दरः, समीरः । प- सर्वः, सूरः, कलापः, बाषः । थ- सार्थः,
 शपथः, नाथः । न- फेनः, हायनः, स्तनः, जनः । य- तनयः, व्ययः, तन्तुवायः । स- रसः, दासः,
 छुःसः, वत्सः । ट- सरटः, पठः, कटः । अरुव्यत्रयान्ताः शाखाख्याविनश्च पुंसि- गार्वः, वासिष्ठः,
 दासिः, कड़ः, वहृत्रः, छन्दोगः ॥ १४ ॥ अर्कर्तरि च कारके संज्ञायां भावे चार्थे घञ्जन्तादयः पुंसि ।
 घंत्र- प्रे (प्रा)सीद्यन्यस्त्रिवत्रमनांतोते प्रे (प्रा)सादः, प्रक्रिये प्रकारः, पाकः, त्यागः, अर्कर्तरिच-
 कारकेसंज्ञायां (सू०) घञ्त्र । अच- पवः चयः, नयः, पचायन् (नन्दिप्रहीति), एरन् (सू०) ।
 अर- करः, भरः, स्तवः, लवः, लड़ः, कुरोरर् (सू०) । नइ- यज्ञः, यत्नः, प्रश्नः, यज्ञाचायत-
 विच्छिति (सू०) नइ । उपलक्षणत्वात्- स्वपानन् (सू०) । ण- न्यदनं न्यादः, नौणवेति (सू०)
 णः । घ- पहरः, निगमः, गोचरः, पुंसिसंज्ञायांधःप्रायेण (सू०) । अशुच- आनन्दयुः, श्वयुः,
 वेष्युः, द्वितोशुच (सू०) । कर्तरि ल्युः पुंसि- नन्दयति नन्दनः, रमयति रमणः, नन्दिप्रहीपचेति
 (सू०) त्युः । इमनित्रन्ताः पुंसि- पृथोर्भावः प्रथिमा, लथिमा, पृथ्वादिभ्येमनिज्ञा (सू०) । भाव
 इनि किं- तरिमा पृथ्वी, च [च] रिमा तपस्वी, औणादिक इननिच् । भावे कप्रत्यग्नान्तः पुंसि- आत्म-
 नामस्थानमात्मूर्थे वर्तते, पुष्पित्यः (सू०) इति योगविभागात्कः । घर्येऽकविधानं (वा०)- प्रस्थः,
 प्रश्नः । प्रादित उपसर्गादन्यतः सुवन्ताच्च पराद् बुसंजकात्परो यः किप्रत्ययस्तदन्तः पुंसि- निधिः, प्रधिः,
 आधिः, आदिः, उरसर्गेभोःकिः (सू०), अधिः, इषुधिः, कर्णग्रविकरणेव (सू०) इति किः ॥ १५ ॥
 समाहारादन्यत्र द्रन्देश्ववडौ- अश्ववडवाः पूसः, द्रिववहुव्यवोरुशहनम् । नेह- अश्ववडवं, विभाषा-
 वृभस्तुतोते (सू०) समाहारविकलः । सूर्यादिपूर्वः कान्तशब्दः पुंसि- सूर्यकान्तः, भास्वतकान्तः, इन्द-
 कान्तः, चन्द्रकान्तः, अयस्कान्तः ॥ १६ ॥ वटको भश्यविशेषः । अनुवाक कुरुयजु समूहः । रळकः
 पंक्षमक्ष्मलः । कुडङ्गको वृक्षलतागहनम् । पुइखः काण्डमूलम् । न्युइख ओकारा षोडश । समुद्रः
 करण्डकः । विडः कामुकानुचरः । पट उष्णविवादिः । धयो दारुतुला । खटस्तुणम् ॥ १७ ॥ कोष्टो दुर्गः ।
 अरघटो महारूपः । हृष्ट आपणः । पिण्डो प्रासः । गौडो गुडको देशविशेषो वा । पिचण्ड उदरम् ।

द्रुतिसीमन्तहरितो रेमन्थोदीथवुद्वुदाः ।
 कासमर्दीर्बुः कुन्दः फेनस्तूपौ सयू(पू)पकौ ॥ १९ ॥
 आतपः क्षत्रिये नाभिः कणपशुरकेदराः ।
 पूरक्षुरप्रबुकाश्च गोलहिङ्गुलुपुद्गलाः ॥ २० ॥
 वेतालभलुमलाश्च पुरोडाशापि पट्टिशः ।
 कुल्माषो रभसश्चैव सकटाहः पतदग्रहः ॥ २१ ॥
 द्विहीनेन्यश्च (च) खारण्यपर्णश्चहिमोदकम् ।
 शीतोष्णमांसहविरुद्धाक्षिदविणं वलद ॥ २२ ॥
 फलहमशुलग्लोहं सुखदुःखशुभाशुभम् ।
 जलपुष्पाणि लवणव्यज्ञनान्यनुलेपनम् ॥ २३ ॥

गुरुर्णेषः (कपोलः) । करणः समुद्रः । लगुडो यष्टिः । वरणः समूहः । किणो मांसप्रान्थिः । बुगो दाहक्षिभिः ॥ १४ ॥ द्रुतिर्मत्रा । सीमन्तः केशसीम्रोन्तः, शकन्धवादित्वात्पराम् (वा०) । हरिश्चोल्लवर्णः, दिश्यायश्चस्तु खलिङ्गः प्राप्तवनात् । रोमन्थस्तेत्रां चर्वितवर्णम् । उद्धीय ओकारः । बुद्बुदेष्वुस्केटः । कासमर्दी वेसगरमेदः । अर्द्वशदिव्याधिः संख्यामेदश्च । कुन्दा मध्यं पुष्टम् । फेनो डिर्झर । स्तूपो मृदादिरुद्धः । यूरो यह पशुवन्नकाष्ठम् ॥ १५ ॥ आतपाकेऽद्येतः । क्षत्रियपर्णयो नाभिः, नह-इं नभित्तुनिदिः । कणाः प्राप्तविवरः । शुश्रा नापितमाण्डन् । कररो रूपकम् । पूरस्तोयोलमः ।
 शुभः काण्डमसः । चुहम्बलव्यज्ञनम् । गला वरुकः पिण्डः, यथा भूालः । हिङ्गुडः— रागव्यम्, अकारान्तायमियेते । पूदगलो जीवः ॥ २० ॥ वेताला भूाविष्टः शावः । भडः काण्डमेदः । पुरोडाशो यज्ञे पिष्टपूरः । पांडितो नामायुवम् । कुञ्चापोर्धेखत्रा माषादिः । रभमः पौर्वीपर्यविवारः । कटाहो द्रव्यावत्तमाण्डम् । पन्द्रहः— अदेशक वारः ॥ २१ ॥ इति पुंकिङ्गायोदयः । द्विहीने तृतीये नपुंसके, उक्तदन्यः शेषा वश्यत इत्यर्थः । खादि सार्वगविशेषं तृतीये । खामन्दियमाकाशं चोचन— खामन्दिः हीरीकं करणं, ख गग्नमन्तरिक्षम् । अरणं विभिन्नं कान्तारम् । पर्णं पङ्कार्हं दलम् । श्वत्र विवरं सु ॥ २२ ॥ हिनं प्रालेयं तुहिनम् । उदकं पानीयं तोयम् । शीत शिशिरम् । उष्णं घर्षम् । मांसं तरसं पलम् । रथिः रक्तमस्तु । मुखं तुग्गप्रास्थम् । आङ्गे नयनं लोचनम् । इविं धनं स्वाप्नेवर । बलं सेन्यमनीकन् ॥ २३ ॥ फावशेषः— आत्रं पनसं कात्येत् । हेम मुर्जा नार्तस्त्वरम् । शुन्वं तात्रोद्गम्बरम् । लोहमशसारम् । सुखनुजोषं शान्तम् । दुखमाभीलं कृच्छ्रम् । शुभं पुर्णं शुक्रतम् । अशुभं पापं दुष्कृतम् । जलपुष्पमेदाः— अम्बुजं क्रमुद्दिनशीवं कछ रन् । लवगमेदाः— मैन्वद्दमोद्भिर्द्विं चिं चुक्रम् । व्यज्ञनमेदाः— व्यज्ञनमुसवनं दधि दुग्धमुदधिनमस्तु । अतुक्तानमेदाः— [अतुलिष्यते] अतुलेनं कुड्हुममप्निषेषं काश्मीरं चन्दनं श्रीखण्डम् ॥ २४ ॥ भयान्तूम्] तशकूदकव्र (स्तु) चापाभरणलाङ्गाम् । दावौषवृषभृष्टापत्यहृदयोदरकुडम् ॥ पत्ताजिरशृङ्गान्दारवह्नेहुमनसम् । ध्वन्तं चाव्यक्तिलिङ्गं च भणितो यन्प्रयुज्यते ॥ काटेरन्या शतादिका संख्या तृतीये— शतं सहस्रमयुतं, नेह— इयं केर्लिक्षशतम् । शतादिरति किं— इयं क्रिंशत्, इयं नवतिः । लक्षशब्दस्तृतीये वा, पक्षे ख्यायां निर्देशात्, यथा— कियनी पवसहस्रा कियनी लक्षाथ केरिपि कियती । औदायोन्त्रमनसां रत्नवती वसुनती कियती ॥ इदं लक्षं नदेव प्रयुताप्तियनिधानशब्दोपि । अवन्तमेसन्तमुसन्तमत्रन्तं च यद् द्विस्वरं तत्तृतीये— इहं यशस्तेजः पयः सर्विवहिर्युजुरेतुः, इदं नाम रोम नर्म पर्व । अकर्तरि यदनपत्यवान्तं तत्तृतीये— साध्यतेनेति साधनं, अधिकियतेस्मिन्नधिकरणं, पाकः पचनम् । कर्तरि तु मधुमूदनः, रमणः,

कोट्याः शतादि॒ः संख्यान्या वा लक्षा नियुतं च तद् ।
 द्वच्कमसि॒सुसञ्जन्तं यदन्तमकर्तृरि॑ ॥ २४ ॥
 ग्रान्तं सनो(हो)पथं शिष्टं रात्रं प्राक्संख्यायान्वितम् ।
 पात्राद्यकन्तैरेकार्थे॑ द्विगुरुलक्ष्यानुसारतः ॥ २५ ॥
 द्वन्द्वैकत्याव्ययीभावौ पथः॑ संख्याव्ययात्परः ।
 षष्ठ्याभ्युच्छाया॑ बहूनां चेद्विच्छायां॑ संहतौ॒ सभा ॥ २६ ॥
 शालार्थापि॑ परा राजामनुष्यार्थाद्वराजकात् ।
 दासीसंभं॑ वृपसंभं॑ रक्षः॑ सभमिमा॑ दिशः ॥ २७ ॥
 उपज्ञोपकमान्तश्च॑ तदादित्वप्रकाशने॑ ।
 कोपज्ञकोपकमादि॑ कन्थाशीनिरनामसु॑ ॥ २८ ॥

मदनः । कथमास्थानमास्थानी, करणं करणी, प्रमाणं प्रमाणी, अधिकरणमधिकरणी, राजधानं राजधानी' स्युद्धित्वात्, कि॑ च, कृत्यत्युपेक्षुलम् (सू०) इत्यनान्तानां त्रिलिङ्गत्वं स्म[स्व]रन्ति॑ - राजभोजनी॑ क्षेरेयी॑, राजभोजनः॑ शालिः॑, राजभोजनं भक्तम्, इध्मवश्वनी॑ शाली॑, इध्मवश्वनः॑ परशुः॑, इध्मवश्वनं शब्दम्॑, पलाशशातनी॑, पलाशशातनम्॑, पूरणी॑, पूरणः॑, पूरणम्॑, गोदोहनी॑ घटी॑, गोदोहनो॑ घटः॑, गोदोहनं भाण्डम्॑ ॥ २४ ॥ केवलं ग्रान्तं, सकारनकारोपथं त्रशब्दान्तं च, शिष्टं प्रगुक्तादन्यच्छब्दरूपं तृतीये॑ - पात्रं, अमत्रं, दात्रं, कलत्रं, शब्दं, वत्रं, शालं, अन्त्रं, तन्त्रं, यन्त्रम् । शिष्टमिति॑ किं॑ - पुत्रः॑, थौपवज्ञः॑, मन्त्रः॑ । संख्यापूर्वै॑ रात्रान्तं तृतीये॑, रात्राहाहाः॑पुंसीति॑ (सू०) पुंस्त्वं॑ शासम् - तिसृणां॑ रात्रीणा॑ समाहारविभात्रम्, एवं पञ्चात्रं, षड्ग्रात्रम् । संख्ययेति॑ किं॑ - वर्षारातः॑ । पात्रादिभिरकारान्तै॑- दृतरपै॑: समाहारे॑ लक्ष्यानुसारेण यो द्विगुः॑ स तृतीये॑ - पञ्चात्रं, तिमुखं, त्रिपुरदाहमुमापतिसेविनः॑ (किरातार्जु०), चतुर्युगम् । पात्रादीति॑ किं॑ - त्रिलोकी॑, त्रिवेदी॑ । एकार्थं इति॑ किं॑ - पञ्चकपालः॑ पुरो॑- दाशः॑ । लक्ष्यानुसारत इति॑ किं॑ - त्रिपुरी॑, पञ्चमूलै॑श्टं पथः॑ ॥ २५ ॥ द्वन्द्वस्य यदेकत्वं समाहारविभात्री- भावश्व समासस्तृतीये॑ - इदं पाणिपादं, मार्दङ्गिकपाणाविं॑, खीषु॑ कथा वर्तत इदमधिवि॑, इदं तिष्ठद्यु॑ कालः॑, इदमुन्मत्तगड्गं॑ देशः । संख्याव्ययाभ्यां॑ परः॑ कृतसमासान्तः॑ पथिशब्दस्तृतीये॑ - त्रयाणां॑ पथां॑ समाहारविपथं, विरुद्धः॑ पन्था॑ विपथं, कुत्सितः॑ पन्थाः॑ कापयम् । संख्याव्ययादिति॑ किं॑ - धर्मपथः॑ । षष्ठ्यन्तात्परा॑ कृतसमासान्ता॑ छाया॑ तृतीये॑ बहूनां चेत्-॑ गृध्राणां॑ छाया॑ गृध्रच्छायां॑, वीनां॑ छाया॑ विच्छायां॑, शलभच्छायां॑, छायाचाहुल्ये॑ (सू०) इति॑ नपुंसकम् । बहूनामिति॑ किं॑ - वृक्षस्य च्छाया॑ वृक्षच्छाया॑ । षष्ठ्याः॑ परा॑ समासे॑ समूहार्थी॑ सभा॑ तृतीये॑ - दासीनां॑ सभा॑ दासीसंभं॑ दासीसमूह॑ इत्यर्थः॑, व्राद्यागसंभं॑, अशालाच॑ (सू०) इति॑ नपुंसकम् । संहताविति॑ किं॑ - दास्याः॑ सभा॑ गृहं॑ दासीसभा॑ ॥ २६ ॥ राजार्थ॑- भ्योऽमनुष्यार्थेभ्यश्च॑ षष्ठ्यन्तेभ्यः॑ परा॑ समूहार्थी॑ शालार्थापि॑ सभा॑ तृतीये॑, राजशब्दपरा॑ चेत्रं॑ स्वात-॑ गृपस्य सभा॑ गृहं॑ दृश्याणां॑ समूहो॑ वा॑ नृपसंभं॑, ईश्वरसंभं॑, रक्षसंभं॑, पिशाचसंभम् । अराजकादिति॑ किं॑ - राजसभा॑, सभाराजामनुष्यपूर्वी॑ (सू०) इति॑ नपुंसकम् । इमा॑ दिशा॑ इमान्युदाहरणानीर्यर्थः॑ ॥ २७ ॥ उपज्ञायत इत्युपज्ञा॑, उपकम्यत इत्युपक्रमः॑, तदन्तः॑ शब्दः॑ पष्टीसमासे॑ तदादिकथने॑ योत्ये॑ तृतीये॑ - यथा॑ कस्योपज्ञा॑ कोपज्ञं॑ सर्गः॑, चन्द्रोपज्ञमसंज्ञकं॑ व्याकरणं, पाणिन्युपज्ञमकालं॑ (लक्षं॑) व्याकरणं, कस्योप- क्रमः॑ कोपकमं॑ सृष्टिः॑, नन्दोपकमाणि॑ मानानि॑ । तदादित्वं॑ इति॑ किं॑ - दियोपज्ञो॑ रथः॑, चैत्रोपकमो॑ घटः॑, उपज्ञोपकमंतदादाचिह्नस्यासायाम्॑ (सू०) इति॑ नपुंसकम् । उशीनिरदेशे॑ या॑ कन्था॑ षष्ठ्याः॑ परा॑ सा॑ संज्ञाया॑ गम्यमानायां॑ तृतीये॑ - सौशमीनां॑ कन्था॑ सौशमिकन्थम् । उरीनरेति॑ किं॑ - दाक्षिकन्था॑ । नाम-

भावे नणकचिदभ्योन्ये समूहे भावकर्मणोः ।
 अदन्तप्रत्ययाः पुण्यसुदिनाभ्यां त्वहः परः ॥ २९ ॥
 कियाद्यथानां भेदकान्येकत्वेष्युक्थतोटके ।
 चोचमुक्तं गृहस्थूणं तिरीटं मैर्भयोजने ॥ ३० ॥
 राजसूयं वाजपेयं गद्यपद्ये कृतौ कवेः ।
 माणिक्यभाष्यसिन्दूरचीवरपञ्चरम् ॥ ३१ ॥
 लोकायतं हरितालं विश्वलस्थालवाहव(हिक)म् ।
 पुनरुंसकयोः शेषोर्धर्चपिण्याककण्टकाः ॥ ३२ ॥
 मोदकस्तण्डकष्टुङ्कः शाटकः खर्वटोर्बुदः ।
 पातकोद्योगचरकतमालामलका नडः ॥ ३३ ॥

स्त्रियों किं— वैत्रकन्था, संज्ञायांकन्योशीनरेषु (सू०) इति नपुंसकम् ॥ २८ ॥ नणकेभ्यश्चकारानुबन्धे-भ्यश्च येन्ये भावेये कृतस्तथा समूहेये भावकर्मणोश्च ये तद्वितास्ते ते प्रत्यया येषां ते शब्दास्तृतीये-समन्ताद्रावः सांराविणं वर्तते, सांकूटिनं वर्तते, अभिविद्वौभावशुण् (सू०), अणितुणः (सू०) इति स्वार्थेण् । ब्रह्मणो भवनं ब्रह्मभूयं गतः, भुवोभावे (सू०) इति क्यप् । नणकचिदभ्योन्य इति कि- (न)— प्रश्नः, यत्तः, (ण)— न्यदनं न्यादः, नौणवेति (सू०), (क)— आखनामुत्थानमाख्युथः, सुप्रिस्यः (सू०) इति योगविभागात्कः, (चित्)— श्वयनं श्वयुथः, द्वितोथुच् (सू०), आसनमासना, भावना, प्यासश्रन्थयुच् (सू०) । समूहादौ तद्विताः खल्वपि-भिक्षाणां समूहो भैक्षं, यौवतं, राजकं, औक्षकं, गोमांवो गोत्वं, शुक्रस्य भावः कर्म वा शौकल्यं, मार्दवं, मानोङ्कं, स्तेयम् । पुण्यसुदिनाभ्यां परः कृतसमासान्तोहः शब्दस्तृतीये— पुण्यं च तद्वद्वयं पुण्याहं, सुदिनशब्दोत्र शोभनवाची, यथा— सुदिनासु सभासु कार्यमेतत्, पुण्यसुदिनाभ्यामङ्गोवकतव्यात् (वा०) नपुंसकत्वम् ॥ २९ ॥ कियाविशेषण-न्यव्य-विशेषणानि च तृतीये— एकवचनान्तानि च भवन्ति— मृदु पचति, शोभनं पचति, पूर्वस्यां दिशि देशे काले वा पुरस्ताद्भ्यं, श्वः शोभनम् । एते शब्दास्तृतीये— उक्थं सामविशेषः, तोटकं वृत्तमेदो दशरूप-कमेदथ, चोचं भुक्तोच्छिष्ठा फेला, नारिकेरफलस्य फलत्वात्सिद्धं, उक्तमेकाक्षरं छन्दः, अत्युक्तं च द्वृथक्षरम् । गृहस्य स्थूणा गृहस्थूणम् । तिरीटं द्विरोवेष्टनम् । मर्म संधिस्थानम् । योजनं चतुर्कोशी ॥ ३० ॥ २ । राजसूयवाजपेये ज्यज्ञविशेषो । कविर्कम्पयेन द्वे तृतीये— गद्यं दण्डकवन्धः, पद्यं श्लोकवन्धः । कृतौ कवेरिति कि— गद्या ज्यां, पद्या शर्करा । मणिरेव माणिक्यप् । भाष्यं चूर्णिः । सिन्दूरं चीनपि-ष्टम् । चीरं वार्षीं त्वक् । चीरं सुनिवासः । पञ्चरं पक्ष्यादिवन्वनगृहम् ॥ ३१ ॥ लोकायतं नाम तर्कः । हरितालं धातुभेदः । विदलं दाडिमकणः, फल[ले]स्य सिद्धम् । स्थालं भोजनपात्रम् । बाह्यवं देशः । इति नपुंसकलिङ्गशेषः । अयमिदं वार्ष्यमुचोर्धर्चः । पिण्याकं खलिः । कण्टकं लतारोम ॥ ३२ ॥ मोदकं भक्षविशेषः । तण्डकं परिष्कारः, दण्डको वायम् । टड्कोइमदारणः । शाटकं पटः । खर्वटश्चतुःशत-प्रामाणां संप्रहस्यानम् । अर्बुदोक्षिरेगः संख्याविशेषश्च, पर्वते तु पुंलिङ्गः । पातको गोहत्यादिः । उद्योग उत्साहः । चरकं शाखविशेषः । तमालं वृक्षमेदः । आमलको धात्रीफलं, वृक्षे त्वामलकी । नडोन्तः— सुपिरं तृणम् ॥ ३३ ॥ कुष्ठं त्वग्रोगः, द्रव्यं च । मुण्डं शिरः, मुषिडते तु वाच्यलिङ्गम् । शीघ्रुमैयम् । बुस्तं मांसशक्तुली । क्षेदितं मुखव्यनिमेदः । क्षेमं कुशलम् । कुट्टेन निर्वृत्तः कुट्टिमो मणिभः । संगमो

कृतं: कर्तर्यसंज्ञायां कृत्याः कर्तरि कर्मणि ।
अणायन्तास्तेनरक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ॥ ४५ ॥
षट् तंजकास्त्रिषु समा युध्मद्विष्मतिडव्ययम् ।
परं विरोधे शेषं तु शेषं शिष्टप्रयोगतः ॥ ४६ ॥

इति लिङ्गसंप्रहर्वर्गः । १ ।

कार्त्तिकमहः । इन्द्रो देवतास्या ऐन्द्री (क्रु), ऐन्द्रोः मन्त्रः, ऐन्द्रं हविः । असंज्ञायामित्येव— श्रवण पौर्णमासी, अश्वत्था पौर्णमासी, संज्ञायांश्रवणाश्वत्थाभ्याम् (सू०) इत्यो छु॒ । नानाविधार्थविशेषा येषां ते वाच्यलिङ्गाः— को ब्रह्मा, कं शिरः, नमः खं, नभाः श्रावणः । नानार्था विशेषणानि वेत्येके— मूर्खा, मूर्खैः, मूर्खे, विदुषी, विद्वान्, विद्वत् ॥ ४५ ॥ षणान्ताष्ट् (सू०) इति षट्संज्ञकाः, तथा युध्मद्विष्मच्छब्दौ, आरुयातान्यव्ययानि च त्रिलिङ्गां समाने लिङ्गाकृतविशेषरहितानीत्यर्थः । षट् त्रियः, षड्साः, षट् कुलानि, पञ्च त्रियः, पञ्च शराः, पञ्चनिद्रियाणि, त्वं छी, त्वं पुमाम्, त्वं कुलं, अहं छी, अहं पुमान्, अहं कुलं, श्रूते छी, श्रूते पुमान्, श्रूते कुलं, नानात्रियः, नानादेशाः, नानाकुलानि, उच्चैः छी, उच्चैस्तहः, उच्चैर्वैनं, तत्र पुरि, तत्र देशो, तत्र वने, एवं कति त्रियः, कति जनाः, कति खानि । लिङ्गविशेषविद्यौ पूर्वोपराविरोधे परं लिङ्गं भवति । अमुरपर्यायाः पुस्त्व इत्यस्य विषये— नैऋतः, राक्षसः । द्वयचक्कमसिमुसन्नन्तमिति तृतीय इत्यस्य विषये— इदं तेजः, यशः । इहोभयं प्राप्नोति— इदं रक्षः, परत्वात्क्षीबे । इह यन्नोक्त तदश्यतो द्रष्टव्यं, यथा— गोथा पुंश्यजापि छी, तथा पोटा नपुंसकमपि छी । तथाव्यक्ते गुणसंदेहे नपुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते— किं तस्या जातं छी पुमान्वा, शक्यं स्वमांवादिभिरपि क्षुप्रतिहन्तुम् । तथा तयपूपत्यान्तं धर्मशृति छीनपुंसकयोः— वर्णानां चतुष्टयी, वर्णानां चतुष्टयम्, वेदानां त्रयी, वेदत्रयम् । धर्मशृति तु वाच्यलिङ्गं— तत्प्रयः स्थितयः, तये लोकाः, त्रयाणि जगन्ति । तथा छान्दोऽण् स्वार्थं क्षीबे— गायत्र्येव गायत्रं, अनुष्ठुवेवानुष्ठुम् । तथा इक्ष-स्तिवन्तः पुंसि— अयं शृद्धिः, अयं पचतिः । तथा दरद् हस्तेकश्च त्रियां— इयं दरहेशः, गृह्यकण्डिका, छत्रिका, दण्डिका, नालिका, नासिका । तथा प्रमाणाद्या अजहलिङ्गावचनाः— वेदाः प्रमाणं, स्मृतयः प्रमाणं, भूतमियं ब्राह्मणी, विशेषिष्ठो भद्रम् ॥ ४६ ॥ इति लिङ्गसंप्रहर्वर्गः । ५ । [इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने । सामान्यकाण्डस्तृतीयः साङ्ग एव समर्थितः ॥]

इति श्रीभृक्षीरस्वाभ्युत्प्रेक्षितेऽमरकोशोद्धारने सामान्यकाण्डस्तृतीयः समाप्तः ।

APPENDIX I.

An alphabetical list of authors and works quoted by Kshîras-vâmin in his commentary on Amarakosha.

(The figures refer to pages).

अनेकार्थः (अनेकार्थकोशः)—A lexicon, 67.

अभिधानकारः—Author of Abhidhânakosha, 32.

अभिधानशोषः—A supplement to Abhidhânakosha, 235.

अमरसाला—A lexicon, 12, 15, 29.

अश्वतन्त्रम्—A work on horses (by some writer like Sâlihotra ?) (see Notes), 129.

आचार्यः—A commentator (कोहलः?), 50.

इन्दुः—Author of a medical Nighantu, 56, 57, 58, 59, 61, 63, 65, 67, 68, 69, 71, 75, 76, 77, 79, 80, 81, &c.

उत्तररामचारितम्—A drama by Bhavabhûti, 85, 140, 175, 227, 229.

उदीच्चाः—The Northern school of grammarians, 185.

उद्धटः—A writer on Rhetoric (of Kâsmere), 224.

उपाध्यायः—A commentator on Amarakosha, 2, 41, 54, 99, 140, 141, 164.

कात्यः—A very ancient lexicographer, (see Introduction), 8, 10, 15, 16, 21, 23, 24, 27, 29, 30, 35, 36, 37, 39, 41, 47, 48, 50, 52, 54, 55, 89, 94, 104, 115, 118, 122, 125, 131, 144, 148, 151, &c.

कादम्बरी—A prose work by Bânabhatta, 28.

कालिदासः—Author of Raghuvamsa, Kumârasambhava, &c., 52, 90.

काव्यादर्शः—A work on Rhetoric by Dandin, 191.

काशिका—A complete commentary on Pânini, 35, 47, 118, 215, &c.

काश्मीराः—The Kâsmere recension of Amarakosha, 132.

किरातार्जुनीयम्—A poem by Bhâravi, 179, 210, 228, 236, &c.

कुमारसंभवम्—A poem by Kâlidâsa, 9, 52, 90, 109, 176, 196, 202, 224, 225, 226, 227, &c.

कुमारिलभट्टः—Author of the Mimâmsâ-Vârttikas, 28, 166, 207.

कौटिल्यः—Author of a work on Arthasâstra, 34, 42, 49, 50, 51, 125, 137, 162, 185, 186, 193, 196, 210, 211, &c.

गौडः—A commentator on Amarakosha, 2, 3, 40, 41, 50, 59, 60, 77, 86, 106, 130, 131, 153, 192, 193, &c.

- गौदा:-**The Gauda school of Sâbdikas, 63, 74, 76, 90, 199, &c.
- गौतमः:-**The reputed author of the Dharmasâstra named after him, 28, 114.
- घटख(क)र्पणः:-**Author of the Yamaka-Kâvya, 218.
- चन्द्रः:-**Author of a medical Nighantu, 58, 59, 62, 64, &c.
- चन्द्रः (चन्द्रगोमी):-**The well-known Buddhist grammarian, 115, 236, (see Introduction).
- चन्द्रकः:-**A poet to whom certain Subhâshitas are attributed in शार्दूलधरपद्धति, 201.
- चन्द्रनन्दनः:-**Author of the medical Nighantu called गणनिघण्टु, 64, 65, 66, 71, 72, 76, &c.
- चरकसंहिता-**A well-known medical work, 194, 211, 217, etc.
- चाणक्यः:-**The same as Kauâilya q. v., 48, 163, &c.
- चाणक्यशतकम्-**A work on Niti, 41, 191, 193, 206.
- चान्द्रम्-**The grammar of Chandragomin, 30, 34, 40, 161, 171, 188, 211, &c.
- जनाः:-**The followers of Jaina doctrines, 187.
- जैमिनिः:-**The Author of the Pûrva-Mîmâmsâ, 28.
- ज्योतिषम् (ज्योतिषम्):-**A work on astronomy, 23, 86.
- टीका-**A commentary, 17.
- तान्त्रिकाः:-**Followers of Tantra doctrines, 144.
- दन्तिलः:-**An old writer on the science of music, 31, 32.
- दुर्वैः:-**A lexicographer, 7, 12, 21, 27, 29, 31, 41, 55, 64, 84, 86, 99, 106, 131, 136, 142, 148, &c.
- द्रवि(मि)डाः:-**The Dravidian school of Sâbdikas, 45, 92, 147, 163.
- घनवेदः:-**A work on archery, 135.
- घन्वन्तरिः:-**Author of a well-known medical Nighantu named after him, (see Introduction), 56, 59, 62, 67, 74, 77, 80, 81, 82, 110, 111, 148, 156, 157, 179, &c.
- धातुविदः:-**Metallurgists, 156.
- नागानन्दम्-**A drama by Sriharsha, 36, 196, 211, 227.
- नाममाला-**A lexicon, 13, 99, 104, &c.
- नारदः:-**Author of a Smriti, 158
- नारायणः:-**A commentator, 34.
- निघण्टु:-**The medical Nighantu by Dhanvantari, 61, 63, 66, 68, 69, 71, &c.
- निष्ठण्टु:-**Vedic vocabulary explained by Yâska, 46, 97.
- निमिः:-**A medical writer, 63, 88, 157.

पञ्चतन्त्रम्—A well-known work containing moral stories and fables, 41, 126, 193, 195, &c.

पदकारः—A grammarian (?), 171.

पाणिनिः—The great Sanskrit grammarian, 225, 236, &c.

पातञ्जलम्—Patanjali's system of Yogaphilosophy, 4.

पालकाप्यः—A very old writer on elephants, 128, 203, 209.

पाश्चात्याः (प्रतीच्या)—The Western school of S'âbdikas or grammarians, 8, 185.

प्राच्याः—The Eastern school of grammarians, 3, 5, 8, 11, 16, 21, 94, 114, 149, etc.

बाणः—Author of Kâdambarî, Harshacharita, etc. (see Notes), 28.

बालरामायणम्—A drama by Râjasekhara, 10, 12, 94, 215, 224, 226, etc.

बौद्धः (आगमः)—Buddhistic philosophy or doctrines, 4, 203.

बौद्धाः—The followers of Buddhistic doctrines, 4, 25.

भगवद्गीता—A celebrated sacred work being an extract from Mahâbhârata, 193, 195, 203, 209, 218, 219, 224, 226, 230, etc.

भट्टः—The same as Kumârilabhatta q. v. 28.

भट्टिः—A poet of the 6th century or his work, 132, 179, etc.

भरतः—Author of Natyasastra (a work on dramaturgy, etc.), 31, 33, 34, 36, 92, 108, 125, 135, 138, 160, 219, 223, etc.

भर्तृहरिः—Author of the well-known Satakas, 28, 39, 207, 229, etc.

भागुरिः—A very old lexicographer, (see Introduction), 4, 7, 8, 11, 14, 15, 16, 23, 26, 29, 39, 46, 70, 83, 95, 106, 118, 148, 151, etc.

भारतम् (महाभारतम्)—The well-known Indian Epic, 54, 112, 134, etc.

भाष्यम्—Patanjali's Mahâbhâshya, 20, 97, 147, 153, 180, 182, 226, 231, etc.

भोजः (श्रीभोजः)—A lexicographer, grammarian and commentator, 2, 11, 18, 27, 43, 45, 49, 101, 131, 137, 149, 152, 159, 163, 173, 175, 198, 230, &c.

समूः—A celebrated Smriti-writer, 23, 24, 47, 92, 95, 114, 115, 118, 120, 140, 141, 168, &c.

महानाटकम्—A work by Dâmodarmisra (also called Hanumannâtaka), (see Notes), 147, 215, &c.

महाबीरचरितम्—A drama by Bhavabhûti, 195.

लतामे धर्मम्—A drama by Bhavabhûti, 209.

माला-A lexicon, (see Introduction), 13, 15, 20, 21, 23, 24, 39, 40, 41, 44, 47, 48, 50, 63, 66, 74, 81, 82, 85, 86, 94, 118, 132, 144, 146, 148, 149, 151, 152, 154, &c.

मालाकार:-Author of the lexicon Mâlâ, 20, 35, 148, &c.

मुश्चराक्षसम्-A drama by Visâkhadatta, 199, 224.

मुनि:-An old lexicographer, (see Introduction), 44, 94, 97, 98, 103, 105, 109, 117, 118, 131, 132, 136, 141, 145, 147, &c.

मेघदूतम्-A poem by Kâlidâsa, 96, 184, 205, 228.

याज्ञवल्यः-A well-known Smriti-writer, 39, 95, 121, 153, 158, 199, 201, &c.

योगशास्त्रम्-A work on Yoga-philosophy, 13, 119, 191, &c.

रघुवंशम्-A well-known poem by Kâlidâsa, 11, 38, 97, 110, 121, 122, 127, 129, 191, 192, 195, 202, 209, 211, 230, &c.

रत्नाकली-A drama by S'riharsha, 217, 227.

राजशेषरः-Author of Bâlarâmâyana, Viddhasâlabhanjikâ, &c. 215.

रुद्रः-A lexicographer, (see Notes), 72, 75, 169.

वाजसनेयोसंहिता-The Samhitâ of the S'ukla Yajurveda, 224, 226.

वात्स्यायनः-A writer on erotics, 66, 217.

वामनः-Author of Kâvyâlankârasûtravitti, (see Notes), 38, 45, 219, 224, 227, &c.

वामनः-One of the joint authors of Kâsikâ, 48.

वायुपुराणम्-One of the 18 Purânas, (see Notes), 203.

वाह(रम)टः-A well-known medical writer, 146, 200, 198, &c.

विक्रमोर्बशीयम्-A drama by Kâlidâsa, 11, 230.

विद्वधमुखमण्डनम्-A work by Dharmadâsa, 21.

विद्वसालभजिका-A drama by Râjasekhara, 18, 38, 227.

विष्णुपुराणम्-One of the 18 Purânas, (see Notes), 4, 28, 191, 192.

वृद्धचाणक्यः-A work on Nîti, 192.

वैणीसंहारम्-A drama by Bhatta Nârâyana, 202, 207.

वैद्यकम्-A medical work probably of Vâgbhata, 200.

वैद्या:-Medical writers, 42, 59, 71, 72, 74, 75, 102, 146, 147, &c.

वैदोविकिम्-A system of philosophy founded by Kanâda, 25, 210.

व्यासः-An ancient sage to whom Mahâbhârata and many other works are ascribed, 207.

शातातपः-Author of a Smriti, (see Notes), 117.

शारीरभाष्यम्-A well-known work by S'ankarâchârya, (see Notes), 7.

शाभतः-An old lexicon, (see Introduction), 5, 8, 13, 18, 20, 21, 23, 27, 32, 35, 37, 39, 40, 41, 45, 46, 47, 49, 51, 52, 54, 56, 58,

62, 64, 70, 72, 73, 85, 86, 89, 93, 101, 102, 103, 105, 111,
118, 121, 123, 126, 136, 137, 149, 151, &c.

शीशुपालवधम्—A poem by Mâgha, 12, 15, 29, 137, 188, 222, 225, 226-
227, 228, etc.

श्रीहर्षः—A lexicographer (probably author of द्विरूपकोश), 101.

संहिताः—Some unspecified literary works, (see Notes), 5, 7, etc.

सांख्यम्—One of the six systems of philosophy (by Kapila), 24, 25, etc

सांख्यकारिका—A work by Iṣvarakrishna, 199, 217.

सुभाषितानि—Sanskrit anthologies, (see Notes), 31, 201,

सुश्रुतः—A well-known medical writer, 80, 83.

सूदशास्त्रम्—A work on cookery, 146.

सौन्दरानन्दम्—A poem by Asvaghosha, (see Notes), 39.

सौरतन्त्रम्—A treatise (about the solar deity), 19.

सौश्रुताः—Followers of the Susruta school, 64.

स्मार्तम्—The Smṛiti-literature, 92, 153, 159, 230.

स्मार्ताः—A sect of ritualists so called, 51, 158.

हरमेखलम्—An old medical work, (see Notes), 71.

हर्षचरितम्—A biographical work by Bânabhatta, 28.

हारीतः—A Smṛiti-writer, (see Notes), 139.

NOTE—References to श्रुति, स्मृति, पुराण, निरुक्त, आगम, ect., are not included in this list.

List of Unverified Quotations, &c.

Page

11	गन्धवौ च हाहा हूँहः
18	जमदग्निवै पञ्चमवदानमवायत्
20	ब्रह्मणो ह्येषा पितृप्रसवित्री ततुः
22	अहोरात्राविमौ पुण्यो
23	जीव्यात्सहस्रं समाः
25	सत्संविळकरणातीता
30	न तां बदेदुष्टां (गो) पापलोक्याम्
35	व्रीडावनम्रवक्तेन्दुः
	व्रीडादम्यु देवमुदीक्ष्य
	य ईर्ष्युः परवित्तु
39	काममपायि मयेन्द्रियकुण्डैर्यथपि दुष्कृत- हालहौवः

Page

सेवं दुःसा च दुरुपयादा च
दुःखः सुतो निर्गुणः
सर्वे दुःखं विवेकिनः
40 सुगममेव हि मध्यमपापतेः
47 न हि कोटरसंस्थेग्नौ तर्हभवतिशाद्वलः
राजन्वान्-लोक उच्यते
67, 161 अ मा नो नाः प्रतिषेधे
82 दर्भाणां स्थाने शैरः प्रस्तरितव्यम्
धान्तो धान्तः काञ्चनस्येव राशिः
88 इतिकार्तिः(ज्ञानां)कृतनाम्
91 अजयद् द्विषतः प्राप्तनयः परमहेलया ।
स्वप्नेपि मनसि स्पृश्ये न यः परमहेलया ॥
96 या जनित्री त्रिलोक्याः

Page	Page
98 अपत्ये कृत्स्तिरे मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च मूर्धेन्यस्तेन सिद्धति माणवः ॥	207 क्षरत्येनः कृतं पूर्वम् गर्भस्थेन समः सदा रम्भागर्भमृदुः भृत्यगर्भमृदुहां चैव दुन्दुभ्या किल तत्कृतं पतितया यद् द्रौपदी हारिता
103 पदभ्यामेव यथातथेति	208 जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः
119 अभिवाद्योपसंभाषणः	209 दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरग्नयः । अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥
162 निष्पवाणिनेवः पटः	210 न शत्रोः प्रत्ययं गच्छेत् समयाऽन्नावयेन्दिष्टव्यम्
167 येनान्तर्जलचारिभिर्जलचैरप्युत्कमुत्कृजितम्	211 गुणिनां नात्ययं कुर्यात् वाक्यापुष्टेत्ययः शतम् सर्वस्यैव हि दानस्य प्रहीता गुरुहृच्यते । कन्याश्चैव विद्यायाः प्रदाता पूज्यते गुरुः ॥ प्रायेणाकृतकृत्यत्वान्मृत्योरुद्दिजते जनः
175 सूर्यः समेषां समः	212 वृषाकपायीमध्येति सत्वपः किं न गोत्रभिद् सर्वाः किया मन्त्रमूला नृपाणाम् महापातकिनां पुंसां भवेत्प्राणान्तिका किया गुरुदेवकियारतः कियां विना को हि जानाति कृत्यम्
178 कुलस्यान्तः प्रभु ऋत्रियः	अतो न रोदितवर्यं हि कियाः कार्याः प्रयत्नतः विच्छायः पुरुषो भवेत् संक्रान्तच्छाय आदर्शः
180 प्रियं या दर्शनमेवास्तु किमन्यैर्दर्शनान्तरैः । निर्वाणमाप्यते येन सरगेणापि चेतसा ॥	सप्त कक्षया अतिकम्य परिधानाद्विहिः कक्षया निबद्धा शासुरीभवेत् तानि कृत्याहतानीव
186 संवाहनं स्पर्शसुखम्	213 वारं वारमुदारसंगरसुखे संगरो विक्रियाकरः अन्योन्ये वृत्तसंगगरौ संगरे शरणं सुहृत्
188 अकरणिरिह भूयादपशस्तस्य धातुः	214 आदम्बराणि पूज्यन्ते खींपु राजकुलेषु च जये धरित्र्याः पुरमेव सारम् वरं कूपशताद्वापी
189 पुलांका इव धान्येषु पुलाककारी विपुलाशयः स्यात्	215 मात्राशी सर्वकालं स्यात् साधारणं भवेतन्त्रम्
190 तपो न कल्पोध्ययनं न कल्पः	
192 विचरेद्युगमात्रहक्	
193 वर्जयेत्कटधूमं तु	
195 प्रकीर्णभाण्डामनवेक्षककरिणीम् क्षणे रक्ष्याः कुलऋत्रियः क्षणपरपुरजिद्दत्तशूलपहारान्	
199 वृत्तदेहः स्नायुसारः	
201 यदध्यासितमहैद्विस्तद्वि तीर्थम् तीर्थे तद्वयकव्ययोः एकमेवेदं संविद्रूपम् प्रवृत्तो च निवृत्तो च संविदं स्थापयेद्वेदे धर्मस्योपनिषद्परा	
202 जीवेच शरदां शतम् पदमापदि माधवः सूर्योशवः शशिनि लब्धपदा यथेव नवनखपदलेखालाभित्तं बाहुमूलम् बाहुप्रमाणं परिधिरच्छिन्नाप्रोतिपत्रः आधिं प्राप्तो यो न मुद्येत्स धीरः अनुबन्धमवस्थां च ज्ञात्वा दद्वन्द्व निपातयेत्	
203 सिन्धोः परमगूरुपम्	
205 पर्वतर्ज व्रजेचैनाम्	
206 व्याप्तं व्योमनि वर्षणा	

Page

- दुष्करं पुष्करं गन्तुम्
पर्वतान्तरितः क्षियः
अन्तरशो भव सदा धनस्य च जनस्य च
अथमभ्य (त्य)न्तरो मम
दृश्वान्तरं ज्योतिरुपाराम्
- 216 प्रश्नशोधयिथा पृच्छा तस्य भजनमुत्तरम्
- 217 सितपटच्छलपाली कपालीम्
शीलधनः साधुः
- 218 षड्युग्मकस्तलस्ताले वितस्तिः शङ्कुरान-
नम्
न केवलं भुवो भर्ता
धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते
भावालसा विलासिन्यः
स्वं भावं भावयेद्योगी
भावावित्तजया भवन्ति भवता भाव्यन्त
एते यथा
- 219 उल्मुकानीव भान्ति स्वाः
हृदि स्वमवलोकयन्
प्रभूताः स्वा न दीयन्ते
वस्तुपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।
द्रव्यमित्युच्यते सोर्थो भेद्यत्वेन व्यवस्थितः ।।
उत्कान्तसन्त्वो मृगः
- 220 त्यक्तापदेशो यतिः
अग्रतो बाहुपाशेन केशापाशेन वृष्टतः ।
पार्श्वयोः कणापाशेन सर्वतो वन्धनं प्रिया [ये] ॥
त्व[म] दृन्ताङ्कितपालिकक्षरुधिरक्षिन्नाप्रपु-
द्धं शरम्
- 221 चतस्रः कर्णः पितृभ्यः कुर्यात्
- 222 रसस्यातिरसः सर्पिः
रोदोरन्न्द्रमजिहदत् [न]
उपषम्भकं बलं च रजः
युक्तच्छन्दांस्यधीयति
- 224 सर्वान्युग्मानेष गुणोत्तिभाति
सकृद्युवानो गीर्वाणाः
आराच्छत्रोः सदा वसेत्
संप्रीतान्स्थापयेदारात्

Page

- अहो बत महत्कष्म्
बत वितरत तोयं तोयवाहा हिमान्तं [निता-
न्तं]
- 225 वृद्धिरियेव या वृद्धिः
नाना नारीर्निष्फला लोकयात्रा
ननु चण्ड प्रसीद मे
आशाविषो वा संकुद्धः सूर्यो वाप्राविनिर्गतः ।
भीमोन्तको वा समरे गदापाणिरदद्यत ॥
- 226 सामिसंमालिताश्री
नूनं हन्तारिम रावणम्
जोषमास्ते जितेन्द्रियः
को नामायं सवितुरुदयः
देष्ठरे रोदिति नाम तन्वी
स्वर्गतस्य द्युपुत्रस्य
गोत्रस्खलितं किलाश्रुतं कृत्वा
- 227 आपतन्तमभितोरिमपश्वत्
भिक्षित्वापि बुभुक्षिता यदहहा
अहह प्रशापकर्णो राज्ञः
चिराय निर्धने भूत्वा भवत्यहा (दा) महाधनः
कान्तं [न्तां] मुहूर्ध्यायति
पुनः पुनर्वारि पिबेदभूरि
शशद्वक्ति कुशिक्षितः
अभीक्षणमास्फालयतीभकुम्भम्
शाकसरत्यभिसारिका
सपदि प्रदहत्युपेक्षितोमिः
द्राग्विद्रुतं कातौरः
तरसोदिता सह जलेषु
किमुत ब्रह्मविनिमिः
सुसिकतं आप्रः फलति
विना वातं विना वर्षम्
त्वामन्तरा तामरसायताक्षिः
- 228 वितर गिरमुदारां येन मूकाः पिकाः स्युः
पद्मयां याति कुतश्चन
कदाचिच्छूरतां याति मरणे कृतनिश्चयः
सत्रा कलतैर्गार्हस्थ्यम्
सदृगो द्विजिह्वः सजः

Page

प्राध्वं कुरुध्वं तुधा:
 सुधे मुधा ताम्यसि
 उताहेत्विद्वेदाजा नलः परपूरजयः
 एकमेव वरं पुंसामुत राज्यमुताश्रमः
 आख्यामि तु तर्चं ते
 न हि न हि महिमानं प्राप्य तुष्यन्ति भूपाः
 भीमः पार्थस्तथैव च
 इति ह स्माहुराचार्याः
 नासीरधूलिधवलाः पुरतः प्रयान्ति
 अग्रतो धावति श्रीः
 किंचित्कुश्चित्तमूर्धजाः
 अन्यो धनं प्रेत्य गतस्य भुइके
 अमुत्र भविता यत्ते तच्चिन्तय शुभाशुभम्
 शारदाश्रमिव पेलवमायुः
 सद्यः पतति मांसेन

229 प्रसद्य वित्तानि हरन्ति चौराः
 यतो भवन्तमन्तरेणान्यथा भूगतिर्ग्रीहितः
 न हि प्रेम प्रयोजनापेक्षम्
 नैकः सुसेषु जाग्रयात्

Page

अज्ञसा वक्ति साधुः

परितः प्रपतन्ति दुष्कृतां [तो] विपदः

सर्वतः संपदः सताम्

कच्छिज्ञीवति मे माता

यथातर्थं वक्ति सभासु विद्वान्

आत्मा सर्वं तु पश्यति

गुरुर्वा वक्ति भीष्मो वा

उच्चैरुचरितुं चिरम्

सन्तः प्रायो विवेकाराः

शैनर्याति पिणीलिका

230 उं सैवास्मि तव विया

नरो लोकेय दुर्लभः (चैलः)

शुश्वन्द्रो योतते कथम्

तं हन्तास्मि परेयवि

235 कियती प्रसदहस्ती कियती लक्षाथ केटिरपि
 कियती । औदायोन्नतमनसां रत्नवती वसु-
 मती कियती ॥

237 सुदिनासु सभासु कार्यमेतत्

*Vide Notes for the verification of some unverified passages
in the Commentary.*

NOTES.

PAGE.

1. भग्ना अभिधानकृतो &c.—Compare भग्नः पारायणिकाश्वर्णदाता अवि च यत्र विद्वान्तः। तान्वात् तू विवरीतुं गदनमहोध्यवसिताः स्मः ॥ in the Kshîrataranginî.
- ,, जाता विश्वसृजः क्रमेण &c.—This verse ends the introduction to the Kshîrataranginî also. The six works or commentaries (षड्वृत्तयः) of Kshîrasvâmin are : (1) नामपारायण or अमरकोषोदधारन; (2) क्षीरतरङ्गिणी or धातुशृच्चि; (3) निपाताव्योपसर्गवृत्ति; (4) असृततरङ्गिणी referred to in the Kshîrataranginî; (5) निघण्डुवृत्ति mentioned by Devarâja in his Niruktanirvachana; and (6) गणवृत्ति referred to by Vardhamâna in his Ganaratnamahodadhi and containing probably the Japâdigana not found elsewhere.
2. समाहस्यान्यतन्त्राणि &c.—The works alluded to here ought to be the large *Koshas* of Kâtya, Muni, Bhâguri, Dhanvantari, etc. who were anterior to Amarasimha. (See Introduction).
4. देववददृष्टसंहतेभ्यः &c.—See comment. on दिव्योपपादुक p. 173.
- ,, सर्वे गर्त्त्यां ज्ञानार्थाः—This remark repeated on page 182 is well-known amongst Grammarians.
- ,, ऐश्वर्यस्य समप्रस्य &c.—This verse from Vishnupurâna is repeated on page 192.
5. तापि च—This ought to be तायी च. Buddha is styled तायिन् (not तापिन्). The letters प and य, which are similar in form, are often mistaken one for the other. Hence the above error met with in Dictionaries also.
6. बलस्त्वगुनेष्पादिन्यायेन—बल is short for बलभद्र after the manner of an echo by dropping भद्र, as भीम for भीमसेन.
7. संहिताषु स्वेकं ब्रह्म &c.—The *Samhitâ* referred to here is the पञ्चरात्रसंहिता of Nârada. This passage is a quotation from S'ankarâchârya's शारीरभाष्य.
14. विश्रवसा विग्रहो &c.—The *Nyâya* or principle of the words अवि & अविक occurs in Patanjali's Mahâbhâshya on IV. 1. 88 (Vârt. 2) as follows :—तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहोपरस्मादुत्पत्तिर्मिष्यत्य-विरक्तिकन्यायेन । तथाथ—अवेर्मासमिति विग्रहा—अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति—आविकमिति । The inaccurate compound (आविकिक) is attacked by Kumâ-

- rila**bhatta**. Haradatta gives the correct form (अध्यविक). Compare comment. on गैरिक pp. 53 and 190.
15. जपादित्वात्मके वत्तम्—See जपा(वा) on page 66. The जपादिगण is not given in Pânini's Ganapâtha nor in Vardhamâna's Gana-ratnamahodadhi. It occurs frequently in this commentary. See pp. 51, 54, 86, &c.
16. मा अप्युच्यते सत्यभामा &c.—As भामा is *short* for सत्यभामा by the rule (पूर्वपदलोपः) given in Patanjali's Mahâbhâshya, so is मा: for चन्द्रमाः.
21. पक्षिणीत्याहुः—Compare comment. on उभयेऽुः p. 230.
24. तम आवरकं मोहहेतुः—Compare गुरुवरणकमेव तमः on page 222.
25. संविदं लङ्घयेच यः (not सः)—This line is from Yâjnavalkya-Smriti (II. 187) and quoted again on page 201.
27. गावीगोणीगोपेतलिकादि:—The reference is to the passage— एकैकस्य शब्दस्य बहवोपन्नशः । तथा— गौरित्यस्य गावीगोणीगोतागोपेतलिकेवमादयोपन्नशः in Patanjali's Mahâbhâshya.
28. भट्टोपि &c.—Here Bhatta means Kumârilabhatta and the verse quoted is from his श्लोकवार्तिक.
- ,, पुरापि नवं (भवं) पुराणं.—There is probably a slip in writing पुरापि न नवं पुराणं of the Nirukta. See pp. 177 and 226.
- ,, दामोदरकराथात &c.—This verse is attributed to Bâna in the सुभाषितसंग्रह.
29. चिन्तां पक्तुसिद्ध्यर्थी &c.—See comment. on उद्धात (p. 186) and this very line quoted there.
30. छित्रुष्ठिवोर्वादीर्थः—The Sûtra from Chandra's grammar is incorrectly quoted here, छिविसिद्ध्योर्दीर्थश्च on page 183 and छिविसिद्ध्योर्ल्युटिवा दीर्थः on page 188. The correct Sûtra runs thus— छित्रुष्ठिवोर्दीर्थश्च.
- ,, असंबद्धं दशादिमादि वाक्यं—See Pantanjali's Mahâbhâshya on I. 2. 45, where words are grouped incoherently thus— दश दादिमानि षडपूपाः कुण्डमजाजिनं पिल्लपिण्डः— अधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैयकृतस्य पिता प्रतिशीन इति Also compare— गुणानां दर्शनान्मुक्तो यस्यार्थस्तदपार्थकम् । दादिमानि दशेत्यादि न विचारक्षमं वचः ॥ in Vâmana's काव्यालंकारसूत्रवृत्ति.
- ,, एष वन्ध्यासुतो याति &c.—This as well as अन्धोमणिमुपाविद्यत्तमनङ्गुलिरावयत् &c. above are probably *Subhâshitas*.
31. तिर्यग्नोनिश्च पञ्चधा भवति—Compare the quotation (on page 173): अष्टविकल्पो दैवस्तिर्यग्नोनिश्च पञ्चधा भवति । मानुष्य एकविधः स समासाद् भौतिकः सर्गः ॥ Also compare अष्टविकल्पं दैवं तैयंग्योनं पञ्चधा भवति । मानुष्य स्वेकविधं समासतोयं त्रिधा सर्गः ॥ in the सांख्यकारिका of ईश्वरकृष्ण.

33. मान्ये भावोपि वक्तव्यः &c.—This quotation from Bharata here as well as on page 219 ought to be—मान्यो भावोपि वक्तव्यः किञ्चिदूनस्तु मारिषः ।
33. मार्षोपि यथा परिष्टपर्वत्—*Short* for मारिष is मार्ष, as पर्वत् is for परिष्ट on p. 115.
34. अनुभावस्त्वभिनयः &c.—This from Bharata's *Nâtyasâstra* is quoted again on page 219.
- ,, तिरसोगतौ &c.—The Sûtra in Chandra's grammar is तिरसः (not तिरसोगतौ) corresponding to Panini's Sûtra विभाषाकृतः ।
36. स्तम्भे विवेतनत्वं &c.—Compare स्तम्भे स्थानिक्यो जन्तुः प्रलये गतचेतनः । on page 211.
38. आशीस्ताङ्गता दंष्ट्रा &c.—This is repeated on page 222.
39. मधु तिष्ठति वाचि &c.—This verse is found in the Saundarânanda of Asvaghosha. Bhartrihari's *Vairâgyasataka* has— मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदि हालाहलमेव केवलम्.
- ,, छिगधं भवत्यमृततुत्य &c.—This is quoted in Vâmana's अलंकारसूत्रवृत्ति also.
45. कुवलयदलनीला &c.—The line quoted in Vâmana's अलंकारसूत्रवृत्ति runs thus— कुवलयदलनीला कोकिला बालचूते ।
47. शरावत्या अवधे: पश्चिमेन &c.—The river शरावती is probably the modern रावती or रापती a tributary of शत्र्यू. A town of the same name was situated on the शरावती. This river forms the geographical boundary dividing the two great schools of Grammarians, the Eastern and the Northern.
48. शावाभूमी च रोदसी—See comment. on रोदसी p. 222.
50. इन्द्राक्षयोः समादेव—This Sûtra is not traceable in Pânini's nor Chandra's grammar.
51. सुखसमः संकमो &c.—See comment. on संकम page 186.
52. सुगन्धिर्गमन्धमादनः &c.—See Kumâra-sambhava VI. 46.
54. पतनान्ताः समुच्छ्रयाः—The complete verse in the Mahâbhârata (*Sântiparvan*) runs thus :— क्षयान्ता निच्याः सर्वे पतनान्ताः समुच्छ्रयाः । संयोगो विप्रयोगान्तो मरणान्तं च जीवितम् ॥
58. आह च &c.—Many unspecified quotations in the वनोषधिवर्ग are traceable to Dhanvantari's *Nighantu*.
61. पिच्छेव पिच्छा &c.—The primary meaning of the word पिच्छा is आचाम. (See page 232). Hence the remark आचामवद्दृगुलिसङ्गित्वात्. For आचाम see page 148.

63. नित्यमामलके लक्ष्मीरिति—The आमलकी tree is called तिष्यफला and Kshîrasvâmin accounts for it by quoting from the verse— नित्यमामलके लक्ष्मीनित्यं हरितगोमये । नित्यं शङ्खे च पद्मे च नित्यं शुक्रे च वाससि ॥
70. यदाह पृथिवत्पत्नौ—See the verse 48 of the नृवर्ग on p. 99.
71. हरमेखलो निधप्टौ दृष्टः—हरमेखलं or हरमेखलतन्त्रम् is an old medical work. Hence हरमेखले निधप्टौ दृष्टः ought to be the correct reading here.
74. ऐरावतो नागरङ्गो &c.—Here Kshîrasvâmin points out the inaccuracy of Amarâsimha by referring the reader to the line on page 60.
75. सङ्कीर्ण शङ्कीर्ण हादा &c.—Bhânujî Dikshita attributes this verse and the one on p. 169 to रुद्रकोश.
77. ओषधी फलपाकान्ता जातिः—Compare ओषधिः फलपाकान्ता (p. 53), and the quotations from Dhanvantari on pp. 179 and 217.
81. कस्य चित्तं मता षटीति &c.—The verse referred to here is quoted on page 77.
83. लामज्जकं सुवासं स्यात् &c.—This verse is from सुश्रुत according to Bhânujî Dikshita.
92. वधूटी च प्रामटिकावत्—The word स्वर्गप्रामटिका is met with in a verse in the महानाटक and explained by Kshîrasvâmin on page 147.
100. वार्ता इति तु युक्तं यद् &c.—See verse 76th on page 199.
102. मांसभक्षयितामुत्र यस्य &c.—The verse in the Manusmriti V. 55 runs thus :—मां स भक्षयितामुत्र यस्य मांसमिहाद्यहम् । एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मर्तीषिणः ॥ Hence the second line of the verse in the bracket here may be— एतन्मांसस्य मांसत्वं निरुक्तं मनुव्रवत्तिदिति नैरुक्ताः ।
104. अंसकक्षयोः सन्धि &c.—Read अंसवत्सयोः सन्धि etc. The mistake is due to the reading in the Vyâkhyâsudhâ of Bhânujî Dikshita.
109. गौरिवाकृतनीशारः &c.—This quotation is given in Patanjali's Mahâbhâshya on the Vârttika शृण्वायुवर्णनिवृतेषु ।
- , अर्धोरुक्तम्—May अर्धोरुक्त be a corruption of अधरोरुक्त met with in Patanjali's Mahâbhâshya on I. 2. 45 and quoted in the Notes (on page 10 before.)
113. ब्रह्म वेदा ब्रह्म तपो &c.—This line is repeated on pp. 114 and 205.
115. चन्द्रोपज्ञसंज्ञकं &c.—Read चन्द्रोपज्ञमसंज्ञकं etc. Chandra's grammar is called असंज्ञक, for he uses the word नामन् instead of the word संज्ञा in Pânini's grammar, e. g. नाम्निजन्याः = संज्ञायांजन्याः । Also see page 236.
- , नन्दोपकमाणि मानानि—Compare नन्दोपकम मानानि on p. 208 and नन्दोपकमाणि मानान् on p. 236.

117. दिवसस्याश्मे भागे &c.—This is from the शातातपस्मृति.
118. स्रीतं च निवरा कन्येतिवत्—See Kâsikâ on Panini's Sûtra III. 3. 48 (नौवृधान्ये).
119. तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानं &c.—These Sûtras are given in Patanjali's Yoga-philosophy.
122. जन्याः स्तिर्या वरस्य ये—See Kshîrasvâmin's comment. on जन्याः and the line quoted from Raghu (VI. 30). Mallinâtha reads the line as— याहीति जन्यामवद्कुमारी which is evidently wrong according to the context. Mallinâtha and Bhattoji Dikshita take the word जन्या as meaning मातृसखी on the authority of Visvakosha which is in conflict with Amarakosha.
129. धोरितं वलिंगतं धारा &c.—This quotation must be from an अश्वतन्त्र like S'âlihotra.
136. पर्ष्वधोपि यदाह &c.—See verse 71 p. 132.
137. कमर्थिनः कुमुम्यन्तु &c.—Compare this verse with that given hereafter in the Note on वावदूक page 171.
139. कालः संहरति प्रजाः—This is from Hârîta and the whole runs thus— कालः सृजति भूतानि कालः संहरति प्रजाः । कालः स्वपिति जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः ॥ It is also met with in Patanjali's Mahâbhâshya on Pânini's Sûtra III. 4. 167.
147. भिस्सा—A diminutive from भिस्सा as वधूटिका from वधू and प्रामटिका from प्राम. See Note on वधूटी p. 92.
155. समासे वर्णस्य वा वलोपमाहुः—This rule may fall under Pânini's Sûtra VI. 3. 109 (पृष्ठोदारीनियथोपदिष्टम्).
157. गृहस्थूणवत्कोवि— See गृहस्थूणम् on page 237.
 „ गजनिमीलिकयैते— गजनिमीलिका or इभनिमीलिका means 'shrewdness or sagacity.' Compare the stanza— य एव पारायणिकैर्द्देषोपि विवरीवृतः । पन्थास्तनैव याताः स्मः कृत्वा गजनिमीलिकाम् ॥ in the introduction to the Kshîrataranginî.
162. ब्रणोल्लियामीर्ममुः &c.—See verse 54 page 100.
171. पदकारवाक्यादूकः—Here the Padakâra may probably be a grammarian, but nothing is known about him. In the Kshîrataranginî वावदूक is thus derived— यजजपदशांश्च॒, वदेरपि-इष्यते । यदाह भोजः— यायज्ञकं ध्रुवं कालदन्दशको न खादति । लोकोक्तिजज्ञपूकं च वावदूकं च खादति ॥
174. अबोधसोलोपयत्व—This Sûtra here and again on p. 209 is not traceable to Pânini's grammar, nor to Chandra's grammar.
181. प्राप्तप्रणिहिते समे—See verse 87 (p. 179).

189. स्थालीपुलाकन्यायेन—The maxim of the rice in the cooking-pot.
This maxim is used when the condition of the whole class
is inferred from that of a part.
191. वेगात्र धा[वा]रयेद्वात &c.—This is from चरकसंहिता.
192. शृङ्गप्राहिक्या—Lit. ‘by seizing oxen by their horns’ i. e. by
way of specification.
196. ऊर्जेयमन्तर्बुवोः—This occurs twice in the Nâgânanda Act I and V.
,, ये द्रव्यहेतोव्यांड &c.—See comment. on अभिमर p. 220.
198. रसासृष्टमांसमेदोस्थि &c.—This quotation from Vâgbhata is repeated
on page 222.
199. भूतमप्यतुपन्यस्तं हीयते &c.—This line is met with in Yâjnavalkya-
Smriti II. 19.
201. प्रसादे वर्तस्त्र—A verse attributed to चन्द्रक in the शार्दूगधरपद्धति begins
with these words.
202. रसाः स्वाद्वम्ललवण &c.—The six flavours are enumerated here
and the passage is again quoted on p. 222.
- ,, भद्रो मन्दो मृगश्चेति &c.—These are the three kinds of elephants
mentioned by writers on elephants. Compare भद्रो मन्दो मृगश्चेति
विज्ञेयाञ्चिविधा गजाः in Mallinâtha’s commentary on Sîsupâlavadha
V. 49. :
203. सप्त वातस्कन्धाः—The seven courses (स्कन्धाः) of wind one above
the other in the Vâyupurâna are :—आवहः प्रवहश्चैव संवहश्चोद्दृहस्तथा ।
विवहात्यः परिवहः परावह इति क्रमात् ॥
- ,, संज्ञारूपसंवेदनासंस्कार &c.—These are the five forms of mundane
consciousness (in Buddhistic philosophy). Compare—रूपवेदना-
विज्ञानसंज्ञासंस्काराः पञ्चस्कन्धाः in Mallinâtha’s commentary on Sîsu-
पâlavadha II. 28.
204. शार्दूगको मन्दपालसुतः—One of the four birds, sons of the sage
मन्दपाल, who were allowed by Arjuna and Krishna to escape
from the Khândava forest before it was burnt down by fire.
210. सत्त्ववान्वार्यसंपन्नः—Compare सत्त्ववाऽशीलसंपन्नः on page 219.
211. स्तम्भे स्यान्निकियो जनुः &c.—This quotation is from a medical
work like चरक or सुश्रुत.
- ,, परार्थं बद्धकश्याणां त्वादशां &c.—The whole verse in the Nâgânanda
Act IV runs thus :—जायन्ते च म्रियन्ते च माद्विधाः थुदजन्तवः । परार्थं बद्धक-
श्याणां त्वादृशामुद्ध्रवः कुतः ॥
212. स गुरुर्यः किंवा कृत्वा &c.—This line from a Smriti is also quoted
on p. 211 before.

213. धृतान्मांसं तु सारकृत्—Compare क्षीरान्मांसं तु पुष्टिकृत् on p. 224.
217. पालीयं चम्पकानां—A verse in the Ratnâvalî Act III begins with these words.
218. दुजोविभाषा—This Sûtra is not traceable to Pânini's grammar nor to Chandra's grammar.
,, कालभावयोः सप्तमी—Compare Pânini's Sûtra यस्यचभावेनभावलक्षणं II. 3. 37.
219. ध्रुवा हि नाव्यस्य प्रथमे प्राणाः—This is from Bharata's Nâtyasâstra.
,, नीविरागन्थनं नार्या &c.—This line is given in Vâmana's अलंकार-सूत्रवृत्ति as quoted from नाममाला. Hence the name of Kâtya's Kosha may be नाममाला. But the Nâmamâlâ quoted by Kshîrasvâmin is different from this.
221. अक्षः षोडश माषकाः—This is from Manusmriti. Compare—ते षोडशाक्षः कषोद्धृती on p. 154.
224. स्वस्ति तेस्तु लतया सह वृक्ष—The whole verse quoted in Vâmana's अलंकारसूत्रवृत्ति runs thus—मा भवन्तमनलः पवनो वा वारणो मदकलः परशुर्वा । वाहिनीजलभरः कुलिशं वा स्वस्ति तेस्तु लतया सह वृक्ष ॥
227. आश्रयेहि मम सीधुभाजनात्—The remaining three lines in Vâmana's अलंकारसूत्रवृत्ति are—यावद्प्रदशनैर्न दश्यसे । चन्द्र मदूशनमण्डलाङ्कितः खं न यास्यसि हि रोहिणीभयात् ॥
228. यो वै युवाप्यधीयानः—The whole line (Manusmriti II. 156) is—यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ।
,, साचि लोचनयुगं नमयन्ती—See Bhâravi's Kirâtarjunîya IX. 44.
229. सन्तथेदमृतेन किं यदि खलास्तकाल &c.—This quotation is from Râjasekhara's works.
230. शनैः शनैर्व्युपरमेत्—Compare शनैः शनैरूपरमेद् बुद्ध्या धृतिगृहीतया in Bhagavad-gîtâ VI. 25.
231. पञ्चमूलीशृतं पयः—This is repeated on p. 236.
233. विष्णोरनुचराः—Compare the verse—विष्वक्सेनोद्वाकूराः सनकाद्याः शुकादयः । महाविष्णुप्रसादं च सर्वे गृह्णन्तु वैष्णवाः ॥ enumerating the five attendants on Vishnu.
,, सदानुचराः—Compare the verse—बाणरावणचष्टीशनन्दीभृद्गरिटादयः । सदा-शिवप्रसादं च सर्वे गृह्णन्तु शाम्भवाः ॥ enumerating the five attendants on Sîva.
236. पाणिन्युपज्ञमकालकं &c.—Pânini's grammar is called अकालक, because he does not employ terms indicative of time, such as अयतन, &c .

I.

Index of additional words given by Kshirasvâmin, as well as those of Amarasingha which are specially remarked upon in the Commentary.

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA	
अंशु	220	219	अङ्गप्रिप	53	3	अधीतिन्	114	10	
अंशुमालिन्	19	32	अचित	182	113	अधीर	216	194	
अंशुसत्तम			अजकव	8	35	अनङ्गही			
अकल्मष	182	111	अजननि	188	39	अनङ्गवाही	150	67	
अकोल	57	29		232	4	अनन्त	6	24	
अक्षणपटलिक	123	5	अजर्य	124	12	अनन्ता	73	112	
अक्षिगत	182	113	अजातशत्रु	122	2	अनाकुल	31	3	
अक्षीव (4)	58	31	अजिगीषुता	188	43	अनाहत	181	107	
अगच्छ	53	5	अज्ञल	110	120	अनियन्त्रण	178	84	
अगदंकार	100	57	अज्ञनावती	15	5	अनीक	134	79	
अगूढगन्ध	146	40	अज्ञलिका	86	13		138	106	
अभिमणि	155	93	अज्ञलिकारिका	162	29	अनुर्तष्ट	221	227	
अभिमित्र	122	2	अटाक्या		35	अनुर्तष्टण	165	43	
अभिमुखी (2)	74	119	अटथा	118		अनुताप	188	43	
अभ्रज	193	32	अष्टालक		50	अनुत्तर	171	37	
अप्रणी	167	11	अणव्य		141	7	अनुनय	188	43
	174	58	अतिकम		118	37	अनुपदिन्	182	111
अप्रिम	98	43			188	43	अनुपमा	15	5
	178	81	अतिच्छिंडिका		9	41	अनुपल	210	151
अप्रीय		43	अतिच्छतक		83	167	अनुरहसम्	126	24
अद्रय		43	अतिर्माद		14	67	अनुवत्सर	23	20
अङ्ग	217	198	अतिवाहिक		39	2	अनुवाक	234	17
अङ्गकाली	188	43	अतिसंधान		162	25	अनुशोचन	29	16
	217	198	अतोसाराकिन्		101	59	अनेडमूक	171	38
अङ्गकिन्		5	अत्याधान		188	43		191	18
अङ्गक्ष		5	अत्युक्त		237	30	अन्त	153	84
अङ्गकोट		29	अत्युप्र		146	40		178	81
अङ्गकॉल	57	29	अद्रिकाक		87	22	अन्तरा	227	3
अङ्गग	28	4	अद्विराज		52	3	अन्तर्गुड	182	113
अङ्गगाना	15	5	अद्वयमार्भिन्		120	42	अन्तर्गलशुष्ठिका	106	91
अङ्गगमद	159	10	अधर		106	90	अन्तावसायिन्	161	20
अङ्गगाधिप	122	2	अघरेयुः		230	21	अन्तिम	178	81
अङ्गगारधनिका		29	अधस्तात्		230	23	अन्ती	144	29
अङ्गगारधानी	144	29	अधिपाङ्ग		131	64	अन्त्यज	161	21

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
अन्ध	40	4	अमला	63	58
अन्धतामित्र	29	2	अमा	230	20
अन्यत्र	227	3	अमुष्यपुत्र	113	3
अन्यतरेषुः	{ 230	21	अमृणाल (2)	83	165
अन्येषुः			अमृतनिर्गम	17	15
अन्वित	{ 182	113	अमृष्य	182	113
अन्वीत			अम्बरमणि	19	31
धान्यक्षण	{ 186	30	अम्बष्टा (3)	78	141
अन्वेषण			अम्बल	{ 26	9
अन्वेष्ट	182	111	अम्न		
अपरेषुः	230	21	अम्बलवेतस	145	35
अपवरक	50	8	अम्भोज	5	41
अपविद्ध	172	40	अम्भोजिनी	45	39
अपशद्	160	16	अयि	228	7
ॐ सर्पे	124	13	अयुत	153	84
अ दोपान	51	17	अद्याच्या	49	2
अप(व)स्वन्ती	151	69	अरम्	13	6
अपाची	15	3	अरघट	234	18
आपाश्रय	50	9	अरणि	{ 65	66
अपुनर्भव	26	7	अरणिक		
अप्रतिरथ	122	2	अरति	104	80
आद्विजनी	45	39	अररि	51	17
आद्विनीपति	19	32	अरे	230	20
आद्विजा	7	27	अरक्जौ	11	51
आद्विशायिन्	6	22	अर्जुन	122	2
अभिल्या	29	11		155	95
अभिचर	133	72	अर्ति	135	85
आभिज्ञान	17	17	अर्थ	26	8
अभिभव	34	23	अर्बुद	153	84
अभिभूत	139	113		235	19
अभिमर	196	53		237	33
	220	215	अर्म	230	34
अभिमुख	171	33	अहंत्	5	15
अभियोग	30	17	अलंकार	36	32
आभिष्व	114	10	अलि	89	30
आभिषुत	146	39	अलिंगदे	38	5
अभ्यज्ञन	149	50	अलिंजर	144	31
अभ्यमित्र	133	76	अलिन्	86	14
अभ्यवदार	149	56		89	30
अभ्युत्थान	118	34	अलीक	106	92
अभ्योष	147	47	अलुक	145	38
अभ्रपिशाच	19	27	अवक्रय	152	79
अग्रमु	15	5		153	81

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
असित	18	27	आन्वयिक	120	42
असूर्खण	} 34	23	आपमित्यक	141	4
असूर्खण			आस	200	85
असृज्	110	124	आप्रच्छन	184	7
असेचनक	174	53	आषुव	188	43
अस्ति	136	94	आभोगिक	32	5
असु	106	93	आम	99	51
अहंता	34	22	आमलक	} 237	33
अहिजित्	200	85	आमलकी		
अहिर्बुध	8	34	आमुख्यावण	113	3
अहिहन्	10	44	आम्नाय	212	162
अहीक	120	50	आयःशूलिक	182	111
आकारण	29	8	आर	18	26
आकृत	188	43		155	97
आकृता	30	17	अर्या	9	37
आक्षदर्शक	123	5	आर्हत	113	9
आक्ष ट्रिलिक	167	7	आलस्य	288	43
आक्षपाद	113	6	आलिङ्गन्	} 32	5
आक्षेप	30	17	आलिङ्गय		
आखात	43	27		86	14
आखुरथ	9	38	आलिन्	157	106
आघाट	51	20	आलीन	49	6
आचित	182	113	आवस्थ	41	11
आच्छन्न	182	113	आवाप	49	3
आजगव	8	35	आवेष्टक	188	43
आज्ञेय	122	2	आशय	212	162
आट	87	17	आशयाश	12	54
आढ़की	142	15	आशावप्	77	134
	232	7	आशु	220	219
आणवीन	141	7		227	2
आणी	130	57	आश्रय	212	162
आतापिन्	} 87	22	आश्रया	12	54
आताधिन्			आश्रयाश	134	84
आतिथ्य	118	33	आस	14	66
आत्तगन्ध	} 171	40	आसक्त	125	19
आत्तगर्व			आसन	233	9
आमदर्श	112	140	असन्दी	137	97
आत्रेय	17	15	आसार	188	43
आदाइ	62	52		216	194
आदिकवि	118	36	आसीन	182	111
आदिम	178	81	आसेचनक	174	53
आदिष्ठिन्	114	7	आस्फोट	67	81
आन्दोलित	179	7		उक्त	237
				उक्तथ	237
				उक्तर	149
				उमधन्वन्	10
					44

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
उचित	126	26	उधुर	176	70
उच्चण्ड	178	83	उधृत	182	113
उच्चप्र	108	109	उद्धमान	144	29
	110	120	उद्धट	166	3
उच्छृदन	110	121	उधम	35	29
उच्छ्रद्यखल	178	84	उयमवत्	166	3
उज्जिनी	49	2	उयोग	35	29
उज्ज्वल	33	17		237	33
उड्हप	41	11	उद्रिक्त	178	82
उत्कट	178	82	उद्धृण	144	25
उत्कलिका	191	18	उद्धह	96	28
उत्कोच	126	29	उद्ध(द्वा)न	144	29
उत्तंस	112	136	उद्धाहन	162	28
उत्तरासङ्गः	50	13	उन्दुर	86	12
उत्ताठ	178	83	उन्नति	54	10
उत्तुङ्गः	176	70	उन्मद	169	23
उत्तजित	129	49	उन्मान	153	85
उत्तेरित	29	149	उन्मुख	182	111
उत्पश्य	182	11	उन्मूलित	182	113
उत्पादित	182	113	उपकालिका	145	37
उत्सर्ग	117	30	उपकुर्बी	(2)	88
उत्सादन	58	33	उपक्रम	115	13
उत्सारक	123	6	उपचित्रा	69	
उत्साहशक्ति	125	19	उपज्ञा	114	13
उदभूम	46	4		236	28
उदञ्चित	182	113	उपदंश	161	40
उदञ्चिस्	12	56	उपदा	126	29
उदरिल	98	44	उपधा	125	22
उदरंभारे	169	21	उपनाह	32	7
उदलावणिक	147	45	उपालुत	169	24
उदात्त	166	3	उपपदान	126	29
उदार	166	3	उपबाहु	104	80
उदाराभिलाष			उपभुक्ति	185	20
उदाधित	200	85	उपरम	183	38
उदार्णी	166	3	उपलम्भा	25	1
उदुम्बर	50	13	उपविष्ट	182	111
उदूखल	143	25	उपसेचन	147	44
उद्रताम्बर	155	97	उपाय	175	63
उद्घातन	162	28	उपालिन्दक	50	12
उद्गीथ	235	19	उपावर्तन	47	8
उद्धम	178	84	उपोद्धात	186	26
उद्धत	178	82			
उद्धर्षण	37	39			

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
ओध	32	9	कपिजल	90	36	कलान्तर	140	4
	40	6	कपिष्वज	122	2		141	5
ओष्ठ	106	90	कपिला	15	5	कलाप	152	80
औदुम्बर	155	97		150	67	कल्मष	108	108
औपायिक	126	25	कपिलोह	155	97	कल्प	174	55
औपवस्त	} 118	38	कपिशीर्ष	221	227		20	2
औपवस्त्र			कपीतन (3)	57	27		30	18
औपवाय्य	128	37	कफेलु	38	9		164	40
और्मिन	141	7	कबरी	146	40		211	160
औलूक्य	113	6	कमला	216	195	कल्यपाल	159	10
कम्	40	4	करक	212	165	कल्या	211	160
कवखट	177	76	करड़िक	102	69	कल्याण	155	95
कक्षा	188	43	करज (2)	62	48	कलर	146	42
कक्षापटी	120	50	करटा	31	4	कवक	77	136
कक्ष्य	104	79		32	8	कवरी	146	40
कच्छ	47	10	करण्ड	235	18	कवित्	113	5
कच्छप	14	71	करपाल	135	90	कविय	238	35
कज्जलघ्वज	112	138	करपालिका	136	92	कशारुका	103	69
कञ्जक	109	118	करभ	208	137	कास्य	155	97
कञ्चुकिन्	38	8	करवीर	138	120	काक	91	44
कञ्चुलिका	109	118	करवाल	135	90	काजड़िघा	74	119
कट	51	20	करवालिका	136	92	काकुतुण्ड	111	126
कटक	191	18	करम्बल	65	68	काकिणी	} 233	9
कटप	६५	14	कर्क	129	47	काकिनी		
कटंभरा	(2)	68	कर्कंग	19	28	काकुत्स्थ	122	2
कटाह			कर्कटशृङ्गी	75	120	काकोडी	79	144
कटीर	103	74	कर्ण	41	12	काचमाची	80	152
कटुतिक्त	158	111		122	2	काच[व]र	99	49
कटुर	174	54	कर्णमेर्टा	9	41	काचस्थाई	63	55
कणप	235	20	कर्णिका	45	43	काचित	179	90
कणिका	232	8	कर्णिन्	57	24	काचिक	} 146	39
कण्टक	191	18	कर्पर	216	194	काजिक		
	237	32	कर्पराल	57	29	काणी	233	9
कण्ठोलवीणा	} 163	32	कर्पीस	238	35	काण्डपट	110	120
कण्ठोलवीणा			कर्वरी	146	40	कादम्ब	207	134
कण्ठीरच	84	1	कर्मसाक्षेत्	19	32	काद्रवेय	37	4
कण्डरा	102	66	कर्ष	63	59	कान्दुक	144	28
कदन	138	117	कर्षणी	112	139	काण्यकुब्ज	49	2
कदर्क	110	120	कलंवक	99	48	कापथ	48	16
कन्धा	232	9	कलकण्ठ	87	20	कापालिन्	120	42
कन्द	238	35	कलधौत	155	95	कापिल	113	6
कन्यका	19	28				कापिशायन	164	40
कन्यकुञ्जा	49	2	कलशि	151	74	कापेय	84	3

PAGE STANZA	PAGE STANZA	PAGE STANZA
कामदान	183	3
काम्यदान		किञ्चुलक
कामरूप	49	2
वामाइकृश	105	83
कार्गी	73	112
	80	153
	145	37
कारित	146	40
	179	90
कारोतम	165	43
कारोतर		कीकट
कार्तवीय	122	2
कार्षक	141	6
कार्णी[श्री]रस	74	114
काल	18	27
कालकण्ठ	87	22
कालकण्ठक	87	22
कालखण्ड	102	66
कालज्ञ	87	18
कालधर्म	138	117
कालमंषी (3)	70	96
कालस्कन्ध (3)	65	68
कालिङ्ग		कुड़गक
कालिङ्गी	65	67
काल्य	20	2
	30	18
काल्य	77	135
काल्यक		कुटप
काश	82	162
	82	163
काशी	49	2
काश्यप	19	33
काषाय	212	162
कासमर्दे	235	19
किंशाश	233	13
किंकि		कुम्भ
किंकिन्	87	16
किंडुकणी		कुम्भिन्
किंडुकणी	108	110
किंडुकणी	66	74
		कुरल
किञ्चुलक		43
किञ्जल्क		191
किण		235
किष्व		23
किनरी		163
किरीटिन्		122
किलकिचित		36
किलाटिका		146
किलिम		62
किञ्जिन्धाधिप		122
कीकट		173
कीचकाराति		122
कीटमणि		88
कीटमणिक्य		29
कीनाश		13
कुचिका		173
कुचिका		146
कुज		53
कुटक		151
कुन्नरा		77
कुटहिरणी		94
कुटिम		50
कुड़गक		237
कुणाल		144
कुणि		76
कुण्डी		99
कुतप		144
कुदाल		207
कुन्ती		142
कुन्द		122
कुपाणि		235
कुमोदक		7
कुम्भ		19
कुम्भिन्		127
कुम्भी		63
कुम्भीनस		144
कुरण्डक		38
		66
		106
कुर्दन		22
कुल		18
कुलक		23
कुलथ		32
कुलिक		2
कुलिशतह		32
कुल्माप		72
कुल्माषाभिषुत		142
कुल्या		105
कुशाग्रीय		29
कुशी		60
कुष्ठ		2
कुसीद		49
कुसुल		74
कुसुति		132
कुहन		16
कुहनिका		8
कुहक		34
कुहका		26
कुट		128
कुमी		48
कुलंकषा		34
कुच्छ		132
कुतक्मन्		12
कृतार्थ		71
कृतकृत्य		19
कृपीट		48
कृषि		28
कृमिरूल		28
कृशर		55
कृसर		36
कृषिक		31
कृष्णभूम		8
कृष्णमुख		74
		96
कृदन		22
कृल		18
कृलक		18
कृलथ		23
कृलिक		2
कृलिशतह		32
कृल्माप		72
कृल्माषाभिषुत		142
कृल्या		105
कृशाग्रीय		29
कृशी		59
कृसुति		143
कृहन		16
कृहनिका		121
कृहक		53
कृहका		121
कृट		182
कृमी		111
कृलंकषा		121
कृच्छ		53
कृतक्मन्		159
कृतार्थ		11
कृतकृत्य		149
कृपीट		61
कृषि		43
कृमि		24
कृमिरूल		44
कृशर		30
कृसर		118
कृषिक		37
कृष्णभूम		166
कृष्णमुख		4
कृदन		113
कृल		6
कृलक		166
कृलथ		4
कृलिक		194
कृलिशतह		40
कृल्माप		86
कृलिशतह		14
कृलिशतह		56
कृलिशतह		22
कृलिशतह		149
कृलिशतह		50
कृलिशतह		142
कृलिशतह		13
कृलिशतह		46
कृलिशतह		4
कृलिशतह		84
कृलिशतह		3

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
हृष्णा	122	२	कीढा	188	४३
	150	६७	कुर	152	७७
कलसक	153	८१	झीतकिका (२)	७०	९५
केतु	१९	२७	क़ोम	१०२	६५
	६५	६६	क़ड्डु	१४३	२०
केदर	२३५	२०	क्षत्र	१२२	१
केरव	४५	३७	क्षपणर्णि	१२०	५०
केर्वत	४२	१५	क्षमा	३५	२४
केवलिन्	५	१५	क्षार	१२	१५
केशधन	१००	५६	क्षारण	१५	
केशपर्णी	{ ६९	८९	क्षारणा	{ २९	
केशवली			क्षारवत्र	८२	१५८
केशवास	५६	२१	क्षिपणी	{ ४१	१३
कैक्षसेय	१३	६०	क्षिपा		
कोकिल	५९	५७	क्षिरकाकोली	{ ७१	
कोटीर	१०७	१०२	क्षीरा		
कोट	४९	१	क्षीरशुका (३)	७३	१११
	२३४	१८	क्षुण	१८२	१११
कोण	१३६	९४	क्षुद्रनासिक	९९	४६
कोपन	१७०	३२	क्षुद्रा	९५	२७
कोलिक	५९	३७	क्षुब्ध	१५१	७४
कोश	९०	३८	क्षुर	२३५	२०
	१२५	१८	क्षुरप	२३५	२०
	१५४	११	क्षुरिका	१३६	११३
	२२०	२१९	क्षुलक	४३	२३
कोशाकार	८३	१६४	क्षेम	२३७	३४
कोष	१२५	१८	क्षेमंकर	१६६	२
	१५४	११	क्षौम	५०	१२
कोष्टक	१४३	२१	क्षौर	१२०	५०
कोष्टागार	१४३	२१	क्षेडित	२७	३४
कोहनक	७६	१२९	क्षेला	१३८	१०८
कैपीन	१२०	५०	खाचित	१८२	११३
	२०६	१२९	खजक	१५१	७४
कौपोदकी	७	२८		१९१	१४
कौल	१२०	४२	खट	२३४	१७
कौशलिक	१२६	२९	खटर	१११	
कौशिक	११८	३६	खड़किका	५०	१४
कौसीय	१८८	४३	खण्ड	१४६	४३
कनोपन	१४७	४४		१९५	४४
कमोल्हृधन	११८	३७	खण्डल	१७	१६
किमि	८६	१४	खण्डर्क्षय	१४६	४३
किया	१८८	४३	खण्डश्रेता		
	२१२	१६२	खण्डिक	१४२	१६

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
गन्धमःदन	47	6	गुलुङ्घ	55	16
	52	3	गुल्मक	127	34
गन्धर्वे	207	132	गुहाशय	86	12
गन्धाली	81	155	गृध्रसी	233	10
	88	28	गृष्ण	151	70
गर	38	9	गृहगोलिका	86	13
मर्जी	16	9	गृहमणि	112	138
गर्ता	37	2	गृहमेथिन्	113	3
गर्ताट	86	12	गृहाश्रमिन्		
गर्ध	188	43	गृहीतादिक	138	113
गस्त	200	85	गृहेनर्दिन्	182	111
गर्ह्यजापिन्	171	36	गृद्य	182	111
गल	106	90	गेहशर	182	111
गत्वर्क	165	43	गैरिक	155	95
गवेषण	187	30	गो	63	56
गाड्गेय	38	40	गोकर्ण	38	7
गाढ	175	66	गोणी	27	2
गार्डीविन्	122	2	गोप्रा	154	88
गात्रसंकोचिन्	86	13	गोदावरी	214	181
गाधेय	118	36	गोनास	38	4
गान्धारपड्क	} 157	105	गोप	156	104
गान्धारपिष्ठ			गोपुच्छ	108	105
गाली	29	15	गोपोतलिका	27	2
गावी	27	2	गोमतिलिका	150	67
गिन्दुक	112	138	गोमुख	32	8
गिरि	216	194	गोयुग	191	18
गिरिक	112	138	गोराटी	152	77
गुरु	143	21	गोल	88	26
गुण	125	19	गोलाइगूल	235	20
गुणिका	37	39	गोलिह	84	3
गुणशालिनी	} 110	120	गोलीढ	60	40
गुणलयनी			गोष्ठश	60	40
गुणेस्तर्कर्ष	188	43	गोस	182	111
गुणित	179	89	गोसर्ग	156	104
गुट्यक	55	16	गौड	20	3
गुदज	} 100	54	गौरव	234	18
गुदकीलक			गौरव	118	34
गुन्द्रा	(3)	63	गौर्य	201	88
गुम्फ	188	43	ग्रन्थन	188	43
	207	132	प्रह	116	24
गुर्वा	95	22			
गर्लिका	112	138			

PAGE STANZA	PAGE STANZA	PAGE STANZA
चटुला	16	10
चण्ड	233	11
चण्डा	150	67
चण्डाल	158	4
चण्डिल	159	10
चंद्रवर	48	17
चतुर्दिंगिका	115	18
चन्दना	163	30
चन्दनाचल	73	112
चन्द्र	155	95
चन्द्रक	110	120
चन्द्रकिन्	89	31
चन्द्रशाला	50	8
चन्द्रोदय	212	162
चपल	93	10
चपेटा	105	84
चमस	238	35
चमसी	233	10
चरक	237	33
चरणप	53	5
चरण्य	92	9
चरित	} 35	26
चरित्र		26
चरिमाट	234	15
चरीन्द्र	38	5
चरु	216	194
चर्चेन	25	2
चर्चीरी	106	96
चर्चिका	233	10
चर्चिक्य	9	41
चर्मकपा	} 79	122
चर्मकसा		144
चर्मचरका	88	27
चर्मप्रसेवक	163	33
चर्मुङ्डा	9	41
चर्मसीवनी	163	35
चर्चेर	106	96
चर्चेण	164	40
चर्चेणी	93	10
चल	172	46
चालचल	172	46
चलनक	109	119
चपक	145	32
चाटकेर	86	16
चाटु	} 30	17
चाटुक		44
चन्द्रभागा	} 44	34
चान्द्रभागी		18
चान्द्रमसायनि	118	37
चान्द्रायण	172	46
चापल	9	41
चामुङ्डा	64	64
चाम्पक	188	43
चार्मण	113	6
चार्वाक	238	35
चिक्ष	41	9
चिखल	} 214	178
चिक्रक		84
चित्रा	} 35	1
चित्रकाय		81
चित्रकला	42	18
चित्रवल्ली	} 35	29
चिति		81
चिनित	} 227	157
चित्रा		157
चिट्ठपूर्ण	98	45
चिट्ठिविन्	87	21
चिरम्	} 227	1
चिरात्		92
चिरेण	} 92	9
चिरिष्टी		106
चिहुर	157	105
चीनिष्ठ	109	115
चीर	237	31
चीवर	237	31
चुक	235	20
चुक्का	} 78	141
चुक्का		94
चुन्दी	86	14
चुलक	137	100
चूर्ण		
चूर्णक	106	69
चूर्णि	} 233	9
चूर्णी		188
चैत्य	49	7
चैत्रसख		26
चैल	109	115
चोच	84	169
चोदनी	70	92
चोद्य	30	17
चोरित	182	113
छग	} 152	76
छगल		36
छद्यन्	222	233
छद्द	} 100	55
छाँदि		36
छल	36	33
छायापुत्र	138	110
छंक	169	24
छेद	17	16
जगच्छक्षुस्	19	32
जगन्मातृ	9	37
जजपूक	171	36
जटायु	} 122	2
जटायुश्		96
जनित्री	81	154
जनी	96	29
जनी	92	9
जनित्री	96	29
जन्य	} 122	58
जमन		149
जवन	149	56
जम्बू	56	19
जम्भीर	67	80
जय	65	66
जर्दिल	233	11
जलकार	143	19
जलरज	87	17
जलरज	87	22

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
जलशूक्	45	38	दिष्टीर	156	105
जलहस्तिन्	42	20	डुडुभ	38	5
जलका	43	22	डोम्ब	161	20
जाइगल	102	63	ढौकन	126	29
जात	200	85	तदस्थ	124	10
जातीसस्य	111	132	तडाक	43	28
जातुष	162	20	तण्डक	337	33
जात्य	212	162	तत्कालधी	169	25
जानुलबिन्	178	83	तत्व	32	9
जालकार	86	13	तनु	96	28
जालिक	86	13	तनुनाग	43	21
	191	18	तनुवाय	86	13
जाहक	86	13		159	6
जिधांसु	124	11	तन्त्रक	109	112
जितकाशिन्	} 138	112	तन्त्रवाय	86	13
जिताहव				149	6
जिन	5	15	तन्दू	145	34
जिष्णु	122	2	तन्द्रा	37	37
जीव	} 120	42		214	16
जीवक			तप	222	233
जीवत्तोका	} 94	16	तपस्या	118	35
जीवसू			तमा	21	4
जीवनीय	40	5	तमाल	237	33
जीवन्ती	(3)	68	82	तरक्ष	84
जीवा	135	86	तरल	172	46
	140	121	तरलित	179	87
जीवितेश	220	219	तरत्वालिका	136	92
जुट	107	97	तरसा	227	2
जैमिनीय	113	6	तरिमन्	234	15
ज्ञ	18	27	तर्क	188	43
	193	33	तर्के(र्क)क	173	49
ज्येष्ठाश्रमिन्	113	3	तर्दू	145	34
ज्योतिर्मालिन्	88	29	तर्षण	148	55
ज्योत्स्ना	21	5	तर्षित	169	22
ज्वाला	12	57	तर्जजक	24	27
ज्ञागिति	} 227	2	ताड	65	69
ज्ञाटिति			ताडी	76	127
ज्ञांशामरुन्	13	63	ताण्डव	238	34
ज्ञाली	233	10	तान्त्रिक	120	42
टड्क	191	18	तापि(यि)न्	5	14
	237	33	तामित्र	39	2
टीका	232	7	ताम्रकर्णी	15	5
टण्डुक	63	57	ताम्राक्ष	87	20
				तर	155
				तारापथ	96
				(2)	2
				तालपत्री	119
				तिन्दुकी	232
				तिमिगिलगिल	20
				तिरीट	30
				तिलोत्तमा	51
				तीक्ष्ण	196
					53
					220
					215
					171
					38
					114
					11
					5
					15
					129
					46
					90
					37
					74
					116
					78
					139
					9
					41
					101
					61
					142
					17
					104
					77
					98
					44
					101
					61
					152
					76
					218
					207
					11
					52
					183
					2
					182
					113
					19
					28
					188
					43
					143
					20
					70
					95
					163
					33
					218
					207
					112
					137
					228
					10
					65
					70
					169
					22
					161

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
तेजनी	(2)	68	84	दर्शण		101	59	दुर्वर्मन्
तेजस्		125	20	ददुरोगिन्				दुष्पत
तेन		228	3	दर्प		34	22	दुष्पुल
तैल		149	50	दर्वि		38	9	दुःस्थ
तैलादा		88	28	दर्वी		207	134	दुषीका
तैलाक्षा		88	27	दर्शक		123	6	द्वप्रसादा
तोक्क		192	23	दल		17	16	दृति
तोटक		237	30			218	207	देवखात
तोटत्र		142	12	दवथु		188	43	देवगायन
त्वाग		188	43	दशास्य		122	2	देविका
प्रथीतजु		19	32	दशेन्धन		112	138	देशिक
त्रस्त		170	26	दाक्षायणी		9	37	दैवपर
त्रापुष		162	29	दाक्षिण्य		166	5	दै[दे]शिक
त्रिकमेदिन्		120	50	दाढिम		238	42	दोष
त्रिकालविद्		5	15	दाढिका		107	99	दोषज्ञ
त्रिष्ठिप		3	6	दाधिक		147	45	दोषा
त्रिपुय	(2)	76	125	दान्ति		183	3	दौकूल
त्रिपुटी		73	108	दाय		126	29	दौर्भाग्नेय
त्रिवर्गे		122	58	दायाद		95	27	दौवारिक
		125	20	दारक		95	27	द्यावापृथिव्यौ
ज्येष्ठा		73	108			191	18	द्यावाभूमी
त्वक्क्षीर		157	109	दारिका		195	28	दुः
त्वरक		143	20	दालिम		64	65	द्युम्न
त्सह		233	13	दाशरथि		122	2	द्युसद्
दक		40	5	दाशाहि		16	22	द्रग
दक्ष		221	227	दासेरक		151	75	द्रस्स
दक्षिणागम		120	42	दिगम्बर		120	50	द्रृणी
दक्षिण्य		166	5	दिण्डीर		156	105	द्रोण
दग्धकाक		87	22	दिनमणि		19	32	
दण्डकर्क		151	74	दिवस्पृथिव्यौ		48	1	द्रौपदी
दण्डकरोटक				दिवि		87	16	द्राःस्थित
दण्डन्		123	6	दिष्टि		105	84	द्राःस्थितदर्शक
दन्ति		128	38	दीर्घजड्व		88	23	द्राःस्थोपस्थित-
दन्तक		52	7			151	75	दर्शक
दन्तशठ	(2)	56	21	दीर्घदण्डक		62	52	द्वारका
दर		14	67	दीर्घनिशा		138	118	द्वारवती
		215	185	दीर्घयुस्		79	143	द्विक
दरद्		161	21	दुःसङ्खा		43	25	द्विनम
		233	9	दुन्दुक		63	57	द्विलोहक
दरित		170	26	दुरभिघ्यान		30	17	द्विसीत्य
दरी		215	185	दुरेषणा		49	1	द्विल्लय
दर्दुर		31	4	दुर्गंसंचर		186	25	द्वेषिन्

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
द्वेष्य	182	113	नतोन्नत	182	113
द्वैगुणिक	141	5	ननुच	229	15
द्वैध	125	19	नन्दक	76	128
द्वैपायन	118	36	नन्दन	96	28
धट	234	17	नन्दिकेश्वर	9	41
धत्तुर	67	78	नन्दिन्	9	41
धन	149	58		233	11
धनंजय	122	2	नन्दीवर्ण	{ 42	20
धनाया	188	43	नन्द्यावर्त		
धनिन्	206	129	नन्द्यावर्त	50	10
धन्विन्	19	28	नपुंसक	97	39
धर्मतूर	{ 67	78	नन्	200	85
धस्तुर			नराधिप	122	1
धर्मपुत्र	122	2	नल	82	163
धर्माधिकरणिक	123	5	नस्ति	{ 150	63
धार्टी	138	111	नस्योत		
धातकी	232	7	नाग	37	4
धानाचूर्ण	147	47		157	105
धान्यक	145	38	नादेशी	(3) 58	30
धामनिधि	19	32		(3) 65	66
धामार्गेव	(2)	69	नानाविध	180	94
धारा	216	194	नान्दीपद	43	27
धार्मपत्तन	145	36	नाभि	233	9
धिपाड्ग	131	64		235	20
धिष्य	212	162	नायक	191	18
धूमकेतु	21	10	नाला	45	42
धूममहिषी	{ 17	19	नालि	100	54
धूमिका			नालीक	45	41
धूम्र	87	17	नाश	220	219
धूम्रक	151	75	नाहल	161	21
धृष्णु	{ 169	25	निःश्रेयस	24	26
धोरण	131	59	निकृत	{ 172	41
ध्यान	119	39	निःकृत		
ध्याम	209	145	निकर्षण	51	19
धृत्वा	219	212	निकार	163	32
ध्वज	137	101	निक्षेप	34	23
ध्वनित	16	9	निखर्व	153	81
नःस्तुर	99	46		99	46
नमहु	{ 165	42	निगदित	153	84
नमहू			निगाल	179	86
नमाट	120	50	निग्राह	129	49
नह	237	33	निचित	188	39
				182	113

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
नीराजन(ना)	136	95	पतद्ग्रह	235	21	पर्यङ्क	110	120
नील	14	71	पत्नीशाला	115	16	पर्यङ्किका	191	18
	47	6	पत्र	131	59	पर्यनुयोग	110	120
नीलिका	45	38	पद	103	71	पर्यन्त	29	10
नीलीराग	182	111	पद्म	14	71	पर्याहार	138	118
नीवार	83	166		154	84	पर्येषि	160	15
नीबी	108	109	पद्मवर्ण	79	146	पर्वन्	118	35
	110	120	पद्मिनीकान्त	19	32	पर्वसन्धि	{	21
नेत्रविभाग	106	94	पथ	237	31	पर्वध		7
नेदीयस्	176	69		158	1		132	71
नेपाली	157	108	परभाग	188	43		136	93
नेम	17	16	परःशत	{	175	64	पर्शु	103
नेमि	43	27	परःसहस्र				पर्शद्	115
नैकषेय	13	60	पराक	121	52	पल	153	88
नैय्यायिक	113	6	पराभव	34	23	पलंकष	(3)	99
नैथिन्य	37	39	परार्थ	153	84	पलाश	27	14
न्यक्तार	34	23	परिकर	110	120	पलिङ्कनी	151	70
न्यञ्चित	182	113		185	20	पल्यङ्क	112	138
न्युरुद	153	84	परिकृत	179	88	पल्लविक	169	24
न्युइच्च	234	17	परिघ	51	17	पळ्ठी	51	20
न्युब्ज	182	111	परिचारित	179	88	पवनी	51	18
पक्षक			परिताप	188	43	पवनेष्ट	64	63
पक्षद्वार	{	50	14	परिदान	152	80	पवित्रक	83
पक्षिणी		230	22		153	81	पश्यतोहर	162
पक्ष्य	182	111	परिपन्थक	124	11	पश्वाह्	150	63
पङ्गु	18	27	परिपवन	144	26	पाक	191	18
पञ्ज	158	1	परिभूत	139	113	पाक्य (3)	146	42
पञ्चभद्र	169	24	परिमाण	153	85	पाक्षरात्रिक	120	50
पञ्चलेह	155	97	परिवत्सर	23	20	पाश्चार्थिक	120	50
पञ्चशिस्त	84	1	परिवर्ते	23	22	पाञ्चाली	122	2
पञ्चर	237	31	परिवाह	41	10	पाटला	56	20
पञ्जिका	232	7	परिविति	{	121	56	पाण्डुभूम	46
पञ्जुटी	{	110	120	परिवेत्		पात	19	
पट्कुच्च				परिवेष्ट	179	88	पातक	237
पटी	109	116	परिव्यय	147	45	पात्री	239	42
पट	234	17	परिव्याध (2)	64	61	पात्रीव	238	35
पट्टिश	235	21	परिव्रज्या	118	35	पाथःपति	40	2
पणस	64	61	परिष्वङ्ग	188	43	पाथेय	125	17
पणस्त्री	{	94	19	परीत	179	88	पादकृत्	159
पण्यस्त्री				परेत	39	2	पादत्राण	163
पतड्ग	111	132	पर्कटी	58	32	पादवल्मीक	100	56
पतत्	{	89	34	पर्णिका	115	18	पादावर्ते	162
पततिन्							पापर्दि	161

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
पामर	101	58	पित्र्य	23	21
पार	238	35	पिपा सित	169	22
पारत	156	99	पिंगलिका	232	8
पारशव	155	98	पिष्पल	56	20
पारापत	86	15	पिष्ट	156	104
पारावतपदी	(2) 80	150	पीडा	163	30
पाराशर्म	118	36	पीतदाह	(3) 63	54
पारिपन्थिक	162	25	पीतपादा	88	26
पारिभद्र	(3) 57	26	पुइख	234	17
	(3) 63	54	पुटकिनी	45	39
पारिभव्य	76	126	पुटी	239	42
पारियात्र	233	11	पुण्ड्र	110	123
पारिरासि(क्ष)क	119	42	पुण्य	120	45
पार्षद्य	{ 115	16	पुत्री	95	28
पारिषद्य			पुद्गल	235	20
पारी	144	32	पुनर्नव	105	83
	233	10	पुनर्घज	86	12
पार्थ	122	2	पुण्फुस	102	65
पाली	157	108	पुरस्तात्	230	23
पावकि		8	पुराणपुष्प	6	22
पावन	120	45	पुरुह	{ 175	63
पाश	220	219	पुरुह		
पाशुपत	120	६०	पुरोडाश	235	21
पिङ्गला	15	५	पुलक	36	35
पिङ्गा	155	97		86	14
पिचङ्ग	104	77	पुलोमजित्	10	44
	234	18	पुञ्जरावर्तक	233	11
पिचंगिल	98	44	पुञ्जक	161	20
पिचु	157	106	पुञ्जकेतु	7	26
पिचुमन्द	{ 64	63	पुञ्जफल	(2) 56	21
पिचुमर्द			पुञ्जरस	157	107
पिचुल	157	106	पुञ्जिता	94	21
पिच्छा	232	९	पुञ्जरथ	130	52
पिच्छिला	(3) 64	63	पूजित	181	102
पिच्छर	27	15	पूतिखदिर	62	50
पिटक	144	२६	पूय	238	३५
पिठरी	144	३१	पूर	235	२०
पिष्ठ	९७	३९	पूरित	182	११३
	234	१८	पूर्ण	175	६६
पिष्ठी	195	४४		182	११३
पिष्ठीश्वर	182	१११	पूर्व	175	६६
पिष्याक	237	३२	पूर्वरङ्ग	३७	३९
पितल	155	९७	पूर्वामीन्	१२०	४२

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
प्रणय	188	43	प्रवार्णा	109	112
प्रणाय्य	182	111	प्रवाल	55	14
प्रणिधान	25	2	प्रविष्ट	182	113
प्रणिपात	188	43	प्रशस्त	24	26
प्रताति	54	9	प्रष्ठवाह्	150	63
प्रतारण	162	25	प्रसौही	151	70
प्रतिकाय	} 164	36	प्रसभ	138	110
प्रतिच्छन्द			प्रसाधन	107	99
प्रतिपाति	188	43	प्रसार	137	97
प्रतिरूप	164	36	प्रसूतिज	39	3
प्रतिश्रय	50	8	प्रस्त	105	85
प्रतिश्रित	182	113	प्रस्तावना	37	39
प्रतिसर	108	108	प्रहृत	182	111
प्रतिसूर्य	86	13	प्राग्योतिष	49	2
प्रतीष्ट	182	113	प्राधुणक	} 118	34
प्रतोली	51	16	प्राधुणिक		
प्रत्यक्षेणी	(2)	79	प्राधुणिक	232	8
प्रत्यनीक			प्राचिका		
प्रत्यनीकिन्	} 124	11	प्राचीनचर्हिस्	10	44
प्रत्यवसान			प्राचीर		
प्रत्यवस्थात्	124	11	प्राचेतस	118	36
प्रत्युक्तम्	{ 186	26	प्रातर्	20	3
प्रत्युक्तान्ति			प्रात्र		
प्रत्युत्पन्नमति	169	25	प्राप	219	215
प्रत्युषम्	20	2	प्राप	179	87
प्रदिश्	15	6	प्राबन्धिक	181	105
प्रयोतन	19	32	प्राशक	131	59
प्रपात	200	85	प्रास्थिक	165	45
प्रफुल्त	{ 54	7	प्र हरिक	141	10
प्रफुल्ल			प्रियक		
प्रभावशक्ति	{ 125	19	प्रियदर्शन	131	62
प्रभुशक्ति			प्रियदर्शन		
प्रमय	138	118	प्रेड्खोलित	63	56
प्रमाण	153	85	प्रेतवन	87	बहुरूप
प्रमातामह	96	33	प्रेषण	179	87
प्रमीलन	138	118	प्रेष्य	138	120
प्रमृत	140	2	प्रोत	142	12
प्रमेह	100	56	प्रोथ	160	17
प्रयुत	153	84	प्रोह	109	115
प्ररोह	53	4	प्रवन	103	75
प्रवचन	114	10	प्रिहन्	188	43
प्रवयण	142	12	फङ्गा	102	65
प्रवाच्	171	35	फट्	45	38
				230	20

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
बुद्भुद	235	19	भानुफला	74	113
बुध	203	104	भा(म)रुक	147	45
बुस्त	237	34	भाल	106	92
बुस्ति	147	147	भालूक	63	57
ब्रह्मण्य	182	111	भावना	25	2
ब्रह्मीति	155	97	भाष्य	237	31
ब्रह्मवादिम्	113	6	भिक्षु	120	42
ब्रह्मणी	8	35	भिंडिपाल	136	92
ब्राह्मणमुच	113	97	भिल	161	21
ब्राह्मणहित	182	111	भिस्सा	147	48
ब्राह्मी	8	35	भीत	170	26
(2)	60	90	भीम	209	145
	155	97	भोमसेन	122	2
भक्तकार	144	28	भुजंग	169	24
भक्ति	200	85	भुजंगभुज्	38	8
भग	19	32	भुजा	104	80
भगवत	120	45	भुट्टमेद	161	21
भद्गुर	176	72	भृष्टुर	71	99
भड्गि	232	8	भृतधात्री	46	3
भड्ग्य	141	7	भूतनाशन	146	40
भटित्र	147	45	भूमिच्छय	37	3
भण्डिर	{ 64	64	भूमिपिशाच	84	169
भण्डी			भूमिसू	43	21
भदन्त	120	42	भू	46	2
भदपदा	18	23	भूरि	{ 155	95
भद्रा	74	117	भूरि चन्द्र	182	113
भद्राकरण	120	50	भूषित	147	47
भम्मा	32	6	भूस्ति	80	152
भरिमन्	231	2	भृङ्ग	80	152
भल	235	21	भृगुराजसू	233	11
भल्क	85	4	भृगुरिटि	9	41
भल्क	{ 85	4	भृगुरिन्	9	41
भवतुनाम	229	14	भृत	182	113
भवितव्यता	{ 24	28	भृष्ट	147	45
भविष्यत्			भैरव	8	34
भव्य	212	162	भैरवी	9	37
भसल(न)	89	30	भैरविन्	120	42
भस्मन्	{ 12	56	भोग	134	80
भसित			भ्रम	209	145
भाग	17	16	भ्रातृव्य	124	11
भाङ्ग	108	111	भ्रामर	157	107
भाङ्गीन	141	7	मकर	14	71

PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA	
मन्दर	52	2	महोषधम्	(3)	71	100	मुषित	{ 182 113
मन्दास्प	35	23	मा	7	27	मुष		
मन्दोदरीसुत्	122	2	माडि	55	14	मुस्त	{ 82 160	
मन्यु	35	25	माढी	232	8	मुस्ता		
ममता	34	22	माणिक्य	237	31	मूर्खज	106 95	
मयूक	(3)	73	112	माणिमन्थ	146	42	मूर्खवसिक्त	122 1
मरक	101	58	मातृमुख	171	38	मूलनगर	49 1	
महत्	77	133	मानृशासित	171	38	मृगब्या	161 23	
मरुक	(2)	62	53		173	48	मृगादि	129 46
मर्कटी	(3)	62	49	माध्वीक	164	41	मृत	161 20
मर्केटवडी	(3)	71	98	माश्तात्मज	{ 122	2	मेरुलतह	72 106
मर्मन्		237	30	मारुति			मेस्तला	52 5
मर्ष	35	24	मारि	{ 101	58	मेघनाद	122 2	
मलय	52	3	मारी			मेघाघ्न	15 2	
मलयू	64	62	माजंनी	51	18	मेधिका	16 8	
मलश्चित्र	100	53		168	17	मेधि	{ 142 15	
महिक	{	88	25	मार्त्तिष्ठ	{ 19	30	मेधि	
महिकाह्य				मार्त्तिष्ठ			मेनका	11 51
महिका	145	32	मार्ष	33	14	मेरु	47 6	
मस्	16	14	मालक	51	20	मेला	70 95	
	22	12	मालभट	161	21	मैत्रावरुण	{ 118 36	
मसी	233	10	माला	77	133	मैत्रावरुणी		
मह	85	4	माष	142	15	मोचक	(3) 58 31	
महाकाल	233	11	माषीण	{ 141	7	मोचनी	61 47	
महानट	{	8	34	माष्य			मोदक	237 33
महानाद				मासूरिण	141	8	मौकुलि	87 21
महानन्द	26	7	माहाराजिक	4	10	प्रक्षण	149 50	
महानिशा	21	4	मिथिला	49	2	म्लान	174 55	
महापद्म	14	71	मिथुन	19	28	यकृत्	102 65	
महावल	13	63	मीनक	19	28		102 66	
महाविल	15	2	मीमांसक	113	6	यज्ञोपवीत	120 50	
महाच्छ	153	84	मुकुन्द	14	71	यति	113 3	
महामनस्	266	3	मुङ्ग	37	39	यथाजात	168 15	
महामार्गी	{	120	42	मुखविशा	88	27	यथाजात	160 16
महावतिन्				मुजकेश	6	22	यद्विष्य	173 48
महाभेता	(3)	73	111	मुण्ड	237	34	यद्वद	171 37
महासर्गी	64	61	मुण्डक	195	44	यम	120 49	
महासहा	74	114	मुण्डन	120	50	यमजौ	{ 11 51	
महास्नायु	102	66	मुडमाला	112	135	यमौ		
महिका	17	19		150	67	यमानिका	{ 79 145	
महेला	91	2	मुण्डा	142	15	यवानिका		
महोदया			मुद्र	86	13	यमी	44 31	
महोदय	{	49	2	मुशली			यवेनेष्ट	80 148

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
चाष्टि	108	105	रस	156	104
चाक्षसेनी	122	2	रसगन्ध	{ 156	104
चादःपति	13	61	रसजात	{ 156	102
चान	125	19	रसाई	{ (3)	68
चानपात्र	41	14	रसा	16	85
चामल	120	42	रसित	122	57
चाव्य	174	54	रहस्	122	2
चुग	130	54	राघव	49	1
चुर्गधर	238	35	राजधानी	99	51
चुंगात्य	23	22	राजयक्षमन्	128	37
चुगायुग	131	58	राजवास्त्र	143	24
चुधिष्ठिर	122	2	राजशालि	233	9
चूप	235	19	राजसंभा	38	8
चूष	238	35	राजसर्पे	237	31
चेन	228	3	राजसूय	(2) 59	35
चोग	119	39	राजादन	122	2
चोग्य	212	162	राधेय	122	2
चोजन	237	30	राम	111	127
रक्तधातुक	155	97	राला	122	2
रक्तमाल	61	48	रावण	122	2
रक्ताम्बर	120	42	रावणहस्त	31	4
रक्तिका	71	98	रावणारि	122	2
रचना	188	43	रिङ्खण	37	36
रजक	159	10	रिद्ध	143	23
रजनी	146	41	रिष्टताति	166	2
रजनी	{ 72	102	रिष्य(व्य)	161	21
रजनी	{		रुचक	50	10
रजस्वल	85	4	{ (4) 67	79	
रजोवारणी	51	18	रुचि	148	54
रञ्जन	86	15	रुष्ट	138	119
रति	122	57	रुद्राङ्कुश	118	35
रत्नगमी	{ 46	3	रुमा	48	1
रत्नवती	{		रुष्ट	30	18
रथाङ्गाह्य	{ 88	23	रेचनी	73	109
रथाङ्गनोमन्	{			79	147
रथिर	133	77	रे	228	7
रथ्यामुग	161	22	रेफ	160	16
रभस	235	21	रेवती	207	132
रमा	7	27	रोगहारिन्	8	35
रम्भा	11	51	रोचक	100	57
रङ्गक	234	17	रोचनी	148	54
रवण	151	75		79	147

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
लुलित	179	87	वयस्था	63	59
लेलिहान	38	8	वरण	197	57
लोकवन्धु	{ 19	32	वरण्ड	235	18
लोकबान्धव			वर	{ 97	35
लोकायत	237	32	वरयितृ		
लोचमर्केट	73	112	वरला	88	26
लोध्र	58	33	वरा	158	111
लोला	106	91	वर्कर	36	33
लोहाभिहार	136	95	वर्चक	69	90
लोहिता-नी	27	17	वर्णपरिस्तोम	128	43
लौकायातिक	113	6	वर्णपुष्प	66	74
वक	{ 88	23	वर्ष्य	110	124
वकोट			वर्तक	{ 90	36
वक	18	26	वर्तिक		
	40	7	वर्तक	{ 155	97
वक्षोरुह	104	77	वर्तलोह		
वचनीयत्व	188	43	वर्तन	140	1
वझ	155	93	वर्ति	109	114
वज्रज्वाला	16	10	वर्धनी	51	18
वञ्जुल	(3)	57	वर्धमान	144	31
	(3)	64	वर्धी	50	10
वटक	234	17	वर्द्धी	163	31
वटाकर	{ 162	27	वर्वर	160	16
वटी			वर्हित	182	113
वटीगुण	{ 162	27	वलज	51	16
वणिज्य	{ 140	2	वलभी	143	21
वणिज्या			वलभी	50	15
वष्ट	99	49	वलित	179	88
वत्	228	10	वल्यु	173	52
वतंस	222	228	वल्युलिका	88	27
वत्स	221	227	वल्ल	143	20
वत्सल	33	17	वंशिका	110	126
वदन्य	166	6	वसति	49	6
वधूटी	92	9	वसिर	(3)	
वधूटिका	147	49		71	98
वन	53	2	वसु	146	41
वनशृङ्गाट	71	99	वसुक	155	95
वन्दक	120	42	वस्तक	{ 146	42
वन्दनमालिका	51	16	वहंलिह		
वन्दनी	63	56	वाचिक	150	63
वन्दी	140	120	वाच्य	33	16
वपन	120	50	वाज	211	160
वप्तु	96	28	वाजेपेय	237	31

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
विप्रह	125	19	विशाला	81	157
विचार	25	2	विशिखा	49	3
विच्छन्दक	{ 50	11	विशेषदृश्	120	42
विच्छर्दक			विश्व	{ 145	38
विजय	122	2	विश्वा	118	36
	233	11	विश्वमित्र	22	14
विजल	147	46	विषुण	{ 51	17
विट	169	24	विष्कम्भ		
	234	17	विष्कम्भी		
वित्त	232	9	विष्णुवल्लभा	80	151
वितक	188	43	विसंवाद	186	28
विथुर	13	60	विसूरित	188	43
विदर्घ	169	24	विस्पष्ट	30	21
विदल	237	32	विहंगमा	{ 163	30
विदिशा		2	विहंगिका		
विदेहा	49	2	वीचि	{ 40	5
विनीत	129	45	वीचो		
विनीय	190	14	वीचिमालिन्	40	2
विनोद	188	43	वीटा	112	138
विपथ	48	16	वीतदम्भ	182	111
विपरीत	178	84	वींतराग	5	15
विपर्यय	118	37	वीथि	{ 50	13
विपुला	46	3	वीथी		
विप्रतिसार	35	25	वीरप्रसू	94	16
विभ.त	20	3	वुक	68	82
विमर्श	25	2	वुक्न्	{ 102	64
विमान	130	53	वुक्का		
विरह	186	28	वृक	84	1
विरागाह	182	111	वृक्तिकर्ता	{ 68	85
विरिचि	5	17	वृक्की		
विरुद्ध	{ 77	136	वृकोदर	122	2
विरुद्धक			वृक्न्	{ 102	64
विलग	104	79	वृक्का		
विलाल	85	6	वृक्षगन्धा	(3)	78
विलीनाङ्ग	88	23	वृक्षरोहा	68	82
विलोचन	106	93	वृढ	182	113
विलोम	178	84	वृद्धकाक	87	22
विवध	160	15	वृद्धि	141	5
विवेक	118	38	वृथन	163	33
विशमन	138	117	वृश्चिक	19	28
विशस्या	(3)	68	वृष्णि	20	34
विशाख		83	वृष्णि		
विशाखिका	118	35	वैग	13	64
					शंसित

PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA	
शकान्तक	122	२	शसन	११६	२६	शिका	२०७	१३२
शकार	१६०	१६	शाक	७७	१३६	शिम्ब	१४३	२३
शकुल	४२	१७	शकशाकट	{ १४१	८	शिरसिज	१०६	९५
शकर	१४९	६०	शाकशाकिन	{ १४९	६०	शिरोगृह	५०	८
शफ	१७१	३६	शाकर	{ १४९	६०	शिल	१४३	२१
शक्ति	१२५	१९	शाइकर	{ २३३	९	शिला	१५७	१०८
शक्तनन्दन	१२२	२	शांत	१२०	४२	शिवंकर	{ १६६	२
शक्ति	१७१	३६	शाक्य	५	१५	शिवताति	{ १६६	२
शइकु	१५३	८४		१२०	५०	शिवा	८५	५
शइकुकर्ण	१५२	७७	शाटक	२३७	३३	शिवी	९	३७
शइख	१४	७१	शाठी	१२०	५०	शीतलवातक	८०	१४९
शटी	७७	१३५	शाण	{ २३३	९	शीतशिव (२)	७५	१२३
	८१	१५४	शाणी	{ २३३	९	शीधु	२३७	३४
शण्ड	{ ९७	३६	शातकुम्भ	१५५	९४	शीन	१८२	११३
शण्ड	{ ९७	३६	शाद्वल	४७	१०	शुक	{ ७७	१३३
शण	१४३	२०	शान्त	३३	१७	शुकबई	{ ७७	१३३
	१४२	१५	शान्ति	१८३	३	शुकमालक	६४	६३
शतधृति	५	१७	शाप	२९	९	शुक्रत	१४६	३९
शतपर्विका (३)	७२	१०३		३०	१७	शुक्रापाद्या	८९	३१
शतमान	२३८	३४	शारिका	८८	२६	शुचि	३३	१७
शतानन्द	५	१७		२३२	८		१२०	४५
शालि	१८	२७	शाईगक	२०४	१०६	शुद्धमार्गेक	१२०	५०
शफ	२०७	१३२	शार्वर	२१५	१८९	शुद्धान्त	५०	१२
शम	१०४	८१	शालाजिर	१४४	३२	शुन्य	१७४	५६
शमि	१४३	२३	शालि	१४२	१५	शुभ्रदन्ती	१५	५
शम्बल	१२५	१७	शालिवाहन	१२२	२	शुम्य	१६२	२७
	२३८	३४	शालीन	७२	१०५	शुल्क	१९१	१८
शम्बा	१६	९	शालीवर	१७४	५८	शुल्व	१५५	९७
शम्या	३१	४	शाश्वतिक	१७६	७३		१६२	२७
शयनक	१३०	५४	शाष्कल	१६८	१९	शुष्विर	३१	४
शयानक	८६	१३	शासन	२०६	१२९	शुष्मन्	१२	५४
शर	१४९	५१	शिक्षियत	{ १७९	९०		१३७	१०३
शरचन्द्रिका	४५	४३	शिक्षित	{ १९५	४४	शूद्रक	१२२	२
शरच्छज	४०	२	शिखण्ड	९०	३६	शून्यवादिन्	११३	६
शलक	{ ८५	७	शिखरिन्	५४	११	शूर	१९	३२
शलल	{ ८५	७	शिखा	१९	२७	शूरण	८१	१५७
शल्यक			शिखिन्	८७	१८	शूर्पे	१५४	८८
शहिकन्	४२	१७		१५५	९८	शूषा	४५	३८
शल्यारि	१२२	२	शिङ्घाण	३०	२४	शृगालिका	७३	११०
शवर	१६१	२१	शिङ्गा	१७९	९१	शृङ्खल	१२८	४२
शशोर्ण	१५७	१०७	शित	४४	३३	शृङ्गारयोनि	७	२६
शष्कुली	१४७	४७	शितदु	{ १७५	६६	शृङ्गीवत्	४७	६
	२१८	२०७	शिथिल	{ १७५				

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA				
शूद्धी	155	96	षटी	(2)	81	154	संतति	96	28
शेषस्	104	76			77	135	संतान		
शकालिका	232	7			81	155	संदर्भ	188	43
शलुक	59	35	षड्दिक		120	42	संदानित	179	86
शबल	45	38	षड्गव		152	77	संधि	125	19
शैत्य	212	162	षण्ड	{	97	39	संधिनी	151	69
शैव	120	50	षण्ड				संनाद्य	128	37
शैवल	{	45	38	षष्ठिक	141	7	संनिवेश	51	19
शैवाल					143	24	समश्चर	115	16
शोणक	{	63	58	षिंग	169	24	सम	{	
शोनक					149	61	सुम	55	17
श्यान	182	113	संसक्त		14	66	समझा	78	142
श्यामक	{	143	20	संस्कार	25	2	समपाद	135	86
श्यामाक					182	111	समर्थक	{	
श्येता	{	27	17	संस्त्याय	49	6	समर्थुक	166	7
श्येना					138	118	समाङ्गा	78	142
श्रन्थन	188	43	संस्था		201	88	समाज्ञा	29	11
श्रमण	120	50	संस्थान	{	48	17	समाधान	25	2
श्रव्य	30	21	संस्थानक				समाहित	{	
श्रावक	120	50	संस्केट		138	106	समित्	200	85
	137	98	संहत उ		105	85	समीचीन	30	21
श्रीखण्ड	111	131	संहार		23	22	समुद्रक	234	17
श्रीद	14	69			39	2	समुद्र	153	84
श्रीपिष्ठ	{	111	129	सवतु	147	47	समुद्रनवनीत	11	48
श्रवेष्ट					30	16		17	15
श्रेणि	125	18	संकथा		48	14	समुद्रान्ता	(3)	74
श्रेयसी	(3)	64	60	संक्रम	186	25	(3)	77	116
श्रोत्र	106	94	संक्राम		186	25	समुद्रिका	{	
इलय	175	66	संख्या	{	25	2	समुद्रिय	41	14
इलाघा	30	17	संख्यान					51	18
श्लिष्टसंपृक्त	182	113	संगम		237	34	संपरायक	138	105
श्लील	168	14	संघात		39	2	संप्रधारणा	126	26
श्लीपद	100	56	संघातमृत्यु		101	58	संप्रयोग	122	57
श्रपच	161	20	सज्जः		228	4	संफेट	138	106
श्रभ्र	37	2	संजवन		49	9	संबाध	203	104
श्रापद	86	11	सती		9	37	संमुखीन	171	33
श्रेत	47	6	सत्रशाला		50	8	समोहन	122	57
श्रेतपट	{	120	50	सत्यवतीमुत	118	36	संयमित	179	86
श्रेतक					177	78	संवाहक	159	10
श्रेतवाजि	154	88	सत्र		93	12	संविक्षण	187	30
श्रोवसीय	122	2	सनात्	{	230	18	संवेशन	122	57
	24	25	सनात्कुमार		11	51	सर	{	
							सरि	108	105

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
सरक	165	43	सारणी	44	34
सरडा	73	108		81	135
सरणी	81	153	दारसन	110	120
सरति	105	86	सार्पिष्क	147	45
सरध्वज	40	2	सालभजिका	162	29
सरयू	44	35	सालूर	43	24
सरस्वती	44	30	साहस	125	21
सर्वज्ञ	5	15	साहसाइक	122	2
सर्वेला	136	94	सिंह	19	28
	198	66	सिंहतल	105	85
सविमा	231	2	सिंहद्वार	51	16
सव्य	178	84	सिंहान	{ 155	98
सव्यसाचिन्	122	2	सिंधाण		
सहचरी	92	6	सिंधाणी	{ 105	89
सहन	35	24	सिंधिणी		
सहस्रदेश	122	2	सिचय	109	115
सहस्रवेधिन् (3)	78	141	सिजिनी	108	108
सहा (3)	66	74	सित	155	96
(3)	74	114	सितहु	44	33
सहदय	166	3	सिद्धासन्धु	11	49
साकेत	49	2	सिद्धान्तिन्	120	50
सागरमल	157	105	सिद्धार्थ	5	15
सागराम्बरा	46	3	सिध्मला	233	10
सांख्य	113	6	सिध्रका	232	8
सातवाहन	122	2	सिन्दूर	237	31
साति	232	9	सिन्धुर	127	36
सातीनक	142	16	सीमन्त	235	18
सात्वन	6	24	सांस	156	99
	120	50	भीसपन्त्र	157	105
सात्विक	119	44	मुकेशी	11	51
सान्तपन	121	52	मुक्तण	{ 31	25
सान्त्वना	188	43	मुकाण		
सांगसिक	119	42	मुक्रंव	122	2
सामपदीन	124	12	मुचा	72	106
सामज	127	36	मुधाभृति	{ 17	15
सामवायिक	123	4	मुधामूर्ति		
सामि	17	16	मुनिश्वत	182	111
सामुद्रिक	14	14	मुमुख	171	35
सामरायिक	130	52	मुम्य	162	27
सांप्रत	126	26	मुरगज	10	46
सांमातुर	59	25	मुरडगा	232	8
सायम्	20	3	मुत	122	57
सारघ	157	107	मुरभि	{ 3)	75
				121	121

I

Index of additional words given by Kshîrasvâmin, as well as those of Amarasimha which are specially remarked upon in the Commentary.

II

Index of words in Kshîrasvâmin's text of Amarâkôsha.

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
अ	229	12	अग	191	19
अंश	154	89	अगद	99	50
अंशुक	109	115	अगदंकार	100	57
अंशुमती	74	116	अगम	53	5
अंशुमत्कला	74	113	अगस्त्य	17	21
अंस	104	78	अगाध	42	15
अंसल	98	44	अगार	49	5
अंहति	117	30	अगुरु	111	126
अंहस्	23	23	अगृशिंशपा	64	63
अकरणि	188	39	अमायी	116	21
अकूपार	40	1	अमि	12	53
अकृष्णकर्मन्	172	46	अमिकण	12	57
अक्ष	64	59	अमिचित्	114	12
	146	43	अमिज्वाला	76	125
	154	86	अमित्रय	116	20
	165	45	अमिभू	9	39
अक्षत	147	47	अमिमन्थ	65	66
अक्षदर्शक	123	5	अमिमुखी	61	43
अक्षदेविन्	{ 165	44	अमिशिख	110	124
अक्षधूर्ते			अमिशिखा	75	119
अक्षर	214	183		78	137
अक्षरचण	{ 124	15	अग्नयुत्पात	21	10
अक्षरचुञ्चु				197	98
अक्षरविन्यास	125	16	अग्र	174	58
अक्षवती	165	45		215	184
अक्षाग्रकीलक	13	57	अप्रज	98	43
अक्षान्ति	35	24	अग्रजन्मन्	113	4
अक्षि	106	93	अग्रतस्	225	247
	235	22		228	8
अक्षिकृष्टक	178	39	अप्रतःसर	133	73
अक्षिगत	172	45	अग्रमांस	102	64
अक्षीव	58	31	अभिय	98	43
	146	41		174	58
अक्षोट	58	29	अभ्राय	178	58
अक्षौहिणी	134	82	अभ्रेदिविषु	95	23
अखण्ड	175	66	अभ्रेसर	133	73
अखात	43	27	अभ्रय	174	58
अखिल	175	65			

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
अस्युताप्रजः	6	23	अणिमन्	9	36
अच्छ	42	14	अणीयस्	175	62
अच्छुभक्त	85	4	अणु	143	20
अज	152	76	अण्ड	175	62
	193	30	अण्डकोश	90	38
अजग्निधिका	78	140	अण्डज	104	76
अजगर	38	5		42	17
अजगव	8	35		89	34
अजन्य	138	110		173	51
अजमोदा	79	145	अतट	52	4
अजशुद्गी	75	120	अतर्कित	228	8
अजस्त्र	14	66	अतलस्पर्श	42	15
अजहा	69	87	अतसी	143	20
अजा	152	76	अति	228	5
अजाजी	145	36	अतिकम	224	242
अजाजीव	159	11		187	33
अजित	197	62		210	150
अजिन	120	46	अतिचरा	79	146
अजिनपत्रा	88	27	अतिच्छत्र	83	167
अजिनयोनि	85	8	अतिच्छत्रा	80	152
अजिर	50	13	अतिजव	133	74
	214	182	अतिथि	118	34
अजिद्धा	176	72	अतिनिर्वासिन्	26	10
अजिद्धग	135	87	अतिनु	42	14
अजनुका	33	11	अतिपथिन्	48	16
अज्ञाटा	76	127	अतिपात	118	37
अज्ञ	171	38		187	33
	173	48	अतिप्रसिद्ध	220	219
अहान	26	7	अतिमात्र	14	66
अद्वित	180	98	अतिमुक्त	66	72
अज्ञन	15	5	अतिमुक्तक	57	26
अज्ञनकेशी	76	130	अतिरिक्त	177	76
अज्ञालि	105	85	अतिवक्तृ	171	35
अज्ञसा	227	2	अतिवाद	29	14
	229	13	अतिविषा	71	100
अटनी	135	85	अतिवेल	14	66
अटरूष	72	104	अतिशक्तिता	137	104
अटवी	53	1	अतिशय	14	66
आटाक्षा	118	35		184	11
अट्ट	50	12	अतिशस्त	194	41
	207	131	अतिशोभन	174	58
अणक	174	54	अतिसंस्कृत	200	81
अणि	130	57	अतिसर्जन	187	28

} 225 248

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
अधित्यका	52	7	अनन्यवृत्ति	178	80
अधिष्प	{ 167	11	अनय	209	149
अधिभू			अनर्थक	30	20
अधिरोहणी	51	18	अनल	12	54
अधिवासन	112	134	अनवधानता	35	30
अधिविश्रा	92	7	अनवरत	14	66
अधिश्वरणी	144	29	अनवस्कर	174	56
अधिष्ठान	206	126	अनवराध्ये	174	57
अधीन	168	16	अनस्	130	53
अधीर	170	26	अनागतानेवा	92	8
अधीश्वर	122	2	अनातप	211	158
अधुना	230	24	अनादर	34	22
अचृष्ट	170	26	अनामय	99	50
अधोगुक	109	117	अनामिका	104	82
अधोक्षज	6	21	अनायासकृत	180	95
अधेषुबन	37	1	अनारत	13	65
अधेषुख	171	33	अनार्यतिक्त	79	143
अध्यक्ष	123	6	अनाहत	109	112
	221	226	अनिमिष	220	219
अध्यवसाय	35	29	अनिरुद्ध	7	27
अध्यात्म	209	144	अनिल	4	10
अध्यापक	114	7		13	62
अध्याहार	25	3	अनिश	13	65
अध्यूढा	92	7	अनीक	134	79
अध्येषणा	117	32		138	106
अध्वग	{ 125	17	अनीकस्थ	123	6
अध्वनीन			अनीकिल्ला	134	79
अध्वन्	48	15		134	82
अध्वन्य	125	17	अनु	225	249
अध्वर	115	13	अनुक	169	23
अध्वर्यु	115	17	अनुकम्पा	34	18
अनश्चर	30	21	अनुकर्ष	131	58
अनङ्ग	7	25	अनुकल्प	119	40
अनच्छ	42	14	अनुकामीन	133	77
अनङ्ग	149	60	अनुकार	185	17
अनन्त	15	1	अनुकम	118	36
	38	4	अनुकाश	34	18
	200	81	अनुग	177	79
अनन्ता	46	2	अनुप्रह	185	13
	70	92	अनुचर	133	72
	78	137	अनुज	98	43
	82	149	अनुजोविन्	123	9
अनन्यज	7	26	अनुतर्ण	165	43

PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA	
अन्तरिक्ष	15	1	अपकारगी	29	14	अपाइग	106	94
अन्तरिप	41	8	अपकम	139	113	अपान	191	21
अन्तरीय	109	117	अपघन	103	70	अपान	13	63
अतनेरे	229	11	अपचय	185	16	अपामार्ग	103	63
अन्तरेण	229	11	अपचायित	{ 181	102	अपावृत	69	89
	228	3	अपचिति			अपासन	168	15
अन्तर्गत	179	87	अपचिति	118	34	अपिधान	139	115
अन्तद्वार	50	14		198	67	अपि	226	250
अन्तधी	{ 16	13	अपटान्तर	176	68	अपिधान	16	13
अन्तर्धि			अपटु	101	58	अपिनद्ध	132	66
अन्तमैनस्	167	8	अपत्य	96	28	अपूप	147	48
अन्तवृत्तनी	95	22	अपत्रपा	34	23	अपति	13	61
अन्तर्वाणि	167	6	अपत्रपिण्ड	170	28	अपित	12	56
अन्तवंशिक	123	8	अपथ	{ 48	17	अप्रकाष्ठ	54	9
अन्तावसायिन्	159	10	अपथित्			अप्रगुण	176	72
अन्तिक	176	68	अपदिश	15	6	अप्रत्यक्ष	177	79
अनिकतम	176	69	अपदेश	36	33	अप्रधान	175	60
अन्तिका	144	29		220	217	अप्रहत	46	5
अनेतावसिन्	114	11	अपध्वस्त	171	39	अपाइय	175	60
	161	20	अपध्रंश	28	2	अप्सरस्	4	11
अन्त्य	178	81	अपयान	139	113		11	52
अन्त्र	102	66	अपरस्पर	183	1	अफल	54	7
अन्दुक	128	42	अपराजिता	72	104	अबद्ध	30	20
अन्ध	101	61		80	150	अबद्धमुख	171	36
	203	103	अपरादपृष्ठक	132	69	अबन्ध	53	6
अन्धकरिपु	8	34	अपराध	126	27	अबला	91	2
अन्धकार	{ 37	3	अपराह्न	20	3	अबाध	178	84
अन्धतपस			अपर्णा	9	37	अञ्ज	17	15
अन्धस्	147	48	अपलाप	30	17		193	32
अन्धु	43	26	अपर्वग	26	7	अद्वजोनि	5	17
अन्न	147	48	अपवर्जन	117	30	अन्द	23	20
	182	111	अपवाद	29	13		201	88
अन्य	{ 178	83		201	89	अन्ध	40	1
अन्यतर			अपवारण	16	13	अद्विकक	157	105
अन्वक्ष	{ 177	79		206	125	अवद्वाण्य	33	14
अन्वक्			अपशब्द	28	2	अभय	83	165
अन्वय	{ 113	1	अपष्टु	178	84	अभया	64	59
अन्ववाय			अपश(स)द	160	16	अभाषण	118	36
अन्वाहार्य	117	31	अपसव्य	178	84	अभिक	169	24
अन्वेष्ट	181	105	अपस्कार	130	56	अभिकम	237	97
अन्वेषणा	117	32	अपस्नात	168	19	अभिल्या	211	156
अन्वेषित	181	105	अपहार	185	16	अभिग्रह	195	13
अप् (आपः)	. 40	3	अपांपति	40	2	आमिग्रहण	185	14

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA			
अभिधातिन् ।	124	11	अभीक	169	24	अमर	3	7
अभिचर	133	72	अभीक्षण	227	1	अमरावती	10	45
आभेचार	185	19		229	12	अमर्ल्य	3	8
आभिजन	113	1	अभीप्सित	174	53	अमर्षे	35	26
आभिजात	200	82		182	112	अमर्षण	170	32
अभिज्ञ	166	4	अभीरु	{ 71	101	अमा	226	251
अभितस्	176	68	अभीरुपत्री			अमांस	98	44
	227	256	अभीषद्ग	183	6	अमात्य	123	4
अभिधान	29	8	अभीषु	220	220	अमावस्या	{ 21	8
अभिध्या	35	24	अभीष्ट	174	53	अमावास्या		
आभिनय	33	16	अभ्यग्र	176	68	अमेत्र	124	11
अभिनवेद्धि	53	4	अभ्यन्तर	15	6	अमुत्र	228	9
अभिनिर्मुक्त	121	55	अभ्यमित	101	58	अमृणाल	83	165
अभिनिर्ण	136	96	अभ्यमित्रीण	{ 133	76	अमृत	11	48
अभिनीत	126	25	अभ्यमित्रीय				26	6
	200	81	अभ्यमित्र्य				40	3
अभिप्रभ	206	128	अभ्यर्ण	176	68		117	28
अभिप्राय	186	20	अभ्यर्हित	200	83		140	3
अभिभूत	172	40	अभ्यवकर्षण	185	17		199	76
अभिगर	220	215	अभ्यवस्कन्दन	138	111	अमृता	63	58
अभिमान	34	22	अभ्यवहृत	182	111		64	59
	204	110	अभ्यावृथान	29	10		68	83
आभियोग	185	13	अभ्यागम	138	107	अमृतान्धस्	3	8
अभिरूप	207	131	अभ्यागारिक	167	12	अमोघा	63	55
अभिलाव	186	24	अभ्यादान	186	26		72	106
आभिलाष	35	28	अभ्यान्त	101	58	अम्बर	15	1
अभिलाषुक	169	22	अभ्यामर्द	138	107		214	182
अभिवादक	170	28	अभ्यास	176	67	अम्बरिष	144	30
अभिवादन	119	41	अभ्यासादन	138	111	अम्ब	158	1
आभिव्याप्ति	183	6	अभ्युदित	121	55	अम्बष्टा	66	72
अभिशस्त	172	43	अभ्युपगम	25	5		68	85
अभिशाप	29	11	अभ्युपपत्ति	185	13		78	141
अभिषद्ग	192	24	अभ्यूष	147	47	अम्बा	33	14
अभिषव	120	47	अभ्र	15	1	अम्बिका	9	37
	165	42		15	7	अम्बु	40	4
अभिषस्ति	117	32	अभ्रक	156	100	अम्बुकण	16	12
अभिषेण	136	96	अभ्रपुष्य	58	30	अम्बुज	64	61
अभिष्ट्र	182	110	अभ्रमातड्ग	{ 10	46	अम्बुभृत्	15	7
अभिसंपात	138	106	अभ्रमुकलभ			अम्बुवतस	58	30
आभिसर	133	72	अभ्रि	41	13	अम्बुसरण	41	11
अभिसारिका	93	10	अभ्रिय	16	8	अम्बूकृत	30	20
आभिहार	185	17	अब्रेष	126	25	अम्बस्	40	4
अभिहित	182	108	अमत्र	145	33	अमोरह	45	41

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
अम्मय	40	5	अरुष्कर	61	43
अम्बल	26	9		216	190
अम्बलोगिका	78	141	अरुस्	100	54
अम्बलवेतस			अरोक	180	100
अम्बिलका	61	44	अर्क	19	30
अम्लान	66	74		189	4
अय	24	27	अर्कपर्णी	67	81
अयन	22	13	अर्कवंधु	5	15
	48	15	अर्काह	67	81
अयस्	155	98	अर्गल	51	17
अयःप्रतिमा	163	35	अर्ध	192	27
अयि	230	91	अर्ध्य	118	33
अयोग्र	144	25	अर्चा	118	34
अयोधन	194	34		164	36
अर	13	64	अर्चित	181	102
अरघट	234	18		200	85
अरणि	116	19	अर्चिस्	12	57
अरथ्य	235	22		222	231
	53	1	अर्जक	67	80
अरण्यानी	53	1	अर्जुन	27	13
अग्नि	105	86		61	45
अरर	51	17		83	168
अरछु	63	58	अर्जुनी	150	67
अरविन्द	45	39	अर्णव	40	1
अराति	124	11	अर्णस्	40	4
अराल	176	71	अर्तन	187	32
अरि	124	10	अर्ति	198	68
अरित्र	41	13	अर्थ	154	90
अरिमेद	62	50		201	86
अरिष्ट	50	8	अर्थना	117	32
	58	31		182	6
	64	62	अर्थप्रयोग	141	40
	80	149	अर्थशास्त्र	28	5
	87	21	अर्थिन्	123	9
	148	53		173	49
	193	36	अर्थ्य	156	104
अरिष्टदुष्पची	172	44		211	161
अरुण	19	30	अर्द्दना	183	6
	19	33	अर्दित	180	98
	27	15	अर्ध	17	16
अरुणा	195	48	अर्धचन्द्रा	73	109
अरुंतुद	71	100	अर्धनाव	42	14
	178	84	अर्धरात्र	21	6

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
अलिक	106	92	अवन	182	4
अलिन्	89	30	अवनत	176	71
अलं(लि)जर	144	31	अवनाट	98	45
अलिन्द	50	12	अवनाय	186	27
अलीत	190	12	अवनि	46	3
अल्प	175	61	अवनिसोम	146	39
अल्पतनु	99	48	अवन्ध्य	53	6
अल्पमारिष	78	136	अवभृथ	117	27
अल्पसरस्	44	28	अवभ्रट	98	45
अपिष्ठ	} 175	62	अवम	174	54
अलीयस्			अवमत	181	107
अवकर	51	18	अवमद्	138	111
अवकीर्णन्	121	54	अवमानना	34	23
अवकृष्ट	171	39	अवमानत	181	107
अवेशिन्	54	7	अवयव	103	70
अवक्य	152	79	अवर	128	41
अवगणित	181	107	अवरज	98	43
अवगत	182	108	अवराति	188	38
अवगीत	180	93	अवरवर्गे	158	1
	200	79	अवरीण	180	94
अवग्रह	16	11	अवरोध	50	12
	128	39	अवरोधन	50	11
अवग्राह	16	11	अवरोह	54	11
अवचूर्णित	180	94	अवर्ण	29	13
अवज्ञा	34	23	अवलक्ष	27	13
अवज्ञात	181	107	अवलम्ब	104	79
अवट	37	2	अवलम्बित	203	104
अवटीट	98	45		178	83
अवटु	105	88	अवल्युज	70	96
अवतंस	22	228	अवदाद	126	26
अवतमस	37	3	अवध्यम्	229	17
अवतोका	151	69	अवश्य य	17	19
अवदंश	164	40	अवश्वध	203	104
अवदात	27	13	अवसर	186	24
	200	80	अव(प)सर्पे	123	13
अवदान	182	3	अवसान	188	39
अवदारण	140	12	अवसित	49	4
अवदाह	83	165		180	99
अवदीर्ण	179	90		182	108
अवद्य	174	54	अवस्कर	102	67
अवधारण	214	178		213	168
अवधि	203	99	अवस्था	24	29
अवध्वस्त	180	94	अवहार	43	21

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
अश्मसार	155	98	अस्त	52	2
अश्रान्त	13	65	अस्तम्	179	88
अश्रि	136	94	अस्ति	230	18
अश्रु	106	93	अस्तु	230	19
अश्लील	30	19	अस्तु	229	14
अश्व	129	44	अस्त्र	134	83
अश्वकर्णक	61	45	अस्थि	102	68
अश्वथ	56	21	आस्थर	172	43
अश्वयुज्	18	22	अस्फुटवाच्	171	37
अश्ववडव	234	16	अस्त्र	102	64
अश्रा	129	47		106	93
अश्राभरण	195	44		212	165
अश्वारोह	131	61	अस्त्रप	13	59
अश्विन्	11	51	अस्तु	106	93
अश्विनी	18	22	अस्तच्छन्द	168	16
अश्विनीसुत	11	51	अस्त्रग्र	3	8
अश्वीय	129	49	अस्त्रर	171	37
अष्टडक्षीण	126	23	अस्वाध्याय	121	54
अष्टापद	155	95	अहंयु	173	50
	165	46	अहंकार	34	22
अष्टीवत्	103	72	अहंकारवत्	173	50
असकृत्	227	1	अहन्	20	2
असती	93	10	अहमहभिका	137	103
असतीसुत	95	26	अहपूर्विका	137	102
असन	61	44	अहंमति	26	7
असमीक्ष्यकरिन्	168	17	अहर्पति	19	31
असार	174	56	अहमुख	20	2
असि	135	90	अहस्कर	19	29
असिक्नी	94	18	अहह	227	258
असित	27	14	अहार्य	51	1
असिधावक	159	7	अहि	38	6
असिधेनुका	{ 136	93	अहित	223	239
असिपुत्री			अहितुष्ठिक	124	11
असिद्देति	132	71	अहिभय	39	11
असु	140	121	अहिभय	127	31
असुधारण	140	121	अहिभुज्	193	30
असुर	4	12	अहेरु	72	102
असूक्षण	34	23	अहो	228	10
असूया	35	24	अहोरात्र	22	12
असुरघरा	101	62	अहाय	227	2
असूज्	102	64	आ	{ 224	241
असौम्यस्वर	171	37	आम्	229	17

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
आच्छादन	16	13	आदर्श	112	140
आच्छादन	109	115	आदि	178	81
आच्छादितक	36	35	आदिकारण	24	28
आच्छादन	161	24	आदिनेय	3	8
आजक	152	77	आदित्य	3	8
आजानेय	129	45		4	10
आजि	138	107	आदीवन	187	29
	193	32	आहत	200	85
आजीव	140	1	आय	178	81
अज्	39	3	आयमाषक	153	85
आज्ञा	126	27	आयून	169	21
आज्य	148	52	आयार	44	29
आटि	88	26	आधि	35	28
आडम्बर	138	109		202	97
	213	169	आधूत	179	87
आडक	154	88	आधारण	131	60
आडकिक	141	10	आध्यान	35	29
आडकी	77	131	आनक	32	6
आव्य	167	10		189	3
आटङ्ग	190	10	आनकदुन्दुभि	6	22
आतञ्चन	205	115	आनत	176	71
आततायिन्	172	44	आनद्व	31	4
आतप	20	35	आनन	105	89
	235	20	आनन्द		25
आतपत्र	127	33	आनन्दधु	{ 24	25
आतर	41	11	अनन्दन	184	7
आतापिन्	87	22	आनर्त	197	64
आति	88	26	आनाय	42	16
आतिथेय	{ 118	33	आनाय	116	21
आतिथ्य			आनाह	100	55
आतुर	101	58		109	114
आतोघ	32	5	आनुपर्वी	{ 118	36
आत्तगन्ध	172	40	आनुपूर्व	144	28
आत्मगुसा	69	87	आनुपूर्व्य		
आत्मघोष	87	21	आन्वीक्षिकी	28	5
आत्मज	95	27	आपक	147	47
आत्मन्	24	29	आपगा	44	30
	204	109	आपण	49	2
आत्मभू	5	16	आपणिक	152	78
	7	26	आपत्प्राप	172	42
आत्मंभरि	169	21	आपद्	134	83
आत्रेयी	94	20	आपत्र	172	42
आर्थर्वण	188	43	आपनस्त्वा	95	22
				आत्र	59
					33

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
आग्रातक	57	27	आलान	128	42
आप्रेडित	29	12	आलाप	29	15
आयत	176	69	आलि	48	14
आयतन	49	7		53	4
आयति	127	30		93	12
आयत्त	199	72	आलिङ्गिन्	{	32
आयत्त	168	16	आलिङ्ग्य		5
आयाम	109	114	आलीढ़	135	86
आयुध	134	83	आलू	144	31
आयुधिक	{	132	68	आलोक	183
आयुर्ध्वंय			आलोकन	187	31
आयुर्भूम्	167	6	आवपण	145	33
आयूस्	140	121	आवर्त	40	6
आयोध्यन	138	105	आवलि	53	4
आरक्ष	155	97	आवसित	143	23
आरग्वध	57	23	आवाप	44	29
आरनालक	146	39	आवापक	108	107
आरति	188	38	आवाल	41	29
आरम्भ	186	26	आविद्ध	176	72
आरव	30	24		179	88
आरा	163	35	आविध	187	36
आरात्	224	243	आविल	42	14
आराधन	206	175	आविस्	229	13
आराम	53	2	आवुक	33	12
आरालिक	144	28	आवृत्	118	36
आराव	30	24	आवृत्	179	91
आरेवत	57	24	आवेगी	78	137
आरोग्य	99	50	आवेशन	42	7
आरोह	223	239	आवेशिक	118	34
आरोहण	51	18	आशांसितृ	{	170
आर्तगल	66	75	आशंसु		27
आतेव	94	21	आशय	186	20
आई	181	106	आशयाश	12	54
आईक	105	37	आशर	13	59
आईय	33	14	आशा	15	2
आर्यावर्त		113		220	217
आर्यम्य	47	8	आशितंगवीन	149	59
आर्यम्	150	62	आशीविश	38	7
आल	156	103	आशिस्	{	222
आलभ्य	139	117	आशीस्		229
आलय	49	5	आशु	13	56
आलवाल	44	29		142	15
आलस्य	161	19			

आस्तान	115	15
आस्तानी		
आस्पद	202	94
आस्फोट	67	81
आस्फोटनी	163	34
आस्फोता	65	70
	72	104

PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA	
आस्य	105	८९	इन्दीवर	४५	३७	ईलित	१८२	११०
आस्या	186	२१	इन्दु	१६	१४	ईली	१३६	९२
आस्व	187	२९	इन्दीवरी	७१	१०१	ईश	७	३०
आहत	३०	२१	इन्द्र	९	४१	ईशान	१५	४
	१७९	८९		१५	४	ईशिनृ	७	३०
भाहतलक्षण	१६७	१०	इन्द्रदु	६१	४५	ईश्वर	१६७	१०
आहव	१३८	१०७	इन्द्रयव	६५	६७	ईश्वर	७	३०
आहवनीय	११६	१९	इन्द्रवाणी	८१	१५७		१६७	१०
आहार	१४९	५६	इन्द्रसुरस	{	६५	६९	ईश्वरा	९
आहाव	४३	२६	इन्द्राणिका				ईषत्	२२८
आहेय	३८	९	इन्द्राणी	१०	४५	ईषत्पाणु	२७	१३
आहो	२२८	५	इन्द्रायुद	१६	११	ईषा	१४२	१४
आहोपुरुषिका	१३७	१०२	इन्द्रारि	४	१२	ईषि	१२८	३९
आहय	२९	७	इन्द्रावरज	६	२०	ईहा	३५	२७
आहा	{	२९	इन्द्रिय	२६	८	ईहासृग	८५	७
आहान		८		१०१	६२	उक्त	१८२	१०८
इथु	८३	१६४	इन्द्रियार्थ	२६	८		२३७	३०
इक्षुगन्धा	७१	९९	इन्धन	५५	१३	उक्ति	२७	१
	७२	१०५	इम	१२७	३६	उक्त्य	२३७	३०
	७३	११०	इम्य	१६७	१०	उक्त्यन्	१४९	५९
	८२	१६३	इरंमद	१६	१०	उखा	१४४	३१
इक्षुर	७२	१०५	इरा	१६४	४०	उस्य	१४७	४५
इक्ष्वाकु	८१	१५६		२१४	१७७	उम	८	३२
इहा	१७७	७४	इला	१९४	४२		३४	२०
	१८५	१५	इव	२२८	१०		१५८	२
इहागेत	१८५	१५	इष	२२	१७	उप्रगन्धा	७२	१०३
इहुदी	६१	४६	इषु	१३५	८८		७९	१४५
इच्छा	३५	२७	इषुधि	१३५	८९	उच्च	१७६	७०
इच्छावती	९२	९	इष्ट	११७	२८	उच्चवदा	८२	१६०
इज्याशील	११४	८		१४९	५७	उच्चच्छ	१७८	१३
इट्चर	१५०	६२	इष्टकापथ	८३	१६५	उच्चार	१०२	६७
इडा	१९४	४२	इष्टगन्ध	२६	११	उच्चावच	१७८	८३
इतर	१६०	१६	इष्टायोग्युक्त	१६७	९	उच्चैःश्रवस्	१०	४५
	१७८	८३	इष्टि	१९४	३९		२९	१२
	२१६	१९३	इष्वास	१३४	८४	उच्चैस्	२३०	१८
इति	२२५	२४६	ईक्षण	१०६	९३	उच्छ्रय	{	५४
इतिह	११४	१२	ईक्षणिका	९४	२०	उच्छ्राय		१०
इतिहास	२८	४	ईडित	१८२	११०	उद्दित	१७६	७०
इत्वरा	९३	१०	ईति	१९८	६८		२००	८५
इदानीन्	२३०	२४	ईर्ण	१९७	५७	उज्जासन	१३९	११६
इम	५५	१३	ईरित	१७९	८८	उज्जवल	३३	१७
इन	२०४	१११	ईम	१००	५४	उच्छ	{	१४०
इन्वका	१८	२४	ईर्धा	३५	२४	उच्छशिल		२

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA			
उटज	49	6	उत्सर्जने	117	29	उद्धमनीय	109	112
उड	18	22	उत्सव	37	39	उद्वाढ	14	66
उड्हुप	41	11	उत्सादन	219	210	उद्वत्	115	17
उड्हीन	90	38	उत्साह	110	121	उद्वार	188	37
उत	181	101		35	39	उद्वीथ	235	19
	224	244		125	19	उद्धूर्ण	179	90
	228	5	उत्साहन	205	115	उद्ग्राह	188	37
उताहो	228	5	उत्साहवर्धन	34	18	उद्ध	24	27
उत्क	167	8	उत्सुक	167	9	उद्धन	187	35
उत्कट	77	135	उत्सुष्ट	181	107	उद्धाटन	162	28
	169	23	उत्सेष	54	10	उद्धात	186	26
उत्कण्ठा	35	29		202	96	उद्धान	126	27
उत्कर	91	43	उद्धक्	230	24	उद्धाल	59	35
उत्कर्ष	184	11	उद्धक	40	4	उद्धिन	180	95
उत्कलिका	35	29		235	22	उद्धाव	139	112
उत्कार	187	36	उद्धव्या	94	21	उद्धर्व	{	37
उत्कोश	88	24	उद्धम	176	70	उद्धव		39
उत्तंस	222	228	उद्धज	188	39	उद्धार	141	4
उत्त	181	106	उद्धधि	40	1	उद्धृत	179	90
उत्तस	102	63	उद्धन्त	29	7	उद्धमान	{	144
उत्तम	174	57	उद्धन्या	149	55	उद्धान		29
उत्तमणी	141	5	उद्धन्त्	40	1	उद्धव	24	30
उत्तमा	150	67	उद्धान	43	26	उद्भिज्ज	{	173
उत्तमाङ्ग	106	95	उद्धय	52	2	उद्भिद्		51
उत्तर	29	10	उद्धर	104	77	उद्भिद	{	184
	216	191	उद्धक	127	30	उद्भ्रम		12
उत्तरा	15	3	उद्धरसित	49	4	उद्यत	179	90
उत्तरासङ्ग	109	117	उद्धवित्	148	53	उद्यम	184	11
उत्तरीय	109	118	उद्धात्त	28	4	उद्यान	53	3
उत्तान	42	15	उद्धान	13	63		205	117
उत्तानशया	98	41	उद्धार	167	8	उद्योग	237	33
उत्थान	205	118		216	193	उद्ध	42	20
उत्थित	200	85	उद्धासीन	124	10	उद्धर्तन	110	121
उत्पतित्	170	29	उद्धाहर	29	9	उद्धान्त	128	37
उत्पत्ति	24	30	उद्धित	182	108	उद्धासन	139	116
उत्पत्तिष्णु	170	29	उद्धची	15	3	उद्धाह	122	57
उत्पत्त	200	85	उद्धच्य	47	7	उद्धेग	84	170
उत्थल	45	37		75	122		184	12
	76	126	उदुम्बर	56	22	उन्दुरु	86	12
उत्पलशारिवा	73	112		155	97	उन्नत	176	70
उत्थात	138	110	उदुम्बरपर्णी	79	145	उन्नतानत	176	70
उत्फुल	44	7	उद्धखल	144	25	उन्नय	{	184
उत्स	52	5	उद्धत	180	97	उन्नाय		12

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
उन्मत्त	67	78	उपभृत्	116	25
	101	60	उपभोग	186	20
उन्मदिष्णु	169	23	उपमा	164	36
उन्मनस्	167	8		164	38
उन्माथ	139	117	उपमातृ	214	177
	162	27	उपमान	164	36
उन्माद	35	26	उपयम	121	56
उन्मादवत्	101	60	उपयाम	122	57
उपकष्ठ	176	68	उपरक्त	21	10
उपकारिका	{ 50	10		172	43
उपकार्य	{		उपरक्षण	127	34
उपकुचिका	76	126	उपराग	21	9
	145	37	उपराम	188	38
उपकुल्या	71	97	उपरि	215	184
उपकम	115	13	उपल	52	4
	186	26	उपलब्धार्थी	28	5
	208	139	उपलब्धि	25	1
उपक्रेश	29	13	उपलम्भ	186	27
उपगत	182	109	उपला	217	200
उपगूहन	187	30	उपवन	53	2
उपग्रह	140	120	उपवर्ह	112	137
उपग्राह्य	126	29	उपवर्तन	47	8
उपधन	185	19	उपवास	118	38
उपचरित	181	102	उपविषा	71	100
उपचार्य	116	20	उपवित	120	50
उपचित	179	89	उपशत्य	51	20
उपचिन्ना	69	88	उपशाय	187	32
उपजाप	125	22	उपशुत	182	109
उपज्ञा	115	13	उपसङ्ख्यान	109	117
उपतप्त	185	14	उपसंक्र	117	26
उपताप	99	51		147	45
उपत्यका	52	7	उपसर	186	25
उपदा	126	29	उपसर्ग	138	110
उपधा	125	22	उपसर्जन	175	60
	208	139	उपसर्या	151	70
उपधान	112	137	उपसूर्यक	19	33
उपधि	35	30	उपस्कर	145	35
उपनाह	32	7	उपस्थ	103	75
उपनिधि	153	81	उपस्तर्वी	118	36
उपनिषद्	202	93	उपहार	126	29
उपनिष्कर	48	18		216	196
उपन्यास	29	9	उपहर	215	184
उपपति	97	35	उपांशु	126	24

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
उरस्य	96	28	ऊरुज	104	1
उग्स्वत्	133	77	ऊर्पर्वन्	103	72
उर्वकृ	62	51	ऊर्जे	22	18
उर्वरा	46	4	ऊर्जस्वल	{ 133	76
उर्वसी	11	52	ऊर्जस्विन्		
उर्वा	46	3	ऊर्णनाभ	86	13
उलप	54	9	ऊर्णी	196	50
उल्क	86	15	ऊर्णायु	152	76
उल्खल	144	25		157	107
उल्पिन्	42	18	ऊर्ध्वक	32	5
उल्का	232	8		200	85
उल्मुक	144	30	ऊर्ध्वजानु	{ 99	47
उल्लाघ	100	57	ऊर्ध्वज्ञु		
उल्लोच	110	120	ऊर्मि	40	5
उल्लोल	40	6	ऊर्मिका	108	107
उल्लव	97	38	ऊर्मिमत्	176	71
उल्ल्वण	178	82	ऊष	46	4
उशनस्	18	26	ऊषण	145	36
उशीर	83	164	ऊषणा	71	97
उषबुध	12	54	ऊषर	{ 46	5
उषस्	20	2	ऊषवत्		
उषा	230	19	ऊष्मक	22	18
उषापति	7	27	ऊष्मागम	23	19
उषित	180	99	ऊह	25	3
उष्ट	152	75	ऋष्ठ	154	90
उष्ण	23	19	ऋक्ष	18	22
	161	19		63	57
	235	22		85	4
उष्णरसिम	19	30	ऋ	28	3
उष्णिका	148	50	ऋचैक	145	32
उष्णीष	221	221	ऋजु	176	72
उष्णोपगम	23	19	ऋण	140	3
उष्म	20	34	ऋत	30	22
उष्मा	150	66		140	2
ऊत	181	101		94	21
ऊधस्	151	73	ऋतुमती		
ऊन	206	128	ऋते	228	3
ऊम्	230	19	ऋविज्	115	17
ऊरी	226	255	ऋद्धि	74	113
ऊरव्य	140	1			
ऊरी	226	255	ऋभु	3	8
ऊर्यकृत	182	109	ऋमुक्षिन्	10	44
ऊह	103	73	ऋय	86	10

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
एतहि	230	24	ओषधी	78	136	कन्छप	43	21
एव	{ 55	13	ओषधि	53	6	कच्छपी	207	132
एवस्			ओषधीश	16	14	कर्ण्डू	100	53
एथा	184	10	ओषु	106	90	कन्छुर	101	58
एधित	177	77	ओक्षक	149	60	कन्छुरा	70	92
एन्स्	23	23	औचिती	{ 238	39	कन्चुक	38	9
एण्ड	62	51	औचित्य				131	64
एर्वा	81	156	औत्तानपादि	17	21	कन्चुकिन्	123	8
एला	76	125	औदानिक	144	28	कट	103	74
एलापर्णी	78	140	औदारिक	169	21		128	38
एलावालुक	75	121	औपगवक	188	40		144	26
एवम्	226	251	औपयिक	126	25		193	34
	228	10	औपवस्त्र	118	38	कटक	52	5
	229	13	औरध्रक	152	77		108	107
	229	16	औरस	96	28	कटभी	80	150
	229	17	और्ध्वदेहिक	117	30	कटभरा	68	86
एषिका	163	33	और्व	12.	56		81	153
एषणिका	163	32	औशीर	215	186	कटाक्ष	106	94
ऐकागारिक	162	25	औषध	78	136	कटाह	235	21
ऐड्गुद	55	18		99	50	कटि	103	74
ऐडविड	14	69	ओष्ट्रक	152	77	कटिप्रोथ	103	75
ऐण	85	8	क	189	5	कटिल्लक	81	155
ऐण्य	85	8	कंस	145	32	कटी	238	38
ऐतिश्य	114	12	कंसाराति	6	21	कटु	26	9
ऐन्द्रियक	177	79	ककुद	201	92		68	86
ऐरावण	10	46	ककुमती	103	74	कटुरुम्बी	81	156
ऐरावत	10	46	ककुम्	15	2	कटुरोहिणी	68	86
	15	5	ककुभ	32	7	कट्फल	60	41
	60	38		61	45	कट्वङ्ग	63	57
ऐरावती	16	9	कक्षालक	111	130	कठिजर	67	80
ऐलेय	75	121	कक्ष	104	79	कटिण	{ 177	76
ऐश्वर्य	9	36		220	220	कठोर		
ऐष्मस्	230	21	कक्षया	128	43	कड्डगर	143	22
ओक्स्	223	234	कइक	87	16	कडम्ब	145	35
ओघ	32	9	कइक्टक	132	65	कडार	27	16
	90	40	कइक्षण	108	108	कण	175	62
ओइकार	28	4	कइक्तिका	112	139		195	46
ओजस्	223	234	कइकाल	103	69	कणप	235	20
ओइपृथ्व	66	76	कच	106	95	कणा	71	97
ओतु	85	6	कच्चर	174	55		145	36
ओदन	147	48	कच्चत्	229	15	कणिका	65	66
ओम्	229	13	कच्छ	47	10		232	8
ओष	184	9		76	128	कणिश	143	21

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
कण्टक	237	32	कन्दली	85	9	कमलोत्तर	157	106
कण्टकारिका	70	94	कन्दु	144	30	कमितृ	169	23
कण्टकिफल	64	61	कन्दुक	112	138	कम्प	37	39
कण्ठ	105	88	कन्धरा	105	88	कम्पन	{ 177	75
कण्ठभूषा	108	104	कन्यकाजात	95	25	कम्प		
कण्हू	{ 100	53	कन्या	92	8	कम्बल	109	116
कण्हया			कपट	35	30		216	195
कण्हरा	69	87	कपर्द	8	35	कम्बलिवास्त्रक	130	53
कण्डोल	144	26	कपदिन्	8	32	कम्बि	145	34
कण्डोलवीणा	163	32	कपाल	102	68	कम्बु	43	23
कत्तृण	83	156	कपालभूत्	8	32		207	133
कथा	28	6	कपि	84	3	कम्बुधीवा	105	88
कदध्वन्	48	16	कपिकच्छू	69	87	कम्र	169	24
कदम्ब	60	42	कपित्थ	56	21	कर	20	34
कदम्बक	90	41	कपिल	27	16		126	28
	142	17	कपिला	64	63		212	165
कदर	62	50		75	121	करक	65	65
कदर्य	173	48	कपिवली	71	98		189	6
कदली	74	113	कपिश	27	16	करका	16	12
	85	9	कपीतन	57	27	करज	62	48
कदाचित्	228	4		61	43		76	129
कदुष्ण	20	36		64	63	करजक	62	48
कदु	27	16	कपोत	86	15	करट	87	21
कदूद	171	37	कपोतपालिका	51	15		193	34
कनक	155	94	कपोताङ्गभि	76	130	करण	158	2
कनकाभ्यक्ष	123	7	कपोल	106	90		196	54
कनकालुका	127	33	कफ	101	62	करण्ड	234	18
कनिष्ठ	98	43	करिन्	101	60	करतोया	44	33
	194	41	कफोणि	104	80	करपत्र	163	35
कनिष्ठा	104	82	कवन्ध	40	4	करभ	104	81
कनीनिका	106	92		139	119		152	75
कनीयस्	175	62	कम्	246	251	करभूषण	108	108
	223	236	कमठ	43	21	करमदेक	65	68
कन्था	233	9	कमठी	43	24	करम्भ	147	48
कन्द	45	43	कमण्डलु	120	46	करम्ह	105	83
	81	157	कमन	169	24	करवाल	135	90
कन्दर	238	35	कमल	40	3	करवालिका	136	92
कन्दराल	52	6		45	40	करवीर	67	77
	58	29		216	195	करशाखा	104	82
	61	43	कमला	7	27	करशीकर	128	38
कन्दपे	7	25	कमलासन	5	17	करहाट	45	43

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
करहाटक	62	53	कर्षूर	111	130	कलानिधि	17	15
कराल	218	206	कर्वुर	13	60	कलाप	206	129
करिगंजित	138	109		27	17	कलाय	142	16
करिणी	128	37	कर्मकर	160	15	कलि	138	106
करिन्	127	35		168	19	कलिका	216	195
करिपिलाँ	71	97	कर्मकार	168	19	कलिङ्ग	55	16
करिशावक	127	36	कर्मक्षम	{ 168	18		65	67
करीर	67	77	कर्मठ				87	17
	213	174	कर्मण्यभुज्	168	19	कलिदुम	64	59
करीष	148	51	कर्मण्डा	164	38	कलिमारक	62	48
करुणा	33	17	कर्मनिदन्	119	41	कलिल	178	85
	34	18	कर्मशील	{ 168	18	कलुष	23	23
करेटु	87	20	कर्मशूर				42	14
करेण	196	52	कर्मसंचिव	123	4	कलेवर	103	70
करोटि	103	69	कर्मीर	82	161	कल्क	190	14
कर्क	129	47	कर्मेन्द्रिय	36	8	कल्प	23	21
कर्कटक	43	21	कर्मुर	155	94		23	22
कर्कटी	81	156	कर्ष	154	86		119	40
कर्कन्धु	59	37	कर्षक	141	6		126	25
कर्कन्धु	238	38	कर्षफल	64	59	कल्पना	128	43
कर्करी	144	31	कर्षू	221	223	कल्पवृक्ष	11	50
कर्करेटु	87	20	कल	31	2	कल्पान्त	23	22
कर्कश	79	147	कलकल	31	26	कलमष	23	23
	220	218	कलइक	17	17	कलमाष	27	17
कर्काश	81	156		189	4	कल्य	100	57
कर्कुर	81	155	कलत्र	214	179		211	160
कर्चरक	77	135	कलधौत	199	76	कल्या	30	18
कर्णी	16	94	कलम्ब	135	88	कल्याण	24	25
कर्णजलैकस्	86	14		145	35	कल्लोल	40	6
कर्णधार	41	12	कलम	127	36	कवच	132	65
कर्णवेष्टन	107	103	कलम	143	24	कवरी	78	140
कर्णिका	107	103	कलम्बी	82	158		107	97
	190	15	कलरव	86	15		146	40
कर्णिकार	64	61	कलल	97	38	कवल	148	54
कर्णीरथ	130	53	कलविइक	87	19	कवाट	51	17
कर्णेजप	173	47	कलशि	70	93	कवि	18	26
कर्तरी	163	34	कलस	144	31		113	5
कर्दम	41	9	कलहंस	88	24	कविका	130	50
कर्पेट	109	115	कलह	138	106	कविय	238	35
कर्पेर	102	68	कला	17	16	कवोष्ण	20	36
कर्परी	156	101		22	11	कव्य	116	24
कर्पास	238	35		217	199	कशा	163	31
कर्पासी	74	116	कलाद	159	8	कशाह	172	44

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
कशिषु	207	130	काशी	108	108	काम्बल	130	55
कशेह	234	13	काण्ड	195	43	काम्बविक	159	8
कशेहका	103	69	काण्डपृष्ठ	132	68	काम्बोज	129	46
कझमल	138	111	काण्डवत्	{ 132	70	काम्बोजी	78	139
कझ	129	48	काण्डीर			कामदान	183	3
	164	40	काण्डेक्षु	72	105	काय	103	71
	172	44	कातर	170	26	काय (तीर्थे)	121	51
कघ	163	32	कात्यायनी	9	36	कायस्था	64	59
कषाय	26	9		94	17		79	144
	210	153	कादम्ब	88	24	कारण	24	28
कष्ट	39	4	कादम्बरी	164	40	कारणा	39	3
	194	39	कादम्बिनी	16	8	कारणिक	167	7
कस्तूरी	111	129	कादवेय	38	4	कारण्डव	89	35
कह्नार	45	36	कानन	53	1	कारम्भा	63	56
कहू	88	23	कानीन	95	24	कारवी	73	112
कास्यताल	31	4	कान्त	173	52		81	153
कक	87	21	कान्तलक	76	128		145	37
काकचिश्ची	71	98	कान्ता	91	3		146	40
काकतिन्दुक	60	39	कान्तार	48	17	कारवेल	81	155
काकनसिका	75	119		213	173	कारा	140	120
काकपक्ष	106	96	कान्तारक	83	164	कारिका	190	15
काकपीलुक	60	39	कान्ति	17	18	कारित	179	90
काकमाची	80	152	कान्दविक	144	28	कारीप	188	43
काकमुद्रा	74	114	कान्दशीक	172	42	कारु	159	5
काकली	31	2	कापथं	48	16	कारुणिक	168	15
काकाइयी	75	119	कापोत	91	44	कारुण्य	34	18
काकिणी	233	9		157	109	कारोत्तम्	165	43
काकु	29	12	कापोताजन	156	100	कार्तस्वर	155	95
काकुद	106	91	काम	7	25	कार्त्तिकि	124	14
काकेन्दु	60	39		35	28	कार्त्तिक	22	17
काकेदुम्बरिका	64	62		149	57	कार्त्तिकिक	22	18
काकोदर	38	7		208	138	कार्त्तिकेय	9	39
काकोल	39	10	कामंगामिन्	133	77	कार्पास	108	111
	87	22	कामन	169	24	कार्म	168	18
काक्षी	77	131	कामयाल	6	23	कार्मण	183	4
काइक्षा	35	27	कामम्	229	14	कार्मुक	134	84
काच	156	99	कामयित्	169	24	कार्य	61	45
	163	30	कामिनी	91	3	कार्यापण	{ 154	88
	192	28		204	112	कार्यिक		
काश्चन	155	95	कामुक	169	23	काल	13	59
काश्चनाह्य	67	78	कामुका	{ 92	9		20	1
काम्बनी	146	41	कामुकी				27	14
काचिक	146	39	काम्पित्य	79	147		216	195

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
कालक	99	49	काष्ठट्	159	9
कालकष्टक	87	22	काष्ठा	15	2
कालकूट्	39	10		22	11
कालखण्ड	102	66		194	41
कालधर्मे	139	117	काष्ठास्तुवाहिनी	41	11
कालपृष्ठ	134	84	काष्ठीला	74	114
कालमेषिका	69	91	कासमर्द	235	19
	73	109	कासर	85	4
कालमेषी	70	96	कासार	44	28
कालशेय	148	53	किंशारु	143	21
कालसूत्र	39	2		212	164
कालस्कन्ध	60	39	किंशुक	58	29
	65	68	किंकीदिवि	87	16
काला	63	55	किकर	160	17
	70	95	किकिणी	108	110
	73	109	किंचित्	228	9
	145	37	किंचुलुक	43	22
कालागुरु	111	127	किजल्क	45	43
कालानुसार्य	75	123	किटि	84	2
	111	126	किट	102	65
कालायस	155	98	किण	234	18
कालिका	190	15	किणिहा	69	89
कालिनी	44	32	किण्व	165	42
कालिन्दीभेदन	6	24	कितव	67	78
काली	9	36		165	44
कालीयक	72	102	किनर	4	11
	111	126		14	71
काल्य	20	2	किनरेश	14	69
काल्यक	77	135	किम्	226	252
काल्या	151	70		228	5
कावचिक	132	67	किमु	228	5
कावेरी	44	35	किमुत	227	2
काव्य	18	26		228	5
काश	82	163	किपचान	173	48
	100	52	किपुष्प	14	71
काशमरी	{	59	36	किंवदन्ती	29
काशमर्य			किर	84	2
काश्मीर	79	146	किरण	20	34
काश्मीरजन्मन्	110	124	किरात	161	21
काश्यपि	19	33	किरातिक्त	79	143
काश्यपी	46	2	किरीट	107	102
काष्ठ	55	13	किर्मार	27	17
काष्ठकुड़ाल	41	13	किल	226	255

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
कुट	53	5	कुन्द	66	73
	145	32		75	122
कुटक	142	13		235	19
कुटज	65	67	कुन्दुरु	75	122
कुटभट	63	57	कुन्दुरुकी	75	124
	77	132	कुपूर्य	174	54
कुटर	151	74	कुप्य	174	91
कुटिल	176	72	कुवेर	14	18
कुटी	49	6		15	4
	238	38	कुबेरक	76	128
कुटुम्बव्यापृत	167	11	कुबेराक्षी	63	55
कुटुम्बिनी	92	6	कुड्ज	99	48
कुट्टनी	94	19	कुमार	9	40
कुट्टिम	238	34		33	12
कुठार	136	93	कुमारक	57	25
कुठेरक	67	80	कुमारी	66	74
कुड्व	154	89		92	8
कुड़इक	234	17	कुमुद	15	5
कुड़मल	55	16		45	37
कुड्य	49	4	कुमुदबान्धव	16	14
कुणप	140	120	कुमुदिका	60	41
कुणि	99	48	कुमुदिनी	45	39
कुण्ठ	168	17	कुमुद्रूर	47	9
कुण्ड	97	36	कुमुद्रती	45	38
	144	31	कुम्चा	115	18
कुण्डल	107	103	कुम्भ	59	34
कुण्डलिन्	38	7		128	38
कुण्डी	120	46		207	134
कुतप	117	31	कुम्भकार	159	6
कुतुक	36	31	कुम्भसंभव	17	21
कुतुप	{ 145	33	कुमिभका	45	38
कुतू			कुम्भी	60	41
कुतहूल	36	31	कुम्भीर	43	21
कुत्सा	29	13	कुरड्ग	85	8
कुत्सित	174	54	कुरड्गक	161	24
कुथ	83	166	कुरण्टक	66	76
	128	43	कुरण्टक	66	75
कुद्धाल	56	22	कुरवक	82	160
कुनटी	157	108	कुरविन्द	154	86
कुनाशक	70	92	कुशविस्त	90	42
कुन्त	136	94	कुल	113	1
कुन्तल	106	95			

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
कुसुम्भ	157	106	क्रताभिषेका	92	5
	208	136	कृतिन्	113	6
कुसृति	35	30		166	4
कुसुम्बरु	145	38	कृत	181	104
कुहना	121	53	कृति	120	46
कुहर	37	1	कृतिवासस्	8	31
कुहृ	21	9	कृत्या	211	159
कृहृद	168	14	कृत्रिमधूपक	111	128
कृद	52	4	कृत्स्न	175	65
	91	43	कृपण	173	48
	194	37	कृपा	34	18
कूटयन्त्र	162	27	कृपण	135	90
कूटशालमिलि	61	47	कृपणी	163	34
कूटस्थ	177	74	कृपालु	168	15
कूप	43	26	कृपीटयोनि	12	53
कूपक	41	10	कृमिकोशोत्थ	108	111
	41	12	कृमिधन	72	107
	103	75	कृमिज	111	126
कूवर	131	58	कृश	175	61
कूचै	106	92	कृशानु	12	54
कूर्चशीषं	79	143	कृशानुरेतस्	8	33
कूर्चिका	147	44	कृशाश्चिन्	160	12
कूर्दन	35	33	कृषक	142	13
कूर्धर	104	80	कृषि	140	2
कूर्गासक	109	118	कृषिक	141	6
कूर्म	43	21	कृषीवल		6
कूल	40	7	कृष्ट	141	8
कूधमाण्डक	81	156	कृष्टि	113	6
कृकण	87	20	कृष्ण	5	18
कृकलास	86	13		27	14
कृकवाकु	87	18		145	36
कृकाटिका	105	88	कृष्णाकफल	65	68
कृच्छ्र	39	4	कृष्णफला	70	96
	121	52	कृष्णभेदा	68	86
कृत	199	77	कृष्णला	71	98
कृतपुद्वत्त	132	69	कृष्णलोहित	27	16
कृतमाल	57	24	कृष्णवर्मन्	12	54
कृतमुख	166	4	कृष्णवृन्ता	63	55
कृतलक्षण	167	10	कृष्णसार	86	10
कृतप्रापत्नका	92	7	कृष्णा	71	97
कृतद्वस्त	132	69	कृष्णिका	143	19
कृतान्त	12	58	केकर	99	49
	197	64	केका	89	32

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
कोकिल	87	20	कौक्षेयक	135	90
कोकिलाक्ष	72	105	कौटक्ष	159	9
कोटर	55	13	कैटिक	160	14
कोटवी	94	17	कौपण	13	59
कोटि	135	85	कौतुक	} 34	क्रिमि
	136	94	कौतूहल		
	194	38	कौद्रवीण		
कोटिवर्षा	77	134	कैनिक	141	8
कोटिश	142	12	कौन्ती	132	171
कोट्टर	234	18	कौपीन	75	121
कोठ	100	54	कौमुदी	206	122
कोण	32	6	कौमादकी	17	17
				7	28
कोदण्ड	136	94	कौलीटनेय	} 95	केतव्य
	134	84	कौलटेय		क्रेय
कोद्रव	142	16	कौलटेय		क्रोड
कोप	35	26	कौलेटर	95	26
कोपना	92	4	कौलीन	205	116
कोपिन्	170	32	कौलेयक	161	22
कोमल	177	78	कौशिक	59	34
कोयष्टि	90	36		190	10
कोरक	55	16	कौशेय	108	111
कोरडगी	76	125	कौस्तुभ	7	28
कोरदृष्टक	142	16	ककच	163	35
कोल	41	11	ककर	67	77
				87	20
				115	13
कोलक	111	129	कतुधंसिन्	8	क्लम
	145	36	कतुभुज्	4	क्लमथ
कोलदल	77	130	कथन	139	116
कोलम्बक	32	7	कन्दन	138	109
कोलबङ्गी	71	98	कन्दित	206	123
कोला	71	97	क्रम	37	36
कोलाहल	31	26	क्रम	119	39
कोलि	59	37	क्रमुक	60	42
कोविद	113	5		84	169
कोविदार	56	22	क्रमेलक	152	75
कोशफल	111	130	क्रयविक्रियक	152	78
कोशातकी	189	8	क्रयिक	152	79
कोप	154	91	क्रय	153	81
	221	222	क्रय	102	63
कोष	194	40	क्र्याद्द	{ 13	क्रण
कोण	20	36	क्र्याद्		क्रणन्
कौकुटिक	191	17	क्रायक		क्रिति
				152	79
					क्रगा

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
क्षण	22	11	क्षीर	40	4
	37	39		148	51
	195	47		214	183
क्षणदा	21	4	क्षीरविकृति	147	44
क्षणन	139	115	क्षीरविदारी	73	111
क्षणप्रभा	16	9	क्षीरशुक्ला	73	110
क्षतज	102	64	क्षीरावी	71	100
क्षतव्रत	121	54	क्षीरिका	61	46
क्षत्तृ	131	60	क्षोरेद	40	2
	159	3	क्षीव	169	23
	197	63	क्षुत	{ 100	52
क्षत्रिय	122	1	क्षुत	क्षेड	38
क्षत्रिया	93	14	क्षुताभिजनन	143	19
क्षत्रियी	93	15	क्षुद्र	173	48
क्षत्रियाणी	93	14	क्षुद्रघटिका	214	178
क्षपा	21	4	क्षुद्रशङ्ख	108	110
क्षपाकर	17	15	क्षुद्रशङ्ख	43	23
क्षम	{ 208	142	क्षुद्रा	70	94
क्षमा				214	178
क्षमित्र			क्षुद्राण्डमत्स्यसंघात	42	19
क्षमिन्	{ 170	61	क्षुध	148	54
क्षन्तु			क्षुधित	169	20
क्षय	23	22	क्षुप	54	8
	99	51	क्षुमा	143	20
	184	7	क्षुर	72	105
	209	145		235	20
क्षव	100	52	क्षुरक	60	40
	143	19	क्षुरप	235	20
क्षवथु	100	52	क्षुरिन्	159	10
क्षान्त	180	97	क्षुलक	160	16
क्षान्ति	35	24		175	61
क्षार	156	99	क्षेत्र	190	10
क्षारक	55	16		142	11
क्षारमृतिका	46	4	क्षेत्रह	214	181
क्षारित	172	43		24	29
क्षिति	46	2	क्षेत्राजीव	193	33
	198	70	क्षेपण	141	6
क्षिति	179	88	क्षेपणी	184	11
क्षिप्तु	170	30	क्षेपिष्ठ	41	13
क्षिप्र	13	64	क्षेम	182	112
क्षिया	184	7		24	26
				76	129
				238	34
				खपुर	142
					169

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
खर	20	36	गजा	50	8
खरणस्	152	77	गडक	42	17
खरणस	99	46	गड	234	18
खरपुष्या	78	140	गडल	99	48
खरमजरी	69	89	गण	90	41
खराश्वा	73	112		134	82
खर्ज	100	53	गणक	124	14
खर्जूर	84	170	गणदेवता	4	10
	155	96	गणनीय	175	65
खर्जरी	84	170	गणरात्र	21	6
खर्व	99	46	गणरूप	67	81
खल	173	47	गणहासक	76	129
खल्पू	168	17	गणाधिप	9	38
खलिनी	188	42	गणिका	66	72
खलीन	130	50		94	19
खलु	227	256	गणिकारिका	65	66
खल्या	188	42	गणित	175	65
खात	43	27	गणेय		
खादित	182	111	गण्ड	106	90
खारी	154	88		128	38
खारीक	141	10	गण्डक	85	4
खारीवाप			गण्डकाली	79	142
खिल	46	5	गण्डशैल	52	6
खुर	77	131	गण्डाली	82	159
	130	50	गण्डीर	81	157
खुरणस्	99	47	गण्डपद	43	22
खुरणस			गण्डपदी	43	24
खेर	174	54	गण्डषा	233	10
खेय	44	29	गतनासिक	99	46
खेला	36	33	गद	99	51
खोड	99	49	गद्य	237	31
ख्यात	167	9	गन्त्री	130	53
ख्यातगहेण	180	93	गन्ध	26	7
ख्याति	184	9	गन्धकुटी	75	123
गगन	15	1	गन्धन	205	115
गडगा	44	31	गन्धनाकुली	74	115
गडगाधर	8	34	गन्धफली	63	56
गज	127	35		64	64
गजता	128	37	गन्धमादन	52	3
गजबन्धनी	129	44	गन्धमूली	81	154
गजभक्ष्या	75	124	गन्धरस	156	104
गजानन	9	38	गन्धरस		

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
गर्भाशय	97	38	गारुत्मत	155	92
गर्भिणी	95	22	गार्भिण	95	22
गर्भोपघातिनी	151	69	गार्हपत्य	116	19
गर्मुत्	83	166	गालव	59	33
गर्व	34	22	गिर	27	1
गर्वण	29	13	गिरि	51	1
गर्व्य	174	54		184	11
गर्हावादिन्	171	37	गिरिकर्णी	72	104
गल	105	88	गिरिका	86	12
गलकम्बल	150	63	गिरिज	156	104
गलन्तिका	144	31	गिरिजामल	156	100
गलित	181	104	गिरिमलिका	65	67
गलोदेश	129	49	गिरिश	{	31
गव्या	188	43	गिरीश	8	
गवय	86	11	गिलित	182	111
गवङ	156	100	गीत	31	26
गवाक्ष	50	9	गीर्ण	182	110
गवाक्षी	81	157	गीर्णि	183	11
गवीश्वर	149	58	गीर्प-घ्य-ति	18	25
गवेषु	{	144	25	गीर्वाण	4
गवेषुका				गुगुल	59
गवेषणा	117	32	गुच्छ	143	21
गवेषित	181	105	गुच्छक	108	105
गव्य	148	50	गुच्छार्ध	55	16
गव्या	149	60	गुज्जा	108	105
गव्यूति	48	18	गुड	71	98
गहन	53	1	गुडपुष्प	194	42
	178	85	गुडपुष्प	57	27
गहर	52	6	गुडकल	57	28
	215	184	गुडा	72	106
गाड्गेय	155	94	गुडची	68	83
	210	155	गुण	24	29
गाड्गेस्की	74	117		125	19
गाढ	14	67		135	86
गाणिकय	95	22		144	28
गाण्डाव	135	85		162	27
गात्र	103	70		195	47
	128	41	गुणवृक्षक	41	12
गात्रानुलेपनी	111	133	गुणित	179	89
गान	31	26	गुणित	179	89
गानधार	31	1	गुडित	103	73
गायत्री	62	50	गुड	82	162
	116	22	गुन्द		

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
गेन्दुक	112	138	गोपुर	51	16
गेह	49	4		77	132
गैरिक	53	8		214	183
	190	12	गोप्याक	160	17
गैरेय	156	104	गोमत्	149	58
गो	149	60	गोमव	148	50
	150	66	गोमायु	85	5
गोकट्टक	192	25	गोमिन्	149	58
गोकर्ण	71	99	गोरस	148	53
	86	10	गोदै	102	65
	105	83	गोल	235	20
गोकर्णी	68	84	गोलक	97	36
गोकुल	149	58	गोला	157	108
गोक्षुरक	71	99	गोलिह	60	40
गोचर	26	8	गोलोमी	72	103
गोजिहा	75	120		82	159
गोतुम्बा	81	157		158	111
गोत्र	51	1	गोवन्दनी	63	56
	113	1	गोविन्द	6	19
	214	181		201	91
गोत्रभिद्	10	42	गोविष्	148	50
गोत्रा	46	3	गोशाल	238	40
	149	60	गोशीर्ष	111	131
गोदारण	142	14	गोष	48	13
गोदुह	149	57	गोषी	115	15
गोधन	149	58	गोष्पद	202	94
गोधा	135	85	गोसंख्य	149	57
गोधापदी	75	119	गोस्तन	108	105
गोधि	106	92	गोस्तनी	73	108
गोधिका	43	22	गोस्थानक	48	13
गोधिकात्मज	85	6	गौड	234	18
गोधूम	143	18	गौतम	5	15
गोनदे	77	132	गौधार	{	गलस्त
गोनस	38	4	गौधेय		गलह
गोप	123	7	गौधेर		गलान
	149	57	गौर	27	13
	207	130		27	14
गोपति	150	62		216	190
गोपरस	156	104	गौरी	9	36
गोपानसी	51	15		92	8
गोपायीत	181	106	गौष्ठीन	48	13
गोपाल	149	57	ग्रन्थिर्पणी	77	133
गोपी	73	112	प्रस्थित	179	86

PAGE STANZA	PAGE STANZA	PAGE STANZA			
घण्टापथ	48 18	ग्रात	179 90	चतुर	161 19
घण्टारवा	72 107	च	224 242	चतुरद्युगुल	57 23
घन	16 8	चकोरक	228 5	चतुरानन	5 16
	31 4	चक	90 36	चतुर्भेद	122 58
	32 9		88 23	चतुर्मुज	6 20
	136 92		130 57	चतुर्वर्ग	122 58
	175 66		134 79	चतुष्पथ	48 17
	204 111		214 183	चतुर्हार्यणी	150 68
धनरस	40 5	चक्कारक	76 129	चत्वर	50 13
धनसार	111 130	चकपाणि	6 20		115 18
धनाधन	204 110	चकमट्क	79 147	चन	228 3
धर्म	36 34	चक्कायान	130 52	चन्दन	111 131
धस्मर	169 20	चकला	82 160	चन्दना	73 112
धम्भ	20 2	चकवर्तिन्	122 2	चन्द्र	16 14
धाटा	105 88	चकवर्तिनी	81 154		79 147
धार्जिक	137 98	चकवाक	88 23		214 183
धात	139 117	चकवाल	15 6	चन्द्रक	89 32
धातुक	170 28		52 2	चन्द्रमस्	16 14
	173 47	चकाइग	88 24	चन्द्रवाला	75 125
धास	83 168	चकाइगी	68 86	चन्द्रशेखर	7 30
धुटिका	103 72	चकिन्	38 7	चन्द्रसंज्ञ	111 130
धुण	234 18	चकीवत्	152 77	चन्द्रहास	135 90
धूर्मित	170 32	चक्षुःश्रवस्	38 7	चन्द्रिका	17 17
धृणा	34 18	चक्षु्	106 93	चपल	13 65
	187 32	चक्षुष्या	156 102		156 99
	196 51	चञ्च	62 52		172 46
धृणि	20 34	चञ्चल	177 75	चपला	16 10
धृत	148 52	चञ्चला	16 10		71 97
	199 76	चञ्चु	90 37	चपेट	105 84
धृष्टि	80 151	चटक	{ 87 19	चमर	86 10
	84 2	चटका		चमरिक	56 22
धोटक	129 44	चटकाशिरस्	158 110	चमस	238 35
धोणा	105 89	चणक	143 18	चमसी	233 10
धोणिन्	84 2	चण्ड	170 32	चमू	134 79
धोप्टा	59 37	चण्डा	69 88		134 82
	84 169		76 129	चमूर	85 9
धोर	34 20	चण्डात	67 77	चम्यक	64 64
धोष	51 20	चण्डातक	110 119	चय	49 3
धोषक	74 118	चण्डाल	158 4		90 41
धोषणा	29 12		161 20	चर	124 13
ध्राण	105 89	चण्डालवङ्की	163 32		177 74
	179 90	चण्डिका	9 37	चरक	237 33
ध्राणतंपञ्च	26 11	चतुःशाल	49 6	चरण	103 71

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
चरणायुध	87	18	चार	124	13
चरम	178	81	चार्टी	79	146
चरमक्षमाभृत्	52	2	चारण	160	12
चराचर	} 177	74	चारु	173	52
चरिण्			चार्चिक्य	110	122
चहु	116	22	चालनी	144	26
चर्चीरा	233	10	चाप	87	16
चर्चा	25	2	चिकित्सक	100	57
चर्मकसा	110	122	चिकित्सा	99	50
चर्मक्षार	79	144	चिकुर	106	95
चर्मन्	159	7	चिक्रण	172	46
चर्मन्	120	46	चिक्रस	147	46
चर्मप्रभेदिका	136	91	चिज्ञा	238	35
चर्मप्रसेविका	163	33	चित्	61	44
चर्मिन्	61	46		25	1
	133	72		228	3
चर्या	118	35	चिता	} 139	119
चर्वित	182	111	चिति		
चर्षणी	93	10	चित्तविभ्रम	25	31
चल	177	75	चित्तसमुच्चति	35	26
चलदल	56	20	चित्ताभोग	34	22
चलन	{ 177	75	चित्या	25	2
चलाचल			चित्र	139	119
चलित	137	97		27	17
	179	87		34	19
चविका	{ 71	98		214	179
चव्य			चित्रक	62	51
चषक	165	43		67	80
चपाल	115	18	चित्रकर	110	123
चाक्रिक	137	98	चित्रकृत्	159	7
चाडगेरी	78	141	चित्रतण्डुला	57	27
चाटकैर	87	19	चित्रपर्णि	72	106
चाण्डाल	161	20	चित्रभानु	70	93
चाण्डालिक!	163	32		12	56
चातक	87	17		19	31
चातुर्वर्ध	113	2	चित्रशिखापिंडज	203	105
चान्दभागा	44	34		18	25
चाप	134	84	चित्राशिखापिंडन्	19	28
चामर	127	32	चित्रा	69	88
चमीकर	155	95		81	157
चम्पेय	64	64		35	29
	65	65	चित्रिक	147	47
				106	90

	PAGE STANZA		PAGE STANZA		PAGE STANZA
चैत्य	49	7	छिंदित	180	100
चैत्र	{ 22	15	छिन्न	181	104
चैत्रिक			छिन्नरुहा	68	83
चैत्ररथ	14	70	छुरिका	136	93
चोच	77	135	छेक	91	44
	237	30	छेइन	184	7
चोरपुणी	76	127	जगत्	47	6
चोल	109	118		200	80
चौर	162	25	जगती	47	6
चौरिका	{ 162	26	जगत्प्राण	198	71
पौर्य				13	62
च्युत	181	104	जगर	132	65
छगलक	152	76	जगल	165	42
छगलार्डी	78	137	जग्ध	182	111
छत्र	127	33	जग्धि	149	55
छत्रा	72	105	जघन	103	74
	83	167	जघनेफला	64	62
	145	37	जघन्य	178	81
छत्राकी	74	115		211	160
छद	55	14	जघन्यज	98	43
	90	37		158	1
छदन	55	14	जड्हाम	177	74
छदिस्	50	14	जड्हगमेतर	177	74
छम्दन	35	30	जड्हधा	103	72
छन्द	186	20	जड्हधाकारिक	{ 133	74
	201	88	जड्हशाल		
छन्दस्	116	22	जटा	54	11
	222	233		77	134
छत्र	126	23		107	97
	180	98		194	38
छठ	138	110	जटिन्	58	32
छवि	17	18	जटिला	77	134
	20	35	जठर	104	77
छाग	{ 152	76		216	190
छागी			जड	17	20
छात	98	44		171	38
छाव	181	104	जडुल	99	49
छादित	180	98	जतु	110	125
छान्दस	113	6	जतुका	146	40
छाया	211	158	जतुकृत्	88	27
छित	181	104	जतूका	{ 81	154
छिद्र	37	2	जत्रु	104	78

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
जयन्ती		जातापत्या	94	16	जीव
जया	65	जाति	25	31	जीर्ण
जश्य	133	जातीकोश	66	13	जीवक
जरण	145	जातीफल	198	68	जीवं जीव
जरत्	98	जातु	111	132	जीवन
जरद्रव	149	जातौक्ष	228	4	जीवनी
जरा	98	जातु	149	61	जीवनीया
जरायु	97	जामानृ	103	72	जीवनौषध
जरायुज	173	जामि	208	142	जीवन्तिका
जल	40	जाम्बव	56	19	
जलजन्तु	42	जाम्बूनद	155	95	जीवन्ती
जलधर	15	जायक	110	125	जीवा
जलनिधि	40	जाया	92	6	जीवातु
जलनिर्गम	40	जायाजीव	160	12	जीवान्तक
जलनीली	45	जायापती	97	38	जीविका
जलप्राय	47	जायु	99	50	जीवितकाल
जलमुच्	16	जार	97	35	जुगुप्सा
जलव्याल	38	जाल	42	16	जुड्ग
जलशुक्ति	43	जालक	217	201	जुहू
जलाधार	43	जालिक	55	16	जृति
जलाशय	43	जाली	160	14	जूर्णि
	83	जाल्म	74	118	जृम्भ
जलेच्छास	41	जाल्म	160	16	जृम्भण
जलैकस्	43	जिघत्सु	168	17	जत्
जलैका	22	जिह्वा	159	11	
जल्पाक	171	जिह्वा	169	20	जेमन
जल्पित	182	जिव्यु	69	91	जेय
जव	13	जित्वर	133	78	जैत्र
	133	जिन	4	13	जैवातृक
जवन	129	जिष्णु	10	42	
	133	जिद्धा	133	78	17
जवनिका	110	जिद्धा	78		15
जहुतनया	44	जिद्धा	176	71	167
जागरा	185	जिद्धा	208	141	190
जागरित्	170	जिद्धाग	38	8	11
जागरूक	32	जिद्धा	106	91	126
जागर्या	185	जीन	98	42	25
जाङ्गुलिक	39	जीमूत	16	8	1
जाङ्गिक	133	जीरक	65	69	124
जात	25	जीर्ण	145	36	15
जातस्प	155	जीर्णवस्त्र	98	42	96
जातवेदस्	12	जीर्णवस्त्र	109	115	34
					170
					30
					97
					35

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
ज्ञान	26	6	दिम्भा	98	41
ज्ञानिन्	124	14	डुण्डुभ	38	5
ज्या	46	2	ढका	32	6
	135	86	तक	148	53
ज्याधातवारण	135	85	तक्षक	189	4
ज्यानि	184	9	तक्षन्	159	9
ज्यायस्	98	43	तट	40	7
	223	236	तटिनी	44	30
ज्येष्ठ	194	41	तडाग	44	28
ज्यैष्ठ	22	16	तडित्	16	10
ज्योतिरिङ्गण	88	29	तडित्वत्	15	7
ज्योतिधर्मती	80	150	तण्डक	237	33
ज्योतिस्	222	231	तण्डुल	72	107
ज्योत्स्ना	17	17	तण्डुलीय	78	136
ज्योतिषिक	124	14	तत्	31	4
ज्यौतस्नी	21	5		179	86
	74	118	तत्स्	228	3
ज्वर	100	56	तत्काल	127	30
ज्वलन	12	53	तच्च	32	9
ज्वाल	12	57	तत्पर	169	9
झगिति	227	2	तथा	228	10
झटामला	76	127	तथागत	4	13
झर	52	5	तथ्य	30	22
झर्जर	32	8	तद्	228	3
झल्ली	233	10	तदा	230	23
झष	42	17	तदात्व	127	30
झषा	74	117	तदानीम्	230	23
झाटल	60	40	तन्त्र	95	27
झाटलि	238	38	तनु	103	71
झावुक	60	40		175	61
झिण्डी	66	75		175	66
झिंगिका	88	29		204	113
झइक	163	34	तनुत्र	132	65
	237	33	तनू	103	71
टिटिभ	90	36	तनूकृत	180	99
टीका	232	7	तनूपात्	12	53
डमर	185	14	तनूरह	90	37
डमरु	32	8		107	99
डथन	130	58	तन्तु	162	28
डहु	64	61	तन्त्र	215	186
डिप्डम	32	8	तन्त्रक	109	112
डिम्ब	185	14	तन्त्रवाय	86	13
डिम्ब	90	39		159	6
					तरि(री)

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA		
तह	53	५	तार्क्ष्यसैल	156	१०२	110	१२३
तरुण	98	४२	ताल	३२	९	१४६	४३
तरुणी	९२	८		८४	१६९	९९	४९
तर्क	२५	३		१०५	८५	१११	१३२
तर्कविद्या	२८	५		१५६	१०३	१४३	१९
तर्करा	६५	६६	तालपत्र	१०७	१०३	१४३	१९
तर्जनी	१०४	८१	तालपर्णी	७५	१२३	३८	५
तर्णक	१४९	६१	तालमूलिका	७५	११९	१४१	७
तर्णण	११५	१४	तालचृन्तक	११२	१४०	५९	३३
	१४९	५६	तालाङ्क	६	२४	१८	२३
	१८३	४	ताली	७६	१२७	२०९	१४७
तर्मन्	११६	१९		८४	१७०	६३	५८
तर्ष	३५	२८	तालु	१०६	९१	२०	३६
	१४९	५५	तावत्	२२५	२४७	१५५	११८
तल	१३५	८५	तिक्त	२६	९	१९६	५३
	२१८	२०३	तिक्तक	८१	१५५	५८	३१
तलिन	२०६	१२७	तिक्तशाक	५७	२५	४०	७
तल्प	२०७	१३१	तिग्म	२०	३६	२०१	८६
तल्ज	२४	२७	तितउ	१४४	२६	१४	६७
तष्ट	१८०	९९	तितिक्षा	३५	२४	३९	३
तस्कर	१६२	२५	तितिक्षु	१७०	३१	२२४	२४३
ताण्डव	३२	१०	तित्तिरि	९०	३६	२२८	५
	२३८	३४	तिथि	२०	१	२२८	२५
तात	९६	२८	तिनिश	५७	२६	१७६	७०
तान्त्रिक	१२४	१५	तिनिट्टी	६१	४४	७८	१४०
तापस	११९	४२	तिनिट्टीक	१४५	३५	१७४	५६
तापसतरु	६१	४६	तिन्दुक	५०	३९	७६	१२८
तापिच्छ	६५	६८	तिन्दुकी	२३२	८	१०५	८९
तामरस	४५	४०	तिमि	४२	१९	७४	११६
तामलकी	७६	१२७	तिमिगिल	४२	२०	७८	१३९
तामसी	२१	५	तिमित	१८१	१०६	१०१	६१
ताम्बूलवली	} ७५	१२०	तिमिर	३७	३	१०१	१०१
ताम्बूली			तिरस्	२२७	२५७	१५६	१०१
ताम्रक	१५५	९७	तिरस्करिणी	११०	१२०	७०	११५
ताम्रकुट्टक	१५९	८	तिरस्किया	३४	२२	७६	१२६
ताम्रनूड	८७	१८	तिरीट	५९	३३	१५६	१०१
तार	३१	२		२३७	३०	१४२	१७
तारकजित्	९	४०	तिरोधान	१६	१३	१५६	१०१
तारका	{ १८	२२	तिरोहित	१३९	११३	१५६	१०१
तारा			तिर्थच्	१७१	३४	१५६	१०१
तारुण्य	९७	४०	तिलक	६०	४०	७६	१२८
तार्य	७	२९		९९	४९	१५९	६
	२०९	१४५		१०२	६५	१३८	१०८

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
तुम्ही	81	156	तृप्ति	149	56
तुरग			तृ०	35	27
दुरंग	{ 129	44		149	55
दुरंगम			तृष्णक्	169	22
दुरङ्गवदन	14	71	तृष्णा	196	51
दुरायण	183	2	तेजन	82	161
दुरासाद	10	44	तेजनक	82	162
दुरीय	110	123	तेजनी	68	84
दुरुष्क	111	128	तेजस्	101	62
दुला	154	87		223	235
दुलाकोटि	108	109	तेजित	179	91
दुल्य	164	37	तेम	187	29
दुल्यपान	149	55	तेमन	147	44
दुवर	26	9	तैजसावर्तिनी	163	33
दुवरिका	77	131	तैत्तिर	91	44
दुष	64	59	तैलपणिक	111	131
	143	22	तैलपायिका	88	27
दुषार	17	19	तैलीन	141	7
	17	20	तैष	22	15
दुषित	4	10	तोक	96	28
दुहिन	17	19	तात्रम	142	16
दृण	135	89	तोटक	237	30
दूरी	135	90	तोत्र	128	42
दूरीर	135	89		142	12
दूर	60	42	तोदन	142	12
दूर्ण	13	65	तोमर	136	94
दूल	60	42	तोय	40	4
	157	106	तोयविष्वली	73	111
दूलिका	193	33	तोरण	51	16
दूवर	212	166	तौर्यत्रिक	32	10
दूष्णीशील	{ 171	39	त्यक्त	181	107
दूष्णीक			त्याग	117	29
दूष्णीकाम्	{ 228	10	त्रपा	34	23
दूष्णीम्			त्रपु	157	105
दृण	83	168	त्रयी	28	3
दृणद्रुम	84	170	त्रस	177	74
दृणधान्य	144	25	त्रसर	186	24
दृणध्वज	81	161	त्रस्तु	170	26
दृणराज	84	169	त्राण	181	106
दृणशूल्य	65	70		184	8
दृष्टा	83	168	त्रात	181	106
दृतीयाप्रकृति	97	39	त्रायन्ती	{ 80	151
दृृ	181	103	त्रायमाणा		

PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA	
त्वक्षीरी	157	109	दधित्थ	56	21	इल	55	14
त्वक्षपत	77	135	दधिकल	147	48	दव	218	207
त्वक्सार	82	161	दधिसक्तु	4	12	दविष्ठ	176	69
त्व	178	82	दनुज	106	91	दर्यायस्	106	91
त्वच्	54	12	दन्त	62	50	दशन	106	90
	101	62	दन्तधावन	128	41	दशबल	5	14
त्वच	77	135	दन्तभाग	56	21	दशमिन्	96	43
त्वचिसार	82	161	दन्तशठ	57	24	दशमीस्थ	201	87
त्वरा	186	26		78	141	दशा	109	114
त्वरित	13	64	दन्तशठा				220	217
	133	74	दन्तावल	127	35	दस्यु	124	11
त्वरितोदित	30	20	दानेन्	79	145		162	25
त्वष्ट	180	99	दान्तिका	38	8	दस्त्र	11	51
त्वष्टु	159	9	दन्दशक	175	61	दहन	12	55
	193	35	दध्रि	125	21	दाक्षायणी	18	22
त्विष्	20	35	दम	183	3	दाक्षाय्य	87	22
	221	226		183	3	दाडिम	65	65
त्विषांपति	19	31	दमथ	180	98		239	42
त्सरु	136	91	दमित	12	56	दाडिमपुष्टक	62	49
दंश	88	28	दमुनस्	97	36	दाण्डपाता	232	6
दंशन	132	65	दम्पती	35	30	दात	181	104
दंशित	132	66	दम्भ	11	47	दात्यूह	87	22
दंशी	88	28	दम्भोलि	150	62	दात्र	142	12
दंशिन्	84	2	दम्य	34	18	दान	117	29
दक्ष	161	19	दया	168	15		125	21
दक्षिण	167	8	दयालु	34	21		128	38
दक्षिणस्थ	131	61	दर	215	185	दानव	4	12
दक्षिणा	15	3		233	9	दानवारि	4	9
दक्षिणामि	116	19	दरत्	173	49	दानशौष्ठ	167	6
दक्षिणारुस्	161	24	दरिद्र	52	6	दान्त	119	42
दक्षिणाई			दरी	43	24		180	98
दक्षिणीय	166	5	दहुर	79	147	दान्ति	183	3
दक्षिणेर्मन्	161	24	दहुज्ज्ञ	101	59	दापित	172	40
दक्षिण्य	166	5	दहुर्ण	7	25	दाम	151	73
दग्ध	180	99	दहुगोमिन्	112	140	दामिनी	5	18-
दग्धिका	148	49	दर्पक	83	166	दामोदर	201	89
दग्ध	19	32	दर्पण	145	34	दायाद	92	6
	125	21	दर्भे	38	8	दारद	39	11
	194	42	दर्वि	21	8	दारित	181	101
दण्डधर	13	59	दर्वीकर	120	48	दारु	55	13
दण्डनीति	28	5	दर्श	187	31	दारुण	34	20
दण्डविष्कम्भ	151	174	दर्शन					
दण्डाहत	148	53						

PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA	
दारुहरिदा	72	102	दीधिति	20	34	दुर्विध	173	49
दारुहस्तक	184	34	दीन	173	49	दुर्हंड	124	10
दार्वाघाट	87	17	दीप	112	138	दुलि	43	24
दार्विका	75	120	दीपक	190	11	दुच्चवन	10	44
दार्वी	72	102	दीसि	20	35	दुष्कृत	23	23
दाव	218	207	दीप्य	73	112	दुष्ट	230	20
दाविक	45	36	दीर्घ	176	69	दुष्पुत्र	76	129
दाश	42	15	दीर्घकेशिका	43	25	दुष्प्रधिणी	74	114
दाशपुर	77	132	दीर्घदर्शिन्	113	6	दुहितृ	96	28
दास	160	17	दीर्घपृष्ठ	38	8	दूत	125	16
दासी	66	75	दीर्घवृत्त	63	57	दूरी	94	17
दासीसभ	236	27	दीर्घसूत्र	168	167	दूल्य	125	16
दासय	{ 160	17	दीर्घिका	44	28	दून	181	103
दासेर		दुःख		39	3	दूर	176	69
दिगम्बर	171	39		235	23	दूरदर्शिन्	113	6
दिग्गज	15	5	दुःषम्	229	15	दूर्वा	82	158
दिग्ध	135	89	दुःस्पर्श	70	92	दूषिका	102	67
	179	90	दुष्पर्शा	70	94	दूष्य	110	120
दित	181	104	दुर्कूल	109	113	दूशा	128	43
दितिसुत	4	12	दुर्ग	148	51	दृढ	14	67
दिधिषु	95	23	दुरिका	71	100		177	76
दिन	20	2	दुर्दूम	80	148		195	45
दिनान्त	20	3	दुर्दुक	63	57	दृढसंधि	177	76
दिव्	3	6	दुर्दुभि	32	6	दृति	235	19
	15	1		207	135	दृव्य	179	86
दिवस	20	2	दुराध्व	48	16	दृश्	106	93
दिवस्पति	10	42	दुरालभा	70	92		223	218
दिवा	228	6	दुरित	23	23	दृष्टद्	52	4
दिवाकर	19	29	दुरोदर	213	172	दृष्ट	121	31
दिवाकीर्ति	159	10	दुर्ग	125	18	दृश्रजस्	92	8
	161	20	दुर्गेत	173	49	दृष्टान्त	197	62
दिविषद्	3	8	दुर्गेति	39	1	दृष्टि	106	93
दिवौकस्	3	7	दुर्गेन्ध	26	12		194	38
दिव्योपायादुक	173	50	दुर्गेसंचर	186	25	देव	3	7
दिश	15	2	दुर्गी	9	37		33	13
दिश्य	15	3	दुर्जन	173	47	देवकीनन्दन	6	21
दिष्ट	20	1	दुर्जिन	16	12	देवकुसुम	110	125
	24	28	दुर्नामक	100	54	देवखातक	43	27
दिष्टान्त	193	35	दुर्नाम्	43	25	देवखातबिल	52	6
दिष्टाण्या	139	117	दुर्बल	98	44	देवगङ्गन्द	108	105
दीक्षित	229	11	दुर्मनस्	167	8	देवजग्धक	83	167
दीदिवि	114	8	दुर्मुख	171	36	देवतरु	11	50
	147	48	दुर्वर्ण	155	96	देवता	4	9

PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA			
देवताड	65	69	युम्न	154	90	द्वन्द्व	90	39		
देवदार	63	54	यूत	165	45		219	213		
देवद्यन्	171	34	यूतकारक	{	165	44	द्र्यातिग	119	44	
देवन	165	45	यूतकृत्				द्रादशाङ्गुल	105	84	
	205	117	यो		3	6	द्रादशात्मन्	19	29	
देववलभ	57	25			15	1	द्वापर	25	3	
देवभूष	121	52	योत		20	35		212	163	
देवमातुक	47	12	द्रप्स	148	51	द्वार	{	51	16	
देवयोनि	4	11	द्रव		36	33	द्वार			
देवर	96	32		139	112	द्वारपाल				
देवल	159	11	द्रवन्ती		69	88	द्वाःस्थ	{	123	6
देवसभा	11	48	द्रविण	130	103	द्वाःस्थितदर्शक				
देवाजीविन्	159	11			154	90	द्रिगुणाकृत	141	6	
देवी	33	13			196	52	द्रिज	89	33	
	68	84			235	22		193	30	
	77	133	द्रव्य		154	90	द्विजराज	17	15	
देवृ	96	32			210	154	द्विजा	75	120	
देश	47	8	द्राक्		227	2	द्विजाति	113	4	
देशरूप	126	25	द्राक्षा		73	108	द्विजिह्व	207	133	
देह	103	71	द्राविष्ठ		182	113	द्वितीया	92	5	
देहली	50	13	द्राविडक		77	135	द्विप	127	35	
देतेय	{	4	दु		53	5	द्विपाद्य	126	28	
दैत्य	{	4	द्रुकिलिम		63	54	द्विरद	127	35	
दैत्यगुरु	18	26	द्रुघण	136	92	द्विरेफ	89	30		
दैत्या	75	123	द्रुण		86	14	द्विष्	124	11	
दैत्यार्थि	6	19	द्रुणी	233	9	द्विषत्	124	10		
दैर्घ्य	109	114	द्रुत		13	64	द्विहायनी	150	68	
दैव	24	28			179	90	द्वीप	41	8	
	121	51			180	100	द्वीपवती	44	30	
दैवज्ञ	124	14			227	2	द्वीपिन्	84	1	
दैवज्ञा	94	20	द्रुम		53	5	द्वेषण	124	10	
दैवत	4	9	द्रुमामय	110	125	द्रेष्य	172	45		
	23	21	द्रुमोऽपल		64	60	द्रैध	125	19	
दोल।	70	95	द्रुवय	153	85	द्रैप	130	54		
	130	54	द्रुहिण		5	17	द्रैमातुर	9	38	
दोषज्ञ	113	5	द्राण		154	88	द्रथष्ट	155	97	
दोषैकट्	172	46	द्रोणकाक		87	22	धन	154	90	
दोऽस्	104	80	द्रोणक्षीरा	{	151	72	धनंजय	12	53	
दोहद	35	27	द्रोणदुधा				धनद	14	68	
दोहदवती	94	21	द्रोणी				धनहरी	76	129	
युति	17	18			41	11	धनाधिष	14	68	
	20	35	द्रोहचिन्तन		70	95	धनिन्	167	10	
युमाणि		19	द्रोणिक		25	4	धनिष्ठा	18	23	
					141	10				

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
धनुर्धर	132	70	धान्याम्ल	146	39
धनुःपट	59	35	धामन्	206	124
धनुष्मत्	132	70	धामार्गव	69	89
धनुष्	134	84		74	118
धन्य	166	3	धाय्या	116	22
धन्वन्	46	5	धारणा	126	27
	134	84	धारा	130	50
धन्वयास	70	92	धाराभर	15	7
धन्विन्	132	70	धारासंपात	16	12
धमन	82	163	धार्तीराष्ट्र	88	25
धमनि	102	65	धार्मपत्तन	145	36
धमनी	76	130	धावनि	70	93
धम्मिल	107	97	धिक्	224	241
धर	51	1	धिकृत	171	39
धरणि				180	94
धरा	{ 46	2	धिषण	18	25
धरित्री			धिषणा	25	1
धर्तूर	67	78	धिष्य	210	155
धर्म	24	24	धी	25	1
	28	3	धीद्रिय	26	8
धर्मचिन्ता	208	138	धीमत्	113	6
धर्मधाजिन्	35	28	धीमती	93	12
धर्मराज्य	121	54	धीर	113	5
	4	13	धीवर	42	15
	12	58	धीशक्ति	186	25
धर्मसंहिता	193	31	धीसचिव	123	4
धव	28	6	धुनी	44	30
	97	35	धुर्	130	56
	218	207	धुरंधर		
धवल	27	13	धुरीण	{ 150	65
धव डा	150	67	धुर्ये		
धवित्रि	116	23	धृत	181	107
धानु	53	8	धृपायित	{ 181	103
	198	65	धृपित		
धातुकी	{ 76	125	धूमकेतु	197	58
धातुपुष्पिका			धूमयोग्या	16	8
धातृ	5	17	धूमल	27	16
धाती	214	177	धूम्या	188	43
धाना	147	47	धूम्याद	87	17
धानुष्क	132	70	धूम्र	27	16
धान्य	143	21	धूर्जटि	8	33
धान्यत्वं	143	22	धूर्ते	67	78
धान्याक	145	38		165	44

PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA	
नखर	105	83	नमस्या	118	34	नागेसर	65	65
नग	191	19	नमुचिमूदन	10	43	नागजिह्विका	157	108
नगरी	48	1	नय	184	9	नागबला	74	117
नगोक्ष	89	34	नयन	106	93	नागर	105	38
नग्न	171	39	नर	91	1	नागरङ्ग	215	189
नमहू	165	42	नरक	39	1	नागरङ्ग	60	38
नामिका	92	8	नरवाहन	14	69	नागलोक	37	1
नट	63	57	नर्तक	33	11	नागवली	75	120
	160	12	नर्तकी	32	8	नागसंभव	157	105
नटन	32	10	नर्तन	32	10	नागसुगन्धा	74	115
नटी	76	130	नर्मदा	44	32	नागान्तक	7	29
नड	82	163	नर्मद्	36	33	नाथ्य	32	10
	237	33	नलकूवर	14	70	नाडिका	145	34
नडप्राय	47	9	नलद	83	65	नाडिधम	159	8
नडसंहति	{	83	नलमीन	42	18	नाडी	102	65
नञ्ज्या			नलिन	{	45	39	143	22
नञ्जवत्	{	47	नलिनी			195	43	
नञ्जवल			नली	76	130	नाडीवण	100	54
नत	176	71	नल्व	48	18	नाथवत्	168	16
नतनासिक	98	45	नव	177	79	नाद	30	23
नदी	44	29	नवदल	45	43	नादेशी	58	30
नदीमातृक	47	12	नवनीत	148	52		60	38
नदींसज्जे	61	45	नवामालिका	66	73		65	66
नध्री	163	31	नवसूतिका	151	71		74	118
ननान्द	96	29	नवाम्बर	109	112	नाना	225	248
ननु	225	249	नवीन	177	78		228	3
ननुच	229	15	नवोधत	148	52	नानारूप	180	94
नन्दक	7	28	नव्य	177	78	नान्दीकर	{	38
नन्दन	10	45	नष्ट	139	113	नान्दीवादिन्		
नन्दिवृक्ष	76	128	नष्टचेष्टा	36	34	नापित	159	10
नन्दावर्त	50	10	नष्टाभि	121	53	नाभि	130	57
नंदुसक	97	39	नस्तित	{	150	63	208	136
नन्धी	96	29	नस्योत				233	9
नभस्	15	1	नहि	229	12	नाम	226	252
	22	16	नाक	3	6	नामधेय	{	8
	222	233		189	2	नामन्		
नभसंगम	89	35	नाकु	48	14	नाय	184	9
नभस्य	22	17	नाकुली	74	115	नायक	167	11
नभस्वत्	13	63	नाग	38	4	नारक	39	1
नमस्	230	19		127	35	नारद	11	48
नमसित	{	181		157	105	नारच	135	88
नमस्यित				174	59	नाराची	163	32
नमस्कारी	79	142		191	21	नारायण	5	18

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA				
नारायणी	71	101	निक्षण	{	31	25	निवन्धन	32	7
नारी	91	2	निक्षण		175	65	निवृहण	139	114
नाल	42	2	निखिल		128	42	निभत	164	38
नाला	42	2	निगड	{	184	12	निमय	169	25
नालिकेर	143	22	निगद		48	1	निमित्त	152	80
नाविक	84	169	निगाद		208	139	निमेष	199	76
नाव्य	41	12	निगम		188	37	निम्न	22	11
नाश	41	10	निगार		129	49	निम्ब	42	15
नासत्य	139	118	निगार		185	13	निम्बतरु	64	63
नासा	50	13	निग्रह		187	36	नियति	57	26
नासिका	105	89	निघ		149	56	नियन्त्र	24	28
नास्तिकता	25	4	निघस		168	16	नियम	131	60
निःकृत	172	41	निधन		109	116		25	5
निःशालाक	126	23	निचुल		64	61		118	37
निःशेष	175	65	निचोल		193	32	नियातन	120	49
निःशोध्य	174	56	निज		103	74	नियामक	186	27
निःश्रेयस	26	6	नितम्ब		91	3	नियुत	41	12
निःषम्	229	15	नितम्बिनी		14	67	नियुद्ध	236	24
निःसरण	51	19	नितान्त		14	66	नियोज्य	138	108
निःस्व	173	49	नित्य		23	19	निर्	160	17
निकट	176	67	निदाध		36	34	निरन्तर	226	254
निकर	90	40	निदान		24	28	निरंय	175	66
निकर्षण	51	19	निदिग्ध		178	89	निर्गम्ल	178	84
निकष	163	32	निदिग्धका		70	94	निरवग्रह	168	15
निकषा	228	7	निदेश		126	26	निरसन	187	31
निकषात्मज	230	20	निद्रा		37	37	निरस्त	30	20
निकाम	13	60	निद्राण	{	171	33		135	89
निकाय	149	57	निद्राण		139	118	निराकरिष्णु	172	40
निकाय	91	43	निद्राळु		206	123	निराकृत	170	30
निकाय्य	49	5	निधन		14	71	निराकृति	187	31
निकार	187	36	निधि		122	57	निराकृति	121	54
निकारण	139	114	निधि		187	31	निरामय	187	31
निकुञ्जक	154	88	निधुवन		30	23	निरिष	100	57
निकुञ्ज	53	8	निध्यान		29	13	निर्झृति	142	13
निकुम्भ	79	145	निनद	{	145	32	निर्झृदी	39	2
निकुरम्ब	90	41	निनाद		187	29	निर्झृदी	65	69
निकृत	172	46	निन्दा		43	26	निर्झृष्ट	66	71
निकृति	35	30	निप	{	187	29	निर्घोष	139	115
निकृष्ट	174	54	निपठ		43	26	निर्जर	30	23
निकेतन	48	4	निपाठ	{	166	4	निर्जितेन्द्रियग्राम	3	7
निकोचक	54	29	निपुण					119	43

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
निश्चेर	52	5	निशीथ	21	6
निर्णय	25	3	निशीथिनी	21	4
निर्गोजक	159	10	निश्रय	25	3
निर्देश	126	26	निश्रेणि	51	18
निर्धार्य	168	13	निषद्ग	135	89
निर्भर	14	66	निषद्गिन्	132	70
निर्मद	128	37	निषद्या	49	2
निर्मुक्त	38	6	निषद्र	41	9
निर्मोक	38	9	निषध	52	3
निर्याण	128	39	निषाद	31	1
निर्यातन	205	120		161	20
निर्यूह	223	237	निषादिन्	131	60
निर्वपण	117	30	निषूदन	139	114
निर्वणन	187	31	निष्क	190	14
निर्वहण	33	15	निष्कला	94	21
निर्वाण	26	6	निष्कासित	171	39
	180	96	निष्कुट	53	1
निर्वात	180	96	निष्कुटि	76	125
निर्वाद	29	13	निष्कुह	55	13
	201	90	निष्कम	186	25
निर्वापण	139	116	निष्टा	33	15
निर्वासन	139	115		194	41
निर्वृत्त	181	101	निष्टान	147	44
निर्वेश	164	39	निष्टीवन	188	38
	186	20	निष्टेवन		66
	220	216	निष्टेव		70
निर्व्यथन	37	2	निष्टुर	30	19
निहार	185	17		177	76
निहारिन्	26	11	निष्ठूत	179	88
निहाद	30	23	निष्ठूति	188	38
निलय	49	5	निष्णात	166	4
निवह	90	40	निष्पक	180	96
निदात	200	84	निष्पन्न	181	101
निवाप	117	31	निष्पाव	186	24
निवीत	109	113	निष्प्रभ	180	100
	120	50	निष्प्रवाणि	109	112
निवृत	179	88	निसर्ग	37	38
निवेश	127	34	निस्तृष्ट	179	89
निशा	21	4	निस्तल	176	70
निशाख्या	146	41	निस्तर्दैण	139	115
निशान्त	49	5		135	90
निशापति	16	14	निक्रिश	148	49
निशित	179	91	निश्चाव		नूपुर

	PAGE STANZA		PAGE STANZA		PAGE STANZA
त्रुट्टि	91	१	न्युइल	२३४	१७
त्रुत्ति	३२	१०	न्युब्ज	१०१	६१
त्रृप्ति	१२२	१	न्यून	२०६	१२८
त्रृप्लक्ष्मन्	१२७	३३	पक्षण	५१	२०
त्रृप्लसभ	२३६	२७	पक्ष	१७९	९२
त्रृप्लासन्	१२७	३२		१८०	९७
त्रृशंस	१७३	४७	पक्ष	२२	१२
त्रुसेन	२३८	४०		९०	३७
त्रेतृ	१६७	११		१०७	९८
त्रेत्रि	१०६	९३		१३५	८८
	२१४	१८१		२२१	२२१
त्रेत्राम्बु	१०६	९३	पक्षक	५०	१४
त्रेदिष्ठ	१७६	६९	पक्षति	२०	१
त्रेष्प्य	१०७	९९		९०	३७
त्रेमि	४३	२७	पक्षद्वार	५०	१४
	५७	२६	पक्षभाग	१२८	४१
	१३०	५७	पक्षमूल	९०	३७
त्रैकमेद	१७८	८३	पक्षान्त	२१	७
त्रैगम	१५२	७८	पक्षिन्	८९	३३
	२०८	१४०	पक्षिणी	२१	५
त्रैचिकी	१५०	६७	पक्षमन्	२०५	१२१
त्रैपाली	१५७	१०८	पङ्क	२३	२३
त्रैमेय	१५२	८०		४१	९
त्रैयोध्र	५५	१८	पङ्किल	४७	१०
त्रैर्कैत	१३	६०	पङ्केहृह	४५	४०
	१५	४	पङ्कि	५३	४
त्रैषिक	१२३	७		१९९	७२
त्रैषिकिशिक	१३२	७१	पङ्गु	९९	४८
त्रो	२२९	१२	पचंपचा	७२	१०२
त्रौ	४१	१०	पचा	१८४	८
त्रोकादृष्ट	४१	१३	पञ्जजन	९१	१
त्रौतार्य	४१	१०	पञ्चता	१३९	११७
त्रृष्ण	२२१	२२६	पञ्चदशी	२१	७
त्रृयोध्र	५८	३२	पञ्चम	३१	१
	२०२	९६	पञ्चलक्षण	२८	५
त्रृयोधी	६९	८८	पञ्चशर	७	२५
त्रृयड्कु	८६	१०	पञ्चशाखा	१०४	८१
त्रृच्छु	१७६	७१	पञ्चाइगुल	६२	५२
त्रृस्त	१७९	८९	पञ्चास्य	८४	१
त्रृद	१४९	५६	पञ्चर	२३७	३१
त्रृय	१२६	२५	पञ्चिका	२३२	७
त्रृयाण्य	१२६	२६	पट	१०९	११६
त्रृयास	१५३	८१	पटवर	१०९	११५

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA			
पति	97	35	पद्मचारिणी	79	146	पराग	55	17
पतिवरा	167	10	पद्मनाभ	6	20	पराङ्मुख	191	21
पतिवत्नी	92	7	पद्मपत्र	79	146	पराचेत	171	33
पतिव्रता	93	12	पद्मराग	155	92	पराचीन	160	18
पत्तन	92	6	पद्मा	7	27	पराजय	171	33
पत्ति	132	67		69	90	पराजित	{ 139	113
	134	81	पद्माकर	79	146	पराधीन	168	16
	199	72	पद्माट	44	28	परान्न	169	20
पत्तिसंहिति	132	68	पद्मालया	80	148	परभूत	139	113
पत्ती	92	5	पद्मिन्	127	36	परारि	230	21
पत्त्र	55	14	पद्मिनी	45	39	पराधीर्य	174	58
	90	37	पद्म	237	31	परासन	139	114
	131	59	पद्मा	48	15	पराषु	139	118
	214	180	पनस	64	61	परास्कन्दिन्	162	25
पत्तपरशु	163	33	पनायित	{ 182	110	परिकर	212	166
पत्तपाश्या	107	103	पनित	181	104	परिकर्मन्	110	121
पत्तवरथ	89	34	पन्न	38	8	परिक्रम	185	16
पत्तलेखा	110	122	पन्नग	7	29	परिक्रिया	186	20
पत्त्राङ्ग	111	132	पन्नगाशन	40	3	परिक्षिप	179	88
	158	111	पन्नस्	148	51	परिखा	44	29
पत्त्राङ्गुलि	110	122		223	234	परिग्रह	223	238
पत्तिन्	86	15		148	51	परिघ	136	92
	89	34	पन्नस्य	212	164	परिघातन	192	27
	135	88	पन्नोधर	124	11	परिचय	136	92
	204	106	पर	216	192	परिचर	189	23
पत्त्रोर्ण	63	57		160	18	परिचर्या	131	63
	109	113	परजात	168	16	परिचाय्य	118	35
पथिक	125	17	परतन्त्र	169	20	परिचारक	116	20
पथिन्	48	15	परपिष्ठाद्	87	21	परिणत	160	17
पथ्या	64	59	परभूत्	87	20	परिणय	180	97
पद्	103	71	परभृत	229	13	परिणाम	122	57
पद	202	93	परमम्	116	24	परिणाय	185	15
पदग	132	67	परमात्र	5	16	परिणाह	165	46
पदवी	48	15	परमेष्ठिन्	117	26	परितस्	109	114
पदाजि	{ 132	61	परंपराक	168	16	परित्राण	229	14
पदाति	{ 132	61	परवत्	{ 136	93	परिदान	183	5
पदिक	{ 132	68	परशु	175	64	परिदेवन	152	80
पद्	{ 132	68	परश्वद	137	104	परिधान	30	16
पद्धति	48	15	परश्वस्	230	23	परिधान	109	117
पद्म	14	71	परःशत	175	64	परिषि	19	33
	45	39	पराक्रम	137	104		202	97
पद्मक	128	40		208	138	परिषिस्थ	131	63

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
परिषण	152	80	परीसार	186	21
परिपन्थिन्	124	11	परीहास	36	33
परिपाटी	118	36	परुत्	230	21
परिपूर्णता	112	137	परुष	30	19
परिरोलव	77	132	परुस्	82	162
परिहृत	177	75	परेत	139	118
परिवर्ह	223	240	परेतराज्	12	58
परिभव	34	22	परेयवि	230	22
परिभाषण	29	14	परेष्टुका	151	70
परिभूत	181	107	परैधित	160	18
परिमल	26	10	परोण्णी	88	27
	185	13	पर्कटी	58	32
परिरम्भ	187	30	पर्जनी	72	102
परिवर्जन	139	115	पर्जन्य	209	146
परिवादिनी	31	3	पर्ण	55	14
परिवापित	179	86		58	29
परिविति	121	56		235	22
परिवृढ	167	11	पर्णशाला	49	6
परिवृत्	121	56	पर्णास	67	80
परिवेष	19	33	पर्यङ्ग	112	138
परिव्याध	58	30	पर्यटन	118	35
	64	61	पर्यन्तभू	48	14
परिव्राज्	119	41	पर्यय	118	37
परिषद्	115	15		187	33
परिष्कार	107	101	पर्यवस्था	186	21
परिष्कृत	107	100	पर्याप्त	149	57
परिष्वद्ग	187	30	पर्याप्ति	183	5
परिसर	48	14	पर्याय	118	37
परिसर्प	186	20		209	147
परिसर्या	186	21	पर्युदब्बन	140	3
परिस्कन्द	160	18		117	32
परिस्तोम	128	43	पर्येषणा		
परिस्पन्द	112	137	पर्वत	51	1
परिस्फृत्	164	39	पर्वन्	21	7
परिसृता	164	40		82	162
परीक्षक	167	7	पर्शुका	103	69
परीभाव	34	22	पल	154	86
परीवर्त	152	80		218	203
परीवाद	29	13	पलगण्ड	159	6
परीवाप	206	129	पलंकषा	71	99
परीवार	213	170	पलल	102	63
परीवाह	41	10	पलण्ड	80	148
परीष्ठि	117	32	पलाल	143	22

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA			
पाटल	27	15	पाटुका	163	30	पारियात्रिक	52	3
	142	15	पादू	163	31	पारिषद	8	35
पाटला	63	55	पाद्धत्	159	7	पारिहार्य	108	107
पाटलि	60	40	पाद	118	33	पारी	233	10
	63	55	पानगोष्ठिका	} 165	43	पारध्य	29	14
पाठ	115	14	पनपात्र			पार्थिव	122	1
	187	29	पानभाचन	145	32	पार्वती	9	37
पाठा	68	85	पानमदस्थान	164	41	पार्वतीनन्दन	9	39
पाठिन्	67	80	पानीय	40	4	पार्श्व	104	79
पाठीन	42	18	पानीयशालिका	49	7		188	42
पाणि	104	81	पान्थ	125	17	पार्श्वभाग	128	41
पाणिगृहीती	92	5	पाप	23	23	पार्श्वस्थि	103	69
पाणिघ	160	13		173	47	पार्श्वि	103	72
पाणिपडिन	122	57	पापचेली	68	85	पार्णियाह	124	10
पाणिवाद	160	13	पामन्	23	23	पालम्ब	83	167
पाण्डर	26	12	पामन्	100	53	पालड़की	75	122
पाण्डु	27	13	पामन	101	58	पालाश	27	14
पाण्डुकम्बलिन्	130	55	पामर	160	16	पालि	136	94
पाण्डुर	27	13	पामा	100	53		217	198
पातक	237	33	पायस	111	128	पालिन्दी	73	109
पाताल	37	1	पायु	103	73	पालव	232	5
	218	203	पाय्य	153	85	पावक	12	54
पातुक	170	27	पार	41	8	पाश	107	98
पात्र	41	8	पारत	156	99	पाशक	165	45
	116	24	पारंपर्योपदेश	114	12	पाशिन्	13	61
	145	33	पारशब्द	219	211	पाशुपत	68	82
	214	180	पारश्वधिक	132	71	पाशुपत्य	140	2
पात्री	239	42	पारसीक	129	46	पाश्या	188	43
पात्रीव	238	35	पारस्नैण्य	95	24	पाश्वात्य	178	81
पाथस्	40	4	पारायण	183	2	पाषण्ड	120	45
पाद	52	7	पारावत	86	15	पाषाण	52	4
	103	71	पारावताङ्ग्रि	80	150	पाषाणदारक	163	34
	154	89	पारावत	40	1	पिक	87	20
	201	89		238	35	पिङ्क	27	16
पादकटक	108	110	पाराशरिन्	119	41	पिङ्गल	19	32
पादग्रहण	119	41	पारिकाङ्किन्	119	42		27	16
पादप	53	5	पारिचातक	11	50	पिचण्ड	104	77
पादबन्धन	14	58		57	26		234	18
पादस्फोट	100	52	पारितथ्या	107	103	पिचण्डिल	98	44
पादाप्र	103	71	पारिषुव	177	75	पिचु	157	106
पादाङ्गद	108	109	पारिभद्र	57	26	पिचुमर्द	64	63
पादात	132	68	पारिभद्रक	62	53	पिचुल	60	40
पादातिक	132	67	पारिभव्य	76	126	पिच्चन	157	105

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
पिच्छा	89	32	पिपीलिका	232	8
पिच्छा	61	47	पिप्पल	56	20
	233	9	पिप्पंली	71	97
पिच्छिल	147	46	पिप्पलमूल	158	110
पिच्छिल	61	47	पिष्ठु	99	49
	64	63	पियाल	59	35
पिज्ज	139	117	पिल्ल	101	60
पिज्जर	156	103	पिशद्गण	27	16
पिज्जल	137	100	पिशाच	4	11
पिटक	100	. 53	पिशित	102	63
	163	30	पिशुन	110	124
पित्र	144	31		173	47
	215	189		206	127
पिण्ड	144	26	पिशुना	77	133
	155	98	पिष्ठक	147	48
	156	104	पिष्टपचन	145	32
	234	18	पिष्टात	112	139
पिण्डक	111	128	पीठ	112	138
पिण्डिका	130	57	पीडन	138	111
पिण्डीतक	62	53	पीडा	39	3
पिण्याक	189	9		163	30
	237	32	पीत	27	14
पितामह	5	16	पीतदारु	63	54
	96	33	पीतहु	64	60
पितृ	96	28		72	102
	97	37	पीतन	57	27
पितृदान	117	31		110	124
पितृपति	12	58		156	103
	15	4	पीतसालक	61	44
पितृपितृ	96	33	पीता	146	41
पितृप्रसू	20	3	पीताभ्वर	6	19
पितृवन	140	120	पीन	175	61
पितृव्य	96	31	पीनस	99	5!
पितृसंनिभ	168	13	पीनोधी	151	71
पित्त	101	62	पीयूष	11	48
पित्त्य	121	51		148	54
पित्सत्	89	35	पीङ	57	28
पिधान	16	13		216	194
पिन्द	132	66	पेलुपर्णी	68	84
पिनाक	8	35		78	139
	190	14	पीवन्	175	61
पिनाकिन्		8	पीवर		
पिपासा	149	55	पीवरस्तना	151	71

PAGE STANZA	PAGE STANZA	PAGE STANZA
पुरंदर 9	पूर्वज 77	पूरंदर 98
पुरंग्री 92	पूर्वदेव 94	पूरंग्री 4
पुरस् 228	पूर्ववैत 14	पूरंग्री 52
पुरस्तुत 200	पूर्वांशुम् 156	पूरंग्री 15
पुरस्तात् 225	पूर्वदन्त 103	पूरंग्री 3
पुरा 226	पूर्वधन्वन् 15	पूर्वांशुम् 230
पुराण 28	पूर्वफल 5	पूर्वांशुम् 19
	पूर्वरस 26	पूर्वांशुम् 30
पुरातन 177	पूर्वलिङ् 55	पूर्वांशुम् 184
पुरातन 177	पूर्ववत् 17	पूर्वांशुम् 9
पुरावृत्त 28	पूर्ववती 89	पूर्वांशुम् 29
पुरी 48	पूर्ववत् 30	पूर्वांशुम् 10
पुरीतत् 102	पूर्वक 20	पूर्वांशुम् 134
पुरीष 102	पूर्वक 21	पूर्वांशुम् 79
पुरु 175	पूर्वसमय 22	पूर्वांशुम् 134
पुरुष 24	पूर्व 18	पूर्वांशुम् 82
	पूर्वरथ 23	पूर्वांशुम् 228
पुरुष 57	पूर्वत 130	पूर्वांशुम् 3
	पूर्वत 52	पूर्वांशुम् 70
पूरुष 91	पूर्वत 162	पूर्वांशुम् 93
	पूर्व 29	पूर्वांशुम् 25
पूरुषोत्तम 220	पूर्ण 169	पूर्वांशुम् 31
पुरुहृ 6	पूर्ण 1	पूर्वांशुम् 118
पुरुहृ 175	पूजा 191	पूर्वांशुम् 38
पुरुहृत 9	पूजित 118	पूर्वांशुम् 160
पुरोग 133	पूज्य 180	पूर्वांशुम् 16
पुरोगम 73	पूत 98	पूर्वांशुम् 203
पुरोगमिन् } 133	पूत 191	पूर्वांशुम् 105
पुरोडाश 235	पूजना 20	पूर्वांशुम् 180
पुरोधस् 123	पूतिक 34	पूर्वांशुम् 94
पुरोभागिन् 172	पूतिकरज 118	पूर्वांशुम् 46
पुरोहित 123	पूतिकाष्ठ 180	पूर्वांशुम् 3
पुलाक 189	पूतिगन्धि 98	पूर्वांशुम् 145
पुलिन 41	पूतिफली 210	पूर्वांशुम् 37
पुलिन्द 161	पूप 150	पूर्वांशुम् 146
पुलोमजा 10	पूय 120	पूर्वांशुम् 40
पुषित 180	पूर 143	पूर्वांशुम् 90
पुष्कर 15	पूरणी 23	पूर्वांशुम् 39
	पूरित 174	पूर्वांशुम् 147
पुष्कर 40	पूरणी 55	पूर्वांशुम् 47
	पूरित 64	पूर्वांशुम् 189
पुष्कर 45	पूरैत 59	पूर्वांशुम् 3
	पूरैत 62	पूर्वांशुम् 42
पुष्कर 79	पूरैत 48	पूर्वांशुम् 17
	पूरैत 63	पूर्वांशुम् 175
पुष्कर 146	पूरैत 54	पूर्वांशुम् 60
	पूरैत 26	पूर्वांशुम् 146
पुष्कर 215	पूरैत 12	पूर्वांशुम् 40
	पूरैत 70	पूर्वांशुम् 125
पूर्णकराह 88	पूरैत 96	पूर्वांशुम् 76
पूर्णकरिणी 43	पूरैत 47	पूर्वांशुम् 6
पूर्णकल 174	पूरैत 48	पूर्वांशुम् 38
पूर्ण 180	पूरैत 99	पूर्वांशुम् 6
	पूरैत 238	पूर्वांशुम् 20
पूर्ण 55	पूरैत 35	पूर्वांशुम् 34
	पूरैत 235	पूर्वांशुम् 99
पूर्ण 17	पूरैत 20	पूर्वांशुम् 48
	पूरैत 61	पूर्वांशुम् 99
पूर्णमा 23	पूरैत 47	पूर्वांशुम् 70
	पूरैत 21	पूर्वांशुम् 93
पूर्णमा 27	पूरैत 7	पूर्वांशुम् 40
पूर्ण 58	पूरैत 117	पूर्वांशुम् 6
	पूरैत 28	पूर्वांशुम् 40
पूर्ण 97	पूरैत 175	पूर्वांशुम् 6
	पूरैत 66	पूर्वांशुम् 86
पूर्ण 17	पूरैत 178	पूर्वांशुम् 10
	पूरैत 81	पूर्वांशुम् 104
पूर्ण 55	पूरैत 207	पूर्वांशुम् 76
	पूरैत 133	पूर्वांशुम् 104
	पूरैत 207	पूर्वांशुम् 96

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
पृष्ठ	129	४७	पकीर्य	६२	४८
	188	४२	प्रकृति	२४	२९
पेचक	८६	१५		३७	३८
	189	६		१२५	१८
पेटक	१६३	३०		१९९	७३
पेटी	२३९	४२	प्रकोष्ठ	१०४	८०
पेलव	१७५	६६	प्रकम	१८६	२६
पेशल	१६१	१९	प्रकिया	१२७	३२
पेशीकोश	९०	३८	प्रकण	{ ३१	२५
पेठर	१४७	४५	प्रकृण		
पेतृष्वसेय	{ ९५	२५	प्रक्षेपन	१३५	८८
पैतृष्वस्त्रीय			प्रगङ्ग	१०४	८०
पैत्र	२३	२१	प्रनतजानुक	९९	४७
पोंगण्ड	९९	४६	प्रगल्भ	१६९	२५
पोटगल	८२	१६३	प्रगाढ	१९५	४४
पोंद्रा	९३	१५	प्रगुण	१७६	७२
पोॱ	९०	३९	प्रगे	२३०	२०
	१९७	६०	प्रप्रह	१४०	१२०
पोतवणिज्	{ ४१	१२		२२३	२३८
पोतवाह			प्रप्राह	२२३	२३८
पोताधान	४२	१९	प्रप्रीव	२३८	३५
पोत्र	२१४	१८१	प्रधण	{ ५०	१२
पोत्रिन्	८४	२	प्रधाण		
पौत्र	१५३	८५	प्रचक	१३७	९७
पौत्री	९६	२९	प्रचलायित	१७०	३२
पौर	८३	१६७	प्रचुर	१७५	६३
पौरस्त्य	१७८	८१	प्रवेत्स्	१३	६१
पौरुष	१०५	८७	प्रचोदनी	७०	९४
पौरोगव	१४४	२७	प्रच्छदपट	१०९	११६
पौर्णमास	१२०	४८	प्रच्छन्न	५०	१४
पौर्णमासी	२१	७	प्रच्छर्दिक	१००	५५
पौलस्त्य	१४	६९	प्रजन	१८६	२५
पौलि	१४७	४७	प्रजविन्	१३३	७४
पौष	२२	१५	प्रजा	१९३	३२
पौधक	१५६	१०३	प्रजाता	९४	१६
प्याद्	२२८	८	प्रजापति	५	१७
प्रकृष्ट	२४	२७	प्रजावती	९६	३०
	५४	१०	प्रज्ञा	२५	१
प्रकाम	१४९	५७		९३	१२
प्रकार	२१२	१६३	प्रहान	२०६	१२२
प्रकाश	२०	३५	प्रहृ	९९	४७
	२२०	२१९	प्रडीन	९०	३८
प्रकार्णक	१२७	३२	प्रणय	१८६	२५

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA			
प्रतिमा	164	36	प्रत्ययित	124	13	प्रभव	219	211
प्रतिमान	128	40	प्रत्यर्थिन्	124	11	प्रभा	20	35
	164	36	प्रत्यवसित	182	111	प्रभाकर	19	29
प्रतिमुक्त	132	66	प्रत्याख्यात	172	40	प्रभात	20	3
प्रतिष्ठन	204	107	प्रत्याख्यान	187	31	प्रभाव	125	19
प्रतियातना	164	36	प्रत्यादिष्ट	172	40	प्रभित्र	125	20
प्रतिरोधिन्	162	25	प्रत्यादेश	187	31	प्रभु	128	37
प्रतिवाक्य	29	10	प्रत्यालीढ	135	86	प्रभुत	167	11
प्रतिविधि	71	100	प्रत्यासार	134	80	प्रभूत	175	63
प्रतिशासन	187	34	प्रत्याहार	185	16	प्रभ्रष्टक	112	135
प्रतिश्याय	99	51	प्रत्युत्कम	186	26	प्रमथ	8	35
प्रतिश्रव्य	210	153	प्रत्युषस्	{ 20	2	प्रमथन	139	116
प्रतिश्रव	25	5	प्रत्यूष			प्रमथाधिप	8	31
प्रतिश्रुत्	31	26	प्रत्यूह	185	19	प्रमद	24	24
प्रतिष्ठम्	186	27	प्रथम	178	81	प्रमदवन	53	3
प्रतिसर	213	175		209	144	प्रमदा	91	3
प्रतिसंरा	110	120	प्रथा	184	9	प्रमनस्	167	7
प्रतिहत	172	41	प्रथित	167	9	प्रमा	184	10
प्रतिहास	67	77	प्रदर	212	165	प्रमाण	16	54
प्रतीक	103	70	प्रदीप	112	138	प्रमाद	35	30
प्रतीकार	139	112	प्रदीपन	39	10	प्रमापण	139	114
प्रतीकाश	164	38	प्रदेशन	126	28	प्रमिति	184	10
प्रतीक्ष्य	166	5	प्रदेशिनी	104	81	प्रमीत	117	26
प्रतीची	15	3	प्रदोष	21	6		139	119
प्रतीत	167	9	प्रद्युम्न	7	25	प्रमोला	37	37
	200	82	प्रद्राव	139	112	प्रमुख	174	57
प्रतीपदशीनी	91	2	प्रधन	138	105	प्रसृति	181	103
प्रतीर	40	7	प्रधान	24	29	प्रमोद	24	24
प्रतीहार	51	16		123	5	प्रयत	120	45
	123	6		174	57	प्रयस्त	147	45
	213	71		206	122	प्रयाम	186	23
प्रतीहारी	213	71	प्रधि	130	57	प्रयोगार्थ	186	26
प्रतोली	49	3	प्रपञ्च	192	28	प्रलम्बन्न	6	23
प्रत्न	177	77	प्रपद	103	71	प्रलय	23	22
प्रत्यक्	230	24	प्रपा	49	7		36	34
प्रत्यक्षर्णी	69	89	प्रपात	52	4	प्रलाप	29	15
प्रत्यक्षश्रीणी	69	88	प्रापितामह	96	33	प्रवण	196	56
	79	145	प्रपुत्राढ	79	147	प्रवयस्	98	42
प्रत्यक्ष	177	79	प्रपौण्डरीक	76	128	प्रवह	174	57
प्रत्यप्र	177	78	प्रफुल्त	54	7	प्रवह	185	18
प्रत्यन्त	47	7	प्रबन्धकल्पना	28	6	प्रवहण	130	53
प्रत्यन्तपर्वत	52	7	प्रबोधन	110	122	प्रवङ्गिका	28	6
प्रत्यय	209	147	प्रभज्जन	13	63	प्रवारण	183	3

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
प्रवाल	32	7	प्रसू	96	29
	155	93		222	230
प्रवाह	185	18	प्रसूता	94	16
प्रवासन	139	114	प्रसूति	184	10
प्रवाहिका	100	55	प्रसूतिका	94	16
प्रविष्ट्याति	187	28	प्रसूतिज	39	3
प्रविदारण	138	105	प्रसून	55	17
प्रविश्छेष	186	20		206	123
प्रवीण	166	4	प्रसूजनयितारो	97	37
प्रवृत्ति	29	7	प्रसृत	179	89
	185	18	प्रसृता	103	72
प्रवृद्ध	177	77	प्रसृति	105	85
	179	89	प्रसेव	144	26
प्रवेक	174	57	प्रसेवक	32	7
प्रवेणी	107	98	प्रस्तर	52	4
	128	43	प्रस्ताव	186	24
प्रवेष्ट	104	80	प्रस्थ	52	5
प्रव्यक्त	178	82		154	89
प्रश्न	29	10		201	88
प्रध्रित	169	25	प्रस्थपुष्प	67	79
प्रष्ठ	133	73	प्रस्थान	136	96
प्रष्टौद्धी	151	70	प्रस्फोटन	144	26
प्रसन्न	42	14	प्रस्त्रवण	52	5
प्रसन्नता	17	17	प्रस्त्राव	102	67
प्रसभा	164	40	५हर	21	6
प्रसभ	138	110	प्रहरण	134	83
प्रसर	186	23	प्रहस्त	105	84
	186	25	प्रहि	43	26
प्रसरण	137	97	प्रहेलिका	28	6
प्रसव	184	10	प्रहन्त्र	181	103
	219	209	प्रांशु	176	70
प्रसवकन्धन	55	15	प्राकार	49	3
प्रसव्य	178	84	प्राकृत	160	16
प्रसव्य	229	11	प्रागदक्षिण	47	7
प्रसाद	17	17	प्रागवंश	115	16
	201	91	प्राप्रहर	{ 174	58
प्रसाधन	107	99	प्राड्य		
प्रसाधनी	112	139	प्राधार	184	10
प्रसाधित	107	100	प्राच्	229	17
प्रसारिणी	81	153		230	24
प्रसित	167	9	प्राचिका	232	8
प्रसिति	185	14	प्राची	15	3
प्रसिद्ध	203	104	प्राचीन	49	3
					प्रास

PAGE STANZA

61 85

120 50

47 7

142 12

131 60

113 5

{ 93 12

प्राज्ञी

175 63

123 5

प्राण

13 63

137 104

140 121

156 104

24 30

230 20

159 11

प्रातिहारिक

114 11

प्रादुर्भाविक

227 257

229 13

प्रादेश

105 83

प्रादेशन

117 30

प्राध्वम्

228 4

प्रान्तर

48 17

प्राप्त

179 87

प्राप्तपञ्चत्व

139 118

प्राप्तरूप

207 131

प्राप्ति

198 69

प्राप्त्य

180 93

प्राप्तत

126 28

प्राप्त्य

121 53

प्राप्तित

210 153

प्राप्त्य

180 98

प्राप्तिका

108 104

प्राप्तेय

17 19

प्राप्तार

109 117

प्राप्तवृत्त

109 113

प्राप्तवृष्ट

23 19

प्राप्तवृष्टयणी

69 87

प्राप्तस

136 93

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA				
प्रासङ्ग	131	58	161	20	फनिल	58	31		
प्रासङ्गव्य	150	64	लवग	84	3	59	37		
प्रासाद	50	9		192	24	फेरव	{	85	5
प्रासिक	132	71	लवद्वग	84	3	फेह			
प्राण	20	3	लवद्वगम	208	137	फला	149	56	
प्रिय	97	35	लाक्ष	55	18	बक	88	23	
प्रियक	174	53	लाहन्	102	66	चंडिश	42	16	
	60	42	लाहशत्रु	62	41	बत	224	245	
	61	4	लत	129	49	बदर	59	37	
	63	56	लष्ट	180	99	बदरा	74	116	
	85	9					80	151	
प्रियद्वगु	63	56	लोष	184	9	बदरी	59	37	
	143	20	प्सात	182	111	बधिर	99	48	
प्रियता	35	27	फणा	38	9	बद्ध	172	42	
प्रियवद	171	36	फणिज्जक	67	79		180	95	
प्रिणन	183	4	फणिन्	38	7	बन्धकी	93	10	
प्रीत	181	3	फल	36	91	बन्धन	126	27	
प्रीति	24	24		217	202		185	14	
प्रुष्ट	180	99		235	23	बन्धनालय	140	120	
प्रेक्षा	25	1	फलक	136	91	बन्धस्तम्भ	128	42	
	221	225	फलकपाणि	133	72	बन्धु	96	34	
प्रेडखा	160	54	फलत्रिक	158	111	बन्धुजीवक	66	73	
प्रेद्धित	179	87	फलपूर	67	79	बन्धुता	97	35	
प्रेत	139	118	फलवट्	54	7	बन्धुर	176	70	
प्रेता	39	2	फलाध्यक्ष	61	46	बन्धुल	95	26	
प्रेत्य	228	9	फलिन्	54	7	बन्धुक	66	73	
प्रेमन्	35	27	फलिन	63	56	बन्धुकपुष्प	61	44	
प्रेष्ठ	182	112	फलिनी	63	56	बन्ध्य	54	7	
प्रेष	220	220		78	137	बन्धु	213	171	
प्रैष्य	160	17	फली	63	56	बई	89	32	
प्रोक्षण	{ 117	26	फलेप्रहि	53	6		223	237	
प्रोक्षित			फलेहा	63	55	बहिण			
प्रोथ	130	50	फलु	64	62	बहिन	89	31	
प्रोष्टपदा	18	23		174	56	बहिमुख	4	9	
प्रोष्टी	42	18	फाणित	146	43	बहिसू	12	54	
प्रौष्टपद	22	17	फाण्ट	180	95	बहिष्ठ	75	122	
प्रौढ	177	77	फाल	108	111	बल	6	24	
प्रक्ष	58	32		142	13		134	79	
	61	44	फालगुन				137	103	
प्रव	41	11	फाल्गुनिक	{ 22	15		216	196	
	43	24	फुल	54	8		235	22	
	77	132	फेन	157	105	बलदेव	{ 6	23	
	89	35		235	19	भलभद्र			

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	
बलभद्रिका	80	151	195	45	बीजय	
बलवत्	98	44	बादर	108	111	
	227	2	बाधा	39	3	
बलविन्यास	138	80	बान्धकिनेय	95	26	
बला	72	107	बान्धव	96	34	
बलाका	88	26	बाहंत	56	19	
बलात्कार	138	110	बाल	98	42	
बलाराति	10	43		218	206	
बलाहक	15	7	बालगमिणी	151	70	
बलि	115	14	बालतनय	62	50	
	126	28	बालनृण	83	168	
	216	196	बालमूषिका	86	12	
बलिधवसिन्	6	21	बाला	33	14	
बलिपुष्ट	{	87	21	बालिश	173	48
बलिमुज्			बालेय	152	77	
बलिसद्ग्रन्	37	1	बालेयशाक	69	90	
बलीवर्दे	149	59	बाल्य	97	40	
बलव	144	27	बाष्प	207	130	
	149	57	बाष्पिका	146	40	
बष्टकथिणी	151	71	बाहु	104	80	
बस्ति	103	73	बाहुज	122	1	
बहिर्द्वार	51	16	बाहुदा	44	33	
बंधिष्ठ	182	112	बाहुमूल	104	79	
बहिस्	230	16	बाहुयुद्ध	138	108	
बहु	175	63	बाहुल	22	18	
बहुकर	168	17	बाहुलेय	9	40	
बहुगत्यवान्	171	36	बाह्लिक	129	46	
बहुगाद्	58	32		189	9	
बहुप्रद	167	6	बाह्लिक	110	124	
बहुमूल्य	109	113		146	40	
बहुरूप	111	128	बिड	146	42	
बहुल	175	63	बिन्दु	40	6	
	217	200	बिन्दुजालक	128	40	
बहुला	76	125	बिभीतक	63	58	
	217	200	बिम्ब	17	16	
बहुलीकृत	143	23	बिम्बिका	78	139	
बहुवारक	59	35	बिल	37	1	
बहुविध	180	94	बिलेशय	38	8	
बहुसुता	70	101	बिल्व	58	32	
बहुसूनि	121	70	बीज	24	28	
बाढ	14	67	बीजकोश	45	43	
	195	44	बीजपूर	67	79	
बाण	135	87	बीजकृत	141	8	

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA			
ब्रह्मयज्ञ	115	14	भद्रमुस्तक	82	160	भाग्य	24	28
ब्रह्मवर्चस	118	34	भद्रयव	65	67	भाजन	210	155
ब्रह्मसायुज्य	121	52	भद्रश्री	111	131	भाष्ट	145	33
ब्रह्मसू	7	27	भद्रासन	127	32	भाद्र	145	33
ब्रह्मज्ञालि	} 119	39	भय	34	21	भाद्र	195	44
ब्रह्मसन			भयंकर	34	20	भाद्रपद	22	17
ब्रह्माणी	8	35	भयद्रुत	172	42	भाद्रपदा	18	23
ब्राह्म	23	21	भयानक	33	17	भाजु	19	31
ब्राह्मण	121	51		34	20		20	34
ब्राह्मण	113	4	भर	14	66			
ब्राह्मणयष्टिका	{ 69	90	भरण	164	39	भामिनी	203	105
ब्राह्मणी			भरण्य				92	4
ब्राह्मप्य	188	41	भरत	160	12	भार	155	87
ब्राह्मी	27	1	भरद्वाज	87	16	भारत	47	6
	78	138	भर्ग	8	33	भारती	27	1
भ	18	22	भर्तु	97	35	भारद्वाजी	74	117
भक्त	147	48		197	59	भारयष्टि	163	30
भक्षक	169	20	भर्तुदारक	33	12	भारवाह	{ 160	15
भक्षित	182	111	भर्तुदारिका	33	13	भारिक		
भक्ष्यकार	144	28	भर्सेन	29	14	भर्गव	18	26
भग	104	76	भर्मन्	155	94	भर्गवी	82	159
	192	26		164	39	भार्गी	69	90
भगंदर	100	56	भल्ल	235	21	भार्या	92	6
भगवत्	4	13	भल्लातकी	61	43	भार्योपति	97	38
भगिनी	96	29	भल्लुक	84	3	भाल्लुक	85	4
भड्ग	40	5	भव	8	34	भाव	33	12
भड्गा	143	20		218	207		34	21
भड्गि	232	8	भवन	49	5		219	208
भजमान	126	25	भवानी	9	37	भावबोधक	34	21
भट	131	62	भविक	24	26	भावित	112	134
भटित्र	147	45	भवितृ	{ 170	29		147	46
भट्टारक	{ 33	13	भविष्णु				181	105
भट्टीनी			भव्य	24	26	भावुक	24	26
भट्टाकी	74	114	भवक	161	22	भाषा	27	1
भण्डिल	64	64	भव्या	163	33	भाषित	27	1
भण्डी	{ 69	91	भस्मगन्धिनी	75	121		182	108
भण्डीरी			भस्मगर्भी	64	63	भाष्य	237	31
भद्र	24	25	भा	20	35	भास्	20	35
	149	59	भाग	154	89	भास्कर	19	29
भद्रकुम्भ	127	33	भागधेय	24	28	भस्त्र	19	30
भद्रदारु	63	54		126	28	भिक्षा	183	6
भद्रपर्णी	59	34	भागिनेय	96	32		221	225
भद्रचला	81	153	भागीरथी	44	3	भिक्षु	113	3

PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
119	41	भूतात्मन्	203	105	भेक	43	24
17	16	भूतावास	64	59	भेकी		
49	4	भूति	9	36	भेद	125	22
183	5	भूतिक	198	69	भेदित	181	101
11	47	भूतेश	189	8	भेरी	32	6
136	92	भूदार	84	2	भैक्ष	99	50
178	83	भूदेव	113	4	भैरव	120	46
181	101	भूमिक्ष	79	143	भैषज्य	34	19
100	57	भूप	122	1	भोग	99	50
148	49	भूपदी	65	70	भोगवती	192	23
147	48	भूमि	197	61	भोगिन	198	70
भी	{ 34	भूषत्	46	2	भोगिनी	38	8
भीति		भूमि	60	38	भोजन	92	5
भीम	8	भूमिजम्बुका	74	118	भोस्	149	55
	34	भूमिस्पृश्	140	1	भौम	228	7
भीरु	91	भूयस्	{ 175	63	भौदिक	18	26
	170	भूयिष्ठ			भ्रंश	123	7
भीरुक	{ 170	भूरि	175	63	भ्रकुंस	126	24
भीलुक			214	183	भ्रकुटि	33	11
भीषण	{ 34				भ्रम	37	37
भीष्म		भूरिफेना	79	144		25	4
भीष्मसू	44	भूरिमाय	85	5		40	7
भुक्त	182	भूरुडा	65	70		184	9
भुक्तसमुज्ज्ञत	149	भूर्ज	61	46	भ्रमर	89	30
भुम	176	भूषा	107	101	भ्रमरक	106	96
	179	भूषित	107	100	भ्रमि	184	9
भुज	104	भूष्णु	170	29	भ्रष्ट	181	104
भुजग	{ 38	भूस्तृण	83	167	भ्राजिष्णु	107	101
भुजंग		भृगु	52	4			
भुजंगभुक्	89	भृद्ग	77	135	भ्रातृज	97	36
भुजंगम	38		87	17	भ्रातृजाया	96	30
भुजंगाक्षी	74	115	89	30	भ्रातृभगिनी	97	36
भुजंगशिरस्	104	78	80	152	भ्रातृव्य	209	146
भुजान्तर	104	भृद्गार	127	33	भ्रात्रीय	97	36
भुजिष्य	160	17	88	29	भ्रान्ति	25	4
भुवन	40	भृद्गारी	160	15	भ्राष्ट	144	30
	47	भृतक	164	38	भ्रकुंस	33	11
भू	46	भृति	160	15	भ्रुकुटि	37	37
भूत	4	भृतिभुज	160	17	भू	106	92
	181	भृत्य	164	38	भ्रूकुंस	33	99
भूतेश	199	भृत्या	14	66	भ्रूकुटि	37	37
भूतवेशी	158	भृश	147	47	भ्रूण	97	39
	66	भृष्टयन्				195	45

PAGE STANZA	PAGE STANZA	PAGE STANZA
भेष	126	24
मकर	42	20
मकरध्वज	7	26
मकरन्द	55	17
मकुष्ठक	142	17
मकूलक	79	144
मक्षिका	88	17
मख	115	13
मगध	137	98
मधवन्	9	41
मङ्ग्ल	227	2
मङ्गल	24	25
मङ्गल्यक	142	17
मङ्गल्या	111	127
मचर्चिका	24	27
मउजन्	54	12
मञ्च	112	138
मञ्जरी	55	13
मञ्जिष्ठा	69	91
मञ्जीर	108	109
मञ्जु	{ 173	52
मञ्जुल		52
मञ्जूषा	163	30
मठ	50	8
मङ्ग	32	8
मणि	155	93
मणिक	144	31
मणिचन्ध	104	81
मण्ड	148	49
मण्डन	107	102
	170	29
मण्डप	50	9
मण्डल	15	6
	17	16
	19	23
मण्डलक	100	54
मण्डलाम्र	135	90
मण्डलेश्वर	122	2
मण्डहारक	159	10
मण्डित	107	100
मण्डक	43	24
मण्डकपर्ण	63	57
मण्डकपर्णी	69	91
मण्डूर	155	98
मतंगज	127	35
मत्तलिका	24	27
मति	25	1
मत्त	128	37
मत्तकाशिनी	169	23
मत्सर	181	103
मत्स्य	92	4
मत्स्यवेधन	213	173
मत्स्याक्षी	42	17
मत्स्याधानी	146	43
मथित	78	138
मद	42	16
मदकल	148	53
मदन	127	36
मदिरा	164	40
मदिरागृह	50	8
मदोत्कट	127	36
मद्गु	89	35
मद्गुर	42	19
मद्य	164	41
मधु	22	15
मधुक	164	41
मधुकर	73	110
मधुकम	164	41
मधुदुम	57	27
मधुप	89	30
मधुपर्णिका	59	36
मधुपर्णी	68	83
मधुमक्षिका	88	27
मधुयष्टिका	73	110
मधुर	26	9
मधुरक	79	143
मधुरसा	68	84
मधुरा	80	152
मधुरिका	72	105
मधुरिपु	6	20
मधुलिह्	89	30
मधुवार	164	41
मधुवत	89	30
मधुशिष्य	58	31
मधुष्ट्रीणी	68	84
मधुष्ट्रिल	57	28
मधुष्ट्रिष्ट	157	107
मधुलक	57	28
मधुलिका	68	84
मध्य	104	79
मध्यदेश	212	162
मध्यम	47	7
मध्यमा	31	1
मध्यमा	104	79
मध्यमा	92	8
मध्याह	104	82
मध्यासव	164	41
मनःशिला	157	108
मनस्	25	31
मनसिज	7	26
मनस्कार	25	2
मनाक्	228	9
मनित	182	108
मनीषा	25	1
मनीषिन्	113	5
मनु	238	38
मनुज	91	1
मनुष्य	14	68
मनुष्यवर्भन्	157	108
मनोगुसा	168	13
मनोजस	173	52

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
मनोरथ	35	27	मरीचि	19	28
मनोरम	173	52		20	34
मनोहत	172	41	मरीचिका	20	36
मनोहा	157	108	मह	46	5
मनु	126	27		212	164
मन्त्र	213	168	मरुत्	13	62
मन्त्रव्याघ्राकृत्	114	7		15	4
मन्त्रिन्	123	4		197	59
मन्थ	151	74	मरुत्वत्	9	41
मन्धदण्डक	{ 151	74	मरुन्माला	77	133
मन्थनी	{ 151	74	मरुवक	62	53
मन्थर	133	73	मर्कट	84	3
मन्थान	151	74	मर्कटक	86	13
मन्द	161	19	मर्कटी	62	49
	202	95		69	87
मन्दगामिन्	133	73	मर्त्य	91	1
मन्दाकिनी	11	49	मर्दैन	186	22
मन्दाक्षे	34	23	मर्देल	32	8
मन्दार	11	50	मर्मन्	237	30
	57	26	मर्मर	30	24
	67	81	मर्मस्पृश्	178	84
मन्दिर	49	5	मर्यादा	126	27
मन्दुरा	49	7	मल	102	65
मन्दौष्ण	20	36	मलदूषित	174	55
मन्द्र	31	2	मलप्	64	62
मन्मथ	7	25	मलयज	111	131
	56	21	मलिन	174	55
मन्या	102	65	मलिनी	94	20
मन्यु	35	25	मलिपत्र	162	25
	210	153	मलीमस	174	55
मन्वन्तर	23	22	मल	235	21
मय	152	75	मलक	238	37
मयु	14	71	मलिका	65	70
मयुष्क	142	17	मलिकाक्ष	88	25
मयूख	20	34	मलिगन्वि	111	127
	191	18	मसी	233	10
मयूर	73	112	मसूर	142	17
	89	31	मसूरविदला	73	109
मयूरक	69	89	मसृण	147	46
	156	101	मस्कर	82	161
मरकत	155	92	मस्करिन्	119	41
मरण	139	118	मस्तक	106	95
मरीच	145	36	मस्तिष्क	102	95

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
80	148	माधव	5	18	मालिक
145	38	माधवक	22	16	मालुधान
229	12	माधवी	164	41	मालूर
मांस	102	मान	66	72	मात्य
235	22	मानसौकर्य	34	22	मात्यवत्
मांसल	98	मानव	153	85	माषपणी
मांसिक	160	मानस	91	1	मास
माक्षिक	157	मानसौकर्य	25	31	मासर
मागध	137	माननी	88	24	मासिक
मागधी	158	मानुष	91	3	मास्म
66	71	मानुष्यक	91	1	माहिष्य
71	97	माया	188	42	माहेशी
माघ	22	मायाकार	{ 159	11	मितेपच
माध्य	66	मायादेवीसुत	5	15	मित्र
माठर	19	मायु	101	62	
माडि	232	मायूर	91	44	
माणवक	98	मार	7	25	मिथस्
माणव्य	188	मारजित्	4	13	मिथुन
माणिक्य	237	मारण	139	116	मिथ्या
माणिक्यं	146	मारुत	33	14	मिथ्याहृषि
मातड्ग	161	मार्कव	13	62	{ मिथ्याभियोग
मातरपितृ	191	मार्गे	80	152	मिथ्याभिशंसन
मातरिश्वन्	97	मारुत	22	14	मिथ्यामति
मातलि	37	मार्गित	48	15	मिश्रेया
मातापितृ	13	मार्गिन	135	88	मिसि
मातामह	97	मार्गिन	173	49	
मातुल	96	मार्गीशीष	187	30	मिहिका
मातुलपुत्रक	67	मार्गित	22	14	मिहिर
मातुलानी	96	मार्जन	181	105	मीढ
	143	मार्जना	59	33	मीन
मातुलाहि	67	मार्जीर	110	121	मीनकेतन
मातुली	96	मार्जिता	147	44	7
मातुलुड्गक	67	मार्तष्ट	19	30	180
मातृ	8	मार्दिङक	160	13	97
	33	मार्दीक	164	41	मूकन्द
	96	मार्दि	110	121	112
मात्र	150	मालक	64	62	140
मात्रा	214	मालती	66	73	55
	175	माला	112	135	16
माद	214	मालाकार	159	5	75
	184	मालातृणक	83	167	122
	12				108
					155
					105
					93
					43
					26
					51
					19
					105
					89

PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		
मुखर	235	22	मूर्च्छित	101	61	मुजा	110	121	
मुखवासन	171	36		200	82	मृड	8	31	
मुख्य	26	11	मूर्ति	101	61	मृडानी	9	37	
मुण्ड	119	40		177	77	मृणाल	45	42	
	174	57	मूर्ति	103	71	मृद्	46	4	
	99	48		198	66	मृत	139	119	
	238	34	मूर्तिमत्	177	77		140	3	
मुण्डित	99	48	मूर्धन्	106	95	मृतस्नात	168	19	
मुण्डिन्	159	10	मूर्धाभिषिक्त	122	1	मृतालक	77	131	
मुद्	24	24		197	61	मृतिका	46	4	
मुदिर	16	8	मूर्वा	68	84	मृत्यु	139	117	
मुद्रपर्णी	74	114	मूल	54	12	मृत्युजय	8	31	
मुद्र	136	92		217	201	मृत्सा	46	4	
मुधा	228	4	मूलक	82	158	मृत्स्ना	46	4	
मुनि	5	14	मूलकर्मन्	183	4		77	131	
	119	42	मूलधन	152	80	मृदङ्ग	32	5	
	238	38	मूल्य	152	79	मृदु	177	78	
मुनीन्द्र	5	14		164	39		202	94	
मुरज	32	5	मूषा	163	33	मृदुत्वच्	61	46	
मुरा	75	123		238	38	मृदुल	177	78	
मुषेत	179	88	मूषिक	86	12	मृद्वीका	73	108	
मुष्क	104	76	मूषिकपर्णी	69	88	मृध	138	105	
मुष्कक	60	40	मूषित	179	88	मृषा	229	16	
मुष्टिवन्ध	185	14	मृथ	85	8	मृषार्थक	30	21	
मुसल	144	25		187	30	मृष्ट	174	56	
मुसलिन्	6	24	मृगणः	187	30	मेकलकन्यका	44	32	
मुसली	75	119	मृगतृष्णा	20	36	मेखला	108	108	
	86	13	भृगदंशक	161	22		136	91	
मुसल्य	172	45	मृगधूर्तक	85	5	मेघ	15	7	
मुस्तक	{	82	160	मृगनाभि	111	12	मेघज्योतिस्	16	10
मुस्ता				मृगवधाजीव	161	21	मेघनादानुलासिन्	89	31
मुहुस्	227	1	मृगबन्धनी	162	27	मेघनामन्	82	160	
मुहुमौषा	30	16	मृगमद	111	129	मेघनिर्बीष	16	9	
मुहुर्त	22	11	मृगया	161	24	मेघपुष्प	40	5	
मूक	168	13	मृगयु	161	21	मेघमाला	16	8	
मूढ	173	48	मृगरामज	108	111	मेघवाहन	10	44	
मूत	180	95	मृगव्य	161	24	मेचक	27	14	
मूत्र	102	67	मृगशेरस्	{	18	24		89	32
मूत्रकृच्छ्र	100	56	मृगशीर्षी		17	15	मेद्र	104	76
मूत्रित	180	97	मृगाङ्क		84	1		152	76
मूर्ख	173	48	मृगादन		181	105	मेथि	142	15
मूर्छा	138	111	मृगित		84	1	मेदक	165	42
मूर्छाल	101	61	मृगेन्द्र				मेदस्	102	64

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
मेदिनी	46	3	यक्षधूप	111	127
मेदुर	170	30	यक्षराज्	14	68
मेधा	25	2	यक्षमन्	99	51
मेघ	174	55	यजमान	114	8
मेह	11	49	यजुस्	28	3
मेलक	186	29	यज्ञ	115	13
मेष	152	76	यज्ञसूत्र	120	50
मेषकम्बल	157	107	यज्ञाङ्ग	56	22
मेह	100	56	यश्चिय	117	27
मेहन	104	76	यज्वन्	114	8
मैत्रावरुणि	17	21	यत्	{ 228	3
मैती	{ 238	39	यतस्	119	43
मैत्य			यति		
मैथुन	122	57	यतिन्	228	10
	206	122	यथा	173	48
मेरेय	165	42	यथाजात	129	16
मोक्ष	26	7	यथातथम्	229	15
	60	40	यथायथम्	229	16
मोघ	178	82	यथार्थम्	229	13
मोचक	58	31	यथाईवर्ण	124	13
मोचा	61	47	यथास्तम्	229	15
	74	113	यथेष्ठित	149	57
मोदक	237	33	यदि	229	12
मोरट	158	110	यद्यच्छा	183	2
मोरटा	68	84	यन्तु	131	60
मोषक	162	25		197	59
मोह	138	111	यम	12	58
मोक्षिक	155	92		120	49
मोद्रीन	141	4		185	18
मौन	118	36	यमराज्	12	58
मोरजिक	160	13	यमानिका	79	145
मौर्वी	135	86	यमुना	44	32
मौलि	216	194	यमुनाभ्रात्	12	58
मौष्टि	232	5	ययु	129	46
मौहूर्त	{ 124	14	यव	142	15
मौहूर्तिक			यवक्य	141	7
म्लिष्ट	30	21	यवक्षार	157	108
म्लेच्छदेश	47	7	यवफल	82	161
म्लेच्छमुख	155	97	यवस	83	168
यक्षत्	102	66	यवाग्	148	50
यक्ष	4	11	यवाप्रज	157	108
	14	69	यवास	70	92
यक्षकर्दम	111	133	यवीयस्	98	43

यव्य	141	7
यशःपठ्ह	32	6
यशस्	29	11
यष्टि	238	38
यश्चिमधुक	73	110
याचक	114	8
याचनक	115	13
याचना	117	32
याचित	140	3
याचितक	141	4
याच्छा	117	32
याजक	115	17
यातना	39	3
यातयाम	209	145
यातु	13	60
यातुधान		
यातृ	96	30
यात्रा	136	96
यादःपति	214	176
यादस्	40	2
यादसांपति	42	20
यान	125	19
यानमुख	131	59
याप्ययान	130	54
याम	21	6
यामिनी	21	4
यामुन	156	100
यायजूक	114	4
याव	110	125
यावक	144	18
यावत्	225	247
यावन	111	128
याष्टीक	132	71
यास	70	92
युक्त	126	25
युक्तसा	78	140

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
युग	90 39	110 124	रत्नि	105	86
युगकीलक	192 24	200 80	रथ	58	30
युगंधर	142 14	रक्तक	66 73	130	52
युगपत्	131 58	रक्तचन्दन	111 132	130	56
युगपत्रक	230 23	रक्तपा	158 111	158	4
युगपार्श्वग	56 22	रक्तफला	43 22	159	9
युगल	150 63	रक्तसंध्यक	78 139	131	58
युगम	{ 90 39	रक्तसरोहद	45 36	57	26
युग्य	131 59	रक्ताङ्ग	45 41	130	56
युद	150 64	रक्तोत्पल	79 147	130	57
युध्	138 105	रक्षःसभ	45 42	रथिक	
युवति	138 107	रक्षम्	236 27	रथिन्	{ 133 77
युवन्	92 8		4 11	रथिर	
युवराज	98 42	रक्षित	13 60	रथिन्	131 61
यूथ	33 12	रक्षिवर्ग	181 106	रथ्य	129 47
यूथनाथ	90 42	रक्षण	123 6	रथ्या	49 3
यूथप	{ 127 36	रड़कु	184 8	130	56
यूदिका	66 72	रड़ग	86 10	{ 106 91	
यूप	60 42	रड़गाजीव	157 106	रदन	
यूपकटक	115 18	रचना	159 7	रदनच्छद	106 90
युपाप्र	116 19	रजक	112 137	रन्ध्र	37 2
यूष	238 35	रजत	159 10	रभस	235 21
योक्त्र	142 13	रजनी	155 96	रमणी	92 4
योगे	191 22	रजनीमुख	200 79	रम्भा	74 113
योगेष्ट	157 105	रजस्	21 4	रथ	13 64
योग्य	74 113		21 6	रलक	109 116
योजन	237 30		24 29	रव	30 23
योजनवल्ली	69 91		94 20	रवण	171 38
योत्र	142 13	रजस्वला	137 100	रवि	19 32
योच्छ	{ 131 62	रउजु	222 232	रशना	108 108
योध		रजन	94 20	रश्मि	208 137
योधसंराव	138 109	रजनी	262 27	रस	26 7
योनि	104 76	रण	111 132		26 9
योषा	{ 91 2		70 95		33 17
योविन्			137 104		156 99
यौतक	126 29		184 8		222 228
यौवत	95 22	रत	195 49	रसगर्भ	156 102
यौवन	97 40	रतिपति	122 57	रसज्ञा	{ 106 91
रंहस्	13 64	रन्	7 26	रसना	
रक्त	27 15	रत्नसानु	155 93	रसा	46 2
	102 64	रत्नाकर	206 126	रसातल	37 1
			11 49	रसाल	59 33
			40 2	83 164	

PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA	
रसाला	147	44	राम	6	23	रुदित	37	36
रसित	16	9		86	11	रुद्ध	179	91
रसोनक	80	149		208	140	रुद्ध	4	10
रहस्	126	23	रामठ	146	40		8	34
	126	24	रामा	92	4	रुद्राणी	9	37
रहस्य	126	24	राम्भ	120	45	रुधिर	102	64
राका	21	8	राल	111	127		235	22
राक्षस	13	59	राशि	91	43	रुच	86	10
राक्षसी	76	128		220	215	रुद्	35	18
राक्षा	110	125	राष्ट्र	215	185	रुषती	30	18
राड़कव	108	111	गणिका	70	94	रुहा	82	159
राज्	122	1	राष्ट्रिय	33	14	रुक्ष	221	226
राजक	122	3	रासभ	152	77	रुप	26	7
राजन्	{ 122	1	रास्ना	78	140	रुपाजीव	94	19
राजन्य			राहु	18	27	रुप्य	154	91
राजन्यक	123	4		174	56		155	96
राजन्वत्	48	13	रिक्तक	154	90		211	161
राजबला	81	153	रिङ्गण	37	36	रुप्याध्यक्ष	123	7
राजबाजिन्	113	2	रिद्ध	143	23	रुचित	179	89
राजराज	14	68	रिपु	124	10	रेचित	129	49
राजवंश्य	113	2	रिष्ट	193	36	रेणु	137	100
राजवत्	48	13	रिष्टि	133	90	रेणुका	75	121
राजवृक्ष	57	23	रीढा	34	23	रेतस्	101	62
राजसदन	50	10	रीण	180	93	रेफ	174	54
राजसभा	233	9	रीति	155	97	रेवतीरमण	6	23
राजसूय	237	31		198	68	रेवा	44	32
राजहंस	88	25	रीतिपुष्प	156	103	रै	154	90
राजाद्वन	59	35	रुक्प्रतिक्रिया	99	50		212	166
	61	46	रुक्म	155	95	रोक	37	2
राजाह	111	126	रुक्मकारक	159	8	रोग	99	51
राजि	53	4	रुण	179	91	रोगहारिन्	100	57
राजिका	143	19	रुन्	20	35	रोचन	61	47
राजिल	38	5	रुचक	62	51	रोचनी	73	109
राजीव	42	19		67	79		79	147
	45	41		146	43	रोचिष्णु	107	101
राज्याङ्ग	125	18		157	109	रोचिस्	20	35
रात्रि	21	4	रुचि	20	35	रोदन	106	93
रात्रिचर	{ 13	60	रुचिर	193	29	रोदनी	70	92
रात्रिचर			रुच्य	{ 173	52	रोद्दम्	{ 222	230
राद्धान्त	25	4	रुज्	{ 99	51	रोद्दसी	{ 40	7
राध	22	16	रुजा	{ 31	26	रोधस्	135	88
राधा	18	23	रुत			रोप	107	99

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA	
रोमन्य	235	19	लद्वा	233	70	लाइग्रूल	130	51	
रोभेहर्षण	{	36	35	लता	54	9	लाज	147	47
रोमाश्च	{				54	11	लाञ्छन	17	17
रोष	35	26		63	56	लाभ	152	80	
रोहिणी	150	67		66	72	लामज्जक	83	165	
रोहित	16	11		77	133	लालसा	35	28	
	27	15		80	150	लाला	102	67	
	42	19	लतार्क	80	148	लालाटिक	191	17	
	86	10	लपन	105	89	लाव	90	36	
रोहितक	{	65	49	लपित	27	1	लासिका	32	8
रोहिन्	{				182	108	लास्य	32	10
रोद्र	33	17	लच्छ	181	105	लिकुच	64	61	
	34	20	लच्छवर्ण	113	6	लिक्षा	233	10	
रौमक	146	42	लच्छानुङ्ग	114	10	लिखिता	125	16	
रोरव	39	1	लभ्य	126	25	लिङ्गवृत्ति	121	54	
रौहिणेय	6	24	लम्बन	108	104	लिपि	125	15	
	18	27	लम्बोदर	9	38	लिपिकर	124	15	
रौहिष	83	167	लय	32	9	लिम	179	90	
	86	10	ललना	91	3		182	111	
लकुच	64	61	ललनितका	108	104	लिसक	135	89	
लक्ष	135	87	ललाट	106	92	लिप्सा	35	27	
लक्षण	17	17	ललाटिका	107	103	लिबि	125	16	
लक्ष्मण	168	14	ललाम	209	143	लीला	36	32	
लक्ष्मणा	88	26	ललामक	112	135		217	200	
लक्ष्मन्	17	17	ललित	36	32	लुठित	130	51	
लक्ष्मी	7	27	लव	175	62	लुच्छ	169	22	
	74	113		186	24	लुच्छक	161	21	
	134	83	लवड्ग	110	125	लुलाय	85	4	
लक्ष्मोवत्	168	14	लवन	26	9	लूता	86	13	
लक्ष्य	36	33		146	41	लून	181	104	
	135	87	लवणोद	40	2	लम	1:0	51	
लगुड	234	18	लवण	186	24	लेख	3	8	
लम	19	28	लवित्र	142	13	लेखक	124	15	
लम्बु	165	44	लशुन	80	149	लेखर्षभ	10	42	
लघु	13	64	लस्तक	135	86	लेखा	53	4	
	77	133	लाक्षा	110	125	लेपक	159	6	
	192	28	लाक्षाप्रसादन	60	41	लेश	175	62	
लघुलय	83	165	लाइगल	142	13	लेष्ट	142	12	
लङ्का	232	7	लाइगलद्ध	{		लेह	149	56	
लङ्कोपिका	77	134	लाइगलपद्धति	142	14	लोक	47	6	
लज्जा	34	23	लाइगलिकी	75	119		189	2	
लजाशील	170	28	लाइगली	73	111	लोकजित्	4	13	
लज्जित	179	92		84	169	लोकायत्	237	32	

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
लोकालोक	52	2	वचा	72	103
लोकेश	5	16	वज्र	11	47
लोचन	106	93	वज्रनिषेष	72	106
लोचमस्तक	73	112	वज्रपुष्प	16	10
लोध्र	162	26	वज्रिन्	66	76
लोध्र	59	33	वज्रक	10	42
लोपामुद्रा	17	21	वज्रित	85	5
लोमन्	107	99	वज्रित	173	47
लोमशा	77	134	वज्रित	172	41
लोल	177	75	वज्रुल	37	27
	218	206		58	30
लोलुप	{ 169	22		65	65
लोलुभ			वट	58	32
लोष	{ 142	12	वटक	234	17
लोषभेदक			वटाकर	162	27
लोह	111	126	वटीगुण	162	27
	155	98	वडवा	129	47
	156	99	वडवानल	12	56
	235	23	वड	175	61
लोहकारक	159	7	वणिज्	152	78
लोहपृष्ठ	87	16	वणिज्या	152	79
लोहल	171	37	वण्टक	154	89
लोहाभिसार	136	95	वत्	228	10
लोहित	27	15	वत्स	104	78
	102	64		150	62
लोहितक	155	92		221	227
लोहितचन्दन	110	124	वत्सक	65	67
लोहिताङ्ग	18	26	वत्सतर	150	62
वंश	82	161	वत्सनाभ	39	11
	113	1	वत्सर	22	13
	220	215		23	20
वंशक	111	126	वत्सल	168	14
वंशरोचना	157	109	वत्सादनी	68	83
वकुल	65	65	वद	171	35
वस्तव्य	211	160	वदन	105	89
वक्तु	171	25	वदान्य	167	6
वक्त्र	105	89		211	161
वक	176	72	वदावद	171	35
वक्षस्	104	78	वध	139	117
वद्धस्त्रण	103	73	वधु	77	134
वद्ध	157	106		91	2
वचन	27	1		92	9
वचस्	27	1		203	202

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
चरण	49	3	वर्तनी	48	15
	57	25	वर्ति	111	133
वरण्ड	234	18	वर्तिष्णु	170	29
वरत्रा	128	43	वर्तुल	176	70
	163	31	वर्मन्	48	15
वरद	167	7		205	121
वद्वर्णिनी	92	4	वर्धक	69	90
	146	41	वर्धकि	159	9
वरा	71	101	वर्धन	170	28
वराङ्ग	192	26		184	7
वराङ्गक	77	135	वर्धमान	62	52
वराटक	45	43	वर्धमानक	145	32
	238	38	वर्धिष्णु	170	28
वरारोह	92	4	वर्धी	163	31
वराशि	109	116	वर्मन्	132	65
वराह	84	2	वर्मित	132	66
वरिवसित	} 181	102	वर्ये	174	57
वरिवस्थित			वर्या	92	7
वरिवस्या	118	35	वर्वणा	88	27
वरिष्ठ	155	97	वर्वर	69	90
	182	112	वर्वरा	78	140
वरीयस्	223	236	वर्ष	16	11
वरण	13	61		47	6
	15	4		221	225
	57	25	वर्षवर	123	9
वरणात्मजा	168	39	वर्षा	23	19
वरूय	131	58	वर्षभू	} 43	वसु
वरूयिनी	134	79	वर्षभ्वी		
वरेष्य	174	57	वर्षायस्	98	43
वर्कर	161	23	वर्षोपल	16	12
वर्गी	90	42	वर्मन्	103	70
वर्चस्	222	232		206	123
वर्चस्क	102	68	वलज	} 193	वसुधा
वर्णी	113	1	वलजा		
	128	43	वलभी		
वर्णक	195	48	वलय	31	वसुवरा
	111	133	वलयित	} 179	वसुमती
	238	38			
वर्णित	182	110	वलिन	91	वस्त
वर्णिन्	119	42	वलिम	} 98	वस्तक
वर्तक	90	36	वलिर		
	190	11	वलीक	49	वस्तु
वर्तन	170	29	वलीमुख	50	वस्त्र
				14	वस्त्रोनि
				49	वस्त्रवेशमन्
				50	वस्त्रं
				81	वस्त्रसा
				3	वस्त्रसा

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
वह	150	63	वाणी	27	1
वहि	12	53	वात	13	63
	15	4	वातक	80	150
वहिशिख	157	106	वातकिन्	101	59
वहिसंज्ञक	67	80	वातपोथ	58	29
वा	226	250	वातप्रभी	{	7
	228	10	वातमृग	85	वाराही
	229	16	वातरोगिन्	105	59
वाकुची	70	96	वातायन	50	9
वाक्षपति	171	35	वातायु	85	8
वाक्ष्य	28	2	वातूल	216	199
वापीश	171	35	वात्सक	149	60
वागुरा	162	27	वादित्र	{	5
वागुरिक	160	14	वाद्य	32	वारुणी
वाग्मिन्	171	35	वान	55	वार्ता
वाङ्मुख	29	9	वानप्रस्थ	57	वास्त्र
वाच्	27	1		113	वार्ताकी
वाचंयम	119	42	वानर	84	वार्तावह
वाचक	28	2	वानस्पत्य	53	वार्द्धक
वाचस्पति	18	25	वानायुज	129	वार्धुषि
वाचाट	{	171	36	वानीर	{
वाचाल				58	वार्षिक
वाचिक	30	17	वानेय	77	वार्षिक
वाचोयुक्तिपद्ध	171	35	वान्त	100	वाल
वाज	135	88	वाणी	162	वालधि
वाजपेय	237	31	वाम	44	वालहस्त
वाजिदन्तक	72	104	वामदेव	209	वालपाश्या
वाजिन्	89	34	वामन	144	वालहस्त
	129	45		15	वाल्क
	204	107		99	वाल्क
वाजिशाला	49	7	वामलूर	176	वावदूक
वाज्ञा	35	27	वामलोचना	70	वावदूक
वाई	239	42	वामा	48	वावृत्त
वाव्यालका	72	107	वामी	91	वाशिका
वाडव	12	56	वायस	91	वाशिका
	113	4	वायसाराति	129	वाशिता
	129	47	वायसी	47	वास
वाडव्य	188	41	वायसोली	87	वासक
वाणा	66	75	वायु	86	वासगृह
वाणि	162	29	वायुसख	80	वासन्ती
वाणिज	152	78	वार	152	वासयोग
वाणिज्य	152	79		12	वासर
वाणिनी	204	112		55	वासव
				90	वासस्
				40	वासित
				212	वासित
				162	वासित

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
147	46	विवलव	172	44	वितुन्न
	38	विक्षाव	188	37	वितुन्नक
	6	विगत	180	100	
33	14	विगतार्त्तव	94	21	
वासु			99	46	वित्त
वास्तु	51	विष	103	70	
वास्तुक	82	विप्रह	125	19	
वास्तोष्टि	10		128	106	विदर
वास्त्र	130		186	22	विदल
वाह	129		117	28	विदारक
	154	विघस	185	19	विदारी
वाहद्विष्ट	85	विघ्न	9	38	विदारिगन्धा
वादन	131	विद्वराज	113	6	विदित
वाहस	38	विचक्षण	187	30	
वाहित्थ	128	विचयन	100	53	विदिश्
वाहिनी	134	विचर्चिका	25	2	विदु
	134	विचारणा	180	100	विदुर
	204	विचारित	25	3	विदुल
वाहिनीपति	131	विचिकित्सा	50	11	विद्ध
वि	89	विच्छ्लेषक	236	26	विद्धक्णी
विशाति	153	विच्छाय	126	23	विद्याधर
विकड़कत	60	विजन	138	111	विश्वृत
विकच	54	विजय	147	46	विद्रधि
विकर्तन	19	विजिल	166	4	विद्रव
विकलाङ्ग	29	विज्ञ	167	9	विद्रुत
विकसा	69	विज्ञात	26	6	विद्रुम
विकसित	54	विज्ञान	234	17	विद्रुमलता
विकस्वर	170	विट	51	15	विद्रुस्
विकार	185	विटड़क	55	14	
विकासिन्	170	विटप	207	131	विद्रेष
विकिर	89		53	5	विधवा
विकीरण	67	विटपिन्	62	50	विधा
विकुर्वीण	167	विट्खदिर	161	23	
विकृत	34	विट्चर	72	107	विधातृ
	101	विडडग्न	9	51	विधि
विकृति	185	विडौजस्	85	8	
विक्रम	137	विडाल	233	9	
	208	वितङ्गा	30	21	विधिदर्शिन्
विकथ	153	वितय	117	29	विधु
विकथिक	152	वितरण	51	16	
विकान्त	133	वितर्दि	105	84	
विक्रिया	185	वितास्त	110	120	विधुत
विकेत्	152	वितान	204	113	विधुंदुद
विक्रेय	153	वित्र			18

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
विधुर	186	20	विष्व	185	14
विधुवन	{ 183	4	विबन्ध	100	55
विधूनन			विदुध	3	7
विदेय	{ 169	24	विभव	154	90
विनियग्रहिन्			विभाकर	19	29
विना	228	3	विभावरी	21	4
विनायक	5	14	विभावसु	12	56
	9	38		19	31
विनाश	186	22		221	227
विनाशोन्मुख	179	92	विभूति	9	36
विनीत	129	45	विभूषण	107	101
विन्दु	170	30	विभ्रम	36	32
विन्द्य	52	3	विभ्राज्	107	10:
विन्न	180	100	विमनस्	167	8
	181	105	विमर्दन	185	13
विपक्ष	124	11	विमला	79	144
विपश्ची	31	3	विमातृज	95	25
विपण	153	83	विमान	11	48
विपणि	49	2	वियद्	15	2
	196	52	वियद्विग्ना	11	49
विपत्ति	134	83	वियम	185	18
विपथ	48	16	वियात	169	25
विपद्	134	83	वियाम	185	18
विपर्यय	{ 187	33	विरजस्तम्भ	119	44
विपर्यास			विरति	188	38
विपरित्	113	5	विरल	175	66
विपाद्	44	33	विरग्	122	1
विपादिका	100	52	विराव	30	24
विपाशा	44	33	विरिच्छ	5	17
विपिन	53	1	विरूपाक्ष	8	32
विपुल	175	61	विरोचन	19	31
विप्र	113	2		204	108
	113	4	विरोध	35	25
विप्रकार	185	15	विरोधन	186	21
विप्रकृत	172	41	विरोधोक्ति	30	16
विप्रकृष्टक	176	69	विलक्ष	170	26
विप्रतीसार	35	25	विलक्षण	183	2
विप्रयोग	187	28	विलम्बित	32	9
विप्रलघ्व	172	41	विलम्ब	187	28
विप्रलभ्म	187	28	विलाप	30	16
विप्रलाप	30	16	विलास	36	32
विप्रश्चिका	94	20	विलीन	180	100
विप्रूष्	40	6			

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
145	38	विष्वप्रच्.	171	34	वीणावाद
175	65	विस	45	42	वीत
161	23	विसकष्ठिका	88	26	वीतंस
204	109	विसप्रसून	45	41	वीतिहोत्र
145	38	विसर	90	40	वीथी
6	22	विसर्जन	117	29	वीध
46	2	विसर्पण	186	23	वीनाह
5	17	विसवाद	37	36	वीर
93	11	विसार	42	17	वीरण
71	100	विसरिन्	170	31	वीरतर
126	24	विसिनो	45	39	वीरतरह
102	68	विसृत	179	86	वीरपत्नी
38	9	विसृत्वर	{ 170	31	वीरपान
221	224	विसृमर	154	86	वीरभार्या
38	7	विस्त	{ 186	22	वीरमातृ
57	23	विस्तर	179	86	वीरवृक्ष
26	7	विस्तार	138	109	वीराशंसन
47	8	विस्तुत	100	53	वीरसू
210	152	विस्फार	34	19	वीरहन्
26	8	विस्फोट	170	26	वीरधू
39	11	विस्मय	179	87	वीर्य
71	100	विस्मयान्वित	126	24	{ 207
156	46	विस्मृत	135	135	101
75	120	विश्रम्भ	26	12	210
विषुर	{ 22	विस्त	98	41	154
विषुवत्	14	विस्तरा	{ 89	33	202
विष्किर	89	विहग	89	33	68
विष्कम्भ	51	विहंग	{ 163	30	82
विष्टप	47	विहंगम	36	35	वृक्ष
दिष्टर	213	विहंगम	172	43	वृक्षभूप
विष्टरप्रवस्	5	विहागिका	15	2	111
विष्टि	39	विहसित	89	33	129
विष्टा	102	विहस्त	36	35	181
विष्णु	5	विहायस्	172	43	104
विष्णुक्रान्ता	72	104	15	2	53
विष्णुपद	15	2	89	33	5
विष्णुपदी	44	विहार	117	29	163
विष्णुरथ	7	विहङ्गल	185	16	34
विष्ण्य	172	वीकाश	172	44	वृक्षादन
विष्वच्	229	वीचि	220	216	वृक्षादनी
विष्वक्सेन	6	वीज	40	5	145
विष्वक्सेनप्रिया	80	वीणा	24	28	23
विष्वक्सेना	63	वीणादष्ट	31	3	23
			32	7	176
					179
					92

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
वृत्ति	184	8	वृषस्यन्ती	92	9	वेषवार	145	35
वृत्त	176	70	वृषा	69	88	वेहत्	151	69
	179	92	वृषाकपायी	211	156	वै	228	5
	199	8	वृषाकपि	207	130	वैक्षक	112	136
वृत्तान्त	29	7	वृष्टि	16	11	वैकृण	5	18
	197	63	वृष्णि	152	76	वैजनन	97	39
वृत्ति	140	1	वेग	191	20	वैजयन्त	10	46
	199	73	वेगिन्	133	74	वैजयन्तिक	133	72
वृत्र	212	165	वेणि	107	98	वैजयन्ती	65	66
वृत्रहन्	10	42	वेणी	65	69	वैजयन्ती	137	101
वृथा	225	248	वेणु	82	161	वैज्ञानिक	166	4
	228	4	वेणुधमा	160	13	वैणव	55	18
वृद्ध	75	123	वेतन	140	1	वैणविक	{ 160	13
	98	42		164	38	वैणिक		
	103	100	वेत्स	58	29	वैणुक	128	42
वृद्धत्व	97	40	वेत्स्वत्	47	9	वैतेसिक	160	14
वृद्धदारक	78	137	वेताल	235	21	वैतनिक	160	15
वृद्धनाभि	101	61	वेत्रवती	44	34	वैतरणी	39	2
वृद्धश्वस्	9	4	वेद	28	3	वैतालिक	137	98
वृद्धसंघ	97	40	वेदना	183	6	वैदेहक	152	78
वृद्धा	93	12	वेदि	115	18		158	3
वृद्ध	184	9	वेदिका	51	16	वैदेही	71	97
वृद्धिजीविका	141	4	वेध	184	8	वैद्य	100	57
वृद्धोक्त	149	61	वेधनिका	163	34	वैद्यमात्र	72	103
वृध्याजीव	141	5	वेधमुख्यक	77	135	वैद्याच	11	51
वृन्त	55	15	वेधस्	5	17	वैधेय	173	48
वृन्द	90	41		222	229	वैनतेय	7	29
वृन्दारक	4	9	वेधित	180	100	वैनीतक	131	59
	190	16	वेपथु	37	38	वैमात्रेय	95	25
वृन्दिष्ठ	182	113	वेमन्	162	28	वैयाप्र	130	54
वृष्टिक	86	14	वेला	217	199	वैर	35	25
वृष	24	24	वेल	72	106	वैरनिर्यातन	{ 139	112
	72	104	वेल्ज	145	35	वैरगुदि		
	74	117	वेलित	176	72	वैरिन्	124	10
	149	59		179	87	वैवधिक	160	15
	221	221	वेश	49	2	वैवस्त	13	59
वृषण	104	76	वेशन्त	44	28	वैशाख	22	16
वृषदंशक	85	6	वेश्मन्	49	4		151	74
वृषध्वज	8	34	वेश्मभू	51	19	वैश्य	140	1
वृषन्	10	42	वेश्या	94	19	वैश्वरण	14	69
वृषभ	74	117	वेश्याजनसमाभ्रय	49	2	वैश्वानर	12	53
	149	59	वेष	107	99	वैसारिण	42	17
वृषल	158	1	वेष्टित	179	91	वैषट्	228	9

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
व्यक्ति	197	62	व्याल	38	७
व्यक्ति	25	31	व्यालपादिन्	216	१९७
व्यग्र	216	१९१	व्यालायुध	३९	११
व्यजन	११२	१४०	व्यास	७६	१२९
व्यजक	३३	१६	व्याहार	१८६	२२
व्यञ्जन	२०५	११६	व्युत्थान	२०५	११८
व्यदम्बर	६२	५२	व्युष्टि	१९४	३८
व्यलय	187	३३	व्यूढ	१९५	४५
व्यत्यास		व्यूढकङ्कट	१३२	६६	
व्यथा	३९	३	व्यूति	१६२	२९
व्यध	१८४	८	व्यूह	९०	४०
व्याच	४८	१२	व्यूहपाण्डि	१३४	८०
व्यय	१८५	१७	व्योकार	१३४	८०
व्यलोक	१९०	१२	व्योमकेश	१५९	७
व्यवधा	१६	१३	व्योमन्	८	३४
व्यवहार	२९	९	व्योमयान	१५	१
व्यवाय	१२२	५७	व्योष	१५८	१११
व्यसन	२०५	१२०	व्रज	२२३	२३९
व्यसनार्ती	१७२	४३	व्रज्या	११८	३०
व्यस्त	१७६	७२	व्रण	११८	३०
व्याकुल	१७२	४३	व्रत	१९३	३०
व्यक्तिश	५४	७	व्रतति	११८	३०
व्याघ्र	८४	१	व्रतिन्	११८	६७
व्याघ्रनख	१७४	५९	व्रश्न	११४	७
व्याघ्रपाद	७६	१२९	व्रात	१६३	३३
व्याघ्रपुच्छ	६०	३८	व्रात	१२१	५४
व्याघ्राट	६२	५१	व्रात्य	१२१	५४
व्याघ्री	८७	१६	व्रीडा	१४२	२३
व्याज	७०	९४	व्राह्मि	१४२	१५
	३५	३०	व्रात	१४३	२१
	३६	३३	व्रात्य	१४३	२०
व्याढ	१९४	४२	व्रीहिमेद	१४३	२०
व्याधि	१६१	२१	वैदेय	१४१	६
व्याधि	७६	१२६	शंव	११	४७
	९९	५१	शंवर	४०	४
व्याधिशत	५७	२४	शंवरी	८६	१०
व्याधित	१०१	५८	शक्त	६९	८८
व्यान	१३	६३	शक्त	१३०	५०
व्यापाद	२५	४	शक्ति	१७	१६
व्याप्त	७६	१२६	शक्ति	१७	१६
व्याम	१०५	८७	शक्ति	१६	४७

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
शतदु	44	33	शम्या	16	9
शतपत्र	45	40	शम्बरारि	7	26
शतपत्रक	87	17	शम्बल	238	34
शतपदी	86	14	शम्बाकृत्	141	9
शतपवन्	82	161	शम्बूक	43	23
शतपर्विका	72	103	शम्भली	94	19
	82	158	शम्यु	7	30
शतपुण्या	80	152	शम्या	142	14
शतप्रास	67	77	शम्याक	57	23
शतमन्यु	10	42	शय	194	81
शतमान	238	34	शयन	37	37
शतमूली	71	101		112	138
शतवीर्या	82	159	शटनीय	112	1. 7
शतवेदिन्	78	141	शयाल्ल	{ 171	33
शतहृदा	16	9	शयित		
शताङ्ग	130	52		38	5
शतावरी	71	101	शय्या	112	137
शत्रु	123	9	शर	82	16.
	124	11		135	88
शनैश्चर	18	27	शरजन्मन्	9	39
शनैस्	230	18	शरण	196	53
शपथ	{ 29	9	शरद्	23	19
शपन				23	20
शफ	130	50	शरभ	86	11
शक्ती	42	18	शब्द्य	{ 135	87
शब्दल	27	17	शराभ्यास		
शब्दली	150	67	शरारि	88	26
शब्द	26	7	शराह	170	28
	28	2	शराव	145	32
	30	23	शरावती	44	34
शब्द्यह	106	94	शरासन	134	84
शब्दन	171	38	शरीर	103	70
शम	{ 183	3	शरीरास्थि	103	69
शमथ			शरीरिन्	24	30
शमन	12	58	शर्करा	47	11
	117	26		146	43
शमनस्वस्य	44	32		214	176
शमल	102	67	शर्करावत्	{ 47	11
शमित	180	98	शर्करिल		
शमी	62	52	शर्मन्	24	25
	143	23	शर्वि	7	30
शमीधान्य	143	24	शर्वेरी	20	30
शमीर	62	52	शर्वीणी	9	37

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
शाटक	237	33	शासन	126	26
शाठी	238	38	शास्त्र	5	14
शाव्य	35	30	शाखा	214	180
शाण	163	32	शाब्दविद्	167	6
शाणी	233	9	शिक्षा	163	30
शापिडत्य	58	32	शिक्षा	28	4
शात	24	25	शिक्षित	166	4
शानकोम्भ	155	94		179	90
शानला	79	144	शिखण्ड	89	32
शान्त्रव	124	11	शिखण्डक	106	96
शाद	41	9	शिखर	52	4
शादहरित	{ 47	10	शिखरिन्	54	12
शद्गुल				51	1
शन्त	180	98		204	106
शन्ति	183	3	शिखा	12	57
शम्बरी	159	11		89	32
शार	212	167		107	97
शरद	57	23		191	19
	202	95	शिखावत्	12	55
शद्दी	73	111	शिखावल	89	31
शरिका	232	8	शिखिग्रीव	156	101
शरिफल	165	46	शिखिन्	89	31
शरिवा	73	112		204	106
शाकेर	47	11	शिखिवाहन	9	40
शड्गेन्	6	19	शिमु	58	31
शड्गुल	84	1		145	34
शवेर	215	189	शिमुज	158	110
शल	42	19	शिजित	30	24
शालपर्णी	74	116	शिजिनी	135	86
शाला	49	6	शितशक	142	15
	54	11	शिति	200	83
शालि	143	24	शितिकण्ठ	8	32
शालीन	170	26	शितिसारक	60	39
शाल्क	45	38	शिपिविष्ट	193	34
शालूर	43	24	शिफा	45	43
शालेय	72	105		54	11
	141	6	शिविका	130	54
शाल्मलि	{ 61	47	शिविर	130	34
शाल्मलीवेष्ट			शिम्बा	143	23
शावक	90	39	शिरस्	106	95
शावर	59	33	शिरख	132	65
शाश्वत	176	73	शिरस्य	107	98
शाङ्कुलिक	188	40	शिरीष	64	63

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
शीतल	17	20	शुभ्र	26	12
	80	150		216	193
शीतशिव	72	105	शुभ्रांशु	16	14
	75	123	शुम्भ	162	27
	146	42	शुल्क	126	28
शीधु	165	42	शुल्व	155	97
	238	34		235	23
शीर्ष	106	95	शृथ्या	118	35
शीरैक	131	64	शृक्मांस	102	63
शीर्षच्छेद्य	172	45	शुम्भ	137	103
शीर्षप्प	107	98	शुम्भन्	12	54
	132	65	शूक	143	23
शील	35	26	शूककीट	86	14
	217	202	शूकधान्य	143	24
शुक	87	22	शूकशित्ति	69	87
शुकनास	63	57	शूद्र	158	1
शुकवहे	77	133	शूद्रा	{ 93	13
शुक	200	83	शूद्रों		
शुकि	43	23	शून्य	174	56
	77	131	शूर	133	78
शुक	12	56	शूर्य	144	26
	18	26	शूल	217	198
	22	16	शूलाकृत	147	45
	101	62	शूलिन्	7	30
शुकशिध्य	4	12	शूल्य	147	45
शुक्ल	26	12	शूड़खल	108	109
शुच्	35	25		128	42
शुचि	12	56	शृङ्खलक	152	75
	22	16	शृङ्ग	52	4
	26	12		79	143
	33	17		192	26
शुण्डी	145	38	शृङ्गवेर	145	37
शुण्डा	164	41	शृङ्गाटक	48	17
शुतुद्रि	44	33	शृङ्गार	33	17
शुद्धान्त	50	12	शृङ्गिणी	150	66
	198	66	शृङ्गी	43	25
शुनक	161	22		71	100
शुनी	161	23		74	117
शुभ	24	22	शृङ्गीकनक	155	96
	152	76		180	96
	235	23	शृत	112	136
शुभंशु	{	173	50	शेखर	104
शुभान्वित				शेफस्	76

{ 160 } 12

} 75 123

} 44 30

} 97 40

} 35 25

} 12 54

} 20 35

} 27 15

} 44 34

} 155 92

} 102 64

} 100 52

} 173 52

} 17 18

} 99 51

} 91 44

} 39 10

} 169 23

} 159 10

} 71 97

} 5 15

} 6 21

} 137 103

} 159 8

} 168 19

} 184 10

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
३८शान	140	१२०	श्रीवास	{ १११	१२९
३८ाम	27	१४	श्रीवेष्ट	११०	१२५
३८ामल	२०९	१४३	श्रीसंज्ञा	६५	७०
३८ामा	२७	१४	श्रीहस्तिनी	१९९	७७
	६३	५५	श्रुत	२८	३
	७३	१०९	श्रुति	१०६	९४
	७३	११२		१९९	७३
३८ामाक	२०९	१४३			
३८ाल	८३	१६६	श्रेणी	५३	४
३८ाव	९६	३२		१५९	५
३८ेत	२७	१६	श्रेयस्	२४	२४
३८ेत	२६	१२		२६	६
३८ेन	८६	१५		१७४	५८
३८ैनंपाता	२३२	६	श्रेयसी	६४	६०
श्रद्धा	२०३	१०२		६८	८५
श्रद्धाळु	९४	२१		७१	९७
	१७०	२७	श्रेष्ठ	१७४	५९
श्रयण	१८४	१२	श्रोण	९९	४८
श्रवण	{ १०६	९४	श्राणि	१०३	७४
श्रविष्ठा	१८	२३	श्रोणिकलक	१०३	७४
श्राणा	१४८	५०	श्रौष्ट	११३	६
श्राद्ध	११७	३१	श्रश्न	२२८	९
श्राद्धदेव	१३	५९	श्रष्ट	१७५	६१
श्राय	१८४	१२	श्रेष्मण	१८४	११
श्रावण	{ २२	१६	श्रेष्मल	१०१	६०
श्रावणिक			श्रेष्मल	१०१	६०
श्री	७	२७	श्रेष्मातक	५९	३५
	१३८	८३	श्रोक	१८९	२
श्रीकण्ठ	८	३२	श्वःश्रेयस	२४	२५
श्रीघन	५	१४	श्वदंष्ट्रा	७१	९९
श्रीद	१४	६९	श्वन्	१६१	२२
श्रीपति	६	२१	श्वनिश	२३८	४०
श्रीपर्ण	६५	६६	श्वपच	१६१	२०
	१९६	५३	श्व	३७	२
श्रीपर्णिका	६०	४१		२३५	२२
श्रीर्णी	५९	३५	श्वथु	१००	५२
श्रीफल	५८	३२	श्वर्वृत्त	१४०	२
श्रीफला	७०	९५	श्वशुर	९६	२१
श्रीमत्	६०	४०		९७	३७
	१६८	१४	श्वशुर्य	२०९	१४६
श्रील	१६८	१४	श्वू	९६	३१
श्रीवत्सलाभ्यु	६	२२	श्वशुरूश्वशुर	९७	३७
					संवीक्षण

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
संवीत	179	91	सरिध	149	55
संवेग	36	34	संकट	178	85
संवेद	183	6	संकर	51	18
संवेश	37	37	संकर्षण	6	24
संव्यान	109	118	संकलित	180	93
संशस्क	137	99	संकल्प	25	2
संशय	25	3	संकमुक	172	43
संशयापन्नमानस	166	5	संकाश	164	38
संथ्रव	25	5	संकीर्ण	158	1
संश्रुत	182	109		179	86
संक्लेप	187	30	संकुल	30	19
संसक्त	176	68		179	86
संसद्	115	15	संकोच	110	124
संसरण	48	18	संकलन्दन	10	44
	196	55	संकाम	186	25
संसिद्धि	37	38	संक्षेपण	186	21
संस्कारहीन	121	54	संख्य	138	105
संस्कृत	200	81	संख्या	25	2
संस्तर	212	162	संख्यात	175	65
संस्तव	186	23	संख्यावत्	113	5
संस्ताव	187	34	संख्येय	153	83
संस्थाय	210	151	सङ्ग	187	29
संस्था	126	27	संगत	30	18
संस्थान	206	124	संगम	187	29
संस्थित	139	118		238	34
संस्पर्शा	81	154	संगर	212	167
संस्कोट	138	106	संगीर्ण	182	109
संहत	177	76	संगूड	180	93
संहतजानुक	99	47	संप्रह	28	6
संहति	90	41	संप्राम	138	107
संहनन	103	70	संप्राह	136	91
संहार	39	2		185	14
संहृति	29	8	संघ	90	42
सकल	175	66	संधात	90	40
सकृत्	224	243	सचिव	218	207
सकृत्प्रज	87	21	सजम्बाल	47	10
सकृतुफला	62	52	सज्ज	132	66
सक्तिध	103	73	सज्जन	113	3
सखि	124	12		127	34
सखी	93	12	सज्जना	128	43
सख्य	124	12	संचय	90	40
सगर्भ्य	{	96	संचारिका	94	17
सगोत्रा			संज्वन	49	6

{ 164 37
 176 67
 49 4
 228 10
 171 34
 11 51
 230 18

PAGE STANZA	PAGE STANZA	PAGE STANZA				
सनातन	176	73 सप्तला	66	73 समा	23	20
सनाभि	96	33 सप्तार्चिंस्	79	143 समांसमेना	151	72
सनि	117	32 सप्ताश्र	12	56 समाकर्षिन्	26	11
सनीड	176	67 सप्ताश्र	19	30 समाधात	138	107
संतत	13	65 सप्ति	129	45 समाङ्गा	79	142
संतति	113	1 सवद्वचारिन्	114	11 समाज	91	43
संतमस	38	4 सभर्तुका	93	12 समाज्ञा	29	11
संतान	11	50 सभा	49	6 समाधि	25	5
	113	1 सभाजन	115	15 समाजन	202	98
संताप	12	57 सभाजन	184	7 समाजन	13	63
संतपित	181	103 सभासद्	{ 115	16 समाने दर्य	164	37
संदान	151	73 सभास्तार	165	44 समाने दर्य	206	127
संदीनित	180	95 सभिक	113	3 समालम्ब	96	34
संदाव	139	112 सभ्य	115	16 समावृत्त	186	27
संदित	180	95 सभ्य	164	37 समासाद्य	114	10
संदेशवाच्	30	17 सम	175	65 समासार्थी	180	93
संदेशाहर	125	16 समप्र	175	66 समाहार	29	7
संदेह	25	3 समप्र	69	91 समाहित	185	16
संदोह	90	40 समङ्गा	91	43 समाहिते	182	109
संदाव	139	112 समज	115	15 समाहिय	28	6
संधा	203	102 समज्या	126	25 समित्	165	46
संधान	165	42 समज्जस	177	76 समिति	138	107
सधि	125	19 समधिक	229	14 समन्ततस्	115	15
	184	11 समन्ततस्	72	106 समन्तदुर्घा	138	107
संधिनी	151	69 समन्तदुर्घा	226	253 समित्	198	70
संध्या	20	3 समन्तभद्र	4	13 समीक	55	13
सबकद्रु	59	35 समन्वितलय	31	3 समीप	138	105
संनद्ध	132	66 समम्	228	4 समीप	176	67
संनय	210	151 समय	20	1 समीर	13	62
संनिकर्षण	{ 186	23 समया	209	149 समीरण	13	62
संनिधि			226	253 समुच्चय	67	79
संनिवेश	51	19 समर	228	7 समुच्चय	185	16
सपत्न	124	10 समर्थ	138	106 समुच्छय	210	152
सपदि	227	2 समर्थ	201	87 समुज्जित	181	107
	228	10 समर्थन	126	26 समुत्पिज्ज	138	100
सपर्या	115	14 समर्थुक	167	7 समुद्रक	179	90
	118	34 समर्याद	176	67 समुद्रय	90	41
सपिण्ड	96	33 समर्तिन्	12	58 समुद्रय	90	41
सपीति	149	55 समवाय	90	41 समुद्रय	138	107
सपकी	108	108 समष्टिला	81	157 समुद्र	234	17
सपतन्तु	115	13 समसन	186	21 समुद्रक	112	139
सपपर्ण	57	23 समस्त	175	65 समुद्रत	169	23
सपर्थि	19	28 समस्या	29	7 समुद्ररण	196	55

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
समुद्र	40	1	सरस	{	सब
समुद्रान्ता	70	92	सरसी	44	सवन
			सरसीरुह	45	सवयस्
		77	134	सरस्वत्	40
समुन्दन	187	29		197	सविध
समुन्न	181	106	सरस्वती	57	{
समुन्नद्व	203	103		1	सवेश
समुपजोषम्	229	11	सरित्	27	सव्य
समूरु	85	9	सरित्यति	44	सव्येरु
समूह	90	40	सरीसृप	29	सस्य
समूह्य	116	20	सर्ग	40	सस्यसंवर
समृद्ध	167	11	सर्ज	191	सह
समृद्धि	184	10	सर्जक	22	228
समृष्ट	147	46	सर्प	61	सहकार
संपत्ति	134	83	सर्पराज	45	59
संपद्	134	82	सर्पिस्	61	सहचरा
संपराय	210	150	सर्व	148	66
संपुटक	112	139	सर्वसदा	65	96
संप्रति	230	24	सर्वश	46	92
संप्रदाय	184	7		4	5
संप्रधारणा	126	26	सर्वतस्	13	103
संप्रहार	138	106	सर्वतोभद्र	8	137
संफुल्ल	54	7		22	103
संबाध	178	85	सर्वतोभद्रा	229	222
संभेद	44	35	सर्वतोमुख	14	228
संग्रहम्	36	34	सर्वदा	10	8
	186	26	सर्वधुरावह	62	सहस्रदंष्ट्र
संमद	24	24	सर्वधुरीण	64	42
संमार्जना	51	18	सर्वमङ्गला	36	18
संमूच्छ्वन	183	6	सर्वरस	59	45
सम्यन्	30	22	सर्वला	40	40
सम्राज्	122	3	सर्वलङ्घिन्	230	82
सरक	165	43	सर्ववेदस्	23	159
सरघा	88	27	सर्वसंनहन	29	146
सरठ	86	13	सर्वानुभूति	111	40
सरणा	81	153	सर्वान्मोजिन्	127	78
सरणि	48	15	सर्वान्नीन	136	141
सरमा	161	23	सर्वाभिसार	94	32
सरल	64	60	सर्वार्थसिद्ध	95	19
	167	8	सर्वांघ	73	32
सरलद्रव	111	129	संर्धप	108	10
सरला	73	108	सलिल	114	44
			सागर	22	1
				95	1
				15	1
				95	5
				17	4
				40	244
				3	244
				124	1
				124	1

PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
साचि	228	7	साथम्	20	3	180	95
साति	188	39		230	20	180	99
	198	64	सार	54	12	200	80
सातिसार	101	59		213	172	सितच्छत्रा	80
सात्त्विक	33	16	सारङ्ग	87	17	सिता	146
सादिन्	131	61		192	23	सिताम्भोज	111
	204	107	सारथि	131	60	सिद्ध	45
साधन	205	119	सारमेय	161	22		4
साधरण	164	३७	सारव	45	36		11
	178	82	सारस	45	40	सिद्धान्त	181
साधित	172	40		88	23	सिद्धार्थ	101
साधिष्ठ	182	113	सारसन	108	109	सिद्धि	25
साधीयस्	223	236		131	64	सिध्म	74
साधु	113	3	सार्थ	90	42	सिध्मल	113
	173	52	सार्थवाह	152	78	सिध्मला	100
	203	101	सार्थम्	228	4	सिध्य	53
साधुवाहिन्	129	45	सार्व	181	106	सिप्रका	18
साध्य	4	10	सार्वभौम	15	5	सिनीवाली	23
साध्यस	34	21		122	2	सिन्दुक	8
साध्वी	92	6	साल	49	3	सिन्दुवार	65
सानु	52	5		53	5	सिन्दूर	65
सांतपन	121	52		61	45		69
सान्त्व	30	18	सालावृक	190	12	सिन्धु	157
	125	21	सास्ना	150	63		105
सांदृष्टिक	127	30	साहस	125	21	सिन्धुज	237
सान्द्र	175	66	साहस	131	63	सिङ्ह	31
सान्द्रस्तिनग्ध	170	30		188	43	सीता	203
सान्नाय्य	117	27	सिंह	84	1	सीत्य	101
सासपदीन	124	12		174	59	सीमन्	146
सामन्	28	3	सिंहतल	105	85	सीमन्त	42
	125	21	सिंहनाद	138	108	सीमन्तिनी	111
सामाजिक	115	16	सिंहपुच्छी	70	93	सीमा	128
सामान्य	25	31	सिंहसंहनन	167	12	सीर	51
	178	82	सिंहान	155	98	सीरपाणि	20
सामि	226	250	सिंहासन	127	32	सीरा	142
सामिधेनी	116	22	सिंहास्य	72	104	सीवन	6
सामुद्र	146	41	सिंही	72	103	सीसक	24
सांपरायिक	128	105		74	114	सीहुण्ड	5
सांप्रतम्	229	12	सिकता	199	73		105
	230	24	सिकतामय	41	9		72
साय	20	3	सिपतावत्	47	11	सुकन्दक	106
	230	20	सिकथक	157	107	सुकरा	227
सायक	189	2	सित	27	13	सुकल	5

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	SPA	GETANZA			
सुक्तमार	177	78	66	73	37 2			
सुक्त	24	24	सुमनोरजस्	55	17	सुविरा	76	130
सुक्तिन्	166	3	सुमेरु	11	49	सुषेण	65	68
सुख	24	25	सुर	3	7	सुषेणिका	73	109
सुखवर्चक	235	23	सुरङ्गा	232	8	सुषु	227	2
सुखसंदोह्या	157	109	सुरज्यष्ठ	5	16		230	20
सुगत	151	71	सुरदीर्घिका	11	49	सुसंस्कृत	147	45
सुगन्धि	4	13	सुरद्विष्	4	12	सुहृ	124	12
सुचलक	26	11	सुरनिम्नगा	44	31	सूकर	84	2
सुत	75	121	सुरपीत	10	43	सूक्ष्म	175	61
सुचरित्रा	92	6	सुरभि	22	18		209	144
सुत्र	109	116		26	11	सूचक	173	47
सुत्रेणी	95	27		208	136	सूचि	232	8
सुतात्मजा	197	60	सुरभी	75	124	सूत	131	60
सुत्रामन्	69	88	सुर्पि	11	48		156	99
सुत्रामन्	96	29	सुरलोक	3	6		158	3
सुवर्मन्	10	42	सुरवर्मन्	15	1		197	62
सुत्या	120	47	सुरसा	74	115	सूतिकाश्छ	50	8
सुवर्त्	114	10	सुरा	164	39	सूतिमास	97	39
सुदर्शन	7	28	सुराचार्य	18	25	सूत्यान	161	19
सुवाय	126	29	सुरामण्ड	165	43	सूत्र	162	28
सुदूर	176	69	सुरालय	11	49	सूत्रवेष्टन	186	24
सुधर्मन्	11	48	सुराष्ट्रज	77	131	सूद	144	28
सुधा	11	48	सुवचन	30	17		201	91
	203	102	सुवर्ण	154	86	सूना	204	113
सुधांशु	15	14		155	94	सूत्र	95	27
सुधी	113	5	सुवर्णक	57	24	सूत्रत	30	19
सुनासीर	9	41	सुवलि	70	96	सूपकार	144	27
सुनिष्ठणक	80	149	सुवहा	66	71	सूर	19	29
सुन्दर	173	52		74	115	सूरण	81	157
सुन्दरी	92	4		75	119	सूरत	168	15
सुपथिन्	48	16		75	124	सूरसूत्र	19	33
सुपर्ण	7	29		78	140	सूरि	113	6
सुपर्वन्	3	7	सुवासिनी	92	9	सूर्मा	163	35
सुपार्श्वक	61	43	सुवता	151	71	सूर्य	19	29
सुप्रतीक	15	5	सुशीम	17	20	सूर्यतनया	44	32
सुप्रयोगविशिख	132	69	सुषम	173	52	सूर्येन्दुसंगम	21	8
सुप्रलाप	30	17	सुषमा	17	18	साक्षि	106	91
सुभगासुत	95	24	सुषवी	81	155	सग	136	92
सुभिक्षा	76	125		145	37	सगाल	85	5
सुमन	143	18	सुषि	37	2	सूणि	128	42
सुमनस्	3	7	सुषिर	31	4	सूणिका	102	67
	55	17		37	1	सूति	48	15

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
सूपाटी	238	38	सौगन्धिक	45	36
सुमर	86	11		83	167
सृष्टि	194	39		156	102
सेकपात्र	{ 41	13	सौचिक	159	6
सेचन			सौदामनी	16	10
सेतु	48	14	सौध	50	10
	57	25	सौभागिनेय	95	24
सेना	134	79	सौभाजन	58	31
सेनाइना	127	34	सौम्य	18	27
सेनानी	9	39		212	162
	131	63	सौरभेय	149	60
सेनामुख	134	82	सौरभेयी	150	66
सेनारक्ष	131	62	सौराष्ट्रिक	39	10
सेवक	123	9	सौरि	18	27
सेवन	183	5	सौवर्चल	146	43
सेवा	140	2		157	109
सेव्य	83	165	सौविद	{ 123	8
सैहिकेय	18	27	सौविदल		
सैकत	41	9	सौवार	59	37
सैतवाहिनी	44	33		146	39
सैनिक	131	62		156	100
सैन्धव	129	45	सैहित्य	149	56
	146	42	स्कन्द	9	39
सैन्य	131	62	स्कन्ध	54	10
	134	79		104	78
सैरन्द्री	94	18	स्कन्धशाखा	54	11
सौरिक	150	64	स्खलन	37	36
सैरिभ	85	4	स्खलित	138	110
सैरेयक	66	75	स्तन	104	77
सोढ	180	97	स्तनंबयी	{ 98	41
सोदर्य	96	34	स्तनपा		
सोपङ्गव	21	10	स्तनयित्तु	15	7
सोपान	51	18	स्तनित	16	9
सोम	17	15	स्तबक	55	16
सोमपा	{ 114	9	स्तब्धरोमन्	84	2
सोमपीथिन्			स्तम्ब	54	9
सोमराजी	70	96		143	21
सोमवल्क	62	51	स्तम्बकरि	143	21
	189	9	स्तम्बघन	{ 187	35
सोमवल्ली	78	138	स्तम्बग्न		
सोमवङ्गिका	70	96	स्तम्बेरम	127	36
सोमवल्ली	68	83	स्तम्ब	207	134
सोमोद्वा	44	32	स्तव	29	11

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
स्थिरतर	176	73	स्फुट	54	7	स्रोतोज्जन	156	100
स्थिरा	46	2		178	82	स्व	96	34
	74	116	स्फुटन	183	5		219	212
स्थिरायु	61	47	स्फुरण	{ 184	10	स्वच्छन्द	168	15
स्थृणा	163	35	स्फुरणा			स्वजन	96	34
	196	51	स्फुलिङ्गा	12	57	स्वतन्त्र	168	15
स्थूल	175	61	स्फूर्जक	60	39	स्वधा	228	9
	218	205	स्फूर्जथु	16	10	स्वधिति	136	93
स्थूललक्ष	167	6	स्फृष्ट	182	113	स्वन	30	23
स्थूलशाटक	109	116	स्म	228	5	स्वनित	180	95
स्थूलोच्चय	209	148		230	18	स्वप्न	37	37
स्थेयस्	176	73	स्मर	7	25	स्वप्नज्	171	33
स्थौरेय	77	133	स्मरहर	8	33	स्वभाव	37	38
स्थौरिन्	129	47	स्मश्रु	107	99	स्वभू	5	18
स्त्र	184	9	स्मित	36	35	स्वयंवरा	92	7
स्त्रातक	119	43	स्मृति	28	6	स्वयम्	229	17
स्त्रान	110	122		35	29	स्वयंभू	5	16
स्त्रायु	102	66	स्यद	13	64	स्वर्	3	6
स्त्रिघ	124	12	स्यन्दन	57	25		226	255
	147	46		130	52	स्वर	28	5
	168	14	स्यन्दनारोह	131	61		31	1
स्तु	52	5	स्यन्दिनी	102	67	स्वरु	11	47
स्तुत	180	93	स्यन्न	180	93		213	168
स्तुषा	92	9	स्यात्	230	19	स्वरूप	37	38
स्तुह्	{ 72	106	स्यूत	144	26		207	131
स्तुही				181	101	स्तर्ग	3	6
स्त्रह	35	27	स्यूति	183	5	स्वर्जिकाक्षार	157	109
स्पर्श	26	7	स्योनाक	63	57	स्वर्ण	155	94
	185	14	संसिन्	57	28	स्वर्णकार	159	8
स्पर्शन	13	61	सज्	112	135	स्वर्णक्षीरी	78	138
	117	29	स्व	184	9	स्वर्णदी	11	49
स्पश	124	13	स्वद्भर्मी	151	69	स्वर्भानु	18	27
	220	215	स्वन्ती	44	30	स्वर्वेश्या	11	52
स्पष्ट	178	82	स्वा	68	84	स्वर्वैद्य	11	51
स्पृक्ता	77	133	स्वष्ट	5	17	स्वसु	96	29
स्पृशी	70	94	स्वस्त	181	104	स्वस्ति	224	242
स्पृष्टि	184	9	स्वाक्	227	2	स्वस्तिक	50	10
स्पृहा	35	27	स्वुत	180	93	स्वस्तीय	96	32
स्पृष्ट्	185	14	स्वुव	116	25	स्वासि	238	38
स्फटा	38	9	सुवावृक्ष	60	38	स्वादु	202	94
स्फाती	184	9	सातस्	41	11	स्वाइक्षण्डक	59	37
स्फित्	103	75		223	234		71	99
स्फिर	175	63	स्रोतस्वती	44	30	स्वादुरसा	79	144

PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA	
स्वादी	73	108	हरिण	27	13	हव्यवाहन	12	55
स्वाध्याय	120	47		85	8	हस	34	18
स्वान	30	23		196	51	द्वसनी	144	30
स्वान्त	25	31	हरिणी	196	50	हसन्ती	144	29
स्वाप	37	37	हरित्	15	2	हस्त	105	86
स्वापतेय	154	90		27	14		107	98
स्वामिन्	125	18		235	19		197	59
	167	10	हरित	27	14	हस्तधारण	183	5
स्वाराज्	10	43	हरितक	145	34	हस्तिन्	127	35
स्वाहा	116	21	हरिताल	237	32	हस्तिनख	51	17
	228	9	हरितालक	156	103	हस्तिपक	{	131
स्वित्	224	243	हरिदश	19	30	हस्त्यारोह	60	
स्वेद	36	34	हरिद्रा	146	41	हा	227	257
स्वेदज	173	51	हरिद्राभ	27	14	हाटक	155	94
स्वैर	216	193	हरिदु	72	102	हायन	23	20
स्वैरिणी	93	11	हरिन्मणि	155	92		204	108
स्वैरिता	183	2	हरिप्रिया	7	27	हार	108	105
स्वैरिन्	168	15	हरिमन्थक	143	18	हारीत	89	35
ह	228	5	हरिवाल्क	75	121	हाई	35	27
हंस	19	32	हरिहय	10	43	हाला	164	39
	88	24	हरीतकी	64	60	हालिक	150	64
	221	227	हरेण	75	121	हाव	36	32
हंसक	108	110		142	16	हास	34	19
हंडिका	69	90	हम्य	50	9	हस्तिक	128	37
हञ्जे	33	15	हयंक्ष	84	1	हास्य	34	19
हट	234	18	हष	24	24	हाहा	11	52
हद्विलासिनी	76	130	हर्षमाण	167	7	हि	227	258
हठ	138	110	हल	142	13		228	5
हप्टे	33	15	हला	33	13	हिंसा	222	230
हत	172	41	हलातुव	6	23	हिंसाकर्मन्	185	19
हउ	76	130	हलात्तुल	39	10	हिंस	170	28
	106	90	हलिन्	6	24	हिका	232	8
हन्त	224	245	हलिप्रिय	60	42	हिंदगु	146	40
हन	180	97	हलिप्रिया	164	39	हिंदगुनिर्यास	64	62
हय	129	45	हत्य	141	8	हिंदगुल	235	20
हयपुच्छी	78	139	हत्या	188	41	हिंदगुली	74	114
हयमारक	67	77	हलक	45	36		64	61
हर	8	33	हव	184	8	हिजल	84	170
हरण	126	29		219	208	हिन्त्याल	17	19
हरि	84	1	हविस्	117	27	हिम	17	20
	214	176		148	52		235	22
हरिचन्दन	11	50	हव्य	116	24		52	3
	111	131	हव्यपाक	116	22	हिमवत्		

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
हिमवालुका	111	130	हृ	25	31
हिमसंहति	{ 17	19	हृदयंगम	102	64
हिमानी			हृदयालु	30	18
हिमांशु	16	14	हृथ	166	3
हिमावर्ती	78	138	हृषीक	174	53
हिरण्य	154	90	हृषीकेश	26	8
	154	91	हृष	5	18
	155	94	हृष्मानस	181	103
हिरण्यगर्म	5	16	हे	167	7
हिरण्यवाह	44	34	हेति	228	7
द्विरण्यरेतस्	12	55		12	57
हिरुक्	228	3	हेतु	198	71
	228	7	हेमकूट	24	28
हिलमेचिंका	82	158	हेमदुर्गधक	52	3
ही	228.	10	हेमन्	56	22
हीन	181	107		155	94
	206	128	हेमन्त	235	23
हुतभुक्त्रिया	116	21	हेमपुष्पक	22	18
हुतभुज्	12	55	हेमपुष्पिका	64	64
हुम्	226	253	हेमाद्रि	66	72
हृति	29	8	हेमच	11	49
	184	8	हेला	9	38
हृह्	11	52	हेषा	36	32
हणीया	187	32	हे	129	48
				228	7
				हेषा	129
					48

ADDITIONAL NOTES.

195. प्रकार्णभाष्डामनवेक्ष्यकारिणीम्—is the first line of a verse attributed to Vyâsa in the Subhâshitâvali. Cf. Mahâbhârata Anusâsanaparvan II. 12.
205. पर्वतर्ज व्रजेच्चैनाम्—See Manu. III. 45.
208. जामयो यानि गेहानि &c.—This line is found in Manu III. 58.
211. तानि कृत्याहतानीव—The remaining portion of the line is—विनश्यन्ति भमन्ततः in Manu. III. 58.
213. जये धरित्र्याः पुरमेव सारम्—This quotation is found in the Brihat-samhitâ of Varâhamihira LXIV. 1.
224. अहो वत महकृष्म—The whole stanza runs thus:—अहो वत महकृष्म विपरीतमिदं जगत् । येनापत्रपते साधुरसाधुस्तेन तुष्यति ॥ in the Subhâshitâvali and attributed to Vyâsa.

OPINION.

Nāmalīṅgānus'asana of Amarasimha.

(With the Commentary of Kshirasvāmin.)

Of all the Sanskrit lexicons, *Amarakosha* is considered to be the best. Every Brahman boy who learns Sanskrit has to get this *Kośa* by heart, in whatever part of India he lives. Its popularity is further evidenced by the number of commentaries that have been composed on it and that form a literature by itself..... But the most ancient and important of them all is that of Kshirasvāmin known as *Amarakoshadghatana*..... This arduous work has been undertaken by Mr. K. G. Oka. Part I of it, which contains the first two Kāndas, is already out, and Part II is in the press and is expected to come out in three or four months' time. This last will contain the third Kānda together with a paper on Amarasimha and Kshirasvāmin, a list of works and authors quoted by the latter, a glossary of words and so forth.

The importance of Kshirasvāmin's commentary will be patent to any one, who reads Anundaram Borooah's preface to his partially published edition of the *Nāmalīṅgānus'asana*. The list of the lexicographical, medical and other authorities, which the commentator quotes, is as invaluable as it is extensive, and shows the depth and versatility of his knowledge. His critical acumen also is perceptible in the places when he sets right the errors not only of Amarasimha but also of other lexicographers.....

At times Kshirasvāmin gives us a peep into the relative priority and posteriority of authors as preserved by tradition in his time, and, as such, it is of immense value..... If his interpretation is correct, Kshirasvāmin implies that Amara was prior to Chandra. Amara must therefore be taken to have flourished prior to circa A. D. 450, when Chandra or Chandragomin, teacher of Vasurāta, is supposed to have flourished.....

The importance of Kshirasvāmin's commentary does not end here. One of its unique features is the quotations it gives from the works of Sanskrit poets.....

We are thus very glad to find that the edition of *Amarakosha* together with Kshirasvāmin's commentary has been undertaken by Mr. Oka. So far as part I, which is out, is concerned, he seems to have done his work, on the whole, satisfactorily. His edition contains very few misprints, and is free from the errors which are discernible in what little of this commentary was published by Anundaram Borooah. Mr. Oka has also succeeded in tracing many more quotations in the original works of Sanskrit authors from which Kshirasvāmin has cited them.....

University of California
SOUTHERN REGIONAL LIBRARY FACILITY
305 De Neve Drive - Parking Lot 17 • Box 951388
LOS ANGELES, CALIFORNIA 90095-1388

Return this material to the library from which it was borrowed.

MAY 01 2006

UC SOUTHERN REGIONAL LIBRARY FACILITY



A 000 021 237 3

Univers
Sou
Li